اد درا نتخاب شوهر وشریك حیات خویش
جه میکردند درینجا ناگفته نمیگذاریم
که آریائیها مجلس های مانند «سبهاء
«سمیتی» داشتند کـــه اولی درشهرها
مراکز ودومی دردهـــات می بود ، این
مجالس راجع بههمه امورمملکت قوانینی
ضع مینمودند که براساس آن تمام مردم
ن دیار عمل میکردند واز انجمله مسأله
نتخاب همسرهم از قوانین موضوعهٔ ایشان
د، چون این مسأله بحث قانون کلی نزد
نها قبول شده بود لذا دختران وپسران
انتخاب همسر هیچ ترس وخوف را بخود
ه نمیدادومیتوانستندمطابق ذوق وآرزوی
د شریك حیات انتخاب کنند . حالا
گراندکی دقیق شویم از نوشته های بالا
ین نتیجه حاصل میشود که : آریائیهای
زمان به بهترین نقاط حساس وحیاتی
جه شده بودند، ومیدانستند کـــه اگر
همسر بمیل وانتخاب یکدیگر نباشند
زم بین آنها سوء تفاهم پیداشده وحیات
ن بخطر مواجه میشود پس آنهارا آزاد
ذاشتند که هر کدام به میل خود ازروی
ت وعشق شریك زندگی بخود بگیرند
آینده حیات آنها خـــوش ومسرور
ی شود .

(بقیه صفحهٔ ۲)

سنگ درپای لنگ

خواستم محترمانه بپرسم که اگر نرخ
ت یکی از شعبات مربوط نیست
جه ولی این سنگ ها بکدام شعبه
ط است اگر این سنگ ها درزیبائی
ه رو روانی ندارند لطفا یکی از
نی ها امر کنند که باابور دندان کشی
بیاید واین سنگ های زاید راکه
. عقل دندان های من بیموقع از
سر زده اند سر بزنند تاعابرین از
آن رهائی یابند .

۵- تاج محمد « زغال فروش نوآباد ده مزنگ
٦- محمدعلی « اغیات فروش عقب سرای با

۱- غلام محی الدین ولد غلام حیدر بوره فروش سپاهی کم
۲- محمد سلیمان « محمدزمان صابون فروش بازارچوك
۳- محمد یونس « صدرالدین « متصل سرای ع
٤- عبدالغنی « رجب علی قناد بازارچوك مقابل
۵- غلام عمر « غلام رسول « سر پل
٦- صاحبداد « میرزاجان بقال نادرپشتون
۷- حسین علی « غلام رسول « زیرهوتل کابل

۱- محمدعلی ولد مسافر زغالی چهارراهی شهر
۲- غلام مصطفی « ذاکرالله پنبه گر « طره باز خ
۳- ملك محمد « گل احمد « « صدارت
٤- حاجی محمد « فقیر محمد « « «
۵- غلام حسین « محمد علم « « «
٦- فقیر محمد « محمدامان چوب فروش نادرپشتون
۷- جان آقا « فقیر محمد ترکاری فروش چهارراهی طره باز
۸- سخی داد « چوب فروش « «

جمله

۱- محمد اسمعیل حاجی شکر پنبه گر مندوی جدید .
۲- عبدالواحد بقال حصه دوم نادرپشتون .
۳- غلام حسین علی مدد « « « ۵۰ ر
٤- محمد کریم شاگرد محمد یونس پنبه گر دهن دروازه سرای
عبدالخالق نادرپشتون ۵
۵- محمدعلی ولد حیدرعلی هرچیز فروش چوك پهلوی دکان حاجی جلال
٦- محمدجان ولد حاجی شهنواز قصاب ریکاخانه عقب جاده میوند ..
جمله شد ۳٤٫۵۰۰

۱- ملا محمد ولد شیر احمد بقال مقابل نمك فروشی بازار مندوی ۲۵ ر ۱
۲- حبیب الله ولد عبدالرحمن قصاب مارکیت حصه اول جاده میوند نادر پ
۳- غلام محمد ولد کریم بقال متصل سرای میوهٔ تازه ۵۰
٤- جمعه ولد تاج محمد چوب فروش عقب گمرك ۱۰
۵- عبدالخالق ولد دوست محمد چوب فروش بازار سپاهی گمنام ۵۰ ر
٦- غلام حیدر ولد حاجی محمد انور قندهاری بقال حصه اول نادرپشتون
مقابل حمام ۱۰۰
۷- عبدالرحمن ولد غلام قندهاری بقال حصهٔ اول نادرپشتون مقابل حمام ۱۲٫۵۰۰
۸- محمدحسین ولد بیك محمد چوب فروش میدان مارکیت زغال ۱۲۵
۹- صفدرعلی ولد محمد کاظم پنبه گر بازار مندوی جدید
تحت سرای نساجی ۲۸٫۵۰۰

- ۵۵٤۲

بعون صناع مکین ومکان وفضل خلاق زمین وزمن

الحمد والمنۃ کہ درین ایام نیک فرجام کتاب لاجواب نافع طلاب یعنی

شرح بوستان سعدی مسمیٰ بہ

بہار بوستان

تصنیف لطیف جناب منشی شیخ محمد المتخلص بہ بہار باہتمام کیسر پریس سیٹھ سپرنٹنڈنٹ

بار چہارم

در مطبع منشی نولکشور واقع لکھنؤ زیور طبع گردید

حکم الصوم فی قولہ تعالیٰ ثم اتموا الصیام الی اللیل فان الصوم ھو الامساک
یصدق علی الامساک ساعۃ فلو لم تدخل کلمۃ الی فی الغایۃ التی ھی اللیل لم یمتد
ھو صدر الکلام الی ھذہ الغایۃ واذا امتد الیھا بذکر الی وجب انقطاعہ
وصال وھو ان یصوم یوما مع اللیلۃ والیوم الثانی کذا فی الدر المختار و
بحیث لو لم تکن کلمۃ الی بیننا وبینھا الصدد ای صدر الکلام کالمتنازع فیہ ای
ین تدخل ای الغایۃ تحت المغیا یرد علی ھذا الاصل انہ لو حلف لا یکلم فلانا
الغد فی الحلف لانھم اتفقوا علی عدم الحنث ان کلمہ غدا مع انہ لو ترک
لا کلمہ لدخل الغد فی الحلف قلنا الکلام ھھنا فی مقتضی اللغۃ والایمان
وجاز ان یخالف العرف اللغۃ کذا فی فتح القدیر ومحصل ھذا الجواب
علی خروج ما دخل تحت المغیا بدونہ ولا علی دخول ما خرج عنہ
علی ان للنحویین فی الی اربعۃ مذاھب ھذا دلیل علی ما اختارہ
۲۳ ومنشاء ھذہ المذاھب ان الی للنہایۃ فجاز ان یقع معنا النہایۃ علی اول الحد
دخول الی فیکون مجموع الحد من اولہ الی آخرہ غایۃ لما قبلھا وجاز ان یتوغل
عد الذی ھو مدخول الی بحیث یصل الی منتہاہ فیکون نہایۃ باعتبار آخرہ
المدخول فیما قبلہ فمن ھھنا ورد استعمال الی فی المعنیین فمال بعضھم الی الاشتراک
الی ظھور الدخول وبعضھم الی عدمہ نظرا الی ما وجدہ من کثرۃ الاستعمال
ظرہ من ان کمال الغایۃ ان یوصل الی آخرہ او یوقف علی اولھا ھکذا فہم من
یح قولہ الا اول دخول ما بعدھا فیما قبلھا الا مجازا ای المذھب الاول ان
عملت فمعناہ الحقیقی ان یکون ما بعدھا داخلا فی حکم ما قبلھا
الاستعمال الا وقت استعملھا مجازا فح لا یدخل ما بعدھا فی حکم ما قبلھا

بعون صناع مکین و مکان و فضل خلاق زمین و زمان

الحمد و المنۃ کہ درین ایام نیک فرجام کتاب لاجواب نافع طلاب یعنی

شرح بوستان سعدی مسمّیٰ بہ

بہار بوستان

تصنیف لطیف جناب منشی شکیچند المتخلص بہ بہار باہتمام کیسریداس سیٹھ سپرنٹنڈنٹ

بار چہارم

در مطبع منشی نولکشور واقع لکھنؤ بزیور طبع گردید

۱۹۲۷ء

حكم الصوم فى قوله تعالى ثم ا … يل فان الصوم هو الامساك
يصدق على الامساك ساعة فلو … لغاية التى هى الليل لم يتقيد
هو وصل الكلام الى هذه الغا … بذكر الى وجب انقطاعه
وصال وهو ان يصوم يوما … ثانى كذا فى الدر المختار و
بحيث لو لم تكن كلمة الى بيناه … الكلام كالمتنازع فيه اى
ين تدخل اى الغاية تحت المغيا … انه لو حلف لا يكلم فلانا
لغد فى الحلف لانهم اتفقوا ع … غدا مع انه لو ترك
لا اكلمه لدخل الغد فى الحلف ق … مقتضى اللغة والايمان
وجاز ان يخالف العرف اللغ … و محصل هذا الجواب
على خروج ما دخل تحت ا … دخول ما خرج عنه
على ان للنحويين فى الى اربع … يل على ما اختاره
۲۳
ومنشاء هذه المذاهب ان الى … مع معنى النهاية على اول الحد
خول الى فيكون مجموع الحد من … ما قبلها وجاز ان يتوغل
حد الذى هو مدخول الى بحيث … نهاية باعتبار آخره
م المدخول فيما قبله فمن ههنا ورد … يين فمال بعضهم الى الاشتراك
م الى ظهور الدخول وبعضهم الى عد … من كثرة الاستعمال
ظره من ان كمال الغاية ان يوص … على اولها هكذا فهم من
يح قوله الاول دخول ما بعد … الى المذهب الاول ان
جملت فمعناه الحقيقى ان يكون ما … حكم ما قبلها
الاستعمال الا وقت استعمالها … بعدها فى حكم ما قبلها
المذهب الثانى والثالث الاشت … غاية الى ولا مدخوله

جملہ حقوق محفوظ ہیں

بہ عون صناع ملکین و مکان فضل و خلاق زمین و زمن

الحمد والمنۃ کہ درین ایام نیک فرجام کتاب لاجواب نافع طلاب یعنی

شرح بوستان سعدی مسمی بہ

بہار بوستان

تصنیف لطیف جناب منشی تیکچند المتخلص بہ بہار باہتمام کیسر داس سیٹھ سپرنٹنڈنٹ

بار چہارم

در مطبع منشی نولکشور واقع لکھنؤ بہ طبع گردید

۱۹۲۷ء

حکم الصوم فی قولہ تعالیٰ ثم اتموا الصیام الی اللیل فان الصوم هو الامساک
صدق علی الامساک ساعۃ فلو لم تدخل کلمۃ الی فی الغایۃ التی هی اللیل لم یمتد
هو صدق الکلام الی هذه الغایۃ واذا امتد الیها بذکر الی وجب انقطاعه
وصال وهو ان یصوم یوما مع اللیلۃ والیوم الثانی کذا فی الدر المختار و
بحیث لو لم تکن کلمۃ الی بینا لها الصدد ای صدق الکلام کالمتنازع فیه ای
ین تدخل ای الغایۃ تحت المغیا یرد علی هذا الاصل انه لو حلف لا یکلم فلانا
الغد فی الحلف لانهم اتفقوا علی عدم الحنث ان کلمہ غدا مع انه لو ترک
لا اکلمہ لدخل الغد فی الحلف قلنا الکلام ههنا فی مقتضی اللغۃ والایمان
وجاز ان یخالف العرف اللغۃ کذا فی فتح القدیر و محصل هذا الجواب
علی خروج ما دخل تحت المغیا بدونه ولا علی دخول ما خرج عنه
علی ان للنحویین فی الی اربعۃ مذاهب هذا دلیل علی ما اختاره
ومنشاء هذه المذاهب ان الی للنهایۃ فجاز ان یقع معنی النهایۃ علی اول الحد
خول الی فیکون مجموع الحد من اوله الی اخره غایۃ لما قبلها وجاز ان یتوغل
الذی هو مدخول الی بحیث یصل الی منتهاه فیکون نهایۃ باعتبار اخره
المدخول فیما قبله فمن ههنا ورد استعمال الی فی المعنیین فمال بعضهم الی الاشتراک
الی ظهور الدخول وبعضهم الی عدمه نظرا الیها وجده من کثرۃ الاستعمال
ظره من ان کمال الغایۃ ان یوصل الی اخره او یوقف علی اولها هکذا فهم من
قولہ الاول دخول ما بعدها فیما قبلها الا مجازا ای المذهب الاول ان
ملت معناه الحقیقی ان یکون ما بعدها داخلا فی حکم ما قبلها
الاستعمال الا وقت استعملها مجازا فح لا یدخل ما بعدها فی حکم ما قبلها
المذهب الثانی والثالث الاشتراک بین انتهاء الغایۃ الی اول مدخوله

بعون صناع مکین و مکان و بفضل خلاق زمین و زمان

الحمد و المنة کہ درین ایام نیک فرجام کتاب لاجواب نافع طلاب یعنی

شرح بوستان سعدی از گنجینۂ بہار

مسمی بہ

بار چہارم سنہ ۱۹۲۷ عیسوی

تصنیف لطیف جناب منشی گنجینۂ المتخلص بہ بہار باہتمام کیسری داس سیٹھ سپرنٹنڈنٹ

در مطبع منشی نول کشور واقع لکھنؤ مرتبہ طبع گردید

اطلاع

اس مطبع مین ہر علم و فن کی کتب کا ذخیرہ سلسلہ وار فروخت کے لئے موجود ہے جس کی فہرست مطول ہر ایک شائق کو چھاپہ خانہ سے مل سکتی ہے جس کے معائنہ و ملاحظہ سے شائقین اصلی حالات کتب کے معلوم فرما سکتے ہین قیمت بھی ارزان ہے اس کتاب کے ٹیٹل پیج کے تین صفحہ جو سادے تھے اُن مین بعض کتب اخلاق و تصوف فارسی و اُردو کی درج کرتے ہین تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہے اُس فن کی اور بھی کتب موجودہ کارخانہ سے قدر دانون کو آگاہی کا ذریعہ حاصل ہو۔

نام کتاب	قیمت	نام کتاب	قیمت
کتب نصائح و اخلاق فارسی		گلستان با تصویر واضح قلم و ٹیٹل رنگین کاغذ حنائی و سفید۔	۱۰ ر
گلستان - از سعدی علیہ الرحمة محشی محررۂ منشی شمس الدین اعجاز رقم جلی قلم کاغذ سفید گندہ -	چہر/ پ	ایضاً - کاغذ حنائی و سفید رسمی۔	۹/
گلستان - جلی قلم - کاغذ رسمی -	۲ چہر	گلستان مع فرہنگ - متوسط قلم محررہ منشی مصطفےٰ علی صاحب	۱۰/
گلدستۂ دانش - مرتبہ مولوی عابد حسین جس مین اخلاق محسنی باب ۱۵ و ۱۶ و ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ و - انوار سہیلی باب ۱۱ و بوستان باب ہشتم و گلستان باب سوم و بہارستان جامی روضۂ دوم و انتخاب شاہنامہ فردوسی و ہفت بزم نوشیروان شامل ہین -	۴ رپ	گلستان - مترجم اُردو اس مین تحت اللفظ معنی دیے گئے ہین اور نہایت ہی کارآمد اور عمدہ ہے۔	۱۲/
		گلستان محشی خرد کاغذ سفید و حنائی -	۰۵/
		تضمین گلستان سعدی از ہرگوپال -	۷/
		اسرار غفلت -	۰۲/

بسم الله الرحمن الرحیم

این گلبن دانش که نامی ست به بهار بوستان و سیرش نصیب یاران و دوستان

بنام جهاندار جان آفرین	حکیمی سخن بر زبان آفرین
خداوند بخشنده و دستگیر	کریم خطا بخش و پوزش پذیر

بحر متقارب مثمن مقصور وزن دو بار فعولن فعولن فعولن فعول و حکیمی بیای تنکیر برای افادهٔ معنی وحدت و تعظیم ست و تواند که بنا بر رسم خط متقدمین باشد که بعد از موصوف بجای کسرهٔ توصیف همین یا را می نوشته اند تا فارق شود درمیان مضاف و موصوف که در فارسی بر یک وتیره می آید. چون غلام زید و غلام عاقل و در نسخ معتبره بجای جهاندار لفظ خداوند و حکیم بدون یای تنکیر و بجای بر لفظ در. و علی التقدیرین اعنی خواه بنام جهاندار و خواه بنام خداوند بمنزله بسمله است که از جهت تیمن و تبرک و استغنا از کتابت به تلفظ بسم الله الرحمن الرحیم بدان اختصار فرموده اند. و مابعد خواه بنام جهاندار بود و خواه خداوند صفت موصوف محذوف ست زیرا که صفات مشتقه موصوف نمی شوند اما بعد صفت بعد صفت و همچنین مصرع دوم و تواند که معطوف بر جهاندار بود بحذف واو عاطفه فقط یا معطوف بر تمام مصرع اول بتقدیر بنام و برین قیاس در ابیات لاحقه و بعضی از فضلا اعتراض کرده اند که صفت را سه معنی ست یکی آنکه صفت عبارت ست از ذات مبهمی که قائم باشد بآن فعل یا واقع شود بران فعل هیچ مجوز نیست در متصف بودن صفت باین معنی بشئی دیگر چه ذات معتبر ست در مفهوم آن اگرچه مبهم است و جهاندار ازین قبیل ست دوم آنکه صفتی ست از توابع نحوی که آن درینجا مراد

چه جهاندار و سائر فیه مضاف الیه است و تقدیر ذات تکلف سوم آنکه صفت چیزیست که قائم باشد بغیر و این محل نزاع بعض متکلفین گفته که اتصاف صفت باین معنی بصفت دیگر جائز نیست و الا لازم آید قیام عرض بعرض و این باطل. و بعض دیگر گفته اند که محذور نیست درین اتصاف بلکه واقع ست بدلیل حرکت سریعه و حرکت بطیه و ظاهر ست که جهاندار ازین قبیل نیز نیست انتهی و درین نظر ست چه قول او که «صفت را سه معنی ست» در حیز منع ست برای واقع بودن قسم دیگر مثل احمر و اخضر. و ظاهر ست عدم صدق مقال ثلاثه مذکوره برین قسم و همچنین قول او که ذات معتبر ست در مفهوم اگرچه مبهم باشد نیز محل تامل. چه اگر ذات معتبر باشد دران لازم آید یا دخول عرض عام در فصل. در مثل ناطق چه عرض عام خارج از ماهیت ست و فصل جزو ماهیت یا انقلاب امکان بوجوب در ثابت بودن ضاحک مر انسان را مثلا زیرا که ذاتی که مراد او است ضحک همان انسان ست و ثبوت شئی مر نفس خود را ضروری ست چنانچه تحقیق کرده است او را سید سند شریف قدس سره و قول او که «تقدیر ذات تکلف ست» میگوییم منافی بلکه ضروری ست چه ذات معتبر نیست در مشتق نه باعتبار مفهوم و نه باعتبار ماصدق علیه چنانچه گذشت در تحقیق سید و تحقیق مقام آنست که بنای کلام بر قواعد نحویست نه بر تدقیقات فلسفی پس چنانچه نحاة حکم کرده اند که حال معرفه نمی باشد و مبتدا نکره بحث نمی شود اگرچه در بعض مواضع خلاف آن هم یافته اند و همچنین حکم کرده اند که صفات مشتقه موصوف نمیشوند چنانچه علامهٔ تفتازانی در بعض تصنیفات خود و چلپی در حاشیه خود بر شرح خطبهٔ مطول هم تصریح کرده که صفات مشتقه موصوف واقع نمیشوند و موصوف در مثل شجاع باسل و جواد فیاض و عالم نحریر محذوف ست ای رجل شجاع باسل و رجل جواد فیاض و رجل عالم نحریر چنانچه قومی ذکر کرده اند آن را انتهی کلامه. و باز همان فاضل اعاده نموده و گفته که قول مجیب که «در حیز منع ست» تا آخر وارد نیست چه دعوی ما حصر عقلی نیست تا که منع وارد شود بلکه غرض ما حصر استقرائی ست و برای آنکه مثل احمر و اخضر ست در معنی اول از معانی ثلاثه صفت و قول مجیب که «لازم آید دخول عرض عام در فصل تا آخر نیز وارد نیست چه این مسلم ست بر حسب تدقیقات فلسفیه و بنای جواب آن بر قواعد نحویه است و قول مجیب بلکه ضروری ست» میگوییم ما بلکه غیر جائز ست زیرا که ذات معتبر ست در معنی مشتق باعتبار مفهوم چنانچه جمهور نحاة تعیین کرده اند و اگر نه فرق درمیان مصدر و درمیان مشتق نماند و مصنف باعتبار مفهوم ما صدق علیه ۱۲

بوستان از توابع جمهور نحاة است و از توابع محققین ثقات و نیز جهاندار جهان آفرین مستغنی ست
از تقدیر ذات استغنای ذات برای آنکه هر دو از صفات مختصهٔ باری تعالی ست و قول
مجیب که بتحقیق مقام تا آخر جوابش آنکه هر چه شما نقل کرده اید از کلام علامه و چلپی و سید شد
مبنی است بر تدقیقات فلسفیه نه بر قواعد نحویه خصوصاً کلام سید پس کلام شما منافی
مدعای شماست که بنای اعتراض بر قواعد نحویه است بلکه بنای جواب ما بر قواعد نحویه
چنانچه نحاة تصریح کرده اند که اسم فاعل دلالت میکند بر ذات و حدث معاً و مصدر دلالت میکند بر
حدث فقط انتهی کلامه ثانیاً و جوابش آنست که قول او که دعوی ما حصر عقلی نیست بلکه حصر استقرائی ست
تا آخر منشا این ذهول ست از معنی حصر استقرائی. و قول او که مثل احمر داخل ست در معنی اول
از معانی ثلاثه صفت بنای این بر غفلت ست از معنی اول که بیان کرده است بقول خود
که یکی از معانی ثلاثه صفت آنست که صفت عبارت ست از ذات مبهمی که قائم باشد
فعل بآن یا واقع شود فعل بران" چه بر صاحب شعور عدم دخول مثل احمر درین معنی مذکور
مخفی و محتجب نیست پس چگونه حکم کرد او که مثل احمر داخل ست در معنی اول و این نیست
مگر مکابره و قول او وگرنه فرق درمیان مصدر و درمیان مشتق نماند الخ رکاکت آن ظاهر ست
چه این وقتی لازم آید که نسبت نیز معتبر نباشد در مفهوم مشتق (بعد مصدر مع الذات). و حال آنکه چنین نیست و قول
او که "از صفات مختصه باری تعالی ست" ممنوع ست. و بر تقدیر تسلیم استغنائی شان از
ذات ممنوع ست چه اگر اختصاص موجب استغنای از ذات میشد هر آئینه در کتاب کریم که افصح
و ابلغ ست از جمیع کلام واقع نمیشد بسم الله الرحمن الرحیم. و الحمد لله رب العالمین بلکه بسم الله
الرحمن الرحیم و الحمد لرب العالمین بدون ذکر لفظ الله و قول او که "هر چه شما نقل کرده اید"
تا قول او که "بنای اعتراض بر قواعد نحویه است" مشعر ست برین که معترض تتبع کتب نحو نکرده
چه نحاة تصریح کرده اند بواقع نبودن صفات مشتقه موصوف و کلام سید اگرچه مبنی ست بر تدقیق
فلسفی لیکن بنای کلام علامه و چلپی بران نیست بلکه آن هر دو این قاعده را از نحات ثقات نقل
کرده اند چنانچه ظاهر میشود کسی را که رجوع کند سوی کتب ایشان. و قول او که "در انبای جواب
بر قواعد نحوی ست" سببش عدم تتبع ست مر کتابهای قوم را: جهاندار باید دانست
که جهان بالفتح و بالکسر مبدل گیهان بکاف فارسی ست پس بر تقدیر اول مخفف کاهان باشد
و بر تقدیر ثانی مخفف گیهان که اماله آنست. و کاهان مرکب از کاه که اطلاق آن بر ظرف مکان و

زمان

ظرف زمان هر دو آمده چون سحرگاه و شامگاه و رزمگاه و بزمگاه. و نون که کلمهٔ نسبت ست چه
آونگان بالمد چیز آویخته شده باونگ و آن ریسمانی باشد که رخت پوشیدنی بران اندازند
و درزنان رشته زیرا که منسوب ست بدرزن بمعنی سوزن یا مزید علیه گاه چون دوستان و مستان
مزید علیه دوست و مست پس بمعنی گرگذشت مجاز خواهد بود (اسیری لاهجی) ع عدوی
خویش دان زاغ و زغن را :: بعنقا و هما گر دوستانی :: (محسن تاثیر) ع مستان زچمن رفتی
و ز لاله و نسرین :: شد خونی دندان ندامت لب جویش :: اما جهان اگر مشتق از جهیدن
بود چنانچه ازین بیت حکیم فردوسی مستفاد میشود ع ستاند ز تو دیگری را دهد :: جهان
خوانیش بیگمان بر جهد :: برین تقدیر از ما نحن فیه نخواهد بود باید دانست که در فارسی از بعض
ابواب اسم مصدر و اسم فاعل و اسم مفعول و صیغهٔ امر بر یک وزن می آید مثلاً لفظ گیر و دار گیر
بمعنی مصدری و در جهانگیر بمعنی اسم فاعل و در دستگیر بمعنی اسم مفعول و ایضاً بمعنی
اسم فاعل و دوم مشهور است و اول چنانکه گویند فلان را دستگیر آوردند ای بدست گرفته اسیر کرده
آوردند و اکثر افادهٔ معنی اسم مفعول باتصال اسم فاعل کنند چون سایه پرورده و نازپرورد آنکه سایه
ابر پرورده این نادرست همچنین آنکه ناز او را پرورد مراد از همین به سایه پرورده شده است
و گاهی افادهٔ معنی اسم فاعل باتصال مفعول میکنند چون خود رو و خدا آ. از قسم اول است
جهاندار و جهان آفرین یعنی آنکه جهان بدارد و آنکه جهان را بیافریند. و خدا در اصل خود آ بوده
بمعنی خود آینده که عبارت از ذات واجب الوجود ست چنانچه علامهٔ دوانی در شرح عقائد در
مبحث اسماء توقیفی از امام فخر نقل کرده و رشیدی گوید خدا مالک و صاحب و مطلق بر غیر ذات
باری تعالی اطلاق نکنند مگر مضاف بچیزے چون کد خدا. و ده خدا. و نظیر این در عربی لفظ رب
است که بر غیر اطلاق نکنند مگر با اضافت چون رب الدار و رب العرش انتهی اگر گفته شود که
از لفظ خدا استفاده میشود که مطلق بمعنی صاحب ست چنانچه درین مصرع. ع ز ما خدمت
آید خدائی تراست :: گوییم این معنی از قرینه ناشی شده و اگر مطلق بدین معنی می بود زید و
عمرو را خدا گفتن نیز صحیح می شد استغفر الله و برین تقدیر خداوند مزید علیه خدا باشد
مجازاً (شیخ نظامی) ع خواجه مع القصه که در بند ماست :: گرچه خدا نیست خداوند ماست
و برین قیاس خداوندگار مزید علیه خداوند و این اکثر بمعنی خواجه مستعمل میشود در جاے که
لفظ بنده یا انچه در معنی بنده است ذکر کرده باشند چنانچه در محل خود معلوم خواهد شد.

وجان آفرین برائے آن گفته که اجماع کرده اند مسلمانان برینکه روح محدث ومخلوق ست ولیکن فنا نمی باشد مرادرا۔ ودر رساله قشیری ست که ارواح مخلوقه اند وکسیکه گفته قدیم پس او مخطے ست خطاے عظیم راو این رد ست بر طباعیه وفلاسفه وقرامطه وتناسخیه وبراهمه۔ وطائفه از یهود وطائفه از نصاریٰ وطائفه از روافض که مے گویند بدرستیکه روح قدیم ست این ست ترجمهٔ عبارت صاحب کنز العباد۔ ودر شرح اوراد منقول از تمهیدات عین القضاة قدس الله اسرارهما۔ آفرین در برهان بوزن آتشین بمعنے ستایش ودر بیت ما نحن فیه بمعنے آفرینندہ مشتق از آفریدن۔ وترکیب سخن بر زبان آفرین از عالم سطوتش زور در پنجه شیر شکن الفقش رم از طبع آهو ربا ست چنانچه مولانا ظهور الدین ظهوری در خطبهٔ نورس در مدح ممدوح خود آورده۔ وشارح هانسوی از نسخهٔ قدیمهٔ صحیحه چنین نیز آورده ؎
بنام خداے که جان آفرید۔ بحکمت سخن بر زبان آفرید۔ بصیغهٔ ماضی ودر بیت ما بعد لفظ بخشنده بجذف مفعول ست۔

عزیزی که از درگهش سر بتافت ۔ بهر در که شد هیچ عزت نیافت
سر پادشاهان گردن فراز ۔ بدرگاه او بر زمین نیاز

عزیزے بیاے تنکیر موصوف وفاعل سر بتافت وهر دو فعل مابعد ضمیرے که راجع ست بطرف مبتداے محذوف اعنی لفظ هر که۔ وقول او از درگهش سر بتافت بیان ۱۲ ومصرع دوم خبر مبتداے مذکور وضمیر شین راجع بطرف عزیز۔ وتمام جمله صفت آن ومعنی بیت آنکه او بجان عزیزے ست که از درگاه والا جاه او سر بتافت تا آخر ومؤید این تقریر ست آنچه در نسخ معتبره واقع شده اعنی :: عزیزے که هرگز درش ،، تا آخر۔ ودر بعض ع عزیزے بران گز درش تا آخر۔ ودرین صورت ناچار ست که بعد از عزیزے کاف صفت محذوف باشد وتواند که عزیزے بمعنی هر عزیز وما بعد صفت آن وضمیر شین راجع بطرف جهاندار یا خداوند بود لیکن نظر بر سباق این توجیه وجیه نمی شود فتامل۔

نه گردن کشان را بگیرد بفور ۔ نه عذر آوران را براند بجور

مصرع اول مطابق ست بمضمون العجلة من الشیطان والتانی من الرحمن وگردن کشان عبارت از مطلق سرکشان چون ابلیس وقوم لوط وقوم عاد وقوم ثمود یا جباران چون فرعون ودرین تقدیر عذر آوران کنایه از مطیعان باشد از قبیل ذکر لازم واراده ملزوم چون آدم

لہ زود کردن کار شیطان ست ودرنگ کردن کار رحمٰن ۱۲

وتواند که گردن کشان عبارت از گروهی باشد که بغرور طاعت بر سائر الناس گردن میکشند وعذر آوران عبارت از گروهی که اگرچه بمقتضاے دون همتی از خدمت مقصر مانده اند لیکن برهنمونی عقل ودرین عذر تقصیر میخواهند وقید بفور احتراز سے وقید بجور اتفاقی وگرفتن درینجا معذب گردانید نست بتصلت در نگرفتن بفور آنست که تا او سبحانه را۔ حجتی باشد بر نومید گردانیدن ایشان از رحمت خاص خود چراکه با وجود این فرصت وامتداد زمان از وخامت عاقبت نمیندیشیده سر عجز بر زمین اطاعت فرو ننهادند و نمی آمدن بجور از براے آنکه اگر او بجور بر اندوا این کس نومید شود و پس دیگرے کیست که از دست او سبحانه پیش وے داد خواه تواند شد۔

وگر خشم گیرد ز کردار زشت ۔ چو باز آمدی ماجرا در نوشت

این بیت جمله شرطیه است مصرع اول شرط اگر حرف شرط خشم گیرد فعل شرط وکلمهٔ از سببیه وکردار زشت مضاف موصوف ومضاف الیه آن اعنی ضمیر مخاطب وموصول مع الصله فعل گیرد هر دو محذوف ومجموع ز کردار زشت تا آخر متعلق خشم گیرد ومصرع دوم جمله شرطیه جزاے شرط اول اعنی مصرع اول ومعنی المصرعین لفظ پس که ترجمهٔ فاے فصیحه است مقدر وحاصل معنے بیت دوم آنکه او که ارحم الراحمین ست خشم نمی گیرد بر تو بسبب ارتکاب تو بر معاصی چراکه عفوش عاشق گناه است وبالفرض والتقدیر اگر خشم گیرد بر تو پس چون توبه کنی وتوسل ندامت روبجانب وی آوری گناهان ترا عفو کند وبیامرزد وباید دانست که لفظ اگر وچون وچه ترجمهٔ ان بکسر همزه وسکون ست ان براے استقبال ست اگرچه بر ماضی در آمده باشد وآوردن فعل ماضی در جزا براے کمال تثبیت مدعا ست چراکه مستقبل بوے از وهم وگمان دارد بخلاف ماضی۔ فائده محمد بن ابراهیم الملقب بصدر الدین شیرازی المعروف بصدر المتالهین در مبدا ومعاد ومنتخب کتاب الاسفار آورده که فاعل بر شش گونه بود۔ یکے۔ فاعل بالطبع وآن آنست که صادر میشود از وے فعل بلا شعور وبلا اراده ومی باشد فعل او ملائم مر طبع آن فاعل را دوم فاعل بالقصر وآن آنست که صادر میشود از وی فعل بلا شعور وبلا اراده ومیباشد فعل او بر خلاف مقتضاے طبع اصلی وسوم فاعل بالجبر وآن آنست که صادر میشود از وی فعل بلا شعور وبلا اختیار او بعد این که باشد از شان او اختیار آن فعل واختیار عدم آن فعل واین اقسام سه گانه مشترک اند در بودن خود ها

غیر مختاره در فعل خودها و چهارم فاعل بالقصد و آن آنست که صادر میشود از وی فعل در ان حال که آن فعل مسبوق ست باراده آن فاعل چنان اراده که مسبوق است بعلم آن فاعل چنان علم که متعلق ست بغرض آن فاعل از ان فعل و میباشد نسبت اصل قدرت آن فاعل و قوت آن فاعل از سوای انضمام دواعی یا صوارف بسوی فعل آن فاعل و ترک آن فعل یکسان و پنجم فاعل بالعنایت و آن آنست که تابع میشود فعل آن فاعل علم آن فاعل را چنان علم که بوجه خیر ست دران فعل بحسب نفس الامر و میباشد علم آن فاعل بوجه خیر در فعل وے کافی برای صادر شدن آن فعل از و غیر قصد چنان قصد که زائد ست بر علم آن فاعل و ششم فاعل بالرضا و آن آنست که میباشد علم آن فاعل بذات خود چنین علم که عین ذات آن فاعل ست سبب مر وجود اشیا را و نفس معلومیت اشیا و نفس وجود اشیا از دست بلا اختلاف و اضافت عالمیت آن فاعل باشیا بعینها اضافت فاعلیت آن فاعل ست مر اشیا را بلا تفاوت و این اقسام سه گانه مشترک اند در بودن خودها فاعل بالاختیار پس رفته اند جمعی از طباعیه و دهریه که رسوا کند آنها را الله تعالی بطرف اینکه واجب فاعل بالطبع ست و جمهور کلامین بطرف اینکه او فاعل بالقصد ست و شیخ الرئیس و تابعان او بسوے اینکه فاعلیت او مر اشیاء خارجیه را بالعنایت ست و مر صور علمیه را که حاصل اند در ذات آن واجب بالرضاء ست و صاحب اشراق بطرف اینکه فاعل بمعنی اخیر ست اے بالرضا انتهی و قول او ما جرا در نوشت دال ست بر آنکه صدور افعال از واجب بر سبیل اختیار ست نه بطریق ایجاب چنانچه معتقد فلاسفه است و استناد موجودات بعلت اولی که عبارت از عقل اول است میکنند فائده گاهی واقع میشود شرطیه در مقام جزاے شرط پس از دو حال خالی نیست یا آنکه اعتبار کرده میشود شرط ثانی را شرط پس گردانیده می شود مجموع شرطیه را جزا و در آورده میشود فا بر حرف شرطیه جزائیه و یا آنکه الغا کرده میشود در شرط ثانی را پس گردانیده میشود آن مجموع را جزاے شرط اول چنین ذکر کرده است رضی علیه الرضوان و گاهی مقدم آورده میشود جزاء را بر شرط پس تقدیر کرده میشود براے شرط جزا را و گردانیده میشود جزا اے مقدم را دال بدان جزا نزدیک بصری و گردانیده میشود جزای مقدم را با وجود تقدم آن جزا نزدیک کوفی و لازم خواهد شد ماضی بودن شرط در وقت تقدم نزدیک هر دو چنانچه صاحب تسهیل بدان تصریح کرده این است ترجمه حاشیه ملا عصام بر فوائد ضیائیه در مبحث

حرف شرط لیکن لزوم ماضی بودن شرط در وقت تقدم جزا بر شرط مخصوص عرب است در فارسی نیست

دو کونش یکے قطره در بحر علم گنه بیند و پرده پوشد بحلم

مصرع دوم معطوف ست بر مصرع اول بتقدیر عبارت و با وجود این علم بمقتضاے حلم و کرم و قول او بحلم متعلق قول او پوشد است مخفی نماند که لفظ علم اقتضاے آن میکند که دو کون عبارت از عالم غیب و عالم شهادت بود چه او سبحانه تعالی عالم غیب و شهادت است لیکن بهتر آنست که عبارت از دنیا و آخرت بود چنانچه درین بیت من که سر بیاورم بدو کون ٭ گردنم زیر بار منت اوست ٭ و آن نسبت بعلم واجب قطره از دریا و ذره از بیضا است و با وجود این علم بمقتضاے حلم و کرم گناهان ما را می بیند و می پوشد جل شانه و عم احسانه۔

اگر بر جفا پیشه بشتافتی که از دست قهرش امان یافتی

جفا پیشه بمعنے ظالم و ستمگار و کاف براے استفهام انکاری و حاصل معنی بیت آنکه اگر او تعالی بر ظالم بشتافتی اے شتاب آوردی براے سزاے کردار آن هیچکس از دست قهر او امان نیافتی زیرا که هیچ نفس بشر خالی از خطا نیست و صحیح که از دست که استفهام از زمان است و درین صورت فاعل فعل امان یافتی ضمیرے بود که راجع بطرف جفا پیشه است یعنی هیچگاه آن جفا پیشه از دست قهر او امان نمی یافت۔

اگر بنده چابک نیاید بکار عزیزش ندارد خداوندگار

بنده مبتدا و چابک حال از ضمیر نیاید که راجع بسوے بنده است۔ و نیاید بکار حذف مضاف الیه اعنی خداوندگار در مصرع دوم خبر مبتدا و وضع مظهر موضع مضمر ست اے اگر بنده نیاید بکار خداوندگار در ان حال که آن بنده چیست و چالاک ست و تواند که بنده مبتداے موصوف و چابک صفت آن و نیاید بکار بدستور خبر مبتدا بود و برین تقدیر معنی بیت چنین باشد که اگر بنده چیت و چابک سستی و کاهلی را کار فرماید و بکار خداوندگار نیاید خداوندگار او را عزیز و محترم ندارد و فائده مخفی نماند که وضع مظهر بجاے مضمر براے زیادت تمکن بود و گاهی مراد از مظهر ثانی غیر مظهر اول باشد و گاهی مظهر ثانی براے تقویت داعی مامور بود اے براے تقویت چیزی که آن چیز داعی باشد آن شخص را که امر کرده شود بچیزی بسوی امتثال امر

و غیر ذلک چنانچه در مطول در مبحث خلاف مقتضاے ظاهر و نیز باید دانست که وضع مظهر موضع مضمر اگر در معرض تفخیم و تعظیم بود پس آن جائز ست قیاساً و اگر نه پس نزد سیبویه جائز است در شعر بشرطے اینکه باشد بلفظ اول و نزد اخفش جائز ست مطلقاً خواه در شعر باشد و خواه در غیر آن و خواه بلفظ اول باشد و خواه غیر آن چنانچه در حاشیه عبد الغفور بر فوائد ضیائیه در مبحث خبر مبتدا که جمله می باشد۔

اگر بر رفیقان نباشد شفیق		بفرسنگ بگریزد از وے رفیق	

مواهب علیه در تفسیر این آیت که حسن اولئک رفیقاً آورده که لفظ رفیق بر واحد و جمع اطلاق میکنند پس تفسیر بیت این باشد که و چه نیکو اند این جماعت همنشینان یا آنکه هر یک از ایشان نیکو رفیق است و بر این تقدیر در بیت ما نحن فیه لفظ مذکور وضع مظهر موضع مضمر باشد و نیز باید دانست که نکره در سیاق نفی و نهی و استفهام در استغراق ظاهر ست و احتمال میدارد عدم استغراق را احتمال مرجوع مگر وقتیکه قرینه باشد چون نیامد مرامردی بلکه دو مرد۔ و نکره در ایجاب ظاهر ست در عدم استغراق و گاهی استعمال کرده اند در استغراق بمجاز کثیر در مبتدا چنانچه تمره خیر من جراده و قلیل در غیر آنکه چنانچه خواهد دانست نفس انچه تقدیم کرده است او کما صرح به صاحب المطول۔ و از این قبیل است لفظ رفیق درین بیت یعنی استعمال کرده شده است در استغراق بمجاز در غیر مبتدا اعنی در فاعل پس مندفع شد اعتراض که بجاے رفیق رفیقان یا هر رفیق می بایست گفتن تا مفید معنی سور کلی شود و نیز مندفع شد اینکه رفیقان سهو ناسخ ست و صحیح رفیقی بیاے تنکیر است و حاجت در جواب آن نه شد باین که رفیقان مزید علیه رفیق ست از عالم بستان و شادان۔

اگر با پدر جنگ جوید کسے		پدر بے گمان خشم گیرد وسے	

کسے بکاف ظاهراً تحریف ست و صحیح پسے بضم باے فارسی بمعنی پسر ست و بالفظ پدر همین مناسب و در لفظ پسے و بسے تجنیس خطی و جواز اختلاف حرکت ماقبل روی بجهت در آمدن حرف وصل بعد از روے و متحرک شدن آنست۔

ـه چون «لا رجل فی الدار» نیست هیچ مرد در خانه «ولا تقولن لشیء انی فاعل» و اے هرگز مگو تو هیچ چیز را که من کننده ام «هل رجل عندک» آیا هیچ مرد نزد تو هست۔ ۱۲ منه۔

اگر خویش راضی نباشد ز خویش		چو بیگانگانش براند ز پیش	

فاعل فعل براند ضمیرے که راجع بطرف خویش اول ست و مصرع دوم محتمل المعنیین یعنی چنانچه بیگانه را میرانند از پیش خود مخویش او را براند یا چنانچه بیگانه یار نمیدهد و از پیش خود میرانند در آینده را خویش او را براند۔ و در بعض نسخ چو بیگانه اش هم براند ز پیش۔ و این حشو است۔

اگر ترک خدمت کند لشکری		شود شاه لشکر کش از وی بری	

در نسخ معتبره شاه لشکر کش و لفظ ترک که بمعنی گذاشتن ست درینجا بمعنے تقصیر و کوتاهی استعمال یافته ای اگر سپاهی در خدمت متعلقهٔ خود تقصیر کند و کوتاهی ورزد۔ و قول او بر کس و نیست کس درینجا عبارت از نوع انسان ست زیرا که عصیان از عوارض بشری است و گاهی کس بمعنی اهل مستعمل میشود مقابل ناکس۔

چنان پهن خوان کرم گسترد		که سیمرغ در قاف روزی خورد	

گسترد و خورد هر کدام بصیغهٔ استقبال لیکن درینجا مفید معنی استمرار ست و در بعضی نسخ قسمت خورد۔

لطیفے کرم گستر کارساز		که دارائے خلق ست و دانای راز	

لطیفے بیاے تنکیر براے تعظیم و کاف بیانیه و در حوالی بیان آن و مخفی نماند که اسم فاعل که بر وزن امر آید اکثر ملحق بمفعول میباشد چون جهاندار و زمیندار۔ و گاهی الف بعد از وی نیز در آرند و تنها افاده همان معنی افتد چون گویا و جویا از همین قبیل ست در بیت ما نحن فیه دارا و دانا و نیز دارا ابن داراب ابن بهمن نام پادشاه ایران که چهارده سال ملک راند و آخر بدست

ـه لیکن در اصل لکن بالف مفرد و مکتوب و کاف مکسور و نون مشدد و مفتوح حرفیست مشبه بفعل که افاده معنی استدراک میکند و واسطه میشود در میان دو کلام متغائر بایجاب و سلب لفظاً چنانچه آمد مرا زید لکن عمرو نیامد و معنی چنانکه گوئی زید حاضر ست لکن عمرو غائب و مراد آن باشد که عمرو حاضر نیست و هر دو بصدارت و او و تخفیف هم مستعمل با فارسیان و لکن مخفف بواو و لکن مخفف بدون واو را با ماله استعمال کنند و گاهی برین واو واوی دیگر نیز در می آرند پس در صورت ولیک و ولی بواو مخفف و لیکن بواو و لیکن و لیک بدون واو مخفف لیکن بدون واو باشد و این واو اگر بر لکن در می آید بعضے براے عطف جمله بر جمله بعض اعتراضیه گفته اند و شیخ رضی الله عنه این را اظهر می داند و برین تقدیر این واو دیگر که بر و در می آید زائد باشد۔ انوری ـه خواجه اسفندیاری داند و گه تنگم ز چرخ روئین تن ؛ من نه سهرابم و ولی با من رستمی میکند دوے بهمن ؛ استدراک بر داغتن وهم که ناشی شده باشد از کلام سابق ۱۲

سرہنگان خود باغواے سکندر رومی کشتہ شد و سلطنت کیانیان باو منتقل شد۔ و در بعض نسخ بدون یا است و کارساز مصدر بواو عطف و درین صورت کاف بجای واو عطف باشد۔

پرستار امرش ہمہ چیز و کس   بنی آدم و مرغ و مور و مگس

بنی آدم تفسیر لفظ کس و مرغ و مور و مگس تفسیر ہمہ چیز بترتیب لف و نشر غیر مرتب چہ اطلاق کہ و کیست و کس بر ذی عقل کنند و اطلاق چہ و چیست و چیز بر غیر ذی عقل۔ و لفظ ہمہ کہ ترجمہ کل ست درینجا از قسم کل افرادیست ای ہر واحد از ذی عقل و غیر ذی عقل مطیع و منقاد امر اوست و ہیچکس را از اطاعت و انقیاد فرمان او عدول و انحراف نیست۔ و استادی و مخدومی مولوی شرف الدین سلمہ اللہ میفرمایند کہ لفظ ہمہ و ہمچنین لفظ ہر ذو جہتین ست باعتبار لفظ مفرد و باعتبار معنی جمع پس گاہی اعتبار لفظ کنند و مسند آن مفرد آرند و گاہی اعتبار معنی کنند و مسند آن جمع آرند چون ہر کدام ترجمہ کل ست و مسند کل مفرد مے آید پس اگر در فارسی ہم این رعایت کنند احسن باشد چنانچہ درین بیت ابوزید محمد عصائری ؎ ہمہ کس از قبل منتی افغان کردی ٭ کہ ضعیفے و بیچارگی و سستی حال ٭ و الحاق یاے تنکیر با مضاف الیہ آن از براے تحسین و اتمام لفظ بود یا برای تخصیص بمعنی کل افرادی چنانچہ درین بیت ؎ ہمہ تخت و ملک پذیرد زوال ٭ بجز ملک فرماندہ ذو الجلال۔

مر او را رسد کبریا و منی   کہ ملکش قدیم ست و ذاتش غنی

ان اللہ لغنی عن العالمین۔ یعنی درستی کہ ہر آئینہ خدا بے نیاز ست از طاعات و مجاہدات عالمیان و تکلیف عباد بعبادات جہت صلاح احوال ایشان ست لفظ مر کہ مفید معنی قصر ست درینجا قصر حقیقے از قسم قصر صفت بر موصوف مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست و تواند کہ بیان قول او را باشد۔

یکے را بسر بر نہد تاج بخت   دگر را بخاک اندر آرد ز تخت
کلاہ سعادت یکے بر سرش   گلیم شقاوت دگر در برش

بیت دوم ذو قافیتین بجہت رابطہ و مرجع ضمیر شین در مصرع اول لفظ یکی و در مصرع دوم لفظ دگر است یکے ترجمہ احد و یاے تنکیر دران بجاے تاکید چنانکہ گویند خدا یکی ست و مراد آنست کہ ذات احدیت او در جہ برابر او جود غیر ممتنع ست و کلماتی کہ در برابر آن می آرند از ان جملہ ہمین لفظ و لفظ دوم و دگر چنانچہ درو بیت مانحن فیہ۔ و فرق میانہ آنست کہ بعد از لفظ دوم لفظ سوم و چہارم ہم آمدہ۔

بترتیب لف و نشر مرتب ست یعنی یکے کلاہ سعادت بر سر ست او را و دگر گلیم شقاوت در بر است او را و در نسخ معتبرہ بجاے دگر نیز لفظ یکی و در بعض کلاہ سعادت یکے را بسر ٭ گلیم شقاوت دگر را ببر ٭ و باید دانست کہ ہر گاہ بعد از کلمہ یا لفظ دیگر در آید بعضے کلمہ اولی را زائد دانند و بعضے کلمہ اخری را و بہتر آنست کہ این ہا را مفسرہ خوانند و ما بعد آنرا تفسیر آن۔ چنانچہ در بیت اول۔ و جائز است کہ تفسیر را مقدم آرند بر مفسرہ چنانچہ درین بیت حکیم فردوسی ؎ می لعل گون در یکجام بلورش بخوردند تا در سر افتاد شور۔

گلستان کند آتشی بر خلیل   گروہی بر آتش برد ز آب نیل
گر آنست منشور احسان اوست   ور اینست توقیع فرمان اوست

مشار الیہ آن مصرع اول و مشار الیہ این مصرع دوم بترتیب لف و نشر مرتب و آتشی دگر دے بیاے تنکیر براے معنی وحدت و تعظیم و در بعض نسخ و آتش و بہر تقدیر بمعنی آتی و درین قطعہ تلمیح ست بقصہ فرو رفتن فرعون در آب نیل و از انجا در آتش دوزخ بسبب کفر و نگرویدن او بموسی و در آتش انداختن نمرود ابراہیم را و سرد شدن آتش برو۔ و توقیع حکم با ضافت مشبہ بہ بمشبہ۔ قول او بزرگان نہادہ بزرگی ز سر۔ اے خیال بزرگ پنداشتن خویشتن را از سر بدر کردہ اند و این مجاز ست۔

فرو ماندگان را برحمت قریب   تضرع کنان را بدعوت مجیب

تنبیہ ست بر آنکہ انسان مامور است بدعوت او سبحانہ بتضرع کہ ادعوا ربکم تضرعا و خفیۃ۔

نہ مستغنی از طاعتش پشت کس   نہ بر حرف او جای انگشت کس

اے جای تخطیہ و عیب گیری و در مصرع اول اشارت ست با یۂ کریمہ و ما خلقت الجن و الانس الا لیعبدون کلک قضا با ضافت مشبہ بہ بمشبہ۔

ز مشرق بمغرب مہ و آفتاب   روان کرد و گسترد گیتی بر آب

چون مشرق مطلع نیرین ست و مغرب موضع غروب ایشان لہذا گفت کہ از مشرق بمغرب روان کرد ہر دو کواکب مذکور را بحرکت طبعی ایشان و از مغرب بمشرق بحرکت عرضی کہ بہ تبعیت فلک الافلاک ثابت ست۔

ہمی گسترانید فرش تراب   چو سجادہ نیک مردان بر آب

مصرع اول مطابق ست بمضمون آیت کریمہ جعل لکم الارض فراشا ساخت برای انتفاع شما زمین را

بساطے گسترده جهت آرام کردن دران واین خلاف ما تقرر حکما است چه ایشان بدلائل ثابت کرده اند که کرهٔ آب بالای کرهٔ خاک ست - بهر تقدیر کلمهٔ همی که افادهٔ معنی استمرار میکند درینجا بمعنی واو عاطفه استعمال یافته واگر زائده باشد پس مثل زوے واو عطف محذوف خواهد بود - و در بعض نسخ چنان گسترانید فرش تراب - که سجاده تا آخر - درینصورت مصرع دوم چنان باشد فرش تراب باضافت مشبه به بمشبه مفعول گسترانید - وسجادهٔ نیلگردان باضافت و لام مفعول فعل محذوف یعنی می گسترد و فرش تراب و سجادهٔ نیلگردان هر دو بحذف کلمه را که علم مفعولیت است پس حاصل معنی بیت این باشد که گسترانید فرش تراب را چنانکه نیلگردان میگسترد سجاده را بر روی آب و حق آنست که این بیت الحاقیست و در کلیات مذکور نیست و معهذا همین مضمون در آخر بیت سابق نیز واقع شده و آنچه بعض از محققین فرموده اند که هرگز الحاقی نیست دعوی بے اصل ست همچنین قول او بلکه خیلے خوب و تشبیه تازه دارد خارج از مبحث -

زمین از تب و لرزه آمد ستوه — فرو کوفت بر دامنش میخ کوه

مطابق ست بمضمون آیهٔ کریمه الم نجعل الارض مهادا والجبال اوتادا - مخفی نماند که لفظ آمد که برای مطلق ماضی ست درینجا بمعنی ماضی مطلق منقطع استعمال یافته ای آمده بود ستوه - و بعضیتین کوفته در نحو و برین تقدیر مصرع دوم متفرع مضمون مصرع اول باشد و میخ کوه باضافت مشبه به بمشبه است

دهد نطفه را صورتے چون پری — که کردست بر آب صورتگری

مصرع اول خبر مبتداے محذوف و صورتے بیاے تنکیر و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و این نیز خبر مبتداے محذوف - و کاف برای استفهام کاریست و حاصل معنی بیت آنکه او سبحانه نطفه را که آبی کثیف بیش نیست بقلم صنع بصورت پری لطیف میسازد و غیر کیست که بر آب صورتگرے تواند کرد و آنصورت ثابت تواند ماند چه نقش بر آب ثبات ندارد و بلکه در حال محو میشود

نهد لعل و فیروزه در صلب سنگ — گل لعل در شاخ فیروزه رنگ

مصرع اول خبر مبتداے محذوف و مصرع دوم معطوف بر لعل و فیروزه بتقدیر واو عطف و تواند که معطوف بر تمام مصرع اول باشد بتقدیر عبارت و نهد و لعل و فیروزه و گل هر سه بحذف کلمه را که علم مفعولیت است و صلب سنگ کنایه از جوف سنگ -

ز ابر افگند قطرهٔ سوے یم — ز صلب آورد نطفهٔ در شکم
ازان قطره لولوی لالا کند — وزین صورت سرو بالا کند

مشار الیه ازان قطره و مشار الیه ازین نطفه است بترتیب لف و نشر مرتب - و از ابر مراد ابر نیسان از قبیل ذکر عام و ارادهٔ خاص و قطره و نطفه بیای تنکیر مفرد غیر مکتوب براے تحقیر و در بعض نسخ بجاے آورد نیز افگند و صورتے بیای تنکیر ست پس بنا بر رسم خط متقدمین باشد که برای امتیاز موصوف از مضاف چنین می نوشته اند - مخفی نماند که مقام مقتضی آن بود که میگفت ازان لولوی لالا کند که بر نهج مصرعهٔ ثانی که دران لفظ ازین آورد و لفظ لیکن چون استعمال یکے بجای یکدیگر شائع ست و پیش از تامل توهم می شد که مشار الیه آن قطره است یا نطفه اینچنین مشار الیه این نطفه است یا قطره پس برای دفع توهم لفظ قطره را اعاده کرده چنین گفت که ازان قطره تا تنصیص باشد که مراد همان قطره است نه نطفه و سوای این نیز نکات بسیار است بحسب مقتضای مقام میتوان گفت که این بیت دفع دخل مقدر باشد یعنی تو که گفتی ز ابر افگند تا آخر - پس غرض ازین افگندن چیست و غایت آن چه باشد در جواب آن میگوید که ازان قطره لولوی لالا میکند و ازین نطفه صورت سرو بالا میکند از عالم ماه لقا فتبارک الله احسن الخالقین -

بر و علم یک ذره پوشیده نیست — که پیدا و پنهان بنزدش یکیست

مراد از علم حال حقیقت ست و مضاف الیه آن و یای مقداری فقط یا بالحاق لفظ قدر هر دو محذوف و مصرع دوم علت مضمون مصراع اول و اگر بر سبیل اضراب بود بتقدیر لفظ بلکه این معنی خواهد بود که بر او سبحانه حال یا حقیقت موجودات بقدر یک ذره پوشیده نیست بلکه پیدا و پنهان که عبارت از احوال بوده و نابوده است نزد او مساوی ست و در بعض نسخ بر علم او ذره پوشیده نیست ای نزدیک علم او سبحانه حال هیچ ذره پوشیده نیست چنانچه در آیه کریمه ان الله لا یخفی علیه شیٔ فی الارض ولا فی السماء - و بعضے از محققین میفرمایند که اینجا موقع سلب کلیت و سلب کلی و صورت نکره باشد و نکره در محل سلب کلی بدون لفظ هیچ یا بای تنکیر یا همزه ملینه یا لفظ یک واقع نشود و در صورتیکه بدون اینها بود نفی راجع بحقیقت گردد و در اول راجع بسوی افراد ست مثلاً هرگاه گویند هیچ عاقل چنین کار نکند مراد آن باشد که فردی از افراد عاقل چنین کار نکند و هرگاه گویند از گرگ چوپانی نیاید ارادهٔ آن باشد که از حقیقت گرگ فعل چوپانی بظهور نیاید درینصورت معنی مصرع مذکور این باشد که حقیقت ذره پوشیده نیست چنانکه هیچ فرد ذره بر او پوشیده نیست و درین نظر ست بدو وجه اول آنکه این قاعده از عندیات اوست هیچ اهل تحقیق و تدقیق بدان تصریح نکرده یا اشاره هم نکرده دوم آنکه اشعار اساتذه و فصحا دال ست

برخلاف آن خواجه شیراز است کس بدو ننگرست طرفی نه بست از عافیت به که بفروشند مستوری بستان شما ؛ میرزا صائب بسے بشو دست از دل دیوانه چون گرد دید صحرائی که ممکن نیست کس زان خاک دامنگیر برگردد ؛ در دلبرسے اندام توکم نیست در رخسار ؛ هر بند قبای تو مرا بند نقابیست ؛ **سوم** - آنکه حقیقت شئی من حیث هی مصدر و منشاء آثار نیست چنانچه در موضع خود مقرر شده پس فائدۀ نفی چه یابی از حقیقت گرگ مترتب نمیشود

مهیا کند روزی مار و مور — وگر چند بیدست و پایند و زور

مهیا کند درینجا مفید معنی استمرارست - و در بعض نسخ مهیا کن بصیغه اسم فاعل مضاف بطرف روزی و بهر تقدیر توصیف مار و مور بصفات مذکوره نه ازین جهت که بے دست و پا و بے زور مخلوق اند بلکه نسبت به بعض حیوانات عظیم الجثه و تنومند مثل سیمرغ و پیل و شیر و کرگدن واین بیت مطابق ست بمضمون آیه کریمه وما من دابةٍ في الارض الا على الله رزقها

جهان متفق بر الوهیتش — فرومانده در کنه ماهیتش

جهان کنایه از اهل جهان - و بعد از لفظ متفق و همچنین بعد از لفظ فرومانده رابطه محذوف و مصرع دوم معطوف بر قول او متفق بتقدیر واو عطف و حاصل معنی آنکه جهانیان متفق اند بر معبودیت او و فرومانده اند در کنه ماهیت او و انکار معطله که عالم را صانعی نیست و اعتقاد دهری که عالم از گردش دهرست منافی مقصود نمی تواند شد - چه انکار این جماعت با وجود کمال قوت او دلائل و براهین بر اثبات صانع بحق خارج از دائره اعتبارست - مخفی نماند که بناے قافیه این بیت بر الوهیت و ماهیت است باختلاف ردف که ارباب صنائع آنرا اسناد گویند و آن از عیوب ملقبه قافیه است و این نظر بر اصل کلمه است که اُلوه و ماه مخفف ماهو بوده - و شارح هانسوی الٰهیت ضبط کرده و گفته که آله بروزن امام پرستیده شده و الٰهیت بمعنی پرستیده شدن مصدر جعلی ست انتهی - اما صاحب بحر المذاهب در مقصد ثالث آورده که الوهیت باصطلاح متکلمین نزد ابی هاشم نام حالت خامسه که موجب ست احوال اربعه را و آن احوال اربعه واجبیت و احدیت و عالمیت تامه و قادریت تامه است -

بشر ماورای جلالش نیافت — بصر منتهای جمالش نیافت

بامرش وجود از عدم نقش بست — که داند جز او کردن از نیست هست

دگر ره بکتم عدم در برد — وزانجا بصحرای محشر برد

در مصرع اول اشارت ست بکن فکان و وجود بمعنی موجودات و نقش بست بمعنی بوجود آمد و مصرع دوم

بر سبیل استفهام انکارے - و دگر ره بمعنی من بعد بکتم عدم در بردن عبارت از نقل کردن ازین جهان بآن جهان بانحلال ترکیب عنصرے - و ازانجا بصحراے محشر بردن براے بعث و حشر و جزا و مکافات - و مضمون هر دو بیت مطابق ست بآیه کریمه - هو الذی انشاکم ثم یمیتکم ثم یحییکم

درین ورطه کشتی فرو شد هزار — که پیدا نشد تخته بر کنار

این ورطه اشاره بگرداب حیرت - و کشتی عبارت از سفینه عقل و تمیز و هزار عبارت از مطلق عدد کثیر و این کاف بجاے واو عاطفه یا براے بیان فقط چنان محذوف ست پس حاصل معنی بیت این باشد که در گرداب حیرت سفائن عقلے بسیار فرو رفت چنانکه هیچ تخته از آن کشتیها بر کنار پیدا نشد -

چه شبها نشستم درین دیر گم — که حیرت گرفت آستینم که قم

دیر گم کنایه از دیر معرفت زیرا که هر که درو در می آید عقلش مفقود میگردد و هیچ در نمے یابد و این کاف بجاے واو عاطفه و بعد از وی عبارت انجام کار و علت قول او نشستم هر دو محذوف و حاصل معنی بیت آنکه بسیار شبان نشستم درین دیر گم براے آنکه چیزے دریابم و هیچ یافته نشد و انجام کار حیرت آستین مرا گرفت که برخیز که هیچ نخواهی یافت و درین اشارت ست بآنکه هرچه یافته میشود باستعانت عقل یا حواس او سبحانه ازان برترست - غرض من قال - هرچه پیش تو پیش ازو ره نیست ؛ غایت فهم تست الله نیست ؛ و در بعض نسخ درین فکر گم و درین صورت این فکر اشارت بفکر معرفت - و لفظ گم مربوط بنشستم بود و گم نشستن کنایه از خود بیخبر نشستن و بجاے حیرت لفظ دهشت بدال مهمله و در بعض دیگر وحشت و این با لفظ قم مناسب ست و در مکاتبات رضوی شرح مثنوی معنوی آورده که حیرت دو قسم ست - حیرت محموده که شخص را از دیدۀ اسباب باز ستاند و متوجه مسبب گرداند و حیرت مذمومه که جز اسباب هیچ نه بیند نعوذ بالله منها -

محیط ست علم ملک بر بسیط — قیاس تو بر وی نگردد محیط

علم ملک مبتدا و محیط ست با صله مع الموصول خبر مقدم بر مبتدا و مصرع دوم معطوف بر مصراع اول بتقدیر واو عطف و مشار الیه وی ملک و البسیط عبارت از موجودات مجرده چون عقول و نفوس و ارواح ملائکه و افلاک و عناصر و مانند آن و درینجا مراد از حقیقت بسیط است

وحاصل معنی بیت آنکه علم باری تعالی محیط است بر حقیقت بسیط و قیاس تو که عبارت از قوت فکری ست یا وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظ هرگاه بر حقیقت بسیط محیط نمی تواند شد فکیف محیط خواهد شد بر علم او سبحانه که فوق کل ذی علم علیم - و علم او شامل است حقیقت جمیع موجودات را و تواند که مصرع دوم جزاے شرط محذوف و مصرع اول بیان علت این جزا باشد - وحاصل معنی بیت آنکه اگر خواهی که بعلم خود احاطه بر حقیقت بسیط کنی آن مقدور بشر نیست پس علم تو بران محیط نخواهد شد زیرا که آن خاصهٔ علم باری تعالی ست واگر نه آن مدینه علم نمی گفت که اللهم ارنا حقائق الاشیاء کما هی فتامل - و صلهٔ آن در عربی با مے آید چنانچه صاحب قاموس و صراح و تاج المصادر بدان تصریح کرده اند و همچنین در آیهٔ کریمه انه بکل شئی محیط - و در فارسی نیز چنانچه در بیت ما نحن فیه و همچنین درین بیت میرزا صائب
خط پیمانه محیط ست بر اسرار جهان * هر که در عالم آبست همه عالم از دست -

نه ادراک در کنه ذاتش رسد
نه فکرت بغور صفاتش رسد

چون در علم کلام مبین شده که صفات حق جل و علا نه عین ذات ویست و نه غیر وے و نزد بعض عین ذات است پس فرمود که نه ادراک تا آخره -

توان در بلاغت بسحبان رسید
نه در کنه بیچون سبحان رسید
که خاصان درین ره فرس رانده اند
بلا احصی از تگ فرومانده اند

رسید بمعنی مصدر و لفظ بیچون صفت و موصوف محذوف و بیت دوم بیان علت مضمون مصرع دوم از بیت اول و پیش از مصرع مذکور کلمهٔ استدراک و پس از کلمهٔ نه لفظ توان محذوف است از جهت قیام قرینه - و مصرع دوم از بیت دوم معطوف و بر قول او فرس رانده اند بتقدیر واو عطف - و قول او فرس رانده اند کنایه از جولان داده اند و شیمهٔ قول او لا احصی بیان است از تگ فرومانده اند را - قائل بلا احصی شده اند بعض از محققین می فرمایند که اغلب که این کاف تحریف نساخ باشد و صحیح چو خاصان زیرا که تعلیل هر چند درینجا مناسب است لیکن بسبب کاف تعلیل عبارت بیت دوم مختل میشود بر تقدیر حرف شرط تمام جمله در محل تعلیل خواهد بود و این محل نظر - چه با وجود بودن کاف در جمیع نسخ یا در اکثر قائل بتحریف شدن غلطے بعیدی نماید - و قول او که تعلیل هر چند تا قول او مختل مے شود نیز محل تامل چه اگر مصرع ثانی را معطوف کنند بر مصرع اول بتقدیر واو عطف معنی بیت صاف و شسته

میشود در قول او در بازگشت لفظ بازگشت بمعنی مصدری ست و مراد ازان رجوع الی الخلق -

کسی را درین بزم ساغر دهند
که داروی بیهوشیش در دهند

این بزم اشاره بمجلس انس و مصرع دوم بیان کسی و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف وے -

یکے باز را دیده بر دوخته
دگر باز را بال و پر سوخته

یکے باز کنایه از موحد که دیدهٔ وی از غیر حق دوخته شده است و همه محسوسات را عین حق مے بیند و دگر باز همچنین دگر دیده کما فی بعض النسخ کنایه از ممیز که تمیز میکند در عبد و معبود و خالق و مخلوق و حق و باطل و باقی و فانی و مبیا بجی خرد نیخواهد که بر اوج معرفت بر آید و این محال است پس گویا بال و پرش سوخته شده است - و در بعض نسخ یکے دیده با بال و پر سوخته است * و همچنین در مصرع اول بر دوخته است بحرف رابطه - و لفظ با در قول او دیده با ظاهرا تحریف است و صحیح کلمهٔ را و یمی دیده مترادف یک چشم و این نیز کنایه از ممیز و بدیهی ست که یک چشم به نسبت کسے که دو چشم داشته باشد البته در مرتبه نقصان ست و در بعض نسخ یکے دیده با زو پر سوخته - و درین صورت اینمعنی باشد که یکی را دیده باز یعنی کشاده است و بال و پرش سوخته و خاکستر شده و درین اشارت ست باحوال مجاذیب که در ظاهر از جادهٔ شریعت انحراف داده و طالبان را بمنزل مقصود رسانیدن نمی توانند -

کسی ره سوی گنج قارون نبرد
وگر برد ره باز بیرون نبرد

این بیت در تمثیل مطلب ماسبق ست و اغلب که گنج قارون کنایه از گنج عرفان و باز بمعنی پس بوده و ترجمهٔ فاء فصیحه است یعنی و بالفرض والتقدیر اگر راه برد پس راه بر آمدن از انجا بیرون نبرد و همانجا فرو رفت و موید این تقریر ست مضمون بیت آینده اعنی -

بترسد خردمند ازین بحر خون
کزو کس نبردست کشتی برون

مصرع دوم علت بترسد و بحر خون کنایه از دریاے عشق و کشتی عبارت از سفینهٔ عقل یا سفینهٔ هستی و در بعض نسخ بترس بصیغهٔ امر و بعد از وے حرف ندا و در بعض بمردم درین موج دریاے خون -

اگر طالبی کین زمین طے کنی
نخست اسپ باز آمدن پے کنی
تامل در آئینهٔ دل کنی
صفائی بتدریج حاصل کنی
مگر بوے از عشق مستت کند
طلبگار عهد الست کند

بپای طلب ره درینجا برے — بدرد یقین پرده هاے خیال
وزینجا ببال محبت پرے — نماند سراپرده الا جلال

این زمین اشاره بسلوک داسپ باز آمدن پے کنی کنایه از آنکه اختیار کنی کارے را السبب آن رجوع الے الخلق نشود وابیات لاحقه بیان طریق پے کردن وحاصل معنی این ابیات آنکه بدین ترتیب که گفتم اگر اشتغال کنی گمان دارم که را گه از عشق مست کند ترا وچون مست شدی طلبگار عهد الست کند پس بپاے طلب راه بمقام الست بری وآن عبارت ست از مقامے که چون بنده دران مقام میرسد حق تعالے با او خطاب میکند که یا عبدے واین کس مے گوید که یا ربی وازانجا ببال محبت پرواز کنی تا این سوے بارگاه جلال که منتهاے عالم صفات ست برسی ودرانجا یقین وحدت ذات حاصل شود وهیچ حجابی در میان عبد ومعبود نماند الا حجاب جلال که بیرون ازان عقل را گذار نیست وبعد ازان مرتبهٔ تحیر ست وآن عبارت از شهود تجلی ذات ست وپیش ازین خبر نداده اند. در از در میان نهاده ودر قول او بدرد یقین پرده هاے خیال بدرد استعاره تبعیه ونسبت دریدن بجانب یقین مجاز عقلے وپرده هاے خیال باضافت مشبه بمشبه به است۔

درین راه جز مرد راعی نرفت — کسانے که زین راه برگشته اند
گم آن شد که دنبال داعی نرفت — برفتند وبسیار سرگشته اند

راعی براء مهمله واینجا کنایه از حضرت رسالت وداعی بدال وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه مراد از همان راعی ودنبال داعی نرفتن کنایه از متابعت آنحضرت نکردن ودر بعض نسخ در مصرع اول ساعی بسین مهمله بمعنے رونده وهمه قرار سنده ودر بیت مابعد بجاے صفا لفظ وفا بود ولیکن نسخه صفا بهتر ست چرا که درین صورت صنعت اشتقاق بهم میرسد۔

خلاف پیمبر کسے ره گزید — که هرگز بمنزل نخواهد رسید
مپندار سعدی که راه صفا — توان رفت جز بر پے مصطفیٰ

مصرع دوم بیان کسے ودرمیان لفظ خلاف پیمبر لفظ را محذوف ست وحاصل معنی بیت آنکه کسے که روز ازل سرنوشت او شده که هرگز بمنزل مقصود نخواهد رسید او راه خلاف راه پیمبر را اختیار کرد چنانچه در حدیث ست که السعید من سعد فی بطن امه والشقی من شقی فی بطن امه وازین قبیل ست این بیت سه کسے را که شد در سلاسل بختیار ؛ طلب کردن علم کرد اختیار

و بعضے از محققین میفرمایند که منظور شیخ آنست که هرکه راه خلاف پیمبر اختیار کرد هرگز بمنزل مقصود نخواهد رسید درین صورت محل کاف ماقبل ره گزید باشد پس آوردن بر صدر مصرع دوم از راه تعقید بود وبر تقدیرے که موافق ظاهر گفته آید معنے چنین باشد که کسے که هرگز بمنزل نخواهد رسید او خلاف پیمبر راه اختیار کرد وبر متامل پوشیده نیست که این معنے منظور ست انتهی ودرین تامل ست چه این معنے خالی ست از تعقید ومعهذا مطابق ست بمضمون حدیث نبوے وبیت کسی را که شد تا آخر وبعد ازان گفته که حق سخن آنست که شیخ قدس سره درینجا بزرگی دین برحق محمدی بیان میکند نه شقاوت احوال مخالفان ودر صورت صحت انچه ما گفته ایم معنے اول ظاهر میشود که منظور ست ونمی فهمد این را مگر کسے که بکمال ماهر سخن فهمی باشد انتهی کلامه تا نیا ماهر سخن میداند که سیاق وسباق کلام دلالت دارد برین که ازین بیت مقصود بالذات شیخ بیان احوال مخالفان دین ست وضمنا بزرگی دین محمدی نیز مستفاد میشود فافهم وتامل ودر بعض نسخ بجاے منزل لفظ مقصد ست۔

نعت سید المرسلین احمد مجتبیٰ محمد مصطفیٰ علیه افضل الصلوٰة واکمل التحیات

شفیع مطاع نبی کریم — قسیم جسیم نسیم وسیم

بعضے از شراح گلستان این هر چهار لغت را بمعنے خوبرو آورده اند ونسیم به نون و وسیم را از ماده وسم بیاے موحده که بمعنے نرم خندیدن ست نیز گمان برده وحق آنست که این بیت الحاقی است واز گلستان بتوهم اقتضاے مقام درینجا ثبت کرده اند۔

یتیمے که ناکرده قرآن درست — کتب خانهٔ چند ملت بشست

یتیم پدر مرده حاصل معنی بیت آنکه پیش از ان که قرآن شریف مرتب شود کتب خانهٔ ملتهاے سابقه را منسوخ کرد مراد ازان صحت مورد وکتب منزل ست۔ ودر بعض نسخ معتبره هفت ملت چون اکثر عادات اشد در خلق امور عظیمه بعدد هفت جاری شده چون سموات سبعه وارضین سبعه وسیاره سبعه وبحور سبعه وایام اسبوع. چنانچه از جناب خیر المدققین سلمه الله تعالے در شرح سکندرنامه تصریح فرموده اند برین تقدیر ظاهرا اختیار این عدد درینجا از جهت عظمت وبزرگی باشد واین ملل بعضے از محققین مے فرمایند که سموات وارضین وسیاره وبحور وایام خود هفتگانه است پس باید که ملل هم هفتگانه بود وحال آنکه وقوعے ندارد مگر آنکه هفت ملت

کنایه از ملل بسیار بود ملا نظیری سه کتاب هفت ملت گر نخواند آدمی عاملیست ؛ نخواند باز جزو آدمیت داشتانی را ؛ وسنجر کاشی در مدح حسین قلیچ گفته رسیحی از معرفتش ترجمه چار کتاب برخی از معدلتش ضابطهٔ هفت ملل ـ وهمین مراد ست در شعر نظیری انتهی قول او وحال آنکه وقوعی ندارد محض تحکم چه امام فخر الدین رازی در نبرد دی الکلام گفته که در خبر آمده است که کفار هفت صنف اند ـ دهریه معطله ثنویه مشبهه یهود ـ نصاری ـ عبدهٔ اصنام ـ دهریه قائلند که لیل ونهار ست وفلک دوار ست وآسمانها خالی اند ونیست دران خدای جبار ـ ومعطله قائلند که هر شی هست لیکن باله موجود نیست یعنی آله نیست وثنویه قائلند که آله دو اند یکی در آسمان ویکی در زمین ـ ومشبهه قائلند که خدای تعالیٰ مشابه خلق ست ـ ویهود قائلند که عزیر فرزند خدا ست ونصاری قائلند که مسیح فرزند خدا است ـ وعبدهٔ اصنام قائلند که اصنام شریک خدا اند پس امر کرد خدای تعالیٰ پیمبر خود را در سورهٔ اخلاص وگفت ای محمد وقتیکه بیاید ترا دهریه قل هو ودقتیکه بیاید ترا معطله بگو الله ـ ووقتیکه بیاید ترا ثنویه بگو احد ـ ووقتیکه بیاید ترا مشبهه بگو الله الصمد ووقتیکه بیاید ترا یهود بگو لم یلد ـ ووقتیکه بیاید ترا نصاری بگو لم یولد ووقتیکه بیاید ترا عبدهٔ اصنام بگو ولم یکن له کفوا احد چنانچه مولانا عبد الوهاب قدرسی القنوجی المخاطب بمنعم خان در بحر المذاهب در فن رابع در مذاهب اهل کفر تصریح فرموده وصاحب مصطلحات الشعراء آورده که آنچه از اعاظم علماء مسموع ست اصل هفتاد ودو ملت هفت ملت ست ودیگر ملل منشعبان آن چنانچه از شرح عقائد نسفی هم همین ظاهر میگردد ـ ونیز باید دانست که ملت ودین متحد اند بالذات ومختلف بالاعتبار زیرا که شریعت ازین جهت که اطاعت کرده می شود اورا دین ست وازین جهت که املا کرده می شود واحدا وتوشته می شود اورا ملت است ازبرای آنکه ملال بمعنی املا است چنانچه ملا خیالی در حاشیهٔ خود بر شرح عقائد نسفی ملا سعد الدین بدان تصریح کرده ـ

کلیمی که چرخ فلک طور اوست ‖ همه نور ها پرتو نور اوست

کلیم هم سخن چرخ فلک باضافت عام الی الخاص یا باضافت مشبه به بمشبه وازین قبیل ست گردون فلک درین مطلع میرزا بیدل سه وقت آنست که از گردش گردون فلک ؛ نقش مهر از ورق روی زمین گرود حک ؛ ودر مصرع دوم اشارت ست بحدیث نبوی اول ما خلق الله نوری ـ وشمشیر هم باضافت مشبه بمشبه به است فائده باید دانست که نور

متعارف کیفیتی است که باصره اول اورا دریابد وبوساطت او ثانیاً سائر مبصرات را ادراک کند چون کیفیتی که فائض گردد مثلاً از نیر اعظم بر اجرام کثیفه که محاذی او باشد وبدین معنی اطلاق نور بر حق سبحانه روا نیست وچون خود را بدین نام خوانده از تقدیر مضاف چاره نباشد وگاه بمعنی فاعل به تجویز مصدر چون زید عدل وعلما گویند نور آنست که روشن گرداند چیزها را تا باصره ادراک کند وبدان راه یابد وامام زاهد رح فرموده که خدای را نور توان گفت ودلی بهار سے روشنی نه شاید گفت چه روشنی ضد تاریکی ست وخدای عز وجل آفریدگار این هر دو ضد است ـ

چو صیتش در افواه دنیا فتاد ‖ تزلزل در ایوان کسری فتاد

صیت بحذف مضاف الیه ای آوازهٔ ولادت آنحضرت که در ان شب ایوان نوشیروان متزلزل شده ودر افواه دنیا مجاز بالحذف ست ای افواه اهل دنیا ـ ودینی وکسری با ماله وقول او بلای باستعانت کلمهٔ طیبه وقول او بشکست خردای ریزه ریزه ساخت ـ

نه از لات وعزی برآورد گرد ‖ که توریت وانجیل منسوخ کرد

از چیزی گرد برآوردن کنایه از منهدم وخراب ساختن آنرا ـ ومصرع دوم بسبیل اضراب ست وحاصل معنی بیت آنکه نه همین ادیان را که پیش از نزد دلی آنحضرت هم باطله بود ادیان حقه را نیز منسوخ ساخت ـ ودین احمدی را رواج داد واین کمال قوت دین متین بود ـ صاحب مرآت جهان نما از کتاب جواهر الاسرار آورده که انبیای صاحب شریعت از زمان آدم صفی که فاتح شرائع وادیان تا عهد پیغمبر ما که خاتم دائره رسالت ست شش اند ولاحق ایشان ناسخ دین سابق بوده ودر نسخ شریعت رفع کل احکام لازم نیست بلکه اکثر یا بعض کافی است وسنت الٰهی برین رفته که شرع یکی تا زمان ظهور دیگری بتوسط اوصیای از کیاء وجانشینان عالی شان محفوظ ومروج باشد وآخر اوصیای هر یک صاحب شریعت آینده را دریابد ـ ودودیعت شارع سابق را بلاحق رساند ومراد از ودیعت امور اعتقادیه اصلیه اند که تغییر وتبدیل را بدان راه نیست نه احکام عملیه فرعیه که بجهت مصالح افراد بنی آدم ونظام وانتظام کل عالم در هر عصر متبدل ومتغیر می گردد ونسخ عبارت از نیست انتهی ـ وملا شریف کشمیری شارح اخلاق ناصری در مبحث بیان نبی ونبوت نوشته که نسخ عبارت ست از ظهور انتهای آن حکم وبرای این جائز ست که در شرع واحد نسخ احکام واقع شود انتهی

و وفات رسول مبین انتہاے آن حکم باشد۔

شبی بر نشست از فلک در گذشت ۔۔ بتمکین و جاہ از ملک در گذشت

نشست ای سوار شد و بناے قافیہ این بیت بر فلک و ملک ست۔ و در بعض نسخ ہر دو جا بر گذشت و در بعض دیگر در مصرع اول در گذشت و در دوم بر گذشت۔ و در ینصورت بیت ذو قافیتین باشد در مواہب علیہ آوردہ اکثر علما برآنند کہ معراج در سال دوازدہم از بعثت بودہ و در ماہ او اختلاف کردہ اند کہ ربیع الاول ست یا رمضان یا شوال یا جمادی الاخرے و اشہر شب بست و ہفتم از رجب ست۔ و رفتن آنحضرتؐ از مکہ بہ بیت المقدس از نص قرآن ثابت و عروج بر آسمان و وصول بمرتبہ قربت باحادیث صحیحہ متحقق و معتقد اکثر اہل اسلام آنست کہ عروج آنحضرتؐ بجسم و روح بودہ معًا در بیداری واقع شدہ و آنانکہ درین قصہ نقل جسد را مانع دانند از صنوف ارباب بدعت اند و منکر قدرت و دو درست آنکہ سرشت تمش از جان بود و سیر و عروجش بہ تن آسان بود و مدت سفر آنحضرتؐ از حجرہ ام ہانی بہ بیت الحرام و از آنجا بہ بیت المقدس و از آنجا بخلوت خاص مکان قاب قوسین او ادنے۔ و زمان مراجعت از بیت المقدس و توجہ بمکہ معظمہ سہ ساعت و بقولے چہار ساعت بودہ۔ و اشارہ ہمین بیت است در آیہ کریمہ سبحان الذی اسرے بعبدہ لیلا من المسجد الحرام الی المسجد الاقصے۔

بدو گفت سالار بیت الحرام ۔۔ کہ اے حامل وحی برتر خرام

تا قول او بسوزد پرم مرجع ضمیر او جبرئیل ؑ۔ و سالار بیت الحرام کنایہ از رسول مقبول و حامل وحی کنایہ از مہتر جبرئیل علیہ السلام۔ و خرام بصیغہ امر۔ و در قول او عنانم و صحبت میم ضمیر متکلم در معنی مضاف الیہ صحبت ست کہ از وی قطع شدہ با لفظ عنان ملحق گشتہ۔ و صحبت بمعنے رفاقت است اے عنان را از رفاقت من چرا تافتی و واپس ماندی و در بیت مابعد تعقید لفظے ست یعنے قول او بماندم متعلق بلفظ گفتا است۔ و قول او مجالم نماند علت این فعل و قول او نیروے بالم نماند علت قول او مجالم نماند و بیت لاحق علت قول او نیروے بالم نماند و حاصل معنے این ہر دو بیت آنکہ بماندم از براے آنکہ مجال فراتر شدن اے متجاوز شدن نماند چرا کہ نیروے بالم نماند زیرا کہ اگر بقدر سر موے برتر پرم فروغ تجلی بال و پر مرا بسوزد و خاکستر گرداند و این مطابق است مضمون قول او کہ تقدم یا اخی فقال جبرئیل لو دنوت بقدر انملۃ لاحترقت۔

نماند بعصیان کسے در گرو ۔۔ کہ دارد چنین سید پیش رو

پیشتر

مصرع دوم بیان کسے و در بعض نسخ چو تو بصیغہ خطاب در ینصورت التفات از غیبت بخطاب بود۔

نخستین ابوبکر پیر مرید ۔۔ عمر پنجہ بر پیچ دیو مرید
خردمند عثمان شب زندہ دار ۔۔ چہارم علی شاہ دلدل سوار

پیر ترجمہ شیخ صفت بعد صفت است۔ و مرید اسم فاعل از ارادہ۔ و اگر بینہما واو عطف بود پس اختیار لفظ پیر از جہت کبر سن و اختیار لفظ مرید از جہت ایمان آوردن پیش از سائر صحابہ خواہد بود و لفظ خردمند صفت ست مقدم بر موصوف یا عثمان بدل آن و اختیار این لفظ ظاہرا از براے آنست کہ او کلام اللہ را بطورے ترتیب داد کہ مطابق لوح محفوظ افتاد و قرینہ لفظ نخستین و لفظ چہارم دلالت دارد کہ پیش از مصرع دوم از بیت اول لفظ دوم و پیش از مصرع اول از بیت دوم لفظ سوم محذوف است۔ و در بعض نسخ کہ این قطعہ مذکور نیست ظاہرا بنا بر تعصب ناسخین باشد دلدل بالضم ہر دو دال نام استرے سفید مائل بسیاہی کہ حاکم اسکندریہ بحضرتؐ فرستادہ و امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ بر آن سوار می شد۔

خدایا بحق نبی فاطمہ ؑ ۔۔ کہ بر قول ایمان کنی خاتمہ

قول و بحق نبی فاطمہ متعلق ست بقول او کنی خاتمہ ہمچنانکہ متعلق ست بقول بر قول او ایمان و باے بحق قسمیہ و مقسم علیہ این را محذوف۔ و مصرع دوم بیان آن و مضاف الیہ خاتمہ نیز محذوف و حاصل معنی بیت آنکہ اے خدا بحق نبی فاطمہ کہ غایت آرزوی من آنست کہ خاتمہ من کنی بر قول ایمان کہ عبارت از کلمہ طیبہ است و در نسخ معتبر و کنم خاتمہ۔ و درین صورت لفظ کن بصیغہ امر و میم ضمیر متکلم منصوب و در معنی مضاف الیہ خاتمہ باشد کہ از وی قطع شدہ با لفظ کن ملحق گشتہ اے بر قول ایمان خاتمہ کن مرا۔ فاطمہ زنی کہ بچہ را از شیر باز گرفتہ باشد و نام دختر رسول و بنی فاطمہ عبارت از ائمہ معصومین۔ ایمان بگرویدن و امان دادن و ایمن گردانیدن و صاحب مواہب گوید ایمان نزد محققان دو نوع است تحقیقی و تقلیدی و تحقیقی نیز بر دو نوع است استدلالی و کشفی و ہر یکے ازین دو قسم اخیر اگر بر سر حد علم و قائع است آنرا علم الیقین گویند و اگر از آن حد تجاوز کردہ است یا عینی باشد یا حقے اولی را عین الیقین خوانند و اخرے را حق الیقین کہ عبارت ست از شہود ذاتی۔

اگر دعوتم رد کنی ور قبول ۔۔ من و دست و دامان آل رسول

لفظ اگر براے تردید۔ و دعوت و دعوتی بفتح اول و سوم خواندن کسے را۔ و آل بالمد اہل خانہ

و خویشان و پیروان و فرزندان و اهل دین و بمعنی شخصی نیز آمده. قوله تعالی. واغرقنا آل فرعون
و میم ضمیر متکلم منصوب مضاف الیه دعوت و بعد از قبول لفظ کنی محذوف از جهت قیام قرینه و دامان
مضاف بطرف آل. و آل رسول وضع مظهر موضع مضمر این غیر لفظ مراد از همان نبی فاطمه
است. و حاصل معنی بیت آنکه خواه دعوت مرا رد کنی و خواه قبول کنی در هر دو صورت من
دامان ایشان را نخواهم گذاشت.

چه کم گردد ای صدر فرخنده پی		ز قدر رفیعت بدرگاه حی	
که باشند مشتی گدایان خیل		بمهمان دار السلام از طفیل	

حی بالفتح و تشدید زنده و نام قبیله از عرب. و نام باری تعالی و این از اسمای حسنی است
مثل حکیم و کریم و غیر و بصیر. جز آن و فارسیان بتخفیف استعمال کنند و شارح هانسوی بمعنی
محله و کوچه نیز آورده. طفیل درینجا بمعنی توسل و مضاف الیه آن اعنی لفظ تو محذوف ست و این
از جهت تعظیم بود و در بعض نسخ بجای صدر لفظ شاه و در بعض دیگر بجای دار السلام از
طفیل دار السلامت طفیل و درین صورت تای ضمیر مخاطب متصل در معنی مضاف الیه طفیل باشد
که از وی قطع شده بالفظ دار السلام ملحق گردیده و مهمان در اصل بمعنی ضیافت است
و بمعنی ضیف مجاز مشهور پس بر تقدیر اول یای بمهمان ظرفیه باشد و بر تقدیر ثانی زائده.
امیر خسرو. دل رفت در مهمان او گفت آن او یم آن او: انیست دل کز آن او آخر از
آن من کجا؟ و قول او تو مخلوق و آدم هنوز آب و گل مطابق ست بمضمون حدیث کنت نبیا
و آدم بین الماء والطین. و حاصل معنی آنکه تو نبی بودی و آدم هنوز صورت بشری
نه گرفته بود. آدم بالمد و فتح دال پدر آدمیان. و در مراتب جهان نما آورده که جم غفیر از اهل
تفسیر برانند که اسم عجمی ست و آنرا اشتقاق نیست. و بعضی گویند عربی ست ماخوذ از ادمه
بالضم و چون او گندم رنگ بود آدم خواندند. و جمع گفته اند که می شاید که مشتق باشد از ادمت
بین الشیئین اذا اخلطت بینهما. و در لطائف مرقوم ست که چون قالب او از ادیم یعنی
از روی زمین مخلوق گشته موسوم باین اسم شده. و گروهی اعتقاد دارند که ماخوذ از ادم
بفتحتین است و هی باطن الجلد و ظاهرها. و موید این قول ست انچه نووی در تهذیب
نقل کرده که اسمای جمیع انبیا و رسل عجمی ست مگر چهار کس حضرت آدم ع صالح ع شعیب
محمد مصطفی صلی الله علیهم وسلم.

تو اصل وجود آمدی از نخست		دگر هر چه موجود شد فرع تست	

وجود بمعنی موجودات. و از بمعنی در و حاصل معنی بیت آنکه تو اصل موجودات واقع شدی در
روز ازل و سوای تو ما بعد از تو هر چه بوجود آمد آن فرع تست. صاحب مواهب علیه
نقد نصوص شرح فصوص آورده که اصل منشاء و معاد جمله خلائق حضرت حقیقة الحقائق است
و آن حقیقت محمدی و نور احمدی ست که صورت حضرت واحدی و احدی ست جامع جمیع
کمالات الٰهی و کیانی و واضع میزان همه مراتب اعتدالات ملکی و حیوانی و انسانی آنحضرت
است. و عالم و عالمیان صور و اجزای تفصیل وی و آدم و آدمیان مسخر برای تکمیل او و
الیه الاشارة بقوله صلعم انا سید ولد آدم و بقوله آدم و من دونه تحت لوائی. انچه اول
شد پدید از جیب غیب: بود نور جان او بی هیچ ریب: بعد از ان آن نور مطلق زد علم: گشت
عرش و کرسی و لوح و قلم: یک علم از نور پاکش عالم ست: یک علم ذریت است آدم ست:
نور او چون اصل موجودات بود: ذات او چون معطی هر ذات بود: واجب آمد دعوت
هر دو جهانش: دعوت ذرات پیدا و نهانش:

سبب تالیف کتاب

چو پاکان شیراز خاکی نهاد		ندیدم که رحمت بران خاک باد	

چو حرف تشبیه. و پاکان شیراز مشبه به و مضاف موصوف. و خاکی نهاد صفت آن. و مشبه
اعنی هیچکس محذوف. و وجه شبه بینهما خاکی نهادی ست چون بابت دیدن دو مفعولیت پس
مفعول اول قول او ندیدم همان هیچکس. و مفعول دوم خاکی نهاد نیز محذوف باشد از جهت
قیام قرینه. و قول او که رحمت تا آخر جمله معترضه مصدر بکاف و عائیه است و معنی بیت آنکه مانند
پاکان شیراز که خاکی نهادند هیچکس را خاکی نهاد ندیدم. و بعضی از محققین می فرمایند که این توجیه
تکلف محض ست. و معهذا الفصل مضاف الیه و صفت و موصوف تا قائل نشود درست
نمی شود و آن خالی از کراهیت نیست و تحقیق درین صورت عطف بیان ست نه صفت
چنانکه پسران وزیر ناقص عقل و تا آخر انتهی. قول او این توجیه تکلف محض ست این دعوی
بی دلیل و همچنین قول او تحقیق درین صورت تا آخر مشعر ست بر عدم اطلاع او بر معنی صفت
و معنی عطف بیان چه معنی صفت چنانچه علمای نحو گفته اند آنست که تابعیست که دلالت

کند بسبب هیئت ترکیب مع متبوع خود بر حصول معنے که در متبوع او باشد غیر مقید بخصوصیت ماده چنانچه زید چنین زید که عالم ست و معنی عطف بیان آنست که تابعیت که غیر صفت باشد و ایضاح متبوع خو کند چنانچه قسم خورد بخدا ابو حفص عمر- پس بنابر این تحقیق لفظ ناقص عقل را که دلالت کند بر معنی که در پیران و وزیر حاصل ست عطف بیان گفتن صحیح نباشد و می تواند که لفظ چو بمعنے مثل و مفعول اول ندیدم محذوف. و مفعول دوم از همین خاکی نهاد باشد ای مثل پاکان شیراز هیچ کس را خاکی نهاد نه دیدم و می شاید که پاکان شیراز موصوف و خاکی نهاد صفت آن و تمام مصرع مفعول نه دیدم باشد و درین صورت احتیاج مفعول دوم نمی شود و در بعض نسخ پاک نهاد اما الاول فهو الاقوی- و قول او برانگیختم خاطر ضمیر متکلم متصل منصوب در معنی مضاف الیه خاطر ست که از وی قطع شده با لفظ برانگیختم ملحق گشته یعنی برانگیخت خاطر مرا از مغان دیر مغان بفتح همزه و ایضا یای تحتانی را در آورد که دوستان برای دوستان آرند و مغانی مزید علیه بر قیاس زیان و زیانی و درینجا بیای تنکیر نیز محتمل- و قول او زان همه بوستان اشاره بشام و روم ست-

مرا گر تهی بود زان قند دست
سخنهای شیرین تر از قند هست

اگر ترجمه گران وصلیه و جواب آن محذوف و مصرع دوم علت آن جواب و حاصل معنی بیت آنکه اگرچه دست من و دان زمان تهی بود از قند مصری لیکن ازین تهیدستی باک ندارم زیراکه سخنهای شیرین تر از قند هنوز با خود دارم-

نه قندی که مردم بصورت خورند
که ارباب معنی بکاغذ برند

مردم بصورت یعنی کسانیکه صورت مردم دارند یعنی مردم نما از قبیل خر ما بشیرینی ندیده پوست- و بعضے از محققین می فرمایند که بهتر آنست که بصورت بمعنی بظاهر باشد و مصرع دوم بر سبیل اضراب یعنی نه آن قند که مردم آنرا بظاهر می خورند بلکه آن قند که ارباب معنی بکاغذ برده غذای روح سازند و بباطن نوشجان فرمایند و مراعات صورت و معنی در لفظ کافی ست انتهی- مخفی نماند که در نقیضین ما دام که مراعات من کل الوجوه نباشد حمل کردن بر بعض و ترک کردن بعض را خوب نیست و بهر تقدیر چنین قند اشارت بکلمات شیرین و حکایات رنگین ست که درین کتاب مستطاب درج شده و قول او کاخ دولت کنایه از همین کتاب قول او یکی باب عدل ست تا آخر لفظ یکے درینجا بمعنے اول ست از جهت قیام قرینه

و صفت ست مقدم بر موصوف که ظرف عدل وغیره است- و پیش از وی حرف ظرف محذوف پس حاصل معنے این باشد که در باب اول عدل ست تا آخر ای بیان بعضے از فوائد عدل چنانچه قول او بهفتم در از عالم تربیت دلالت دارد بر آن و برین تقدیر لفظ باب بسکون باشد و اگر مضاف گردانند بطرف ما بعد اگرچه این نیز درست می شود لیکن ابیات از نسق می افتد-

دوم باب احسان نهادم اساس
که منعم کند فضل حق را سپاس

فضل درینجا عبارت از احسان رب العباد بسوی عباد و ایصال نعم بر ایشانست و کلمه را مفید اضافت و سپاس بمعنے شکر کردن و مفعول دوم قول او منعم کند محذوف- و این کاف علت مضمون مصرع اول ست- و حاصل معنے بیت آنکه در باب دوم که اساس احسان نهاده ام ای بیان بعضے از فضائل احسان کرده ام سببش آنست که تا مردم فضیلت احسان را بدانند و سپاس بگذارند که بحکم لئن شکرتم لازیدنکم- سپاس فضل حق گزاردن شاکر را منعم میکند- و در بعض نسخ شکر حق را ادو درین صورت این معنی باشد که سپاس توفیق دادن حق مر آنکس را بر شکر کردن بر نعمتهای او این کس را منعم میکند و این تکلف ست چه مقام بیان شکر احسان ست و نیز درین صورت تسلسل لازم می آید- و قول او میان دو عید چون از عید فطر تا عید الضحی مجموع پنجاه روز می شود پس وسط این روزها پنجم ماه ذی قعده خواهد بود و از جهت که فضیلت روز جمعه بر روزهای دیگر روشن تر از آفتاب ست و این روز را عید قسم ده اند ممکن است که مراد از روز همایون روز جمعه واز تاریخ فرخ میان دو عید هم ذیحجه و وقوع عید الضحی درین روز گو یا وقوع عیدین در یک روز یا وقوع این عید درین روز گو یا حج اکبر است و الله اعلم بالصواب و قول او که پر در شد این نامبردار گنج در کنایه از سخنان لطیف و آبدار و این نامبردار گنج بیای تازی مضاف بطرف گنج اشارت باین کتاب نامبردار بمعنی بلند کننده نام- و گنج کنایه از ذات مصنف و تواند که نامبردار گنج بتقدیم صفت بر موصوف مجموع کنایه ازین کتاب بود- و در عامه نسخ نامه بردار گنج- و درین صورت نامه بهای بعد المیم موصوف و بردار گنج بیای فارسی صفت آن باشد یعنی این نامه که آرایش دهنده ذات مصنف ست پر از درهای معانی شد-

نماندست با دامنے گوهرم
هنوز از خجالت سر اندر برم

کلمهٔ با بمعنی در و میم ضمیر متکلم متصل در معنی مضاف الیه دامن ست که از وی قطع شده با لفظ گوهر ملحق گشته - و یاے دامنی در معنی ملحق بگوهر ست - و حاصل معنی بیت آنکه نمانده است در دامن من هیچ گوهر - و با این همه بسبب این خجالت که در بیت دوم مذکور شده سر در گریبانم و بر داشتن نمیتوانم - و تواند که با بمعنی مع و فاعل نماندست نظر بعموم محذوف بود یعنی نماندست با من یا چیزے آنکه دامن گوهر باخود داشتم چیزے از ان چنانچه شارح هانسوی آورده - و در صورت دامن گوهر باضافت باشد و قول او پست معطوف ست بر بلند -

تو گر پرنیانی نیابی خموش | کرم کار فرمای و حشوم بپوش

حشو آگنیه و باصطلاح کلام زائد - و اینجا بطریق ایهام واقع شده - و پرنیان کنایه از سخن نغز و یاے تنکیر که بدان ملحق برائے تحقیر - و نیابی بنون نفی از ماده یافتن - و مصرع دوم معطوف بر خموش محذوف واو عطف ست - و حاصل معنی آنکه اگر پاره از پرنیان نیابی - و تواند که بیابی بصیغهٔ اثبات بود یعنی اگر پاره از پرنیان بیابی و باقی را همه حشو در هر صورت خاموش باش و زبان نکوهش مکشاے - و در بعض نسخ بجاے خموش مجوش که نهی ست از جوشیدن بجیم تازی -

ننازم بسرمایهٔ فضل خویش | بدریوزه آورده ام دست پیش

ننازم بنون نفی - و مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکه و دست پیش آوردن کنایه از طلب کردن و در خواستن چیزے -

تو نیز ار بدی بینی اندر سخن | بخلق جهان آفرین کار کن

بدی بیاے تنکیر عبارت از عیب و بینی بصیغهٔ خطاب - و در نسخ معتبره بینیم در سخن - و درین صورت میم ضمیر متکلم منصوب در معنی مضاف الیه سخن باشد که از وے قطع شده با لفظ بینی ملحق گشته و باے بخلق براے مطابقت ست - و در قول او بمردے که از دست آخر بے براے قسم - و در بعض نسخ تو دست والاول صحیح - زیرا که ناچارست بودن کاف بر مقسم علیه بعد از باے قسم و اینجا نیست -

همانا که در پارس انشای من | چو مشک ست بی قیمت اندر ختن

پیشتر گذشت که بحر این مثنوی متقارب مثمن مقصورست و این بیت مثمن محذوف یعنی عروض و ضرب این محذوف ست و باقی ارکان سالم و تقطیعش همانا فعولن کدر پا فعولن

رسنشا فعولن مین فعو چمشکش فعولن بتی قی فعولن تمندر فعولن ختن فعو - و چون فعل کسر عین بجای او نهند از اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نمیشود - همچنین هر جا که تفاوت نه باشد درمیان دو وزن مثلاً قول او که عزیزے که از درگهش سر بتافت تا آخر که با آنکه در آخر عروض و ضرب حرفے ساکن زائد واقع شده بیت را از موزونیت بیرون نه برده مگر باین که رکن آخر یکے فعول باشد در کن آخر دیگرے فعل که درین صورت البته ناموزون میشود و حق آنست که این بیت با سیاق و سباق ربطے ندارد فتامل -

چو بانگ دهل هولم از دور بود | بغیبت درم عیب مستور بود

هول بالفتح ترسانیدن و ترس - غیبت بالفتح ضد حضور - حاصل معنی بیت آنکه تا من بشیراز نیامده بودم مردم آنجا چون آواز دهل از من هول و ترس داشتند و مرا بزرگ میدانستند و هر گاه در آنجا رسیدم و نزدیک شدم دست دو قربے مثل ایشان ندارم بسبب ظهور نقصان خود پس گویا در غیبت من پنهان بود - کذا قال بعض المحققین - انیقدر ست که آواز دهل از دور باعث لذت و سرورست نه موجب ترس و نفور عن قال - آواز دهل شنیدن از دور خوش ست - و تواند که هول بواو مجهول که بمعنی راست و درست و رفیع و بلند ست و رینجا بمعنی مصدرے و چو حرف تشبیه و بانگ دهل مشبه به و هول بحذف مضاف مشبه و وجه شبه بینهما خوش آیندگی و از دور متعلق بود و بغیبت درم متعلق بمستور بود - و حاصل معنی بیت آنکه آوازهٔ رفعت بلندی یا راستی و درستی سخن من در غیبت من مثل بانگ دهل از دور خوش آینده بود و عیب آن که اگر از نزدیک باشد وحشت می آرد مستور -

گل آورد سعدی سوی بوستان | بشوخی چو فلفل بهندوستان

این بیت جملهٔ معترضه است - و حاصل معنی آنکه سعدی که این کلمات را فراهم کرده و در شیراز آورده است از عالم ارمغان و سوغات نیست که طبائع طلاب را بدان میلے باشد بلکه حلیست که ببوستان آورده و این بدان ماند که از راه شوخی فلفل را بهندوستان برند و در آنجا وقعی و اعتبارے نداشته باشد - و در بعض نسخ بشوخی و فلفل بتوسط واو عطف - و درین صورت عطف فلفل بر گل بود -

چو خرما بشیرینی اندوده پوست | چو بازش کنی استخوانی دروست

چو حرف تشبیه و خرما مشبه به و مشبه اعنی لفظ سخن محذوف و وجه شبه شیرینی - و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف پوست ست - و حاصل معنی بیت آنکه سخن من مانند خرمائے ست که پوست

و بشیرینی اندوده باشد و چون پوست اگر اباز کنی در جوف او استخوان بیابی - و مخفی نماند که ازین بیت در بعض نسخ بعد از بیت چو بانگ دهل واقع شده -

مدح پادشاه اسلام ابوبکر بن سعد زنگی طاب ثراه

مرا طبع زین نوع خواهان نبود
سر مدحت پادشاهان نبود
ولی نظم کردم بنام فلان
مگر باز گویند صاحبدلان
که سعدی که گوی بلاغت ربود
در ایام بوبکر بن سعد بود

حاصل معنی این ابیات آنکه طبع من خواهان نظم کردن کتاب باین طور که ستایش پادشاه داشته باشد نبود ولیکن من که این کتاب را بنام فلان نظم کردم غرض ازین امرے دیگر نیست مگر همین که بعد از من صاحبدلان بگویند که سعدی که چنین و چنین ست در عهد سلطنت ابوبکر سعد بوده فلان و فلانه بالضم کنایه از شخص مجهول الحقیقت یا مجهول الکیفیت و اختیار این لفظ درین مقام برائے تعظیم ممدوح ست چه اگر نامش صریح میگفت درین صورت ترک ادب مے شد و همچنین درین مصرع اے صبا نکہتے از کوے فلانی بمن آر ؛ اما بمعنی اول اگر پیش از نکره واقع شود آن نکره را متصف عهد گرداند چنانچه بمجرد استماع ذهن مخاطب بدان انتقال کند سه به نزد من آن کس نکوخواه تست ؛ که گوید فلان خار در راه تست ؛ و در بعض نسخ بجای زین نوع زینگونه و در بعض دیگر بجاے بوبکر بونصر و این ظاهر از جهت تعصب ست

سزد گر بدورش بنازم چنان
که سید بدوران نوشیروان

اے کاف برائے بیان چنان - و درین اشارت ست بحدیث انا ولدت فی زمن الملک العادل و در بعض نسخ چو سید و لفظ چنان چو و چون چنین نیز بهمین معنے ست و در کلام قدما شائع بهرامی سه چنان نمود بمن دوش ماه نو دیدار ؛

جهانبان دین پرور و دادگر
نیامد چو بوبکر بعد از عمر

جهانبان صفت موصوف محذوف و ما بعد صفت بعد صفت نیامد ماضی منفی و فاعل این فعل محذوف ست و حاصل معنے بیت آنکه هیچ پادشاهی متصف بصفات مذکوره بوجود نیامد مثل ممدوح که بوبکر است بعد از عمر و لفظ بوبکر مشترک ست در کنیت ممدوح و کنیت خلیفهٔ اول - و همچنین لفظ عمر از نام عمر بن عبد العزیز و نام خلیفهٔ دوم - و اینجا هر دو لفظ بمعنے اول ست و الا تقدیم خلیفهٔ دوم بر خلیفهٔ اول لازم

می آید اعم ازانکه از جهت ایمان آوردن بود یا از جهت خلافت یافتن - و هر دو خلاف واقع و تواند که نیاید بصیغهٔ مستقبل منفی و قول او بعد از عمر خلیفهٔ دوم باشد و در بعض نسخ نیاید چو این شاه و الا گهر و این ظاهر از جهت تعصب ست - و بر تقدیر تسلیم مشار الیه لفظ این نیز ممدوح -

سر سرفرازان و تاج جهان
بدوران عدلش بناز ای جهان

مصرع اول خبر مبتدا اے محذوف - و در آخر آن رابطه و در اول مصرع دوم پس بتقدیر محذوف و معنی بیت آنکه ممدوح چنین و چنین ست پس بدوران عدل او ناز بکن اے جهان که به ازین دوران نخواهی یافت - و در بعض نسخ بناز د جهان ای ناز میکند جهان - پس مصرع دوم معطوف باشد بتقدیر واو عطف بر مصرع اول - و بعضے از اهل تدقیق نیاز جهان باضافت گمان برده اند ای نیاز ست جهان را و درین صورت نیاز مقابل ناز بود که بر شیوه هاے حسن و عشق اطلاق می کنند -

گر از فتنه آید کسے در پناه
نیابد جز این کشور آرامگاه
فطوبی لباب کبیت العتیق
حوالیه من کل فج عمیق

بیت دوم جمله معترضه مصادر بفاء فصیحه - و قول او من کل فج عمیق اقتباس ست از آیهٔ کریمهٔ علی کل ضامر یاتین من کل فج عمیق - و حاصل معنے قطعه آنکه اگر کسے از دست فتنه جسته خواهد که مقر و آرامگاهے بهم رساند درین صورت نمی بیند مگر درین کشور یعنے در ممالک محروسه - و هر گاه حال این کشور چنین ست پس خوشی باد مر درِ این کشور را که مثل کعبه ست و می آیند مردم بطرف آن در از هر راه دور و دراز - کشور بالفتح بخشی از هفت بخش ربع مسکون که آنرا بتازی اقلیم بالکسر خوانند -

ندیدم چنین گنج و ملک و سریر
که وقف ست بر طفل و برنا و پیر

بلف و نشر مرتب و اطفال درینجا عبارت از یتیمان و وقف عبارت از چیزے که بتصرف کسے گذارند بخصوصه اعم ازانکه بطریق تملیک بود یا بر سبیل اجارت یا بر نهج اباحت کما صرح به الشارح و حاصل معنی بیت آنکه وقف گنج بر اطفال برائے تربیت یافتن انسان ست و وقف ملک بر جوانان برائے نوکرے بهم رسانیدن و دوران بقدر استعداد و قابلیت خود ها و وقف سریر بر پیران برائے معروض داشتن تدابیر و مصالح مهمات ملکی و مالی بی واسطه غیرے در حضرت ممدوح -

نیامد بر ش دردناک از غمی
که ننهاد بر خاطرش مرهمی

دردناک از غم بمعنے شخصے که بسبب غمے دردناک باشد و یاے غمی برائے تنکیر و خاطر بمعنے زخم خاطر

مجاز بالحذف ست۔ بعضی ایشان گفت که لفظ دردناک نکره است و نکره در حیز نفی افاده معنے عموم میکند پس حاصل معنی بیت این باشد که نیامد نزد یک ممدوح هیچ دردناک از هیچ غم که ممدوح بر غم ولش نگذاشت مرهمی را۔ و در بعض نسخ دردناک غمی باضافت مسبب الی السبب و درینصورت دردناک غم مجموع بمنزله کلمه واحد بمعنی آن قریب بمعنی دردناک از غم باشد۔

طلبگار خیر ست و امیدوار خدایا امیدی که دارد برآر

قول و طلبگار خیر ست و امیدوار مضاف الیه امیدوار محذوف ست از جهت قیام قرینه ای امیدوار خیر

کله گوشه بر آسمان برین هنوز از تواضع سرش بر زمین
ز گردن فرازان تواضع نکوست گدا گر تواضع کند خوی اوست
اگر زیر دستی بیفتد چه خاست ز بر دست افتاده مرد خداست
نه ذکر جمیلش نهان می رود که صیت کرم در جهان می رود

مصرع اول در بیان عظمت شان ممدوح و مصرع دوم معطوف بران بتقدیر وا و عطف و در بیان کسر نفس ممدوح و مصرع دوم از بیت چهارم بر سبیل اضراب و بیفتد و افتاده بمعنے تواضع کند و متواضع۔ و میرود بمعنے مذکور می شود۔

چنوی خردمند فرخ نهاد ندارد جهان تا جهانست یاد

و در بعض نسخ چه او ی و علی التقدیرین مخففا چون اوست۔ و در بعض دیگر چه تو ی بصیغه خطاب و بعد از وی حرف ندا۔ نهاد بالکسر سرشت و طینت و در بعض خردمند فرخ نژاد۔ و بهر تقدیر کلمه تا ابتدائیه و جهان دوم مظهر موضع مضمر۔ و لفظ یاد به یای تحتانی ست۔ و حاصل معنی بیت آنکه مثل این چنین ممدوح را از ابتدای که جهان موجود شده است یاد ندارد۔ و بعضی از محققین میفرمایند که توجیه تا جهانست یاد به تحتانی بسیار ناگوار ست که عبارت مسموع نیست انتهی منشاء این غفلت ست ازان که لفظ یاد متعلق فعل ندارد ست۔ و یاد نداشتن محاوره مقرر ست۔ ملا ظهیری نیشاپوری۔ در جلوه گری چون تو کسی یاد ندارد :: نا در بود آن پیشه که استاد ندارد :: و تواند که مصرع اول بیان باشد هر گاه که محذوف ست یاد بمعه حده و پیش از وی لفظ او محذوف۔ و قول او تا جهانست باد بتقدیر لفظ چون که جمله خالصه است جمله معترضه دعائیه و کلمه تا بمعنے که مادام باشد۔ و حاصل معنے بیت آنکه هر گاه که ممدوح چنین چنین

است پس مادام که جهانست او باد ای باقی باد۔

نه بینی در ایام او رنجه ای که نالد ز بیداد سر پنجه ای

رنجه و سر پنجه بیای تنکیر مفرد غیر مکتوب عبارت از مظلوم و ظالم و مصرع دوم بیان رنجه است۔

کس این رسم و ترتیب و آیین ندید فریدون با آن شوکتش این ندید

قول و این رسم و ترتیب اشاره برسم و ترتیب ممدوح و در مصرع دوم تاکید آن و شین ضمیر متصل منسوب راجع بطرف فریدون ست یعنی با آن شوکت که او را بوده۔ و در بعض نسخ با آن شکوه این ندید۔ و بعضے از محققین می فرمایند که این غلط ست چه نونے که بعد مده واقع شود در تقطیع واجب الحذف است مگر آن لفظ که عربی باشد و انهم بسیار کم چنانچه ناصر خسرو گوید ؎ بار خدا اگر از روی خدائی :: جوهر انسان را جمیل سرشتی :: انتهی۔ ماخذ این تغلیط تحقیق توی ست چه او در رساله سکته در امثله سکته حرفی همین بیت باستشهاد آورده و گفته که بعد از لفظ انسان و قبل را حرفی متحرک تقدیر باید کرد۔ (سوال) اگر گویند که چرا نشود که نون انسان را حرکت و هم داز مقوله سکته حرفی شود (جواب) گوئیم ممکن نیست چه نون انسان از جمله حروف ست که واجب المحذف ست۔ و وجود او مطلقا محسوب نمی تواند بود۔ زیرا که در علم عروض مقرر است که نون ساکن هر گاه بعد از حروف مده واقع شود از تقطیع ساقط ست انتهی کلام طوسی بهر تقدیر قید استثناء این نون بلفظ عربی چنانچه معترض کرده محض تحکم ست چرا که از رسائل عروض را وجوب حذف نون ساکن که بعد از مده باشد در تقطیع مطلقا بدون تقیید بلفظ عربی و فارسی مستفاد میشود۔ و قول این غلطست نیز غلط چه نونے که بعد از حروف مده واقع شود در همه جا واجب الحذف نمی تواند شد۔ بلکه در میان اجزای مصاریع بشرط بودن این نون مثل نون غنه ای نیک بتلفظ در نیامدن چنانچه درین مطلع ؎ و فا زان ترک چین جستم خطا کردم ندانستم :: بآن بی رحم خود را آشنا کردم ندانستم :: اما اگر با وجه آخر مصرع نیک بتلفظ در آید البته بحال می ماند مثلا درین بیت که ؎ بنام خدا وند جان آفرین :: تا آخر و همچنین در بیت ناصر خسرو که گذشت و این مقطع ؎ دُر ساز دریا و مهر انه خاندا فلاطون از یونان شفا ئے از صفاهان حافظ از شیراز می آید و از این قبیل ست در لفظ فریدون در بیت ما نحن فیه۔ و قید ظاهر برای آن کردیم که حکم متحرک دارد و متحرک بر چنین مواقع واجب الحذف نمی باشد و هذا غایة التحقیق فی هذا المقام و لا مزید علیه۔

ازان پیش حق پایگاهش قویست　　که دست ضعیفان بجاهش قویست

مصرع دوم بیان ازان و معنی بیت آنکه رتبه ممدوح که پیش حق قوی است سببش آنست که دست ناتوان در زمان جاه او توانا ست - حاصل آنکه در زمان جاه او هر ناتوان توانا شده است واز مخالف توانا باکے ندارد و همین مدعاست در بیت لاحق -

چنان سایه گسترد بر عالمی　　که زالی نیندیشد از رستمی

مصرع دوم بیان چنان - و یای تنکیر در عالمی در رستمی برای تعظیم و در زالی برای تحقیر و عالم عبارت از ممالک کثیره است و مثل زین گذشت که نکره در حیز نفی افاده معنی عموم کند پس حاصل معنی بیت آن باشد که هیچ ضعیفی از قوی باکے ندارد -

همه وقت مردم ز جور زمان　　بنالند از گردش آسمان
در ایام عدل تو ای شهریار　　ندارد شکایت کس از روزگار
بعهد تو می بینم آرام خلق　　پس از تو ندانم سرانجام خلق

مضمون این هر سه بیت باهم دست و گریبان - و بنالند که صیغه حال ست در ینجا برای معنی استمرار ماضی از جهت قیام قرینه یعنی مضمون هر دو بیت لاحق و پیش از بیت دوم کلمه استدراک - و پیش از بیت سوم کلمه اضراب و پیش از مصرع دوم این بیت لفظ اما محذوف و این مصرع جمله معترضه است و حاصل معنی این ابیات آنکه پیش ازین اکثر اوقات مردم از جور زمان و گردش آسمان می نالیدند و شکوه آن میکردند لیکن در ایام عدل تو این رسم برافتاده است و خلق را بآرام می بینم اما نمیدانم که پس از تو احوال خلق بچه خواهد انجامید -

هم از بخت فرخنده فرجام تست　　که تاریخ سعدی در ایام تست
که تا بر فلک ماه و خورشید هست　　درین دفترت ذکر جاوید هست

تاریخ و توریخ وقت چیزے پدید کردن و در بعض نسخ فرخنده انجام - و بهر تقدیر این بیت معطوف بر بیت سابق یعنی بعهد تو می بینم تا آخر و پیش از دے واو عطف و مبین این کاف و معطوف مدخول این کاف هر سه محذوف و بیت دوم علت مضمون معطوف محذوف تواند که همین معطوف بیان یا صفت - قول او سعدی محذوف بود در بیت مذکور علت آن و کلمه تا بمعنی مادام و تای ضمیر متصل منسوب در معنی مضاف الیه ذکر است که از دے قطع شده بالفظ دفتر ملحق گشته و لفظ است ترجمهٔ کان تا قصه بمعنی باشد و این بیت هرچند که

در صورت اخبار ست لیکن در معنی انشا هست - و حاصل معنی هر دو بیت آنکه و هم از ستوده بخت فرخنده انجام تست اینکه زمان وجود سعدی در زمان سلطنت تست و او محامد و اوصاف ترا در کتاب خود درج کرده است یا آن سعدی یا چنین سعدی که محامد و اوصاف ترا در کتاب خود درج کرده است برای آنکه مادام که بر فلک ماه و خورشید باشد درین دفتر ذکر تو جاوید باشد اے بلا فصل و انقطاع باشد - حاصل آنکه اگر وجود سعدی در زمان تو نبودے و این کتاب بنام تو تصنیف نشدے ذکر خیر تو جاوید بودن ممتنع بودے -

ملوک از نکونامی اندوختند　　ز پیشینگان سیرت آموختند
تو در سیرت پادشاهی خویش　　سبق بردی از پادشاهان پیش

یعنی پادشاهان دیگر اگرچه نیک نامی فراهم آورده بودند لیکن آن نیک نامی فطری نبوده بلکه بکسب و تعلیم بوده از پیشینگان - و تو آن پادشاهی که در سیرت پادشاهی از پیشینیان سبق برده بیواسطه تعلیم و تعلم -

سکندر بدیوار روئین و سنگ　　ق　　بکرد از جهان راه یاجوج تنگ
ترا سد یاجوج کف زر ست　　نه روئین که دیوار اسکندر ست

کف زر باضافت ادنی ملابست عبارت از کفی که بدان زر بخشیده شود مثل دستے که بدان عطا کرده شود - و در بعض نسخ ترا سد یاجوج کفر از زر ست - نه روئین چو دیوار اسکندر است یاجوج کفر باضافت مشبه به بمشبه و چون حرف تشبیه و درین صورت یاجوج کفر اشاره بسلاطین چنگیزیه باشد که کافر بودند و اتابکان شیراز خراسان با ایشان میرسانید -

زبان آوری کاندرین امن و داد　　ثنایت نگوید زبانش مباد

در بعض نسخ عدل و داد و همین مانوس ست - و در بعض دیگر سپاست نگوید اے شکر تو و در بعض ثنایش بشین ضمیر متصل منسوب راجع بطرف ممدوح - و درین صورت التفات از خطاب بغیبت بود -

زهی بحر بخشایش و کان جود　　که مستظهر ند از وجودت وجود

زهی کلمهٔ تعجب ست و در ینجا بمعنی ما اعظم شانک - و بخشایش بمعنی رحمت - و بحر بخشایش تا آخر منادی بحذف حرف ندا - و وجود اول بمعنی هستی و وجود دوم بمعنی موجودات - و در بعض نسخ

زهی لطف بخشایش ای کان جود　　که مستظهر ست از وجودت وجود

ودرین صورت مضاف الیه بخشائش اعنی لفظ تو محذوف ودوجود وم بمعنی هر موجود بود.

فزون بینم اوصاف شاه از خطاب — نگنجد درین تنگ میدان کتاب

قول وفزون بینم در بعض نسخ برون بینم ومفاد هر دو یکیست ـ وتنگ میدان صفت کتاب یا کتاب بدل آن

گر آن جمله را سعدی انشا کند — مگر دفتری دیگر املا کند

مصرع اول شرط وجزاء این شرط محذوف. یعنی اگر آن جمله اوصاف ومحامد شاه را سعدی انشا کند وخواهد که درین کتاب در آرد این دفتر وفا نخواهد کرد آن را مگر دفتری دیگر املا کند۔

فرو ماندم از شکر چندین کرم — همان به که دست دعا گسترم

پیش از مصرع دوم لفظ پس که ترجمهٔ فا فصیحه است وآخر مصرع مذکور عبارت دیگر هم محذوف وابیات لاحقه مقوله آن وحاصل معنی بیت آنکه هرگاه حال چنین ست که عاجز فرو مانده ام از ادا کردن شکر چندین کرم که ممدوح بجای بندگان خود می فرماید پس همان بهتر که دست دعا را پهنا گردانم و بگویم

جهانت بکام وفلک یار باد — جهان آفرینت نگهدار باد
بلند اخترت عالم افروخته — ز فال اخترت دشمنت سوخته

مضاف بلند اختر مع الصله محذوف ست از جهت قیام قرینه ـ ولفظ اختر در مصرع دوم وضع مظهر موضع مضمر ومضمون این بیت هرچند در صورت اخبار ست لیکن در معنی انشا ست چنانچه ابیات سابقه ولاحقه بر آن دلالت دارند پس حاصل بمعنی بیت آن باشد که از طلوع اختر بلند تو عالم افروخته باد ـ واز نقول وشگون اختر تو دشمن ترا سوخته وارد. وانچه بعض از محققین میفرمایند که بر وقت فهم پوشیده نیست که درین قسم محال حذف نیست بلکه مجاز عقلی ست که انچه از حرکت ستاره بود بستاره نسبت کرده فافهم ولاتکن من الغافلین ـ جواب منشاء این توجیه غفلت ست از مصرع ثانی چه لفظ از دران ازین توجیه ابا می کند وبین المصرعین نسق واحد هم ماند فافهم وتنبه ولاتکن من الغافلین وشارح هانسوی نوشته که بلند اختر وفال اختر نام دو ستاره یکی سعد ودیگر نحس در طالع هر فردی از افراد انسان که این هر دو ستاره ها باشند ـ تاثیر یکی رسانیدن نفع بصاحب طالع ست ـ وخاصیت دیگر رفع شر ازان ومعنی بیت آنکه بلند اختر تو افروخته وروشن کنندهٔ عالم باد واز فال اختر تو دشمن سوخته

انتهی واین اصلی ندارد ومعهذا دفع شر هم نوعی از ایصال نفع است پس تاثیر هر واحد احد باشد مگر آنکه دفع شر تحریف فساخ بود وصحیح وقوع شر بمعنی افتادن وپیدا شدن شر وزوال اختر بود بجای فال کما وقع فی نسخة معتبرة۔

غم از گردش روزگارت مباد — وز اندیشه بر دل غبارت مباد
که بر خاطر پادشاهان همی — پریشان کند خاطر عالمی
دل وکشورت جمع ومعمور باد — ز ملکت پراگندگی دور باد
تنت باد پیوسته چون دین درست — بد اندیش را دل چو تدبیر سست

بیت دوم بیان علت مضمون بیت اول ویای تنکیر در غمی برای تحقیر وعالمی برای تعظیم وعالم عبارت از اهل عالم واین مجاز بالحذف ست۔

جهان آفرین بر تو رحمت کناد — دگر هرچه گویم فسانست وباد

یعنی لمحض کلام همین ست که در مصرع اول مذکور شد ـ وبعد ازین هرچه گفته شد افسانه وباد دستی سخنی ست که شنیدن آن غفلت آرد ولغو بیفائده بود۔

همینت بس از کردگار مجید — که توفیق خیرت بود بر مزید

این بیت نیز دعائیه است ـ ومصرع دوم بیان قول او همین وبود بمعنی باشد ـ وحاصل معنی بیت آنکه همین کافی ست ترا از کار بزرگ که توفیق خیر بر مزید باشد ترا۔

بگیر ای جهانی بروی تو شاد — جهانی که شادی بروی تو باد

ای حرف ندا وقول وجهانی بروی تو شاد جمله صفت منادی محذوف ولفظ جهان در مصرع دوم وضع مظهر موضع مضمر ومفعول فعل بگیر وکاف بیان آن جهان وبعد ازان عبارت خلق آنجهان از دست زمانه متالم اند محذوف وعلت این امر اعنی تا روی ترا نه بینند ومضاف الیه شادی نیز محذوف وباد بمعنی باشد وحاصل معنی بیت آنکه تسخیر کن ای ممدوح تو که جهانی بروی تو شاد است جهانی را که خلق آنجهان از دست زمانه متالم اند تا روی ترا به بینند وشادی ایشان از دیدن روی تو باشد وبعضی از محققین می فرمایند که مراد از جهانی که اول واقع شده خلق بهار ـ ومراد از جهانی که دوم ست ملکی ست پس درین صورت وضع مظهر موضع مضمر نباشد چنانچه بر نکته فهم پوشیده نیست ـ این اعتراض مبنی است بر عدم اطلاع نکات وضع مظهر موضع مضمر وتعیین آن بر متتبع علم معانی پوشیده نیست

وعجب تر آنکه درین علم رساله تصنیف کنند وحال آنکه ازین علم واقف نباشند ومی توان گفت که قول او که شادی بروے تو باد۔ جمله معترضه مصدر بکاف دعائیه وباد بر معنی خود ست وجانے دوم برائے مناسبت جانے اول واگرنه بجائے آن لفظ جهان راکه با لحاق کلمه را بجائے یائے تنکیر نیز موزون میشد می آوردے۔

گراز سعد زنگی مثل ماند و یاد	فلک یاور سعد بو بکر باد

مثل بفتحتین مانند وصفت وحال وداستان مشهور۔ ویاد بمعنے معروف که مقابل فراموش ست ونیز بمعنے یادگار چنانچه درین بیت غرض نقشیست کز ما یاد ماند۔ که هستی را نمی بینم بقائے ؛ واین مجاز است یا مخفف آن وشارح هانسوی نوشته که یاد معطوف ست بر مثل وفاعل ماند سعد بو بکر که در مصرع دوم واقع شده انتهی۔ وبرین تقدیر سعد بو بکر متنازع فیه فعل ماند وفعل فلک یاور سعد بو بکر باد باشد پس عمل ثانے را دادند ودر اول ضمیر فاعل در آوردند واضمار قبل الذکر در فارسی مطلقاً جائز ست ودر عربی عمده در صورت تنازع و بعضے از محققین میفرمایند که تنازع وقتے ثابت می شد که در فاعلیت یا مفعولیت می بود واینجا خود سعد بو بکر مضاف الیه یاور است و بعضے که شارح هانسوی نوشته لفظ گر که برائے تشکیک است مناسب نیست اگر لفظ چو می بود مناسبتے داشت از قول او تنازع وقتے تا قول او یاور است مستفاد مے شود که در بودن کلمه فاعل یا مفعول ومضاف الیه مناسبت است واین غلط محض چه جائز است که کلمه فاعل باشد ومضاف الیه هم باشد چنانکه زید قائم الاب است ومفعول باشد ومضاف الیه هم باشد چنانچه زید ضارب عمرو ست۔ پس بنا برین تحقیق سعد بو بکر مضاف الیه ومفعول یاور که بمعنے یاری دهنده است هست۔ واگر مصرع اول چنین که اگر سعد زنگی تا آخر ومثل بمعنے مشارک بوداے مشارک در صفات حمیده واخلاق پسندیده پدر وماند بمعنے گذاشت وفاعل این فعل سعد زنگی ومفعول اول آن محذوف درین صورت این معنی خواهد بود که اگر سعد زنگی سعد بو بکر را مثل ویادگار خود گذاشته است پس فلک یاور سعد بو بکر باد وبرین تقدیر لفظ اگر حرف شرط وسعد بو بکر وضع مظهر موضع مضمر باشد۔ لیکن هنوز این بیت خالی از فیه ما فیه نیست فافهم وتامل۔

عجب نیست این فرع زان اصل پاک	که جانش براوج ست وجسمش بخاک

این فرع اشاره بممدوح که سعد بو بکر ست۔ واصل پاک اشاره به پدر ممدوح که سعد زنگی ست

ومصرع دوم بیان آن اصل پاک

خدایا بر آن تربت نامدار	بفضلت که باران رحمت ببار

آن تربت اشاره تربت سعد زنگی وبائے بفضلت قسمیه وتائے ضمیر متصل منصوب ودر معنی مضاف الیه فضل ست یعنی سوگند آن فضل که تراست که چنین وچنین بکن۔

درمدح شاهزادهٔ اسلام سعد بن ابی بکر بن سعد گوید

جوان جوان بخت روشن ضمیر	بدولت جوان وبتدبیر پیر
بدانش بزرگ وبه همت بلند	بباز و دلیر وبدل هوشمند
زهی دولت مادر روزگار	که رود چنین پرورد در کنار
بدست کرم آب دریا ببرد	برفعت محل از ثریا ببرد

قول او بباز و دلیر۔ ودر بعض النسخ ببازو توانا وهمین بهتر ست۔ وقول او که پوری چنین ؛ بضم بائے فارسی که بمعنے پسر ست ودر نسخ معتبره که رودے چنین پس رود مخفف روده واطلاق آن بر فرزند مجاز ست۔ وقول او چنین اشاره بممدوح بود۔

زهی چشم دولت بروی تو باز	سر شهر یاران گردن فراز
صدف را که بینی ز دردانه پر	نه آن قدر دارد که یکدانه در
تو آن در مکنون یکدانهٔ	که پیرایهٔ سلطنت خانهٔ

درین ابیات التفات ست از غیبت بخطاب وزهے که کلمهٔ تعجب ست بمعنے ما اعظم فشانک وچشم دولت بروے تو باز صفت منادی محذوف مع حرف ندا وبین المصرعین عبارت کو زهے اے برادر تو محذوف از جهت قیام قرینه وبمعنے آنکه چه بزرگ ست شان تو اے چشم دولت بروے تو باز۔ وهمچنین اے برادر تو سر شهر یاران گردن فراز وهر دو بیت لاحق منادی علیه وبین المصرعین بیت دوم عبارت قدر دارد لیکن ومضاف یکدانه در بمعنی لفظ صدف وبعد آن یکدانه در لفظ دارد محذوف از جهت قیام قرینه وفاعل فعل آن قدر دارد صدف وما بعد آن بیان آن قدر وبیت سوم معطوف بر یکدانه در بحذف واو عطف وحاصل معنے هر دو بیت آنکه صدف که پر از دردانه است قدر دارد ونه آنقدر صدف یکدانه در دارد ودرین اشارت است بآنکه سلطنتے که در آن پادشاه زادگان بسیار باشند همه آن صدفیست که در وانها بسیار داشته باشد

وسلطنتی که غیر از یک پادشاه زاده نداشته باشد مثل صدفیست که همین یک دُر دانه داشته باشد وبس۔ در بعض نسخ دُر مکنون که یکدانه ودرین صورت این کاف برای بیان قول او آن دُر مکنون وکاف در مصرع دوم بجای واو عطف واین عطف بر یکدانه بود۔ واغلب که غلط نساخ ست۔

نگهدار یارب بلطف خودش ❊ بپرهیز ز آسیب چشم بدش
خدایا در آفاق نامی کنش ❊ بتوفیق طاعت گرامی کنش
مقیمش در انصاف وتقوی بدار ❊ مرادش بدنیا وعقبی برار

التفات ست از خطاب بغیبت۔ ومصرع دوم از بیت اول معطوف بر مصرع اول بحذف واو عطف وقول او بپرهیز بصیغهٔ امر چنانچه درین بیت سه که شهوت آتش است ازوے بپرهیز؛ بخود بر آتش دوزخ مکن تیز؛ وپرهیز بمعنی باز ماندن از چیزیست لیکن ازین بیت متعدی مستفاد میشود چون باز داشتن را حتماً لازم ست بنا بر آن درینجا بمعنی محفوظ دار استعمال فرموده از قبیل ذکر الملزوم وارادة اللازم۔ وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف ممدوح است پس حاصل معنی بیت این بود که محفوظ دار او را از آسیب چشم بد۔ وبعض از محققین مے فرمایند که لفظ پرهیز در محل دعا سوء ادب باشد انتهیٰ این وقتیست که بمعنی حقیقی خود مستعمل شده باشد وچون چنین نیست پس مورد اعتراض نباشد۔ ودر بعض نسخ بچشم خودش درین صورت با بمعنی تحت بود ای زیر چشم خود ودر بعض دیگر ز خشم خودش ای از غضب خود۔

غم از دشمن ناپسندت مباد ❊ ز دوران گیتی گزندت مباد
بهشتی درخت آورد چون تو بار ❊ پسر نامجوی وپدر نامدار

التفات ست از غیبت بخطاب۔ ودر بعض نسخ وز اندیشه بر دل گزندت مباد۔ واین سهو نساخ ست وصحیح غم از گردش روزگارت مباد۔ واز اندیشه بر دل غبارت مباد۔ ودر بعضے دیگر ناپسندش وگزندش ببین ضمیر متصل منصوب ودرین صورت پیرو تیرهٔ بیت سابق بود۔ وقول او بهشتی درخت آورد چون تو بار بر سبیل استفهام انکاری وبهشتی درخت عبارت از طوبیٰ است۔

از آن خاندان خیر بیگانه دان ❊ که باشند بدگوی این خاندان

خطاب بعام ومصرع دوم بیان آن خاندان۔ واین خانه وآن اشاره بخانهٔ آن ممدوح است وبعضے از محققین مے فرمایند که دو نون در فارسی ست که بعد الف واقع شده وملفوظ میگردد

یکے نون خاندان چنانچه در بیت ما نحن فیه ودوم نون جانور چنانچه درین بیت خواجه سلمان سه بشرع اگرچه حلال است از مروت نیست۔ هلاک صید که او نیز چون تو جانورست؛ واین از آن جهت است که لفظ خان وخانه وجان وجانه هر دو آمده۔ ودرین صورت بنای قافیه این بیت بر بیگانه دان وخاندان خواهد بود گو که رسم خط بر آن مساعدت نکند واین تصنع باشد در قافیه۔

زهی دین ودانش زهی عدل وداد ❊ زهی ملک ودولت که پاینده باد

قول او که پاینده باد جملهٔ معترضه مصدر بکاف دعائیه است۔ وتواند که تابع ذیل جمله خبریه صفت دولت باشد یعنی چنین دولت که در حق وے گفته شده است که پاینده باد۔

نگنجد کرمهای شه در قیاس ❊ چه خدمت گزارد زبان سپاس

این بیت در عذر تقصیر در ادای سپاس وتمهید اختیار دعاست واشارت بآنکه هرگاه زبان سپاس در ادای کار خود قاصر باشد از دعا گفتن خود نباید گذشت ولهذا تیمناً وتبرکاً شروع بنام خدا کرده میگوید که خدایا تو تا آخر وزبان سپاس اضافت بادنی ملابست یعنی زبانے که بدان سپاس کرده شود واز عالم دست عطا که گذشت ودر نسخ متداوله کرمهای حق ودرین صورت حق صفت کرمها ومجموع کرمهای حق مضاف موصوف بحذف مضاف الیه اعنی لفظ ممدوح خواهد بود ای کرمهای ثابت وسزاوار ممدوح والاول هو الاصح۔

خدایا تو این شاه درویش دوست ❊ که آسایش خلق در ظل اوست
بسے بر سر خلق پاینده دار ❊ بتوفیق طاعت دلش زنده دار
برومند دار از درخت امید ❊ سرش سبز ورویش برحمت سفید

این هر سه بیت دعائیه ست وقول او سرش سبز ورویش برحمت سفید اشارت ست بآنکه همیشه جوان دار او را زیرا که سبزے سر کنایه از سیاهے موهای سر وسپیدی روی کنایه از سرخی روی است

باب اول در عدل وتدبیر ورای

براه تکلف مرو سعدیا ❊ اگر صدق داری بیار وبیا
تو منزل شناسی وشه راهرو ❊ تو حق گوی وخسرو حقایق شنو

چه حاجت که نه کرسی آسمان — نهی زیر پای قزل ارسلان

قول و چه حاجت تا آخر بهتر آنست که ابتدای این باب از هر دو بیت ما بعد یعنی برا تکلف تا آخر و تو منزل شناسی تا آخر و بیت ما نحن فیه لاحق و حاصل معنی این ابیات آن باشد که ای سعدی چون بادشاه حق شنو است و تو حق گوے پس چه احتیاج که در ستایش او تکلف کنے و بقسمے گوئی که موجب غرور و پندار او گردد و تو از جادهٔ صواب انحراف ورزیده با فسق و زیان زده دنیا و آخرت گردی چنانچه ظهیر فاریابی که در ستایش ممدوح تکلف کرده همان تکلف باعث وبال او شد (شعرش اینست) نه کرسی فلک نهد اندیشه زیر پاے ؛ تا بوسه بر رکاب قزل ارسلان دهد۔

مگو پاے عزت بر افلاک نه — بگو روی اخلاص بر خاک نه
بطاعت بنه چهره بر آستان — که اینست سر جادهٔ راستان
اگر بندهٔ سر برین در بنه — کلاه خداوندی از سر بنه

در مصرع اول نهی و در مصرع دوم امر است و ابیات لاحقه معطوفات بر قول او روے اخلاص بحذف ادوات عاطفه۔ و قول او که اینست اشاره بچهره بر آستان نهادن۔ و قول او برین در اشاره بدرگاه الٰهیست۔

چو طاعت کنی لبس شاهی مپوش — چو درویش مخلص برآور خروش

قول او چو طاعت کنی شرط و ما بعد جزاے آن و مصرع دوم معطوف بر آن بحذف واو عاطفه و مخلص کنایه از عریان۔ و اگر گفته شود که در گلستان امر کرده که بعد عمل کوش و هر چه خواهی پوش تاج بر سر نه و علم بر دوش۔ و اینجا از پوشیدن لباس شاهانه نهی میکند پس بین القولین تناقض باشد گوئیم نے زیرا که در اینجا اوّلاً لباس شاهی غرور و افتخار است نه معنے حقیقی وے و حاصل معنی بیت آنکه وقت طاعت کمال انکسار بر خضوع و خشوع پیش آید۔ و در بعض نسخ چو درویش مخلص واین واضح ست۔

بدرگاه فرمانده ذو الجلال — چو درویش پیش تو انگر بنال
که پروردگارا تو انگر توئی — توانا و درویش پرور توئی
تو بر خیز و نیکی دهم دسترس — دگر نه چه خیر آید از من بکس۔

مصرع اول عطف بر قول او بر آور خروش و مصرع دوم معطوف بر مصرع دوم از بیت سابق یعنی چو درویش مخلص تا آخر بحذف واو عطف۔ و ظاهر آنست که احدی البیتین از بیت سابق و بیت

ما نحن فیه الحاقی باشد۔ زیرا که مضمون مصرع دوم از بیت سابق و مصرع دوم از بیت ما نحن فیه یکیست پس بر تقدیر تسلیم بیت سابق قول او که پروردگارا تا قول او از من بکس بیان خروش و بر تقدیر تسلیم بیت لاحقه بیان ناله خواهد بود۔ و در قول او دهم دسترس میم ضمیر متصل منصوب ست۔

نه کشور کشایم نه فرمان دهم — یکے از گدایان این در گهم
چه بر خیزد از دست گردار من — مگر دست لطفت شود یار من

بیان قافیه این بیت بر فرمان ده و در گه باختلاف حرکت ما قبل ردیست و مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکه۔

دعا کن بشب چون گدایان بسوز — اگر می کنی بادشاهی بروز
کمر بسته گردن کشان بر درت — تو بر آستان عبادت سرت

کمر بسته تا آخر معطوف ست یعنی بروز مع واو عطف و مضاف الیه سوز یعنی دل محذوف و مصرع دوم شرط و معطوف بر مصرع اول و واو عطف و جزاے این شرط نیز محذوف ست و غرض ازین کلام ترغیب بعبادت شب و روز نیست۔ و حاصل معنی بیت آنکه همه وقت خویشتن را با خدا مشغول دار اگر بروز بادشاهی می کنی بشب بهمه جهت متوجه الی الله باش که در صورت سلطنت آنجهانی را نیز شائسته خواهی شد۔ و تواند که قول او بروز معطوف بر قول او بشب بحذف واو عطف۔ و می کنی بمعنے می خواهی و مضمون بیت دوم حال از ضمیر فاعل دعا کن۔ و مصرع دوم از وے معطوف بر مصرع اول بحذف واو عطف باشد۔ و حاصل معنے آنکه دعا کن در آن حال که گردن کشان کمر بسته باشند بر درتو و بر آستان عبادت باشد سر تو۔

زهی بندگان خداوندگار — خداوند را بندهٔ حق گزار

زهی کلمهٔ تعجب ست و ما بعد آن گاهی منادی بحذف حرف ندا بود و گاهے منادی مع الحرف ندا محذوف باشد و صفت آن را قائم مقام او گردانند و در هر صورت جملهٔ اسمیه مے باشد و افاده معنے با عظم شانے کند اول چنانچه در بیت زهی بحر بخشایش تا آخر و ثانے چنانچه در بیت زهے چشم دولت تا آخر گذشت و گاهی خود ش مبتدا واقع شود و ما بعد ش خبر و درین وقت افاده معنے اعظم کند و گاهے مبتداے موصول مع الصله واقع شود و خبرش محذوف باشد و درین وقت افاده معنے باحسن کند چنانچه در بیت ما نحن فیه که مصرع دوم بنا بر تقدیر اول بیان علت تعجب ست اسے چه بزرگ شانست بندگان خداوندگار چرا که خداوندگار

را بنده حق گذارست و بنابر تقدیر دوم بیان خبر محذوف ست اے آن چیز کہ نیکو کرد بندگان خداوندگار را چیز بزرگ ست و آن اینست کہ بندگان را خداوندگار خداوند را بنده حق گزارست وبهر تقدیر بندگان خداوندگار عبارت از ذات ممدوح ست از عالم ملازمان سلطان و اگر بندگان خداوندگار محمول بر ظاهر بود و مراد از خداوندگار ممدوح باشد یعنے زہے بندگان ممدوح کہ ہر یکے ازان حق گذار ولی نعمت خود ست درین صورت تعریف بندگان ممدوح میشود و ضمناً مدح ممدوح۔ و یحتمل کہ قضیۂ کلیہ باشد و در ضمن آن تعریف ممدوح بود و لیکن سیاق کلام مقتضے مدح ممدوح است اصالۃً نہ ضمناً۔ و در بعض نسخ بندگان را خداوندگار۔ و درین صورت کلمہ را برائے افادۂ معنے اضافت باشد و بهر تقدیر مفاد ہر دو یکیست۔

حکایت

یکے دیدم از عرصۂ رودبار ॥ کہ پیش آمدم بر پلنگے سوار

از درینجا بمعنے در چنانچہ درین بیت شیخ نظامی ؎ چہل روز خود را اگر فتم زمام ॥ کادیم از چہل روز گردد تمام ॥ و عرصۂ رودبار محمول بر حقیقت۔ و اگر از تبعیضیہ باشد پس عرصۂ رودبار مجاز بالحذف خواهد بود اے از ساکنان عرصۂ رودبار و میم ضمیر متصل منصوب در معنے مضاف الیہ پیش است کہ از وے قطع شدہ بالفظ آمد ملحق گشتہ۔

چنان هول زانحال بر من نشست ॥ کہ ترسید نم پای رفتن ببست

مصرع دوم بیان چنان و هول کہ بمعنے ترسانیدن ست درینجا بمعنے ترسیدن استعمال یافتہ و برین تقدیر لفظ ترسیدن کہ فاعل فعل پای بستن ست وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظ مراد از همان هول و تغیر تعبیر برائے تفنن بود و میم ضمیر منصوب متصل در معنی مضاف الیہ پاے رفتن ست کہ از وے قطع شدہ بالفظ ترسیدن ملحق گشتہ۔

تبسم کنان دست بر لب گرفت ॥ کہ سعدی مدار انچہ دیدی شگفت

شگفت بکسرتین عجب و معطوف دست بر لب گرفت اعنے و گفت محذوف۔ و مصرع دوم مقولۂ آن و سعدے منادی بحذف حرف ندا۔ و انچہ دیدی مفعول اول مدار و شگفت مفعول ثانی آن متعلق مدارا ست۔ و حاصل معنے بیت آنکہ دست بر لب گرفت و گفت اے سعدی انچہ دیدی شگفت مدار۔

تو هم گردن از حکم داور مپیچ ॥ کہ گردن نه پیچد ز حکم تو هیچ

قول او ز حکم تو هیچ لفظ هیچ برائے استغراق ست اے هیچ چیز و هیچکس۔

چو حاکم بفرمان داور بود ॥ خدایش نگهبان و یاور بود

این بیت مقولۂ شیخ ست و لفظ خدا وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظ و در بعض نسخ چو خسرو تا آخر۔

محالست چون دوست دارد ترا ॥ کہ در دست دشمن سپارد ترا

در بعض نسخ بجاے سپارد گذارد۔ و بهر تقدیر خطاب بعام۔ و محالست خبر مبتدا اے محذوف اعنے لفظ این۔ و مصرع دوم بیان آن و چون دوست دارد شرط و جزاے آن محذوف و فاعل فعل دارد و گذارد و ضمیرے کہ راجع بطرف خداست۔ و حاصل معنی بیت آنکہ ہرگاه خداے تعالی ترا دوست داشتہ باشد پس محال ست اینکہ ترا در دست دشمن گذارد۔

رہ اینست رو از طریقت متاب ॥ بنہ گام و کامیکہ خواهی بیاب

قول او رہ اینست اشارہ بامتثال امر الهیست و این را باصطلاح صوفیہ طریقت گویند۔

نصیحت کسی سودمند آیدش ॥ کہ گفتار سعدی پسند آیدش

موقع این کاف بعد از لفظ کسے ست چہ مطلب اینست کہ کسیکہ نصیحت گفتن باد سودمند بود و حرف ناصح در و در گیرد گفتار سعدی پسند بکند و ہر کہ متمرد و سخن نشنو ست حرف او را پسند نکند و مطلب آنست کہ ہر کہ گفتار سعدی را پسند میکند نصیحت سودمند او میگردد۔ و چون در عرف کلیہ گاہے را بجاے اکثر استعمال میکنند لہذا شیخ قدس سرہ بناے کلام خود را بر عرف گذاشتہ اکثریہ را بصورت کلیہ بیان کردہ و مراد آن داشتہ کہ ہر کہ چنین ست کہ میتواند کہ گفتار سعدے پسند بکند و اگر ا تبناے کلام بر عرف نباشد بلکہ بر تحقیق باشد پس لازم نمے آید کہ ہر کہ نصیحت شنو باشد گفتار سعدی پسند بکند چہ تحقیق عام مستلزم تحقیق خاص نمی باشد چنانچہ انتفاے خاص مستلزم انتفاے عام نیست کما صرح فی موضعہ۔

حکایت هم درین معنی

حکایت کنند از بزرگان دین ॥ حقیقت شناسان عین الیقین
کہ صاحبدلی بر پلنگے نشست ॥ همیراند و راه و ماری بدست

فاعل فعل حکایت کنند اعنے راویان محذوف۔ و از تبعیضیہ۔ و مصرع دوم صفت بزرگان دین و بیت دوم بیان حکایت۔ و بر پلنگے نشست حال از ضمیر فاعل کہ راجع بطرف

صاحبدل ست. و مارے بدست معطوف بر بهیر اند. و تواند که معطوف بر پلنگے نشست بود و بهر تقدیر بعد از قول و بدست لفظ داشت محذوف. و حقیقت شناسان عین الیقین بنا بر نسخه متداوله باضافت. و در ین صورت معنی آن مبهم میشود. پس ناچارست که بعین الیقین مصدر بباے استعانت بود که از سهو نساخ قلم انداز شده. تا حاصل معنی این باشد که چنین بزرگان که بمرتبه عین الیقین رسیده اند و حقیقت اشیا برایشان کشف گردیده. اکنون باید دانست که یقین بمعنے مرگ و بے شبهه. و این را سه مرتبه است. یکی علم الیقین و آن چنانست که از روے برهان یقین بدان چیز حاصل شود بمرتبه که قابل تشکیک مشکک نبود. اما معاینه و مشاهده واقع نشده باشد چنانچه روشنی آتش را دید و یقین بوجود آتش حاصل گشت. و دوم عین الیقین و آن مشاهده و معاینه آن چیز است چنانچه جرم آتش را بچشم خود دید و این یقین فوق الیقین اول ست. و سوم حق الیقین و آن اضمحلال و انهماک چیزے ست در چیزے و امتیاز مابین این چیز بدان چیز نبود که بظاهر عین آن چیز نماید چنانچه آهن که در آتش میرود و همان آتش محسوس میشود چنانچه سید شریف در بعض حواشی حکمة العین نوشته و قول او بدین ره که رهنمے مرا رهنماے با بمعنے الے و کاف براے بیان این راه و بعد از کاف لفظ و ران محذوف. اے طرف این راه که در ان تو رفته و این کمال از ان بهم رسانیده مرا هدایت کن. و بر ین تقدیر رهنماے بمعنی راه نمودن و بعد از وے لفظ کن محذوف باشد و اگر بمعنے راه نماینده بود پس بعد از وے لفظ باش یا هر چه قریب بمعنے آنست محذوف خواهد بود.

	چه کردی که درّنده رام تو شد		نگین سعادت بنام تو شد	

مصرع دوم معطوف ست بر درنده و رام تو شد بتقدیر واو عطف یا معطوف بر تمام مصرع اول بتقدیر عبارت و چه کردی از جهت قیام قرینه و متعلق بنام تو شد محذوف. و چون خوبے نگین از نام و نام بر در نگین میباشد و تواند که با بمعنے الے و متعلق آن اسے عنے لفظ عاشق محذوف بود و حاصل معنے آنکه نگین سعادت بر نام تو عاشق شده و آنرا در دل خود جاے داد.

	بگفت ار پلنگم زبونست و مار		وگر پیل و گرگست شگفتی مدار	

قول و ار پلنگم زبونست و مار شرط و لفظ مار معطوف بر پلنگ و قول او وگر پیل و گرگست معطوف بر جمله اولے و شگفتے مدار بحذف صله جزاے شرط و تمام جمله شرطیه مقوله بگفت. و میم ضمیر

متصل منصوب در معنی مضاف الیه زبونست که از روے قطع شده با لفظ پلنگ ملحق گشته. و ما بطه که در مصرع دوم بمعنے باشد استعمال یافته عند التقطیع باسقاط تاست چرا که ساکن آخر است و حاصل معنے بیت آنکه اگر پلنگ و مار رام منست و اگر پیل و گرگ رام من باشد از ینها عجب مدار. و تواند که جزاے شرط اول اعنی عجب مدار محذوف. و قول او وگر پیل و گرگست شرط مصدر بواو. ضرابیه و شگفتی مدار جزا. و لفظ هم پیش از روے محذوف باشد و برین تقدیر این معنے خواهد بود که اگر پلنگ و مار رام منست عجب مدار بلکه اگر پیل و گرگ رام من باشد هم عجب مدار.

وصیت کردن نوشیروان هرمز را

	شنیدم که در وقت نزع روان که خاطر نگهدار درویش باش		بهرمز چنین گفت نوشیروان نه در بند آسایش خویش باش	

قول او و خاطر نگهدار تا آخر مدخول کاف. و این کاف بیان چنین گفت ست.

	نیاساید اندر دیار تو کس نیاید بنزدیک دانا پسند		چو آسایش خویش خواهی و بس شبان خفته و گرگ در گوسپند	

مصرع دوم از بیت اول شرط و جزاے این محذوف. و بیت دوم گویا تمثیل بیت اول ست یعنے نزد دانا این امر پسندیده نمی تواند شد که شبان از رمه غافل و خفته باشد و گرگ در رمه افتاده باشد. و در بعض نسخ جوے دیمی بصیغه خطاب از ماده جستن بالضم و مفاد هر دو یکے ست.

	برو پاس درویش محتاج دار		که شاه از رعیت بود تاجدار	

این بیت ذو قافیتین. و در محتاج و تاج تجنیس زائد و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست.

	رعیت چو بیخست سلطان درخت مکن تا توانی دل خلق ریش		درخت ای پسر باشد از بیخ سخت وگر میکنی میکنی بیخ خویش	

قول او رعیت چو بیخ ست در بعض نسخ چو بیخ اند. قول او وگر مے کنی مے کنے بیخ خویش مفعول فعل مے کنی محذوف از جهت قیام قرینه اسے و اگر ریش مے کنی. و در بعض دیگر که

گرمیکنی مصدر بکاف و درین صورت این مصرع علت مضمون مصرع اول ومیکنی بمعنے خواهی کرده شد۔

اگر جادهٔ بایدت مستقیم ‌‌ ‌ ره پارسایان امیدست وبیم

مصرع اول شرط ومصرع دوم علت جزاے آن که قائم مقام جزا آورده چنانچه درین بیت ناسزاے را چو بینی بختیار ؛ عاقلان تسلیم کردند اختیار ؛ حاصل معنی بیت آنکه اگر راه راست می خواهی تا بآسانی ازان عبور کنی پس امید وبیم اختیار کن که راه نیکو کاران همین ست اے امیدوار بودن از نیکے وبیم داشتن از بدی دتواند که مراد از پارسایان مومنان ومراد از امید وبیم ایمان بود که ایمان بین الخوف والرجاء۔

طبیعت شود مرد را بخردی ‌ ‌ بامید نیکے وبیم بدے
که بخشایش آرد بر امید وار ‌ ‌ بر امید بخشایش کردگار
گزند کسانش نباید پسند ‌ ‌ که ترسد که در ملکش آید گزند
اگرین هر دو در پادشه یافتے ‌ ‌ در اقلیم ملکش پنه یافتے
اگر در سرشت تو این خوی نیست ‌ ‌ در آن کشور آسودگی بوی نیست
اگر پای بندے رضا پیش گیر ‌ ‌ وگر یک سواری ره خویش گیر

این ابیات باهم دست وگریبان ست۔ ومرد عبارت از مطلق انسان۔ وشود از افعال ناقصه وبخردے بالکسر که بمعنے آگاهی وهوشیاری ست اسم آن وطبیعت خبر مقدم بر آن وبامید نیکے متعلق نشود وبیم بدی معطوف بر امید نیکے وهر دو بیت مابعد تفصیل امید ونیکے وبیم وبدی۔ وبیت دوم ازین هر دو معطوف بر بیت اول بحذف واو عطف ست۔ وحاصل معنے این ابیات آنکه بخردی میشود طبیعت انسان را بامید نیکے وبیم بدے۔ وتواند که بخردی مبتدا وطبیعت شود خبر مقدم بر مبتدا بود یعنی اگر آدمے امید نیکے وبیم بدے داشته باشد رفته رفته آگاهے طبیعت اواے ملکه وجوهر ذاتی او میگردد وآن انیست که بخشایش آرد تا قول او آید گزند۔ وقول او اگر این هر دو اشاره بمضمون هر دو بیت سابق۔ واقلیم ملک اضافت عبارت از ممالک قلمرو۔ ودر بعض نسخ اقلیم وملک بواو عطف واین واضح ست۔ وپنه مخفف پناه واین خوے اشاره با فنیا ؟ وهر دو امر مذکور ویک سواره مخفف یکه سوار۔ وحاصل معنے این بیت آنکه هر گاه حال آن کشور چنین باشد که توقع آسودگی دران نتوان داشت ناچار است که یکی ازین دو کار اختیار کن اگر تعلق داری پس رضا پیش گیر وتن بقضا در ده

واگر آزادهٔ پس راه خویش گیر و دیده ودانسته در هلکه میفت۔ ودر بعضے نسخ بجاے پنه لفظ امان واین غلط نساخ ست چراکه درینصورت قافیه برهم مے شود۔ وهمچنین شرست تو باضافت بصیغه خطاب نیز غلط نساخ چراکه محل آوردن ضمیر غائب ست تا راجع بطرف پادشه باشد وبجاے بوے لفظ روے نیز آمده ودرین صورت این معنے بود که وجهه ندارد۔ ودر بعضے بیت دوم وسوم در میان بیت چهارم وپنجم واقع شده پس هر دو بیت مذکور بیان قول او این هر دو باشد۔ وبعضے از محققین مے فرمایند ظاهر آنست که بیت گر این هر دو تا آخر الحاقی ست چراکه اقلیم ملک باضافت درست نیست۔ ولفظ پناه را مخفف درجائے ندیدیم زیراچه اسما را تخفیف کرده استعمال کنند مثل گاه وگه وشاه وشه بخلاف مشتقات مثلاً از کاهیدن کهیدن دیده نشده انتهے عجب تر آنکه دلیل او مبطل مدعاے اوست چه مراد از مشتقات در قول او بخلاف مشتقات اگر مصادرست چنانچه قول او کاهیدن دلالت دارد بر آن پس درینصورت ظاهرست که پناه مصدر نیست بلکه اسم ست مثل شاه وگاه پس در یکے حکم به تخفیف کردن ودر دیگر نه کردن محض تحکم باشد واگر چیزیست که مشتق نباشد از مصدر پس درینصورت لازم آید که شاه داخل مشتقات نشود براے مشتق بودن آن از شاهیدن وحال آنکه خود از ونه شمرده فافهم وتامل۔

فراخی دران مرز وکشور مخواه ‌ ‌ که دل تنگ بینی رعیت زشاه
زمستکبران دلاور بترس ‌ ‌ ازان کو نترسد ز داور بترس

بناے قافیه این بیت بر دلاور وداور وبترس در هر دو مصرع بصیغهٔ امر ردیف وعلت مضمون مصرع اول محذوف ومصرع ثانی معطوف بران بتقدیر واو عطف ونترسد بنون نفی است وحاصل معنے بیت آنکه این که گفتم که از مستکبران دلاور اعنے از جماعت که استکبار ایشان بنابر خبث ذاتے وبدنفسی ست بترس سببش آنست که ایشان از خدا نمی ترسند وهر که چنین باشد ازو بباید ترسید ودر بعضے نسخ در مصرع اول مترس بصیغهٔ نهی ست ودرین صورت هر چند که بیت ذو قافیتین میشود لیکن قافیه نهی یاا مر وبعکس از عیوب ملقبه ست که بعضے آنرا از اقسام ایطاے خفی شمرده اند وبر تقدیر تسلیم بین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف۔ ودر معنے این بیت مسامحه است یعنی چنین مردم که استکبار وتهور ایشان بنابر مصلحت ست وفوائد واغراض ازان منظور باک نباید داشت اما کسے که از خدا نترسد ازو والبته باید ترسید وپر حذر

باید بود مثلاً بادشاهان کبار که اگر استکبار و گردن فرازی نه کنند و با سائر الناس رفق و ملاطفت پیشه سازند هیبت را ببرد و بنیان سلطنت خلل پذیرد و اگر خود دلاوری را کار نفرمایند و بر قلب مخالف نه زنند عنقریب لشکریان رو بفرار نهند و بیم گرفتار آمدن و کشته شدن باشد اگر در هر دو مصراع بصیغهٔ نفی بود درین صورت نیز علت مضمون مصرع ثانی محذوف و مجموع معطوف بر مصراع اول و حاصل معنے این خواهد بود که دزان کس که از داد رنمیترسد زنهار مترس و از کشته شدن وے باک مدار چراکه او موذیست و موذی را پیش از ایذا کشتن روا است۔

دگر کشور آباد بیند بخواب — که دارد دل اهل کشور خراب
خرابی و بدنامی آید ز جور — رسد پیش بین این سخن را بغور
رعیت نشاید به بیداد کشت — که مر سلطنت را پناهند و پشت
مراعات دهقان کن از بهر خویش — که مزدور خوشدل کند کار بیش
مروت نباشد بدی با کسے — کز و نیکوئے دیده باشی بسے

که بمعنے هر که مبتدائے موصوف۔ و ما بعد صفت آن۔ و مصرع اول خبر مقدم بر مبتدا و دیگر بدال بمعنے من بعد ظرف مبیند بخواب و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف مبتدا است و بیند بمعنے خواهد دید و حاصل معنے بیت آنکه هر که مردم آزارست و اعتبار به بیم و امید ندارد یقین ست که کشورش از دست ظلم وے ویران خواهد شد و بعد از ویرانی آنرا در خواب آباد خواهد دید نه در بیداری و در قول ورسد پیش بین این سخن را بغور۔ و کلمهٔ را برائے اضافت ست ای بغور این سخن۔ و در بعض نسخ بزرگان رسد این سخن را الخ۔ و معنے ظاهر است۔

وصیت خسرو بشیرویه

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت — در آندم که چشمش ز دیدن بخفت

گفت عبارت از وصیت کرد۔ و مصرع دوم ظرف این فعل و ابیات لاحقه تا آخر داستان مقوله گفت۔ و در قول و چشمش ز دیدن بخفت قلب ست ای دیدن از چشمش پوشیده شد و در بعض نسخ بخفت از مادهٔ خفتن۔ و درین صورت نیز ترکیب محمولے بر قلب۔ و کلمهٔ از بمعنے در و دیدن عبارت از مابه الرویة و بخفت کنایه از معطل شده باشد و حاصل معنے آنکه در آندم که بینش ز چشم او بیکار شد این وصیت نمود۔

[illegible]

بجای آن

بر آن باش تا هر چه نیت کنی — نظر در صلاح رعیت کنی

کلمهٔ تا بجائے کاف بیانیه۔ و هر چه نیت بقلب اضافت و هر چه وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه۔ و مصرع دوم معطوف بر مصراع اول ست۔ و حاصل معنے بیت آنکه بران امر مستقل باش که نیت آن امر میکنے و اندیشه در صلاح رعیت میکرده باش۔ و اگر گفته شود که بر آن باش جمله انشائیه است و مصرع دوم جمله خبریه و عطف خبریه بر انشائیه درست نیست گوئیم که مصرع دوم هر چند لفظاً خبریه است لیکن در معنے انشائیه است لهذا عطف این خبریه بر انشائیه درست شده چنانکه کسے گوید که تو خواهی رفت طرف فلان و اراده امر برفتن کند و این ابلغ است از امر صریح گویا که سرعت کرده شده است آن گوینده طرف امتثال پس خبر میدهد از رفتن مخاطب بطرف فلان چنانچه علماء معانی در مبحث فصل و وصل بدان تصریح نموده اند و تواند که مصرع دوم قائم مقام بیان آن و هر چه نیت کنی ظرف فعل نظر کنی باشد و درین صورت این معنی خواهد بود که بران امر که نظر در صلاح رعیت کنی در هر چه نیت کنے مستقل باش۔

الا تا نه پیچے سر از عدل و رای — که مردم ز دستت نه پیچند پای
گریزد رعیت ز بیدادگر — کند نام زشتش بگیتے سمر
بسے بر نیاید که بنیاد خود — بکند آنکه بنهاد بنیاد بد

الا کلمهٔ تنبیه و کلمهٔ تا ز نهاریه۔ و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول۔ و پائے پیچیدن کنایه از گریختن۔ و در بعض نسخ مپیچ اے پسر گردن از عدل و رائے۔ و بجائے قول او بگیتے بعالم و سمر بمعنے داستان و اینجا بمعنے آوازه و مشهور و این مجاز است۔

خرابی کند مرد شمشیر زن — نه چندان که دود دل بیوه زن

طفل د

بیش از مصرع دوم کلمهٔ استدراک و بعد از وی فعل محذوف است از جهت قیام قرینه۔ و دود معروف و کنایه از آه سوخته۔ و دود دل مثله و حاصل معنے بیت آنکه خرابے کند مرد شمشیر زن لیکن نه چندان خرابی که آه بیوه زن میکند۔ و بیوه زن ظاهرا تحریف پیرزن ست بلکه در بعض نسخ همین لفظ بعینه۔ و درین صورت بیت ذو قافیتین می شود بنا بر مذهب جمهور لیکن نزد کسی که اعتبار در رویت تکرار لفظ امیدا نتد نه معنے را ردیف ست لفظ زن و برین قیاس لفظ دار در محتاج دار و تاج دار که گذشت و در بعض نسخ دیگر طفل و زن بواد عطف و این سقیم ست۔

چراغی که بیوه زنی برفروخت — بسے دیدہ باشی که شهری بسوخت

چراغ کنایه از آه یا نالۂ آتشین لفظ بیوه زن که در بیت سابق گذشت اغلب که صحیح همین بوا ؤ ست که در بیت ما نحن فیه نیز اعاده کرده و بسے از کرات و مرات. و شهر سوختن کنایه از ویران کردن آنرا و سوختن و افروختن لازم و متعدی هر دو آمده و اینجا از قسم پسین. و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف چراغ ست و فاعل فعل برفروخت بیوه زن و اگر لفظ بسوخت از قسم نخستین باشد پس بعد از وے صلۂ آن محذوف خواهد بود چنانچه بعد از لفظ روید درین بیت ــه باران که در لطافت طبعش خلاف نیست ؛ در باغ لاله روید و در شوره بوم خس ؛ اے در باغ لاله میرویدازان باران و در شوره بوم خس میروید.

ازان بهره ورتر در آفاق کیست — که در ملک رانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زین جهان غربتش — ترحم فرستند بر تربتش

مصرع دوم از بیت اول بیان ازان و بیت دوم معطوف بر قول او در ملک رانے تا آخر بتقدیر واو عطف و ترحم که بمعنے مهربان شدن ست اینجا بمعنے درود و رحمت خواستن از خدا استعمال یافته و این مجاز است.

بد و نیک مردم چو می بگذرند — همان به که نامش به نیکے برند

بد و نیک مردم مراد از ان هر واحد ست. و حاصل معنے بیت آنکه چون انجام کار هر فردی از افراد انسان ازین جهان گذشتن است پس کسیکه بعد از گذشتن وے نامش به نیکی برند و بخیر یاد کنند بهترین مردم او باشد.

خداترس را بر رعیت گمار — که معمار ملک ست پرهیزگار

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و پرهیزگار مبتدا و معمار ملک ست خبر مقدم بران و پرهیزگار وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه. و مراد همان خداترس. و تواند که علت مضمون مصرع اول محذوف و مصرع دوم معطوف بران بتقدیر واو عطف. که بمعنے هر که مبتدائے موصوف و پرهیزگار صفت آن بود که از جهت تعقید لفظے بعد از قول او معمار ملک ست که خبر این مبتدا است واقع شده والا موضعش بعد از کاف بوده و حاصل معنے بیت آنکه خداترس را بر رعیت بفرست چراکه او پرهیزگار ست و هر که پرهیزگار ست او معمار ملک است. و در بعض نسخ. معمار ملک ست و پرهیزگار. بواو عطف و درین صورت این کاف تعلیلیه

و مدخول آن خبر مبتدائے محذوف اعنی خداترس باشد.

بداندیش تست آنکه خونخوار خلق — که نفع تو جوید در آزار خلق

آنکه اسم اشاره است مبتدا و مابعد آن بیان آن و بعد از وی رابطه محذوف. و بداندیش تست خبر مقدم بر مبتدا و مصرع دوم عطف مضمون این خبر. و حاصل معنی بیت آنکه هر که خونخوار خلق ست او بداندیش تست چراکه نفع تو می جوید در آزار رسانیدن بخلق و درین صورت خلق از دست ظلم او متاذی شده ترا نفرین خواهند کرد. و در بعض نسخ بداندیش تست آن و خونخوار خلق و در بعض دیگر بداندیش ملک ست و خونخوار خلق. در هر دو صورت بتوسط واو عطف پس که بمعنے هر که مبتدائے موصوف و مابعد آن صفت و مصرع اول خبر مقدم بر مبتدا بود.

ریاست بدست کسانی خطاست — که از دست شان دستها بر خداست

مراد از ریاست سررشتۂ ریاست و این مجاز بالحذف ست و مصرع دوم برائے کسانی و حاصل معنے بیت آنکه سررشتۂ ریاست بدست کسانی دادن خطاست که از دست بیداد شان دستهای مظلومان بر خداست ای دادِ ستم رسیدگی و مظلومی خود از وی می خواهند.

نهد عامل سفله بر خلق رنج — که تدبیر ملک ست و توفیر گنج

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و تدبیر ملک ست خبر مقدم بر مبتدا و توفیر گنج مبتدا است و حاصل معنی بیت آنکه عامل فرومایه بر رعایا رنج ر دامیدارد اے مال را از ایشان بغصب و تعدی فراچنگ می آرد برائے آنکه توفیر گنج باین طور را تدبیر ملک گمان می برد و این خطائے فاحش است. توفیر بسیار کردن.

نکوکار پرور نه بیند بدی — چو بد پروری خصم جان خودی

مصرع اول در معنے شرط است و جزائے آن محذوف. و نکوکار پرور از عالم غریب پرور و مصرع دوم جملۂ شرطیه معطوف بر همان جزائے محذوف. و حاصل معنی بیت آنکه هرگاه حال چنین ست که هر که نکوکار پرور است بدی پیش وی نمی آید و مکروهی بدو نمیرسد پس تو هم این قسم مردم را پرورده باش تا از شر بدان و مکاره زمان محفوظ و مصئون باشی و اگر چنین نکنی و برخلاف بعمل آرے درینصورت دیده و دانسته کمر بر هلاک خود بسته باشی و البته از و متضرر و متاذی خواهی شد. و در بعض نسخ نه بینی بصیغۂ خطاب و نظر بر سیاق و سباق همین بهتر است و درین صورت لفظ پرور امر و بعد از وے کاف تعلیلیه و صله نه بینی هر دو محذوف

باشد. حاصل معنی آنکه مردم نکوکار را پرورش کن که از وی بدی بتو نخواهد رسید و بعضے از محققین این نسخه را سقیم گمان برده اند و گفته حذف کاف یا تا درین قسم موقع شبطر شاید من ادعی فعلیه السند انتهی ظاهراً آنجناب کلام شیخ را که مستند است سند نمیدانند۔

مکافات دشمن بمالش مکن
که بخشش برآورده باید زبُن

مکافات دشمن باضافت مصدر الی المفعول و در اصل مکافات عداوت دشمن بوده که از جهت تخفیف لفظ عداوت را از میان برانداخته بر مضاف الیه آن اکتفا کرده اند و حاصل معنی بیت آنست که مکافات عداوت دشمن بگرفتن مال وے یا بمالش که عبارت از ضرب و زدن است مکن چراکه او واجب الاستیصال است پس استیصال او بکن یا آنکه مکافات آن باین چیزها مکن بلکه استیصال او بکن پس بر تقدیر اول مصرع دوم علت معلول محذوف و بر تقدیر ثانی اضرابیه بود و در بعض نسخ مکافات ظالم۔ و در بعض دیگر مکافات موذی۔ و در بعض شرح مکافات مردے بیاے تنکیر و درین صورت مصرع دوم بیان آن باشد یعنی مردی که لائق استیصال گردنست بهر عنوان که ممکن باشد۔

مکن صبر بر عامل ظلم دوست
که از فربهی بایدش کند پوست

سر گرگ باید هم اول برید
نه چون گوسفندان مردم درید

صبر بالفتح شکیبائی کردن و شکیبائی و در بند کردن کسی را و چیزے خوردن نداون تا بمیرد یا سوگند بخورد و مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول و کلمهٔ از سببیه است۔ و حاصل معنی بیت اول آنکه عامل ظلم دوست که بسبب فربه شدن از خوردن لقمهاے حرام مستوجب آن شده که پوست از تنش بر کنند تا موجب عبرت حرام خوران دیگر گردد حبس کردن و بند فرمودن او روا مدار چراکه او خائن است طمع مال که تصرف دران کرده است سوگند دروغ خواهد خورد و بلطائف الحیل خویشتن را ازان مهلکه بدر خواهد برد و درین صورت زیان کلے در عین المال راه خواهد یافت و احتمال دارد که مصرع دوم اضرابیه بود یعنی حبس مکن بلکه سلخ وے کن و شارح هانسوی نوشته که مصرع ثانی بیان وجه صبر کردنست یعنی این وجه را نظر کرده که این ظالم بعد از آنکه فربه خواهد شد و مال بسیار از رعیت بظلم و تعدی بدست خواهد آورد او را تاراج خواهم کرد و مال از خود خواهم گرفت صبر مکن هرچه زود تر شود او را اعزال کن و بیت ثانی بجاے علت این مدعاست انتهی و برین تقدیر صبر بمعنے شکیب کردن باشد و بعضے

از محققین مقیر باشند و توی آنست که از معنے در و کاف بیان عامل ظلم دوست و صبر بر عامل بودن کنایه از نگاه داشتن بود و حاصل معنے آنکه صبر بر عامل ظلم دوست که در قوت گرفتن پوست او باید کند روا نیست پس او را پیش از ظلم او که هنوز قوت نگرفته و مستوجب پوست کندن نگردیده دور کن یعنی کسے را که دانی ظلم دوست است و تو بسبب عدل و داد از جهت ارتکاب ظلم آخر پوست او خواهی کشید عامل مگذار و پیش از ارتکاب ظلم معزول کن چنانچه گرگ که سر او را اول باید برید نه بعد از خوردن گوسفند مردم انتهے۔ و تواند که صبر تحریف بود و صحیح جبر بجیم تازی که بمعنی شکست را درستن و نیکو کردن حال کسے را نیز آمده و چون این هر دو معنے قریب بمعنے رحم کردن است بلکه در بعض نسخ لفظ رحم بعینه واقع شده دور نیست که بمعنے رحم استعمال کرده باشند و در بعض مصرع دوم مصدر بلفظ چو است و درین صورت تمام مصرع شرط و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف عامل از قبیل اضمار قبل الذکر و جزاے این شرط محذوف بود۔ و حاصل معنے بیت آنکه هرگاه بسبب فربه شدن از لقمهاے حرام مستوجب سلخ شده است پس بر چنین عامل جبر اے ترحم مکن و زنده مگذار زیرا که او موذیست و قتل موذی پیش از ایذا شارع تجویز کرده و بیت دوم موید همین اراده است بطریق تمثیل و مخفے نماند که لفظ هم یا براے افادهٔ معنے اشتراک بین الامرین آید یا براے افادهٔ معنے حصر یا زائده و این مخصوص باتصال لفظ نیز است چنانچه در موضع خود معلوم شود و درینجا هیچ یکے ازین معانے مناسبت نمیست پس غلط نساخ باشد و صحیح از اول بمعنے در اول و این محاوره مقرریست۔ و موید این تقریرست که در نسخ معتبره واقع شده ؏ سر گرگ اول بباید برید؛ اے پیش از آنکه گوسفندان را بدرد و اگرنه فائدهٔ معتد به بر آن مترتب نخواهد شد۔

حکایت

چه خوش گفت بازارگانے اسیر
چو گردش گرفتند دزدان به تیر

بازارگانے بیاے تنکیر و مصرع دوم شرط جزاے آن محذوف و ابیات مابعد مقوله گفت و حاصل معنے مصرع دوم آنکه دران وقت که گرد گرفتند آن بازارگان را به تیر و تیرباران کردند

چو مردانگی آید از رهزنان
چه مردان لشکر چه خیل زنان

کلمهٔ چه در صورت تکرار افادهٔ معنے مساوات کند پس حاصل معنے بیت این باشد که هرگاه از رهزنان کار مردان بیاید و لشکریان مقاومت با ایشان نتوانند پس مردان لشکر و خیل زنان حکم

مسادات خواهند داشت در عدم تدارک از ایشان و بینهما فرق نخواهد بود۔

شهنشه که بازارگان را نخست · در خیر بر شهر و لشکر ببست
کے آنجا دگر هوشمندان روند · چو آوازهٔ رسم بد بشنوند

مصرع اول از بیت دوم استفهام انکاری ست که بصورت انشاست و در معنے خبر۔ و تواند که مصرع دوم شرط و جزاے آن محذوف و این جمله شرطیه علت مضمون مصرع دوم از بیت اول باشد۔ و حاصل معنے بیت آنکه چون آوازهٔ رسم بد پادشاهی را بشنوند که بازرگان را میرنجاند بعد ازان ممکن نیست که هوشمندان قصد دیار آن بادشاه کنند و میتوان گفت که هوشمندان وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه است و برین تقدیر مراد ازان همان بازارگان باشد۔ و در بعض نسخ۔ که آنجا دگر عاقلان کم روند۔ و درین صورت این کاف تعلیلیه و مدخول آن دال بر جزا خواهد بود۔

نکو بایدت نام نیکو قبول · نکو دار بازارگان و رسول
بزرگان مسافر بجان پرورند · که نام نکوئی بعالم برند

نیکو عبارت از فعل جمیل۔ و قبول در اصل مصدر ست بمعنے پذیرفتن و بمجاز بمعنے پذیرفته شده مستعمل۔ و فارسیان مصدر عربی را چون خواهند که در معنی امر استعمال نمایند بعد از وے لفظ کن تقدیر میکنند چنانچه همین لفظ در بیت ما نحن فیه و لفظ حذر در قول او ز آسیب شان بر حذر۔ و بهر تقدیر مصرع دوم تفسیر لفظ نیکوست۔ و حاصل معنے بیت آنکه تو که نام نیک را طلبگارے پس نیکو اختیار کن۔ و در بعضے نسخ نیکے قبول و درین صورت قبول بهمان معنے اول و مصرع دوم تفسیر لفظ نیکے باشد و در صحیح اگر بایدت نام نیک و قبول و درین صورت این مصرع شرط و نیک و قبول بتوسط واو عطف و مصرع دوم جزاے این شرط و مضاف الیه قبول محذوف بود یعنے اگر نام نیک و قبول دلها میخواهی پس عزیز و محترم دار بازارگان و رسول را و دل ایشان را بدست آر۔

تبه گردد آن مملکت عنقریب · کزو خاطر آزرده بیند غریب
غریب آشنا باش و سیاح دوست · که سیاح جلاب نام نکوست

مصرع دوم بیان آن مملکت و کلمهٔ از بمعنے در۔ و خاطر بحذف مضاف الیه مفعول اول فعل بیند است۔ و حاصل معنے بیت آنکه خراب شود عنقریب اے در ایام معدود آن مملکت

که در و خاطر خود را آزرده بیند غریب و در نسخ معتبره خاطر آزرده گردد و درین صورت کلمهٔ از بمعنے من و خاطر آزرده مرکب بمعنے دل آزرده۔ و گردد بمعنے بر گردد باشد چنانچه درین بیت
۵ نظر کردن بخوبان دین سعدی ست ؛ معاذ الله کسی از دین بگردد ؛ و بعضے از محققین مے فرمایند که درینجا گردد بمعنے بر گردد گفتن بیجا ست بلکه بمعنے شود و نسبت بمملکت مجازست انتهے۔ بر متامل پوشیده نیست که هیچ یکے ازین دو توجیه که ما کرده ایم نسبت بمملکت مجازاً لازم نیاید۔

نکو دار ضیف و مسافر عزیز · وز آسیب شان بر حذر باش نیز
ز بیگانه پرهیز کردن نکوست · که دشمن توان بود در زی دوست

بر حذر بیاے تازی اندیشه ناک و بضم بای فارسی چنانچه شهرت دارد محض غلط و قول او نکو بایدت تا قول او در زی دوست هر شش بیت باهم دست و گریبان ست و در نسخ معتبره در زی دوست اے در لباس دوست و علے التقدیرین درینجا بمعنے هیئت و صورت و علت مضمون مصرع دوم از بیت اول محذوف۔ و بیت دوم معطوف بر آن بتقدیر واو عطف ست۔ و حاصل معنے آنکه این که گفتم که از آسیب شان بر حذر باش نیز بنا بر آنست که ایشان بیگانه اند احتراز کردن نیکو زیرا که ممکن ست که دشمن در صورت دوست بود و هر گاه حال چنین باشد شاید که این بیگانه در حقیقت دشمن بود و در صورت دوست با تو بر خورد و تو غافل باشی و با تو معاملتے کند که تدارک آن نتوانی کرد۔

قدیمان خود را بیفزاے قدر · که هرگز نیاید ز پرورده غدر
چو خدمت گزاریت گردد کهن · حق سالیانش فرامش مکن
گر او را هرم دست خدمت ببست · ترا بر کرم همچنان دست هست

مصرع اول از بیت سوم شرط جزاے آن محذوف۔ و مصرع ثانے علت آن جزا و لفظ او را در معنے مضاف الیه دست خدمت ست که از وے قطع شده بعد از حرف شرط در آمده و ضمیر او راجع بطرف خدمتگزار۔ و در بعض نسخ اگر پیریش دست تا آخر و این واضح ترا ست و بهر تقدیر حاصل معنے بیت آنکه اگر پیرے دست خدمت او را البته است از و کارے بر نمے آید پس او را آزاد کن و تکلیف خدمت بر وے مپسند چرا که ترا بر کرم همچنان نعمت و تصرف هست که در جوانے او بر و کرم میکردے و از قسم صله و جائزه بوده و درین وقت از قسم

فتوت و جوانمردے خواهد بود۔

گفتار در نوازش خدمتگاران قدیم

شنیدم که شاپور دم درکشید | چو خسرو بر آمش قلم درکشید

مصرع دوم شرط و جزاے آن محذوف۔ و دم درکشید یعنی خاموش ماند و قلم درکشید یعنی منسوخ کرد۔

چو حالش شد از بینوائی تباه | نبشت این حکایت بنزدیک شاه
که ای شاه آفاق گستر بعدل | اگر من نمانم تو مانی بفضل

بیت اول جملهٔ شرطیه و نزدیک بمعنے الی و این مجاز است۔ و بیت دوم بیان این حکایت و اے حرف ندا و شاه منادی موصوف۔ و آفاق گستر بعدل صفت و معنی آن پهن کننده عالم بعدل و ترکیب آفاق گستر از عالم غریب پرور و مسکین نواز۔ و قول و اگر من نمانم شرط و جزای این شرط محذوف و تو مانی بفضل بتقدیر کلمهٔ استدراک معطوف بر آن و مضاف الیه فضل اعنے لفظ الٰهی نیز محذوف۔ و حاصل معنے بیت آنکه اے شاه تو که پهن کننده اطراف عالمی باستعانت عدل اگر من ازین جهان رفتم از ان باک نیست چراکه بودن و نبودن من مساوی است لیکن تو البته بمانے بفضل الٰهی چراکه بودن تو ضروری ست براے آسائش و آبادی عالم و در شرح شارح هانسوی مصرع اول چنین صحیح پنداشته که اے سایهٔ آفاق گستر بعدل و در شرح آن نوشته که آفاق در معنے مضاف الیه گستر است یعنے اے سایه گسترندهٔ جهان بعدل که عدل تو جهان را شامل ست و بعضے از محققین مے فرمایند که این نسخه تعقید دارد و آفاق گستر لفظ نا مسموع است من ادعے فعلیه البیان۔ مؤلف گوید علی التقدیرین قافیه عدل با فضل معیوب بوده از جهت اختلاف حرف قید لیکن مخرج تدارک آن نموده۔

غریبی که پر فتنه باشد سرش | میازار و بیرون کن از کشورش
تو گر خشم بروی نگیری رواست | که خوی بدش دشمنے در قفاست
و گر پارسی باشدش زاد و بوم | بصنعاش مفرست و سقلاب و روم
هم آنجا امانش مده تا بچاشت | نشاید بلا بر سر کس گماشت

که گویند برگشته باد آن زمین | کزو مردم آیند بیرون چنین

در بعض نسخ بیت دوم چنین۔ تو گر خشم بروے نرانی رواست ٭ که خود خوے بد دشمنش در قفاست ٭ و بهر تقدیر این هر پنج بیت باهم دست و گریبان و غریب درینجا بمعنے مطلق مسافر خواه از فارس باشد خواه غیر از فارس و مصرع دوم جزاے شرط محذوف اعنی اگر از کشور تو نیست و این واو اضرابیه و بیت دوم علت مضمون مصرع مذکور و بیت سوم معطوف بر معطوف علیه محذوف اعنے از کشور تو نیست چنانچه گذشت بر همانجا اشاره بزاد و بوم و مفرست و مده هر دو بصیغهٔ نهی و علت مضمون مصرع اول از بیت پنجم محذوف و کاف در صدر مصرع دوم برای بیان آن زمین و محول این کاف بقایاے علت مذکور ست و حاصل معنے این ابیات آنکه غریبے که چنین و چنین اگر از کشور تو نیست پس میازار او را بلکه بیرون کن از کشور او را برفق و ملاطفت زیراکه اگر خشم بروے نگیرے و برفق و ملاطفت اخراج آن کنی رواست چراکه خوے بد دارد همان خوے او دشمن در قفاے اوست و خشم گرفتن تو برو محض فضول و اگر گفته شود که معنے مصرع دوم از بیت اول بے ارتکاب تحملے صورت نمے گیرد چه اخراج از کشور نیز نوعے از ایذا است گوئیم عام وقتی که مقابل کرده شود بخاص اراده کرده میشود از ان عام سواے خاص۔ پس بنا بر این قاعده مراد از آزار منهي عنه غیر آزار اخراج باشد چون ضرب و قتل و اسیر دما بنندان۔ و قید برفق و ملاطفت برای آن کردیم که اخراج دو صورت دارد یکے بخشم و غضب و دیگر برفق و ملاطفت اول که متعارف است و در بیت مابعد از ان منع میکند پس احتمال دیگر نماند مگر ثانے و معنے قول او و اگر فارسی باشد تا آخر آنست که و اگر زاد و بوم آن غریب پارس باشد او را و آنجا تا بچاشت مهلت مده بلکه در حال کارش تمام کن و مسافر راه عدم گردان چراکه او بلاست و بلا بر سر کسے گماشتن شایان نباشد که مبادا اگر در شهر دیگرے برود و ساکنان آن شهر را آسیبے از و برسد در آن حال ایشان باهم بگویند که برگشته باد تا آخر و در بعض نسخ۔ نشاید بلا بر دگر کس گماشت ٭ و درینصورت بر معنے الی باشد۔ و شارح هانسوے نوشته که در بعض نسخ بده بصیغهٔ امر دیده شده و درین صورت چاشت عبارت از مدت حیات باشد چه بعد از چاشت زوال ست یعنی تا که زنده است همین جا در ولایت خودش جاے ده بدانچه مناسب حال وست از بند و پند باوے سلوک کن و از کشور خود منتقلش مده

انتهی مخفی نماند که از قول او که ای شاه تا قول او مرا نم زبیش مقوله شاپور بطریق عرض مدعای او بوده. و از قول او تا غریبی که تا آخر داستان بر سبیل وعظ و نصیحت و مراد از پارس ملک همین خسرو است. و تواند که مقوله شیخ باشد پس مخاطب اگر مطلق بادشاه است درینصورت نیز مراد از پارس ملک آن بادشاه خواهد بود و اگر ممدوح است پس پارس محمول بر حقیقت است. و بعضے از محققین میفرمایند که این ابیات بالا تر از حکایت شنیدم که شاپور تا آخر ابیات سابقه که در نکو داشتن ضعیف و مسافر است مرتبط گردد و در صورتی که از انجا نباشد نامربوط میشود چرا که وجه خصوصیت بیان احوال مسافر هیچ نیست احوال متوطن نیز می بایست مذکور کرد معهذا از ادبوم پارسی چه قسم درست بود بلکه زاد بوم پارس بدون یای تحتانی می باید با این همه مقابله غریبی که در بیت اول است و مراد از ان مطلق است که فارسی وغیر آن باشد یا دیگر کسے که پارسی زاد بوم بود چه طور صحیح بود پس ارجاع ضمیر بسوی آن نیز صحیح نبود فتامل ولا تغلط و بگمان فقیر این ابیات الحاقیست خصوصاً بیت اخیر زیرا که عبارت آن سقیم و در غیر محل مرقوم ست چنانکه بر متامل پوشیده نیست انتهی کلامه قول او این ابیات تا قول او مرتبط گردد این بر تقدیریست که ادعای ربط میان جمیع ابیات کرده شود و این ظاهر البطلانست زیرکه در حکایت سابق قول او قدیمان خود را تا آخر. حکایت باسباق خود هیچ ربطی نیست و در قول او در صورتیکه از انجا نباشد نامربوط میشود محل تامل زیرا که در حکایت شاپور که بشاه نوشته بادشاه را بعنوان آفاق گستر بعدل تعبیر کرده و بعد از ان طریق عدل بیان میکند که چنین و چنین باید. و قول او احوال متوطن نیز می بایست مذکور کرد. این نیز محل نظر زیرا که رسم فصحا است که گاهی احوال یکی بیان کنند و مقابل آنرا بمقایسه آن میگذارند چنانچه در قول او. قدیمان خود را تا آخر والا بالیقین که احوال جدیدان نیز مذکور میگردد و همچنین در ابیات دیگر مثلاً غریب آشنا باش و نکو دار ضعیف و مثال آن. و قول او معهذا از ادبوم فارسی چه قسم درست بود بلکه زاد بوم فارس بدون یای تحتانی میباید و منشاء این غفلت ست از تحقیقاتے که خود در موهبت عظمی در جواب اعتراض ابوالبرکات منیر بر یای نقصانی و سلامتی وغیر آن نوشته. و قول او مراد از ان مطلق ست تا آخر منشاء این عدم وقوف ست بر قاعده که عام وقتیکه مقابل کرده شود تخاص تا آخر چنانکه گذشت.

	عمل گر دهی مرد منعم شناس		که مفلس ندارد ز سلطان هراس	

	چو مفلس فرو برد گردن بدوش		ازو بر نیاید دگر جز خروش	

مصرع دوم از بیت اول برای بیان علت مضمون مصرع اول و بیت دوم معطوف بر مدخول کاف بتقدیر لفظ و نیز و لفظ مفلس درینجا وضع مظهر موضع مضمر. و گردن بدوش فرو بردن کنایه از متامل و سرنگون ماندن. و دگر بمعنی من بعد. و در بعض نسخ مگر که حرف استثنا است و این غلط نساخ ست. و حاصل معنی این ابیات آنکه هر کرا خدمت میفرمائی تحقیق احوال او را از خارج معلوم کن پس اگر منعم ست با مانت و دیانت سرانجام خواهد داد و احیاناً اگر سرقه و خیانتی ازو واقع شود تدارک آن توانی کرد و اگر مفلس ست پس او از سلطان نمی هراسد از اعدا کے خواهد هراسید و نیز چون ازو حساب خواهند در ان وقت متامل و سرنگون بماند من بعد ازو جز خروش نخواهد بر آید.

	چو مشرف دو دست از امانت بداشت ورا او نیز در ساخت با خاطرش		بباید بر و ناظرے بر گماشت ز مشرف عمل بر کن و ناظرش	

دو دست از امانت بداشتن کنایه از ترک امانت کردن بتمامه و مرجع ضمیر او در مصرع دوم از بیت اول مشرف و در مصرع اول ز بیت دوم ناظر و شین ضمیر متصل منصوب در هر دو مصرع راجع بطرف مشرف و ناظر عبارت از کسے که در عرف این دیار داروغه خوانند و کنایه از جاسوس و دیدبان و امثال آن نیز بود و با چیزے در ساختن کنایه از سازش و موافقت نمودن با وے و عمل بر کردن کنایه از عزل دادن.

	امین باید از داور اندیشه ناک		نه از رفع دیوان و زجر و هلاک	

رفع دیوان باضافت مصدر الی الفاعل. و قول او زجر و هلاک بحذف مضاف الیه معطوف بر قول او نه از رفع دیوان بتقدیر عبارت و نه از جهت قیام قرینه. و حاصل معنی بیت آنکه امین باید که اندیشه ناک باشد از داور نه از عزل دادن دیوان و نه از زجر و هلاک کردن وے او را.

	دگر بار جاهش میفزای و قدر		که بر خلق کوشند با ینزاد و غدر	

که بمعنی هر که مبتدای موصوف و ما بعد صفت آن و شین ضمیر متصل منصوب از قبیل اضمار قبل الذکر و جاهش میفزای و قدر خبر مقدم بر مبتدا و دگر بار ظرف آن. و اینزاد و احتمال دارد اگر وز باب فعال از ماده اذی ست پس بمعنی آزار دادن باشد و اگر انداز بنون و دال از ماده المدن بمعنی تمویه است پس کنایه از نفاق و دو روئی بود. و غدر بفتح غین معجمه

بیوفائی کردن - غدر بالضم دغا و بیوفا - وحاصل معنے بیت آنکه هرکه بر خلق کوشش داشته باشد باید او غدر بار دیگر بر جاه او میفزا اے اے عمل بفرماے که درین نوبت بیشتر از پیشتر مرتکب همان ناشائسته خواهد شد و وبال آن عائد بتو خواهد گردید اغلب که این بیت الحاقی ست و در نسخ متداوله مکتوب نیست -

۱۶۰ | بیفشان و بشمار و فارغ نشین | | که از صد یکے را ببینی امین

بیفشان و بشمار و به بینی هر سه بصیغه اثبات - وصد عبارت از مطلق عدد کثیر - وحاصل معنے بیت آنکه مردم بسیار را فراهم آر و انتخاب بکن که از ان میان یک کس را این خواهی یافت آنگاه عمل بفرماے و باعتماد وی از مهمات مالی و ملکے آسوده بنشین و اگر فارغ نشین مصدر بواو عطف و به بینی بصیغه مثبت نباشد پس فارغ نشین منادی بحذف حرف ندا خواهد بود و درین اشارت است بآنکه مردم امین بجست و جوی بسیار بهم میرسد پس اگر استغنا را کار فرمائی بدست نتوانی آوردن - و در بعض نسخ چو از صد در ین صورت این مصرع شرط و معطوف و مدخول بود جزاے این شرط هر دو محذوف بود - وحاصل معنی آنکه هرگاه از صد کس یکے امین بهم نمیرسد و تو میخواهی که بکسے عمل بفرمائی پس نخست جمعی کثیر را بهم برسان و همان طور که گفتم بعمل آر - و بر متامل پوشیده نیست که بهر دو طریق اعنی خواه منفی و خواه مثبت معنی مصرع اول چسپان نمیشود خصوصًا لفظ بیفشان بمعنی مشهور که درینجا هیچ ربطے ندارد مگر آنکه افشاندن بمعنے بر تافتن درهم و دینار بزور ناخن بر انگشت بود برای استعلام سره از ناسره بطریقے که معهود صرافانست چنانچه درین بیت حکیم خاقانی سه زری که بود خالص کانی ٭ آوازه دهد چو بر فشانے ٭ و برین تقدیر مردم استعاره بکنیه و اثبات افشاندن بانها که از لوازم درهم و دینارست استعاره ترشیحیه بود -

دو همجنس دیرینه و همقلم		نباید فرستاد یک جا بهم
چه دانی که همدست گردند و یار		یکے دزد باشد یکے پرده دار
چو دزدان زهم باک دارند و بیم		رود در میان کاروانے سلیم
یکے را که معزول کردی ز جاه		چو چندے بر آید ببخشش گناه

هر چهار بیت باهم مست و گریبان - و در بعض نسخ یک قلم این تحریف مست - و قول او چون چندے بر آید اے چون ایام معدودے منقضے شود -

| بر آوردن کار امید وار | | به از قید بندی شکستن هزار |

علت مضمون بیت اول ست - و قید درینجا بمعنے سلسله و زنجیر و مضاف بطرف بندے بیاے نسبت و شکستن در معنی مضاف قید بندے و مجموع تمیز از هزار ست - و در بعض شروح کار امید وار و شارح هانسوے گوید که اگر مراد از شکستن قید بندے خلاص کردن زندانی هم باشد چنانچه متبادر ست تفضیل شی علی نفسه لازم می آید چه خلاص کردن زندانی هم داخل بر آوردن کار امید وار ست و این بے ارتکاب تحملے که شعرا دارند درست نمی شود و اگر قید بندی بمعنے قید بنده بودن در قید گیرند و جهی بهم نمیرسد و اگر قید بندی بیاے تنکیر بمعنے قلعه ملاحظه نمایند بے تکلف درست میشود یعنے کار امید وار بر آوردن از هزار قلعه شکستن و فتح کردن آن بهتر ست انتهی کلامه و این محل نظر ست چه هرگاه قاعده شده باشد که عام وقتی که مقابل کرده شود بخاص اراده کرده میشود از ان عام سوای این خاص چنانکه مکرر گذشت پس درینصورت مراد از بر آوردن کار امید وار غیر از شکستن قید بندے خواهد بود چون طعام دادن و جامه پوشیدن و شفاعت کردن و مانند آن پس احتیاج نماند بقول وی که بے ارتکاب تحملی درست نمی شود و اگر قید بندے بیاے تنکیر تا آخر برای آوردن یاے تنکیر وجهے میباید و آن ظاهر نیست -

| نویسنده را گر ستون عمل | | بیفتد نبرّد طناب امل |

نویسنده عبارت از عامل و ستون عمل بعین و طناب امل بهمزه باضافت مشبه به بمشبه و مصرع اول تا قول او بیفتد - شرط - نبرد طناب امل جزاے شرط - وحاصل معنی بیت آنکه عامل اگر از عمل معزول شود باید که نومید نشود از منصوب شدن بعمل بار دیگر - و در بعض نسخ تو نویسنده را کن ستون عمل - بیفتد مبرش طناب امل - و درینصورت این کاف براے بیان نویسنده را براے صله بیفتد و مبرش بصیغه نهی و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف نویسنده بود -

| بفرمان بران بر شه دادگر | | پدر وار خشم آورد بر پسر |
| گهش میزند تا شود دردناک | | گهے میکند آبش از دیده پاک |

این هر دو بیت تعلیل مدعاے سابق و بیت دوم تفسیر مصرع دوم از بیت اول و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف فرمانبر - و فرمانبران عبارت از عاملان و متصدیان دار کان سلطنت ست وحاصل معنے بیت آنکه خشم بادشاه دادگر بر فرمان بران مثل خشم پدر بر پسر است که رحمت و شفقت در عقب دارد -

مبرش

چو نرمی کنی خصم گردد دلیر | وگر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در بهست | چو رگ زن که جراح و مرهم نه است
جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش | چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش

ودرین ابیات التفات ست از غیبت بخطاب۔ وحاصل معنے بیت اول آنکه اگر نرمی کنی باخصم وپیام صلح دهی بادا اگر خشم گیری بر دو از عهدهٔ وی بر نیائی در هر دو صورت دلیل ضعف وناتوانی تست شارح هانسوی گوید سیر شدن بمعنے نومید گشتن وامید بریدن از لطف وحاصل معنے بیت اگر خشم گیری وبا دشمن سختی پیشه کنی اورا توقع لطف وامید احسان از تو نماند ومقصود جهانداری که مطیع ومنقاد کردن خصم ست فوت شود انتهی۔ وبعض از محققین میفرمایند که معنے کلاین شارح نوشته ازین بیت خیلی دوری نماید وبر عاقل سبب پوشیده نیست که درینجا لفظ خصم غلط محض است چراکه ابیات ماسبق وما لحق دلالت صریح دارد که مطلب شیخ آنست که بر مطیعان ورعایا بسختی محض باید کرد ونه نرمی مطلق بلکه هر دو هم باید نمود چنانکه پدر بر پسر ورگ زن بر جریح پس بیچ بجای خصم لفظ بر تو بود وعجب که شارحان از وغافل گذشته اند انتهی۔ عجب تر آنکه نسبت غفلت به شارحان کرده وحال آنکه هیچ نسخه بر نسخهٔ مختار او مساعد نیست وهکذا فاعل غلط گردد ودلیر نیز مذکور نیست فافهم وتامل

چو یاد آید از عهد شاهان پیش | همین نقش بر خوان پس از عهد خویش

مدعا ازین کلام ترغیب بعدل ست وحاصل معنی بیت آنکه هر گاه که یاد آید ترا که بادشاهان پیشین چنین عادل بوده اند پس همین پندار که تو هم اگر عادل باشی پس از گذشتن تو همین طور ترا نیز یاد خواهند کرد ودر بعض نسخ همین نقش بر خوان پس از عهد خویش ؛ که دیدی تو از عهد شاهان پیش ودرین صورت مصرع دوم بیان نقش ودیدی از افعال قلوب باشد۔ ودر بعض دیگر که خواندی پس از عهد شاهان پیش۔ ودر بعض نسخ بجای عهد اول لفظ مرگ واین واضح است وتواند که مراد از عهد شاهان پیش مطلق ماجرای ایشان باشد چنانچه از ابیات لاحقه نیز همین مستفاد می شود۔ حاصل معنے آنکه اگر عدل کنی ترا بعدل یاد کنند چنانچه نوشیروان را واگر ظلم کنی ترا بظلم یاد کنند چنانچه حجاج یوسف را۔

یکی نام نیکو ببرد از جهان | یکی رسم بد ماند ازو جاودان
در آن نکه ماند پس از وی بجای | پل ومسجد وچاه ومهمان سرای

در بعض نسخ یکی نام نیکو ببرد از جهان ؛ یکی رسم بد ماند ازو در جهان ؛ درین صورت معنی

باشد که از مهتران دنیا یکی نام نیکو با خود ببرد وبرفت ویکی رسم بد ازو در جهان بماند وخودش بگذشت۔ ودر بعض دیگر یکی بد ماند ودر بعض دیگر رسم بد ماند۔ وقول او چاه ومهمان سرای در بعض خان۔ ودرین صورت بمعنے خانه وخانقاه باشد واین مجاز است چنانچه آرام بمعنے آرام گاه ودرین بیت که بعد ازین ست نشیند بآرام تو ؛ ز تاج ونگین بستر ونام تو۔

هر آن کو نماند پسش یادگار | درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت وآثار خیرش نماند | نشاید پس از مرگش الحمد خواند
چو خواهی که نامت بود در جهان | مکن نام نیک بزرگان نهان
همین کام وناز وطرب داشتند | بآخر برفتند وبگذاشتند

در بعض نسخ نماند پسش یادگار۔ نشاید پس مرگش۔ هر دو بدون توسط لفظ از وبهر تقدیر بیت دوم معطوف بر بیت اول۔ ونماند ونیاورد هر دو بصیغهٔ نفی وبماند وبشاید هر دو بصیغهٔ اثبات ولفظ خوانند مطلق بلفظ بشاید۔ وحاصل معنے هر دو بیت آنکه هر که در جهان یادگاری نگذاشت او بمنزلهٔ درخت بی ثمر ست بلکه ازین قسم درخت انتفاع ممکن اما از چنان شخص انتفاع ممکن نیست۔ واگر خودش برفت وآثار خیر ازو بماند پس بعد از مرگ وی فاتحه خیر باید خواند تا موجب مغفرت او گردد وبعضے از محققین میفرمایند که می تواند که برعکس باشد پس حاصل معنے آن بود که هر که از دنیا برفت وبعد او یادگار ماند درخت وچیزها وبار آورد الا لاینفع بود وهر که رفت وآثار خیر از و نماند بر گور او الحمد خواندن درست نیست زیراکه گویا از جرگهٔ اسلام بیرون ست انتهی ازین توجیه مستفاد میشود که از سیاق کلام اعنی قول او تمر جا آنکه بماند پس از وی تا آخر فاعل ست شارح هانسوی از بعض نقل کرده نماند منفی وبشاید مثبت درین صورت الحمد بمعنے از شکر بود یعنی بعد از مرگ او الحمد لله باید خواند وشکر باید گفت که چنین لاینفع از جهان رفت وهمین بهتر ست فافهم وتامل

فرستمع رضا مشنو ایذای کس | وگر گفته آید بغورش برس

آزار ب

ایذا کنایه از سخن ساخته که بظاهر خوب نماید ودر واقع چنان نباشد ودر اصل بمعنے کمع است مشتق از اذوون بمعنے تموید چنانچه گذشت۔ وایذا از باب ایذای بمعنی آزار نیست۔ ودر بعض نسخ آزار کس واین تحریف مصرع دوم معطوف بر مصرع اول وقول او که گفته آید بصیغهٔ ماضی جمله شرط بحذف معطوف ، وبغورش برس جزای این شرط وحاصل معنی بیت آنکه

سخن ساخته نباید شنید وگر گفته آمد و تو شنیدی پس تامل کن و آنگاه هرچه مقتضاء وقت باشد بعمل آر۔

گنهگار را عذر نسیان بنه ❊ چو زنهار خواهد تو زنهار ده

عذر نهادن عبارت از عذر پذیرفتن و را درینجا مفید معنے اضافت و فاعل فعل خواهد ضمیرے که راجع بطرف گنهگار ست۔ و در بعض نسخ خواهند بصیغهٔ جمع - و عدم تطابق ضمیر با مرجع در فارسی شایع چنانکه گذشت۔

گر آید گنهگارے اندر پناه ❊ نه شرطست کشتن باول گناه
چو باری بگفتند و نشنید پند ❊ بده گوشمالش بزندان و بند
وگر پند و بندش نیاید بکار ❊ درخت خبیث ست بیخش برآر

و در بعض نسخ چو آید بهر تقدیر مصرع اول از بیت اول شرط۔ و آید بصیغهٔ استقبال و گنهگارے بیاے تنکیر موصوف و صفت آن بقرینه باول گناه و مفعول فعل کشتن هر دو محذوف و مشار الیه وے همان گنهگار و شین ضمیر متصل منصوب نیز راجع باو و مصرع ثانی جزاے این شرط و معطوف این نیز محذوف بقرینهٔ ابیات لاحقه۔ و حاصل معنی این ابیات آنکه اگر گنهگارے که پیش ازین مرتکب نشده باشد و بحسب اتفاق مصدر تقصیرے گردیده در پناه تو آید درین نوبت او را بجان نباید کشت بلکه بموعظت و اندرز ترغیب بترک آن صادر باید کرد و پس اگر موثر نیاید موعظت و اندرز پس حبس باید فرمود۔ و اگر از حبس هم تنبیه نشد پس واجب الاستیصال ست و مختار شارح هانسوے چو بارے بگفتی۔ یعنی چون یکبار از راه وعظ و نصیحت گفتی و درین تامل ست چه مقام مقتضی تخصیص یکبار نیست پس اختیار لفظ بارے براے تکیه کلام بود و این در کلام شیخ بسیار ست چه نظم و چه نثر۔

چو خشم آیدت بر گناه کسے ❊ تامل کنش در عقوبت بسے
صواب است پیش از کشش بند کرد ❊ که نتوان سر کشته پیوند کرد

خشم بخاے معجمه و شارح هانسوی از بعض نسخ چو جسم بجیم فارسے نیز آورده۔ و در بعض نسخ دیگر چو چشم او فتد و علی التقدیرین چشم افتادن کنایه از نظر افتادن و شین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه عقوبت ست که از وے قطع شده بلفظ کن ملحق گشته

و هر دو بیت ما بعد علت مضمون مصرع دوم از بیت ما نحن فیه۔ و قول او که نتوان سر کشته پیوند کرد و در بعض نسخ نشاید سر کشته تا آخر مفاد هر دو یکیست۔

حکایت در تدبیر پادشاهان و تاخیر کردن در سیاست

ز دریاے عمان بر آمد کسے ❊ سفر کرده دریا و هامون بسے
عرب دیده و ترک و تاجیک و روم ❊ ز هر جنس در نفس پاکش علوم

کلمهٔ ز ابتدائیه و کسی موصوف۔ و بعد از وے کاف که بعد از یاے تنکیر مے آید۔ و بعد از مصرع دوم رابطه محذوف۔ و این مجموع صفت کسی و سفر کرده مجموع صیغهٔ ماضی ترجمهٔ مسافر و دریا مفعول فیه آن۔ و هامون معطوف بر آن۔ و لفظ بسے صفت مصدر محذوف و حاصل معنے آنکه سفر کرده بود در دریا و هامون سفر کردن بسیار۔ و تواند که سفر کرده بمعنی مسافر بود چنانچه سفر کردگان بمعنے مسافران درهمین حکایت بیاید و شاید که سفر کرده بفک اضافت بود از عالم چشمه نور۔ و بعضے از محققین می فرمایند که ظاهر آنست که اینجا فک اضافت نیست بلکه لفظ کرده میان مضاف و مضاف الیه واقع شده پس حکم یک کلمه پیدا کرده و مدعا آنکه سفر هامون و دریا بسے کرده است و معهذا بحذف کاف صفت و رابطه قائل شدن خالی از تکلف نیست و این محل نظر چه فک اضافت عبارت از قطع کسرهٔ مضاف ست بسبب ملحق شدن هاے مختفی بآن۔ یا بسبب درآمدن کلمهٔ درمیان مضاف و مضاف الیه یا بسببے دیگر چنانچه در محل خود مبین شود پس سفر را مضاف و دریا را مضاف الیه و کرده را بینهما فاصل گفتن۔ و با وجود قطع کسره قائل بفک اضافت نشدن دلالت بر عدم تحقیق معنے فک اضافت دارد و نیز لفظ کرده را متعلق ببسی قرار دادن۔ و حال آنکه درین صورت تعقید میشود خالی از استبعاد نیست۔ عمان بالفتح و تشدید میم شارح هانسوے گوید قصبه که آنرا صحار خوانند و آن کنار دریاست کذا فی عجائب البلدان۔ و گفته اند که دریا ئیست که دران مروارید پیدا شود انتهی کلامه۔ برین تقدیر دریای عمان باضافت عام بخاص بود از عالم کتاب قاموس و درخت اراک در تقدیر اول باضافت لام از عالم نیل مصر و دجله بغداد در هر دو صورت مضاف این محذوف ست اے از سیر دریاے عمان۔ و قول او ز هر جنس در نفس تا آخره و در بعض نسخ ز هر نوع۔ و بهر تقدیر این بیت و هر دو بیت ما بعد

معطوف است و بر قول او سفر کرده تا آخر۔

جهان گشته و دانش آموخته — سفر کرده و صحبت اندوخته

در بعض نسخ دانش اندوخته و صحبت آموخته۔ و درین صورت مجاز بالحذف بود ای آداب صحبت آموخته۔

دو صد رقعه بالای هم دوخته — ز احراق او در میان سوخته

حراق

مصرع اول صفتیست قائم مقام موصوف که خرقه یا جبه باشد و مصرع دوم معطوف بر آن و کلمه را سببیه و احراق از باب افعال بمعنی سوزانیدن و اینجا بمعنی سوزش و حرارت استعمال یافته و مضاف الیه آن محذوف۔ و لفظ او بتصدیر واو عطف و بدون واو هر دو صحیح و حاصل معنی بیت آنکه خرقه داشت که بران دو صد رقعه بالای هم دوخته بود و خود ش در میان خرقه از حرارت عشق مثل سوخته بود ای مثل رکوع کهنه سوخته که آتش دران در گیرد و آنرا بتازی حراق و حراقه بضم حا و تخفیف را خوانند و به تشدید لهجهٔ عوام ست و در بعض نسخ ز حراق خود و در بعض دیگر ز احراق داد۔ و در هر دو صورت بتوسط واو عطف و حراق بدون همزه۔ و این غلط نساخ و مختار شارح هانسوی ز حراق خود بدون واو عطف۔ و تفسیرش اینکه خود در میان از گرمی آن پر جا سوخته بود۔ و در بعض چو حراق خود مصدر بکلمهٔ تشبیه بدون توسط واو و این بهتر می نماید۔

تهیکل قوی چون تناور درخت — ولیکن فرو مانده بی برگ سخت

بشهری درآمد ز دریا کنار — بزرگی دران ناحیه شهریار

که طبعی نکونامی اندیش داشت — سر عجز بر پای درویش داشت

دریا کنار بقلب اضافت۔ و ناحیه که عبارت از ان شهر ست و ضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه و ظرف مکان فعل درآمد بشهری و ظرف زمان وی محفوظ۔ و مصرع دوم بیان آن و پیش ازوی کاف بیانیه۔ و بعد از وی رابطه نیز محذوف۔ و حاصل معنی بیت آنکه بشهری درآمد از کنار دریای عمان دران زمان که بزرگی چنین و چنین شهریار آن شهر بود۔ مخفی نماند که چون در اداء مطلبی اطناب واقع میشود باز همان کلمه را با کلامی که پیش ازین ذکر کرده باشند اعاده می نمایند چنانچه در بیت ما نحن فیه درآمد در دریا کنار۔ و برین تقدیر لفظ برآمد فرز قول او در دریای عمان برآمد بمعنی درآمده بود و اگر محمول بر حقیقت باشد که بمعنی بر دن آمده آ

پس بیت ما نحن فیه معطوف بران خواهد بود۔ و تواند که مصرع دوم صفت این شهریار باشد و بهر تقدیر بیت دوم صفت بادشاه است که تعبیر ازان به بزرگی نموده۔

بشستند خدمتگزاران شاه — سر و تن بحمامش از گرد راه

چو بر آستان ملک سر نهاد — بستایش کنان دست بر بر نهاد

مخفی نماند که بیت اول با سیاق و سباق ربطی ندارد مگر بتکلف۔ و آن اینست که چون بادشاه درویش دوست بود و طبع نکونامی اندیش داشت ظاهرا بمخصوصان خود اجازت داده باشد که هرگاه مسافری از فقرا و فضلا درین شهر وارد شود احوالش را خوب دریافته باکرام تمام بملازمت می آورده باشند بنابران آن بزرگ را در حمام شست و شو دادند و جامهٔ لطیف دیگر فقند و برای ملازمت همراه بردند پس چون نزدیک بارگاه رسید نخست بر آستان سر نهاد و آداب آن مکان بجا آورد و از انجا ستایش کنان دست بر سینه گذاشت در روانه پیش شد تا آنکه بایوان درآمد و این دعا گفت که بختت جوان تا آخر و ظاهر در ان زمان مردوستان برای تعظیم دست بر سینه می گذاشته باشند بر خلاف این زمان که بزرگان در جواب تعظیم دست بر سینه می گذارند۔

شهنشاه گفت از کجا آمدی — چه بودت که نزدیک ما آمدی

ملک باز پرسید زان نیکنام — بلطفی که شد موم سنگ رخام

بنرمی و آهستگی کرد حیر — طعامش خورانید در پیش سیر

ازو باز پرسید کای با خرد — چه دیدی درین ملک از نیک و بد

چه دیدی درین کشور از خوب و زشت — بگوای خردمند نیکو سرشت

بگفت ای خداوند روی زمین — خدایت معین باد و دولت قرین

معنی مصرع دوم از بیت اول آنکه چه تقریب رو داده باشد که درین شهر وارد شده۔ و حاصل معنی ابیات مابعد این که چون بادشاه استفسار احوال کرد و از مهمات شاهانه نتوانست معروض داشت بادشاه این معنی بتفرس دریافته این نوبت بلطفی پرسید که او حواس در باخته مثل سنگ رخام منجمد شده مانده بود مانند موم نرم شد پس بلطف و رفق حیر کرد بر سخن گفتن و بی حجاب شدن و از انجا که اکرام مهمان سنت ست پیش خود طعام خورانید و استفسار نمود از احوال ممالک محروسه پس در جواب آن گفت که ای خداوند تا آخر

و ابیات لاحقه مقوله بگفت است و برقائل پوشیده نیست که این هر شش بیت الحاقیست و در نسخ معتبره مذکور نیست و بدون اینها حکایت تمام نمی شود۔

نرفتم درین مملکت منزلی — کزو آسیب آزرده دیدم دلی

مصرع دوم صفت منزلی و حاصل معنی بیت آنکه جمیع منازل این مملکت را معمور و آبادان یافتم و هیچ دلی را از آسیب ظالمی متاذی و آزرده ندیدم و قول او ملک پیرایه بقلب اضافت کنایه از آرایش ملک ست۔

ندیدم کسی سرگران از شراب — مگر هم خرابات دیدم خراب

سرگران کنایه از مخمور و بے دماغ و چون سابق نفی آزردگی از ظلم کرده بود اینجا می گوید که هیچ کس را از شراب سرگران ندیدم و بعض محققین گویند مصرع دوم بحسب انشاے فارسی غلط محض ست و ظاهر ادر اصل چنین باشد۔ نه غیر از خرابات دیدم خراب ۔ و حاصل معنی آنکه درین ملک هیچ جا خراب نیافتم غیر از خرابات که بحکم شرع آنرا خراب کرده و چون این خرابی موجب ست نه قبح چنین گفته انتهی۔ و این محض تحکم چه هم خرابات درینجا بمعنے خریف خرابات ست و میتواند که لفظ هم درین ترکیب نیز زائد باشد مثل در یکمقرین که در محاورات شائع ست انوری ۵ بابیلک او مرگ همعنان ۵ بارایت او فتح همقرین ۵

سخن گفت دانا و گوهر فشاند — بلطفے که شاه آستین بر فشاند

دانا کنایه از مهمان دارد و سخن گفت بلطفے که از استماع آن شاه و را اهتزاز آمد و انتعاش نموده و در بعض نسخ دامان گوهر باضافت و این بالفظ آستین بسیار چسپانست و درین صورت فاعل فعل گفت بر فشاند ضمیرے بود که راجع بطرف مهمانست۔

پسند آمدش حسن گفتار مرد — بنزد خودش خواند و اکرام کرد

زرش داد و گوهر بشکر قدوم — بپرسیدش از گوهر و زاد و بوم

لفظ مرد وضع مظهر موضع مضمر بنا بر مدح ست۔ و حاصل معنے مصرع دوم آنکه از جاے که او نشسته بود بخواند و نزدیک خود بنشاند و اکرام کرد چنانچه کر بیان اکرام مهمان میکنند و بیت دوم تفسیر این اکرام و بشکر قدوم اے برسم پا انداز و گوهر در مصرع اول عبارت از جواهر و در دوم کنایه از ذات آن مهمان که شیخ ست یا خند یا قوم دیگر۔

بگفت آنچه پرسیدش از سر گذشت — بقربت ز دیگر کسان در گذشت

یعنی شده آنچه پرسید از ماجراے او یا از ماجراے خود و تدارک ما فات ۔ این مهمان جواب آنرا بعنوان شائسته بگفت و بسبب این گفتن از مقربان دیگر گذشت و ترقی کرد۔

در اندیشه با خود ملک رای زد — که دستور ملک اینچنین کس سزد

ولیکن بتدریج تا انجمن — بسستی نخندند بر رای من

بعقلش بباید نخست آزمود — بقدر هنر پایگاهش فزود

در بعض نسخ ملک با دل خویشتن راے زد۔ و در بعض دیگر ملک با دل خود چنین راے زد۔ و در بعض۔ ملک با دل خویش در گفتگو۔ که صدر وزارت سپارد بدو۔ و در بعض نخندند بر عقل من بصیغهٔ منفی۔ و بهر تقدیر حاصل معنے این ابیات آنکه بادشاه با دل خود مطارحه می کرد که این را وزیر کنم ولیکن بتدریج تا انجمن که عبارت از بزرگان و اعیان اند بر ضعف راے و سستی عقل من خنده نکنند که چنین مرد مسافرے را بیکبارگی باین منصب سرافراز فرمود پس صواب آنست که نخست بعقلے که بادشاهان را می باشد۔ یا بعقلے که او دارد بکرات و مرات امتحان بکنم و باندازهٔ استعداد و قابلیت بر منصب وے بیفزایم۔

برد بر دل از جور غم بارها — که نا آزموده کند کارها

چو قاضی بفکرت نوید سجل — نگردد ز دستار بندان خجل

تا بیت پنجم مقوله بادشاه است بر سبیل تمثیل۔ و که بمعنے هر که مبتداے موصوف و ما بعد صفت آن و مصرع اول خبر مقدم بر مبتدا و فاعل فعل برد همان که با ضمیر مستتر که در فعل مذکور ست و حاصل معنے بیت آنکه هر که خودش نا آزموده کار باشد و خواهد که کارهاے بزرگ از و سر انجام یابد سعے او درین امور بیفائده است و رنجش ضایع ست۔

نظر کن چو سوفار داری بشست — نه آنگه که پرتاب کردی ز دست

نظر درینجا بمعنے فکر و اندیشه است۔ و حاصل معنی ابیت آنکه درین هنگام که سوفار بر شست داری و رها کردن تیر باختیار تست بیندیش که تیر تو بر نشان برسد و خطا نکند نه آنگاه که از دست رها کرده باشی که دران زمان اندیشیدن هیچ فائده ندارد۔

چو یوسف کسی در صلاح و تمیز — بسے سال باید که گردد عزیز

یوسف بهر سه حرکت سین کلمهٔ عبرانے یا عربی ست و حاصل معنے بیت آنکه کسیکه مثل یوسف علیه السلام صلاح و تمیز داشته باشد و خواهد که عزیز دلها گردد این معنے دفعةً صورت نمی بندد

الم و سالهاے بسیار چنانچه آن علیه السلام در سالهاے بسیار بادشاه مصر شد و عزیز لقب بادشاه مصر نیز هست۔ و در بعض نسخ بده سال۔ و درین صورت هم از عبارت از مطلق عدد کثیر دیائے زائده بود۔

ز ایام تا بر نیاید بسے … نشاید رسیدن بغور کسے

یعنے تا مدت ممتد نگردد ممکن نیست که بر باطن کسی وقوف حاصل شود که نفیس ست یا خسیس۔

ز هر نوع اخلاق او کشف کرد … خردمند پاکیزه دین بود مرد
نکو سیرت و دیدور روشن قیاس … سخن سنج و مقدار مردم شناس

معطوف مصرع اول محذوف و مصرع دوم علت آن۔ و کشف که بمعنے کشاده کردن و برهنه بودن است درینجا بمعنے نیک معلوم کردن و دریافتن استعمال یافته و این مجاز است۔ و لفظ مرد وضع مظهر موضع مضمر بنابر مدح و هر نوع اخلاق باضافت یعنے هر قسم اخلاق او را و اگر باضافت نباشد باین معنی خواهد بود که اخلاق او را از هر طور که ممکن بود معلوم کرد و بصفات کمال متصف یافت۔

برای بزرگان بهش و دید بیش … نشاندش زبر دست دستور خویش

برای بزرگان بیاے استعانت اضافت بادنے ملابست یعنی برائے که بزرگان رائے باشد یا مخفف رائے بزرگانه از عالم میل بشر مخفف میل بشری چنانچه بیاید۔ و بهش بهاے ظرفیه مخفف هوش و بیش بیاے تازی و فارسی هر دو محتمل۔ و بهر تقدیر مفعول و دید محذوف و مصرع دوم جزاے شرط محذوف و حاصل معنے آنکه باستعانت عقلی که بادشاهان را می باشد او را در هوش و آگاهی سابق یا فائق و دید بر دستور قدیم خویش۔ و چون چنین و دید پس مقدم نشاند او را بر دستور قدیم۔ و در بعض نسخ برای از بزرگان بتوسط کلمه از و بهش و دید و پیش بتوسط واو عطف و درین صورت یاے ظرفیه و به بالکسر بمعنے بهتر و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف مرد مفعول دید و بیش بمعنے بیشتر بود که از جهت در آمدن از تفضیلیه معنے تفضیلے بهم رسانده است پس حاصل معنے مصرع اول این باشد که در حسن رائے و اصابت تدبیر از بزرگان دیگر که عبارت از ارکان و اعیان ست او را بهتر و بیشتر دید۔ و تواند که بزرگان عبارت از پیران و معمران بود و تدبیر پیر ضرب المثل ست۔

در آورد ملکے بزیر قلم … کز و بر وجودی نیامد الم

ملکے بیاے تنکیر و مصرع ثانی بیان متعلق محذوف در آورد۔ و حاصل معنے بیت آنکه ملک وسیعے را از پادشاهان دیگر گرفته داخل ممالک محروسه ساخت بطورے که بر هیچ مخلوقے مضرتے و آسیبے نرسید و قتل و ضرب و اسر و نهب که از لوازم ملک گیری ست بمیان نیامد۔ و بعض از محققین میفرمایند که مراد آنست که ملک وسیعی از بادشاه خود بزیر قلم او آمده هیچکس را از و آزار نرسید و تقریرے که شارح کرده تکلفے میخواهد چنانکه بر متامل پوشیده نیست انتهے۔ بر متامل پوشیده نیست که هر چند آوردن را آمدن لازم ست لیکن چون سباق کلام در تعریف اخلاق پسندیده و صفات حمیده اوست۔ پس درین صورت انسب آنست که در آورد محمول بر حقیقت باشد زیراکه در و تعریف آن اصالتاً مستفاد مے شود و در در آمدن ضمناً و نیز مصرع دوم که مصدر بکاف ست دلالت بر همین معنے دارد چنانچه در عرف مے گویند که فلانی کار باین طور کرد که از و بر هیچ کس ظلم و تعدے نرفت نه اینکه کار باین طور شد که از و بر هیچکس ظلم و تعدے نرفت۔ و نیز از قول و در آورد ملکے تا آخر اگر غرض آنست که ملک وسیعے از ممالک ممدوح که از تصرف ممدوح بدر رفته بود بزیر قلم خود در آورد و این مخل سباق میشود۔ چراکه درینجا ذکر اوصاف بزرگیها و تدبیرات ممدوح کرده است و اگر غرض آنست که از بادشاهان دیگر گرفته در قلمرو خود آورد همین مطلب ماست و درینصورت قول و تکلفے می خواهد صحیح نباشد۔

ز بان همه حرف گیران ببست … که حرف بدش بر نیاید ز دست

حرف گیر عیب بین۔ و حرف بد باضافت موصوف بصفت۔ و در بعض نسخ حرفے بیاے تنکیر و این بنابر رسم خط متقدمین باشد یا براے افاده معنے سوے کلے و بهر تقدیر مصرع دوم بیان علت بطریق مصرع اول و شین ضمیر متصل منصوب راجع بمرد در معنے مضاف الیه ست است که از وے قطع شده بلفظ بد ملحق گشته۔

حسودی که یکجو خیانت ندید … بکارش نیامد چو گندم طپید

طپید بفوقانی بطاے حطے رسم خط متاخرین ست تا مشتبه نشود بلفظے دیگر و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف حسود که کنایه از وزیر قدیم ست و فاعل فعل نیامد خیانت ندیدن که از قول و خیانت ندید مستفاد میشود۔ یا ضمیرے که راجع بطرف خیانت ندید نست و جمله چو گندم طپید معطوف بر جمله بکارش نیامد بتقدیر واو عطف۔ و حاصل معنے بیت آنکه چون معلوم کرد وزیر

قدیم که وزیر نو خدمت را با مانت و دیانت سامان و سرانجام می دهد و یک جو خیانت و سرقه را دادن بازمیست این دیانت و امانت او بکار آن وزیر قدیم نیامد و از تاب غیرت مانند گندم طپیدن گرفت و تواند که جملهٔ اول معطوف بود بر جملهٔ دوم و تقدیم معطوف بر معطوف علیه در کلام فصحا آمده چنانچه درین مصراع که؎ علیک و رحمة الله السلام ؛ ملا عبد الغفور بر حاشیه فوائد ضیائیه در مبحث تعریف توابع بدان تصریح فرموده و برین تقدیر حاصل معنے این باشد که چون آن وزیر قدیم یکجو خیانت در وزیر نو ندید پس بسبب این خیانت ندیدن مانند گندم طپید و این طپیدن بکار او نیامد و احتمال دارد که جمله بکارش نیامد معطوف بر جمله یک جمه خیانت ندید و فاعل فعل نیامد آن خیانت ندیدن و جمله چو گندم طپید خبر مبتدائے موصوف بود یعنے حسود یکه یکجو خیانت ندید و آن خیانت ندیدن بکار او نیامد طپید مثل گندم - و شارح هانسوے گوید جمله بکارش نیامد بیان خیانت ندیدست یعنے حسودے که یکجو خیانت ندید باین معنے که خیانت در کار این وزیر نو ندید مثل گندم از حسرت طپید و درین صورت مرجع ضمیر فیین وزیر نو بود - و در بعض نسخ مصرع دوم چنین که بکارش چو گندم نیاید طپید چنانچه ملا سروری در تغییر لفظ تا به استشهاد آورده و بعضے از محققین میفرمایند که غالبا این بیت الحاقی است زیرا که نسبت طپیدن بر گندم هیچ معنے ندارد و اگر سپند با شرار مے بود وجهے داشت انتهے - اختیار گندم محض برائے مناسبت بجوا است دگرنه خصوصیت بطپیدن ندارد پس مراد از گندم مطلق حبوب باشد فتامل -

ز روشن دلش ملک پرتو گرفت ۔ وزیر کهن را غم نو گرفت

روشن دل تقلیب اضافت کنایه از رائے ثاقب وزیر نو پرتو گرفتن ملک کنایه از انتظام یافتن ملک - و مصرع دوم معطوف بر جمله ملک پرتو گرفت - و غم نو باضافت موصوف بصفت و میتواند که نو صفت موصوف محذوف و مجموع مضاف الیه غم باشد اے غم وزیر نو و هذا هو الاقوے -

ندید آن خردمند را رخنهٔ ۔ که بروی تواند زدن طعنهٔ

فاعل فعل ندید ضمیرے که راجع بطرف وزیر قدیم ست و کلمه را مفید معنے اضافت - و رخنه موصوف ما بعد صفت آن صفت برای بیان واقع نه برائے احتراز و تواند که مصرع دوم علت نفی باشد اعنے ندید - درین صورت این کلام در قوت این کلام باشد که گفته شود ندید رخنه که آن خردمند را و اگر میدید بسبب آن دیدن طعنه زدن بروی ممکن بودی - و میتوان گفت

ظرف فعل ندید محذوف و همین ظرف مضاف - و قول و آن خردمند و کلمه را علم مفعولیت که از جهت تعقید لفظے پیش از لفظ رخنه واقع شده و الا موقعش بعد از لفظ رخنه بود و مصرع دوم صفت رخنه - و بر این تقدیر این معنے باشد که ندید در کار آن خردمند رخنه را چنین رخنه که بسبب دیدن آن رخنه طعنه زدن بروے تواند بر آن پوشیده نماند که قافیه رخنه با طعنه هر چند از عیوب ملقبه است جهت اختلاف حروف قید لیکن قرب مخرج فی الجمله تدارک آن نموده -

اینچ بد اندیش طشت اند و مور ۔ نشاید در و رخنه کردن بزور

مصرع اول بلف و نشر مرتب و طشت در اصل بهر دو فوقانی ست و مصرع دوم خبر مبتدائے محذوف معطوف بر مصرع اول اعنی و مور و نشاید بمعنے نمیتوانند - و در بعض نسخ نیارد از ماده یارستن بمعنے توانستن و بعضے نتاند از ماده تانستن مخفف توانستن - گمان برده اند و هر سه مترادف هم اند و در بعض دیگر؎ چو در طاس رخشنده افتاد مور ؛ نشاید تا آخر و در هر صورت فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف مور ست و مرجع ضمایر طشت -

ملک را دو خورشید طلعت غلام ۔ به پیشش کمر بسته بودی مدام

پیکر

کلمه را مفید معنے اضافت و شین ضمیر راجع بوزیر نو - و در بعض نسخ دو رخشنده طلعت - و در بعض دیگر دو خورشید پیکر و در بعض بزر بر کمر بسته - و این ظاهر التحریف است - و صحیح براد باضافت اسے میش و یا نزدیک او و بعضے از محققین میفرمایند که ازین بیت بوضوح می پیوندد که در فارسی رعایت افراد و جمع در مسند الیه و مسند در صورت ذو عقلے هم مشروط نیست چنانچه درین مقطع؎ خوبان اصفهان چو شغالے پسند نیست ؛ بگذارم این دیار و بسوی چگل روم ؛ انتهے - از تخصیص قول او ازین بیت مستفاد مے شود که لفظ دو تثنیه است و حال آنکه چنین نیست بلکه اثنان و ثلثان و اثنتان و کلا در عربے و لفظ دو در فارسے ورا - و همچنین سائر اعداد -

دو پاکیزه پیکر چو حور و پری ۔ دو خورشید چون زهره و مشتری

در عامهٔ نسخ چو خورشید و چون زهره و مشترے - و در بعض دیگر چو خورشید و مه از نکو اخترے و در بعض از نکو پیکرے و در بعض چو خورشید و ماه و سوم مشتری ؛ و درین صورت عطف جمله سوم مشتری بر جمله دو پاکیزه پیکر میشود پس این سوم نیز از جمله غلامان باشد و مقام مقتضی این نیست اگر گفته شود که این جمله معترضه است و مراد از سوم وزیر نو و اختیار لفظ مشتری

از جهت اشتراک در معنی ستارهٔ مشتری و خریدار - درینجا بمعنی نسپاین درین صورت وجه اختیار لفظ سوم بهم نمیرسد - و مختار شارح ها نسوی - چو خورشید و مه از سه دیگر بری - و همین هیبت لفظاً و معناً این از سوم پاک بودند و ثالث نداشتند و سه دیگر بمعنی ثالث در کلام قدما بسیار آمده چنانچه در موضع خود معلوم شود - و بعضے از محققین میفرمایند که لفظ برے بمعنی فارغ و آزاد بگمان فقیر در صفات مستعمل ست نه در ذوات مثلاً گویند که فلانے از فلان صفت بریست و نگویند که از ثانی خود بریست من ادعیٰ فعلیه السند - جواب باید دانست که اطلاق صفت بر سه چیز آمده یکے بر معنے که آن معنے قائم باشد بغیر چنانچه علم در ترکیب علم حسن - دوم بر لغت نحوی و آن تابعیت که دلالت کند بر معنی که آن معنی در متبوع او باشد چنانچه گوئی در عجب آورد مرا این علم یعنے این شے که علم ست - و سوم بر شی که دلالت کند آن شے بر ذاتے باعتبار معنے که آن معنے مقصود باشد چنانچه لفظ عالم در ترکیب عالم بزرگ ست کما مر - پس بنا برین تحقیق قول او نگویند که فلانے از ثانے خود بریست مبطل قول او باشد که در صفات مستعمل ست - و قول او نه ذوات منشا این غفلت ست ازین بیت سه اگر ترک خدمت کند لشکرے * بشود شاه لشکر کش از وے بری *

دو صورت که گفتی یکی بیست مبش
سخنهای دانای شیرین سخن

نموده در آئینه همتای خویش
گرفت اندران هر دو شمشاد بن

دو صورت مبتداے موصوف و ما بعد صفت آن - و قول او که گفتی براے انشاء تشبیه ست چنانچه در عربی کان و مصرع ثانی خبر این مبتدا - و حاصل معنے بیت آنکه هر کدام ازین دو صورت کاز کمال اتحاد از هم ممتاز نمی شد همتاے خود در خارج نداشت همین خیال بود که در آئینه مرئے می شد و بس -

چو دیدند کاوصاف خلقش نکوست
بطبعش هوادار گشتند دوست

اوصاف و خلق و همچنین هوادار و دوست متوسط واو عطف و بطبع اے بر محبت طبع و این مجاز بالحذف ست - و در بعض نسخ بلطفش اے بسبب لطف او و فاعل فعل گشتند ضمیر که راجع بطرف غلامان ست -

در و هم اثر کرد میل بشر
ز آسائش انگه خبر داشتی

نه میلی چو کوتاه بینان به شر
که در روی ایشان نظر داشتی

میل بشر مخفف میل بشرے و میل کنایه از خواهش نفس و مشبه به لفظ چو محذوف و بشر در مصرع اول بمعنے آدمی و در ثانی بیای صله بمعنے روح و معنے بیت آنکه میل بشرے در و اثر کرد و آن نه مثل میل کوتاه بینان به بدبو د و مصرع دوم از بیت دوم بیان آنکه - و در معنے الی دایشان اشاره بغلامان - و در بعض نسخ سه کز اینان یکے در نظر داشتی * اے از ین هر دو غلامان یکے را در نظر داشتی -

چو خواهی که قدرت بماند بلند
وگر خود نباشد غرض در میان

دل ای خواجه بر ساده رویان مبند
حذر کن که دارد بهیبت زیان

هیبت بمعنے شکوه - و باے بهیبت براے صله زیان دارد - و نهیب بنون و آخر باے موحده تصحیف انیست و مبیت دوم معطوف بر علت فعل مبتدا اعنے آنکه میگویم که دل در ساده رویان مبند سببش آنست که در دل بستن غرض ثابت میشود - و بالفرض والتقدیر اگر خود غرض درمیان نباشد تاهم حذر باید کرد که دل بستگی با ایشان هیبت را زیان دارد - پس مندفع شد آنکه وگر بواو تحریف ست و صحیح اگر بهمزه بمعنے اگر چه کما قال بعض المحققین -

وزیر اندرین شمه را ه برد
که این را ندانم چه خوانند و کیست

بخبث این حکایت بر شاه برد
نخواهد بسامان درین ملک زیست

سفر کردگان لاابالے زیند
که پرورده ملک و دولت نیند

از وزیر مراد وزیر قدیم - و اندرین اشاره بمیل این وزیر با غلامان و مصرع دوم از بیت اول معطوف بر جمله اندرین راه برد - و بیت دوم بیان این حکایت و این را اشاره بهمین وزیر و مصرع دوم از وے معطوف بر جمله این را ندانم تا آخر و بیت سوم علت مضمون بیت دوم - و حاصل معنے این ابیات آنکه وزیر او با غلامان میلے دارد اندکے پے برد و بسبب خباثتے که در سرشت او بود پے برده خود را پیش بادشاه معروض داشت - و تواند که مشار الیه قول او این حکایت همان مشار الیه اندرین باشد معطوف بر شاه برد محذوف اعنے و گفت - و بیت دوم بیان مقوله آن - و درین صورت حاصل معنے این خواهد بود که وزیر قدیم در میل داشتن وزیر جدید با غلامان شمهٔ پے برد و بسبب خبث همین میل داشتن او را بر شاه برد و گفت که این را تا آخر - و در بعض نسخ نخست بنون - و درین صورت حاصل معنے این باشد که اول این ماجرا بر شاه برد و بعد از ان با دیگران درمیان نهاد و ماجرا انیست که این شخص را که مرتکب چنین فعل ناشائسته

میشود نمیدانم که چه خواهند اے بکدام نام خوانند وخودش کیست و انجامش بخیر نیست وبیاباماں نخواهد نسیت زیراکه او سفر کرده است وسفر کردگان بیباک می باشند از براے آنکه در ملک ودولت پرورش نیافته اند واز وخامت عاقبت این بیبا کها اندیشه ندارند۔

شنیدم که با بندگانش سرست — خیانت پسندست وشهوت پرست

ودربعض نسخ بابندگان سرخوشست وعلی التقدیرین حاصل معنے آنکه باغلامان تو تعشق دارد۔

نشاید چنین خیره روی و تباه — که بدنامی آرد در ایوان شاه
مگر نعمت شه فرامش کنم — که بینم تباهی وخامش کنم

بعداز مصراع اول از بیت اول کلمه راکه علم مفعولیت ست وفاعل فعل آرد اعنے لفظ این هر دو محذوف ومصرع دوم بیان آن۔ ومگر حرف استثنا وبعدازوی عبارت دران زمان که محذوف ونعمت شه فراموش کنم جمله فعلیه مستثنیٰ بیان آن۔ ولفظ شه وضع مظهر موضع مضمر براے کمال تعظیم ومصرع اول مستثنیٰ منه مقدم بر مستثنیٰ مجموع معطوف بر بیت اول وچون خامش بمعنے شخص ساکت ست درین صورت تقدیر نگر براے زبان خودرا یا خودرا خامش کنم واگر بمعنے خامشی هم آمده پس احتیاج تقدیر نیست. وحاصل معنے قطعه آنکه لائق نیست چنین خیره روے تباه واین راکه بدنامی آرد درایوان شاه ۔ ولائق نیست مراد رهیچ گاه درایوان مذکور انکه بینم تباهے وخامش کنم زبان خودرا یا خودرا سکوت گزینم وبعرض نرسانم مگر دران زمان که نعمت شاه را فراموش کرده باشم ومیتواند که وقوع این کاف که موقعش بعداز نشاید بود ودر صدر مصرع دوم از بیت اول ازجهت تعقید بوداے نشاید که چنین خیره روے تباه بدنامی آرد تاآخر۔

به پندار نتوان سخن گفت زود — نگفتم ترا تا یقینم نبود
ز فرمان بر انم یکے گوش داشت — کزین هر دو یک را در آغوش داشت
من این گفتم اکنون ملک راست رائے — چنان کازمودم تو نیز آزمائے

مخفے نماند که صله گفتن باء مے آید۔ وگاہے بجاے آن را آرند چنانچه در قول او نه گفتم ترا ای نگفتم باتو۔ وبیت دوم علت یقین بودن۔ ومبین این کاف که در صدر مصرع دوم واقع شده اعنے لفظ این محذوف۔ وحاصل هر دو بیت آنکه به تخمین وگمان سخن گفتن وبے اندیشه حرف زدن معقول نیست من انچه گفته ام بعلم الیقین نگفته ام زیرا که من از یکے نوکران یا از غلامان خود شنیده ام که او غلامے را در آغوش میداشت وچون شنیدن احتمال کذب وصدق دارد

لفظ فرمانبران را بکار برده یعنی آنها نیکه محکوم من اند ونتوانند پیش من دروغ گفت۔ ودربعض نسخ کزین دو یکے حق در آغوش داشت۔ ودرین صورت بعداز لفظ حق کلمه را که علم مفعولیت است محذوف خواهد بود۔ وقول او ملک راست راے ای اختیار بادشاه است منظور داشتن ونداشتن۔

نباخوبتر صورتے شرح داد — که بدمرد را روے نیکی مباد
بداندیش برخرده چون دست یافت — درون بزرگان بآتش بتافت
بخرده توان آتش افروختن — پس انگه درخت کهن سوختن
ملک را چنان گرم کرد این خبر — که جوشش برآمد چو مرجل بسر

مصرع اول مقوله شیخ ومصرعه دوم جمله معترضه مصدر بکاف دعائیه۔ وهر دو بیت لاحق جمله معترضه بطریق تمثیل۔ ودربعض نسخ که بدگوے را نیک روزے مباد۔ وبجاے کهن که مقابل نو است گشن بفتح کاف فارسی وشین معجمه۔ وآخر نون بمعنے غضب وانبوه۔

غضب دست در خون درویش داشت — ولیکن سکون دست در پیش داشت
که پرورده کشتن نه مردے بود — ستم در پے داد سردے بود

درویش وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه ومبین این کاف که در صدر مصرع اول از بیت دوم است اعنی باین اندیشه محذوف وکاف بیان آن وستم درینجا بمعنے مصدر نیست۔ وحاصل معنے قطعه آنکه غضب سلطانے اقتضاے آن میکرد که خون درویش اعنی وزیر نوریخته شود ولیکن حلم بادشاه بران سبقت میکرد وشفیع میشد باین اندیشه که پرورده خود را کشتن مردی نیست وستم کردن از پس داد خوش نمیباشد۔ وتواند که بیت دوم بجاے جمله سکون دست در پیش داشت بوداے این اندیشه بخاطرش می گذشت که پرورده کشتن تاآخر وهر چهار بیت لاحق تتمه این اندیشه است۔

میازار پرورده خویشتن — چو تیر تو دارد به تیرش مزن

حاصل معنے مصرع اول آنکه هر کرا بلطف وکرم پرورده باشی داد حق بندگی بر تو ثابت کرده باشد چنین شخص مستوجب عذاب وعقاب نمیتواند شد پس درا بے تحقیق وتفتیش مرنجان وآزار مرسان۔ ومصرع دوم معطوف ست بر مصرع اول ورسم ست که بادشاهان کبار بعداز تسخیر ملکه بیگانه ورمے آیند پس هرکه زنهار خواست واطاعت کرد تیرے بوے

میدهند تا لشکریان مضرتی بوی نرسانند وهر که زنهار نخواست وسرکشی کرد خانمانش تاراج میکنند۔

از و تا هنرها یقینت نشد ❊ کنون تا یقینت نگردد گناه
ق بدر ایوان شاهی قرینت نشد ❊ بگفتار دشمن گزندش مخواه

در بعض نسخ ازو تا هنرها نگشتت یقین ❊ در ایوان شاهی نشد همقرین۔ استعمال لفظ همقرین در موضع قرین مخصوص قدماست چنانکه گذشت۔

ملک در دل این راز پوشیده داشت ❊ ولست ای خردمند زندان راز
که قول حکیمان نیوشیده داشت ❊ چو گفتی نیاید بزنجیر باز

این را ازاشاره بتقریر وزیر قدیم از احوال وزیر جدید۔ ومصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول وبیت دوم بیان قول حکیمان ومفعول فعل گفتی اعنی راز را محذوف از جهت قیام قرینه وفاعل فعل نیاید ضمیری که راجع بطرف راز ست۔ ودر بعض نسخ نگردد بزنجیر باز ودرینصورت باز بمعنی الی ونگردد بمعنی بر نگردد باشد استعاره بالکنایه است واثبات باز نیامدن وی بزنجیر استعاره تخییلیه۔

نظر کرد پوشیده در کار مرد ❊ که ناگه نظر زی یکی بنده کرد
خلل دید در رای هشیار مرد ❊ پری چهره در زیر لب خنده کرد

مخفی نماند که لفظ نظر اگر بمعنی تفحص وتفتیش ست پس لفظ در بمعنی فی بود واگر بمعنی دیدن ونگاه است پس بمعنی الی باشد۔ وخلل عبارت از تطابق اظهار وزیر قدیم از احوال وزیر جدید وبیت دوم بیان خلل وهمچنین لفظ رای اگر تنها مضاف ست بطرف مجموع هشیار مرد بتقدیم صفت بر موصوف۔ پس بنای قافیه بر دو هوشیار مرد باشد از عالم خانه وتبخانه درین مطلع سه ما وای تو در مسجد وتبخانه کدام ست ❊ ای خانه برانداز ترا خانه کدام ست واگر مجموع رای هشیار بکسرهٔ توصیفی مضاف ست بطرف مرد۔ وهوشیار بمعنی خبیر وآگاه۔ چنانچه بعض محققین گمان برده اند آن صحیح نیست چرا که رای صائب ورای زرین ورای بلند ومانند آن محاوره متقرر ست۔ ورای خبیر ورای آگاه ورای هشیار هیچ جا دیده نشده ونشنیده من ادعی فعلیه البیان۔

دو کس را که باشد بهم جان وهوش ❊ حکایت کنانند ولبها خموش

تا بیت چهارم جمله معترضه بر سبیل تمثیل ووعظ۔ ودر بعض نسخ دو کس را که باهم بود تا آخر بهر تقدیر

قوله وگه باشد بهم جان وهوش جمله شرط مصدر بکاف بمعنی اگر که از ادات شرط ست۔ وبهم بمعنی پیوسته ومربوط ومصرع دوم جزا۔ واین واو حالیه ست۔ حاصل معنی بیت آنکه دو کس را اگر پیوسته ومربوط باشد جان وهوش ای درمیان اینها اتحاد بود پس حکایت کنان میباشند درانحال که لبهای ایشان خاموش ست ودرین اشارت ست بآنکه آنچه در خاطر این میگذرد آن دیگری بتفرس درمی یابد ومکالمهٔ روحانی عبارت ازین ست واگر بوساطت لب وزبان باشد مکالمه جسمانی ست وبر متامل پوشیده نیست که اگر این کاف بمعنی با خود نباشد معنی بیت صحیح نمی شود۔

چو دیده به بیدار گردد دلیر ❊ نگردد چو مستسقی از دجله سیر

سیدی سندی میر عزیز الله الهروی ثم الدهلوی سلمه الله تعالی در شرح منشعب آورده که اعتبار ضمیر مستکن چنانچه مشهور ست در فارسی نیست که اهل فرس همچو ارباب معقول قائل اند بجواز تقدیم فاعل بر فعل بخلاف علماء عربیه که چون ایشان قائل بجواز تقدم فاعل نیستند درصورتیکه فاعل مقدم باشد اعتبار مستکن در فعل نموده همین ضمیر مستکن را فاعل قرار میدهند وآنکه مقدم است اورا مبتدا میگویند پس آنچه نزد اهل عربیه درصورت تاخر فعل مبتدا باشد نزد اصحاب فرس فاعل باشد انتهی کلامه۔ بدین تقدیر لفظ دیده بطور اهل عربیه مبتدا ومابعد خبر آن وفاعل فعل گردد ونگردد ضمیر مستکن که در هر دو فعل مذکور عائد بطرف دیده است باشد وبطور فرس فاعل این هر دو فعل همان دیده بود۔ وبعضی از محققین می فرمایند که گردی وگردی هر دو بیای خطاب ست اول مشتق از کردن وثانی مشتق از گردیدن ودرینصورت از تکراری که کراهیت دارد نیز نجات شد پس دیده مفعول کردی خواهد بود ومعنی بیت ظاهر ست انتهی۔ این توجیه هم محتمل امادر صورتی که نسخه بران مساعدت کند وآنچه بعد از ان گفته که وآنچه میر سلمه الله گفته در محل منع ست از کجا یقین شده که فارسیان قائل بضمیر مستکن نیستند نهایتش نحو زبان فارسی را کسی بیان نکرده است والا معنی زید ایستاد همانست که زید قائم انتهی۔ قول او معنی زید تا آخر در محل منع ست زیرا که در زید قائم تقوی نسبت ست مخفیش آنکه زید استاده شد آن زید چنانچه اهل معانی بیان کرده اند بخلاف زید استاده ودر بعضی نسخ نگردی ونگشتی بصیغهٔ ماضی بیای خطاب لیکن چون بعد از حرف شرط واقع شده افادهٔ معنی استقبال کرده۔ واختیار صیغهٔ ماضی درمقام جزا از جهت تصدیق وقوع قبل از وقوع بود

ودر بعض دیگر تو دانی که صاحب نظر دیر دیر نگردد چو مستسقی از آب سیر و درین صورت دیر دیر متعلق بلفظ نگردد باشد بحذف مضاف الیه نگردد و از نظر کردن دیر دیر سیر مثل مستسقی از آب و این اضافت موصوف الی الصفت است۔

ملک را گمان بدی راست شد ز سودا برو خشمگین خواست شد
هم از حسن تدبیر و رای تمام بآهستگی گفتش ای نیکنام
ترا من خردمند پنداشتم براسرار ملکت امین داشتم
گمان بردمت زیرک و هوشمند ندانستمت خیره و ناپسند

مصرع دوم از بیت اول معطوف بر مصرع اول۔ و بین البیتین جمله خبر طلبیه مصدر بکاف استدراک محذوف۔ ولفظ قائم مقام واو عطف و مابعدش معطوف بر جزای آن۔ و ابیات لاحقه تا قول او در حرم مقوله گفت است۔ و حاصل معنی هر دو بیت آنکه ملک را گمان بد بودن دلیر نو راست شد ای بیقین دانست که بدست سبب بود که از نظر کردن وی در غلام و خنده زدن غلام در زیر لب از این نظر کردن در دماغ بادشاه جوش زده بود خواست که بر او غضب کند و برنجاند ولیکن چون هنوز بکلی مسلوب العقل نشده بود غضب نکرد و از حسن تدبیر و رای کامل برفق و ملاطفت با وی گفت که ای نیکنام تا آخر و در بعض نسخ بآهستگی گفت کای نیکنام ؛ و راست کرد و بمیم و جودش عدم خواست کرد و درینصورت حاصل معنی این باشد که ملک بیقین دانست که بدست پس در حال وجود او را عدم شدن خواست ای خواست که بجان بکشد۔ مخفی نماند که صاحب مواهب علیه آورده که گمان بر چهار قسم است اول مامور به و آن حسن ظن است بخدا و رسول و مومنان در خبر آمده که ان حسن الظن من الایمان دوم حرام و آن گمان بخدا و رسول و مومنان است که موجب اثم است کما قال الله تعالی ان بعض الظن اثم سوم مندوب الیه و آن تحری باشد در قبله و بنا نهادن بر غلبه ظن در امور اجتهاد چهارم مباح و آن ظن است در امور دینی و مهمات معیشی و درین صورت بدگمانی موجب سلامت و انتظام مهمات است و از قبیل حزم شمرده اند که چنین گفته اند که الحزم سوء الظن و شاعر گوید

بد نفس مباش و بدگمان باش ؛ در فتنه خلق در امان باش ؛

و در بیت ما نحن فیه از قسم دوم است۔ و اسرار ملک کنایه از مهمات مالی و ملکی۔

چنین مرتفع پایه جای تو نیست گناه از من آمد خطای تو نیست

چو من بدگهر پرورم لاجرم خیانت روا داردم در حرم

چنین مرتفع پایه اشاره باین داشتن بر اسرار ملک است و اشاره بمسند وزارت بود۔ و مصرع دوم خبر مبتدای محذوف۔ و بیت دوم معطوف بر آن۔ و حاصل معنی هر دو بیت آنکه مسند وزارت جای تو نیست و این که ترا وزیر کرده ام گناه من است خطای تو نیست و هرگاه من بدگهر پرور باشم یا بدگهر را بپرورم پس من روا داشته باشم خیانت را در حرم سرای خود مستوجب نکوهش من باشم نه تو۔

برآورد سر مرد بسیاردان چنین گفت با خسرو کاردان
مرا چون بود دامن از جرم پاک ندارم ز خبث بداندیش باک
بخاطر درم هرگز این ظن نرفت ندانم که گفت آنچه بر من نرفت

مصرع دوم از بیت اول معطوف بر مصرع اول۔ و اگر برآورده بها بدال الف بود درینصورت مصرع دوم مربوط بآن خواهد بود و مرد بسیاردان وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه برای تعلیم و این ظن اشاره بکلماتی که بادشاه با او بدان نکوهش کرده بود۔ و حاصل معنی این هر دو بیت اول آنکه مرد بسیاردان اعنی وزیر نو که سر را بگریبان تامل فرو برده بود دلبند کرده چنین گفت و هر دو بیت لاحق بیان آن۔ و حاصل معنی بیت سوم آنکه آنچه تو گفتی در خاطر من ظن این چیزها هرگز نرفته است و نمی دانم که این شخص کیست که آنچه بر من نرفته و اصلی ندارد با تو گفته و ترا از من بدگمان کرده۔ مخفی نماند که این کلام بر سبیل تجاهل است نه آنکه این وزیر ازین ماجرا خبر نداشت۔ و در بعض نسخ بخاطر مرا تا آخر و نباشد ز خبث و در بعض دیگر نباید ز خبث و بجای جرم نیز لفظ خبث است۔

شهنشه برآشفت کانیک وزیر تو عذری بیندیش و حجت مگیر

تعلل

معطوف برآشفت اعنی و بگفت محذوف۔ و کانیک وزیر مقوله آن۔ و موید این تقریر است که در نسخ معتبره واقع شده شهنشه برآشفت و گفت ای وزیر۔ تعلل بیندیش و حجت مگیر ؛ و حاصل معنی آنکه بادشاه از انکار کردن وزیر نو بی دماغ شد و گفت مدعی تو اینک وزیر است تو برای استخلاص خود بهانه بیندیش و حجت باطل اختیار مکن که پیش نخواهد رفت

شهنشاه گفت آنچه گفتم برت بگویند خصمان بروی اندرت

چنین گفت با من وزیر کهن — تو نیز آنچه داری بگوی و بکن

لفظ شهنشاه وضع مظهر موضع مضمر برای تعظیم ست چراکه در بیت سابق نیز گذشته. و در نسخ معتبره پس آنگاه گفت و انچه دانی. و حاصل معنے بیت اول آنکه انچه من برروی تو گفته ام همان خصمان تو برروی تو خواهند گفت وچنین گفت اشارت ست باین که چنانچه من با تو گفتم گفته است وزیر کهن پس تو نیز انچه حجت می دانی یا با خود میداری آنرا بگوی و بدان اسکات خصم کن. وچون مضمون این هردو بیت و مضمون بیت سابق قریب هم ست اغلب که احد هما الحاقی باشد ومخفی نماند که غرض ازین خصمان همین وزیر نو است نه جماعت کثیر. و اختیار لفظ جمع بجای مفرد برای مبالغه وتعظیم. و بعضے از محققین مے فرمایند که ظاهر الفظ جمع ازان جهت آورده که تنها بوزیر کهن منسوب نکند که عیب گوئی که عیبے است تنها باو نسبت نباید انتهے. این کلام یا از غفلت از قول ماتن که چنین گفت با من وزیر کهن مے دهد فتامل.

بخندید و انگشت بر لب گرفت — اگر زو هرچه آید نباشد شگفت
حسود یکه بیند بجای خودم — کجا بر زبان آورد جز بدم

معطوف مصرع اول اعنی وگفت محذوف. و مصرع دوم بیان مقولهٔ آن و انگشت بر لب گرفت اگر اشارت ست باین معنے که خاموش باش پس مقام مقتضے آن نیست و اگر این معنے مراد ست که خنده پُر نمایان نباشد تا ترک ادب نشود محاوره بران مساعدت نمی کند بلکه دست بر لب گرفت می بایست. و موید این تقریر است که در بعض نسخ واقع شده تبسم کنان دست بر لب گرفت. کز و هرچه گوید نباید شگفت؛ مگر آنکه گوئیم مجاز ست از قبیل تسمیة الشئی باسم جزئه.

من آنگاه انگاشتم دشمنش — که خسرو فروتر نشاند از منش

در بعض نسخ من آن روز انگاشتم دشمنش؛ که بنشاند شه زیر دست منش؛ بهر تقدیر شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف وزیر دوم ست.

چو سلطان فضیلت نهد بر ویم — نباید که دشمن بود در پیم

این جمله شرطیه و میم اول ضمیر متصل منصوب و ثانے مضاف الیه پے. و حاصل معنے آنکه هرگاه بادشاه فضیلت نهد مرا بر وے پس ناچار ست که وی دشمن باشد در پے من و در بعض نسخ نداند بصیغه مستقبل منفے غائب. و در بعض دیگر ندانے. درینصورت التفات از غیبت بخطاب بود.

مرا تا قیامت نگیرد بدوست — چو بیند که در عز من ذل اوست

باے بدوست زائده و مصرع دوم شرط جزاے این محذوف بنا بر قاعده که گذشت و حاصل معنی بیت آنکه چون خواهد بود که در عزیز بودن من ذل و میشود پس مرا تا قیامت دوست نخواهد گرفت.

برت بگویم حدیثی درست — اگر گوش با بنده داری نخست

با بمعنے الی. وگوش داشتن کنایه از متوجه شدن و لفظ نخست مربوط ست با بگویم. و حاصل معنے بیت آنکه برای تمهید مدعا برین ماجرا نخست حدیثے با تو میگویم اگر متوجه بنده باشی بعد ازان مطالب خود حرف خواهم زد.

مثل

ندانم کجا دیدم اندر کتاب — که ابلیس را دید شخصے بخواب
به بالا صنوبر بدیدن چو حور — چو خورشید از چهره می تافت نور
فرا رفت گفت اے نظیر قمر — ندارند خلق از جمالت خبر
ترا سهمگین روی پنداشتند — بگرمابه در زشت بنگاشتند

چون مبحث این حدیث که باب یا فصل ماند آن باشد بیاد نمانده باین عبارت ادا کرد که ندانم کجا دیده ام در کتاب ای در کتاب سیر از عالم ذکر عام و افادهٔ خاص. و ابلیس مفعول اول فعل دید. و ببالا صنوبر با معاطیف خود مفعول ثانے آن دیدن بمعنے در هیئت وطلعت دقوال و فرا رفت وگفت ای نظیر قمر. و در بعض نسخ نظر کرد وگفت. و سهمگین روے آنکه از دیدن روے او سهم و هراس بهم رسد. وقوال واین تو ئی اے این چنین که تو خوب روئے و برین تقدیر بعد از وے لفظ چنین محذوف خواهد بود. و تواند که لفظ این بمعنے چنین باشد لیکن بدین معنے جاے دیگر یافته نشده وعلے التقدیرین کاف بیانیه بعد از وے محذوف ست و در بعض نسخ کین تو ئی. و درین صورت این کاف براے بیان عجب باشد.

چرا نقشبندت در ایوان شاه — دژم روی کرد ست و زشت و تباه

مختار شارح هانسوی بحمام شاه و همین مناسب چه رسم ست که صور مهیبه موحشه بر جدار گرمابه نقش میکنند و لفظ زشت معطوف بر دژم روی و لفظ کرد درینجا بمعنے جعل باشد و بمعنے نقش کرد مجاز ست

شنید این سخن بخت برگشته دیو — بزاری برآورد بانگ و غریو
که ای نیکبخت آن نه شکل منست — ولیکن قلم در کف دشمن ست

برانداختم بیخ شان از بهشت — کنونم به کین می نگارند زشت

بجت برگشته صفت مقدم بر موصوف - و بانگ دغریو تبو سط واو عطف - والر واو نبا شد پس اضافت عام بخاص خواهد بود - از عالم کتاب قاموس - و هر دو بیت لاحق بیان آنکه و آن اشاره بشکل زشت - و دشمن مراد از فرزندان آدم - و بیخ شان کنایه از آدم ست - و حاصل معنے آنکه فرزندان آدم بسبب بغض که با من دارند از جهت استیصال بیخ ایشان که پدر ایشان را از بهشت من بدر آورده ام مرا چنین شکل می نویسند - و در بعض نسخ کنونم بدان فعل گویند زشت - و درین صورت بدان فعل اشاره باخراج آدم ع از بهشت و زشت گفتن کنایه از لعنت گفتن بود -

مرا همچنین نام نیک ست ولیک — ز غیرت نگوید بداندیش نیک

علت

بداندیش عبارت از وزیر آهن - و غیرت اینجا بسبب رشک بردن - و در بعض نسخ ز علت است ای بسبب علتے که بداندیش من دارد و آن کنایه از قساوت قلب ست نام مرا نیک نمیگوید بلکه بد میگوید و بعضے از محققین میفرمایند که بر سخن فهم پوشیده نیست که ازین حکایت تشبیه وزیر بشیطان لازم می آید و چون لزوم آن بین ست ظاهر اخالی از قباحت نخواهد بود - درینصورت تفریح و تشبیه آن مرا همچنین نام نیک ست - تا آخر خالی از تردد نخواهد بود انتهی - مخفی نماند که ازین بیت شروع مدعا ست و ابیات سابقه تمهید مدعا بود - پس قول او که ازین حکایت تشبیه وزیر به شیطان لازم می آید - و درینصورت تفریح و تشبیه آن مرا همچنین نام تا آخر خالی از قباحت نخواهد بود چنانکه این برغفلت ست - آری ازین بیت که مرا همچنین تشبیه لازم مے آید نه اینکه این بیت متفرع بر تشبیه ست چنانچه معترض گمان برده لیکن این تشبیه موجب قباحت نیست چرا که تشبیه در مطلق نکوهیدگی ست یعنے چنانچه او صورت نیک داشت و دشمن او را از شرم روے نقش بسته بود همچنین نام من نیک ست ولیکن بداندیش من نیک نمی گوید -

وزیری که جاه من آبش بریخت — بفرسنگ باید ز مکرش گریخت
ولیکن نیندیشم از خشم شاه — دلاور بود در سخن بے گناه

علت نیندیشیدن از خشم محذوف و مصرع دوم معطوف بر آن - و حاصل معنے بیت هر دو آنکه وزیری که چنین و چنین ست از مکروی بمسافت دراز باید گریخت و در حضور نباید بود که مبادا مبتلا بیلائے سازد که تدارک آن امکان نداشته باشد ولیکن من که نے گریزم و از غضب

سلطانے نمی اندیشم و بے تحاشی میگویم بنا بر آنست که من بیگناهم و بیگناه در سخن گفتن دلاور میباشد -

اگر محتسب گردد آنرا غم ست — که سنگ ترازوی بارش کم ست
چو حرفم برآید درست از قلم — مرا از همه حرف گیران چه غم
نیاورده عامل غش اندر میان — نیندیشد از رفع دیوانیان

این بیت جمله معترضه بر سبیل تمثیل - و سنگ ترازو عبارت از سنگ وزن که بتازی صنجة المیزان گویند و ترازوی بار باضافت اولی ملابست عبارت از ترازوے که بار را بدان بسنجند - و قول و مراد از همه حرف گیران چه غم اختیار این کلام برای آنست که تا این وزیر را هم شامل باشد

ملک در سخن گفتنش خیره ماند — سر دست فرمان دهی بر فشاند
که مجرم بزرق و زبان آوری — ز جرمی که دارد نگردد بری

مصرع دوم از بیت اول معطوف بر خیره ماند - و معطوف این مصرعها یعنے و گفت محذوف و بیت دوم و همچنین ابیات آن مقوله آن - و حاصل معنی مصرع مذکور آنکه قوت غضبے را در حرکت آورد و گفت که مجرم تا آخر -

ز خصمت همانا که بشنیده ام — نه آخر بچشم خودت دیده ام
کزین زمرهٔ خلق در بارگاه — نمی باشدت جز در اینان نگاه

در بیت اول پیش از مصرع اول لفظ تنها و بین المصرعین لفظ چنین محذوف - و بشنیده ام بصیغهٔ اثبات و لفظ آخر بجای کلمهٔ اضراب و پیش از دیده ام لفظ نیز و بعد از مصرع دوم عبارت بااین حال محذوف - و بیت دوم بیان آن - و حاصل معنے آنکه تو پنداشته باشی که تنها از خصم تو اے وزیر قدیم این ماجرا را شنیده ام چنین نه بلکه بچشم خود نیز دیده ام بااین حال کزین زمرهٔ خلق تا آخر - و تواند که مصرع دوم بر سبیل استفهام انکارے و نون نفی مربوط بلفظ دیده ام و لفظ آخر برای تکیهٔ کلام باشد و حاصل معنے آنکه بچشم خود ندیده ام که با غلامان من میلے دارد و تو معنے انکار می کنی - و در حاشیهٔ نسخ نشنیده ام بنون نفی - و مصرع دوم مصدر بکاف و این محل تامل - و مخفی نماند که بچشم دیدن همان وقت مذکور میشود که خبر مرئے اندک بعدے داشته باشد چنانچه درین بیت امیر خسرو سه رفتن جان را بچشم خود ندیده هیچ کس ؛ من بچشم خویش می بینم که جانم میرود و چه ازین قبیل ست در ما نحن فیه و امثال این کلام برای تاکید نیز بود چنانچه صاحب مواهب علیه در تفسیر قول او تعالے و مامن دابة فی الارض

دلالت بر نظیر بجناحیه بیان تصریح فرموده

بخندید مرد سخن گوی و گفت	حقیقت این سخن حق نشاید نهفت
بشه گفت دانای روشن روان	که شاها بکام تو بادا جهان
درین نکته هست اگر بشنوی	که عمرت فزون باد و دولت قوی
نه بینید که درویش بی دستگاه	بحسرت کند در توانگر نگاه
مرا دستگاه جوانی برفت	بلهو و لعب زندگانی برفت
ز دیدار اینان ندارم شکیب	که سرمایه داران حسن اند و زیب
مرا همچنین چهره گلفام بود	بلورینم از خوبی اندام بود

دستگاه

وقول او مرد سخنگو در بعض مرد سخندان ـ و دانا کنایه از وزیر نو و مصرع دوم بیان مقوله گفت و جمله بکام تو بادا جهان ـ و همچنین مصرعه دوم از بیت دوم مصدر بکاف دعائیه ـ هر دو جمله معترضه دعائیه ـ و درین اشاره بمیل با غلامان ـ و اگر بشنوی شرط و مفعول بشنوی و جزای شرط محذوف و حاصل معنی آنکه اگر بشنوی نکته را پس نکته هست درین میل که با غلامان دارم و ابیات لاحقه بیان این نکته است ـ و در بعض نسخ که حکمت روان باد و دولت قوی و در عامه نسخ بیت اول مذکور نیست ـ و درین صورت بیت دوم مقوله آن گفت باشد که در قول او بخندید مرد سخنگوی و گفت مذکور است ـ و قول او بلورینم از خوبی اندام بود و در بعض نسخ چو بلورم و بهر تقدیر میم ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه اندام است که از وی قطع شده بالفظ بلورین ملحق گشته ـ

دو رسته درم در دهان داشت جای	چو دیواری از خشت سیمین بپای

دو رسته بفتح را و سکون سین مهملتین یعنی دو طرفه دندانها یا دو رشته بشین معجمه بمعنی دو سلک در دندانها ـ و دو رسته نظر براست و چپ یا فوق و تحت فک اعلی و اسفل مشبه و دیوار از خشت سیمین مشبه به و تشبیه بخشت فقره بسبب سفیدی و براقی است ـ

درین غایتم رشت باید کفن	که مویم چو پنبه است و دوکم بدن
مرا همچنین جعد شبرنگ بود	قبا در بر از نازکی تنگ بود

درین غایت اشاره بکبر سن و میم ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف بدن است که از وی قطع شده بالفظ دوک ملحق گشته ـ و حاصل معنی بیت آنکه درین کبر سن مرا کفن باید رشت

از برای آنکه موی من مانند پنبه نرم و سفید و بدن من مانند دوک لاغر و نزار است غرض که آماده فنا و هلاکم ـ و در بعض نسخ ـ و درین عالم ـ و درین صورت عالم بمعنی جهان باشد ـ و رشتن بالکسر و شین معجمه رسیدن ـ و شارح هانسوی بسین مهمله ضبط کرده و این محل تامل ـ

کنونم نگه کن بوقت سخن	ببینی دو یک یک چو چرخ کهن
در انبان بحسرت چرا ننگرم	که عمر تلف کرده یاد آورم
برفت از من آن روزهای عزیز	بپایان رسد ناگه این روز نیز
چو دانشور این در معنی بسفت	بگفتا کزین به محالست گفت

قول او عمر تلف کرده و همچنین آن روزهای عزیز اشاره بایام شباب و جوانی و این روز اشاره بزمان شیب و پیری ـ و در بعضی این عمر نیز ـ و قول او بگفتا کزین به محالست گفت فاعل فعل بگفتا ضمیری که راجع بطرف بادشاه است ـ و کزین به تا آخر بیان مقوله بگفتا و گفت درینجا بمعنی مصدری است ـ و حاصل معنی آنکه بادشاه بادل خود بگفت که ازین بهتر گفتن محال است ـ

کسی را نظر سوی شاهد رواست	که داند بدین شاهدی عذر خواست

مصرع دوم بیان کسی و داند بمعنی تواند و بدین شاهدی اشاره بادله و براهین ـ و عذر خواست بمعنی عذر خواستن ـ

نگمه

و در ارکان دولت نظر کرد شاه	اگر زین خو تبر لفظ و معنی مخواه
بعقل ار نه آهستگی کردمی	بگفتار خصمش بهیا زردمی
به تندی سبکدست بردن به تیغ	بدندان برد پشت دست دریغ

قد بمعنی الی ـ و ارکان دولت کنایه از وزیر قدیم چرا که مخاطب نیز همان است و اختیار صیغه جمع بجای واحد از جهت تعظیم یا نوعی از تغیر اسلوب است بر قیاس صم بکم و معطوف نظر کرد یعنی و گفت محذوف ـ و مصرع دوم بیان مقوله آن ـ و زین خو تبر اشاره بادله و براهین مذکوره و آهستگی کنایه از تحمل و بردباری ـ

ز صاحب غرض تا سخن نشنوی	که گر کار بندی پشیمان شوی
نکونام را جاه و تشریف و مال	بیفزود و بدگوی را گوشمال
بتدبیر دستور دانشورش	بنیکی بشد نام در کشورش
بعدل و کرم سالها ملک راند	برفت و نکونامی از وی بماند

چنین پادشاهان که دین پرورند	بیازوی دین گوی دولت برند
ازانان نه بینم درین عهد کس	وگر هست بوبکر سعدست و بس
خدیو خردمند فرخ نهاد	که شاخ امیدش برومند باد
بهشتی درختی تو اے پادشاه	که افکندهٔ سایه یک ساله راه

کلمۂ تا زنهار یه۔ و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول۔ و حاصل معنی بیت آنکه حرف صاحب غرض را زنهار در گوش خود جا ندهی و راست نه پنداری چراکه اگر راست خواهی دانست و بران عمل خواهی کرد البته پشیمان خواهی شد و انجام آن بخیر نخواهد بود۔ و مخفی نماند که تا اینجا مقوله بادشاه بود و ابیات آینده مقوله شیخ و نکونام کنایه از وزیر نو۔ و بدگوی کنایه از وزیر قدیم و قوله و بوبکر در بعض نسخ بونصر و بجاے بهشتی درختی تو درخت بهشتی تو۔ و تغییر در اول ظاهرا بنا بر تعصب و قوله که بهشتی درخت آورد تا آخر تکرار محض چراکه پیش ازین در مدح اتابک گذشته است۔

طمع بود از بخت نیک اخترم	که ظل هما افگند بر سرم

مصرع دوم بیان طمع۔ و ظل هما باضافت و فاعل افگند ضمیرے که راجع بطرف بخت ست و اگر ظلے بیاے تنکیر باشد پس بعد از کاف عبارت بساعدت آن محذوف و فاعل فعل او هما خواهد بود۔ و در بعض نسخ بال هما۔ و بعضے از محققین می فرمایند که بال هما اینجا معنے ندارد زیراچه مفعول افگند پیدا نمی شود پس اگر ظلے بیاے تنکیر باشد فاعل افگند هما خواهد بود و اگر ظل هما باضافت بود فاعل فعل مذکور بخت باشد انتهٰی۔ عجب تر آنکه در صورت ظل هما باضافت فاعل افگند بخت گفته۔ پس در صورت بال هما چه چیز مانع است فاعل شدن بخت را پس بال هما مفعول افگنده بود مثل ظل هما این قدر هست که بال افگندن محاوره نیست برخلاف سایه افگندن مگر آنکه گوئیم درینجا مفعول افگند محذوف ست اعنے بال هما سایۂ خود را افگند بر سر من۔

خرد گفت دولت ببخشد همای	گر اقبال خواهی درین سایه آے

ببخشد هما بصیغۂ اثبات و درین بیت اشارت ست بانکه اگر طالب دولت اے چیزے که دست بدست بگردد هستی آن در سایه هماست و اگر اقبال اے سعادت مندی میخواهے آن در سایۂ ممدوح ست پس درین سایه بیا۔ وگر نه بخشد بصیغۂ منفی بود درین صورت لفظ اقبال

وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظ خواهد بود یعنی اینکه میگویند که هما دولت را می بخشد چنین نیست این خاصه سایۂ ممدوح ست پس اگر دولت را میخواهی در سایۂ ممدوح بیا۔

خدایا برحمت نظر کردهٔ	که این سایه بر خلق گستردهٔ
دعاگوی این دولتم بنده وار	خدایا تو این سایه پاینده دار
صوابست پیش از کشش بند کرد	که نتوان سر کشته پیوند کرد

در بیت دوم این دولت اشاره بدولت ممدوح یا ذات ممدوح۔ و از سایه نیز همین ذات مراد است چه پادشاهان را سایۂ خدا ظل الله می گویند۔ و مخفی نماند که از قول او چنین پادشاهان تا این بیت مقولۂ شیخ بر سبیل جملۂ معترضه بوده و از قوله و صواب ست پیش از تا آخر که پیش ازین نیز گذشته بطریق وعظ و نصیحت ست۔

تحمل کند هر کرا عقل هست	نه عقلے که خشمش کند زیر دست
خداوند فرمان و رای و شکوه	ز غوغای مردم نگردد ستوه
سر پر غرور از تحمل تهی	حرامش بود تاج شاهنشهی

اشارت ست بانکه عقل همانست که بدلالت آن تحمل و بردبارے حاصل شود و آنچه مغلوب خشم و غضب شود آنرا عقل گفتن معقول نباشد یا آنکه این قسم عقل را عقل ناقص گویند و قسم اول را عقل کامل و این تخصیص از قرینه مستفاد میشود۔ و قوله از غوغاے مردم نگردد ستوه اشارت ست بانکه از ازدحام عوام ستوه نمیگردد و تحمل و بردباری میکند۔

نگویم چو جنگ آوری پای دار	چو خشم آیدت عقل بر جای دار
چو لشکر برون تاخت خشم از کمین	نه انصاف ماند نه تقوی نه دین
ندیدم چنین دیو زیر فلک	کزو میگریزند چندین ملک

نگرانده گریزند

مبین این کاف اعنے لفظ این لفظ محذوف و جمله مقوله نگویم۔ و جنگ آورے مفعول پای دار که مراد ست بپای داشتن ای اثبات قدم ورزیدن و بین المصرعین کلمۂ اضراب و بعد از وے عبارت این میگویم که محذوف و مصرع دوم بیان آن۔ و حاصل معنے بیت آنکه نمیگویم اینکه جنگ آوری را همه وقت ثبات قدم می ورزیده باش بلکه این میگویم که در وقت استیلای غضب عقل خود را بر جا بدار و مغلوب خشم مباش۔ و در نسخۂ صحیح چو جنگ آورے۔ پس جملۂ شرطیه مقوله نگویم بود و هر دو بیت لاحقه علت مضمون این بیت۔ و چنین دیو اشاره بخشم و چندین ملک

کنایه از عقل و حواس یا صفات حمیده و اخلاق پسندیده است۔

گفتار در صفت عدل و شفقت بر رعیت

نه بحکم شرع آب خوردن خطاست / و گر خون بفتوی بریزی رواست

نه بحکم بنون نفی بر سبیل استفهام انکاری ۔ و در بعض نسخ به بحکم بباے زائده ۔ و در بعضے دیگر چو بے حکم و درین صورت جزاے این شرط اعنے پس خون خوردن البته خطا خواهد بود محذوف و مصرع دوم معطوف بر بحکم ۔ و بر متامل پوشیده نیست که هر سه نسخه غلط نساخ ست و صحیح ابی حکم بهمزه و لفظ ابے در کلام قدما بمعنے بے مستعمل ست مثل اباد ابر بمعنے باد۔ بر شیواے طوس زنا بدسے بدو گفت اید راے کام تو ۔ نبویم نجویم بجز نام تو ۔ و در بعض نه بر حکم و درین صورت بمعنے بود که آب خوردن که بر وفق حکم شرع نباشد خطاست۔

اگر شرع فتوی دهد بر هلاک / الا تا نداری ز کشتنش باک

این بیت جمله شرطیه و این جمله گویا تفسیر مصرع دوم از بیت اول و مرجع شین ضمیر اعنے شخص مجرم واجب القتل محذوف ست از جهت قیام قرینه ۔ و حاصل معنے این بیت و سابق آنکه هر چه شرع تجویز کند امتثال آن باید کرد و دلائل عقلیه را در آن دخل نباید داد ۔ و در بعض نسخ ز کشتن تو باک و درینصورت مضاف الیه لفظ کشتن اعنے شخص واجب القتل محذوف بود و حق آنست که لفظ تحریف است و صحیح کرا بمعنے هر کرا پس مضاف الیه لفظ کشتن و مرجع ضمیر شین همین لفظ کرا بود و همچنین در بیت لاحق۔

وگر دانی اندر تبارش کسان / بر ایشان ببخشای و راحت رسان
گنه بود مرد ستمگاره را / چه تاوان زن و طفل بیچاره را

بیت اول معطوف بر بیت سابق و بیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیت اول ستمگاره بکاف فارسی فرید علیه ستمگر که مخفف آنست ۔ و شارح هانسوے بکاف تازی ضبط نموده ۔ برین قیاس بهرکاره و هیچکاره و این محل تامل چراکه مانوس و مستعمل اول ست۔

تنت زورمندست و لشکر گران / ولیکن در اقلیم دشمن مران
که وی در حصاری گریزد بلند / رسد کشورے بے گنه را گزند (ق) (نثر)

پیش از مصرع اول از بیت اول لفظ هر چند که یا اگر قسم کرد یا آنچه باین معنے باشد محذوف و بیت دوم

بیان علت نهی که در مصرع دوم از بیت اول مذکور و مصرع دوم از بیت دوم معطوف بر قول او که وی در حصارے تا آخر ۔ و حاصل معنے قطعه آنکه هر چند که یا اگر قسم کرد تن تو توانا و لشکر تو گران است و دشمن تو زبون و ناتوان و لیکن بسوی اقلیم دشمن روان مشو چراکه درین صورت او تاب مقاومت نیاورده بطرف حصار بلندے گریخته خواهد رفت و ساکنان آن کشور را آسیبے از تو خواهد رسید و باد شاهان را لازم که در همه حال حمایت و رعایت خلق را شند که ودائع بدائع او بند منظور میداشته باشند و تواند که قول او و سے در حصارے تا آخر فعل شرط بتقدیر حرف شرط و مصرع دوم جزا و جمله شرطیه مدخول کاف بود۔

نظر کن در احوال زندانیان / که ممکن بود بے گنه در میان (نثر)

این بیت جزاے شرط محذوف و جمله شرطیه معطوف بر قول او در اقلیم دشمن مران و مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول بیت و حاصل معنے آنکه و اگر در اقلیم دشمن رفتے و جماعتے از ان اقلیم بدست تو اسیر و دستگیر آمدند پس تفحص و تفتیش کن در احوال ایشان چراکه ممکن ست که بیگناهی در ان میان در آمده باشد پس تو اگر بر احوال او آگاهی نداشته باشی داد و همچنان در بند بماند پس بزه آن بر تو خواهد ماند ۔ و تواند که این بیت نصیحتے علحده بود چنانکه بیت چو بازارگان که بعد ازین آید ۔ و حاصل معنے آنکه از احوال زندانیان که در زندان تو باشند غافل مباش و در احوال ایشان نظر کن که شاید بیگناهے قیدشده باشد۔

چو بازارگان در دیارت بمرد / بمالش خیانت بود دست برد (ق)
ازان پس که بر وی بگریند زار / بهم باز گویند خویش و تبار
که مسکین در اقلیم غربت بمرد / متاعے کزو ماند ظالم ببرد

خساست

مصرع اول از بیت اول شرط و جزاے آن اعنے پس تصرف در مال او کردن محذوف و مصرع دوم علت مضمون این جزا و بیت دوم معطوف بر آن ۔ و قول او بگریند زار و بهم باز گویند هر دو متنازع در میان خویش و تبار پس اگر عمل ثانے را دهی در اول ضمیر خواهی آورد و اگر عمل اول را دهی پس ضمیر در ثانی خواهی آورد و بیت سوم بیان مقوله بهم باز گویند و در بعض نسخ بجاے خیانت لفظ خساست و بجاے بهم باز گویند بآواز گویند و آواز بمعنے بلند هم آمده ۔ شیواے طوس فرماید ع بآواز گفتا که ما بنده ایم ۔ و در بعض دیگر در میان بیت دوم و سوم این بیت آمده است۔

که برگشته باد این خیانت پرست — که بر مال مردم بهازید دست
بیندیش ازان طفلک بے پدر — وز آه دل دردمندش حذر

لیکن نبودنش اولی چراکه مضمون این بیت و بیت سوم قریب هم ست و معهذا کاف نیز
درین بیت حشوی نماید مگر آنکه بین البیتین عبارت دنیز هم باز گویند محذوف بود تا این کاف
بیان آن تواند شد یا این کاف عاطفه باشد و بعد آن معطوف بر قول و مسکین در اقلیم تا آخر
و حذر مصدر ست و درینجا بتقدیر لفظ کن بمعنے امر استعمال یافته۔

بسا نام نیکو به پنجاه سال — که یک نام زشتش کند پایمال

به پنجاه سال ظرف نام نیکوست۔ و حاصل معنی آنکه نام نیکو که در مدت ممتد شهرهٔ آفاق گشته بسیار
است که یک نام زشت آنرا محو معدوم گرداند از جهت صدور امر ناشائسته از صاحب آن نام۔ و گاہے
چنین هم میباشد که شخصے که ایام نبرشت نامے برده باشد و ناگاه ازوے امرے صادر
شود که بسبب آن نیکنام جاوید گردد چنانچه نوشیروان که در مدت عمر بیک عدالت نیکنامے
جاوید بدست آورد۔ و در بعض نسخ نام نیکے بیاے مصدری۔ و در بعض نام نیکوے پنجاه
سال باضافت و این صاف و شسته ست۔

پسندیده کاران جاوید نام — تطاول نکردند بر مال عام

در بعض نسخ پسندیده خوبان جاوید نام۔ و بهر تقدیر تطاول که بمعنے تکبر و گردن کشی ست
درینجا بمعنے دست دراز کردن و بغصب گرفتن استعمال فرموده۔ و درین بیت ترغیب ست پسندیده
کار بودن و در ترکیب آن دو احتمال ست یکے آنکه پسندیده کاران صفت مبتداے محذوف و جاوید
نام صفت بعد صفت و مصرع دوم خبر این مبتدا باشد یعنے آنها که کار ایشان پسندیده بود و نام شان
پاینده ایشان دراز دستی نکرده اند بر مال عام۔ و دوم آنکه تمام مصرع اول صفت مبتداے
محذوف و پسندیده کاران جاوید در معنے مضاف الیه نام و متعلق این نام باصله خود و خبر
این مبتداے موصوف هر دو محذوف بود اے آنها که بنام پسندیده کاران جاوید
شهرت دارند بسبب شهرت ایشان باین نام آنست که دراز دستی نکرده اند بر مال عام و برین تقدیر
مصرع دوم بیان لفظ آن که در ضمن خبر محذوف مصرع اول واقع ست باشد لیکن این توجیه خالی
از استبعاد نیست و آنچه بعضے از محققین میفرمایند که پسندیده کاران صفت چه قسم بود زیراکه صفت
جمع واحد باشد نه جمع چنانکه گویند غلامان دیوانه۔ نه غلامان دیوانگان۔ و اگر گاہے بطریق

شاذ آمده باشد مقیس علیه نمیتواند گردید محض تحکم ست چراکه صفت جمع جمع بسیار آمده و چند جا
درین کتاب نیز خواهد آمد انشاء الله تعالیٰ۔ و تواند که پسندیده کاران مبتداے موصوف و جاوید
نام صفت آن باشد و برین تقدیر نیز مصرع دوم خبر مبتدا است۔

که برگشته باد آن خیانت پرست — که بر مال مردم بهازید دست
بر آفاق گر سر بسر پادشاست — چو مال از توانگر ستاند گداست

این بیت پیشتر ازین گذشت و درینجا اگر باشد پس جملهٔ معترضه مصدر بکاف دعائیه خواهد بود چراکه
با سیاق و سباق ربطے ندارد۔ و اگر گفته شود که علت مضمون مصرع دوم از بیت سابق است
یعنے ایشان که تطاول نکرده اند بنابر آنست که مردم این نفرین را خواهند کرد که برگشته باد
بتخر پس گوئیم ما که ازین تقریر مستفاد میشود که ظلم نکردن ایشان از خوف نفرین خلق بوده
نه از خوف عذاب خدای و این خوب نیست۔ و در بعض نسخ بیالود دست و درین صورت لفظ
برگشتن باشد و صحیح با چراکه صلهٔ آلودن با می آید نه بر۔

نمرد از تهیدستی آزاد مرد — که پهلوی مسکین شکم پر نکرد

مصرع دوم بیان آن تهیدست و معنی بیت اغلاق دارد۔ حاصل معنے آنکه مسکین را وقت
خوردن پهلوی خود نشانده و خود پهلوی او نشسته شکم را پر نکرده باشد اگر مرده باشد هم نمرده
است چراکه نامش زنده است و همین مطابق مے شود بحاصل معنے بیت سابق
و آن اینست که اگر شخصے پادشاه تمام عالم باشد و از کسان زر ستاند پس گداست و اگر نیست
و مفلسے که خود شکم سیر پهلوی مسکین نشود اگر بمیرد نام او زنده خواهد بود پس در معنی او
زنده بود و در بعض نسخ پهلوے۔ و درین صورت این مصرع بدخول کاف بیانیه محذوف
و کلمهٔ را بمعنے در باشد۔

حکایت

شنیدم که فرمان دهی دادگر — قبا داشتی هر دو روے آستر
یکے گفتش اے خسرو نیک روز — قباے ز دیباے چینی بدوز
بگفت اینقدر ستر و آسایش ست — وزین بگذری زیب و آرایش ست
نه از بهر آن می ستانم خراج — که زینت کنم بر خود و تخت و تاج

نیک روز صفت خسرو نامور بدوز محذوف ست اے قباے که ابرهٔ اش از دیباے چین بود۔

بخیاط بقر ماکه بد دزد - و در بعض نسخ خسرو همروزای خسرو سیستان و ظاهر این پادشاه دران وقت حاکم آن ولایت بوده یا از جهت تعظیم چنین گفته چنانچه شخصے را که مثلاً از هند باشد و شجاع بود گویند رستم هند -

اگر چون زنان حله بر تن کنم | بمردی کجا دفع دشمن کنم

در بعض نسخ من از چون زنان بمردی بمعنے باستعانت مردی که مراد از شجاعت ذاتی ست -

مرا هم ز صد گونه آز و هواست | ولیکن خزینه نه تنها مراست
خزائن پُر از بهر لشکر بود | نه از بهر آیین و زیور بود
سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه | ندارد حدود ولایت نگاه

بلکه دیگران همدران سهیم و قسیم اند و بیت لاحق مفسر انیست -

چو دشمن خر روستائی برد | ملک باج و ده یک چرا می خورد
مخالف خرش برد و سلطان خراج | چه دولت بماند دران تخت و تاج
مروت نباشد بر افتاده زور | برد مرغ دون دانه از پیش مور

تخت و تاج مجموع کنایه از سلطنت - و حاصل معنے ابیات آنکه پادشاهان کبار که باج و ده یک مقرر کرده اند - در معنے حق صیانت ست و هرگاه مخالف از سواد شهر مواشی رعایا برده باشد و پادشاه خراج میگرفته باشد و تدارک آن نکند باج خوردن بروحلال نباشد و در بعض نسخ چه اقبال ماند -

رعیت درخت ست اگر پروری | بکام دل دوستان بر خوری
به بیرحمی از بیخ و بارش مکن | که نادان کند حیف بر خویشتن

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف درخت و مکن نهی از کندن و کاف برای بیان علت آن و بدخواه این کاف معطوف بر قضیۂ ضمنیه است و معنے بیت دوم آنکه به بیرحمی از بیخ و بار مکن آن درخت را چراکه این استیصال در معنے حیف کردن به نفس خود ست و حیف یعنے جور و ستم بر نفس خود نادان میکند نه دانا و قول او بر افتاده زور اسے زور کردن -

کسان بر خورند از جوانی و بخت | که بر زیر دستان نگیرند سخت
وگر زیر دستی در آمد ز پای | حذر کن ز نالیدنش بر خدای

در آمد بصیغۂ ماضی و علت در آمدن از پای و حذر کردن از نالیدن او هر دو محذوف از جهت

قیام قرینه و حاصل معنے آنکه و اگر از سخت گیرے تو زیر دستی از پاے در آمد از نالیدن وے بر خدا حذر کن که آنرا اثرہاے قوی ست و درین اشارتست بآنکه پیش از نالیدن با وے رفق و ملاطفت کن چنانکه نوبت بنالیدن نرسد -

چو شاید گرفتن بنرمے دیار | به پیکار خون از مسامے میار
بمردی که ملک سراسر زمین | نیرزد که خونے چکد بر زمین

مضاف الیه مسام محذوف و بیت دوم تاکید مضمون مصرع دوم از بیت اول و بای بمردے قسمیه و خونے بیاے تنکیر براے تحقیر و مفعول نیرزد مع الصله محذوف و کاف براے بیان آن و حاصل معنے هر دو بیت آنکه هرگاه تسخیر ملکے برفق و ملاطفت امکان داشته باشد پس قصد خونریزے مکن و خون از مسام هیچ متنفسے ازان دیار بیرون میار - سوگند بمردے اے شجاعت که سلطنت تمام روی زمین نمی ارزد بانیکه خونے بزمین بچکد و این سلطنت قصاص آن تواند شد غرضکه مبالغه در ترغیب بکم آزاریست -

حکایت

شنیدم که جمشید فرخ سرشت | بسر چشمه آمد بسنگے نوشت

جمشید مبتداے موصوف و مابعد صفت آن و مصرع دوم خبر این مبتدا و جمله بسنگے نوشت معطوف بر جملۂ اول - و در بعض نسخ بسر چشمه بیاے تنکیر مقدر غیر مکتوب و بعد از وے کلمۂ بر - و این اصح مے نماید -

برین چشمه چون ما بسی دم زدند | برفتند چون چشم برهم زدند
گرفتند عالم بمردی و زور | ولیکن نبردند با خود بگور

مصرع دوم از بیت اول معطوف بر جمله بسے دم زدند و چون چشم برهم زدند شرط و جزاے آن محذوف و بیت دوم معطوف بر بیت اول و هر دو بیت مفاعیل فعل نوشت که در بیت سابق گذشت و فواعل زدند و رفتند و گرفتند و بردند ضمیرے که راجع بطرف بسے ست - و حاصل معنے آنکه بدین چشمه چون ما بسے کسان این دعوے کردند که از آن ماست و چون چشم برهم زدند اے مردند پس این چشمه را گذاشته در گور رفتند اے با خود بگور نبردند و بعضے از محققین میفرمایند که اگر چشم برهم زدن رتجائے خوب باشد چون حاصل معنے رفتند و مردند کمیست یا نزد یک بهم زدن خوب نمے نماید - پس چشم برهم زدن کنایه از مدت نهایت قلیل و کلمۂ تا بجای چون

باشد یعنی باندک مدت از دنیا برفتند و دنیا را گذاشتند و جواب این محل نظر چه برفتند درینجا بمعنے حقیقی ست نه بمعنے مردن یا قریب بآن و بمعنے مدت نہایت قلیل چشم زدن ست نه چشم برہم زدن - حکیم خاقانی ع در چشم زدن بیفتد افلاک ؛ و معہذا کلمۂ تا را بجاے چون گفتن خالی از خللے نیست فتامل و در بعض نسخ گرفتیم و نبردیم بصیغۂ متکلم مع الغیر و این غلط نساخ ست و از قول او نماند بجز نام نیکوے و زشت مستفاد مے شود که واو بجاے یای تردید ہم می آید و کار دانگہ درینجا کنایه از دنیاست -

چو بر دشمنے باشدت دسترس مرنجانش کورا ہمین غصه بس
عدو زنده سرگشته پیرامنت به از خون او گشته در دامنت

این ابیات مقولۂ شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت مصرع اول شرط و مرنجانش جزا و کاف براے بیان علت و بیت دوم بیان ہمین غصه - و لفظ عدو وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظ و زنده سرگشته پیرامنت حال از وے - و لفظ گشته بکاف تازی حال از ضمیر او که راجع بطرف عدوست و حاصل معنی آنکه عدو دران حال که زنده است و پیرامون تو سرگشته میگردد و با تو امکان مقاومت ندارد بہتر ست از بودن خون او در دامن تو دران حال که او کشته شده است و اگر کشته بکاف فارسی و بجاے لفظ در لفظ تر بفوقانی باشد درینصورت مفضل علیه لفظ به محذوف - و از خون او تا آخر معطوف بر آن و تر گشته بمعنے مصدرے خواهد بود اے بہتر ست از کشته شدن او و تر گشتن دامن تو از خون او و این لفظ با دامن چسپان تر می شود - و در بعض نسخ بجاے در دامنت در گردنت و درینصورت در بمعنے بر باشد -

حکایت

شنیدم که دارای فرخ تبار ز لشکر جدا ماند روز شکار
دوان آمدش گله بانے به پیش بدل گفت دارای فرخنده کیش

اضافت بادنی ملابست از روزی که دران شکار کنند و اگر یاے تنکیر بود درینصورت شکار کنایه از شکار گاه خواهد بود - و قوله و بدل گفت اے در دل اندیشید و بر زبان نیاورد براے آنکه دران وقت از مقربان کسے حاضر نبود -

اگر دشمنست اینکه آمد بجنگ ز دورش بدوزم به تیر خدنگ

این بیت مقوله گفت که در بیت سابق گذشت - و مگر حرف استثنا و ما بعد مستثنی و مستثنے منه این محذوف

خدنگ بفتح نام چوبے که از آن تیر سازند و بمعنے تیر مجاز ست - و اضافت تیر بطرف خدنگ اضافت شی بسوے مادۂ خود مثل خانۂ چوب و سکنجبین عسل و حاصل معنے آنکه این شخص که دوان در پیش من آمده است معلوم نمیشود که کیست مگر دشمن ست که باراده جنگ آمده پس مصلحت آنست که از دور به تیرش بدوزم که اگر پیش بیاید و بر من دست بیابد پس تدارک آن ممتنع خواهد شد - و در بعض نسخ آمد به تنگ - و درینصورت اینمعنے باشد که از من ستوه و ملول شده باراده فاسد آمده است -

کمان کیانی بزه راست کرد بیکدم وجودش عدم خواست کرد

کمان کیانی نوعے از کمان خوب چنانچه در شاهنامه مکرر واقع شده و باین سبب که دارا از نسل کیان بوده ظرف لطف پیدا کرد و معنی مصرع دوم آنکه در حال وجود او را خواست نابود کردن -

بصحرا در از دشمنان دار باک که در خانه باشد گل از خار پاک

این بیت ذو قافیتین مقولۂ شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول بر سبیل تمثیل - و خار کنایه از خار بست - و پاک درینجا بمعنے فارغ و رستگار ست چنانچه گویند فلانے پاک شد از عذاب و عقاب و درین اشارت ست بآنکه گل در خانه است فارغ و رستگار است از عذاب خار بست و در گلشن ناچار ست که خار بست داشته باشد تا از دستبرد گل چینان محفوظ تواند ماند ہمچنین بادشاہان کبار مادام که در ماواے خود اند فارغ اند از خوف اعدا اما ہرگاه که از انجا برآمده در اماکنۂ مخوفه در آمده باشند و از لشکریان دور و مہجور مانده در چنین ہنگام ضرورت که از دشمنان ایمن نباشند و سررشتۂ حزم و احتیاط از دست ندہند که حکیمان گفته اند - علاج واقعه پیش از وقوع باید کرد - و در بعض نسخ بیت ما نحن فیه لاحق این بیت ست که -

برآورد چوپان بیدل خروش که دشمن نیم در ہلاکم مکوش

و ہمین بہتر مینماید زیرا که درصورت اول با سابق و سیاق ربطے ندارد - و درینصورت قول او بصحرا در تا آخر نیز بیان خروش باشد و صدور مضمون آن از چوپان از عالم تنزیل دانا بمنزله نادان از جہت عدم عمل بموجب علمش چنانکه تارک نماز را گوئے که نماز واجب ست پس مندفع شد اعتراض باین که بادشاه دران وقت غافل نبوده که چوپان این نصیحت بدو کند و حاصل معنے آنکه در صحرا از دشمنان ایمن مباش و این شکارگاه صحرا نیست بلکه خانۂ تست و اختیار

لفظ بیدل از برای آنست که در محبت دارا و تش از دست رفته بود. و بعضی از محققین مے فرمایند که این توجیه خوب نیست. و حال آنکه قول او دوان آمد چنانکه گذشت و کنونت بمهر آمدم که بعد ازان بیاید دلالت صریح دارد بر کمال خوبی آن فتامل. و در بعض نسخ چوپان پُر دل اے دلاور و در بعض دیگر چوپان بد آورد درین صورت بمعنی پیش داد برائے دارا خواهد بود و بهر تقدیر مصرع دوم بیان خروش ست۔

بگفت ای خداوند ایران و تور — که چشم بد از روزگار تو دور

من آنم که اسپان شه پرورم — بخدمت درین مرغزار اندرم

جواب سوال مقدر ست یعنے دارا از چوپان پرسید که اگر تو دشمن نیستی که پیش من دوان چرا می آئی پس گفت چوپان که اے خداوند تا آخر۔ و مصرع دوم از بیت اول جمله معترضه مصدر بکاف دعائیه است و تواند که این کاف برائے بیان مقوله گفت باشد۔ و قول او چشم بد تا آخر جمله معترضه دعائیه۔ و بهر تقدیر بیت دوم مقوله بگفت ست۔

ملک را دل رفته آمد بجای — بخندید و گفت ای نکوهیده رای

ترا یاوری کرد فرخ سروش — وگرنه زه آورده بودم بگوش

نگهبان مرعی بخندید و گفت — نصیحت ز منعم نشاید نهفت

نه تدبیر محمود و رای نکوست — که دشمن نداند شهنشه ز دوست

چنانست در مهتری شرط زیست — که هر کهتری را بداند که کیست

مرا بارها در حضر دیده — ز خیل و چراگاه پرسیده

صلهٔ قول او دل رفته محذوف ست ای دل از جا رفته و اے حرف ندا و نکوهیده رای منادی و بیت دوم منادی علیه و جمله مقولهٔ گفت و بائے بگوش برائے معنے قرب۔ و علت جمله زه آورده بودم بگوش محذوف اے ترا تا به تیر بد و زدم و چون ادب محا با پیش دارا دوان آمده بود و آداب در آمدن در حضور بادشاهان را نمیدانست برائے نکوهیده رائے گفتن وجهے بهم رسید و نکوهش و نکوهیدن بالکسر سرزنش کردن و نرم کردن و برین قیاس مشتقات این باب نکوهیده رائے آنکه رائے و فکر او نکوهیده باشد و قول او ز خیل و چراگاه مجاز بالحذف ست ای از احوال و کیفیت اسپان یا اصطبل و چراگاه۔

کنونت بمهر آمدم پیش باز — نمی دانیم از بد اندیش باز

تو آنم من ای نامور شهریار — که اسپے برون آرم از صد هزار

مرا گله بانی بعقل ست و رای — تو هم گلهٔ خویشتن دار پای

موقع لفظ باز پیش از نمیدانیم است که از جهت تعقید لفظے بعد از بد اندیش واقع شده و حاصل معنے آنکه درین وقت بسبب محبت و اخلاصی که مرا باتست باستقبال تو آمده ام و تو چنان عجب که مرا که دوستم از دشمن باز نمیدانے و امتیاز نمیتوانے کردن۔ قول و بر دن آرم از صد هزار و در بعض نسخ برون آورم از هزار۔ و قول او تو هم گله خویشتن دار پاے۔ اے گلهٔ خویش را که کنایه از رعایا ست بعقل بلند و راے صائب که پادشاهان را میباشد محافظت مینموده باش و یک یک را می شناخته باش۔ و در بعض نسخ گلهٔ خویش دارے بپاے۔ پس بر سبیل استفهام بود ای بپای میداری۔

چو دارا شنید این نصیحت ز مرد — نکوئیش گفت و نکوئیش کرد

نکوے اول بمعنے تحسین و نکوی دوم بمعنی احسان ست یعنے تحسین کرد او را بر نصیحت گفتن و احسان کرد با او که از ان جمله خلاص داد و بنوازش بادشاهانه بنواخت و بعضے نکوهش نکرد بمعنے ملامت نکرد گمان برده اند و اگر نسخه بران مساعدت کند همین بهتر ست چه اکه نکوئی گفتن بمعنے تحسین گفتن خالی از استبعاد نیست۔

همی رفت و میگفت از خود خجل — بباید نوشت این نصیحت بدل

فاعل فعل همی رفت و میگفت ضمیری که راجع بطرف دارا است و مصرع دوم مقوله مے گفت و در خود خجل حال او ضمیر مذکور و این نصیحت اشاره به نصیحت کردن چوپان مر او را و ابیات ششگانه اعنی از قول او چنانست در مهتری تا قول او گلهٔ خویش داری بپاے۔ و در بعض نسخ درین بیت و در بیت سابق نیز بجاے نصیحت لفظ حکایت ست الاول هو الاصح۔

دران تخت و ملک از خلل غم بود — که تدبیر شه از شبان کم بود

این بیت مقوله شیخ ست بر سبیل وعظ و نصیحت و تواند که مقولهٔ دارا بود۔

گفتار در تنبیه پادشاهان از عدم غور رسی دادخواهان

تو کی بشنوی نالهٔ دادخواه — بکیوان رود کلهٔ خوابگاه

چنان خسپ کاید فغانش بگوش — اگر دادخواهی بر آرد خروش

بدت

مصرع اول بر سبیل استفهام انکاری و مصرع دوم علت آن۔ و حاصل معنی آنکه تو در چنان مقام بلند استراحت میکنی که تا آنجا فریاد مظلومان نمی تواند رسید و در بعض نسخ بکیوان برت۔ کیوان بالفتح ستارهٔ زحل۔ کله بکسر کاف تازی و تشدید لام۔ و بجاے قول او چنان خسپ چنان خفت بصیغهٔ امر از مادهٔ خفتن و این در کلام شیخ بسیار آمده۔

که نالد ز ظالم که در دور تست	که هر جور کو میکند جور تست

کاف اول استفهام انکاری و دوم برای صفت ظالم و سوم برای علت نالیدن و چهارم برای صفت جور ست و مضاف ظالم و بعد از مصرع اول جملهٔ اضرابیه محذوف۔ و حاصل معنی آنکه هیچکس نمی نالد از جور ظالمی که در دور تست بلکه از جور تو می نالد زیرا که هر جور که ازان ظالم سر میزند آن در واقع از تست که با وجود اقتدار و امکان تدارک آن نمی کنی و بداد مظلوم نمیرسے۔ و بعضی از محققین میفرمایند که کاف بر صدر مصرع دوم براے علت عدم نالیدن ست نه علت نالیدن پس حاصل معنی آن باشد که کسی از ظالمی که در دور تست ناله نمیکند مگر بدان سبب که جور آن ظالم جور تست که بحکم تست پس نالیدن ازو نالیدن از تو خواهد بود درینصورت فائده ندارد پس ارتکاب حذف جملهٔ اضرابیه بجا ست بر متامل پوشیده نیست که از قول او که جور آن ظالم تا قول و نالیدن از تو خواهد بود نیز بوضوح مے پیوندد که این کاف براے علت نالیدن ست نه علت عدم نالیدن چنانکه او گمان برده و قول او ارتکاب حذف تا آخر این نیز باطل چرا که بدون این تقدیر معنی حاصل نمی شود۔

نه سگ دامن کاروانی درید	که دهقان نادان که سگ پرورید

کاروانی بیای نسبت و مصرع دوم بر سبیل اضراب و حاصل معنی آنکه این گمان مبر که دامن کاروانی را سگ دریده است بلکه در واقع دهقان دریده که سگ را پرورده و نادان از براے آن گفت که اگر دانا بودے سگ درنده را نپروردی۔

دلیر آمدی سعدیا در سخن	چو تیغت بدست است فتحی بکن
بگو آنچه دانی که حق گفته به	نه رشوت ستانی و نه عشوه ده
طمع بند و دفتر ز حکمت بشوی	طمع بگسل و هرچه دانی بگوی
طمع را سه حرف است و هر سه تهی	زبان بست مر طامعان را بهی

طمع بستن کنایه از طمع اختیار کردن۔ و کلمه از بیانیه۔ و دفتر ز حکمت از عالم انگشته از نقره

و در بعض نسخ زبان بند و دفتر ز حکمت بشوی۔ طمع بگسل و هرچه خواهی بگوی و این غلط نساخ است چرا که زبان بستن کنایه از خاموش شدن و رشوت دادن ست و درینجا هیچ یکے ازین دو معانی مناسب نیست و همچنین قول او و مطمعان جمع مطمع بمعنے آنکه کسے را که در طمع اندازد اینجا مقصود نیست مگر آنکه بمعنے طامع باشد و فارسیان بدین معنی استعمال کرده اند علی الخصوص مولوی معنوی و در نسخ معتبره طامعان و این از شائبهٔ تکلف مبرا است۔

حکایت

خبر یافت گردنکشی در عراق	که میگفت مسکینی از زیر طاق
تو هم بر دری هستی امیدوار	پس امید بر در نشینان برآر
دل دردمندان برآور ز بند	که هرگز نباشند دولت دردمند
پریشانی خاطر دادخواه	براندازد از مملکت پادشاه

مختار شارح هانسوی گویند که زیر طاق بیای تنکیر مفرد غیر مکتوب و درینصورت زیر طاق در زیر طاق باشد و بهر تقدیر بیت دوم مقولهٔ میگفت و مشبه به مضمون مصرع اول مع حرف تشبیه و همچنین صفت قول او دری هر دو محذوف و لفظ پس براے تفریع و ما بعد آن جزاے شرط محذوف ست و حاصل معنی بیت آنکه چنانچه من بجهت تو امید آورده ام تو هم امیدوار هستی بر درے که برآرندهٔ امیدها ست پس اگر مے خواهی که امید تو ازان در برآید پس کسانے که با امید بر در تو نشسته اند امید ایشان را برآر۔

تو خفته خنک در حرم نیمروز	غریب از برون گو بگرما بسوز
ستانندهٔ داد آن کس خداست	که نتواند از پادشه داد خواست

تو مبتدا و خفته که درینجا مخفف خفتهٔ بصیغهٔ خطاب ست خبر مبتدا زیرا که چون جمله خبر واقع میشود واجب ست که ضمیری که در وی بود مطابق باشد مر مبتدا را در تکلم و خطاب و غیبت۔ و از بمعنی در۔ و گو بسوز که ترجمهٔ تحرق ست۔ و لفظ گرما متعلق بسوز۔ لفظ گو اکثر در جواب شرط می آید خواه آن شرط مذکور باشد چنانچه درین مطلع میرزا صائب ؎ شمع بر خاک شهیدان گر نباشد گو مباش ؛ لاله در کوه بدخشان گر نباشد گو مباش۔ مولوی معنوی ؎ روزها گر رفت گو رو باک نیست ؛ تو بمان اے آنکه چون تو پاک نیست ؛ و خواه محذوف باشد چنانچه درین شعر میر خسرو ؎ مجو نزل از فلک گر خاک خور گنج فریدونش ؛ بهل ملک

جهان گویا دبر تخت سلیمانش ؛ ای اگر خاک می خورد گنج فریدون را گو بخور و اگر باد می برد تخت سلیمانی را گو ببرد - و ازین قبیل ست در بیت ما نحن فیه و حاصل معنی آنکه تو در حرم سرای خود در نسیم در خنک خفته و غریب در بیرون حرم بگرما اگر می سوزد گو سوخته باشد زیراکه ترا مجال او التفات نیست - و بعضی از محققین میفرمایند که لفظ گو درینجا بمعنی امر نیست بلکه نزدیک بمعنی هر چند و اگر چه است یعنی هر چند مسافر و غریب بگرما بسوزد ترا خبر نیست چراکه در حرم سرای خود خنک خوابیده و در وقت نسیم وزد و این محل تامل چه اشعار اساتذه که باستشهاد آورده شده ابا میکند از قول و نزدیک بمعنی هر چند و اگر چه هست [جواب ۱۲] چنانچه خودش هم بعد از اشتباه معترف شده باینکه در صورتی که جزای شرط واقع شود چنانکه در مطلع صائب گفت در واقع که بمعنی اگر چه و هر چند نشست نمیکند اما بر تقدیری که جزا نباشد معنی مذکور بی تکلف صحیح می شود چنانچه در شعر امیر خسرو و همچنین در بیت ما نحن فیه و نیز بعد ازین گفت که لفظ گو گاهی با صیغه امر جمع میشود و گاهی با صیغه مستقبل مثل گو بسوز و گو بسوزد اول امر غائب ست و دوم امر حاضر یعنی بسوزد مقوله گو خواهد بود و حق انست که ایراد احتمال دو اول هم ست انتهی - بر متامل پوشیده نیست که اگر مراد از اول بسوز فقط ست و از دوم بسوزد فقط پس قول او اول امر غائب ست و دوم امر حاضر صحیح نباشد زیراکه امر بالعکس ست و اگر مراد آنست که مجموع گو بسوز امر غائب است و مجموع گو بسوزد امر حاضر پس قول و غائیتش بسوزد مقوله گو خواهد بود تا آخر مبطل این مدعا ست زیراکه وقتی که بسوزد مقوله گو باشد پس امر فقط گو خواهد بود نه مجموع فتامل - و ملا سرورے در شرح این بیت گلستان که ؛ درویش نیک سیرت و فرخنده خوی را ؛ نان رباط لقمه دریوزه گو مباش ؛ آورده که لفظ گو افادهٔ تاکید و مبالغه میکند و کسیکه گفت که درینجا متمم است و این اتمام بسیار ست درین لغت و نزدیک ست که بیاید نظائر آن درین کتاب نیافته است این را که متمم کلمه نیست که فائده در ذکر آن نباشد و اتمام شنیده شده است از سلف و نیست مر هیچکس را اعتبار اتمام در هر موضع انتهی - و قول او و او خواست درینجا بمعنی مصدر است مخفی نماند که ابیات این داستان مشعر ست برانکه این گردنکش مقوله آن مسکین را بشنید لیکن مشعر نیست برآنکه در جواب آن چه گفت و انجامش چه شد -

حکایت

یکی از بزرگان اهل تمیز ؛ حکایت کند ز ابن عبدالعزیز

عمر بن عبدالعزیز از خلفای بنی امیه بسیار عادل و متقی و متورع بود ... خلافت را شمرده بود ۱۲ ... [illegible]

که بودش نگینی بر انگشتری ؛ فرو مانده در قیمتش جوهری

ابن عبدالعزیز عبارت از عمر بن عبدالعزیز که بادشاهی عادل بوده از بنی امیه و صاحب فواتح و از اقطاب شمرده قدس سره -

بشب گفتی آن جرم گیتی فروز ؛ دری بود از روشنائی چو روز

جرم بالکسر تن - اجرام جمع - و درینجا عبارت از نگین ست و شارح بانسوی گوید که گفتی بمعنی گویا و در بالفتح بمعنی دروازه یعنی آن تن روشن کننده گیتی دروازهٔ روشنائی بود که از پرتو آن شب تاریک روشن میشد چنانچه روز که سرمایهٔ روشنی ست - و در بعض از نسخ صحیحه - دُری بود در روشنائی روز ؛ دُر بالضم بمعنی لولو و لفظ روشنائی مضاف بطرف روز یعنی گوهری بود در روشنائی روز ای روشنائی داشت همچو روشنائی روز و این در محاورهٔ فارسی شائع ست چنانچه میگویند که این آب صفائی لولو ست بدین معنی که همچو لولو صاف ست انتهی کلامه - و درین اشارت ست بانکه در شب چراغ بوده - و در بعض ؛ شب گفتی آن جرم گیتی فروز ؛ دری بود از روشنائی بروز ؛ و این محل تامل - فائده باید دانست که گفتی و گوی و گویا هر سه لفظ ترجمه کان مشدد است و کان استعمال کرده میشود برائے انشای تشبیه اگر خبر جامد باشد و برائے شک اگر خبر مشتق باشد و بعضی برای انشای تشبیه مطلقا گفته اند اے خواه خبر جامد باشد و خواه مشتق و حق آنست که گاهے استعمال کرده می شود وقت ظن به ثبوت خبر بغیر قصد الی التشبیه خواه خبر جامد باشد و خواه مشتق چنانچه صاحب مطول در بحث آداب تشبیه بدان تنصیص نموده و درین بیت ؛ کم سلطان ازین روزه آیا چه خواسته کم افطار او عید طفلان ماست ؛ کلمه کم یا از قسم تشبیه ست و کلمه چه نیز در بعض مواقع افادهٔ همین معنی کند -

قضا را در آمد یکی خشک سال ؛ که شد بدر سیمای مردم هلال

کلمه یکی بمعنی یک نوبت و مصرع دوم صفت خشک سال - و حاصل معنی آنکه چنین قحط که از در آمدن او سیمای مردم که مثل ماه شب چهارده در کمال نورانیت بوده همچون هلال ضعیف و باریک محسوس میشد

چو در مردم آرام و قوت ندید ؛ خود آسوده بودن مروت ندید
چو بیند کسی زهر در کام خلق ؛ کیش بگذرد آب شیرین بحلق
بفرمود بفروختندش بسیم ؛ که رحم آمدش بر فقیر و یتیم

بیت اول جملهٔ شرطیه و بیت دوم معطوف بر مصرع دوم از بیت اول و مفعول بفرمود و بیان امور هر دو محذوف و بفر و خفتند معطوف بر بفرمود و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف مفعول بفرمود است و مصرع دوم علت بفرمود. و حاصل معنے آنکه بفرمود معتمدان را که بفروشند آنرا و ایشان بفر و خفتندش و در بعض نسخ غریب و یتیم. و بیت دوم جملهٔ معترضه شرطیه بر سبیل تمثیل و کسی بیاے تنکیر مقابل ناکس و زهر در کام دیدن کنایه از تلخ کام یافتن و در بعضے آب نوشین و همین بهتر زیراکه درینصورت مقابله زهر بعلم میرسد و بعضے از محققین میفرمایند که کسے بیاے تنکیر بمعنے مذکور بنظر فقیر نیامده و این محض تحکم ست ـه ناکسی گر از کسی بالا نشیند عیب نیست ؛ زانکه خس بالاے آب و زیر دریا گوهر ست ؛

ببیک هفته نقدش بتاراج داد		بدرویش و مسکین و محتاج داد	

مصرع دوم تفسیر بتاراج داد ست۔

فتادند در وی ملامت کنان		که دیگر بدستت نیاید چنان	

فتادند بمعنی ملا کردن گرفتند و مصرع دوم بیان مبین محذوف. دیگر بمعنے من بعد و نیاید بمعنے نخواهد آمد و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف نگین ست و چنان اشاره بآن نگین و حاصل معنے آنکه ملامت کنان در وے ملامت کردن گرفتند این که من بعد بدست تو چنان نگین نخواهد آمد۔

شنیدم که میگفت و باران دمع که زشت ست پیرایه بر شهریار		فرو میدویدش بعارض چو شمع دل تنگ شهرے از ناتوانی فگار	

واو حالیه. و باران دمع باضافت مشبه به بمشبه به تا آخر بیت حال از ضمیر فاعل میگفت و بیت دوم بیان مبین محذوف و مصرع دوم از روے حال از پیرایه که فاعل زشت ست و این کاف بامبین و مدخول خود مقوله می گفت. و حاصل معنے هر دو بیت آنکه میگفت این جبل الغیرت دران حال که باران سرشک فرو می دوید بر عارضش و چنانچه بر عارض شمع می دود و اینکه ناخوش و بدنماست پیرایه بستن بر شهریار دران حال که دل مردم شهر بسبب ناتوانے و درماندگی خسته و افگار باشد و در بعض نسخ ـه بر دلیش دهان همچو بر روے شمع و این واضح تر ست۔

خنک آنکه آسایش مرد و زن		گزینند بر آسایش خویشتن	

ازینجا شروع مقولهٔ شیخ ست بر سبیل وعظ و نصیحت. و حاصل معنے آنکه خوش ست آن حاکم مهربان که راحت رعایا را مقدم دارد بر راحت خویش۔

نکردند رغبت هنرپروران		بشادی خویش از غم دیگران	

هنرپروران کنایه از هر صاحب هنر عموماً و بادشاهان عادل خصوصاً و بشادے خویش متعلق بر غبت نکردند و از غم دیگران صفت شادی. و کلمه از بمعنے در است. و حاصل معنے آنکه هنرپروران رغبت نکرده اند بشادے خویش چنین شادی که حصول آن در غمگین بودن دیگران باشد۔

اگر خوش نخسپد ملک بر سریر وگر زنده دارد شب دیر یاز بحمد الله این سیرت و راه راست		مپندار کاسوده خسپد فقیر نخسپند مردم بآرام و ناز اتابک ابوبکر بن سعد راست	

بیت اول جملهٔ شرطیه و مفعول مپندار یعنی این لفظ محذوف و مابعد بیان آن. و آسوده خسپد بمعنے آسوده خواهد خفت و معطوف این فعل نیز محذوف اعنی و هر گاه حال چنین باشد که فقیر هم آسوده نخسپد پس آسایش اغنیا بطریق اول ممتنع خواهد بود و بیت دوم معطوف بر بیت اول و فاعل فعل زنده دارد ضمیرے که راجع بطرف ملک ست و دیر یاز بیاے تحتانے بالف کشیده کنایه از دراز زیراکه مشتق از یازیدن بمعنے آهنگ کردن دوست و ساز کردن بچیزیست و بنا بر مشهور بیاے موحده غلط عوام ست۔

کس از فتنه در پارس دیگر نشان		نه بیند مگر قامت مهوشان	

لفظ کس مفید معنی سور کلی. و دیگر بمعنے من بعد و نه بیند بصیغه حال ست و حاصل معنے آنکه پیش از زمان ممدوح فتنه در شیراز ظهور داشت و از ان زمان که ممدوح بر تخت سلطنت نشست من بعد آن هیچکس فتنه را نمی بیند مگر قامت مهوشان را۔

یکے پنج بیتم خوش آمد بگوش		که میگفت گوینده خوب دوش	

مصرع دوم همچنین بیت آینده بیان همین پنج بیت و میم ضمیر متکلم منصوب در معنے مضاف الیه گوش ست که از روے قطع شده با لفظ بیت ملحق گشته و در نسخ معتبره. یکے پنج بیتم خوش آمد بگوش ؛ که در مجلسے می سرودند دوش ؛ درین صورت لفظ یکے بطریق تکیه کلام در غایت سیاقة الاعداد باشد و قول او مخفت نهی از خفتن و تخفت

نبودن غلط نساخ ست۔

حکایت

درا خبار شاهان پیشینه هست | که چون تکله بر تخت زنگی نشست
بدورانش از کس نیازرد کس | سبق برد اگر خود همین بود و بس

لفظ هست ترجمهٔ کان ناقصه و آنکه لقب حرف رابطه غافل ست ازانکه متضمن معنی رابطه است نه حرف رابطه چنانکه ملا سروری در شرح این بیت که سه تا مراهست و دیگرم باید ؛ گر نخواهند زاهدم شاید ؛ بدان تصریح نموده و بعضی از محققین میفرمایند که لفظ هست مشترک ست در دو معنی یکی مبدل ست که حرف رابطه ست۔ و در فارسی الف بها بدل شود چنانکه امیان و همیان و دیگر ترجمه کان ناقصه و درینصورت اعتراض وارد نمی شود ازین ما خوذ ست هستی و هست و خواهد بود همین ست انتهی۔ تبدیل الف و ها مسلم لیکن استعمال هست در مواقع است سند میخواهد بهر تقدیر اسم هست اعنی لفظ این در بیت ما نحن فیه محذوف ست و مصرع ثانی بیان آن۔ و درا خبار شاهان پیشینه خبر مقدم بر آن و چون تکله تا آخر شرط و مصرع دوم از بیت دوم جزای آن و شین ضمیر متصل که راجع بطرف تکله است مضاف الیه دوران و لفظ کس مفید معنی سور کلی و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و ظرف و متعلق سبق برد و هر دو محذوف و حاصل معنی این بیت آنکه در دوران عدل و هیچ کسی از هیچ کس متاذی نشد و خودش در نیک نامی و دادگری پیشی برد بر بادشاهان دیگر و همین زادراه با خود برداشت و اینقدر کافی و پسندیده است برای نجات او دران جهان و نیکنامی او درین جهان و اگر پیش از لفظ پس واو عطف نباشد پس ترجمهٔ فقط خواهد بود۔

چنین گفت یکره بصاحبدلی | که عمرم بسر رفت بیحاصلی
چو می بگذرد ملک و جاه و سریر | نبرد از جهان دولت الا فقیر
بخواهم بکنج عبادت نشست | که دریابم این پنج روزی که هست

یکره بمعنی یک نوبت۔ و بیت دوم شرط و مصرع دوم از وی معطوف بر می بگذرد و بیت سوم جزای این شرط و بخواهم بمعنی می خواهم۔ و نشست بمعنی مصدری و بعد ازوی عبارت باین بیت محذوف و مصرع دوم بیان آن و این هر دو بیت معطوف بر قوله که عمرم بسر رفت بیحاصلی و جمله مدخول کاف بیان مقولهٔ چنین گفت یکره ظرف چنین گفت۔ و در بعض نسخ بجای آن

تحقیق لفظ هست

لفظ روزی۔ و حاصل معنی این ابیات آنکه چون دولت دنیا که عبارت از ملک و جاه و مانند آنست در معرض فنا و زوال و هیچ دنیا داری این دولت را با خود نبرده و آن دولت باقی و پایدار که آنرا با خود توان برد محبت حق و معرفت او تعالی شانه است و آنرا نمیتواند برد مگر فقیر که عبارت از مرد عارف و انسان کامل ست پس میخواهم که ترک سلطنت گویم و در معبدی بنشینم باین نیت که این پنج روز که عبارت از ایام معدود حیات مستعار ست بیاد الهی صرف کنم تا از دولت فقر برخوردار باشم و در عامه نسخ بیت سوم مقدم است بر بیت دوم درینصورت مصرع اول از بیت سوم معطوف باشد بر قول او عمرم بسر رفت بیحاصلی و مصرع دوم ازوی علت این معطوف و مصرع دوم از بیت دوم شرط معطوف بر قول او دریابم تا آخر و جزای این شرط محذوف و حاصل معنی آنکه میخواهم بکنج عبادت نشستن از برای آنکه بقیهٔ عمر بیاد او سبحانه بگذرانم و چون دولت دنیا فانی و مستعار ست و دولت فقر باقی و پایدار و نمیبرد او را هیچ کس مگر فقیر پس ترک سلطنت بگویم و فقیر بشوم۔ و بعضی از محققین میفرمایند موافق این نسخه بیت اول در محل شرط است و بیت دوم جزا۔ پس حاصل معنی آن باشد که عمر من در لهو و لعب و کسب دنیا گذشت لهذا میخواهم که ترک دنیا کنم و بکنج عبادت بنشینم که حاصل زندگی عبادت ست و بیت سوم جواب سوال مقدر و آن اینست که دنیا چرا حاصل ندارد و بادشاه او ان متمتع نمیشود زیرا که ملک و جاه و سریر حاصل آنست پس در جواب میگوید که چون این دولت پایدار نیست پس حاصل دنیا را فقیر می برد از حاصل دنیا که عبارت از عبادت ست او دارد و بادشاه را ازان تمتع نیست انتهی۔ و درین نظر ست چه بیت اول اعنی چنین گفت تا آخر صلاحیت شرط ندارد نه لفظاً و نه تقدیراً تا بیت دوم اعنی بخواهم تا آخر جزای آن تواند شد پس در محل شرط گفتن خالی از استعجاب نباشد و قول و پادشاه را ازان تمتع نیست این علی الاطلاق غیر مسلم۔

چو بشنید دانای روشن نفس | به تندی برآشفت کای تکله بس
طریقت بجز خدمت خلق نیست | به تسبیح و سجاده و دلق نیست
تو بر تخت سلطانی خویش باش | باخلاق پاکیزه درویش باش
بصدق و ارادت میان بسته دار | ز طامات و دعوی زبان بسته دار
قدم باید اندر طریقت نه دم | که اصلی ندارد دم بی قدم

بزرگان که نقد صفا داشتند — چنین خرقه زیر قبا داشتند

قول و به تسبیح تا آخر فقط را که عمدهٔ آن خدمت کردن خلق ست۔ و قول او نه دم اسے نه همین قال و بس و قول و چنین خرقه تا آخر اشارت ست بآنکه کار عقبےٰ را در لباس دنیا سر انجام مے دادند۔

حکایت

شنیدم که بگریست سلطان روم — بر نیک مردے ز اهل علوم
که پایانم از دست دشمن نماند — جز این قلعهٔ و شهر با من نماند
بسے جهد کردم که فرزند من — پس از من بود سرور انجمن
کنون دشمن بدگهر دست یافت — سر دست مردی و جهدم بتافت
چه تدبیر سازم چه چاره کنم — که از غم بفرسود جان و تنم

مقولہ شنیدم یعنی لفظ این محذوف و کاف برائے بیان آن و سلطان روم عبارت یکے از قیاصرہ یا سکندر فیلقوس لیکن اول قوی ست زیرا که از تواریخ به ثبوت مے پیوندد که سکندر را گاہے این حالت رو نداده و معطوف بگریست یعنی و گفت نیز محذوف و کاف بر صدر مصرع اول از بیت دوم برای بیان آن و کلمهٔ ز اهل در قول او ز اهل علوم بیانیه است اے نیکمردے که از اهل علوم بوده و می تواند که ابتدائیه بوده اے محض برائے مدخول بودن آن موضعے که منفصل و خارج شده از وشئی دیگر چنانچه در مبحث خود گذشت۔ و اهل بمعنی کسان و منزل اهل جای باکسان کذا فی الصراح۔ و در کنز اللغة جاے که در وا اهل و عیال باشند و طائفه سزاوار و خاندان۔ و در منتخب اللغة سزاوار و علوم جمع علم پس اگر مراد انواع علم ست پس محمول بر حقیقت بود و اگر یک نوع علم پس بمعنے سفر دنیا بر ضابطه فرس که مکرر گذشت و قلعه و شهر بواو عطف ست و بعضے از محققین میفرمایند که ظاهر از تبعیضیه ست بعضے یک نیکمرد که از صاحبان علوم و بعضے از انها بود۔ و حاصل معنے آن مردے که صاحب علم و عمل بود نه تنها۔ و این وقتے صحیح باشد که اهل لفظ جمع بمعنے صاحبان آمده و معنا قول او حاصل معنے تا آخر نیز از این معنے ابا میکند۔ و در بعض نسخ قلعه شهر باضافت بجاے قول او بفرسود جان و تنم جان و تنم بواو عطف۔

برآشفت کاین گریه از بهر چیست — بزین عقل و دانش بباید گریست

ودر بعض

و در بعض نسخ برآشفت و دانا که این گریه چیست۔ و درینصورت لفظ دانا وضع مظهر موضع مضمر باشد من غیر لفظ۔ و در صورت اول فاعل فعل برآشفت ضمیرے بود که راجع بطرف نیک مرد ست و معطوف برآشفت یعنی و گفت سلطان را محذوف و کاین گریه تا آخر بیان مقولهٔ آن و مصرع دوم معطوف بر این گریه تا آخر و در بعض بر این عقل و همت۔ و در بعض عقل و رایت بنای خطاب

بگفت ای برادر غم خویش خور — که از عمر بهتر شد و بیشتر
ترا اینقدر تا بمانی بس ست — چو رفتی جهان آن دیگر کس ست

بهتر عمر کنایه از عنفوان شباب و ریعان جوانی و مصرع دوم برائے بیان علت امر بغم خوردن و کلمه از صله شد که بمعنے رفت ست۔ و بعضی از محققین میفرمایند که از تفضیلیه نیست بلکه تبعیضیه و مراد از بهتر عمر خلاصه ست یعنے انچه خلاصه عمر بود از عمر بسیاری گذشت و کم ماند و این محل تعجب زیرا که شارح قائل تبفضیلیه نشده که نفے آن کند همانا منشاء این توهم لفظ تر باشد که علم تفضیل ست در لفظ بهتر و صحیح انا ابتدائیه اتصالیه و معنے آن در موقع خود معلوم شود و در بعض نسخ مصرع دوم چنین که بهتر و بیک سو داز بهر بسر۔ و درین صورت این مصرع معطوف باشد بر قول او غم خویش خور۔ و علے التقدیرین این بیت معطوف ست بر گفت محذوف در بیت سابق و پیش از وے لفظ و نیز محذوف لیکن لفظ گفت از جهت تکرار مکروه می نماید و لهذا در نسخ صحیحه چنین واقع شده که۔ ولایت چه باشد غم خویش خور۔ که از عمر تا آخر و برین تقدیر این بیت تتمهٔ مقوله گفت مذکور باشد۔ و قول او چو رفتی جهان آن دیگر کس ست و در بعض نسخ جهان جاے دیگر کس۔ و در بعض همین جاے دیگر و درین صورت لفظ همین اشاره تقلیبی باشد۔

اگر هوشمندست و گر بیخرد — غم او مخور کو غم خود خورد

این بیت معطوف بر قول او جای دیگر کس بتقدیر واو عطف و خبر مبتدائے محذوف است لفظ دیگر کس۔ و لفظ اگر ترجمه بمعنے او که بعربی برائے تردید مے آید و مرجع ضمیر او نیز همین دیگر کس و آن کنایه از فرزند این بادشاه مخاطب۔ و حاصل معنے آنکه آن فرزند خواه هوشمند و عاقبت اندیش باشد و خواه بیخرد و کوته اندیش در هر صورت غم او مخور که خودش غم خود خواهد خورد و در صورت اول پیش از انکه کسی تربیت او کند و در صورت ثانی بعد از انکه سختے زمانه را چشیده باشد و در بعض نسخ۔ تو تدبیر خود کن که آن بیخرد۔ که بعد از تو باشد غم خود خورد۔ و در بعض دیگر

که بعد از فوائد و بهر تقدیر بعد از تو بمعنے خلف تو است و حاصل معنے آنکه تو کاری اختیار کن که بدان عاقبت محمود گردی و این اندیشه را بخاطر راه مده که بعد از من حال خلف من چه خواهد شد۔

مشقت نیرزد جهان داشتن	گرفتن بشمشیر و بگذاشتن

لفظ مشقت در معنی مضاف ست بطرف جهان داشتن که عبارت از جهانداری ست۔ و مصرع دوم صفت جهان داشتن و نیرزد بمعنے لائق و سزاوار نیست و مفعول آن اعنی مرد عاقبت اندیش را و متعلق گذاشتن اعنے بحسرت هر دو محذوف۔ و حاصل معنے بیت آنکه مشقت جهانداری که آغاز آن گرفتن بشمشیر ست۔ و انجامش گذاشتن بحسرت لائق و سزاوار نیست مرد عاقبت اندیش را پس ترک جهانداری باید کرد و بیاد حق اشتغال باید ورزید و بعضے از محققین میفرمایند که این توجیه محض تکلف ست و مناسب آنست که با از کلمهٔ مشقت محذوف شده و مصرع دوم علت نیرزد ست یعنے جهانداری بمشقت و محنت که جهانداری دارد نمی ارزد و جهانداری تدارک آن نمی تواند کرد در جهانداری اول گرفتن جهان ست بشمشیر و آخر گذاشتن ست و حاصل آنکه مشقت جهانداری زیاده بر انتفاع اوست چرا که اول تصدیع کشیدن و تصدیع دادن ست و آخر کار ناپائدار ست انتهی۔ و وجه مناسبت این توجیه و تکلف در توجیه سابق ظاهر نمیشود فتامل۔

برین پنج روز اقامت مناز	بیندیش و تدبیر رفتن بساز

پنج روز اقامت باضافت کنایه از مدت حیات در دار دنیا و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول بتقدیر واو عطف و بیندیش بصیغهٔ امر و ما بعد آن معطوف بر آن۔ و در بعض نسخ پنجروزه اقامت بتقدیم صفت بر موصوف و باندیشه بیای استعانت۔ و حذف صفت ای اندیشهٔ صائب و درینصورت قول او باندیشه متعلق بما بعد بود۔

گر او انی از خسروان عجم	که کردند بر زیر دستان ستم
که در تخت و ملکش نیامد زوال	نماند بجز ملک ایزد تعال
گر اجاودان ماندن امید نیست	که گیتی همین جای جاوید نیست
گر از سیم و زر ماند و گنج و مال	پس از وی بخند پیش شود پایمال
وزان کس که خیرے بماند روان	دمادم رسد رحمتش بر روان
بزرگے کز و نام نیکو بماند	توان گفت با اهل دل کو بماند

حاصل معنے آنکه هر کرا بعد از مردنش نقدے بماند آن نقد در ایام معدود تلف مے شود و متوفے را از آن چندان منفعتے نمی باشد اما کسے که از و خیرے جاری بماند که عبارت از یادگار نیک ست مثل چاه و مسجد و باغ و سرای و تصنیف کتاب و مانند آن که مردم بعد از وے هم بدان انتفاع کنند او را دمبدم رحمت میرسد بر جان و عاقبت او محمود می باشد۔ و قول او کو بماند اشارت ست با آنکه او زنده است۔

الا تا درخت کرم پرورے	که جاوید از و بار دولت خوری

الا کلمهٔ تنبیه و تا بمعنے البته و مصرع دوم برای بیان علت مضمون مصرع اول و مرجع ضمیر او درخت کرم ست و حاصل معنے بیت آنکه البته درخت کرم را می پرورده باش چرا که درینصورت جاوید از و بار دولت خواهی خورد و در عامهٔ نسخ۔ گر امید وارے کز و بر خوری۔ و درینصورت این مصرع شرط مبین این کاف که در قول او کز وست و جزاے این شرط هر دو محذوف بود یعنے اگر امیدوارے اینکه از و بر خوری پس البته درخت کرم را می پرورده باش۔

کرم کن که فردا چو دیوان نهند	منازل بمقدار احسان دهند

این بیت ذو قافیتین و لفظ احسان بمعنی مطلق عمل و هر سه بیت لاحق تفسیر آن و لفظ فردا مشترک ست در معنی غد و روز قیامت و اینجا بمعنے پسین و چو حرف شرط و دیوان نهند کنایه از داورے کنند و در بعض نسخ که دیوان نهند و درینصورت این کاف براے بیان فردا باشد۔ و در بعض دیگر چو میزان نهند اے وران وقت که نصب کنند میزان را براے سنجیدن احوال عباد۔

یکے را که حسن و عمل بیشتر	بدرگاه حق منزلش بیشتر
یکے باز پس خائن و شرمسار	بنیاید همے مزد ناکرده کار
بهل تا بدندان گزد پشت دست	تنوری چنین گرم و نان در نبست

یکے مبتدای موصوف۔ و حسن عمل بیشتر صفت آن۔ و مصرع دوم خبر این مبتدا و بعد از مصرعین رابطه محذوف و بیشتر اول بیای تازی و دوم بیای فارسی و بیت دوم معطوف بر بیت اول یکے مبتدای موصوف و پس خائن و شرمسار صفت آن و بعد از وے رابطه محذوف و کلمهٔ با و براے تکیه کلام و نیاید همی مزد خبر این مبتدا و ناکرده کار علت آن و فاعل فعل گزد ضمیرے که راجع بطرف این یکے ست۔ و حاصل معنے این ابیات آنکه هرگاه که چنین مقرر

شد، باشد که منازل و مراتب آدمی پیش باری تعالی بمقدار عمل او باشد پس یکے را که خوبے عمل او بیشتر است بدرگاه او منزلت او بیشتر خواهد بود و یکے که بس خائن و شرمسار است وچشم انتفاع دارد مثل شخصے ست که کارے نکرده و چشم مزد دارد و این خیال فاسد ست پس مذکور آنچنین کس مکن و بگذار که در قیامت پشت دست ندامت بگزد زیرا که با وجود تنور چنین گرم نان ور نه بست ای با وجود چنین قدرت عمل عمل نکرد- و تواند که ناکرده کار حال بود از ضمیر نیاید و بهل جزاے شرطے که با معطوف علیه خود محذوف ست دبرین تقدیر انیمعنے بود که یکے که چنین و چنین ست مثل شخص ناکرده کارسیت که چشم مزد داشته باشد وحال آنکه ناکرده کار مزد نمی یابد اے استحقاق مزد ندارد و هرگاه حال چنین باشد پس بهل ور ناتا آخر- و بعض از محققین می فرمایند که براے تکیه کلام بودن لفظ باز درین قسم مقام محل نظرست و سند و نظیرے خواهد پس صحیح باز پس بمعنے عقب باشد یعنے کسیکه حسن عمل بسیار دارد او بیشتر منزلت و قرب خواهد یافت و هرکه خائن و خاسر ست باز پس و عقب خواهد ماند و مزد کار ناکرده نخواهد یافت انتهی- قوله و صحیح باز پس بمعنے عقب محل تامل چه تنها لفظ پس براے این معنے کافی ست پس درینصورت[جواب ۱۲] لفظ باز زائده باشد و تکیه کلام هم براے زیادت آرند و آنرا فائده هاست چنانچه در موقع خود معلوم شود و در بعض نسخ سعے عمل بیشتر باضافت مصدر الی المفعول و درین صورت عمل مراد از عمل نیک خواهد بود اے یکے را که سعے وے عمل نیک را بیشتر ست- و در بعض دیگر سعے قدم باضافت مصدر الی الفاعل و درینصورت مضاف الیه قدم و مفعول فیه این مجموع هر دو محذوف بود اے یکے را که سعے قدم وے در عمل نیک بیشتر و در بعض سعے و کرم بواو عطف و منزلت بتاے مصدرے- و درینصورت سعے کنایه از عمل نیک باشد و بهر تقدیر در هر دو بیت اول احوال اعلاے عمل را بیان کرده و احوال ناعدارا فرو گذاشته از جهت قیام قرینه-

ندانی که غله برداشتن	که سستی بود تخم ناکاشتن

این بیت بر سبیل تمثیل و کاف که از جهت تعقید در صدر مصرع دوم واقع شده براے بیان مفعول ندانی و سستی بود خبر مقدم بر مبتدا و که غله برداشتن ظرف سستی بود و مضاف سستی اعنے لفظ دلیل و مضاف الیه سستی اعنی عقل او و مضاف الیه ناکاشتن اعنے زارع بر سه محذوف

وحاصل معنے بیت آنکه نمیدانی که تخم ناکاشتن زارع در وقت کاشتن دلیل سستی عقل او ست وقت غله برداشتن-

حکایت

خردمند مردی در اقصای شام	گرفت از جهان کنج غاری مقام
بصبرش دران کنج تاریک جای	بگنج قناعت فرو رفته پاے

خردمند مردے تا آخر در بعض نسخ خدادوست نامے- و این تکرار محض بلکه غلط محض ست چراکه در بیت سوم واقع شده که نامش خدادوست بود- قوله و بصبر بباے استعانت-

بزرگان نهادند سر بر درش	که در می نیامد بدرها سرش

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست یعنے بزرگان دنیا که عبارت از بادشاهان و امرا ست سر بر درش می نهادند و تعظیم وے میکردند سببش آن بود که او از غار بر نمے آمد و بر در مخلوق بدریوزه نمیرفت-

تمنا کند عارف پاکباز	بدریوزه از خویشتن ترک آز
چو هر ساعتش نفس گوید بده	بخواری بگرداندش ده بده
دران مرز کین پیر هشیار بود	یکے مرزبان ستمگار بود
که هر ناتوان را که دریافتے	بسر پنجگی پنجه بر تافتے

هر دو بیت اول جمله معترضه مقوله شیخ ست- وحاصل معنے آنکه عارف پاکباز که بحلیه قناعت متحلے ست آرزو میکند ترک کردن حرص و آز را در نفس خودش بالتماس دنیا از جناب بے نیاز- وقوله و بسر پنجگی پنجه بر تافتے- با براے استعانت و سرپنجگی و سرپنجه هر کدام بحذف مضاف الیه اے باستعانت قوت و توانائی خود پنجه ناتوان و ضعیفان را تاب دادی-

جهان سوز و بی رحمت و خیره کش	ز تلخیش روی جهانی ترش

در بعض نسخ ز تلخی رویش جهانے ترش- و علے التقدیرین رابطه محذوف ست- وحاصل معنے آنکه بسبب زخمه روے او جهانے رنجیده می بود-

گروهی بماندند مسکین و ریش	پس چرخه نفرین گرفتند پیش
گروهی دگر رفته زان ظلم و عار	ببردند نام بدش در دیار

حاصل معنے هر دو بیت آنکه گروهی از زنان که بسبب بیچارگے در شهر مانده بودند به محنت و مشقت

ایام بسر مے بردند در پس چرخه نفرین میگفتند دگروهی از مردان که از بیداد وی جلا وطن شده باطراف پراگنده شده بودند نام بدش در دیار فاش میکردند۔ ودر نسخ معتبره گروہے بر فتند زبان ننگ دعاء؛ وبیت لاحق سابق بر بیت اول ست۔

بد ظلم جائے که گردد دراز — نه بینی لب مردم از خنده باز
بدیدار شیخ آمدے گاه گاه — خدادوست در روی نکردی نگاه
ملک نوبتی گفتش ای نیکبخت — بنفرت ز ما در مکش روی سخت
مرا با تو دانی سر دوستی ست — ترا دشمنی با من از بهر چیست
گرفتم که سالار کشور نیم — بعزت ز درویش کمتر نیم

قول و بد ظلم تا آخر جمله معترضه بر سبیل تمثیل و قول او بنفرت تا آخر اے بسبب نفرتیکه تراست از بار وے خود در کشیده مکن۔ ودر بعض دیگر بنفرین و این تحریف ست۔

نگویم فضیلت بهم بر کسے — چنان باش با من که با هر کسے

مفعول نگویم اعنے لفظ این وبعد ازوے کاف بیانیه هر دو محذوف۔ ودر فضیلت بهم میم ضمیر متصل منصوب و بین المصرعین عبارت بلکه این میگویم کر محذوف و مصرع دوم بیان آن۔ وحاصل معنے آنکه نمیگویم اینکه فضیلت ده مرا بر دیگران بلکه این میگویم که چنانکه با دیگران موافقت مے کنی با من هم بساز۔

شنید این سخن عابد هوشیار — بر آشفت و گفت ای ملک هوشدار
وجودت پریشانی خلق ازوست — ندارم پریشانی خلق دوست

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول۔ وحاصل معنے آنکه هستی تو چیزیست که پریشانے خلق بسبب اوست و من دوست ای محبوب نمیدارم پریشانے خلق را ودر بعض نسخ در مصرع اول نیز خلق دوست۔ ودرین صورت رابطه محذوف باشد ای دوستدار پریشانے خلق ست۔

تو با آنکه من دوستم دشمنے — نه پندارمت دوستدار منے

در نسخ معتبره۔ تو با دوستداران من دشمنے۔ بهر تقدیر این بیت معطوف بر بیت سابق و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول ست یعنے تو با کسے که من او را دوست میدارم دشمنے داری پس گمان نخواهم برد که دوستدار من باشی که حکما گفته اند دوست دوست دوست خود۔ ودشمن دوست دشمن خود۔

چرا دوست دارم بباطل منت — چو دانم که دارد خدا دشمنت
خدادوست را گر بدرند پوست — نخواهد شدن دشمن دوست دوست
عجب دارم از خواب آن سنگدل — که خلقے بخسپد ازو تنگدل
الا گر هنر داری و عقل و هوش — بفضل و ترحم میان بند و کوش

باء بباطل بمعنے علے ولفظ من برائے تاکید بهم ضمیر و تائے ضمیر متصل منصوب و بباطل حال ازوے و مصرع دوم شرط و جزائے آن محذوف۔ وحاصل معنے مصرع اول آنکه مرا چه افتاده است که ترا دوست دارم و در آن حال که تو بر باطل باشی۔ ودر نسخ معتبره۔ گرا فتد همین دوستی با منت؛ مکن آنکه دارد خدا دشمنت؛ افتد بمعنے خوش آینده۔ وز بیا بود هم آمده۔ و برین تقدیر معنے بیت این باشد که اگر خوش می آید ترا دوست بودن با من پس مکن چیزے را که خدا دوست نمیدارد و آنرا و بسبب آن دشمن دارد ترا۔ و بعضے از محققین میفرمایند که این تقدیر بجا است خدا دشمن ترکیب اضافی ست بطریق قلب پس معنے چنین باشد که مکن آن چیز که ترا دشمن خدا دارد و استهزا۔ وجه بیجا گفتن ظاهر نیست فاظهر۔ و قول او که خلقے بخسپند ودر بعض نسخ که شهرے۔

جاپ ۱۲

گفتار در ترحم نمودن بر زیردستان

مها زورمندی مکن بر کهان — که بر یک نمط می نماند جهان

در بعض نسخ بر یک نسق۔ وبهر تقدیر مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ودرین اشارت ست بآنکه چون احوال جهان آنًا فآنًا دگرگون میباشد ممکن ست که آنرا که تو امروز کهتر یافته بر زورمندی میکنی فردا او مهتر میشود و از تو انتقام بکشد۔

سر پنجه ناتوان بر مپیچ — که گر دست یابد بر آئی بهیچ

برانند

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول۔ و فاعل فعل یابد ضمیرے که راجع بطرف ناتوانست و بای بهیچ زائده و بهیچ بر آمدن کنایه از زبون شدن وحاصل معنے بیت آنکه هر کرا ناتوان یابے سر پنجه اش را تاب مده از برائے آنکه اگر او بحسب اتفاق بر تو دست یابد پس بهیچ بر آئی و زبون او شوے و این زبونی موجب کسر شان تو گردد

نه موی ز ابریشمی کمتر ست — چو پر شد ز زنجیر محکم تر ست

مصرع اول بر سبیل استفهام تقریرے۔ و موی وابریشمے بیای تنکیر اول برائے تحقیر و ثانی ظاہرا برائے تعظیم و بین المصرعین کلمہ استدراک محذوف۔ و حاصل معنے آنکہ ہر موے از ابریشمی کمتر است لیکن اگر موی چند باہم تافتہ شود از زنجیر استوار تر باشد۔

مہر گفتمت پای مردم ز جاے
کہ عاجز شوی چون در آئی ز پای

بای مردم ز جای متعلق بلفظ مہر و مصرع دوم علت آن۔

دل دوستان جمع بہتر کہ گنج
خزینہ تہی بہ کہ لشکر برنج

در ہر دو مصرع کاف تفضیلیہ بدلالت لفظ تر کہ علم تفضیل ست در بہتر و بعد از لفظ بہ محذوف است از جہت قیام قرینہ۔

مینداز در پاے کار کسے
کہ افتد کہ در پایش افتی بسے

کار در پا افگندن کنایہ از تن ندادن در کار۔ و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول وافتد قریب بمعنے باشد و کاف برائے بیان آن۔ و حاصل معنے آنکہ باشد کہ او اقتدار یابد و تو احتیاج بدو بری۔

تحمل کن ای ناتوان از قوے
کہ روزی توانا تر از وی شوی

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول۔ و حاصل معنے آنکہ ہر جور و جفاے کہ از قوے بتو میرسد آنرا متحمل باش کہ آن در واقع فتح باب مقصود تست و بسبب این تحمل روزے قوے تر از وی خواہی شد۔

چو بینی کہ جاہل بکین اندرست
بہ ہمت بر آر از ستیہندہ شور

سلامت بہ تسلیم و لین اندرست
کہ بازوی ہمت بہ از دست زور

مصرع اول شرط و مصرع ثانی علت جزای محذوف۔ و حاصل معنے بیت آنکہ چون بینی کہ جاہل بر سر کین ست و تو از دست او خلاص میخواہی پس تسلیم و لین اختیار کن کہ سلامت و حفظ تو در آن ست و قول او برآر از ستیہندہ شور ای کمال زور بدو رسان۔

لب خشک مظلوم را گو بخند
کہ دندان ظالم بخواہند کند

بعض از محققین میفرمایند کہ قول او گو بخند بصیغہ امر غائب ست۔ و معنے بیت اینکہ مظلوم باید کہ لب خشک خود بخندد چرا کہ بمکافات اعمال کار پردازان قضا و قدر روزے دندان ظالم را خواہند کند آخر دنیا دار مکافات ست۔ این توضیح مجاز اً صحیح مے تواند شد والا لفظ مظلوم

مامور بہ بلکہ لب خشک اوست و گو بخند امر حاضرست نہ غائب بلے اگر گو۔ بخندد ندکور بودے امر غائب بودی۔ و باب خندیدن لازم ست نہ متعدی من او عے فعلیہ لسند۔ و کلمہ را کہ علم مفعول ست بر این معنے نیست بلکہ صلہ گو است زیرا کہ باب گفتن بمعنے مخاطبہ بصلہ با و یا عطے استعمال می یابد چنانچہ در موقع خود معلوم شود۔ و بر تقدیر تسلیم گو بخند بصیغہ امر غائب باشد پیداست کہ لب خشک مظلوم فاعل خندیدن خواہد بود لیکن دخول کلمہ را بعد از وے بمعنے کہ او گمان بردہ از فاعل بودن آن اباے کند پس صحیح ہمان امر حاضر و معنے بیت چنین باشد کہ بالب خشک مظلوم بگو کہ بخند الا انچہ بعد ازین گفتہ۔ کہ بما نکہ معنے امر بے خطاب نباشد خواہ غائب خواہ حاضر در غائب مخاطب غیر مامور بود بفعلے کہ منظور متکلم است۔ و برائے آن لفظ گو کہ امر ست از گفتن آرند درین صورت مامور مفعول گو خواہد بود و پس کلمہ را کہ علم مفعولیت ست اگر آید مانع فاعلیت نخواہد بود زیرا کہ فاعل فعل مامور بہ کہ اجیل مدعاے اوست خواہد بود بر این تقدیر دفع شد اعتراضے کہ نوشتہ شد انتہے۔ جواب شافی ست۔ و اگر گفتہ شود کہ قول او معنے امر بے خطاب نباشد خواہ غائب و خواہ حاضر غلط محض ست۔ زیرا کہ مدار امر حاضر و امر غائب بر خطاب و غیبت ست۔ و وقتے کہ امر حاضر و غائب خالی از خطاب نباشد لازم می آید کہ تفاوت درمیان ایشان نباشد و این صحیح نیست۔ و ہمچنین قول او در غائب مخاطب غیر مامور بود تا قول او کہ مفعول گو خواہد بود زیرا کہ ہر گاہ برائے امر غائب لفظ گو کہ امر است از گفتن آرند و ما بعدش مفعول او باشد لازم آید کہ امر غائب در ہیچ صورتے یافتہ نشود کما لا یخفے گوئیم ظاہر لفظ گو و لفظ بخند ہر کدام امر حاضر ست لیکن چون بخند مقولہ گو واقع شدہ پس درین صورت مامور گو شخص ثالث باشد کہ واسطہ است درمیان مخاطب و متکلم۔ و متکلم از جہت بُعد مسافت از مخاطب باین شخص ثالث امر کردہ کہ مخاطب را بگو کہ چنین کن۔ و مضمون مصرع دوم علت این امر ست و در بعض نسخ لب خشک مظلوم گو خوش بخند۔ و در بعض دیگر بخواہیم کند۔ بصیغہ متکلم مع الغیر و این غلط نساخ ست۔

بہ بانگ دہل خواجہ بیدار گشت
خورد کاروانی غم بار خویش

چہ داند شب پاسبان چون گذشت
نسوزد دلش بر خر لشت ریش

بیان حال غافلان دنیاست. و حاصل معنے آنکه هرگاه شحنه که کار او بیداری و شب گردیست در شادخواب غفلت چنان فرورفته باشد که بیدار نشود مگر به بانگ دهل پس چه خواهد دانست حال پاسبان را که شبش چگونه گذشت در بیداری و پاسبانی۔

اگرفتم کز افتادگان نیستی — چو افتاده بینی چرا ایستی
برینت بگویم یکے سرگذشت — کہ سستی بود زین سخن درگذشت

اے چرا ایستاده نمی شوے و از حال او عبرت نمیگیرے۔ و در بعض نسخ چرا ایستے اے چرا استاده و دستگیرے نمیکنے و تواند که قول او چرا ایستی جزاے شرط محذوف باشد یعنے اگر دستگیرے نمیکنے پس چرا استاده۔ و برین تقدیر این جمله شرطیه جزای شرط اول یعنے چو افتاده بینی باشد۔

حکایت

چنان قحط سالی شد اندر دمشق — کہ یاران فراموش کردند عشق
چنان آسمان بر زمین شد بخیل — کہ لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سرچشمهاے قدیم — نماند آب جز آب چشم یتیم
نبودے بجز آه بیوه زنے — اگر برشدی دودی از روزنے

قحط سال خشک سال و تواند که سالے بمعنے در سالے باشد پس یاے تنکیر در صورت اول برائے افادهٔ معنے تعظیم۔ و در صورت ثانے براے افادهٔ معنے وحدت۔ و مصرع دوم براے بیان چنان خواهد بود۔ و درین اشارت ست بآنکه یاران از غایت بے حواسی و سراسیمگی بایکدیگر عشق گفتن راهم فراموش کردند تا بچیزهاے دیگر چه رسد و ازینجا مستفاد میشود که دران زمان بجاے سلام علیک لفظ عشق مے گفته باشند چنانچه درین دیار بعضے مقیدان مے گویند۔ عز من قال سے از پرده نمود آن رخ زیبا را : معنے نگذاشت حسن عشق آرا را : گفتم چه جمال باکمالے دارے : گفتا عشق ست دیدهٔ بینا را : بعضے محققین مے فرمایند که میتواند که مراد از عشق همین معنے خودش باشد که عبارت ست از محبت مجازے که شیوهٔ ارباب هوس ست یعنے عزیزان را که محبت صورے نماند از بسکه مشغول بحال خود بودند و سراسیمگی داشتند۔ این غیر مسلم۔ زیرا که عشق بالکسر و بالفتح افراط محبت ست نه محبت مجازی من ادعے فعلیه السند۔ [۱۲ جواب]

چو درویش بی برگ دیدم درخت — قوی بازوان مانده بی برگ سخت
نه در کوه سبزے نه در باغ شخ — ملخ بوستان خورد و مردم ملخ

لفظ برگ از جهت اشتراک در میان معنی معروف و معنے سامان در مصرع اول ظرف لطف پیدا کرده و در مصرع دوم بمعنے دوم ست فقط۔ و قول او قوے بازوان معطوف بر درخت و مفعول فعل دیدم محذوف ست از جهت قیام قرینه اے و قوے بازوان را دیدم مانده بے برگ سخت و در عامهٔ نسخ قوے بازوان سست و درمانده سخت و همین بهتر ست چراکه درین صورت مقابله سخت با سست هم میرسد۔

دران حال پیش آمدم دوستی — ازو مانده بر استخوان پوستی
اگرچه بمکنت قوے حال بود — خداوند جاه و زر و مال بود
بدو گفتم ای یار پاکیزه خوے — چه درماندگی پیشت آمد بگوے

مصرع دوم از بیت اول صفت دوستی و در بعض نسخ ازان مانده تا آخر۔ و درین صورت حال بود از وی ای دران حال که از غایت فقر و فاقه بمرتبهٔ لاغر و نزار بوده که غیر از پوستے بر استخوان نداشت۔ و در بعض نسخ معتبره شگفت آمدم گو قوے حال بود : بهر تقدیر میم ضمیر متصل مفعول و بعد از وے لفظ ازین محذوف۔ و قول او که قوے حال بود بیان آن و مصرع دوم تفسیر قوے حال ست و معطوف قوے حال اعنی و اکنون چنین ست محذوف۔

بغرید بر من که عقلت کجاست — چو دانی و پرسی سوالت خطاست
نه بینی که سختے بغایت رسید — مشقت بحد نهایت رسید
نه باران همے آید از آسمان — نه بر میرود دود فریاد خوان
بدو گفتم آخر ترا باک نیست — کشد زهر جائے که تریاک نیست

و در نسخ معتبره بخندید بر من۔ و بهر تقدیر معطوف آن یعنے و بگفت محذوف۔ و این کاف با مابعد محو و بیان مقولهٔ آن۔ و بعد از قول او عقلت کجاست این عبارت که احوال زمانه صریح می بینی و باز از من استفسار می کنی محذوف۔ و مصرع دوم جمله شرطیه معطوف بر قول او عقلت کجاست و حاصل معنے بیت آنکه تند شد بر من یا بخندید بر من و بگفت که عقلت کجاست که احوال زمانه صریح مے بینی و باز از من استفسار مے کنی۔ و اگر از تجاهل ست پس چنین پرسیدن صواب نباشد۔ و قول او نه برمے رود دود فریاد خوان۔ اے

نہ بر آسمان میرود آہ مظلوم۔

گر از نیستی دیگری شد ہلاک ‖ ترا ہست کشتی ز طوفان چہ باک

مصرع اول شرط و مضاف الیہ نیستی یعنی لفظ کشتی و جزای این شرط یعنی گو بشو محذوف و حاصل معنے آنکہ اگر بسبب نبودن کشتی آن دیگری ہلاک شد اے در آب فرو رفت کو فرو رود ترا خود کشتی ست پس ز طوفان باک مدار۔ و در بعض نسخ بطرلاز طوفان چہ باک۔ و درینصورت این جملہ معترضہ بر سبیل تمثیل۔ و نیستی عبارت از تنگدستی۔ و ہست ترجمہ کان ناقصہ و اسم آن یعنی لفظ سامان محذوف۔ و قول او ترا خبر مقدم بر ہست بود۔ و حاصل معنے آنکہ اگر بسبب تنگدستی آن دیگرے ہلاک شد ترا ازان باک مدار۔ چراکہ سامان تراست و انچہ بعض محققین نوشتہ اند کہ این نسخہ محض غلط و در معنے آن تکلف ست این دعوے بے اصل و محض تحکم ست مخفے نماند کہ طوفان درینجا عبارت از آب عمیق ست و الا معقول نمی شود کہ باستعانت کشتی در طوفان سلامت توان ماند مگر آنگاہ کہ کشتی نوح باشد۔

نگہ کرد رنجیدہ در من فقیہ ‖ نگہ کردن عالم اندر سفیہ
کہ مردار چہ بر ساحلست ای رفیق ‖ نیاساید از دوستانش غریق

فاعل فعل نگہ کرد ضمیرے کہ راجع بطرف دوست ست۔ و در بمعنے آئی۔ و فقیہ بمعنے مطلق دانا ہو معنی فقیہ از عالم من بندہ و امثال آن۔ و نگہ کردن مفعول مطلق برائے تشبیہ بتقدیر حرف تشبیہ از قسم تشبیہ موکد چنانچہ در آیت کریمہ و تمر مر السحاب ای خواہد گذشت مانند گذشتن سحاب۔ و معطوف این بیت یعنی گفت محذوف۔ و بیت دوم برائے بیان مقولہ آن۔ و دوستانش غریق حال از ضمیر او۔ و حاصل معنے این ابیات آنکہ نگاہ کرد سوی من چون نگاہ کردن فقیہ بحقارت در سفیہ گفت کہ مرد اگرچہ بر ساحل باشد ای رفیق نمی آساید او دران حال کہ دوستان او در آب فرو رفتہ باشند و امکان زندہ بر آمدن شان نماندہ باشد و توان کہ لفظ فقیہ وضع مظہر موضع مضمر باشد یعنی آن دوست کہ فقیہ و عالم بود بسوے من بآن حقارت دید کہ دانائی در احمقے بہ بیند و در بعضے نسخ از دوستان غریق۔ و درین صورت کلمہ از سببیہ و مضاف دوستان یعنی لفظ اندوہ محذوف او دوستان مجاز بالحذف بود بمعنے اندوہ دوستان و غریق صفت دوستان اے نمی آساید او بسبب اندوہ دوستان کہ در آب فرو رفتہ باشند۔

من از بینوائی نیم روی زرد ‖ غم بے نوایان رخم زرد کرد

مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکہ۔ و در بعض نسخ دلم خستہ کرد۔

نخواہد کہ بیند خردمند ریش ‖ نہ بر عضو مردم نہ بر عضو خویش
بحمد اللہ ار چہ ز ریش ایمنم ‖ چو ریشے بہ بینم بلرزد تنم
منغص بود عیش آن تندرست ‖ کہ باشد بہ پہلوی بیمار سست

در تعریف احتباک ۱۲

مفعول فعل نخواہد یعنی این را محذوف۔ و کاف برائے بیان آن۔ و درین ہر سہ بیت احتباک است و آن عبارت ست ازانکہ حذف کردہ شود از اول بقرینہ ثانی و از ثانی بقرینہ اول چنانچہ در آیہ کریمہ۔ ہو الذی جعل لکم اللیل لتسکنوا فیہ و النہار مبصرا چہ مراد آنست کہ جعل لکم اللیل مظلما لتسکنوا فیہ و النہار مبصرا لتبتغوا فیہ۔ چنانچہ مولوی عبد الغفور بر حاشیہ فوائد ضیائیہ در مبحث تصریح فرمودہ۔ و برین تقدیر بعد از خردمند لفظ تندرست در بیت اول و لفظ خردمند بعد از تندرستان در بیت ثانی و بعد از تندرست در بیت ثالث محذوف باشد و حاصل معنے آنکہ ہر کہ خردمند تندرست ست آدمی خواہد این را کہ بہ بیند ریش بر عضوے آن عضو خواہ از آن خود باشد و خواہ از دیگرے۔ زیراکہ آن نیز در حقیقت از آن خود ست عز من قال ؎ بنی آدم اعضاے یکدیگر اند ؛ کہ در آفرینش ز یک جوہر اند ؛ چو عضوے بدرد آورد روزگار دگر عضوہا را نماند قرار ؛ و در بعض نسخ۔ چہ بر عضو مردم چہ بر عضو خویش۔ و این واضح تر ست دیگر گذشت کہ تکرار کلمہ چہ افادہ معنے مساوات کند۔

یکے اول از تندرستان منم ‖ چو ریشے بہ بینید بلرزد تنم

بین المصرعین لفظ آنکہ محذوف۔ و مصرع دوم جملہ شرطیہ بیان آن۔ و حاصل معنے آنکہ از تندرستان خردمند منم آنکہ چون ریشے تا آخر۔ و در بعض نسخ بحمد اللہ ار چہ ز ریش ایمنم چو ریشے بہ بینم بلرزد تنم اے اگر ریشے ے بینم بر عضو دیگرے می لرزد تن من از دیدن آن ریش و تن درینجا کنایہ او دل ست منغص بود عیش آن تندرست۔ کہ باشد بہ پہلوے بیمار سست اے عیش آن تندرست خردمند کہ چنین و چنین باشد۔ و در بعض نسخ بہ پہلوے رنجور۔

چو بینم کہ درویش مسکین نخورد ‖ بکام اندرم لقمہ زہرست و درد

و در بعض نسخ بکام اندرون۔ و درینصورت مضاف الیہ آن یعنی لفظ من محذوف باشد

و درین اشارت ست بآنکه هرچند آن لقمه شیرین و خوشگوار است اما در کام من حکم زهر و درد دارد که مقابل صاف ست و چون لفظ خورد بواو معدوله است قافیه آن با درد بالفتح بمعنی معروف نیز صحیح باشد. و درینجا هر دو معنی محتمل ست۔

یکی را بزندان درش دوستان	کجا ماندش عیش در بوستان

در بعض نسخ بزندان درون۔ و بهر تقدیر حال است از یکی و معطوف آن اعنی و خود ش در بوستان بود محذوف و شین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه دوستان ست که از وے قطع شده بلفظ در ملحق گشته. و حاصل معنی آنکه یکی را دران حال که دوستان او در زندان باشند و خود ش در بوستان بود او را عیش در بوستان نمی ماند بلکه منغص میشود۔

حکایت

شبی دود خلق آتشی بر فروخت	شنیدم که بغداد نیمی بسوخت
یکی شکر گفت اندران خاک و دود	که دکان ما را گزندی نبود

دود خلق کنایه از آه سوخته خلق۔ و قول او گزندے نبود۔ و در بعض نسخ زیانے۔

جهاندیده گفتش ای بوالهوس	ترا خود غم خویشتن بود و بس
پسندی که شهری بسوزد بنار	وگر چه سرایت بود بر کنار

اے حرف ندا و بوالهوس منادی و مصرع دوم منادی علیه و بیت دوم معطوف بران و این جمله مقوله گفت۔ و مفعول فعل پسندی اعنی این را محذوف۔ و ما بعد بیان آن۔ و اگرچه ترجمه آن و صلیه و مصرع اول متضمن بمعنی استفهام انکارے جواب آن و حاصل معنی این بیت آنکه آیا پسندے کنی اے لائق و سزاوار تو نیست که پسند کنی این را که شهرے در آتش سوخته گردد اگرچه سرائے تو بر کناره شهر باشد و آسیب آتش بدو نرسیده باشد و در بعض نسخ۔ کسی گفتش اے پای بند هوس۔ بهر تقدیر هوس در استعمال فارسیان بمعنی خواهش نفس ست و چون او خویشتن را بسیار دوست میداشت او را پای بند هوس گفتن معقول باشد۔

بجز سنگدل کی کند معده تنگ	چو بیند کسان بر شکم بسته سنگ

معده تنگ کردن کنایه از بسیار خوردن و مصرع دوم شرط و جزاے آن محذوف و فاعل فعل بیند ضمیرے که راجع بطرف سنگدل ست و کسان مراد از مردم گرسنه و حاصل معنی آنکه چون

خواهد دید آن سنگدل مردم گرسنه را که بر شکم سنگ بسته باشند مثل اصحاب رضی کرام تا کسے بر محبت فقر و فاقه ایشان اطلاع نیابد پس هرگز بر حال این مردم رحم نخواهد کرد و خوردنے که باخود دارد همه را بر خواهد خورد و قول و چون منخور دارے چگونه میخورد۔

مگو تندرست است رنجور دار	که می پیچد از غصه رنجور وار

مگو درینجا بمعنی خیال مکن و مصرع دوم علت آن۔ و تواند که مفعول مگو اعنی لفظ اینکه محذوف و ما بعد بیان آن۔ و رنجور دار در مصرع اول بدال و در دوم بواو و این کاف اضرابیه باشد۔

سبک پی چو یاران بمنزل رسند	نخسپد که واماندگان در پسند
دل پادشاهان شود بار کش	چو بینند در گل خر خارکش

سبک پی بفتح سین مهمله و ضمه موحده بمعنی مردم تیز پاے۔ و درینجا صفت ست مقدم بر موصوف اعنی یاران و بینهما لفظ چو اصل و این از جهت تعقید بود۔ و فاعل فعل نخسپد ضمیرے که راجع بطرف یاران ست و عدم تطابق در مرجع و ضمیر جائز چنانکه مکرر گذشت و در بعض نسخ نخسپند بصیغه جمع و این واضح ست غایتش درینصورت دال آن عند التقطیع واجب الحذف خواهد شد۔ و حاصل معنی بیت آنکه یاران سبک پے وقتیکه بمنزل میرسند ایشان را خواب نمی آید از جهت انتظار یاران کند پاے که هنوز در عقب اند و بمنزل نرسیده اند و در بعض دیگر۔ تنک دل بیاران بمنزل رسند ؛ نخسپد که واماندگان در پسند ؛ اعنی تنکدل بضم نوقانی سکون و فتح نون بمعنی نرم دل و از پسند مصدر بکلمه از که ترجمه من است و این ظاهرا تحریف ست زیراکه فارسی متعارف آنست که گویند از پس مے آیند نه آنکه از پس اند مگر آنکه از بمعنی در باشد و بعضے از محققین مے فرمایند که تنک دل مسند الیه و نخسپد مسند و بگمان فقیر همین نسخه انسب ست۔ و حاصل معنی آنکه مرد نرم دل هرچند یاران او بمنزل برسند او را خواب نیاید بدان سبب که واماندگان هنوز در عقب اند و بمنزل نرسیده اند برین تقدیر ارتکاب عدم تطابق مسند الیه و مسند نباشد و این محل تامل زیراکه موقع لفظ هرچند نیست بلکه موقع مادام ست و نیز لفظ چو بمعنی هرچند نیامده و معهذا معنی بیت هم درست نمی شود چه اگر واماندگان عبارت از یاران است درینصورت بین المصرعین تدافع باشد چراکه مآل مصرع اول انیست که یاران بمنزل رسیدند و مآل مصرع ثانی

این که یاران بمنزل نرسیدند و اگر عبارت از غیر یار افست درینصورت براے واپس بودن واماندگان وجه نمیتواند شد براے نخسپیدن او و معنے نماند که لپسند و کلمه اند یکے پس و دوم رابط پس هر دو را از هم باز باید نوشت تا مشتبه نشود که کلمهٔ واحد ست بمعنے مستحسن و مقبول و اگر باهم نویسند از جهت موافقت رسند خواهند بود و این نوعے از تفنن باشد و لفظ خارکش در قول او خرِ خارکش عبارت از خر بنده که خارها را بران بار کرده از وجه کرایه آن معاش می نموده باشد. و تواند که صفت خر بود یعنے خرے که خارها را بران بار کنند۔

اگر در سرای سعادت کس ست — ز گفتار سعدیش حرفی بس ست
همینت بسندست اگر بشنوی — که گر خار کاری سمن ندروی

کس عبارت از اہل مقابل ناکس. و مفعول این بیت و مضمون مصرع مثل مشهور که در خانه اگر کس ست حرفیش بس ست. قریب هم ست و این از تفنن بود. و در بعض نسخ نیدے بس ست۔

گفتار در عدل و ظلم و ثمرهٔ هر کدام

خبر داری از خسروان عجم — که کردند بر زیردستان ستم
نه آن شوکت و پادشائی بماند — نه آن ظلم بر روستائی بماند
خطائی که از دست ظالم برفت — جهان ماند و او با مظالم برفت

خطاے بلتبدا موصوف و ما بعد صفت آن. و خبر این مبتدا و متعلق برفت هر دو محذوف و مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکه. و حاصل معنے آنکه ظلمے که از دست ظالم واقع شد بر جهان آن ظلم موجب زوال جهان نگشت بلکه جهان بر همان حال ست که بود و آن ظالم با مظالم برفت. و بعضے از محققین میفرمایند که بگمان فقیر این قسم کاف بمعنے شرط باشد پس حاصل معنے بیت آن بود که اگر خطای از دست ظالم بر عالم رفت چه شد چراکه جهان ماند و او با مظلمه هاے که داشت از جهان رفت پس جزا محذوف شده و علت آن بجاے آن منسوب گشته. و این توجیه خالی از اغلاق نیست. و در بعض نسخ. خطا بین که بر دست ظالم برفت و درینصورت لفظ بین امر باشد و این شاذ ست چراکه از مادهٔ دیدن نیست بلکه این لفظ درین قسم جا با بر سبیل تعجب آورده میشود چنانکه درین بیت فصیح گنجوے ــــه فلک بین چه ظلم

آنکار اگند که اسکندر آهنگ دارا کند۔

خنک روز محشر تن دادگر — که در سایهٔ عرش دارد مقر
بقومی که نیکی پسندد خدای — دهد خسرو عادل و نیک رای

این بیت در عظمت شان پادشاهان عادل ست که روز قیامت که آفتاب از زمین یک نیزه بالا باشد ایشان دران روز زیر سایهٔ عرش خواهند بود۔

چو خواهد که ویران شود عالمی — نهد ملک در پنجهٔ ظالمی

این بیت معطوف ست بر بیت سابق بقومی که تا آخر. و در نسخ معتبره ویران کند و درینصورت فاعل این فعل و فعل خواهد و نهد ضمیرے باشد که راجع بطرف خدا ست و عالم که بفتح لام ست با ظالم بکسر لام صلاحیت قافیه شدن نداشت از جهت اختلاف حرکت ماقبل ردے لیکن چون حرف وصل که درینجا یاے تنکیر ست بدان پیوسته و ردے را متحرک گردانیده آن عیب مرتفع شده و از عجائب اتفاقات آنکه چون عدد ملک را که نود ست با عدد پنجهٔ ظالمے که هزار و چهل و یک ست جمع کنند هزار و یک صد و سی و یک میشود و آن عدد سال تاریخ جلوس یکے از پادشاهان این دیار ست۔

سگالند از و نیک مردان حذر — که خشم خدا ییست بیداد گر

در لفظ از و اضمار قبل الذکر ست یعنے اندیشه میکنند از بیدادگر حذر کردن را از براے آنکه بیدادگر غضب الٰهی ست که بصورت آدمی متمثل شده۔

بزرگی از و دان و منت شناس — که زائل شود نعمت ناسپاس

بزرگی درینجا عبارت از سلطنت و حکومت. و منت بمعنے احسان که سبب امنت ست و اگر منت بمعنے حقیقی خود بود منت شناس درست نمی شود پس عبارت شکر کن بقرینهٔ مقام ازان حذف شده و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست. و حاصل معنے بیت آنکه سلطنت و حکومت را از خدای تعالے دان و فضل و احسان او تصور کن نه مکتسب خود. پس شکر کن زیراکه درصورت شکر نکردن نعمت زائل میشود. و مخفی نماند که کلمهٔ نا اکثر بر اسماے مشتقه در مے آید چون نابالغ و ناسموع و کلمهٔ بے بر اسماے غیر مشتقه چون بیدانش و بے علم و بے شعور و بے زر. اما در بعض مواقع عکس این نیز آمده چون توان و امید که هر کدام اسم غیر مشتق است و کلمهٔ نا بران داخل ساخته ناتوان و ناامید مے گویند و بے توان و بے امید

۱ استعمال کلمهٔ نا و کلمهٔ بی

مستعمل نیست۔ واز ین قبیل ست ناسپاس در بیت ما نحن فیه۔

نه خود خوانده در کتاب مجید ... که در شکر نعمت بود بر مزید

حیث قال ولئن شکرتم لازیدنکم۔

اگر شکر کردی برین ملک و مال ... بمالی و ملکی رسی بی زوال

برین ملک و مال اشارت تمتعات این جهانی که فانی و سریع الزوال ست۔ و معنی مصرع دوم آنکه بمالی و ملکی خواهد رسید که ثابت و پایدار ست۔ و آن کنایه از تمتعات جاودانی آنجهانی ست۔

اگر جور بر پادشائی کنی ... پس از پادشاهی گدائی کنی

این بیت جمله شرطیه و مدخول حرف بر محذوف ست یعنی بر اعتماد پادشاهی یا متعلق آن محذوف یعنی بر پادشاهی نظر کرده جور کنی یا بمعنی در استعمال فرموده و بهر تقدیر بنای قافیه بر گدا و پادشا است که درینجا محذوف الهاء مستعمل ست چنانچه درین بیت ؎ خدایا جهان پادشاهی تراست ؛ ز ما خدمت آید خدائی تراست۔

حرامست بر پادشه خواب خوش ... که باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردله ... که سلطان شبانست و عامی گله

ظرف مضمون مصرع اول محذوف ست اعنی دران حال و مصرع دوم بیان آن ای دران حال که ضعیف از قوی متحمل رنج و تعب باشد و پادشاه بداد او نرسد۔ و در بعض نسخ چو باشد و درین صورت این مصرع شرط بود و جزای این شرط محذوف۔ و قول او بیک خردله بیای مقدار ای باندازهٔ یک خردله۔

بد انجام رفت و بد اندیشه کرد ... که با زیردستان ستم پیشه کرد
نخواهی که سختی کنند از پست ... نکو باش تا کس نگوید که ست

که بمعنی هر که ابتدای موصوف و ما بعد صفت و مصرع دوم خبر مقدم بر مبتدا و بیت دوم علت مضمون آن و برین اشاره زیردستان و برد اشاره بلکه بمعنی هر که و بد اندیشه لقلب اضافت ای اندیشهٔ بد و ستم پیشه کردای ستم کردن را پیشهٔ خود ساخت و برین تقدیر زیردستان مرید علیه زیردست باشد بر قیاس مستان که مزید علیه مست هم آمده و اگر بصیغهٔ جمع بود عدم تطابق در مسند الیه و مسند مشار الیه در اسم اشاره در فارسی شایع ست۔

حکایت

شنیدم که در مرزی از باختر ... برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار و گردن کش و پیلتن ... نکوروی و دانا و شمشیر زن

باختر مشترک ست در معنی مشرق و مغرب مثل خاور و هر دو معنی درست و قول او از یک پدر ای هر کدام را مادری جداگانه بود۔ و میتواند که بطریق استطراد باشد۔ و کلمهٔ از ابتدائیه اتصالیه ست که در می آید بر صیغهٔ واحد برای مجرد بودن مدخول آن موضعی که منفصل خارج شود از چیز دیگر بر خلاف از تبعیضیه که در می آید بر صیغهٔ جمع چنانچه ملا عبد الغفور بر حاشیهٔ فوائد ضیائیه در مبحث خواص اسم در حاشیه قول و من التبعیضیه بدان تصریح فرموده و در مصرع اول از بیانیه است و قول او نکوروی در بعض نسخ نکورای۔

پدر هر دو را سهمگین مرد یافت ... طلبگار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت نهاد ... بهر یک پسر زان نصیبی بداد
مبادا که با یکدگر سر کشند ... به پیکار شمشیر کین بر کشند
پدر بعد از آن روزگاری شمرد ... بجان آفرین جان شیرین سپرد

و بعد از لفظ پدر حرف شرط اعنی لفظ چون محذوف۔ و هر دو را سهمگین مرد یافت۔ فعل شرط و مصرع دوم معطوف بران۔ و بیت دوم جزای شرط۔ برفت بمعنی قصد کرد و چه باب رفتن در بعض مواقع بمعنی قصد کردن مستعمل میشود چنانکه گوئی رفتم که چنین کنم و چنانچه درین مصرع دوم بند قبای گریه بکشایم بها موئی ؛ و قول او آن زمین را تا آخر بیت بیان آن قصد و قسمت نهاد و نصیبی بداد بمعنی قسمت نهادن و نصیبی بدادن و بیت سوم علت مضمون این بیان و در بیت چهارم اعاده لفظ پدر وضع مظهر موضع مضمر۔ و حاصل معنی این ابیات آنکه پدر چون هر دو پسر را چنین و چنین یافت پس قصد کرد آن زمین را دو قسمت نهادن۔ و بهر پسر قسمتی از و بدادن برای آنکه بعد از وی مبادا با یکدیگر سر کشند و جدال و قتال بمیان آرند و بعد از تقسیم ملک در ایام معدوده خود بهر دو بجان آفرین جان شیرین سپرد۔ و میتوان گفت که قول او برفت با معطوفات خود محمول بر حقیقت۔ و رفتن بمعنی شدن ست از جای بجای اعم از آنکه برگشتن از آنجا امکان داشته باشد۔ یا نداشته باشد پس برای تحقیق معنی دوم چنین گفت که پدر بعد از آن تا آخر۔ و اعاده لفظ پدر از قبیل وضع مظهر

موضع مضمر ست۔ وچون واو عطف برائے مطلق جمع است ازین لازم نمی آید که اول برفت و بعد ازان۔ آن زمین را دو قسمت نهاد تا آخر۔ ودرین صورت معنے بیت دوم آن باشد که آن زمین را دو قسمت نهاد۔ وبهریک پسر قسمتی ازوے بداد وبرفت وبیت چهارم تفسیر همین برفت باشد وقول او بعد ازان اشاره بعد از تقسیم مملکت۔ وروزگارے شمرد عبارت از ایام معدود ست۔ ومخفے نماند که از نکات تکریر ذکر کردن چیزے ست که بعید شده است بسبب بعد مسافت در کلام از مبتدا یا از عامل وغیر ذلک چنانچه صاحب مطول بدان تصریح فرموده۔ پس افاده لفظ پدر درین بیت برائے بعد خبر اعنے روزگارے شمرد باشد از مبتدا۔ اعنے پدر هر دو را ولفظ سپردن بدو معنے مستعمل مے شود یکے حواله کردن چیزے بکسے بتوقع بازپس گرفتن ازو۔ ودوم رسانیدن چیزے را که از کسے بطریق مستعار گرفته باشند بدو۔ ودرینجا از قسم پسین ست۔

اجل بگسلانیدش طناب امل / وفاتش فرو بست دست عمل
مقرر شد آن مملکت بر دو شاه / که بیحد ومر بود گنج وسپاه
بحکم نظر در به افتاده خویش / گرفتند هر یک یکے راه پیش
یکے عدل تا نام نیکو برد / یکے ظلم تا مال گرد آورد
یکے عاطفت سیرت خویش کرد / درم داد وتیمار درویش کرد
بنا کرد ونان داد ولشکر نواخت / شب از بهر درویش شبخانه ساخت

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول۔ ولفظ وفات وضع مظهر موضع مضمر وشین ضمیر متصل منصوب که راجع بطرف پدر ست ودر معنی مضاف الیه طناب امل ودست عمل ست که از ینها قطع شده بالفظ بگسلانید ووفات ملحق گشته۔ وطناب امل باضافت مشبه به بمشبه ودست عمل اضافت بادنی ملابست عبارت از دستی که بدان عمل کنند۔ ومختار شارح بانسوے دست از عمل۔ ودرینصورت کلمهٔ از صله فرو بست باشد یعنے بسته کرد دست او را از عمل۔ ودر بعض نسخ زبانش فرو بست دست اجل۔ ودرینصورت دست اجل فاعل فعل زبانش فرو بست خواهد بود۔ وقول او بافتاده عبارت از بهبود ورفاه حال ست۔

خزائن تهی کرد وپر کرد جیش / چنان کز خلائق بهنگام عیش
برآمد همی بانگ شادی چو رعد / چو شیراز در عهد بوبکر سعد

برآمد بصیغهٔ ماضی بجهت استمرار۔ ورعد بالفتح آواز کردن ابر۔ وآواز ابر۔ وگویند فرشته ایست که ابر را میراند۔ وتشبیه بانگ شادی به بانگ رعد از جهت شمول رسائی اوست بگوش دور ونزدیک۔ وحاصل معنے قطعه آنکه لشکر را از نوازش بادشاهانه چنان بنواخت که بسبب آن نواخت خلائق را ثروت وغناے بهم رسید که از ایشان بانگ شادی برآمدن گرفت چنانچه در هنگام عیش وایام جشن در شیراز در عهد ممدوح برمے آید۔ ودر نسخ معتبره بگردون شدی بانگ شادی تا آخر۔

خدیوے خردمند فرخ نهاد / که شاخ امیدش برومند باد
حکایت شنو کودک نامجوے / پسندیده پی بود وفرخنده خوی
ملازم بدلدارے خاص وعام / ثناگوی حق بامداد ان وشام

خدیوے بیاے تنکیر موصوف ومصرع دوم صفت آن ای چنین خدیو که مستحق آنست که در حق او گفته شود این که شاخ امیدش تا آخر۔ وتواند که جمله معترضه مصدر بکاف دعائیه بود وقول او کودک نامجوی کنایه از برادر عادل وملازم درینجا ملتزم ست۔

دران ملک قارون برفتے دلیر / که شه دادگر بود ودرویش سیر

قارون کنایه از مطلق مالدار۔ وبرفتی بصیغهٔ اثبات۔ ومصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست۔

نیامد در ایام او بر دلے / نگویم که خارے که برگ گلے
سرآمد بتائید ملک از سران / نهادند سر بر خطش سروران

نیامد بصیغهٔ ماضی۔ ونگویم بنون نفی ومقولهٔ آن الخ لفظ این را محذوف وکاف برائے بیان آن وبعد از قول او که خارے عبارت بلکه این میگویم محذوف۔ ومابعد بیان آن وبعد از قول او برگ گلے عبارت هم نیامد۔ وعلت این فعل نیز محذوف۔ وحاصل معنے این مصرع آنکه نمیگویم اینکه در زمان سلطنت او خارے بر دلے نیامد ازین جهت خراشی بدو نرسید بلکه میگویم این که برگ گلے هم نیامد چرا که هیچکس را احتیاج بچنین چیز ها که موجب راحت ست نمانده بود تا باشیاے موذیه چه رسد۔

سرانجام دیگر برادر شنو / که چون رفت زنهار ازان ره مرو
طمع کرد در مال بازارگان / بلا ریخت بر جان بیچارگان

چون استفهامیه بمعنے چگونه۔ وهر پنج بیت لاحقه بیان آن۔ وزنهار از آن ره مرو جملهٔ معترضه

برسبیل وعظ و نصیحت معطوف ست بر شنو - و حاصل معنی بیت آنکه سرانجام رفتن برادر دیگر که چگونه رفت با تو میگویم بشنو و زنهار از آن راه که او رفت مرو - و بیت لاحق بیان سرانجام مذکور ست اعنی -

بامید بیشی نداد و نخورد	خردمند داند که ناخوب کرد
که تا جمع گردد زر از گربزی	پراگنده شد لشکر از عاجزی
شنیدند بازارگانان خبر	که ظلم ست در بوم آن بی‌هنر
بریدند از آنجا خرید و فروخت	زراعت نیامد رعیت بسوخت
چو اقبالش از دوستی سر بتافت	بناکام دشمن برو دست یافت

مفعول فعل داند محذوف اعنی لفظ این و کاف بیانیه و مدخول آن بیان آن - و این مصرع در معنی مقدم ست بر مصرع اول بتقدیر لفظ اینکه و کاف در صدر مصرع اول از بیت دوم علت ناخوب کرد و کلمهٔ تا براے بیان غایت مضمون مابعد و بیشی بمعنی افزونیست - و حاصل معنی قطعه آنکه خردمند میداند که ناخوب کرد اینکه بامید افزون شدن خزانه زر را نه خودش خورد و نه بلشکر داد زیرا که تا غایت فراهم آمدن زر از گربزی و لطائف الحیل سپاه و لشکرش بسبب عاجزی و نایافتن زر از هم متفرق گردید و خودش تنها بماند - و در بعض نسخ بامید بیشین بیاے فارسی است بامید آنکه در زمان آینده بکار آید - و در بعض دیگر تا جمع کردن زر - تا آخر - و مخفی نماند که قافیه گربزی با عاجزی معیوب بود از جهت اختلاف حرکت ماقبل روی لیکن چون حرف وصل که درینجا یاست باو پیوسته در روی را متحرک گردانیده آن عیب مرتفع شد -

ستیزه فلک بیخ و بارش بکند	سم اسپ دشمن دیارش بکند
وفا در که جوید چو پیمان گسیخت	خراج از که خواهد چو دهقان گریخت
چه نیکی طمع دارد آن بی‌صفا	که باشد دعاے بدش در قفا

ستیزه فلک و سم اسپ دشمن هر کدام مبتدا و مابعد هر کدام خبر و اطلاق کندن بر بیخ حقیقت ست و بر بار استطرادا - و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول - و حاصل معنی بیت آنکه خصومت زمانه او را زنده گذاشت و نه اولادش را و سم اسپ دشمن پامال و خراب کرد دیار او را -

چو گفتند نیکان بدان نیک مرد	تو برخور که بیدادگر برنخورد
چو بخشش نگون بود در کاف کن	نکرد آنچه گفتند نیکانش کن

گمانش خطا بود و تدبیر سست	که در عدل بود آنچه در ظلم جست

هر دو بیت اول قطعه و لفظ چه و قتیکه - و مقوله گفتند اعنی لفظ این را و کاف بیانیه هر دو محذوف و مصرع دوم بیان آن - و نیکان عبارت از ناصحان و موصول مع الصله تو برخور اعنی از ملک و معطوف تو برخور اعنی و بیدادگر مشو هر دو محذوف و مابعد علت آن و مصرع از بیت دوم علت مضمون مصرع دوم - و حاصل معنی این ابیات آنکه وقتیکه گفتند خیرخواهان بآن نیکمرد این را که تو برخور از ملک و بیدادگر مشو زیرا که هر که بیدادگرست برنخورد از ملک چون بخت او در روز ازل نگون واقع شده بود بر قول ناصحان عمل نکرد - و آنچه بعض محققین نوشته که در صورتے که مشار الیه قول او آنچه مضمون مصرع دوم بیت اول باشد لفظ کن زاید محض میشود پس صحیح آنست که کاف بیان که معنی موصول پیدا کند بعد از لفظ آنچه محذوف شده و بطریق تنازع لفظ آنچه مفعول نگردد کن باشد انتهی - درینصورت رفع ایهام نمیشود پس بهتر آنست که لفظ آن بسین و چه گفتند نیکانش کن بیان آن و مفعول [جواب ۱۲] این کن اعنی آنرا محذوف - و مشار الیه این مفعول مضمون مصرع دوم از بیت اول باشد - و آنچه بعد ازین گفته که مراد از کاف کن مبالغه است و ازلیست هر چند در حقیقت در ازلیت تقدم و تاخر نیست لیکن چون لفظ کن دو حرف دارد اولش کاف و دومش نون از گفتن کاف کن تقدیم دیگر حاصل شده و گویا کنایه است از ازل الآزال این بر تقدیریست که کن عبارت از ازل باشد و حال آنکه چنین نیست بلکه لفظیست که در روز ازل از جناب [جواب ۱۳] الٰهی صادر شد بصور علیه او براے وجود گرفتن آنها در خارج بر حسب اوقات معهوده و اختیار کاف یا حرفے دیگر در امثال این براے مبالغه بود در آنکه هرگاه اول انجیز چنین و چنین ست پس ازینجا قیاس باید کرد که آخر آن چگونه خواهد بود - و ازین قبیل ست درین بیت مولوی معنوی ؎ هنوز از کاف کفرت خود خبر نیست ؛ حقایقهاے ایمان را چه دانی ؛ و تواند که مراد از قول او تو برخور این باشد که تو بیدادگر مشو - و قول او بیدادگر برنخورد علت تو برخور بود - و در بعض نسخ بیت دوم مقدم بر بیت اول و بجای چو گفتند چه گفتند که کلمهٔ استفهام ست و درینصورت چه گفتند استفهام از قول و آنچه گفتند و مصرع دوم جواب این استفهام بود یعنی نیکان این سخن بگفتند که تو برخور و اختیار لفظ نیک مرد بجاے بدمرد بنا بر تفاؤل و شگون یا بطریق تعریض و سخریه است و هذا هو الاقوی -

حکایت

یکی بر سر شاخ و بُن می بُرید	خداوند بستان نگه کرد و دید
بگفتا که این شخص بد می کند	نه با من که با نفس خود می کند

مفعول دید حاصل معنے مصرع اول ست یعنے آن حالت را دید و نگه کرد۔ و درین صورت لفظ دید بعطف تفسیرے برای تاکید باشد۔ ومیتوان گفت که مفعول اول شخص و مفعول ثانے عمل وست۔ و کاف درین او که با نفس جمله اضرابیه و بعد از لفظ خود لفظ بد محذوف و حاصل معنے این ابیات آنکه شخصے بر سر شاخ درختے نشسته بود و بیخش می برید باغبان بسوے آن شخص نگاه کرد و دید که چنین وچنین میکند پس بانفس خود گفت که این شخص بد مے کند لیکن نه با من بلکه با نفس خود بد میکند مراد ازین معامله زیانی نخواهد رسید و در بعض نسخ بگفته که این مرد وصحیح گر این مرد بمعنے اگرچه این مرد۔

نصیحت بجایست اگر بشنوی	ضعیفان میفگن بکتف قوے
که فردا بداور بود خسروی	گدائی که پیشت نیرزد جوی
چه خواهی که فردا بود مهتری	مکن دشمن خویشتن کهترے
که چون بگذرد بر تو این سلطنت	بگیرد بگین آن گدا دامنت

بجای بمعنے بموقع و اگر بشنوی جمله شرط وجزای این شرط محذوف۔ و مصرع دوم بیان نصیحت و بیت دوم علت مضمون آن و بای بکتف برای استعانت۔ و بای بداور بمعنے پیش و بود ترجمهٔ کان ناقصه و گدا اسم و خسرو خبر آن۔ و یای تنکیرے در خسروے برای تعظیم۔ و در گدای و جوے برای تحقیر۔ و نیرزد جوی بحذف صله و حاصل معنے این ابیات آنکه اگر بشنوے نصیحت را پس بموقع است و آن انیست که ضعیفان را میفگن۔ باستعانت کتف قوے که تو داری از برای آنکه فردا پیش داور برحق بادشاه بزرگ خواهد شد گدای حقیرے که امروز پیش تو بجوے نمی ارزد۔ و درین اشارت ست بآنکه در دنیا ضعیف ست او دران عالم قوے خواهد بود۔ و در بعض نسخ نصیحت نجات ست بنون اے رستگارے ست و در بعض نصیحت همین ست۔ و درینصورت لفظ همین مبین و مصرع دوم بیان آن باشد و قول داور گدا اشاره به کهتر۔

مکن پنجه از ناتوانان بدار	که گر بفگنندت شوی شرمسار

که زشت ست در چشم آزادگان	بیفتادن از دست افتادگان

مفعول مکن اعنی لفظ چنان محذوف۔ و مصرع دوم بیان آن و جمله معطوف بر پنجه از ناتوانان بدار و حاصل معنے آنکه تو که توانائی پنجه خود را از ناتوانان باز دار و چنان مکن که اگر از دست شان افگنده شوی شرمسار بمانی و من بعد هیبت تو در دل ایشان نماند و آنچه بعض محققین نوشته که انسب آنست که مفعول مکن محذوف باشد بقرینهٔ آینده یعنے پنجه با ناتوانان مکن و پنجه را از آنها باز دار پس هر دو جمله معطوف و معطوف علیه باشند بحذف عاطف برای ایضاح یا تاکید برین تقدیر ارتکاب تقدیم معطوف بر معطوف علیه که در فارسی بنظر نیامده و سابق قلمی گردیده احتیاج نمی افتد انتهی درینصورت معطوف علیه و معطوف هر دو متحد میشوند و در اول هم ابهام و اجمال نیست که محتاج ایضاح و تفصیل باشد و آن نکات که اهل معانی برای تاکید آورده اند نیز مفقود میگردد پس معطوف را برای ایضاح یا تاکید گفتن صحیح نباشد۔

بزرگان روشندل نیکبخت	بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنباله راستان کج مرو	وگر راست خواهی ز سعدی شنو

حاصل معنے بیت اول آنکه بزرگان دنیا که عبارت از بادشاهان کبارست باستعانت فرزانگی از ملوک دیگر تاج و تخت ایشان را برده اند۔ و در ملک و مملکت ایشان تصرف نموده اند یا تاج و تخت خود را از دست متغلبان و جباران بسلامت برده اند و بدست ایشان اسیر و دستگیر نشده اند۔ و اغلب که اشاره باین معنے باشد که تاج و تخت را ازین جهان همراه برده اند۔ چنانچه درین جهان سلطنت میکردند و دران جهان نیز سلطنت میکنند و بیت دوم متفرع ست بر بیت اول۔ و مبین بهتین این عبارت که پس تو نیز اگر فرزانهٔ متابعت ایشان بگزین و حرف راست را می شنیده باش از هر که باشد محذوف۔ و حاصل معنے آنکه هر گاه ایشان بسبب فرزانگی بسلطنت دو جهانے رسیده باشند پس تو نیز اگر فرزانه متابعت ایشان بگزین و حرف راست را می شنیده باش از هر که باشد۔ و اگر از سعدے میخواهے پس بشنو که حرف راست انیست که بدنباله راستان کج مرو۔ و آنچه بعضے محققین نوشته که غالب آنست که در قول و دگر راست واو عطف تحریف ست و صحیح الف درین صورت مصرع اول مفعول بشنو خواهد بود انتهی۔ درینصورت این بیت را با سابق ربطے هم نمیرسد و محض اجنبی میشود فتامل۔

گفتار در سبکساری اهل فقر

مگو جاهی از سلطنت بیش نیست | که ایمن تر از ملک درویش نیست

ملک درویش کنایه از فقر و فاقه و صبر و قناعت و تسلیم و رضا۔

سبکسار مردم سبکتر روند | حق این است و صاحبدلان بشنوند

مصرع اول مبتدا و سبکسار صفت مردم مقدم بر موصوف۔ و حق اینست خبر مبتدا۔ و لفظ این اشاره بمضمون مصرع اول و صاحبدلان بشنوند معطوف بر خبر حق اینست و مفعول بشنوند اعنے سخن حق محذوف۔ و حاصل معنے بیت آنکه اینکه گفتم که سبکسار مردم سبکتر میروند همین حق ست و سخن حق را صاحبدلان می شنوند۔

تهیدست تشویش نانے خورد | جهانبان بقدر جهانے خورد

درینجا مفعول خورد اعنی لفظ تشویش محذوف است از جهت قیام قرینه۔ و در بعض نسخ ملک غم بقدر جهانے خورد و این واضح ست۔ و بهر تقدیر بقدر جهانے عبارت از ممالک بحر و سهات و نه ممالک تمام روی زمین۔

گدا را چو حاصل شود نان شام | چنان خوش بخسپد که سلطان شام

قید سلطان شام اتفاقی ست نه احترازی یا بجهت اشتراک لفظ شام در معنے وقت خاص و ولایت خاص۔ و درینجا بمعنے دوم ست بر سبیل مشاکله والّا در اداے مطلب تنها لفظ سلطان کافی ست۔

غم و شادمانی بسر میرود | بمرگ این دو از سر بدر میرود
چه آنرا که بر سر نهادند تاج | چه آنرا که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازی بکیوان برست | وگر تنگدستی بزندان درست
وران دم که اجل بر سر هر دو تاخت | نمیشاید از یکدگرشان شناخت

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و مضاف بلفظ این اعنی خیال۔ و در مصرع اول مفعول فیه بسر میرود اعنے در ایام حیات و بعد ازوے عبارت لیکن خیال این هر دو در سر باقی می ماند محذوف از جهت قیام قرینه۔ و حاصل معنے بیت آنکه غم و شادمانی بسر میرود در ایام حیات لیکن خیال این هر دو در سر باقی میماند و در مرگ خیال این دو نیز از سر بدر میرود۔

حکایت

شنیدم که یکبار در دجله | سخن گفت با عابدے کله
که من فر فرماندهی داشتم | بسر بر کلاه مهی داشتم
سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق | گرفتم ببازوی دولت عراق

نصرت وفاق در بعض نسخ فرصت والاول هو الاقوی۔

طمع کرده بودم که کرمان خورم | که ناگه بخوردند کرمان سرم

اختیار لفظ خوردن در مقام گرفتن در مصرع اول براے مشاکلت همین لفظ در مصرع دوم ست و مفعول طمع کرده بودم اعنے لفظ این محذوف و مابعد آن بیان آن و کاف در صدر مصرع دوم فجائیه و لفظ ناگه تاکید آن۔

بکش پنبهٔ غفلت از گوش هوش | که از مردگان پندت آید بگوش

این بیت مقولهٔ شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول۔ و بکش امر ست از کشیدن۔ و در بعض نسخ بکن از باب کندن۔

گفتار در نکوکاری و بدکاری و انجام هر کدام

نکوکار مردم نیفتد بدش | نورزد کسی بد که نیک آمدش

نکوکار مردم بتقدیم صفت بر موصوف مبتدا و نیفتد بدش خبر آن۔ و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول۔ و مفعول نورزد اعنی لفظ این محذوف۔ و کاف که موقعش پیش از لفظ بد بوده و از جهت تعقید لفظی بعد ازوے واقع شده بیانیه است پس معنے مصرع اول این باشد که مردم نکوکار را بد واقع نمیشود و در نسخ معتبره نکوکار هرگز نباشد بدش۔ و در بعض نکوکار مردم نباشد بدش و بهر تقدیر نکوکار مبتدا و مابعد خبر آن۔ و حاصل معنے آنکه هر که خودش نکوکار ست او را هرگز بد پیش نمے آید و مکروهے باو نمیرسد و قبول نمیدارد کسے این را که هر که خودش بد باشد نیک پیش آید او را مکروهے باو برسد۔

شرانگیز مردم سوے شر رود | چو کژدم که در خانه کمتر رود

شرانگیز مردم بر قیاس نکوکار مردم۔ و تشبیه این بکژدم در حق سوی شر رفتن۔ و قول او که در خانه کمتر رود صفت کژدم ست۔ و حاصل معنے آنکه شرانگیز مردم مثل کژدم ست که در خانهٔ خود کمتر

میرود بلکه بسوی شرا سے بخانهٔ مردم میرود چراکه منظور او ایذا بمردم ست۔ ودر بعض نسخ شر انگیز هم در سر شر رود صحیح در پے شر رود ا سے چنانکه نکوکار مردم در پے امر نیک میرود همچنین شر انگیز مردم در پے شر میرود۔

اگر نفع کس در نهاد تو نیست | چنین آدم و سنگ خارا یکیست
غلط گفتم ای یار فرخنده خوے | که نفع ست در آهن و سنگ و روی
چنین آدمے مرده به ننگ را | که بروی فضیلت بود سنگ را

بیان چنین آدم محذوف از جهت قیام قرینه۔ و آدم درینجا بمعنے آدمی و این مجاز ست و پیش از بیت دوم عبارت بلکه اینهم۔ و مفعول غلط گفتم هر دو محذوف و مصرع دوم علت غلط گفتم۔ و بیت سوم معطوف بر آن۔ و مصرع دوم از وے بیان چنین آدمے۔ و حاصل معنے این دو بیت آنکه چنین آدمی که نفعے در نهاد او نباشد با سنگ خارا حکم مساوات دارد۔ بلکه اینهم غلط گفتم اسے یار فرخنده خوی چراکه نفع ست در آهن و سنگ و روی زیراکه چیزها از انها ساخته میشود و از چنین آدمے نفع ممکن نیست پس چنین آدمی که بر وی فضیلت بود سنگ را مرده به از برا سے عیبے که او دارد۔ و مخفے نماند که مضمون این ابیات قریب ست بمضمون آیهٔ کریمه ثم قست قلوبکم من بعد ذلک فهی کالحجارة او اشد قسوة وان من الحجارة لما یتفجر منه الانهار۔

نه هر آدمی زاده از دو به است | که دد ز آدمی زادهٔ بد به است
به است از دو انسان صاحب خرد | نه انسان که در مردم افتد چو دد
چو انسان نداند بجز خورد و خواب | کدامش فضیلت بود بر دواب

کاف در مصرع دوم از بیت اول اضرابیه و بعد از لفظ نه در مصرع دوم از بیت دوم لفظ آن محذوف و قول و انسان تا آخر بیان آن۔ و حاصل معنے بیت آنکه فضل انسان بر دو از جهت آنست که با مردم مؤانست کند نه آنکه صورت انسان واشته باشد و سیرت دد۔

سوار نگون بخت بی راه رو | پیاده برفتن برد زو گرو
کسے دانهٔ نیکمردی نه کاشت | کز و خرمن کام دل بر نداشت

سواری مبتدا موصوف و ما بعد آن صفت و مصرع دوم خبر مبتدا۔ و حاصل معنے آنکه هر سوار که راه راست گذاشته براه کج سلوک نماید از چنان سوار پیاده گرو می برد در رفتن و پیش از وے میرسد بمنزل مقصود۔

نه هرگز شنیدم که در عمر خویش | که بدمرد را نیکی آید به پیش

موقع کلمهٔ نه بعد از لفظ هرگز بود که از جهت تعقید لفظے پیش از وے واقع شده۔ و حاصل معنے بیت آنکه هرگز نشنیده ام که در عمر خودش به مرد بد نیکی پیش آمده باشد پس یکے ازین دو کاف زائد محض باشد۔ و بعض محققین میفرمایند بلکه غلط و حق آنست که این تغلیط هم غلط زیراکه بدون آن مصرع موزون نمیشود و زیادت حروف در کلام اساتذه شائع۔ و این زیادت نیز عیب نیست بلکه فوائد و غرائض ازان منظور چنانچه در مبحث خود معلوم میشود۔ و در بعض نسخ نه هرگز شنیدیم بصیغهٔ متکلم مع الغیر۔ و درینصورت در عمر خویش ظرف شنیدیم۔ و مفعول این فعل یعنے لفظ این محذوف باشد و مصرع دوم بیان آن۔

حکایت

گرازی بچاهے در افتاده بود | که از هول او شیر نر ماده بود
بداندیش مردم بجز بد ندید | بیفتاد و عاجز تر از خود ندید
همه شب ز فریاد و زاری نخفت | یکی بر سرش کوفت سنگی و گفت
تو هرگز رسیدی بفریاد کس | که میخواهی امروز فریادرس

گراز بضم کاف فارسی خوک نر بمعنے مرد دلاور و شجاع و سرهنگ و عون مجاز ست گر یزا ماله آن و مصرع دوم صفت گراز ے و بداندیش مردم باضافت لام الفیا بسکون و بتقدیم صفت بر موصوف هر دو محتمل۔ و بهر تقدیر مراد همان گراز ست۔ و قول و بیفتاد تفسیر قول او بجز بد ندید۔ و ما بعد آن معطوف بران و حاصل معنے بیت آنکه خودش در چاه بیفتاد و در انحالت دیگر ے را عاجز تر از خود ندیدای در خیال خود نیافت۔

همه تخم نامردمے کاشتی | ببین لاجرم تا چه بر داشتی
که بر جان ریشت نهد مرہمے | که دلها ز ریشت بنالد همے
تو ما را همی چاه کندے براه | بسر لاجرم در فتادے بچاه

این بیت اول و بیت سابق و هر دو بیت لاحق مقولهٔ گفت۔ و حاصل معنے مصرع دوم آنکه به بین که ازان تخم چه بار بدست آوردی۔ و در بعض نسخ ببین لاجرم بر که برداشتی۔ و درینصورت این کاف بیانیه بود ا سے ببین این بر را که حاصل کردی۔ و مختار فاضل هانسوی بر چه برداشتی اے ببین که آخر ثمرهٔ تخم نامردمی چه برداشتی۔

در

دگر

دو کس چه کنند از پی خاص و عام | یکی نیک محضر یکی زشت نام
یکی تا کند تشنه را تازه حلق | یکی تا بگردن در افتد خلق
اگر بد کنی چشم نیکی مدار | که هرگز نیارد گز انگور بار
نه پندارم ای در خزان کشته جو | که گندم ستانی بوقت درو
درخت زقوم ار بجان پروری | مپندار هرگز کز و بر خوری

ازینجا مقولهٔ شیخ ست بر سبیل وعظ و نصیحت. و در بعض نسخ یکی نیک سیرت یکی زشت نام و در بعض دیگر. دگر زشت نام. و در هر دو صورت لف و نشر مرتب ست. و در بعض یکی زشت محضر یکی نیکنام. و درینصورت لف و نشر غیر مرتب بود.

رطب ناورد چوب خرزهره بار | چه تخم افگنی بر همان چشم دار

رطب بضم را و فتح طای مهملتین خرمای تر. و چوب خرزهره کنایه از شاخ خرزهره یا درخت آن. و کلمهٔ چه برای استفهام تقریری. و میتواند که قول و چه تخم بقلب اضافت بود ای تخم هر چه افگنی متوقع آن باش که همان چیز بار خواهد آورد.

حکایت

حکایت کنند از یکی نیک مرد | که اکرام حجاج یوسف نه کرد
بسو داخیان بروی افشاند دست | که حجاج را دست حجت ببست

فاعل فعل افشاند ضمیر یکیه راجع بطرف یکی ست و مرجع قول اندوی ای حجاج که در مصرع دوم از بیت اول ست و باب بستن لازم و متعدی هر دو آمده. پس فاعل فعل ببست بمعنی ادل دست حجت باشد و بمعنی ثانی ضمیری که راجع بطرف یکی ست و دست حجت مفعول آن. و حاصل معنی بیت آنکه بسبب جنونی که آن نیک مرد داشت بر حجاج چنان غضب کرد که حجتش پیش نرفت.

بسرهنگ دیوان نگه کرد تیز | که نطعش بینداز و خونش بریز
چو حجت نماند جفا جوی را | بپرخاش درهم کشد روی را
بخندید و بگریست مرد خدای | عجب ماند سنگین دل تیره رای

با بمعنی الی. و نگه کرد تیز بمعنی اشاره کرد بغضب و مصرع دوم بیان آن اشاره است ای قطع مینداز برای او و خونش بریز و بیت چو حجت نماند تا آخر جملهٔ معترضه است بر سبیل تمثیل

پیر بخندید

چو دیدش که خندید و دیگر گریست | بخندید کین خنده و گریه چیست
بگفتا همی گریم از روزگار | که طفلان بیچاره دارم چهار
همی خندم از لطف یزدان پاک | که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک

همی خندم تا آخر معطوف بخندید یعنی گفت این محذوف ست و کاف بیانیه و مجموع اینکه این خنده و گریه چیست مقولهٔ گفت و مصرع دوم از بیت دوم علت همیگریم و معطوف طفلان تا آخر است یعنی و نمیدانم که بعد از مفارقت من بر سر ایشان چه خواهد گذشت نیز محذوف و بیت سوم معطوف بر همی گریم و مصرع دوم علت همی خندم و جملهٔ همیگریم با معطوف خود مقولهٔ بگفتا ست.

یکی گفتش ای نامور شهریار | چه خواهی ازین پیر روست دار
که خلقی برو تکیه دارند و پشت | نه بایست خلقی بیکبار کشت
بزرگی و عفو و کرم پیشه کن | ز خردان اطفالش اندیشه کن

برداشتن دست دار معطوف بر آن. و میتواند که ز و مخفف از دوم مرجع ضمیر او پیر و بیت دوم علت مضمون این امر و کلمه بر صلهٔ تکیه دارند و مصرع دوم اندوی معطوف بر خلقی برد تا آخر بود و حاصل معنی آنکه بایسته نیست خلقی را بیکبار کشتن و درین کنایه است با آنکه خون چنین پیر ریختن گویا خلقی بیگناه را کشتن ست و این بایسته نیست و در نسخ معتبره روا نیست خلقی بیکبار کشت. و در بعض نسخ ای نیک پی شهریار. و در بعض دیگر ازین پیر دستی بدار. و در بعض مکن دست ازین پیر صاحب بدار. و در بعضی ازین مرد دهقان بدار. و درین هر دو صورت مفعول فعل مکن ای یعنی اشاره که بخون ریز او کرده محذوف بود.

مگر دشمن خاندان خودی | که بر خاندانها پسندی بدی

این بیت معطوف بر بیت سابق اعنی بزرگی و عفو تا آخر. و مصرع ثانی در معنی مقدم ست بر مصرع اول و پیش از وی. عبارت و این را محذوف و این کاف با مدخول خود بیان آن و خاندانها مراد از خاندانهای بیگناهان. و بدی عبارت از قتل این مردم و مگر حرف استثنا و دشمن خاندان خودی مستثنی و مستثنی منه این اعنی وجهی دیگر ظاهر نیست محذوف. و حاصل معنی آنکه و این که بر خاندانها بدی می پسندی و قتل بیگناهان جائز میداری وجهی دیگر ظاهر نیست مگر اینکه دشمن خاندان خود نفس خود شده باشی لیکن درینصورت بیت در معنی انشا میشود اگر چه من حیث اللفظ خبر نمی نماید چه غرض ازین کلام آن ست که بر چنین خاندانها بدی مپسند

دو دشمن خاندان خود شود اگر این بیت معطوف بود بر قول وز خردان واطفالش تا آخر و مصرع
ثانی در معنے بدستور مقدم بر مصرع اول و کاف براے عطف و لعبد از قول او بر خاندانها
عبارت بدی مپسند و پیش از قول و لپسندی بدی حرف شرط محذوف و جزاے این شرط که
مستثنی منه مگرست اعنی این را وجهی دیگر نیست نیز محذوف پس حاصل معنے این خواهد بود
کواز خردان واطفال او مپندیش۔ و بر خاندانهاے ایشان بدی مپسند و اگر بپسندی بدے
این را وجهی دیگر نیست مگر انکه دشمن خاندان خود بنفس خود شده باشی و اشاره بامعنے خواهد بود
که مردم بقیة السیف همین طور بعد از تو خاندان ترا قتل خواهند کرد و در بعض نسخ که بر خاندانے بیای تنکیری
برای تعظیم و در ینصورت مراد ازین خاندان ذات همین پیر باشد۔

مپندار دلها بداغ توریش — که روز پسین آیدت خیر پیش

دلها بداغ توریش حال ست از ضمیر مپندار یا جمله اسمیه منادی موصوف و حرف ندا و مفعول مپندار
اعنی لفظ این هر دو محذوف و مصرع دوم بیان این۔ و حاصل معنے آنکه گمان مبر اے چنین و
چنین یا دران حال که دلها ریش باشند بداغ تو این که از ارتکاب چنین امر شنیع روز پسین
ترا خیر پیش خواهد آمد۔

شنیدم که نشنید و خونش بریخت — ز فرمان داور که داند گریخت

قول وکه داند گریخت در بعض نسخ که آرد گریخت۔ و بهر تقدیر بمعنے که مے تواند گریختن بکاف
استفهامیه است

بزرگی درین فکرت آن شب نخفت — بخواب اندرش دید درویش و گفت
دمی بیش بر من سیاست نراند — عقوبت بر و تا قیامت بماند
نخفتست مظلوم ز آهش بترس — ز دود دل صبحگاهش بترس

نخفت ماضی منفی۔ و فاعل فعل دید درویش کر وضع مظهر موضع مضمر ست و مراد ازان همان
نیکمرد و فاعل فعل گفت ضمیرے که راجع بطرف یکے نیکمرد ست۔ و بیت دوم ذو قافیتین و مقوله
گفت و نراند ماضی منفے و بماند ماضی مثبت۔ و بین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف و در بعض
نسخ بزرگی دران شب افکرت نخفت۔ و در بعض دیگر در مصرع اول نماند ماضی منفے و قافیه
منفی با مثبت معیوب ست اما اگر در مصرع دوم نیز منفی باشد پس بر سبیل استفهام انکارے
خواهد بود۔ و قول و نخفتست مظلوم تا آخر داستان مقوله شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت

نترسی که پاک اندرونی شبے — بر آرد ز سوز جگر یاربے

معطوف مصرع دوم و متعلق نترسی هر دو محذوف۔ و ما بعد این بیان این یعنی نمیترسی ازینکه
پاک اندرونے شبے از سوز جگر ناله بر آورد و آن ناله در جان تو چنان تاثیر کند که از ان متاذی
شوے و در بعض نسخ نالانے و در دوم ز سوز دلی و در بعض دیگر که سوز دلی۔ بکاف و این
ظاهر التحریف ست۔

نه ابلیس بد کرد و نیکی ندید — بر پاک ناید ز تخم پلید
مدر پردهٔ کس بهنگام جنگ — که باشد ترا نیز در پرده ننگ

وابلیس بد کرد تا آخر مدخول کاف بیان خبر محذوف مبتدای محذوف اعنی تو گمان میبرے که ابلیس
تا آخر۔ و جمله اسمیه مبتداے اول۔ و لفظ نه خبر مبتدای محذوف دوم اعنے لفظ اینچنین و این
جمله خبر مبتداے اول ست اعنی تو گمان می بری که ابلیس بد کرده نتیجه آن نیکی بدید اینچنین
نه۔ و مصرع دوم جمله معترضه بر سبیل تمثیل۔

مزن بانگ بر شیر مردان درشت — چو با کودکان بر نیائی بمشت

مصرع دوم شرط و جزاے این شرط محذوف و رسم ست پهلوانان را که هنگام مصارعت
براے طلب حریف بانگ درشت میزنند۔

حکایت

یکے پند می داد فرزند را — نگو دار پند خردمند را
مکن جور بر خردگان اے پسر — که یکروزت افتد بزرگی ز سر

پند خردمند عبارت از پند ناصح و ابیات لاحقه بیان آن۔ و قول او که یکروزت افتد بزرگی
ز سر اشارت ست بآنکه روزی مغلوب کودکان خواهی شد و رسوا خواهی گشت۔

نمی ترسی اے کودک کم خرد — که روزی پلنگیت برهم درد
بخردی درم زور سر پنجه بود — دل زیر دستان ز من رنجه بود
بخوردم یکے مشت زور آوران — نکردم دگر زور بر لاغران

متعلق نمیترسی۔ اعنے لفظ ازین محذوف۔ و مصرع دوم بیان آن۔ و چون سیاق آموزی یافت چنانچه
ز بیت سابق مستفاد میشود۔ درینجا بلفظ کودک یاد کرد و ناقص خرد برای آن گفت که این پسر
عاقبت اندیش و دوربین نبوده۔ و در بعض نسخ۔ ای کودک کم خرد۔ و درین صورت

مصرع دوم چنین باید که یک روزگر گیتی برهم درود مقرر است که گرگ کودکان را از جای بمدد برهم میدرد. و قول او بجزوی درم در بعض بجزوی مراد بهر تقدیر مراد از ایام کودکیست و یکی معنی یکنوبت و این بیت میتواند که مقولهٔ شیخ باشد۔

گفتار در رحمت بر زیردستان

الا تا بغفلت نخسپی که نوم / حرام ست بر چشم سالار قوم
غم زیردستان بخور زینهار / بترس از زبردستی روزگار
نصیحت که خالی بود از غرض / چو داروی تلخ ست دفع مرض

قول او دفع مرض ای دفع کنندهٔ مرض و این مجاز بالحذف ست۔

حکایت

یکی را حکایت کنند از ملوک / که بیماری رشته کردش چو دوک
همه شب نخفتی ز درد و الم / بجان ناله کردی ز جور و ستم
چنانش در انداخت ضعف جسد / که می برد بر کمترینان حسد

بیت دوم بحذف مضاف الیه است از جور و ستم زمانه که بر جانش کرده بود و این بیت در عامهٔ نسخ مکتوب نیست ظاهرا الحاقی ست۔

ندیمی زمین ملک بوسه داد / که ملک خداوند جاوید باد
درین شهر مردی مبارک دم ست / که از پارسایان چنو کم ست

ندیمی بیای تنکیر و در بعض نسخ ندیمی ملک را زمین بوسه داد۔ و درین صورت کلمه را مفید معنی اضافت باشد۔ و بهر تقدیر زمین ملک مفعول اول داد و بوسه مفعول ثانی است و در بعض نسخ دیگر ملک بر زمین بوسه داد۔ و درین صورت لفظ ملک در معنی مضاف الیه زمین باشد ای بر زمین ملک و صحیح ندیم ملک بر زمین اعنی ندیم ملک باضافت و معطوف بوسه داد اعنی داین و دعا کرد محذوف۔ و مصرع دوم بیان آن۔ و قول آن چنو کم ست و در بعض نسخ مثالش کم ست و مفاد هر دو یکی ست۔

نبردند پیشش مهمات کس / که مقصود حاصل نشد در نفس

مهمات جمع مهم و لفظ مقصود وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه از جمان مهمات بحذف مضاف الیه اعنی آن کس

بخوان تا بخواند دعایی برین / که رحمت رسد ز آسمان بر زمین
بفرمود تا مهتران خدم / بخوانند پیر مبارک قدم

برین اشارت به بیماری رشته و مصرع دوم صفت دعا و متعلق رحمت رسد محذوف۔ و حاصل معنی آنکه بطلب آن مرد را تا او برین بیماری دعاے بخواند چنین دعا که از خواندنش رحمت رسد تا آخر و تو شفا یابی۔ و میتواند که این مصرع معطوف بود بر قول او بخواند مصدر بکاف عاطفه۔

برفتند و گفتند کامد فقیر / تنی محتشم در لباس حقیر
بگفتا دعایی کن ای هوشمند / که در رشته چون سوزنم پای بند
شنید این سخن پیر خم بوده پشت / بتندی بر آورد بانگ درشت
که حق مهربانست بر دادگر / ببخشای و بخشایش حق نگر
دعای منت کی شود سودمند / اسیران مظلوم در چاه و بند
تو ناکرده بر خلق بخشایشی / کجا بینی از دولت آسایشی

فاعل فعل برفتند و گفتند ضمیرے که راجع بطرف مهتران خدم ست و مفعول گفتند اعنی احوال پادشاه را و معطوف او اعنی و بعجز و الحاح تمام تکلیف همراه بردن او کردند پیش پادشاه تا آنکه بیامد آن مرد و بیان حال کرد آن مرد چنین و چنین بوده پس بگفت پادشاه او را اینکه دعای مکن زیرا که درین بیماری پای بندم مثل سوزن که در رشته پاے بند باشد۔ و چون لفظ رشته مشترک ست در معنی معروف۔ و معنی بیماری معروف لطف پیدا کرد و قول او که خم کرده پشت صفت پیر ست۔ و در بعض نسخ خم بوده پشت۔ و قول او ببخشای و بخشایش حق نگر اشارت ست باین معنی که رحم کن بر احوال مظلومان و رحمت حق را بنگر بر حال خود که در حال چگونه شفا یابی۔ و قول او و اسیران محتاج در چاه و بند۔ در چاه و بند حال است از اسیران و اگر مضاف بود بطرف بند اضافت بادنی ملابست خواهد بود و ای چاهی که براے بند بندیان مقرر باشد و در بعض اسیران مظلوم در چاه و بند بواو عطف۔

نبایست عذر خطا خواستن / پس از شیخ صالح دعا خواستن

پیش از مصرع اول لفظ نخست محذوف ست از جهت قیام قرینه۔ و حاصل معنی آنکه نخست می بایست عذر گناهان خود خواستن از حق تعالی و آنگاه از شیخ صالح تکلیف دعا کردن۔ و درین التفات ست از تکلم بغیبت۔ و الا بایستی که میگفت پس از من دعا خواستن۔ و در بعض نسخ

شیخ وصالح بواو عطف یعنی از هر شیخ و هر صالح عموماً۔

کجا دست گیرد دعای منت ‌‌ ‌ دعای ستم دیدگان در پیت
شنید این سخن شهریار عجم ‌ ‌ ز خشم و خجالت بر آمد بهم
بر نجید و پس با دل خویش گفت ‌ ‌ چه رنجم حق است اینکه درویش گفت

مصرع دوم حال ست از ضمیر مخاطب۔ و مدار قافیه بیت بر لفظ من و پے و این صحیح نیست مگر آنکه بجای من لفظ وے بواو و مرجع آن شیخ صالح بود۔

بفرمود تا هر که در بند بود ‌ ‌ بفرمانش آزاد کردند زود

فاعل فعل بفرمود ضمیرے که راجع بطرف شهریارست و مرجع شین ضمیر همان شهریار و مفعول بفرمود اعنی لفظ این محذوف و کلمه تا قائم مقام کاف بیان و بعد از قول او تا هر که در بند بود عبارت در آزاد کنند اورا و بعد از وے لفظ پس تفریعیه و مفعول آزاد کردند اعنے هر که در بند بود او را هر دو محذوف۔ و حاصل معنی آنکه پادشاه بفرمود اینکه هر که در بند هست آزاد کنند او را پس بفرمان پادشاه آزاد کردند هر که در بند بود او را۔ و میتوان گفت که قول او بفرمانش متعلق است بدر بند بود که در مصرع اول ست یعنی هر که محض بفرمان پادشاه در بند بود او را آزاد کردند نه کسانے را که بحکم الٰهی مقید بودند مثل خونی و دزد۔ و در بعض نسخ برونش کنند اندران حال زود اے برون کنند او را در حال از بند۔ و برین تقدیر اندران حال مزید علیه در حال و لفظ زود تاکید آن بود۔

جهاندیده بعد از دو رکعت نماز ‌ ‌ بلا ور بر آورد دست نیاز
که اے بر فرازنده آسمان ‌ ‌ بجنگش گرفتی بصلحش بمان

لفظ جهاندیده وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه۔ و مراد ازان همان مرد پیر مبارک دم۔ و معطوف بر آورد اعنی و دعا خواست این محذوف۔ و بیت دوم بیان آن۔ و بمان امرست از ماندن بمعنے گذاشتن۔ و در بعض براں۔ از باب راندن۔ و این بر خلاف مقتضاے مقام ست۔

ولی همچنان بر دعا داشت دست ‌ ‌ که شه سر بر آورد برپای جست

ولی مفرد اولیا۔ و اینجا وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه و مراد ازان پیر مبارک دم۔ و کاف فجائیه است۔ و برپاے جست بمعنے بقوت برپاے بر جست یعنی آنکه متمسک بعصا شود۔ و در بعض نسخ ولی همچنان در دعا بود دست شه که رنجور افتاده بر پاے جست۔

تو گفتی ز شادی بخواهد پرید ‌ ‌ چو طاؤس کو رشته پا ندید

و این بیت دوم جمله معترضه بر سبیل تمثیل۔ و فاعل فعل بخواهد پرید ضمیرے که راجع بطرف شاه است و مرجع ضمیر او در قول او چو طاؤس کو بجانب طاؤس و شاه هر دو محتمل۔ و کاف بر تقدیر اول صفت طاؤس و بر تقدیر ثانی علت از شادی پریدن۔ و بعضے از محققین مے فرمایند که در صورتیکه مرجع ضمیر او لفظ شاه باشد لطف تشبیه از میان خواهد رفت انتهیٰ۔ این در صورتے تواند شد که تشبیه در حق رشته بر پا ندیدن باشد و اینجا چنین نیست۔ بلکه در حق پریدن ست فتامل۔

بفرمود گنجینهٔ گوهرش ‌ ‌ فشاندند در پای و زر بر سرش

مفعول بفرمود اعنے معتمدان را و مامور به آن اعنی که گنجینه گوهر در پاے و زر بر سرش بفشانند تا آنکه محذوف و قول او گنجینه گوهرش تا آخر بیت دخول این کاف ست۔ و حاصل معنے آنکه پادشاه بفرمود معتمدان را که گنجینه گوهرش در پای افشانند و زر بر سرش نثار کنند تا آنکه معتمدان گنجینه گوهرش در پاے افشاندند و زر بر سرش نثار کردند۔

از انجمله دامن بفشاند و گفت ‌ ‌ حق از بهر باطل نشاید نهفت
مرو با سر رشته بار دگر ‌ ‌ مبادا که دیگر کند رشته سر
چو باری فتادی نگهدار پای ‌ ‌ که یکبار دیگر نلغزد ز جای
ز سعدی شنو کین سخن راست ست ‌ ‌ نه هر باری افتاده برخاست ست

مصرع دوم از بیت اول بقوله گفت و بیت دوم بیان حق ست یعنے از جمله آن نثار دامن بفشاند و چیزے قبول نکرد و گفت حرف حق را بعلت حطام دنیوے لائق نیست نهفتن و آن اینست که با تو میگویم که مرو بر سر رشته تا آخر۔ و در بعض نسخ با سر رشته و بهر تقدیر بمعنے الی است و قول او نه هر بارے افتاده برخاست ست۔ ازان عالم ست که گفته شود نه هر وقتے چنین شده است بلکه در بعض اوقات چنین اتفاق می افتد۔

گفتار در بیوفائی دنیا و ترغیب به نیکوئی

جهانا پسر ملک جاوید نیست ‌ ‌ ز دنیا وفاداری امید نیست
نه بر باد رفتی سحرگاه و شام ‌ ‌ سریر سلیمان علیه السلام
بآخر ندیدی که بر باد رفت ‌ ‌ خنک آنکه با دانش و داد رفت

کسی زین میان گوی دولت ربود — که در بندهٔ آسایش خلق بود

قول وی باد رفت بمعنے بالاے باد- در بیت دوم دبمعنے مفت ورایگان در بیت سوم-

نه کار آمد آنها که بر داشتند — که گرد آوریدند و بگذاشتند

نه کار آمد ماضی منفی خبر مقدم بر مبتدا- و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف جهان ست وآنها مبتداے موصوف و مابعد صفت آن و فاعل فعل بر داشتند ضمیرے که راجع بطرف آنها ست و مفعول این فعل اعنی لفظ آنرا معطوف بر داشتند اعنے و در مصارف خیر صرف نکردند هر دو محذوف و مصرع دوم بر سبیل اضراب- وحاصل معنے بیت آنکه بکار نیاید جهان ای دولت دنیا آنهارا که بر داشتند آنرا و در مصارف خیر صرف نکردند بلکه فراهم آوردند و بحسرت بگذاشتند و بعض از محققین میفرمایند که فاعل کار آمد لفظ آنها ست- و فاعل بر داشتند و بگذاشتند مردم و در محل کثرت این قسم بسیار می آید چنانکه لفظ گویند بدون ذکر فاعل- و کاف در صدر مصرع دوم براے بیان علت مضمون مصرع اول پس حاصل معنے آن باشد که آنچه که مردم بر داشتند بکار نیاید زیرا که هر چه جمع کردند و گرد آوریدند همه را بگذاشتند- و درین صورت معنے بے تکلف میشود انتهی- بر متامل پوشیده نیست که ابیات سابقه ولاحقه دلالت دارند که فاعل کار آمد ضمیرے ست که راجع بطرف جهان ست نه لفظ آنها- و صحیح- بکار آمد آنها که بر داشتند و گرد آوریدند و بگذاشتند- بکار آمد و بگذاشتند هر دو ماضی مثبت- و نه گرد آوریدند ماضی منفی و بعد از قول او آنها کلمهٔ را که علم مفعولیت ست و بعد از کلمهٔ نه عبارت آنهارا هر دو محذوف از جهت قیام قرینه- وحاصل معنے آنکه بکار آمد آنهارا که در مصارف خیر صرف کردند و زاد راهی از ان با خود بر داشتند نه آنهارا که گرد آوریدند و بحسرت بگذاشتند-

حکایت

شنیدم که در مصر میری اجل — سپه تاخت بر روزگارش اجل

جمالش برفت از رخ دلفروز — چو خور زرد شد پس نماند ز روز

گزیدند فرزانگان دست فوت — که در طب ندیدند داروی موت

همه تخت و ملکے پذیرد زوال — بجز ملک فرمانده ذوالجلال

چو نزدیک شد روز عمرش بشب — شنیدند و میگفت در زیر لب

که در مصر چون من عزیزے نبود — چو حاصل همین بود چیزے نبود

جهان گرد کردم نخوردم برش — برفتم چو بیچارگان از سرش

پسندیده رایی که بخشید و خورد — جهان از پے خویشتن گرد کرد

میرے بیاے تنکیر و در بعض نسخ باضافت موصوف الی الصفة- و قول او پس نماند ز روز- بیاے تلازمی و فاعل فعل نماند روز و حرف زا زائده یعنی بسیاری نماند روز- و اگر پس بیاے فارسی بود پس ترجمهٔ فاء فصیحه و فاعل فعل نماند محذوف- و حرف را بیانیه خواهد بود اے نماند چیزے از روز- و قول او گزیدند فرزانگان در بعض نسخ یونانیان و بجائے ذوالجلال لفظ لایزال و در هر صورت صفت فرمان ده است و در بعض دیگر فرمانده ذوالجلال بیاے تنکیر- و قول او چو حاصل همین اشاره بمردن-

در آن کوش تا با تو ماند مقیم — که هر چه از تو ماند دریغ ست و بیم

کلمهٔ تا قائم مقام کاف بیان و معطوف مصرع اول اعنی و در ان کوش که با تو همراهے نه کند محذوف و مصرع دوم براے بیان علت آن- وحاصل معنے بیت آنکه تو که دولت دنیا یافته در ان امر سعی کن که موجب قیام آن با تو گردد و آن عبارت از سخا و کرم ست و در ان سعی مکن که موجب زوال آن از تو گردد و آن کنایه از امساک و اسراف ست زیرا که درین هر دو صورت این دولت با تو همراهی نخواهد کرد و هر چه از تو ماند بسبب امساک یا هر چه از تو برود بسبب اسراف آن موجب دریغ و بیم محاسبه است-

کند خواجه بر بستر جان کنداز — یکی دست کوتاه و دیگر دراز

دران دم تراهی نماید بدست — که دهشت زبانش ز گفتن ببست

که دستی ز جود و کرم کن دراز — دگر دست کوته کن از ظلم و آز

مصرع دوم از بیت دوم بیان دران دم- و قول او مے نماید بدست اے اشاره مے کند بدست و مرجع ضمیر شین خواجه است- و بیت سوم بیان آن اشاره- و در بعض نسخ که هیبت و بانش تا آخر-

کنونت که دست ست کاری بکن — دگر کے برآری تو دست از کفن

بتابد بسے ماه و پروین و هور — که سر بر نداری ز بالین گور

این ابیات مقولهٔ شیخ و قافیهٔ بکن با کفن از عیوب ملقبه است از جهت اختلاف توجیه که ارباب صناعت آنرا قوی گویند و صحیح- کنونت که دست است دستی بزن- وحاصل معنی بیت آنکه

تا مدت بسیار راه وغیره خواهد تافت. ما ترا در چند این حال شود که سر از بالین گور نتوانی برداشت کفن بفتحتین جامه که مرده را بدان بپوشند و فارسیان بسکون نیز استعمال نمایند هور بهای هوز و واو مجهول آفتاب۔

حکایت

قزل ارسلان قلعهٔ سخت داشت — که گردن بالوند بر میفراشت

مصرع دوم صفت قلعه و حاصل معنے آنکه در بلندی و محکمی بمثابه بود که الوند را بخاطر نمی آورد و در بعض نسخ اروند براء مهمله و آن نزد بعض مبدل الوند و نزد بعض دیگر نام شخصے که در آن کوه آسوده است و این کوه بنام او شهرت دارد۔

نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ — چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ

حاصل معنے مصرع اول آنکه نه اندیشه از در آمدن مخالف داشت بسبب استحکام آن قلعه نه حاجت بهیچ چیز داشت از آلات و ادوات جدال و قتال زبرای آنکه هرچه باید دران قلعه مهیا نموده و مصرع دوم معطوف ست بر مصرع اول بحذف عاطف و می تواند که برای بیان علت قول او نه اندیشه از کس بود۔

چنان نادر افتاده در روضهٔ — که در لاجوردی طبق بیضهٔ

مصرع دوم بیان چنان در روضهٔ و بیضهٔ بیای تنکیر. مفرد غیر مکتوب و قافیهٔ روضهٔ با بیضهٔ از عیوب غیر ملقبه است از جهت اختلاف قید لیکن امثال آن در کلام فصحا آمده و ظاهر امراد از بیضهٔ بیضهٔ نوروزیست که بکار بازی می آید و پیش سلاطین و امرا در طبقے گذاشته می آرند و میتواند که مطلق بیضه بود درین صورت استعاره تخیلیه خواهد بود و چون گرد بگرد قلعه باغات سر سبز بوده تشبیه آن کرده به بیضه که در طبق لاجوردی واقع شده باشد۔

حقایق شناسی جهاندیدهٔ — هنرمندے آفاق گردیدهٔ

آفاق بالمد جمع افق بضمتین بمعنی کرانه آسمان و هر کرانه که باشد اما فارسیان بمعنے این جهان استعمال نمایند هر چهار کلمه بیای تنکیر برای تعظیم و جهاندیدهٔ اے احوال جهان را دیده و نیک و بد آنرا خوب دریافته. و آفاق گردیده. اے اکثر آفاق عالم را سیر کرده۔ و سخنگوی بسیار دان اے از هر نوع سخن و هر گونه هنر بسیار داننده۔

بخندید کین قلعهٔ خرم ست — ولیکن نه پندارمش محکم ست

نه پیش از تو گردنکشان داشتند — دمی چند بودند و بگذاشتند
نه بعد از تو شاهان دیگر برند — درخت امید ترا بر خورند
ز دوران ملک پدر یاد کن — دل از بند اندیشه آزاد کن
چنان روزگارش به کنجے نشاند — که بر یک پشیزش تصرف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس — امیدش بفضل خدا ماند و بس
بر مرد هشیار دنیا خس ست — که هر مدتے جای دیگر کس ست

معطوف بخندید اے بخندید و گفت محذوف و کین قلعه تا آخر بیان مقولهٔ آن و ابیات لاحقه برای بیان علت نه پندارمش تا آخر. و بیت سوم معطوف بر شاهان دیگر تا آخر برند و خورند بمعنے خواهند برد و خواهند خورد و حاصل معنے این ابیات آنکه آن مرد بخندید و گفت که این قلعه خرم ست ولیکن گمان نمی برم این که محکم باشد چرا که پیش از تو هم گردنکشان این قلعه را داشتند و مدت حیات ایشان درین قلعه دمی چند بوده و انجام کار بحسرت گذاشته رفتند و همچنین در چند روز تو هم گذاشته خواهی رفت و بعد از تو شاهان دیگر خواهند برد اے دران تصرف خواهند کرد و درخت امید ترا بار خواهند خورد اے متوقع و مرغوب تو نصیب آنها خواهد شد و قول او ز دوران تا قول او ماند و بس. هر سه بیت باهم دست و گریبان و ضمیر شین راجع بطرف پدر. و قول او بر مرد هشیار تا آخر مقولهٔ شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت ست۔

حکایت

چنین گفت شوریدهٔ در عجم — بکسری که ای وارث ملک جم
اگر ملک بر جم بماندی و تخت — ترا کی میسر شدی تاج و تخت
اگر گنج قارون بدست آوری — نماند مگر آنچه بخشی خوری

قول او آنچه بخشی خوری بحذف واو عطف یا بحذف و آنچه۔

حکایت

چو الپ ارسلان جان بجان بخش داد — پسر تاج شاهی بسر بر نهاد
بتربت سپردندش از تاجگاه — نه جای نشستن بد آماجگاه
چنین گفت دیوانهٔ هوشیار — چو دیدش پسر روز دیگر سوار
زهی ملک و دوران سر در نشیب — پدر رفت و پای پسر در رکیب

هر دو بیت اول شرط اول ومصرع دوم از بیت اول معطوف بر الپ ارسلان تا آخر وظرف زمان فعل نهاد اعنی در همان روز ومعطوف این فعل اعنی وبفرمود که تربت سپارند الپ ارسلان را تا آنکه هر دو محذوف - وبیت دوم بیان آن ومرجع ضمیر شین الپ ارسلان ومصرع دوم صفت تربت بحذف عائد ومعطوف بیت دوم اعنی در روز دیگر سوار شد محذوف وبیت سوم جزاے این شرط ومصرع دوم از وی شرط ثانی وجزاے آن محذوف وشین ضمیر متصل منصوب در معنے مضاف الیه پسر ست که از وی قطع شده بالفظ وید ملحق گشته - روز دیگر ظرف دیده وسوار حال ست از مفعول دید وبیت چهارم بیان چنین گفت - وزهی کلمه تعجب - ومصرع دوم بیان متعجب علیه ومن المصرعین کاف بیانیه محذوف - وملک مضاف ودوران سر در نشیب باضافت موصوف الی الصفة مضاف الیه آن واضافت ملک ودوران از عالم اضافت گل گلشن وسر نگونی دوران که عبارت از آسمان ست بدیهی ومی تواند که جمیع ابیات لاحقه تا آخر داستان بیان چنین گفت باشد - وحاصل معنے آنکه چون الپ ارسلان بمرد در همان روز پسرش بادشاه شد وبفرمود که متوفی را بتربت سپارند تا آنکه بتربت سپردند واچنین تربت که نه جاے نشستن بود ونه آماجگاه ور روز دیگر سوار شد پس چون دید متوفی را دران حال که پسرش سوار بود پس چنین گفت دیوانهٔ هشیار که عجب ملک دنیا که پدر آنرا گذاشته رفته وپسر را پاے در رکاب است وتهیه رفتن دارد واین ملک نه با پدر موافقت کرد ونه با پسر خواهد کرد ومعهذا طالبان آن بسبب غفلتے که لازم ایشان ست ازان دست بر نمیدارد واز مشاهده چنین احوال متنبه نمیشوند وعبرت نمی گیرند - وتاجگاه عبارت از مکانے که تاج وکلاه دران میداشته باشند وآماجگاه عبارت از مکانے که تحت دران می زده باشند وشاح ها نسوے تاج وگاه بواو عطف - وبجاے آماجگاه لفظ آرامگاه آورده وگفته تاجگاه مرکب بمعنی جاے تخت خواندن چنانچه در اکثر نسخ واقع شده نظر بقافیه آرامگاه غلط ست انتہے - ودر نسخ معتبره در مصرع اول بارگاه ودر دوم آمارگاه وامار به میم بوزن ومعنے ابار بموحده اعنے حساب ست پس آن بارگاه حسابگاه ودیوان باشد که در عرف سلاطین دیار ما کچهرے گویند لیکن اگر ابارگاه بموحده بود پس نظر به بارگاه تجنیس زائد خواهد بود - ودر بعض نسخ قزل ارسلان جان آخر وزیر دولت وملک سر در نشیب - ودرین صورت ملک کنایه از زمانه وهر دو مصرع از بیت اول جمله اسمیه باشد

چو دیرینه روزی سر آرد ز عهد	جوان دولتے سر بر آرد ز مهد
منه بر جهان دل که بیگانه ایست	چو مطرب که هر روز در خانه ایست
نه لائق بود عیش با دلبری	که هر بامدادش بود شوهرے
نکوئی کن امسال چون ده تراست	که سال دگر دیگرے ده خداست

حاصل معنے بیت اول آنکه چون مرد معمر کهن سالی را زمان حیات او بسر آید جوان دولتے سر از مهد بر مے آرد ووارث او مے شود - دقوله وچو مطرب که هر روز در خانه ایست - ای هر جائیست که بر یک جا قرار ندارد -

کسی را که گنج ست وفرمان وجیش	جهانداری وشوکت وکام وعیش
گرش سیرت خوب وزیبا بود	همه وقت عیششش مهنا بود

مهنا بنون گوارا ودر صفات عیش مستعمل لیکن این ابیات در عامهٔ نسخ مکتوب نیست -

وگر زور مندے کند بر فقیر	همین پنجر وزش بود دار وگیر

فاعل فعل کند ضمیرے که راجع بطرف کسی ست ودر عامه نسخ کنے وپنجروزت بصیغهٔ خطاب وبا سیاق همین مناسب -

چو فرعون که ترک تباهی نکرد	بجز تا لب گور شاهی نکرد

چو ادات تشبیه وفرعون مشبه به موصوف وما بعد صفت آن - وتباهی کنایه از کفر وضلالت ومصرع دوم معطوف بر ترک تباهی تا آخر ومشبه ضمیرے که فاعل فعل کند وراجع بطرف کسے است واگر بعد از فرعون کاف نباشد درینصورت جمله معترضه شرطیه خواهد بود - وبعض محققین می فرمایند که این کاف پیش حقیقت شناسان صحیح نیست چراکه اگر پیش از نون فرعون مده مے بود حکم غنه هم میرسانید وواجب الحذف می شد در تقطیع ودر صورتیکه ماقبل واو مفتوح بود آن نون واجب التلفظ است ومضمون مصرع دوم دلالت دارد که این بیت الحاقی ست زیراکه هر بادشاه تا لب گور بادشاهی میکند خصوصیت بفرعون ندارد واگر مراد آنست که بادشاهی دنیا تا آخرت بدو نرسید پس آن نیز مخصوص بفرعون نیست از جهت آنکه اکثر ظالمان وکافران چنین بوده اند ونیز فرعون در نیل غرق شد لب گور را مناسبت ندارد غرضکه در معنے این بیت اختلال تمام ست خواه بکاف باشد وخواه بدون کاف انتهے - وجواب آنست که شق ثانی را اختیار میکنم میگویم که بلے مراد ما آنست که بادشاهی دنیا تا آخرت بدو نرسید وانچه گفته که

نا بهمان نون عنه

آن نیز مخصوص بفرعون ست. گوئیم ذکر فرعون بنا بر تمثیل ست ای چون فرعون مثلاً یا گوئیم از باب ذکر علم و اراده صفت: مشهور آنست ای چو ظالم و کافر هر که باشد یا گوئیم از باب حذف معطوف است ای چو فرعون وغیر آن از پادشاهان ظلمه و کفره - و آنچه گفته که فرعون در نیل غرق شد تا لب گور گفتن با و مناسبت ندارد گوئیم مراد از گور عالم برزخ ست که درمیان دار دنیا و دار عقبیٰ واقع شده پس درمیان غرق شدن فرعون در نیل و درمیان تا لب گور گفتن منافات نباشد۔

حکایت

حکیمے دعا کرد بر کیقباد ۔ که در پادشاهی زوالت مباد

حکیمے درین الخ مصرع دوم بیان مبین اعنی لفظ این محذوف و تاے ضمیر متصل منصوب در معنے مضاف الیه. پادشاهے - و بیت دوم معطوف بر بیت اول - و درین اشاره بدعاے مذکور و مصرع دوم بیان خبر او - و حاصل معنے بیت آنکه حکیمے دعا کرد بر کیقباد اینکه در پادشاهے تو زوال مباد۔

اگر ادا سے از خسروان عجم ۔ زعهد فریدون و ضحاک و جم
که در تخت و ملکش نیاید زوال ۔ نماند مگر ملک ایزد تعال

این مصرع جمله معترضه و تعال مخفف تعالیٰ است - و در بعض نسخ بجاے همین مصرع ز فر زانه مردم نزیبد محال ای سخنی که ممکن الوقوع نباشد. غاتیش درینجا مراد از همان مضمون دعاست۔

گرا جاودان بودن امید ماند ۔ چو کس را نه بینی که جاوید ماند

مصرع دوم شرط و جزای این محذوف و لفظ را در گرا مفید معنے اضافت و این کاف استفهامیه در معنے مضاف الیه لفظ بودن و لفظ جاودان مضاف الیه امید - و مفعول ماند یعنے لفظ ترا محذوف و حاصل معنی آنکه چون کسے را نمی بینی که همیشه مانده است پس توقع جاوید بودن که ترا مانده - و در بعض نسخ همین بیت بلفظ هست و بجاے ماند نیز واقع شده پس احدهما الحاقی باشد و بیت لاحق انیست۔

تو تدبیر خود کن که آن پیر خرد ۔ که بعد از تو آید غم خود خورد

و این پیش ازین نیز گذشت - و در بعض دیگر بیت سابق چنین گرا جاودان ماندن امید نیست چو بینی که آنجاے جاوید نیست: و درین صورت گرا بمعنے هیچ کس را و کلمه آن مبتدا و مشار الیه

آن گیتی - و جاے جاوید نیست خبر مبتدا - و این جمله مصدر بکاف علت مضمون ما قبل بود - و حاصل معنے آنکه هیچکس را امید جاودان ماندن در گیتی نیست از براے آنکه آن گیتی جاے جاودان نیست و میتواند که این جمله صفت گیتی باشد ای چنین گیتی که جاے جاوید نیست۔

من او را نه عمر ابد خواستم ۔ بتوفیق خیرش مدد خواستم

او را بمعنے براے او - و مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکه - و در بعض نسخ مرا و را که مفید معنی حصر ست۔

اگر گنش چه نقصان اگر پارساست ۔ بدنیا که در آخرت پادشاست

پارسا خبر مبتداے محذوف اعنی لفظ پادشاه - و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف این مبتدا باضمار قبل الذکر در قول او و بدنیا متعلق بلفظ پارسا و این قید وقوعے ست نه احترازی و قید وقوعی در کلام فصحا شائع - و قول او که در آخرت تا آخر علت مضمون قول او مرگش چه نقصان - و حاصل معنے بیت آنکه اگر پادشاه پارسا ست در دنیا پس از مرگ او را هیچ نقصان نیست چراکه در آخرت نیز بادشاه است ای بادشاه خواهد بود لیکن باعتبار ما ئول الیه بصیغهٔ حال آورده - و بعض محققین میفرمایند که صحیح نه دنیا بنون نفے و لفظ است ترجمهٔ کان تامه چنانچه درین بیت ؎ اگر کشور کشائی کامران ست: وگر درویش حاجتمند نان ست: بر تقدیرے که کامران صفت کشور کشا باشد - پس حاصل معنے بیت این بود که اگر پارساست او را از مرگ هیچ نقصان نیست چراکه او نه تنها در دنیا پادشاه است بلکه در آخرت نیز پادشاه است انتهی و این تکلف و نیز لفظ است از ادات ربط ست چنانچه اکثر علما بدان تصریح کرده اند و کان تامه از افعال تامه پس حرف را ترجمهٔ فعل گفتن صحیح نباشد و در بعض نسخ مصرع دوم چنین که در دنیی او آخرت پادشاست - و حاصل معنے این نیز همان که در صدر گذشت۔

پس این مملکت را نباشد زوال ۔ ز ملکے بملکے کند انتقال

لفظ این در معنے مضاف الیه مملکت - و یاے تنکیر در ملکے براے تحقیر و در بملکے براے تعظیم و فاعل فعل کند ضمیرے که راجع بطرف بادشاه پارساست - و حاصل معنے آنکه مملکت این بادشاه پارسا را زوال نباشد بلکه از مملکت ادنیٰ باعلیٰ رسیده باشد و این در حقیقت زوال نیست غاتیش قبل از مرگ متصف بسلطنت دنیا بود و بعد از مرگ متصف بسلطنت عقبیٰ شد۔

حکایت

شنیدم که از پادشاهان غور — یکی پادشه خر گرفتی بزور
خران زیر بار گران بی علف — بروزی دو مسکین شدندی تلف

ای مطلق خر را بسخره و بیگار گرفتی - و در بعض نسخ بزرگی جفاپیشه در حد غور - گرفتی خر روستائی بزور - و درین صورت اختیار لفظ بزرگی - بیاے تنکیر بر سبیل تعریض باشد - و قول و بروزی اے هر روز یک دو بار یا یک دو روز که عبارت از ایام معدود است -

چو منعم کند سفله را روزگار — نهد بر دل تنگ درویش بار
چو بام بلندش بود خود پرست — کند بول و خاشاک بر بام پست
شنیدم که بارے بعزم شکار — برون رفت بیدادگر شهریار

هر کدام ازین دو بیت اول جمله شرطیه مقوله شیخ بر سبیل تمثیل - و بود از افعال ناقصه و خود پرست اسم - و بام بلند خبر آن و مرجع ضمیر شین خود پرست باضمار قبل الذکر - و فاعل فعل کند ضمیرے که راجع بطرف خود پرست و عطف خاشاک بر بول بنا بر تغلیب ست - و کردن بمعنے انداختن و ریختن نیز آمده - و حاصل معنے بیت دوم آنکه چون بام بلند بود خود پرست را پس آن خود پرست می اندازد بول و خاشاک را بر بامی که فروتر ست از بام او - و تواند که مرجع ضمیر شین سفله و لفظ خود پرست وضع مظهر موضع مضمر باشد از عالم آنکه گوئی زید را زدند مسکین فریاد نکرد - پس معنے بیت چنین باشد که چون سفله را بام بلند بود آن سفله که خود پرست ست بول و خاشاک بر بام پست اندازد - و در بعض نسخ خاک و خاشاک و این بهتر ست -

تگاور بدنبال صیدی براند — شبش درگرفت از حشم باز ماند

فاعل فعل براند و باز ماند ضمیرے که راجع بطرف شهریار ست - و مرجع ضمیر شین نیز شهریار و تگاور مفعول براند و باب راندن لازم و متعدی هر دو آمده و درینجا بمعنے دوم ست اے روان کرد و در بعض نسخ بپاپے بدنبال تا آخر و از حشم دور ماند - و درین صورت براند بمعنے روان شد پس فاعل فعل این ضمیرے که باشد که راجع بطرف شهریار ست - و تواند که اینجا نیز بمعنے روان کرده باشد و مفعول آن اعنی لفظ مرکب یا هر چه بدین معنے باشد محذوف -

به تنها ندانست روی رہے — برآورد سر عاقبت در دہے

باے به تنها زائده - و مصرع دوم محض بمعنی ست چه اگر سر برآوردن کنایه از نمایان شدن ست

صلهٔ آن آری باید نه در اگر بمعنے فرود آمدن ست فرهنگها بران مساعدت نمی کنند و صحیح بنیداخت خود را شب اندر دہی - و در بعض نسخ بیفتاد ناکام شب در دہی -

پسر را همی گفت کاے شادبهر — خرت را مبر بامداد ان بشهر
که آن ناجوانمرد برگشته بخت — که تابوت را بنمیش جاے تخت
کمر بسته دارد بفرمان دیو — بگردون شد از دست جورش غریو
درین کشور آسایش و خرمے — ندید و نه بیند بچشم آدمے
مگر کین سیه نامهٔ بے وفا — بدوزخ رود لعنت اندر قفا

شادبهر خوش نصیب و ظاهرا مخفف شادی بهر ست بمعنے کسے که از شادی بهره داشته باشد تابوت صندوقی که دران جیز هانگاه دارند و جنازهٔ مرده و مشهور همین ست و قول او کاے شادبهر تا آخر - این ابیات مقولهٔ همی گفت - و خرت را اے خرے که تراست و مصرع اول از بیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیت اول و مصرع دوم از وی جمله معترضه مصدر بکاف دعائیه و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف آن ناجوانمرد در معنے مضاف الیه تابوت ست که از وی قطع شده بالفظ بنیم ملحق گشته - و تواند که مصرع مذکور بیان آن ناجوانمرد و آن ناجوانمرد مبتدا و محذوف و مصرع اول از بیت سوم خبر این مبتدا - و مصرع دوم از وے معطوف بران و شد بمعنے رفته است و بیت چهارم معطوف بر مصرع مذکور - و درین کشور مفعول فیه ندید و نه بیند - و مفعول این هر دو فعل آسایش و خرمی و متعلق این هر دو فعل اعنے از ان باز که او بادشاه شده است و مادام که او بادشاه خواهد ماند و بعد از لفظ مگر آنگاه محذوف - و کین سیه نامه تا آخر بیان آن - و لعنت اندر قفا حال از ضمیر فاعل رود اعنے آن سیه نامه - و حاصل معنے این ابیات آنکه مرد دهقان پسر را همیگفت که ای شادبهر بامدادان خر خود را بشهر مبر از براے آنکه آن ناجوانمرد که چنین و چنین ست مطیع و منقاد فرمان دیو است اے مطلق شیطان یا کنایه از نفس اماره و بر آسمان رفته است از دست جور او غریو و از ان باز که او بادشاه شده است درین کشور هیچ آدمی آسایش و خرمی را بچشم خود ندیده است و مادام که او بادشاه خواهد ماند نخواهد دید مگر آنگاه که او بمیرد و بدوزخ برود باین حال که لعنت قفاے او باشد و در نسخ معتبره سیه نامه دبیغه علم و مصرع دوم از بیت دوم چنین که تابوت بنمیش بر جاے تخت و قول و پیاده نخواهم شد غلط نساخ ست و صحیح نیارم شدن اے نمیتوانم رفتن -

عه و بعضی بجای ... در نسخه آمده ۱۵۸ سطر ۱۲

طریقی بیندیش و رای بزن	که رای تو روشن تر از رای من

این بیت تتمهٔ مقولهٔ پسر ست با پدر و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و رابطه دران محذوف و حاصل معنے آنکه راهی بیندیش که ازان بمنزل مقصود برسم و اندیشه بکن که ازان از دست جفای او متضرر نشوم۔

پدر گفت گر پند من بشنوی	یکی سنگ برداشت باید قوی
زدن بر خر ناتوان چند بار	سر و دست و پهلوش کردن فگار
مگر کین فرومایهٔ زشت کیش	بکارش نیاید خر پشت ریش

قوله و اگر پند من بشنوی شرط و جزای این شرط پس با تو بگویم و آن انیست که محذوف و مصرع دوم بیان آن۔ و قوی صفت سنگ و مصرع اول از بیت دوم معطوف بر قول او برداشت و مصرع دوم ازوی معطوف بر مصرع اول و بیت سوم علت افگار کردن و کلمهٔ مگر برای تشکیک است۔ و حاصل معنے آنکه اگر پند من بشنوی پس با تو بگویم و آن انیست که این خر را بسنگ قوی خسته و افگار کنی که درین صورت شاید که این خر بکار او نیاید و از دست غصب او محفوظ بماند۔ و در بعض نسخ زدن بر خر ناموری۔ و سر و دست و پا باش تا آخر۔ و بعض محققین نوشته که خر ناتوان بنون نیست بلکه باتوان بباے تازی بمعنے صاحب قوت و خر ناموری بسیار نامعقول و قوی عطف بیان ست نه صفت۔ زیرا که صفت اینقدر اتصال دارد که مابین مضاف و مضاف الیه آید چنانکه گوئی غلام عاقل زید و عطف بیان در فارسی بسیار آمده چنانکه گوید فرشته ات بنماید بخشم کروبی ؛ انتهے۔ تحقیق صفت و عطف بیان در شرح بیت چو پاکان شیراز تا آخر گذشت ؛ و بعد رجوع بآن معلوم خواهد شد که قول او قوی عطف بیان ست نه صفت و همچنین لفظ کروبی در مصرع مذکور غلط محض ست۔

چو خضر پیمبر که کشتی شکست	که از دست جبار ظالم برست

کاف اول صفت خضر و کاف دوم عاطفه و فاعل فعل برست ضمیری که راجع ست بطرف کشتی و تشبیه در افگار کردن خر را و رستن آن از دست جبار باعتبار ما یؤول الیه است و حاصل معنے آنکه چنانکه خضر پیغمبر علیه السلام که کشتی را شکست۔ و آن کشتی از دست غصب آن جبار محفوظ ماند۔ همچنین تو اگر این خر را افگار کنی از دست این بادشاه محفوظ خواهد ماند و در بعض نسخ ورد و در بعض وران۔ و در بعض دیگر ازان۔ و در بعض دست مکاره۔

و در بعض دست بپرست از باب رستن۔ و آنچه بعض محققین نوشته که دست جهال غلط محض ست و صحیح دست جبار است انتهے غلط محض۔ چرا که جبر بدو معنے آمده شکسته را بستن و درست را شکستن و اینجا هیچ یکے ازین معانی مناسب نیست زیرا که او غاصب بوده نه جبار۔ و نیز مناسب لفظ ظالم لفظ جاہل یا جهال ست چنانچه در تنزیل واقع شده که انه کان ظلوما جهولا نه لفظ جابر یا جبار و بعد ازان گفته که نسبت غلط غلط ست زیرا که جبار بمعنے ستمگار در فارسی شایع است و این ماخوذ است اعنی دوم آن که درست را شکستن است پس ظالم صفت کاشفه بود و جهال گر بالضم بود جمع جاہل خواهد بود و آن درینجا مناسب نیست مگر آنکه صیغه جمع را بجاے مفرد استعمال کرده باشند لیکن استعمال شرط است۔ و اگر نفیع بود آن مانوس نیست انتهے۔ بنابر قاعده محققیه اهل معانی و بیان صفت را صفت نمیباشد چنانچه در شرح بیت بنام جهاندار گذشت و بر تقدیر تسلیم که ظالم صفت کاشفه باشد تاکید خواهد بود نه تاسیس و حال آنکه تاسیس ابلغ ست از تاکید و در بعض نسخ وزان دست جبار ظالم برست۔ از باب بستن و درین اشارت ست بآنکه دستش را از گرفتن کشتی بغصب باز داشت۔ و قصهٔ مامور شدن موسیٰ بصحبت خضر علیه السلام و شکستن خضر کشتی را و گلو بریدن جوان بے ریش را و برآوردن دیوار افتاده را و توحش موسیٰ از صدور این افعال از خضر در تفاسیر و کتب سیر بتفصیل مسطور ست۔

و در معنی جبر

بسالی که در بحر کشتی گرفت	کسی سالها نام زشتی گرفت
بقوت چنان ملک و دولت براند	که شنعت برو تا قیامت بماند
خری دید پوسیدهٔ و کارگر	توانا فزور آور و باربر
یکی مرد بیچاره گرفته بدست	چنان میزدش کاستخوان می شکست
شهنشه برآشفت و گفت ای جوان	ز حد رفت جورت برین بے زبان
چو زور آوری خود نمائی مکن	برافتاده زور آزمائی مکن
پسندش نیامد فرومایه قول	یکی بانگ بر بادشه زد بهول
که بیهوده نگرفتم این کار پیش	برو چون ندانی بس کار خویش
بسا کس که پیش تو مسند نشست	چو وابینی از مصلحت دور نیست
ملک را درشت آمد از وی خطاب	بگفتا بگو تا چه بینی صواب

نپندارم از عقل بیگانهٔ — نه مستی همانا که دیوانهٔ
بخندید کای ترک نادان خموش — مگر حال حضرت نیامد بگوش
نه دیوانه خواند کس او را نه مست — چرا گشتی ناتوانان شکست
جهانجوی گفت ای ستمگاره مرد — چه دانی که حضرت برای چه کرد

شنعت بالضم زشت شدن و زشتی. هر دو بیت اول جملهٔ معترضه در ماجرای آن ستمگار
و در بعض نسخ گشتی شکست و این غلط نساخ. و فاعل فعل گرفت و براند ضمیرے که راجع بطرف
جبار ست و بین المصرعین از بیت اول عبارت ازان باز تا الآن و لبعد از بسے سالها رابطه محذوف
و بیت دوم معطوف ست بر قول او نام زشتی گرفت بتقدیر عبارت و نیز نام زشتی بمعنی زشت
نامے. و گرفت بمعنی گرفته است. و مصرع دوم بیان چنان و بماند بمعنی خواهد ماند. و حاصل معنی
هر دو بیت آنکه دران سال که او گشت بهار النقب گرفت ازان باز تا این زمان بسیار سالها ست
که مشهور نیز بزشت نامی شده است و نیز در زمان خود بقوت چنان سلطنت کرد که شنعت بر او تا قیامت
خواهد ماند. تنبیه این هر دو بیت در ضمن ابیات ما بعد مذکور ست و ابیات ما بعد از قول او شنعت
این جمله بتنقید تا قول او آزرده دل همه الحاقی چنانکه رکاکت الفاظ و عدم ارتباط باهم دلالت
صریح دارد بران. و از قول او یو بنیده دگار گر مستفاد میشود که اطلاق کار گرده صفات جارحی
آید و قول او یکی مرد سنگے گرفته بدست و در بعض نسخ یکی روز مرد استخوانی بدست
و درین صورت روز ظرف زمان و استخوان عبارت از حربه. و مرد کنایه از دهقان پسر باشد و این
صحیح نیست چرا که او مامور با فگار کردن خر بسنگ بود نه باستخوان. و نیز ماجرای شب ست
نه روز. و زور مرد بتقدیم معجمه بر مهمله و بقلب اضافت بمعنی مرد زور از عالم مرد هنر هم درست نمی شود
چرا که منظور ذکر احوال دهقان پسر ست نه غیر. و فرمایه قول بقلب اضافت ای قول فرومایه که کنایه
از پادشاه است و تواند که فرومایه صفت مقدم بر موصوف و مضاف الیه این موصوف محذوف بود از جهت
قیام قرینه و مجهول صفت بانگ ای بانگ با مهابت. و قول او نه پندارم بنون تحریف ست و صحیح که
پندارم بکاف تعلیلیه و قول او بخندید کاے ترک آخر معطوف بخندید است یعنی و گفت محذوف
و کاے ترک تا آخر بیان مقولهٔ آن و در بعض نسخ جوان گفت کای ترک و این واضح ست.

دران بحر مردی جفا پیشه بود — که دلها ازو بحر اندیشه بود
ز کردار او عالمے در خروش — جهانی ز دستش چو دریا بجوش

پس آنرا ز بهر مصالح شکست — که سالار ظالم نگیرد بدست
شکسته متاعے که در حرز تست — ازان به که در دست دشمن درست
بخندید دهقان روشن ضمیر — که پس حق بدست من ست ای امیر
نه از جهل می شکنم پای خر — که از جور سلطان بیداد گر

کاف در صدر مصرع دوم از بیت اول اضرابیه است و تواند که بیان همان پاے شکیر بود که در
قول او مردے جفا پیشه است. و در بعض نسخ که دلها هم از وے در اندیشه بود. و جز اگر
ز کردار او در خروش ؛ و بجاے که سالار ظلمش تا آخر سالار ظالم و الحق. سالار ظالم محاوره
نیست. و بجاے که از جور سلطان که از دست سلطان.

خر این جایگه لنگ و بیمار وش — ازان به که گیرد ملک بار کش

این بیت ذو قافیتین و لنگ و بیمار وش و بار کش حال ست از خر. و حاصل معنی بیت آنکه
خر درینجا یگاه و درین حال که لنگ و بیمار وش ست بهتر ست از آنکه غصب کند پادشاه دران
حال که این خر بار کش باشد. و در بعض لنگ و تیمار کش بفوقانی. و بیش ملک خار کش بجای معجمه.

تو آنرا نه بینی که گشتی گرفت — که چون تا ابد نام زشتی گرفت

قول او نه بینی بر سبیل استفهام انکاری. و کاف دوم عاطفه و چون استفهامیه است و در بعض
نسخ تو آن را نگوئی. و درین صورت اشاره باین معنی باشد که تو تنها همین حرف نگو. که او گشتی
را نیز در گرفت. و بس بلکه بگو که چرا تا ابد زشت نامے گرفت ؛ و در بعض دیگر بسا لنگه در بحر
گشتی گرفت ؛ بسے سالها نام زشتی گرفت ؛

نفوذ بر چنان ملک و دولت بماند — که شنعت برو تا قیامت بماند
ستمگر جفا بر تن خویش کرد — نه بر زیر دستان درویش کرد
که فردا دران محفل نام و ننگ — بگیرد گریبان و ریشش بچنگ

لفظ نفوذ و بماند در مصرع اول از بیت دوم تحریف ست و صحیح بقوت و براند.

نهد بار او زار بر گردنش — نیارد سر از عار بر گردنش

این بیت ذو قافیتین. و فاعل فعل نهد ضمیرے که راجع بطرف درویش. و فاعل فعل نیارد
ضمیرے که راجع بطرف ستمگر و زار حال ست از ضمیر نخستین. و در مصرع دوم شین ضمیر و بمعنی مضاف الیه
ست که از دی قطع شین بالفظ بر کردن ملحق گشته و حاصل معنی بیت آنکه آن درویش بار نهد

که رانند

برگردن آن ستمگر دران حال که آن ستمگر زار و ناتوان ست و نمی تواند بلند کردن سرے که ادعا بسبب ننگ و عار خود. و اگر اوزار بالفتح جمع وزر بالکسر بمعنے گناه باشد پس وجهی ست.

گرفتم که خر بار اکنون کشد
وران روز بار خران چون کشد

لفظ بار بحذف مضاف الیه اعنے شین ضمیر راجع بطرف ستمگر. و فاعل فعل کشد در مصرع اول خر یا ضمیرے که راجع بطرف خر ست. و در مصرع دوم ضمیرے که راجع بطرف ستمگار. و چون استفهامیه و بین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف. و حاصل معنے بیت آنکه فرض کردم که خر بار آن ستمگار را امروز میکشد لیکن دران روز که داور برحق بداد و داد خواهان خواهد رسید آن ستمگار بار خران را چگونه خواهد کشید اما اگر بعد از لفظ بار شین ضمیر باشد واضح تر میشود و اگر این کاف نباشد پس خر بار باضافت مفعول کشد و کشد بمعنے بیخ و بگیرد و در مصرع دوم بمعنے خواهد کشید خواهد برد.

گر انصاف گوئی بد اختر کسی ست
که در راحتش رنج دیگر کسی ست
همین پنجروزش تنعم بود
که شادیش در رنج مردم بود

انصاف در ینجا بمعنے راست یا محمول بر حقیقت ست پس در صورت اول موصوف آن و در صورت ثانی مضاف آن اعنے سخن محذوف باشد. و همین صحیح زیرا که اطلاق گفتن بر انصاف نیاید. و مصرع دوم بیان کسی و مرجع ضمیر شین دران لفظ کسے. و در مصرع اول از بیت دوم کاف بمعنے هر که باضمار قبل الذکر ست و حاصل معنے آنکه همین پنجروز کنایه از ایام معدود است او را تنعم بود که شادی او در رنج رسیدن بمردم بود و بیت دوم در بعض نسخ بعد از بیت مخنث که بیداد تا آخر واقع شده و بیت اول در عامهٔ نسخ مکتوب نیست.

اگر بر نخیزد به آن مرده دل
که خسپند از و مردم آزرده دل

مصرع دوم بیان مرده دل. و در بعض نسخ آسوده دل و این تحریف است.

مخنث که بیداد بر خود کند
از ان به که با دیگرے بد کند

مخنث مبتداے موصوف و ما بعد صفت آن. مصرع دوم خبر مبتداے محذوف. اعنے لفظ او و این جمله خبر مبتداے اول ست و حاصل معنے آنکه مخنث که بزه کارے را بر نفس خود می پسندد او بهتر ست از کسیکه با نفس دیگرے بد کند یا آن بیداد کردن او را بر نفس خود بهتر است از انکه با دیگرے بد کند.

پسر در پی کاروان رو نهاد
ز دشنام چندانکه دانست داد

مصرع دوم معطوف بر قول او رو نهاد و حرف ز ابراے بیان چندان. و دانست مبدل دانست که مخفف توانست ست و حاصل معنے آنکه چندانکه از دشنام دادن مقدور او بود بداد و در بعض نسخ در پے کاروانے فتاد.

ازین سو پدر روے بر آسمان
که یا رب بسجادهٔ راستان
که چندان امانم ده از روزگار
کزین شخص ظالم بر آرد دمار
شه این جمله بشنید و چیزی نگفت
به بست اسپ و سر بر نمد زین بخفت
همه شب ز بیداری اختر شمرد
ز سودا و اندیشه خوابش نبرد
چو آواز مرغ سحر گوش زد
پریشانی شب فراموش کرد

روے بر آسمان حال ست از پدر و بین المصرعین عبارت این دعا میکرد محذوف. و مصرع دوم بیان آن. و باے بسجاده قسمیه و بیت دوم مقسم علیه این قسم. و مصرع دوم از روے بیان چندان. و حاصل معنے آنکه آن طرف پسر رو نهاده بود و این طرف پدر رو باسمان این دعا میکرد که یا رب تا آخر مخفے نماند که مقام مقتضے آن بود که میگفت بر آرم دمار لیکن چون ترتب آثار سعادت و نحوست و اقبال و ادبار از گردش روزگار و صوارف لیل و نهار ست اسناد آن کرد بضمیرے که راجع بطرف روزگار ست و بجود نکرد. و در قول او شب گور چشم نخسپید لفظ خاک وضع مظهر موضع مضمر ست من غیر لفظ اسے لیشبی که مراد گور فرود آر که چشم من نخواهد خسپید در گور.

سواران همه شب همی تاختند
سحرگه پی اسپ بشناختند
دران عرصه بر اسپ دیدند شاه
پیاده دویدند بگیر سپاه
بخدمت نهادند سر بر زمین
چو دریا شد از موج لشکر زمین
بزرگان نشستند و خوان خواستند
بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شور طرب در نهاد آمدش
ز دهقان دوشینه یاد آمدش
بفرمود جستند و بستند سخت
بخواری فگندند در پاے تخت
سیه دل بر آهیخت شمشیر تیز
ندانست بیچاره روے گریز

مضاف الیه اسپ و علت همی تاختند و معطوف آن همه محذوف. و مصرع دوم معطوف بر ان یا بر همه شب تا آخر و حاصل معنے آنکه سواران تمام شب همی تاختند براے سراغ گرفتن

پادشاه داغ‌ترے ازان نیافتند وسحرگاه نقش سم اسپ او را شناختند از راهے که گذشته بود وقول او که شب حاجبش بود بجاے مهمله وجیم بمعنے دربان تحریف ست وصحیح صاحبش بمعنے یار واحد اصحاب - وخبث خبیث کنایه از خباثت نفس اماره است -

شمرد آن دم زندگی آخرش | بگفت آنچه گردید در خاطرش

فاعل فعل شمرد ضمیرے که راجع بطرف دهقان ست - وآن دم زندگی مفعول اول وبیان آن محذوف - وآخرش مفعول ثانی ومرجع ضمیر شین لفظ زندگی - وحاصل معنے مصرع اول آنکه شمرد دهقان آن دم زندگی را دران دم که آن سیه دل شمشیر برآهیخته بود براے کشتن او آخر زندگی - ودر بعض حواشی از زندگی ودرین صورت کلمه از بیانیه بود مقدم بر مبین ومضاف لفظ آخر محذوف وشین ضمیر در معنے مضاف الیه زندگی که از وے قطع شده با لفظ آخر ملحق گشته - پس معنے این مصرع چنین باشد که شمرد آن دم را دم آخر از زندگی خود - ومصرع دوم معطوف ست بر مصرع اول وضمیر شین اگر راجع بطرف دهقان ومضاف الیه حاضر باشد پس مفعول بگفت اعنے پادشاه را محذوف - واگر راجع بطرف پادشاه باشد پس مضاف الیه خاطر محذوف خواهد بود اے بگفت دهقان پادشاه را آنچه گردید در خاطر دهقان یا بگفت دهقان آنچه گردید در خاطر دهقان او را اے پادشاه را -

نه بینی که چون کارد بر سر بود | قلم را زبانش روان تر بود
چو دانست کز خصم نتوان گریخت | به بیباکی او تیر ترکش بریخت

قول او چون کارد بر سر بود قلم را شرط ومعطوف آن اعنی وسرش را ببرد محذوف وزبانش روان تر بود جزاے شرط ولفظ قلم مضاف الیه سر ولفظ بود فاصل درمیان مضاف ومضاف الیه وکلمه را که علم مفعولیت ست درینجا مفید اضافت وشین ضمیر که راجع بطرف قلم ست مضاف الیه زبان ومعنے بیت آنکه چون کارد بود بر سر قلم را وسرش را ببرد زبان او اے زبان قلم روان تر بود میتوان گفت که شین ضمیر متصل منصوب در معنے مضاف الیه سر است که از وے قطع شده با لفظ زبان ملحق گردیده از قبیل اضمار قبل الذکر یعنے چون کارد بر سر بود او را زبان قلم روان تر بود وبهر تقدیر مصداق این شرط وجزا اقسام محے هست چرا که تا کارد بر سر قلم بود زبان او روان تر نمے باشد بلکه روانی زبان قلم بعد تراشیدن وقط زدن ست - وقول او به بیباکی او تیر ترکش بریخت مجاز ست از قبیل جرے النهر وحقیقت آن بود که مے گفت تیر را از ترکش بریخت

ودرین کنایه است از آنکه بے محابا هرچه درویش گذشت بزبان آورد واز کشته شدن خود اندیشه نکرد - واحتمال دارد که درین مصرع تقلیب بود ودر نسخ صحیحه او تیر در ترکش بریخت - ودرین صورت مرجع ضمیر او دهقان - وتیر ترکش باضافت از عالم گل گلشن باشد -

سر ناامیدی برآورد وگفت | نشاید شب گور در خانه خفت
ز نامهربانی که در دور تست | همه عالم آوازهٔ جور تست

بین المصرعین عبارت دران حال که این اندیشه بخاطرش گذشته بود که محذوف - ومصرع دوم بیان آن - وابیات لاحقه مقوله آن - ودر بعض نسخ شب گور در ده محالست خفت وبهر تقدیر خفت در پنجاب بمعنے خفتن ست -

نه من کردم از دست جورت نفیر | که خلقے ز خلقے یکے کشته گیر

مصرع دوم بر سبیل اضراب ست وبعد از قول او خلقے اول عبارت نفیر میکنند پس اگر مرا بمکافات این نفیر کردن بکشے همی پندار که محذوف - وقول او ز خلقے یکے کشته گیر بیان آن وحاصل معنے آنکه نه من تنها از دست جور تو ناله میکنم بلکه خلقے ناله میکنند پس اگر مرا بمکافات این ناله کردن بکشی همین پندار که یک کس را از مخلوقات کشته باشی واین چنین مفید نخواهد شد وکشتن تمام خلق امکان تو نیست -

عجب گر منت بر دل آمد درشت | بکش گر توانی همه خلق کشت

تاے ضمیر در معنے مضاف الیه دل ست که از وی قطع شده با لفظ من ملحق گشته - وبین المصرعین جمله حالیه محذوف - ومصرع ثانی متفرع بران ومعنے بیت آنکه عجب که این نفیر کردن از من بر دل تو درشت آمد وحال آنکه خلقے از دست تو نفیر میکنند پس بکش اگر میتوانی همه خلق را بکشتن ومیتواند که معطوف قول او عجب ومعطوف قول او از منست هر دو محذوف بود یعنے عجب که این نفیر کردن از من بر دل تو درشت آمد واز دیگران درشت نیامد وعجب که تنها بکشتن من راضی شدی وبکشتن دیگران که سهیم من اند راضی نشدی تنها کشتن من چه فائده دارد پس بکش همه خلق را اگر مے توانی کشتن - وقول او چرا خشم بر من گرفتے وبس - ودر بعض نسخ چرا خصمے من اے خصومت من از عالم اضافت مصدر الی المفعول -

چو دیدی که دشوارت آمد سخن | دگر هرچه دشوارت آید بکن
ترا چاره از ظلم برگشتن ست | نه بیچارهٔ بیگنه کشتن ست

چو بیداد کردی توقع مدار | که نامت به نیکی رود در دیار

بیت اول جملهٔ شرطیه آمده در مصرع اول بصیغهٔ ماضی و در دوم بصیغهٔ مستقبل است. و حاصل معنی بیت آنکه چون معلوم کردی که ترا سخن من ناخوش آمد پس صواب آنست که من بعد مرتکب امری که موجب چنین ناسخن شنیدن تواند شد نشوی. و در بعض نسخ در ابیات که دشوار تا آخر. و در نسخ معتبره سه اگر سخت ست آمد نکوهش ز من ؛ بانصاف پیچ نکوهش مکن ؛ و درین اشارت است بآنکه اگر انصاف میدهی پس از نکوهش من پند بگیر. و من بعد ارتکاب چنین امر مکن که بدان مستحق نکوهش باشی.

ندانم که چون خسپدت دیدگان | نخفته ز جورت ستمدیدگان

مضاف ستمدیدگان یعنی دیدگان محذوف ست از جهت قیام قرینه. و آنچه بعض محققین گفته اند که نسبت خواب بچشم و شخص هر دو آمده پس ارتکاب حذف دیدگان بیجا باشد انتهی منشاء آن عدم اعتنا بآنکه این ارتکاب برای نسق مصرعین ست. و در بعض نسخ نخفته ز دستت.

مکن پنجروزے دگر مانده گیر | دو روزی دگر عیش خوش رانده گیر

مفعول فعل مکن یعنی لفظ ظلم محذوف بدلالت قرینه قول و ترا چاره از ظلم تا آخر که در بیت سابق واقع شده و قول او دو روزے دگر وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظ چرا که پنج روزے و دو روزے کنایه از مدت قلیل ست حاصل معنی آنکه مکن ظلم و همین فرض کن که پنج روزے دیگر از حیات مستعار تو باقی ست و بس و این یک دو روز را نیز از آن روزها فرض کن که در عیش رانده و درین اشارت ست بآنکه برای حیات چند روزه موهوم مغلوب نفس بودن و ظلم اختیار نمودن معقول نباشد.

ترا نیک پندست گر بشنوی | وگر نشنوی خود پشیمان شوی
بدان کے ستوده شود پادشاه | که خلقش ستایند در بارگاه
چه سود آفرین بر سر انجمن | پس چرخه نفرین کنان پیرزن

قول و ترا نیک مبتدا و پند است خبر آن. و اگر نشنوی بصیغهٔ اثبات شرط و جزای آن یعنی ازو منتفع خواهی شد محذوف. و مصرع دوم معطوف برین جمله شرطیه و بیت دوم بیان پند و مصرع دوم از وی بیان بدان و حاصل معنی این ابیات آنکه چیزے که ترا نیک است مفید باشد آن پند است و بس. پس اگر بشنوے ازو منتفع خواهی شد. و اگر نشنوے پس البته پشیمان

خواهی شد و آن پند اینست که بآن ستایش که در حضور وے آفرین گویند و در غیبت نفرین کنند ستوده نتواند شد پادشاه. و حق آنست که مراد از پند مضمون ابیات سابقه. و این هر دو بیت پسین جمله معترضه مقوله شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت ست. و میتوان گفت که لفظ این که مبتدا ست محذوف از جهت قیام قرینه و ترا نیک پند است خبر آن. و نشنوے بمعنی بکار نبندے و حاصل معنی بیت آنکه این که میگویم ترا پند نیک ست اما بشرطے که آنرا بکار بندے و قبول نمائی و اگر قبول ندارے پشیمان خواهی شد و درینصورت بیت دوم مقوله میگویم محذوف باشد یعنی اینکه میگویم که بدان کے ستوده تا آخر نیک پند است.

همی گفت شمشیر بالای سر | سپر کرده جان پیش تیر قدر

بالای سر حال ست از ضمیر میگفت و مصرع دوم معطوف بر آن و حاصل معنی بیت آنکه این قسم سخنان که مذکور شد همی گفت آن دهقان درآن حال که شمشیر بالای سرش آویخته بود و خودش جان را پیش تیر قدر سپر کرده و غایت این گفتن منجر بدان شد که شه از مستی تا آخر چنانچه بیاید و بین البیتین و بیت شه نبینی که چون کار و تا آخر جمله معترضه مقوله شیخ بر سبیل تمثیل ست.

شه از مستی غفلت آمد بهوش | بگوشش فرو خواند فرخ سروش
کزین پیر دست عقوبت بدار | یکے کشته گیر از هزاران هزار
زمانے سرش در گریبان بماند | پس آنگه بعفو آستین بر فشاند
بدستان خود بند ازو بر گرفت | سرش را ببوسید و در بر گرفت
بزرگیش بخشید و فرماندهی | ز شاخ امیدش بر آمد بهی

مصرع دوم از بیت اول تفسیر مصرع اول و بیت دوم مقوله فرو خواند و شین ضمیر متصل منصوب و مصرع دوم از بیت اول و در مصرع اول از بیت سوم راجع بطرف بادشاه و در مصرع دوم از بیت چهارم. و در هر دو مصرع از بیت پنجم راجع بطرف دهقان و هر کدام ازین مصاریع سه گانه معطوف بر همدیگر ست دستان جمع دست بر خلاف قیاس و تخییل که مزید علیه دست باشد کما هم خبس ست و در بعض نسخ بیت اول چنین که. گرفت این سخن شاه ظالم بگوش ؛ ز سر مستی غفلت آمد بهوش ؛ و بیت دوم اینکه دران ده که طالع نمودش بهی ؛ بزرگیش بخشید و فرماندهی ؛ و ابیات دیگر مکتوب نیست.

ازان گرد ها توبه در دم بگرد | ز توبه شود پاک زیرا که مرد

فاعل فعل بگرد ضمیرے که راجع بطرف بادشاه است ومصرع دوم علت توبه کردن وموقع قول اوزیراکه مرد پیش از قول او از توبه شود پاک بود۔ درینجا بموقع واقع نشد۔ وحاصل معنے آنکه توبه از برائے آن کرد که مرد از توبه کردن پاک میشود از گناهان که پیش کرده باشد۔

بگیتی حکایت شد این داستان | رود نیکبخت از پئے راستان

حکایت شد ای مثل شد۔ وشهرت گرفت واین مجاز ست۔ ومصرع دوم جمله معترضه بسبیل تمثیل یعنے هرکه نیکبخت ست متابعت راستان میکند۔

بیاموز از عاقلان حسن خوی | نه چندانکه از دشمن عیب جوے
ز دشمن شنو سیرت خود که دوست | هر آنچه از تو آید بچشمش نکوست

بیت اول معطوف بر مصرع دوم از بیت سابق اعنے رود نیکبخت تا آخر بیاموز بصیغهٔ امر غلط نساخ وصحیح بیاموزے بیاے خطاب چنانچه بیت لاحق اعنی ستایش کنانت تا آخر اقتضاے آن میکند وبین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف ست۔ وحاصل معنی آنکه خواهی آموخت از عاقلان حسن خوی را لیکن نه چندان که از دشمن عیب جوی بیاموزے چه او در اظهار عیوب تو بے اختیار ست هرگاه که از چیزے خواهی شنید در حال در تدارک آن خواهی کوشید۔ وچون عاقلان گاهے بنابر مصلحت عیوب را پوشیده میدارند وفاش نمی کنند ازین رهگذر ازالهٔ آن عیوب نمی تواند شد۔ ودر بعض نسخ بیاموزد بصیغهٔ مستقبل وبجاے عاقلان لفظ دوستان ودر بعض دیگر بجاے دشمن لفظ جاهل ودر بعض جاهلان۔ ودرینصورت عیب جوے بمعنے عیب جستن بود وحاصل معنے آنکه از جاهلان عیب جوے زیاده خواهد آموخت از آنکه از عاقلان حسن خوی آموزد۔ ومیتواند که عیب جوے بمعنے جوینده عیب، صفت جاهلان باشد بقطع کسرهٔ توصیف ودرینصورت مآل این نسخه ونسخه ماخوذ واحد بود۔

ستایش کنانت نه یار تو اند | ملامت کنان دوستدار تو اند

مصرع دوم بر سبیل اضراب ست بتقدیر لفظ بلکه۔ ودر نسخ معتبره ستایش سرایان نه یار تو اند۔ نکوهش کنان دوستدار تو اند۔

وبال ست دادن برنجور قند | که داروی تلخش بود سودمند

ظرف زمان دادن اعنے دران حال محذوف ست ومصرع دوم بیان آن۔ ومے تواند که صفت رنجور بود۔

ترش روی بهتر کند سرزنش | که یاران خوش طبع شیرین منش
ازین به نصیحت نگوید کست | اگر عاقلے یک اشارت بست

این کاف قائم مقام از تفضیلیه است۔ وحاصل معنے آنکه هرکه ترش روے ست واز حرف راست گفتن باک نمی دارد وبے محابا میگوید سرزنش کردن او بهتر ست از خوشامد گفتن یاران شیرین منش که سرزنش نمیکنند وسخن بر مزاح میگویند۔

حکایت

چو دور خلافت بمامون رسید | یکے ماه پیکر کنیزک خرید
بچهر آفتابے به تن گلبنے | بعقل خردمند بازی کنے
بخون عزیزان فرو برده چنگ | سر انگشتها کرده عناب رنگ
بر ابروی عابد فریبش خضاب | چو قوس قزح بود بر آفتاب

قوله وبعقل خردمند یعنے عقلے که خردمند را بیباشد۔ ودرین اشارت ست بآنکه در دل فریبے بمرتبه بود که با عقل خردمند بازی میکرد و ازو پیش میبرد۔

شب خلوت آن لعبت حور زاد | مگر تن در آغوش مامون نداد
گرفت آتش خشم در وے عظیم | سرش خواست کردن چو جوزا دو نیم
بگفتا سر اینک بشمشیر تیز | ببند از و با من مکن خفت وخیز
بگفت از که بر دل گزند آمدت | چه خصلت ز من ناپسند آمدت
بگفت ار کشی ور شگافے سرم | ز بوے دهانت به رنج اندرم
کشد تیر پیکار و تیغ ستم | بیکبار و بوے دهان دمبدم

لعبت بالضم صورت هاے سایه دار که از پارچه یا گل سازند وکودکان بدان بیازند۔ وافصح بفتح ست۔ واطلاق آن بر محبوبه مجاز از عالم صنم وبت وسرو وماه وجان وبیت دوم در معنے مقدم ست بر بیت اول دیگر حرف استثنا ومستثنے منه این اعنے خشم گرفتن مامون برآن لعبت وجهی معلوم نمی شود محذوف ومضمون بیت اول مستثنے۔ ولفظ عظیم بمعنے بالا ومتعلق بگرفت ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول و وجه تشبیه در مشبه به ومشبه دو نیم بودن۔ وحاصل معنے آنکه آتش خشم مامون که چنین بالا گرفت این را وجهے دیگر معلوم نمیشود مگر آنکه آن لعبت در شب صورت هم آغوشی مامون را قبول نکرده باشد۔ ومیتواند که کلمهٔ مگر برای تشکیک ومضمون مصرع دوم علت مضمون

بیت لاحق بود یعنے شب خلوت آن لعبت را مامون تکلیف ہم آغوشی کرد وا و نشاید کرتن در آغوش مامون نداد ازین جہت آتش خشم او بالا گرفت

شنید این سخن سرور نیکبخت	برآشفت نیک و برنجید سخت
طبیعت شناسان ہر کشورے	سخن گفت با ہر یک از ہر دری
دلش گرچه در حال از و رنجه شد	دوا کرد و خوشبوی چون غنچه شد

در بعض نسخ بر آشفت تہا تا آخر۔ و در نسخ معتبره بشورید و بر خود به پیچید سخت ۔ و بہر تقدیر معطوف این اعنے و چون ازان حالت باز آمد پس بخواند محذوف ۔ و بعد از قول و طبیعت شناسان ہر کشورے ۔ که مفعول بخواند ست کلمه را که علم مفعولیت ست نیز محذوف و مصرع دوم معطوف بر بخواند ۔ و در بیت سوم نیز تقدیر و مصرع دوم از وی در معنے مقدم ست بر مصرع اول و حاصل معنے این ہر دو بیت آنکه و چون ازان حالت باز آمد پس بخواند حکیمان ہر کشورے را و سخن گفت با ہر یک از مقوله و ہمدمان میان تکلیف دوای بوی دہان خود کرد و ایشان دوا کردند تا آنکه دہان بادشاه خوشبو شد مثل غنچه و دلش نیز خوش شد اگرچه در حال زبان کنیزک ناخوش شده بود و غنچه در اصل بجیم تازی ست مغیر گنجه چرا که معنے گنجیدگی در بر دارد اگرچه مشہور بجیم فارسی ست چنانچه از تقریر شارح ہانسوی نیز ہمین مستفاد میشود ۔ و باید دانست که مدار قافیه این بیت بر نج و غنج ست با اختلاف حرکت ماقبل قید ۔ و این را در قافیه مطلقه جائز داشته اند و آنچه بعض محققین نوشته که اختلاف حرکت ماقبل قید در صورتے جائز داشته اند که حرف وصل بعد از وے آید مثل رنجه بہای فارسی و بسته بہاے تازی و الا از عیوب قافیه است و در رنجه و غنچه ہاے مختفی حرف وصل ست محل نظر

پری چہره را ہمنشین کرد و دوست	اگر این عیب من گفت یار من اوست
نه زو من آن کس نکو خواه تست	که گوید فلان خار در راه تست

بعد از لفظ دوست لفظ کرد و معطوف ہمنشین کرد اعنے و گفت مع متعلق آن ہر دو محذوف ۔ و در مصرع دوم مقوله آن و کاف بمعنے ہر که بتبدلے موصوف و مابعد صفت و متعلق گفت اعنے با من محذوف ۔ و یار من او ست خبر این مبتدا است ۔ و حاصل معنے آنکه و با دل خود بگفت که ہر که این عیب من با من گفت یار من او ست و میتواند که مبین این کاف اعنے لفظ این و این اشاره به کنیزک و لفظ پس براے تفریع نظر بقرینه مقام از جمله یار من او ست نیز محذوف باشد و حاصل معنے آنکه پریچہره را ہمنشین و دوست خود کرد و گفت با دل خود آنکه این

کنیزک عیب مرا گفت و مرا بران مطلع ساخت پس یار من او باشد چه اگر مرا مطلع نمی ساخت از الۂ آن نمیکردم و در بعض نسخ عیب من کرد اما من حیث المعنے نسخه اول بہتر ست ۔

بگمراه گفتن نکو میروے	گناہی عظیم ست و جرمی قوی

گناہی و جرمی بیاے تنکیر و بدون آن ہر دو صحیح ۔ بگمراه متعلق لفظ گفتن و مقوله آن اعنے لفظ این که محذوف ۔ و نکو میروے بیان آن و معطوف آن اعنی و از ین راه بمنزل مقصود خواہی رسید نیز محذوف و تمام مصرع مبتدا و مصرع دوم مع متعلق آن اعنی بر گوینده خبر این مبتدا است و حاصل معنے آنکه بگمراه گفتن من که نکو میروے و از ین راه بمنزل مقصود خواہی رسید بر گوینده گناه بزرگ ست و جرم قوی ۔ و در بعض نسخ جفاے تمام است و جور قوی ۔

ہر آنکس که عیبش نگویند پیش	ہنر داند از جاہلی عیب خویش

ہر آنکس مبتدا ۔ و مابعد آن بیان ۔ آن و مضاف الیه لفظ پیش اعنے لفظ او و مضاف الیه لفظ جاہلی اعنے لفظ خود محذوف و مصرع دوم خبر مبتدا ۔ و عیب خویش مفعول اول و ہنر مفعول ثانی داند و از سببیه است ۔ و حاصل معنے آنکه ہر که عیبے داشته باشد و یارانش بر و ظاہر نکنند او بسبب جاہلی خود آن عیب را ہنر داند ۔ و در بعض نسخ ہر آنگه که عیب نگویند پیش ہنر دانے ۔ تا آخر و درین صورت این بیت جمله شرطیه ۔ و ہر آنگه بمعنے ہر گاه و دانے بمعنے خواہی دانست بود ۔

مگو شہد شیرین شکر فائق ست	کسی را که سقمونیا لائق ست
چه خوش گفت یک روز دارو فروش	شفا بایدت داروی تلخ نوش
به پرویزن معرفت بیخته	بشہد عبادت بر آمیخته

بدانکه ہر گاه معطوف مبتدا مقدم باشد بر خبر پس خبر آن تثنیه می آید و در صورتیکه خبر مفرد باشد قائل بحذف خبر یکے میشوند مثال اول زید و عمر قائمان مثال ثانی زید و عمر قائم اے زید قائم و عمر قائم پس بنا برین قاعده خبر یکے ازین دو چیز اعنی شہد و شکر محذوف باشد و شہد مبتداے موصوف و شیرین صفت مولده آن و شکر معطوف بر شہد و این ہر دو جمله مقوله مگو و مصرع دوم در معنے مقدم ست بر مصرع اول و کسی را مفعول مگو و مابعد آن بیان آن ۔ و سقمونیا مبتدا و لائق ست خبر ۔ و مفعول آن اعنے او را محذوف ۔ و حاصل معنے بیت آنکه کسیے را که سقمونیا نافع و لائق باشد او را مگو که شہد شیرین فائق ست ترا و شکر فائق ست ترا

فی بیان معطوف مبتدا مقدم بر خبر ۱۲

وبعض محققین مے فرمایند کہ شہد را شیرین گفتن وصفت آن نمودن وشکر را مطلق گذاشتن طریقہ اہل زبان نیست پس صواب آنست کہ فائق درینجا بمعنے خوب بود چنانچہ در گلستان عصارۂ تاکے بقدرتش شہد فائق گشتہ ومراد از گفتن ترغیب ست پس حاصل معنے آن باشد کہ کسے را کہ سقمونیا مناسب باشد باو نمی توان گفت کہ شہد شیرین ست وشکر خوب ست اے ترغیب باین چیزہا نمی توان گفت ومناسب احوال عاقل نیست انتہے۔ قول او شکر را مطلق گذاشتن طریقہ اہل زبان نیست محل تامل چہ صفت شکر اعنے شیرین محذوف ست بنا بر قرینہ شہد شیرین۔ وقول او باو نمی توان گفت کہ شہد شیرین ست وشکر خوب ست اے ترغیب باین چیزہا نمی توان کرد مخدوش فیہ۔ زیرا کہ تخصیص شیرینی شہد در حق بعض دون بعض صحیح نیست از برائے آنکہ شیرینی لازم اوست واز ین کلام انفکاک آن مستفاد میشود۔ ودر بعض نسخ بجای قول دیگر وزدار وفروش۔ آن مرد دارو فروش و بجاے اگر شربتے باید سودمند۔ اگر باید دارو سے سودمند ودر بعض دیگر چہ شیرین نیا مد ترا سودمند ودرین صورت شیرین صفت موصوف محذوف اعنے لفظ دارد باشد و بہر تقدیر این مصرع شرط ومصرع دوم جزا ست۔

حکایت

شنیدم کہ از نیک مردی فقیر	دل آزردہ شد پادشاہے کبیر	ق	
مگر بر زبانش حقے رفتہ بود	ز گردن کشی بر وی آشفتہ بود		
بزندان فرستادش از بارگاہ	کہ زور آزمائیست بازوی شاہ		

مصرع اول از بیت سوم معطوف بر مصرع دوم از بیت اول ومصرع دوم از روے علت مضمون مصرع اول ومگر حرف استثنا وپیش از روے مستثنے منہ وبعد از روے مستثنے محذوف وبرزبانش حقے رفتہ بود بیان آن ومصرع دوم خبر مبتداے محذوف واین مجموع معطوف بر قول او برزبانش تا آخر ولفظ بود در ہر دو مصرع بمعنے باشد است وحاصل معنے آنکہ بادشاہ کہ دل آزردہ شد وبزندان فرستاد واز ین جہت کہ زور آزمائیدہ است بازوے بادشاہ این را وجہے دیگر معلوم نمے شود مگر ہمین کہ برزبانش کلمۂ الحق رفتہ باشد واو بسبب گردن کشے متحمل مرارتش نشدہ بد دماغ گردیدہ باشد اشارہ باین کہ الحق مر مے تواند کہ کلمۂ دیگر براے تشکیک بود۔

ز یاران کسی گفتش اندر نہفت	مصالح نبود این سخن گفت گفت		
رسانیدن امر حق طاعت ست	ز زندان نترسم کہ یکساعت ست		

شارح ہانسوے نوشتہ کہ مصالح مقلوب صالح ست بمعنے مصلحت ذکر ما حاصل بمعنے ما حصل و مواجب بمعنے ماوجب صیغہ جمع نیست۔ صاحب مہر وماہ گوید بیان آن بود تحصیل حاصل بود تحصیل حاصل بے محاصل انتہے۔ واغلب کہ جمع مصلحت ست واستعمال صیغہ جمع بجاے واحد در فارسے شائع چنانکہ مکرر گذشت وگفت اول بمعنے گفتن وگفت دوم جواب نیکمرد ست وبیت لاحق مقولۂ آن۔

ہمان دم کہ در خفیہ این راز رفت	حکایت بگوش ملک باز رفت		

این راز اشارہ بمضمون بیت سابق ولفظ باز براے تحسین کلام ست۔

بخندید کو ظن بیہودہ برد	نداند کہ خواہد درین حبس مرد		

فاعل فعل بخندید ضمیرے کہ راجع بطرف بادشاہ است ومعطوف بخندید اعنے وگفت محذوف وما بعد آن بیان مقولۂ آن ومرجع ضمیر او نیکمرد ومصرع دوم معطوف بر ظن بیہودہ برد۔ و حاصل معنے بیت آنکہ بادشاہ بخندید وگفت کہ آن نیک مرد ظن بیہودہ بردہ است و نمیداند این کہ انجامش بخیر نیست۔

غلامی بدرویش برد این پیام	بگفتا بخسرو بگو اے غلام	ق	
مرا بار غم بر دل ریش نیست	کہ دنیا ہمین یک نفس بیش نیست		

غلام اول بمعنے بندہ ودوم بمعنے پسر تا تکرارے کہ موجب کراہت ست لازم نیاید واین پیام اشارہ بمقولہ بادشاہ وفاعل بگفتا ضمیرے کہ راجع بطرف درویش ست وقول او بخسرو متعلق بلفظ بگو وبیت دوم مقولۂ بگو ومصرع دوم از روے علت مضمون مصرع اول وحاصل معنے ابیات آنکہ یکے از غلامان بادشاہ کہ حسن اعتقادی بادرویشان داشت بنا بر خیر خواہی آنچہ از بادشاہ بشنید بعینہ بدرویش رسانید ودرویش در جواب آن بگفت کہ اے پسر بادشاہ بگو کہ مرا بار غم تا آخر۔ ودر نسخ معتبرہ۔ غم وخرمی پیش درویش نیست کہ دنیا تا آخر وبا سیاق ہمین نسخہ مناسب ست ومصرع دوم قریب بمضمون حدیث الدنیا ساعة۔

نہ گر دستگیری کنے خرمم	وگر سر بری بر دل آید غمم		

کلمۂ نہ متعلق بلفظ خرمم ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول ومتعلق آید غمم اعنے کلمۂ نہ محذوف

از جهت قیام قرینه و میم ضمیر در معنے مضاف الیه دل ست که از روے قطع شدن بالفظ غم ملحق گشته و در بعض نسخ مصرع دوم مصدر بکلمهٔ نه واین وافصح ست۔ وحاصل معنے آنکه اگر دستگیرے خواهی کرد خرم نخواهم شد واگر سرم خواهی برید بر دلم غم نخواهد آمد۔

ترا گر سپاه است و فرمان و گنج	وگر من فرومانده از ضعف و رنج
تو گر کامرانے بفرمان و گنج	مرا گر عیال ست و حرمان و رنج
بدروازهٔ مرگ چون در شویم	بیک هفته با هم برابر شویم
منه دل برین دولت پنج روز	تن خویشتن را باتش مسوز

در بعض نسخ بیت اول مکتوب نیست و در بعض دیگر هر دو بیت چنین که۔ ترا گر سپاه است و فرمان و گنج ۞ مرا گر عیال ست و حرمان و رنج ۞ تو گر کامرانی بفرمان و گنج ۞ وگر من فرومانده از ضعف و رنج ۞ بهر تقدیر مصرع دوم از هر بیت معطوف ست بر مصرع اول و بیت دوم معطوف بر بیت اول و هر کدام شرط لیکن نبودن احدهما اولی است از جهت تکرار حاصل معنے و قریب مضمون و بیت سوم جزاے این شرط۔ و قول او۔ بد و دول خلق خود را مسوز۔ و در نسخ معتبره تن خویشتن را بآتش مسوز۔

نه پیش از تو بیش از تو اندوختند	به بیداد کردن جهان سوختند
چنان زی که ذکرت بتحسین کنند	چو مردی نه بر گور نفرین کنند

کلمهٔ نه براے استفهام تقریرے و پیش اول بیاے فارسی و دوم بباے تازی و مصرع دوم معطوف بر قول او بیش از تو تا آخر۔ و حاصل معنے این مصرع آنکه و نه بسبب بیداد کردن یا باشندهٔ آن جهان را ویران نمودند و خود رفتند و وبال جهانیان با خود بردند۔

نباید برسم بد آیین نهاد	که گویند لعنت بر آن کین نهاد

نباید متعلق بلفظ نهاد و کاف اول براے علت مضمون مصرع اول و کاف دوم براے بیان لفظ آن و لفظ این اشاره بآیین بد۔ و حاصل معنے بیت آنکه برسم بد آیین نباید نهاد از براے آنکه خواهند گفت که لعنت بر آن کس که این آیین نهاد۔

وگر سر برآرد خداوند زور	نه زیرش کند عاقبت خاک گور

متعلق سر برآورد یعنی بر ناتوان محذوف۔ و سر برآوردن درینجا کنایه از سر افراختن از غرور و نخوت۔ نه زیرش بباے تازی ست۔ و حاصل معنی بیت آنکه اگر سرفرازی کند بر ناتوان خداوند

روز انجام کار سرش را فرو خواهد کرد خاک گور۔ و در بعض نسخ وگر سر برآید تا آخر۔ و در بعض دیگر نه زیرش بنون نفی و درینصورت بر سبیل استفهام تقریرے خواهد بود۔ و مخفی نماند که از قول او مرا بار غم تا آخر این بیت مقولهٔ درویش ست که غلام از روے بپادشاه رسانید و پادشاه از استماع آن روے درهم کشید پس۔

بفرمود دلتنگ روے از جفا	که بیرون کنندش زبان از قفا
چنین گفت مرد حقائق شناس	ازین هم که گفتے ندارم هراس

و تنگ روے کسے که آثار دلتنگی از روے او نمایان باشد خواه بسبب خشم و خواه بسببی دیگر و درینجا حال ست از ضمیر بفرمود که راجع بطرف پادشاه است۔ و میتوان گفت که فاعل فعل بفرمود باشد و این کاف براے بیان مقولهٔ آن۔ و آنچه بعض از محققین فرموده اند که ترکیب دل تنگ روی من حیث المحاوره صحیح نمی نماید من ادعیٰ فعلیه السند۔ پس غالب آنست که مصرع چنین باشد بفرمود دلتنگ زروے جفا۔ اے بزیادت حرف زا پیش از لفظ روے غایتش کاف فارسی عند التقطیع محذوف خواهد بود چنانکه تا درین بیت استاد عنصرے۔ ملک چو بنشست بر تخت سلطنت گوئی ۞ که آفتاب برآید به پیشگاه جمال ۞ چنانچه مجد الدین علی قوسی در رسالهٔ سکته بدان تصریح فرموده تکلف بلا ضرورت ست بلکه محض تحکم

من از بینوائی ندارم غمے	که دانم که ناگفته داند همے

بینوائی عبارت از بی زبانی بلکه در بعض نسخ بعینه لفظ بے زبانی ست و بهر تقدیر کاف اول براے علت مصرع اول و کاف دوم براے بیان دانم۔ و فاعل فعل داند ضمیرے که راجع بطرف خدا ست نظر بمقام۔ و حاصل معنی آنکه منکه از بی زبانی هیچ غم ندارم سببش آنست که بیقین میدانم که او تعالی چیزے را که نگفته ام میداند آنرا و هرگاه حال چنین باشد پس اگر من چیزے بگویم فضولے کرده باشم۔ و بعضے از محققین میفرمایند که لفظ خدا درین حکایت نیامده مگر حق وآنهم بسیار دور۔ و درینصورت مرجع آن ذات خدا باشد نظر بمقام که فهمیده میشود چنانکه ضمائر غائب در غزلیات که مرجع آن معشوق باشد و ذکر آن ضرور نیست و از جهت مقام معلوم میشود۔ انتهی قول او مرجع آن ذات خدا باشد از ان قبیل ست اگر گفته شود معنے این بیت که ـــ خیال و بخواب اندر گرفتم در بغل تنگش ۞ خزان میگشت دیدم صبحدم در گلشن رنگش ۞ تخیل ذات معشوق بخواب آمد و این صحیح نیست۔ و نیز باید دانست که مراد از ذات خدا یا ماهیت

آنست - یا هویت آن ثانی نزد متکلمین و حکما عین اوست و اول حکما بآن قایل هستند و متکلمین بآن قایل اند نزد ایشان آن ماهیت بدون وجود صلاحیت هیچ چیز ندارد پس برین تقدیر علم تا گفتن را اسناد بذات کردن صحیح نباشد -

اگر بینوائی برم ور ستم
گرم عاقبت خیر باشد چه غم

و در بعض نسخ بینوائی کشم - و بهر تقدیر لفظ اگر دو در بواو عطف هر دو برای تردید - و ظرف برم محذوف و مصرع دوم جمله شرطیه و میم در معنی مضاف الیه عاقبت ست که از وی قطع شده با لفظ اگر ملحق گشته و معنی بیت آنکه خواه در دنیا بینوا باشم و خواه مظلوم در هر صورت اگر عاقبت من بخیر باشد مرا از ینها هیچ غم نیست - و میتواند که مصرع اول شرط باشد و مصرع دوم جزای آن و بعضی از محققین میفرمایند که ازین توجیه مستفاد میشود که اگر تردیدی برای شرط نمی باشد و این درست نیست چرا که در صورت تردید نیز بی جزا کلام تمام نیست و جزای باید غاتیش در ینصورت میتواند که جزا یعنی مضائقه نیست محذوف بود و مصرع دوم علت آن پس حاصل معنی آن باشد که اگر بینوائی کشم و اگر ستم کشم مضائقه نیست چه اگر عاقبت من بخیر باشد هیچ غم از ینها نیست و میتواند که مصرع دوم جزا باشد و درین صورت حاصل معنی آن بود که خواه بینوائی کشم و خواه ستم کشم در صورتیکه عاقبت من بخیر باشد هیچ غم نیست از ینها انتهی بنای این کلام بر عدم اعتنا کست بمعنی بیت مذکور که آنرا شارح بیان کرده چنانکه گذشت و هم بتحقیق معنی تردید از کلام اساتذه مثل محقق طوسی که در اساس الاقتباس بمقاله سوم در فصل چهارم آورده -

عروسی بود نوبت ماتمت
گرت نیک روزی بود خاتمت

نوبت ماتمت مبتدا و عروسی بود خبر مقدم بر مبتدا و مصرع دوم شرط و جزای آن محذوف و تواند که مصرع اول جزا باشد -

حکایت

یکی مشت زن بخت روزی نداشت
نه اسباب شامش مهیا نه چاشت

ز جور شکم گل کشیدی به پشت
که روزی محالست خوردن بمشت

مدام از پریشانی روزگار
دلش محنت آلود و تن سوگوار

گهش جنگ با عالم خیره کش
گه از بخت شوریده رویش ترش

یکی مشت زن اسی پهلوان بخت روزی باضافت عام الی الخاص اسی طالعی که ازان

روزی دلخواه بهم رسد و قول او دلش پر ز حسرت تنش سوگوار - و در بعض نسخ - دلش حسرت آلود و تن سوگوار -

گه از دیدن عیش شیرین خلق
فرو میشدی آب تلخش به حلق

آب تلخ کنایه از گریه تلخ و در نسخ معتبره - فرو میشدش آب حسرت بحلق -

گه از کار آشفته بگریستی
که کس دید ازان صعب تر زیستی

در بعض نسخ ازین تلختر - و بهر تقدیر معطوف بگریستی اعنی و گفتی محذوف ست - و مصرع دوم بیان مقوله آن و کلمه ان برای تفصیل و حاصل معنی آنکه و گفتی که هیچکس ازین زیستی که من دارم صعب تر یا تلختر زیست را دیده است -

کسان شهد نوشند و مرغ و بره
مرا روی نان می نه بیند تره

نوشند بمعنی خورند - و مرغ و بره کنایه از قلیه یا کباب آنها و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و درین قلب ست - ای نان من روی تره نمی بیند و فائده آن درین مقام مبالغه در افلاس و حاصل معنی آنکه مرا تره بهم نمیرسد و اگر بهم میرسد نان که اهم ست بهم نمی نرسد و سکاکی قلب را مطلقا مقبول میداند -

چه بودی که پایم درین کار گل
بگنجی فرو رفتی از کام دل

چه بودی برای تمنی ست بمعنی چه خوش بودی - و بعد از وی لفظ این محذوف که پایم تا آخر بیان آن - و کلمه از بیانیه ای بر گنجی از کام دل - و میتواند که از تبعیضیه و مضاف کام محذوف بود ای بر گنجی از گنجهای کام و بهتر آن ست که این کاف قائم مقام حرف شرط و جزای این شرط محذوف بود -

دریغ از فلک شیوه ساختی
مگر روزگاری هوس راندمی

که گنجی بچنگ من انداختی
ز خود گرد محنت برافشاندمی

در بعض نسخ که گنجی بدست من - و بهر تقدیر قول او از فلک تا آخر بیت معطوف ست بر قول او که پایم تا آخر - بر تقدیر بودن این کاف قائم مقام حرف شرط اگر برای بیان بود پس معطوف بر قول او پایم تا آخر - و لفظ شیوه مفعول به ساختی - و مصرع دوم صفت شیوه خواهد بود - و فاعل فعل انداختی ضمیری که راجع بطرف شیوه است و لفظ مگر قائم مقام تا غایت و بعد از وی عبارت بسبب آن محذوف و مصرع دوم معطوف بر هوس راندمی - و در قول او دریغ تعقید لفظی ست اعنی موقعش بعد از قول او برافشاندمی - و پیش از وی کلمه استدراک و بعد از وی

عبارت چنین میسر نشد نیز محذوف - وحاصل معنی این ابیات آنکه واگر فلک تقریبی می‌انگیخت که از آن گنجی بچنگ من انداختی بسبب آن روزگاری هوس راندمی ای از غرائب نفس متمتع بودمی لیکن دریغ که چنین میسر نشد - و میتواند که بیت اول معطوف بود بر بیت سابق - در قول او دریغ تعقید لفظی نباشد و بیت لاحق جزای قول او از فلک تا آخر و کلمه مگر برای تشکیک و حاصل معنی آنکه دریغ اگر فلک برای من شیوهٔ ساختی چنین و چنین شاید که چندگاه چنین و چنین کردمی -

شنیدم که روزی زمین می‌شکافت	عظام زنخدان پوسیده یافت
بخاک اندرش عقد بگسیخته	گهرهای دندان فرو ریخته

زنخدان درینجا عبارت از تمام کله چنانچه قول او دهان بی زبان که بعد ازین بیاید مصرح بآنست و مصرع اول از بیت دوم حال از وی و مصرع دوم تفسیر عقد بگسیخته -

دهان بی زبان پند می‌گفت و راز	که ای خواجه با بینوائی بساز
نه انیست حال دهن زیر گل	شکر خورده انگار یا خون دل

پند مفعول فعل میگفت و راز معطوف بر آن - و این عطف تفسیریست و کاف برای بیان آن و نه انیست بنون ظاهر تحریف نساخ ست و صحیح چه انیست بحرف شرط و مصرع دوم جزای آن -

غم از گردش روزگاران مدار	که بی ما بسی بگذرد روزگار

این بیت تتمهٔ مقولهٔ میگفت و روزگاران بصیغهٔ جمع است باعتبار ازمنهٔ ثلثه - و میتواند که مزید علیه روزگار بود مثل بهار و بهاران و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و لفظ روزگار وضع مظهر موضع مضمر و در بعض نسخ روزگارت بتای ضمیر متصل منصوب بمعنی روزگاری که تراست و تو دران واقع شده و این مصرع پیش ازین در مدح پادشاه نیز گذشت و در بعض دیگر که بی ما بگردد بسی روزگار ای بی ما و تو بسیار خواهد گشت روزگار -

همان لحظه کین خاطرش روی داد	غم از خاطرش رخت یکسو نهاد
الا ای نفس بی رای و تدبیر و هش	بکش بار تیمار و خود را مکش

و قول او همان لحظه ظرف یکسو نهاد - و ما بعد آن بیان آن - و غم مبتدا و رخت یکسو نهاد خبر مبتدا - و از خاطرش خلق یکسو نهاد و معطوف این مصرع اعنی و با نفس خود این خطاب میکرد محذوف - و بیت دوم بیان آن و مخفی نماند که وضع مظهر موضع مضمر گاهی برای آن میباشد که معنی از اول مراد است

از دوم غیر آن مراد بود چنانچه علامهٔ تفتازانی در مطول بدان تصریح فرموده و ازین قبیل است لفظ خاطر در بیت اول که اول بمعنی آنچه در دل خطور کند و دوم بمعنی دل و این مجاز ست و همان لحظه درینجا بمعنی همان زمان -

اگر بندهٔ بار بر سر برد	وگر سر باوج فلک بر برد
دران دم که حالش دگرگون شود	بمرگ از سرش هر دو بیرون شود
غم و شادمانی نماند ولیک	جزای عمل ماند و نام نیک
کرم پای دارد نه دیهیم و تخت	بده کز تو این ماند ای نیکبخت

لفظ اگر برای تردید مصرع دوم و معطوف بر بار بر سر برد و ضمیر مرفوع فعل برد و ضمیر شین که در مصرع اول از بیت دوم مضاف الیه حال - و در مصرع دوم مضاف الیه سرست راجع بطرف بنده و بمرگ بای سببیه متعلق به دگرگون شود - و قول او که حالش تا قول او بمرگ بیان آن دم و قول او از سرش تا آخر مظروف آن دم و مضاف قول او هر دو اعنی لفظ خیال محذوف و حاصل معنی این ابیات آنکه بنده خواه بار بر سر برد و خواه سر باوج فلک برد در هر دو صورت دران دم که حال او دگرگون ای متغیر شود بسبب مرگ خیال هر دو اعنی محنت بار بر سر بردن و راحت سر باوج فلک بردن از سر او بیرون میشود مخفی نماند که مقام مقتضی آن بود که بگفتی بمرگ از دو هم بیرون شود چراکه مدرک معنی جزئیه وهم ست کما تقرر فی موضعه لیکن چون ازین کلام متبادر میشد که وهم باقی می‌ماند و مدرکات وی باقی نمی‌ماند حالانکه چنین نیست بلکه مدرک و مدرک و حافظه هر سه فانی میگردند برای دفع این مظنه محل آنها را که سرست ذکر کرد و قول او کز تو این ماند اشاره بکرم و جوانمردی ست -

مکن تکیه بر ملک جاه و حشم	که پیش از تو بودند و بعد از تو هم

مصرع دوم برای علت مضمون مصرع اول و بعد از وی خواهند بود محذوف ست از جهت قیام قرینه و فاعل این فعل و فعل بودند ملک و جاه و حشم ست و در اکثر نسخ پیش از تو بود ست -

بخواهی که ملکت بر آید بهم	غم ملک و دین خورد باید بهم
زر افشان چو دنیا بخواهی گذاشت	که سعدی در افشاند گر زر نداشت

این جمله در حکم شرطیه است و تواند که حرف شرط مقدر باشد یعنی اگر میخواهی آنکه ملک تو خراب نشود پس غم ملک و دین هر دو باید خوردن و در بعض نسخ نخواهی که ملکت بر آید بهم - غم ملک و دنیا

و دین خورهم - و در بعض دیگر در مصرع اول نیز هم و علی التقدیرین قافیه صحیح ست -

حکایت

حکایت کنند از جفا گسترے — که فرماندهی داشت بر کشورے

در ایام او روز مردم چو شام — شب از بیم او خواب مردم حرام

همه روز نیکان ازو در بلا — بشب دست پاکان ازو بر دعا

گروهی بر شیخ آن روزگار — ز دست ستمگر گرستند زار

که ای پیر دانای فرخنده راے — بگو این جوان را بترس از خداے

معطوف گرستند اعنی و التماس کردند محذوف و بیت دوم بیان آن و لفظ پیر وضع مظهر موضع مضمر ست -

دریغ ست با سفله گفتن علوم — که ضائع شود تخم در شوره بوم

کسے را که بینی ز حق بر کران — منه با وی ای دوست حق در میان

چو دردی نگیرد بعدو و اندست — برنجد بجان و برنجاندت

علوم جمع علم و مراد ازان پند و نصیحت و مصرع دوم علت دریغ ست و حق بمعنے راست و درست و در مصرع دوم وضع مظهر موضع مضمر و بعض محققین میفرمایند که هر چند مراد از علوم پند و نصیحت باشد اطلاق گفتن بر علوم نیامده و میتوان گفت که گفتن درینجا بمعنے شرح کردن و اظهار نمودن ست و اغلب که گفتن علوم تحریف کشف علوم ست و چون بر جاهل که ظالم ست علوم مستور باشد کشف علوم صادق می آید لیکن باید دانست که اگر علم را بمعنے پند و نصیحت مسلم دارند پس قول او که گفتن درینجا بمعنے شرح کردن و اظهار نمودن ست باطل زیرا که اطلاق شرح و اظهار بر پند و نصیحت نیامده و اگر مسلم نمیدارند بلکه بر معنے حقیقے محمول کنند برین تقدیر نیز قول او که گفتن بمعنے شرح کردن و همچنین قول او که گفتن تحریف کشف ست هر دو باطل - زیرا که اظهار علم کردن یا کشف علم کردن درانجا اطلاق مے کنند که مخاطب اعتقاد جهل متکلم داشته باشد و بر متامل پوشیده نیست که اینجا چنین نیست و در بعض نسخ بجاے بیت دوم بیت سوم و بجاے داندت و برنجاندت وانم و برنجانم بمیم ضمیر و بیت اول چنین که - بر مرد نادان نگویم علوم : که ضائع کنم تخم در شوره بوم - بعداز کاف تقدیر شرط اعنی اگر گویم : اگر زیرتا قول ضائع کنم تا آخر جزاے آن تواند شد - و در بعض بجاے دوست لفظ خواجه است -

دل مرد حق گو ازانجا قویست — که خوی تو حق بینی و حق رویست

مرد حق گو عبارت از مطلق ناصح و درینجا مراد از ذات متکلم و ازانجا بمعنے از براے آن ست - و حاصل معنے آنکه دل من که در گفتن کلمهٔ حق جرأت میکند و از تو باک نمیدارد سببش آنست که من حق میگویم و خوے تو حق بینی و حق روے و در نسخ معتبره - ترا عادت اے بادشه حق رویست دل مرد حق گو ازینجا قویست -

نگفتم ای خسرو پاک راے — تو آن گفت حق پیش مرد خداے

نگین خصلتے دارد اے نیکبخت — که در موم گیرد نه در سنگ سخت

علت مضمون مصرع اول از بیت اول محذوف و مصرع دوم معطوف بران و بیت دوم جمله معترضه علت مضمون همین مصرع دوم ست - و حاصل معنی آنکه اے خسرو پاک راے آنچه حق است من با تو گفتم چرا که تو مرد خدائی و سخن حق پیش مرد خدا توان گفت لاغیر زیرا که هر که مرد خداست دلش مثل موم نرم میباشد و سخن حق مثل نگین و نگین در موم نرم میگیرد و نه در سنگ سخت و در بعض نسخ خسرو نیک راے و خصلتے داری بیای خطاب و این غلط نساخ ست -

عجب نیست گر ظالم از من بجان — برنجد که دزد ست و من پاسبان

قول او اگر ظالم از من بجان برنجد شرط و جزاے آن محذوف و قول او که دزد تا آخر علت عجب نیست و قول او دزد ست خبر مبتداے محذوف اعنی لفظ او و حاصل معنی بیت آنکه اگر ظالم از من بجان برنجد عجب نیست زیرا که او دزد ست و من پاسبانم و در بعض نسخ که او دزد و من پاسبان و درینصورت رابطه محذوف باشد -

تو هم پاسبانے بانصاف و داد — که حفظ خدا پاسبان تو باد

مصرع دوم جمله معترضه مصدر بکاف دعائیه است و میتواند که صفت مخاطب باشد اے چنین پاسبانے که استحقاق آن داری که گویند حفظ خدا تا آخر -

ترا نیست منت ز روی قیاس — خداوند را فضل و منت شناس

که در کار خیرت مسلم نداشت — نه چون دیگرانت معطل گذاشت

همه کس بمیدان کوشش درند — ولی گوی بخشش نه هر کس برند

تو حاصل نکردی بکوشش بهشت — خدا در تو خوی بهشتی سرشت

دلت روشن و وقت مجموع باد — قدم ثابت و پایه مرفوع باد

وافر

حیاتت خوش و رفتنت بر صواب | عبادت قبول و دعا مستجاب

قیاس درینجا عبارت از دلیل و برهان و مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکه و بیت دوم بیان قیاس ست. وحاصل معنے این ابیات آنکه انچه میگویم که ترا فضل و منت نیست از روی دلیل و برهان میگویم و آن انیست که ترا حق تعالی توفیق خیر داده است که همیشه بآن اشتغال میداری و مثل دیگران ازین دولت محروم نگذاشته پس فضل منت مر او را باشد بر تو نه از تو بر خلق. و در نسخ معتبره. خداوند را بر تو فضل و سپاس. و بجاے مسلم لفظ نجدمت. و در بعض دیگر مسلسل و این محاوره نیست و در بعض که در باب خیرت بحکمت بداشت و قوال و رفتنت بر صواب اے سلوک تو بر نہج صواب. و در بعض رغبتت اے خواهش تو.

گفتار در معامله با دشمن

همے تا بر آید بتدبیر کار | مداراے دشمن به از کارزار
چو نتوان عدو را بقوت شکست | بنعمت بباید در فتنه بست
گر اندیشه باشد ز خصمت گزند | بتعویذ بخشش زبانش به بند
عدو را بجاے خسک زر بریز | که احسان کند کند دندان تیز

قول او گر اندیشه باشد ز خصمت گزند. لفظ گزند در معنے مضاف الیه اندیشه است وتا ضمیر مخاطب منصوب یعنی اگر اندیشه گزند باشد ترا از خصم و در بعض نسخ گر اندیشه داری ز دشمن گزند. و بجاے بخشش کند احسان کند.

چو دستی نتانی گزیدن ببوس | که با غالبان چاره زرق ست و بوس

مصرع اول جمله شرطیه و مصرع دوم علت جزا و دستی بیای تنکیر برای عهد در معنے مضاف الیه گزیدن ست از عالم اضافت مصدر الی المفعول. و نتانی بنون نفی از باب تانستن مخفف توانستن و نیابی از ماده یافتن تصحیف آن و حاصل معنی آنکه اگر تو مغلوب و زبونی و نتوانی گزیدن دستی را که معهود تست بسبب زورمندی و توانائی آن پس بر آن دست بوسه بده چراکه با غالبان تا آخر. و در بعض نسخ بتدبیر شاید فرو کوفت کوس ؛ چو دستی نشاید گزیدن ببوس ؛ و درینصورت مصرع اول معطوف باشد بر بیت سابق اعنی عدو را تا آخر و مصرع دوم متفرع بر آن و فرو کوفتن کوس کنایه از در آمدن در ملک بیگانه بقصد تسخیر و آگاه ساختن اعدا از رسیدن خود و نشاید بمعنے امکان نداشته باشد و حاصل معنی آنکه در ملک بیگانه در آمدن باراده تسخیر بتدبیر شاید تا بمقصود

خود فائز توان شد و میتوانند که معطوف مصرع دوم شرط محذوف باشد و مصرع اول علت جزاے شرط که قائم مقام شرط واقع شده و بنا برین تقدیر این معنی بود که چون دستی را ممکن نباشد گزیدن پس بر آن دست بوسه بده و اگر در ملک بیگانه میخواهی در آمدن پس آن تدبیر کوس فرو کوب زیرا که براے در آمدن درچنین ممالک فرو گرفتن کوس بتدبیر لائق باشد.

مراعات دشمن چنان کن که دوست | که عدو را بفرصت توان کند پوست

کاف براے بیان چنان و مضاف دوست اعنی لفظ مراعات و بعد از دوست لفظ مے کنی و بعد از وے معطوف مصرع اول محذوف و مصرع دوم علت مضمون آن بتقدیر حرف علت و لفظ عدو وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظا ست و در بعض نسخ که وے را بفرصت تا آخر. و درین صورت مرجع ضمیر وے دشمن باشد. وحاصل معنی آنکه مراعات دشمن چنان کن که مراعات دوست میکنی و فرصت نگهدار چرا که دشمن را پوست بفرصت میتوان کند و در بعض دیگر عدو را بفرصت توان کند پوست ؛ پس او را چنان کن مدارا که دوست ؛ درین صورت لفظ پس ترجمهٔ فاء جزائیه باشد و حاصل معنی آنکه هر گاه چنین مقرر شد که پوست کنی دشمن بفرصت میشود و الحال فرصت آن نیست پس او را مدارا کن چنانکه دوست را مدارا میکنی و فرصت را نگاه دار لیکن اینقدر هست که مدارا با دشمن میکنند نه با دوست و از قول او را تا آخر تشبیه مداراے دشمن با مداراے دوست مستفاد مے شود. و در بعض پس او را مراعات کن همچو دوست و همین بهتر ست.

بتدبیر رستم در آید به بند | که اسفندیارش نجست از کمند

مضاف الیه تدبیر اعنی شغاد که برادر کوچک رستم بوده محذوف و در آمد بصیغهٔ ماضی و شین ضمیر در معنے مضاف الیه کمند ست که از وی قطع شده با لفظ اسفندیار ملحق گردید و مصرع دوم صفت رستم و بعضے از محققین میفرمایند که کاف صفت بعد علم نه براے ایضاح ست بلکه بیان حال و مدحت و تقویت صفتے که صاحب علم بدان شهرت داشته فافهم فانه من النفائس انتهی شهرت او بصفت مذکور غیر مسلم. و قصه در کمند آوردن رستم اسفندیار را چنان ست که اسفندیار بن گشتاسپ که براه هفتخوان رفته و شهر روئین دژ را فتح کرده و ارجاسپ را کشته و خواهران خود را که هماے و آفرین نام داشتند از قید وی خلاص داده پیش پدر آورده و در شاهنامه است که وی روئین تن بوده فاما بزعم مورخان دیگر برو تعویذی بوده که تاثیر آن زخم تیغ و تیر و جز آن کار نمیکرد

را خورد الامر هم در حیات پدرش رستم او را بتدبیر عنقا تیر دو شاخه در دو دیده اش زده و دو کمند بسته برده بطریقے بکشت۔

مزن تا توانی بر ابرو گره — که دشمن اگرچه زبون دوست به
بود دشمنش تازه و دوست ریش — کسی کش بود دشمن از دوست بیش
مزن با سپاهی ز خود بیشتر — که نتوان زد انگشت بر نیشتر
وگر زو توانا تری در نبرد — نه مردیست بر ناتوان زور کرد

یعنے تا ممکن باشد بر دشمن ترش رو و اخمه رو مشو و بشگفته پیشانی و ابرو و فراخی پیش آے زیراکه او هر چند مغلوب تست دوست بودن او بهتر ست تا کینه تو از دل او مرتفع گردد اگر گفته شود که گره بر ابرو زدن بر هیچکس خوب نیست تخصیص بر دشمن ندارد گویم بلے لیکن چون سیاق کلام در بیان احوال دشمن بود بنا بران تخصیص بوے کرد و در قول او سپاهی ز خود بیشتر سپاهی بیاے تنکیر موصوف و ز خود بیشتر صفت آن و مے تواند که حال بود از وے و خود عبارت از ذات مخاطب و از خود متعلق بیشتر۔ و قول او زور کرد بمعنے زور کردنست۔

اگر پیل زوری وگر شیر جنگ — بنزدیک من صلح بهتر که جنگ

مصرع دوم مطابق ست بمضمون الصلح خیر۔ و کاف قائم مقام از تفضیلیه است۔ و در بعض نسخ و جنگ۔ و این واضح ست۔ و در بعض دیگر نه جنگ بنون نفی شیر خنگ بجیم فارسی ست و اگر بجیم تازی باشد درین صورت قافیه ایطاے جلی خواهد بود که از عیوب ملقبه است۔

چو دست از همه حیلتے در گسست — حلالست بردن بشمشیر دست
اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ — وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ
که گر وے به بندد در کارزار — ترا قدر و هیبت شود یک هزار

حلال درینجا عبارت از مباح و درین اشارت ست بقول عرب که السیف آخر الحیل و قافیه گسست با دست۔ و همچنین ما در گذشت چنانچه در بعض نسخ علے التقدیرین از عیوب ملقبه است در صورت اول از جهت اختلاف عدد و در صورت ثانی از جهت اختلاف قید۔

ور او پای جنگ آورد در رکاب — نخواهد بحشر از تو داور حساب

مصرع اول شرط و جزاے آن محذوف۔ و مرجع ضمیر او عدو۔ و مصرع دوم علت مضمون جزا و حاصل معنے آنکه تو هم آماده جنگ باش و از کشته شدن لشکریان و خرابی ملک بیندیش چراکه

روز حشر داور بر حق حساب این معامله از تو نخواهد خواست و در بعض نسخ دگر پاے جنگ۔

تو هم جنگجو باش چون کینه خواست — که با کینه ور مهربانی خطاست
چو با سفله گوئی بلطف و خوشی — فزون گرددش کبر و گردن کشی

در نسخ معتبره۔ تو هم جنگ مے باش۔ و بهر تقدیر چون کینه خواست شرط و مراد از کینه جنگ از عالم ذکر الملزوم و اراده اللازم۔ یا وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه۔ و فاعل فعل خواست ضمیر که راجع بطرف عدو است۔ و جزاے این شرط محذوف۔ و مصرع ثانی علت مضمون آن و در لفظ با ظاهرا تحریف ست و صحیح بر زیراکه صله مهربانی که ترجمه رحم ست بر می آید و باهمین کلمه را بمعنے بر استعمال فرموده۔

با سپان تازی و مردان مرد — بر آر از نهاد بد اندیش گرد

و گرد مے بر آید تا آخر۔ با بجے استعانت۔ و مردان مرد بکسره توصیف بمعنے مردان شجاع و فاعل فعل مے بر آید ضمیریکه راجع بطرف گرد است۔ و نرمی عبارت از رفق و ملاطفت مخاطب و مضاف الیه نرمی و هوش یعنی لفظ تو محذوف۔ و حاصل معنے این بیت آنکه و اگر گرد از نهاد بد اندیش مے بر آید برفق و ملاطفت تو پس نه تندی تا آخر۔

چو دشمن به عجز اندر آمد ز در — نباید که پرخاش جوئی دگر
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن — ببخشای و ز مکرش اندیشه کن
ز تدبیر پیر کهن بر مگرد — که کار آزموده بود سال خورد

بین البیتین کلمه استدراک محذوف۔ و در بعض نسخ چو دشمن در آمد به عجز از درت ٭ بدر کن ز دل خشم و کین از سرت ٭ و بجاے قول او رعایه پیر مردان پیر۔ و درین صورت بیت دوم معطوف بود بر مصرع دوم از بیت اول۔

بیندیش در قلب هیجا مفر — چه دانی کز ایشان که باید ظفر

هیجا با لفتح جنگ کردن و جنگ مشار الیه ایشان متخاصمین ست۔ و در بعض چه دانی کز آن پس که یابد ظفر ٭ اے پس از هیجا۔ و در بعض دیگر۔ که داند که باشد کز آن ظفر ٭ اے از ان هیجا۔ و حاصل معنے آنکه چون انجام کار معلوم نیست که از طرفین فیروزی کرا خواهد بود پس بر مرد و درین واجب ست که اندیشه مغرور خاطر داشته باشد تا اگر حال دگرگون شود از دست حریف جان بر تواند شد۔

چو بینی که لشکر ز هم پشت داد   به تنها مده جان شیرین به باد
اگر بر کنارے برفتن بکوش   وگر در میان لبس دشمن بپوش

در بعض نسخ ز هم دست داد - و صحیح همه پشت دادا ے گریخت - و بین البین کلمه استدراک و بعد از لفظ در میان یاے خطاب محذوف - و درین اشارت ست بآنکه درین لباس یکایک ترا نخواهند شناخت و محفوظ خواهی ماند -

اگر خود هزاری و دشمن دویست   چو شب شد در اقلیم دشمن مایست
شب تیره پنجه سوار از کمین   چو پانصد بهیبت بدرد زمین

صحیح بهیبت بو دبر زمین - و درینصورت مصرع اول از بیت اول شرط و خود عبارت از مخاطب و مضاف هزار اعنی لفظ صاحب و تمیز هر دو اعنی لفظ سوار و بعد از دویست را بطه محذوف و مصرع دوم جمله شرطیه جزاے شرط اول و بیت دوم علت مضمون آن و لفظ دشمن در مصرع دوم از روے وضع مظهر موضع مضمر - و بو دانا فعال ناقصه و ضمیرے که راجع ست بطرف پنجه سوار اسم آن و چو پانصد خبر آن و بهیبت وجه تشبیه و بر زمین متعلق به بود باشد - و حاصل معنی هر دو بیت آنکه اگر تو صاحب هزار سوارے و دشمن صاحب دویست سوار ست چون شب شود در اقلیم او اقامت مکن چراکه در شب تاریک پنجه سوار مخالف که از کمین بر آیند و نمایان شوند مانند پانصد سوار با هیبت باشند بر جاے خود و تو هر چند استقلال داشته باشی از مشاهدهٔ اینحال سراسیمه خواهی شد -

چو خواهی بریدن بشب راهها   حذر کن نخست از کمین گاهها

این بیت جمله شرطیه - و مفعول چو خواهی محذوف - و بریدن بشب راهها معطوف بر آن و علت مضمون مصرع دوم نیز محذوف - و حاصل معنی آنکه اگر خواهی که در ملک بیگانه در آئی و بشب راهها را قطع کنی پس نخست از کمین گاهها اندیشه بکن که مبادا مردم مخالف در آن نهان باشند و ناگاه از کمین بر آمده بر تو ریزند و انگاه روان شو تا بمنزل مقصود برسی -

میان دو لشکر چو یک روزه راه   بماند بزن خیمه بر جاے گاه
گر او پیشدستی کند غم مدار   ور افراسیاب ست مغزش بر آر
ندانی که لشکر چو یک روزه راند   سر پنجهٔ زورمندش نماند
تو آسوده بر لشکر مانده زن   که نادان ستم کرده بر خویشتن

چو حرف شرط - و یک روزه راه بماند فعل شرط و میان دو لشکر ظرف این فعل - و بزن خیمه بر جایگاه جزاے این شرط و معطوف آن اعنی و پیشدستی بکن محذوف - و بیت دوم معطوف بر آن - و مغزش بر آر معطوف بر غم مدار و جواب افراسیاب ست و از مخفف اگرچه واشست بمعنی باشد و مفعول ندانی اعنی این را محذوف و کاف بیان آن - و چو یک روزه راند شرط و راند بمعنی روان شد و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف لشکر ست و سر پنجهٔ زورمند تا آخر جزاے این شرط و پیش از بیت چهارم لفظ پس محذوف - و مصرع دوم از روے علت مضمون اول ست و حاصل معنی این ابیات آنکه هرگاه در میان لشکر تو و لشکر مخالف یک روزه راه بماند پس خیمه خود بزن جایگاهے که براے فرود آمدن خود قرار داده باشی و پیشدستی مکن و اگر او پیشدستی کند از ان باک مدار و مغزش بر آر اگرچه افراسیاب باشد زیراکه نمیدانی این را که چون لشکر یکروزه راه روان شد و سر پنجهٔ زورمند نماند او را پس درین وقت تو آسوده بر آن لشکر مانده بزن چراکه او جاهل است که ستم کرده است بر خویشتن و انا انجام کار نیندیشیده بهلاک خود راضی شده است -

چو دشمن شکستی بیفگن علم   که بازش نیاید جراحت بهم
بسے در قفاے هزیمت مران   مبادا که دور افتی از یاوران
هوا بینی از گرد هیجا چو میغ   بگیرند گردت بژوبین و تیغ

چو دشمن فگندے شرط - و فگندے بمعنی شکست دادی و بیفگن جزاے این شرط و مصرع دوم علت آن و بیت دوم معطوف بر جزاے مذکور و مصرع دوم از روے علت مضمون مصرع اول و بیت سوم معطوف بر دور افتی تا آخر - و حاصل معنی آنکه چون دشمن را شکست دادی پس علم خود را همچنان بر پاے دار تا از خوف و مهابت تو جراحتش بهم نیاید و قوت گرفتن نتواند و بسیار در پے هزیمت هم مرو مبادا که چنین و چنین شود - و در بعض نسخ بجاے مبادا لفظ نباید و مفاد هر دو یکیست -

بدنبال غارت نراند سپاه   که خالی بماند پس پشت شاه
سپه را نگهبانی شهریار   به از جنگ در حلقهٔ کارزار

مخفی نماند که از اول داستان تا قول او فرو بین در تیغ خطاب بسالار سپاه بود یعنی سالار سپاه را که چنین و چنین بکند و ازین بیت تا آخر داستان خطاب بسپاه است و نه راند و نماند هر دو

بجون نفی و مضاف الیه دنبال یعنی مخالف و بیش از لفظ غارت لفظ برای و بعد از وی لفظ کردن محذوف و مصرع دوم علت غائی نراند و بیت دوم علت مضمون بیت اول ست و حاصل معنی آنکه بر سپاه واجب ست که بمقتضای حزم و دور اندیشی بدنبال مخالف برای غارت کردن بنگاه آن نرود - ای هما نجا قائم باشد تا پس پشت شاه خالی نماند و اگر بماند بصیغهٔ اثبات بود معنی آن چنین باشد که این که میگویم که سپاه را باید که شاه را تنها گذاشته برای غارت نرود سببش آنست که اگر خواهد رفت پس پشت شاه خالی خواهد ماند و انجام آن خوب نیست . و احتمال ضعیف ست که مصرع دوم مصدر بکاف عطف معطوف بر مصرع اول و بماند بمعنی بگذارد باشد و حاصل معنی آنکه برای غارت کردن نرود و پس پشت شاه را خالی نگذارد - و بعض محققین می فرمایند که این جمله در صورت اخبار ست و بمعنی انشا و در ظاهر امر ست بسپاه و در معنی بشاه ای سپاه را باید که برای غارت دشمنان نرود تا پس پشت شاه خالی نماند یعنی پادشاه نگذارد که سپاه برای غارت برود تا پس پشت او خالی نماند - و دنبال غارت استعاره است و مراد از جهت غارت ست - و نماند بصیغهٔ نفی و اثبات هر دو صحیح چرا که اگر کاف که برای علت غائی ست اگر برای علت غائی نفی بود پس نماند بصیغهٔ نفی خواهد بود والا بصیغهٔ اثبات بکذا ینبغی لهذا المقام انتهی قول او در معنی بشاه بنای این عقلت ست نه ابیات سابقه و قوت او دنبال غارت استعاره است ازین معلوم نمی شود که کدام استعاره اراده کرد مگر آنکه مراد از استعاره مصطلح علیه العلماء بیان نباشد بلکه مصطلح علیه فارسیان باشد و آن آنست که اثبات مضاف و مضاف الیه را محض ادعای باشد چنانچه سر قدم و پای هوش و این خالی از تکلف نیست و قول او اگر برای علت غائی نفی بود پس نماند بصیغهٔ نفی خواهد بود محل تامل چرا که علت غائی عبارت ست از چیزی که باعث شود اقدام فاعل را بر فعل چنانکه جمیع حکماء متقدمین و متاخرین بدان تصریح کرده اند و از قول او که اگر علت غائی برای نفی بود متحقق میشود که علت غائی برای عدم فعل هم میباشد و این خلاف متقرر ست فی ما بینهم - و قول او والا بصیغهٔ اثبات فاسد ست چرا که بر تقدیر ما بیات علت غائی این فعل غارت خواهد شد نه خالی ماندن پشت شاه -

گفتار در نواختن لشکریان

دلاور که باری تهور نمود بباید بمقدارش اندر فزود
که بار دگر دل نهد بر هلاک ندارد ز پیکار یاجوج باک
سپه را در آسودگی خوش بدار که در حالت سختی آید بکار

دلاور مبتدای موصوف و ما بعد صفت آن - و مراد از تهور درینجا صفت شجاعت که محمود است نه افراط شجاعت که مذموم ست مثل جبن - و مصرع دوم خبر این مبتدا و بیت دوم علت آن و مصرع دوم از وی معطوف بر مصرع اول - و درین اشارت ست بآنکه هرگاه از یاجوج باک نداشته باشد پس از مردم کی باک خواهد داشت - و قول او سپه را در آسودگی ای در ایام جمعیت و فروت خود و در بعضی نسخ سپاهی در آسودگی -

کنون دست مردان جنگی ببوس نه آنگه که دشمن فروکوفت کوس

حاصل معنی آنکه درین وقت که از در آمدن دشمن هیچ اندیشه نداری بر دست مردان جنگی بوسه بده و دل ایشان را بدست آر نه آن زمان که دشمن در ملک تو کوس فرو کوفته باشد که درآن وقت اگر چنان کنی هر آئینه محمول بر تملق و خوشامد خواهد شد و فائده معتد به بران مترتب نخواهد گشت -

چراغ

سپاهی که کارش نباشد برگ کجا دل نهد روز هیجا بمرگ
نواحی ملک از کف بدسگال به لشکر نگهدار و لشکر بمال
ملک را بود بر عدو دست چیر چو لشکر دل آسوده باشد و سیر
بهای سر خویشتن می خورد نه انصاف باشد که سختی برد
چو دارند گنج از سپاهی دریغ دریغ آیدش دست بردن به تیغ

سپاهی بیای تنکیر - و می توان که بیای معروف بود - بهر تقدیر مبتدای موصوف و ما بعد صفت آن - و با برگ نبودن کار عبارت از پریشانی که خلاف جمعیت است و مصرع دوم خبر مبتدای - و کجا بمعنی کی استفهام انکاری انست و بمرگ متعلق نهد و روز هیجا مفعول فیه این فعل و حاصل معنی آنکه سپاهی که پریشان و تنگ دست بود روز جنگ دل بمردن خود نخواهد نهاد و بهلاک شدن خود راضی نخواهد شد -

چه مردی کند در صف کارزار — چو دستش تهی باشد و کار زار

مصرع دوم شرط و جزاے این محذوف بنا بر قاعده که گذشت۔ و کار زار باضافت موصوف الی الصفة بمعنے کار نازک و باریک چه لفظ زار که بمعنے لاغر و ناتوانست و درین ترکیب بمعنے نازک و باریک مستعمل شد۔ و آن کنایه از شکستن فوج مخالف ست پس بگوئیم که بمعنے جنگ شهرت دارد و بنا بر کثرت استعمال بود یا آنکه چون جنگ در کارهای بسیار رو میدهد بمجاز بمعنے جنگ استعمال یافته مثل بازار۔ چه با بمعنے طعام ست۔ و در ولایت طعامهاے بسیار بفروش مے آید پس در مصرع ثانی از قسم اول و در مطرع ثانی از قسم ثانی باشد و بعض محققین در مصرع ثانی نیز از قسم ثانی گمان برده اند و این سهوست زیرا که درین صورت قافیه مفقود می شود و شارح هانسوی میگوید که کار معطوف ست بر دست و زار معطوف بر تهی یعنی چون دست او تهی باشد و کار او زبون انتهے۔ و در عامهٔ نسخ که دستش تهی باشد از روزگار۔ و درین صورت کاف بمعنے هر که بتداے موصوف و مابعد صفت آن و از ابتدائیه و روزگار بمعنی زر است بر سبیل تجوز یا محمول بر حقیقت و مضاف آن اعنی عدم مساعدت محذوف و از سببیه بود اے هر که دستش تهی بود از عدم مساعدت روزگار و حق آنست که این تصرف ناسخین ست فلا تعتمد علیه۔ و بهر تقدیر مصرع اول خبر مقدم بر مبتدا است۔

گفتار در فضیلت رای و تدبیر پیران

به پیکار دشمن دلیران فرست — هژبران بناورد شیران فرست
برای جهان دیدگان کار کن — که صید آزمودست گرگ کهن
مترس از جوانان شمشیر زن — حذر کن ز پیران بسیار فن
جوانان پیل افکن شیرگیر — ندانند دستان روباه پیر
خردمند باشد جهاندیده مرد — که بسیار گرم آزمودست و سرد
جوانان شائستهٔ بخت ور — ز گفتار پیران نپیچند سر
گرت مملکت باید آراسته — مده کار معظم بنوخاسته
سپه را مکن پیشرو جز کسی — که در جنگها بوده باشد بسی
متاب از سگ صید رو از پلنگ — ز روبه رمد شیر نادیده جنگ

شائسته درینجا عبارت از سخن شنود۔ و بخت ور عبارت از سعادت مندی۔ و نو خاسته عبارت از نا آزموده کار۔ و در قول او سپه را مکن پیشرو تا آخر کلمه را مفید معنے اضافت ست اے پیشرو سپاه مکن۔

چو پرورده باشد پسر در کنار — بترسد چو پیش آیدش کارزار
بکشتی و نخجیر و آماج و گوی — دلاور شود مرد پرخاش جوی

بترسد بصیغهٔ اثبات۔ و در نسخ معتبره۔ پسر در شکار اے در شکار گاه و این مجاز است و نترسد بنون نفی

بگرمابه پرورده عیش و ناز — بترسد چو بیند در فتنه باز
دو مردش نشانند بر پشت زین — بود کش زند کودکی بر زمین
یکی را که دیدی تو در جنگ پشت — بکش گر عدو در مصافش نکشت

در بعض نسخ بگرمابه پرورده و عیش و ناز؛ بر نجد چو بیند در جنگ باز؛ و درین صورت عطف عیش و ناز بر گرمابه باشد۔

مخنث به از مرد شمشیر زن — که روز وغا سر بتابد چو زن

این کاف صفت مرد شمشیر زن یا بیان مبین مقدر اعنی چنین و موقعش بعد از کلمهٔ از۔ و بعض محققین میفرمایند که احتیاج تقدیر لفظ چنین نیست چون در ذات لفظ ابهام ست حتی که بعد اعلام نیز کاف صفت آرند چنانکه گویند تبدبیر رستم در آمد به بند؛ که اسفندیارش بجست از کمند؛ انتهی عجب که در تفسیر همین بیت نوشته که این کاف براے ایضاح نیست چنانکه گذشت و ازین کلام متحقق مے شود که براے ایضاح ست پس منهما تدافع باشد و در بعض نسخ سر به پیچد و مفاد هر دو یکے ست۔

حکایت

چه خوش گفت گرگین بفرزند خویش — چو قربان پیکار بربست و کیش
اگر چون زنان جست خواهی گریز — مرو آب مردان جنگی مریز
سواری که در جنگ بنمود پشت — نه خود را که نام آوران را بکشت
شجاعت نیاید مگر زان دو یار — که افتند در حلقهٔ کارزار
دو همجنس همسفره و همزبان — بکوشند در قلب هیجا بجان

که تنگ آیدش رفتن از پیش تیر / برادر بچنگال دشمن اسیر
چو بینی که یاران نباشند یار / هزیمت بجای غنیمت شمار

قوله واگر چون در بعض نسخ که گر چون پس در صورت اول مقوله گفت - و در صورت ثانی بیان این مقوله باشد - و قول او که نام آوران را بر سبیل اضراب ست - و قول او نباشند یار ای موافق و ساز گار -

گفتار در فضیلت قلمزن و شمشیر زن

دو تن پرور ای شاه کشور کشای / یکی اهل رزم و دگر اهل رای
ز نام آوران گوی دولت برد / که دانا و شمشیر زن پرورد

قوله که دانا بمعنی هر که -

هر آنکو قلم را نورزید و تیغ / بر و گر بمیرد مگو ای دریغ

نورزید بمعنی کسب نکرد - و در بعض نسخ بگویش دریغ -

قلمزن نکو دار و شمشیر زن / نه مطرب که مردی نیاید ز زن

کلمه نه در اینجا ترجمه لای عاطفه و عطف بر شمشیر زن ست - و حاصل معنی آنکه نکو دار قلمزن را و شمشیر زن را نه مطرب را از برای آنکه او مثل زن ست و از زن کار مرد نمی آید - و در بعض نسخ قلمزن نگهدار تا آخر - و بهر تقدیر عبارت از مرد صاحب تدبیر ست -

نه مردیست دشمن در اسباب جنگ / تو مدهوش ساقی و آواز چنگ

نه مردیست خبر مبتدای محذوف اعنی اینکه و ما بعد آن بیان آن - و بعد از وی لفظ باشد محذوف و مصرع دوم معطوف بر جمله اول - و حاصل معنی آنکه مردی نیست این که دشمن در تهیه اسباب جنگ باشد و تو مدهوش تا آخر -

بسا اهل دولت ببازی نشست / که دولت ببازی برفتش ز دست

این کاف بیانیه و موقع آن بعد از لفظ بسا که از جهت تعقید لفظی در صدر مصرع دوم واقع شده دولت ببازی تا آخر معطوف بر بازی نشست بتقدیر واو عطف - و لفظ بازی در اینجا وضع مظهر موضع مضمر ست - و حاصل معنی آنکه بسیار ست که صاحب دولتی ببازی اشتغال کرد و در همان شغل دولت او از دست برفت و فقیر شد - و در این اشارت ست بآنکه اهل دولت را

اعتیاد ببازی هم خوب نیست - و اگر گاه گاهی برای تفریح طبیعت باشد مضائقه ندارد و میتواند که کاف بیانیه محذوف و این کاف عاطفه باشد - و بر این تقدیر تمام مصرع دوم معطوف بر ببازی نشست خواهد بود و ممکن ست که این کاف فجائیه باشد -

گفتار در آداب حرب

نگویم ز جنگ بد اندیش ترس / که در حالت صلح ز و بیش ترس
بسا کس بروز آیت صلح خواند / چو شب شد سپه بر سر خفته راند

در بعض نسخ و بسا آوازه صلح بهر تقدیر مصرع دوم بر سبیل اضراب و بیت دوم علت مضمون آنست -

زره پوش خسپند نام آوران / که بستر بود خوابگاه زنان
بخیمه درون مرد شمشیر زن / برهنه نخسپید چو در خانه زن

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست - و میتواند که معطوف این مصرع اعنی و نیز تا ایشان را خواب نبرد که آن برابر مرگ ست محذوف بود - و در بعض نسخ جنگ آوران - و در اکثر کار آگهان و بهر تقدیر قافیه آن بالفظ زنان از عیوب ملقبه است که ارباب صناعت آنرا ایطای جلی گویند و در بعضے دیگر جنگ افگنان - و مختار شارح هانسوی مرد افگنان و این هر دو بی عیب لیکن پسین بهتر است زیرا که درینصورت مقابله زن با مرد بهم میرسد -

بباید نهان جنگ را ساختن / که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کار مردان کار آگه است / یزک سد روئین لشکرگه است

حاصل معنی آنکه در نهان آماده جنگ باید بود اگر چه در آشکارا پیام صلح در میان باشد چرا که دشمن نهان می آرد تاختن را و این کس بسبب غفلت و نا آگاهی خود متضرر میشود -

گفتار در حسن تدبیر با دشمنان

میان دو بد خواه کوتاه دست / نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو با هم سگالند راز / شود دست کوتاه ایشان دراز
یکی را به نیرنگ مشغول دار / دگر را بر آور ز هستی دمار

بیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیت اول - و کوتاه دست عبارت از کسی که دفعةً طالب جنگ

نشود خواه بسبب عدم اقتدار و خواه بنابر مصلحت۔ و نشست بمعنی نشستن و دراز سگالیدن کنایه از اندیشه صواب کردن۔

اگر دشمنی پیش گیرد ستیز　　بشمشیر تدبیر خونش بریز
بر او دوستی گیر با دشمنش　　که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکر دشمن افتد خلاف　　تو بگذار شمشیر خود در غلاف
چو گرگان پسندند بر هم گزند　　بر آساید اندر میان گوسپند
چو دشمن بدشمن شود مشتغل　　تو با دوست بنشین به آرام دل

باهم

مصرع اول شرط۔ و دشمنی بیای تنکیر برای تعظیم و معطوف پیش گیرد و ستیز محذوف و مصرع دوم جزا و بیت دوم بیان خونریزست۔ و حاصل معنی آنکه اگر دشمنی قوی ستیز پیش گیرد و تو تاب مقاومت با او نداشته باشی پس خونش بشمشیر تدبیر بریز تا از عهدهٔ آن توانی بر آمد نه بشمشیر آهن که آن مخصوص اقویاست و طریق آن نیست که با دشمن او دوستی بهم رسان که درین صورت تو برای او خواهی رسید و این همه از انچه بود خواهد ماند۔ چه دوست دشمن هم بمنزلهٔ دشمن است و میتواند که این یا محض برای وحدت بود نه برای تعظیم۔ و حاصل معنی بیت آنکه اگر دشمنی از دشمنان با تو ارادهٔ جنگ داشته باشد خواه آن دشمن قوی بود و خواه ضعیف و خواه برابر تو خون او را بشمشیر تدبیر بریز ضرور نیست که بشمشیر آهن حرب کنی و بیت دوم بهمان بیان تدبیر است و قول او باهم گزند در بعض نسخ برهم۔

گفتار در ملاطفت با دشمنان بنا بر احتیاط

چو شمشیر پیکار برداشتی　　نگهدار پنهان ره آشتی
که کشور گشایان مغفر شگاف　　نهان صلح جویند و پیدا مصاف

مصرع اول شرط و مصرع دوم جزا و بیت دوم علت این جزاست و در بعض نسخ لشکر شگوفان و شگوف بمعنی شگفته شدن ست و ازینجا بمعنی شگافته کردن مستفاد می شود پس بهر دو معنی صحیح باشد۔ و در بعض دیگر لشکر هژیران و درینصورت هژیر بضم ها و زای فارسی و یای تحتانی معروف و رای مهمله رسیده خوب و پسندیده بود۔ و می تواند که هزبران بکسر ها فتح زای تازی جمع هزبر باشد بمعنی شیر درنده و لشکر هزبران تقلب اضافت عبارت

از مردان جنگی و دلاوران۔

دل مرد میدان نهانی بجوی　　که افتد که در پایش افتد چو گوی
چو سالاری از دشمن افتد بجنگ　　بکشتن درش کرده باید درنگ
که افتد کزین نیمه هم سروری　　بماند گرفتار در چنبری

در بعض نسخ که یکسر و زر در پایش۔ و در بعض دیگر که شاید که در پایت افتد۔ و درین صورت شاید بمعنی ممکن ست۔ و فاعل فعل افتد ضمیری که راجع بطرف مرد میدان و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست و قول او زین نیمه یعنی ازین طرف۔

اگر کشتی این بندی ریش را　　نه بینی دگر بندی خویش را

این بندی اشاره به بندی طرف مخالف و بندی خویش مفعول اول نه بینی و مفعول ثانی آن یعنی زنده محذوف۔ و حاصل معنی آنکه نخواهی دید بعد ازین بندی خویش را زنده بدست دشمن ای همچنین او خواهد کشت او را۔

نترسد که دوران بندی کند　　که بر بندیان زورمندی کند

کاف بمعنی هر که مبتدای موصوف و ما بعد صفت آن و مصرع دوم خبر مبتدای محذوف و دوم اسم یعنی لفظ او و متعلق نترسد یعنی لفظ ازین محذوف و ما بعد بیان آن و این جمله خبر مبتدای اول ست۔ و حاصل معنی آنکه هر که بر بندیان زورمندی میکند او باک نمیدارد ازینکه روزی زمانه او را هم بندی خواهد کرد۔

کسی بندیان را شود دستگیر　　که خود بوده باشد به بندی اسیر

مصرع دوم صفت کسی و بندی بیای تنکیرست

اگر سر نهد بر خطت سروری　　چو نیکش بداری نهد دیگری
وگر خفیه یکدل بدست آوری　　ازان به که صد ره شبخون بری

مصرع اول شرط و مصرع دوم جزای آن و مفعول نهد و مفعول فیه این فعل هر دو محذوف ای سر را نهد بر خط تو دیگر

گفتار در احتراز از اختلاط با مخالفان

اگرت خویش دشمن شود دوستدار　　ز تلبیس ایمن مشو زینهار
که گردد درونش بکین تو ریش　　چو یاد آیدش مهر فرزند خویش

قول او خویش دشمن باضافت آنکه با دشمن قرابت داشته باشد۔ وقول او مهر فرزند در بعض نسخ مهر پیوند است مهر صلهٔ رحم۔

بد اندیش را لفظ شیرین مبین	که ممکن بود زهر در انگبین

کلمهٔ را مفید معنی اضافت ست ومعنی بیت آنکه لفظ بد اندیش را شیرین وخوش آینده مبین چراکه ممکن ست بودن زهر نهان در انگبین ودرین اشارت ست بآنکه بر تملق وچاپلوسی او فریفته مباش چراکه او بسبب عدم اقتدار خود با تو مقاومت نمی تواند کرد ومی خواهد که بلطائف الحیل ترا غافل ساخته کار خود بسازد۔

کسی جان ز آسیب دشمن ببرد نگهدارد آن شوخ در کیسه در	که مر دوستان را بدشمن شمرد که داند همه خلق را کیسه بر

ببرد بصیغهٔ اثبات ومصرع دوم صفت کسی ودوستان مفعول اول شمرد وبدشمن بباے زائده مفعول ثانی آن وحاصل معنے آنکه کسی از آسیب دشمن محفوظ ماند که دوستان را هم دشمن پنداشت وبر دوستی ایشان اعتماد نکرد۔ ودر بعض نسخ بدشمن سپرد از باب سپردن بمعنے تفویض کردن۔ ودرین صورت نبرد بصیغهٔ نفی باشد لیکن بیت دوم ازین جهت توجیه را با میکند ومؤید تقریر اول ست۔

سپاهی که عاصی شود از امیر نداند سپاس بسوگند وعهد استوارش مدار	ورا تا توانی بخدمت مگیر ترا هم نداند ز روی قیاس نگهبان دیگر بر و بر گمار

ظاهر الفظ انه بهمزه وزاے معجمه تحریف ست چراکه صلهٔ عاصی شدن در می آید نه از پس صحیح در بدال وراے مهملتین باشد شیخ نظامی ره خداوند ملکم به پیوند خویش ؛ مشو عاصی اندر خداوند خویش وبیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیت اول وندانست وندانند بنون نفی از باب دانستن بمعنے معلوم کردن وسپاس که بمعنے شکر ست درینجا بمعنے قدر نعمت استعمال یافته از عالم ذکر اللازم وارادة الملزوم۔ وقیاس بمعنے دلیل وبرهان وز روے قیاس متعلق نداند ومصرع اول از بیت سوم جزاے شرط محذوف۔ ومدار بصیغهٔ نهی وعهد از وی کلمهٔ را اضراب محذوف ومصرع دوم ازوی معطوف بر آن ولفظ دیگر غلط نساخ وصحیح پنهان۔ وحاصل معنی این ابیات آنکه سپاهی که چنین وچنین ست تا ممکن او را خدمت مفرما چراکه او قدر نعمت

خداوند نعمت خود را ندانسته است قدر نعمت ترا هم نخواهد دانست از روی دلیل وبرهان واگر بسوگند وعهد با تو معامله کند آنرا استوار مدار تنها بر آن اعتماد مکن بلکه جاسوس ودیده بانی پنهان بر وی بگمار تا احوال وی را یک بیک بتو میرسانیده باشد وتو از مکر آن غافل نباشی وبعض محققین میفرمایند که ندانست وندانند با خود از دانستن خطاے محض ست زیراکه سپاس دانستن محاوره نیست پس مبدل تانست وتاند باشد که مخفف توانست وتواند است یا تحریف آن انتهی۔ وبرین تقدیر این معنے میشود که طاقت اداکردن شکر او نداشت وظاهر است که این معنی موجب ذم او نمیتواند شد زیراکه اگر طاقت اداکردن شکر میداشت ونمی کرد مستوجب ذم میشد وهرگاه که طاقت آن نداشته باشد هر آئینه معذور خواهد بود۔ وبر متامل پوشیده نیست که این معنی علت نهی مذکور نمیتواند شد ودر نسخ معتبره بجاے قول او ز روے قیاس ز عذرش هراس۔ ودرین صورت جزاے شرط محذوف بود اے وهرگاه حال چنین باشد پس از مکر وفریب او هراسان باش۔

نو آموز را ریسمان کن دراز	نه بگسل که دیگر نبینیش باز

نو آموز عبارت از نوکر نو نگاهداشته ونا آزموده عبارت از خانه زاد که هنوز تربیت نیافته ودرین اشارت ست بآنکه چنین خانه زاد مثل مرغ نو آموز ست او را مهلت بده تا تربیت یابد وقابل خدمت گردد نه آنکه پیش از خود برانی واز چشم اعتبار بر اندازی تا آواره شود وباز بدست آمدنش دشوار باشد۔ ومخفی نماند که نه بگسل بتقدیم نون نفی بر باے امر ست۔ ودر بعض نسخ مگسل بتقدیم با بر میم نهی ورشیدی گوید که در کلمهٔ که با دنون مقارن شود با را بر نون مقدم باید آورد چراکه با زائد ست وحرف زائد درمیان کلمه معقول نباشد انتهی ودرین نظر است چراکه حرف زائد درمیان کلمه وکلام دفصحاے عرب وعجم بسیار آمده حتے که کلام واجب الاعظام که افصح کلامها ست نیز واقع شده مثلاً میان عامل ومعمول چون ما ان زید قائم ومیان حرف نفی وفعل منفی چون ما ان رایت زیدا ومیان مضاف ومضاف الیه چون غضبت من غیر جرم ومیان جار مجرور چون فبما رحمة۔ ودر فارسی اکثر درمیان حرف نفی وفعل منفی در آید حکیم ناصر خسرو ره بجز بر نکو فعل وگفتار خوب ؛ نه بگذار دست ونه بگشاے لب ؛ شیخ نظامی ره میان دو دیر کار نشست شاه ؛ ودین ودران کرد نیکو نگاه ؛ نه بشناخت از ایکدگر بازشان نه پے برده بر پرده رازشان ؛ بعض محققین مے فرمایند که قول رشیدی وشارح

هردو محل نظر اما اول پس بدان جهت که عقل تنها در محاورات دخل ندارد مقدم اینجا سماع ست هرچه مسموع باشد همان فصیح وصحیح بود اما دوم پس بدان سبب که ترکیبات عربی برای محاوره فارسیان سند نمیتوانند شد مثلاً نگویند که فاعل در عربی مرفوع باشد پس در فارسی نیز مرفوع آوردن صحیح بود - و ابیاتی که بسند آورده پس در بیش رشیدی حرف با دریخا هم مقدم بر نون خواهد بود و این نیست مگر از روی سهو و اگر گویند دریخا باهم مسموع بتقدیم نون ست هم باً نگوییم پس این همانست که ما نوشته ایم فافهم انتهی - اعتراض بر شارح وقتی صحیح شود که مستند او تنها کلام عرب بود و حال آنکه چنین نیست -

چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار	گرفتی رعیت بسامان بدار
که بندی چو دندان بخون در برد	ز حلقوم بیداد گر خون خورد

مصرع اول با قول و گرفتی شرط و مابعد آن جزا و بیت دوم علت این جزا و لفظ حصار معطوف بر اقلیم ست که از جهت تعقید مؤخر از لفظ جنگ واقع شده و در بعض نسخ با میم مدار - و علی هذا التقدیر بمعنی بوجه پسندیده است و در بعض دیگر گرفتی بز ندانیانش سپار و درینصورت زندانیان عبارت از امرای عظام و ارکان دولت آن مملکت باشند که بموجب یاد آنی حرکتی مخالف محبوس شوم باشند و حاصل معنی بیت دوم آنکه بندی نهایت متاذی شود و تو ممد و معاون او باشی درینصورت او باستعانت تو از حلقوم بیداد گر خون خواهد خورد و او را زنده نخواهد گذاشت -

چو بر کندی از دست دشمن حصار	رعیت بسامان تر از وی بیار
که گر باز کوبد در کارزار	برآرند عام از دماغش دمار
وگر شهریان را رسانی گزند	در شهر بر روی دشمن مبند
مگو دشمن تیغ زن بر درست	که انباز دشمن بشهر اندرست

و در بعض نسخ رعیت با میم تر - و بهر تقدیر مصرع اول از بیت اول شرط و مصرع دوم جزا و بیت دوم علت آن و بیت سوم معطوف بران و بیت چهارم معطوف بر مصرع دوم از بیت سوم معطوف قول و دشمن تیغ زن تا آخر و بعد از وی عبارت بلکه بیندیش محذوف و مصرع دوم بیان آن و عام و انباز دشمن کنایه از رعایاست - و حاصل معنی آنکه در شهر بر روی دشمن مبند و این مگو که دشمن تیغ زن بر درست و من در قلعه محصنم مرا گزندی از وی نخواهد رسید بلکه بیندیش که همین رعایا که بمنزله انباز دشمن اند در شهر ترا هلاک خواهند کرد و فرصت بر آمدن از شهر نخواهند داد

مخفی نماند که مضمون این قطعه و قطعه اول یعنی چو اقلیم دشمن تا آخر یکی ست و درین صورت فائده معتد به بر آن مترتب نمی شود فتامل -

گفتار در کتمان راز

بتدبیر جنگ بد اندیش کوش	مصالح بیندیش و نیت بپوش
منه در میان راز با هر کسی	که جاسوس هم کاسه دیدم بسی
سکندر که با شرقیان حرب داشت	در خیمه گویند در غرب داشت
چو بهمن بزاولستان خواست شد	چپ آوازه افگند و از راست شد
اگر جز تو داند که عزم تو چیست	بر آن رای و دانش بباید گریست

معطوف علیه بیت پنجم و مبین این کاف هر دو محذوف و حاصل معنی آنکه اخفای رزم بمرتبه باید که کسی ادراک نتواند - و اگر بداند کسی نشاء آن فساد رای و نقصان دانش تست پس بر چنین رای و دانش بباید گریست -

کرم کن نه پرخاش و کین آوری	که عالم بزیر نگین آوری
چو کاری بر آید بلطف و خوشی	چه حاجت به تندی و گردن کشی
نخواهی که باشد دلت دردمند	دل دردمندان برآور ز بند
ببازو توانا نباشد سپاه	برو همت از ناتوانان بخواه
دعای ضعیفان امیدوار	ز بازوی مردی به آید بکار

بین المصرعین عبارت اگر می خواهی این محذوف و مصرع دوم بیان آن - و جزای این شرط نیز محذوف - و حاصل معنی بیت آنکه اگر می خواهی که این عالم را تسخیر کنی پس کرم کن که نزد عقلا همین پسندیده است و پرخاش و کین آوری مکن که درین صورت بظاهر تسخیر ست و بباطن عداوت - و بعض محققین می فرمایند که این تقدیر و ارتکاب حذف بیجاست زیرا که درین صورت کرم کردن برای تسخیر عالم ریای خواهد بود بلکه مصلحت آنست که کرم کن که بسبب آن عالم مسخر تو خواهد گردید چه مردم عالم منقاد و مطیع کرم اند خواه بظاهر و خواه بباطن حتی که با مردگان که کریم بوده اند مثل حاتم طائی و معن زایده و جعفر برمکی و عبدالرحیم خانخانان خلق را محبت و دوستی است و بسیار به نیکی یاد میکنند انتهی - این توجیه هر چند وجیه است

لیکن بیت لاحق اعنی چو کارے بر آید تا آخر منافی این میشود و قول او همت از ناتوانان بخواه ای دعاے خیر بخواه - و قول و ز بازوے مردان به آید بکار ۰۰ و در بعض نسخ ز بازوے مردی بیاے مصدرے از عالم بازدهی زد و بهر تقدیر کلمۂ ز تفضیلیه است و حاصل معنے آنکه بهتر ز بازوے مردان یا از بازوے شجاعت کار میکنند -

هر آنکه استعانت بدرویش برد	اگر با فریدون زد از پیش برد

ای پیش خواهد برد - و در بعض نسخ برد و در بعض دیگر زد اد - و در بعض دیگر زد از پیش و بهر تقدیر مفعول فعل برد اعنی کار خود را محذوف - و باب زدن بمعنے رسیدن بچیزے و خویشتن را رسانیدن بچیزے و حمله کردن بر کسے نیز آمده و این همه مجاز ست - و نکته آوردن شرط و جزا هر دو بصیغۂ ماضی براے ادعاے وقوع خبر ست بشرطاے گویا وقوع هر دو معًا است -

باب دوم در احسان

اگر هوشمندی بمعنے گراے	که معنے بماند نه صورت بجاے

اگر هوشمندے بیاے خطاب شرط و بمعنے گراے جزا و مصرع دوم علت مضمون آن و بماند بصیغۂ اثبات و نه صورت بنون نفی و مراد از معنے کسب فضائل - و در بعض نسخ ز صورت و درینصورت کلمۂ ز اضرابیه متعلق بلفظ گراے بود اے اگر هوشمندے از صورت اعراض کرده بطرف معنے مائل باش لیکن اینقدر هست که درینصورت تعقید لفظی میشود بر خلاف نسخۂ اول -

گرا دانش و جود و تقوے نبود	بصورت درش هیچ معنے نبود

گرا بمعنے هر گرا و نبود بصیغۂ ماضی منفی و در بعض نسخ - گرا دانش و جود و تقوے بود - بصورت درش جمله معنے بود بصیغۂ اثبات بمعنے هست -

کسے خسپد آسوده در زیر گل	که خسپند ز و مردم آسوده دل

کسے مبتداے موصوف و مصرع دوم صفت و خسپد آسوده در زیر گل خبر مبتدا - و عمل کنایه از گور و اطلاق مردم بر واحد و جمع هر دو آمده و اینجا از قسم اخیر ست و از قسم اول چنانچه درین بیت سه سگ اصحاب کهف روزے چند ۰۰ پے نیکان گرفت مردم شد ۰۰ و حاصل معنے آنکه خواب راحت در گور که در آنجا هم محاسبه اعمال مقرر ست کسے را که مسلم که چنین و چنین باشد و مخفے نماند که هر کدام ازین بیت و بیت سابق هر چند بظاهر خبرے نماید لیکن در معنی

انشا است چه غرض آنست که دانش و جود و تقوے کسب کن و بر مردم هیچ گونه آزار مپسند که درین صورت مسعود العاقبة خواهی شد -

غم خویش در زندگی خور که خویش زر و نعمت اکنون بده کان تست نخواهی که باشی پراگنده دل	بمرده نپردازد از حرص خویش که بعد از تو بیرون ز فرمان تست پراگندگان را ز خاطر مهل

خویش و دل عبارت از ذات مخاطب و دوم کنایه از وارث و غم خویش خوردن کنایه از فکر عاقبت خود کردن - و قول او که خویش تا آخر علت مضمون این امر و بیت دوم تفسیر بیت سابق اعنے کسے خسپد تا آخر و مضمون این بیت و هر دو بیت لاحق قریب هم ست -

پریشان کن امروز گنجینه چست	که فردا کلیدش نه در دست تست

حاصل معنی آنکه امروز که در قید حیات هستی و گنجینه در قبض تست آنرا بر مسکینان و مستحقان پریشان کن - و در مصارف خیر در خرج آر زیرا که فردا که ازین جهان نقل کنے تصرف تو در آن امکان نخواهد داشت - و غیر از حسرت و ناکامی ازین جهان نخواهی برداشت -

تو با خود ببر توشۂ خویشتن کسے گوی دولت ز دنیا برد بغمخوارگی جز سر انگشت من	که شفقت نیاید ز فرزند و زن که با خود نصیبے بعقبٰی برد نخارد کسے در جهان پشت من

هر دو بیت تائید بیت اول حاصل معنے آنکه در حین حیات خود از مالی که داری زاد راه بردار زیرا که بعد از تو از زن و فرزند بر تو شفقت نخواهد آمد اسے مال تو بسبب شوم طبعی خود در مصارف خیر که ثواب آن بتو رسد خرج نخواهند کرد - و در بعض نسخ نخارد کس اندر جهان پشت من ۰۰ و در بعض دیگر بعد از بیت اول این بیت نیز واقع شده که ۰۰ برد هر چه دارے بخور جان من ۰۰ که چون تو نباشے خورد شوے زن ۰۰ اغلب که الحاقیست و رکاکت الفاظ و وقوع آن در غیر موقع دال ست بر آن -

کنون بر کف دست نه هر چه هست	که فردا بدندان گزی پشت دست

مفعول فعل نه مضاف الیه کف دست هر دو محذوف و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست و حاصل معنے آنکه امروز هر چه دست خود بران دارے آنرا بر کف دست خواهندگان نه از براے

آنکه فردا که بران دست نداشته باشی ناچار پشت دست بدندان خواهی گزید اے دریغ خواهی خورد و هیچ فائده نخواهد بخشید و در بعض نسخ مکن برکف دست تا آخر و درین صورت مفعول مکن نیز محذوف و مصرع دوم بیان آن و برکف دست تا آخر معطوف بر مکن باشد اے مکن اینکه فردا تا آخر۔ و برکف دست نه هر چه هست آنرا۔ و قول او از درت اے از درے که تراست۔

تو انگه رسانے بمحتاج خیر | که ترسی که محتاج گردی بغیر

حاصل معنے آنکه خیر بمحتاج رسانیدن و حاجتش برآوردن آن زمان متصور گردد که در دل تو این اندیشه قرار گیرد که روزے من هم محتاج خواهم شد والا فلا۔ و در بعض نسخ بزرگے رساند بمحتاج خیر؛ که ترسد که محتاج گردد بغیر؛ و درین صورت بزرگے بیاے تنکیر مبتدا اے موصوف و برساند تا آخر خبر مبتدا باشد یعنے چنین بزرگے که بترسد ازین که مبادا روزے محتاج بغیر گردد میرساند بمحتاج خیر را۔

بحال دل خستگان در نگر | که روزی دل خسته باشی مگر

صحیح که روزے تو دل خسته باشی مگر۔ حاصل معنے آنکه چون گردش زمانه همیشه یکسان نمیباشد شاید که من بعد بحال بدی گرفتار آئی۔ پس اگر امروز که دستگاه دارے بر حال الشان رحم نکنے فردا همان معامله با تو کنند۔

گفتار در نوازش بر یتیمان

پدر مرده را سایه بر سر فگن | غبارش بیفشان و خارش بکن

پدر مرده یتیم و مصرع دوم تفسیر سایه بر سر فگن و تواند که معطوف بود بران بتقدیر واو عطف

من آنگه سر تاجور داشتم | که سر در کنار پدر داشتم
اگر بر وجودم نشستے مگس | پریشان شدی خاطر چند کس
کنون دشمنان گر برندم اسیر | نباشد کس از دوستانم نصیر
مرا باشد از درد طفلان خبر | که در طفلی از سر برفتم پدر

این ابیات جمله معترضه شیخ از احوال خود نقل میکنند و میم ضمیر متصل مرفوع در معنی مضاف الیه مضمرست که از وے قطع شده با لفظ برفت ملحق گشته و تواند که مضاف الیه پدر باشد مثل

یتیمے که مضاف الیه نصیرست و از وے قطع شده با لفظ دوستان ملحق گردیده۔ و در بعض نسخ نباشد کس از دوستان دستگیر۔ و در بعض دیگر بیت اول چنین که او هم سر تاجور داشتی که سر در کنار پدر داشتی؛ و بیت دوم اینکه۔ ندانی چه بودستش فرو مانده سخت بود تازه بے بیخ هرگز درخت۔

چو بینی یتیمے سر افگنده پیش | مده بوسه بر روی فرزند خویش
یتیم ار بگرید که نازش خرد | دگر خشم گیرد که بارش برد

و ابیات دیگر از قول او چو بینی تا بارش برد مکتوب نیست۔ و درین صورت مرجع شین ضمیر پدر مرده و پیش از لفظ فرو ماند کاف محذوف و مصرع دوم ازین بیت بر سبیل استفهام باشد و صحیح عجب نیست گر مرده و تیره بخت که بے بیخ تازه نباشد درخت؛ و درین صورت عجب نیست خبر مبتدا اے محذوف اعنے لفظ این و بعد از وے کاف بیانیه محذوف و گر مرده با معطوف خود خبر مبتدا اے محذوف اعنے لفظ یتیم و بعد از وے رابطه محذوف و جمله مدخول کاف و کاف در صدر مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و مدخول آن اعنی او مثل درخت بے بیخ ست محذوف و بے بیخ تا آخر معطوف بران۔ و حاصل معنے بیت اول آنکه عجب نیست اینکه یتیم گر مرده و تیره بخت باشد چراکه او مثل درخت بے بیخ ست و درخت بے بیخ تازه نمی باشد۔

الا تا نگرید که عرش عظیم | بلرزد همی چون بگرید یتیم
برحمت بکن آبش از دیده پاک | بشفقت بیفشانش از چهره خاک

فاعل فعل نگرید بنون نفی ضمیرے که راجع بطرف پدر مرده است و لفظ یتیم وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظ از پدر مرده۔ و درین بیت تنبیه است بر آنکه زنهار سعے بکن که یتیم نگرید بیاید چراکه اگر او خواهد گریست عرش عظیم بلرزه خواهد آمد نعوذ بالله منها۔

اگر سایه خود برفت از سرش | تو در سایه خویشتنش پرورش

بعض محققین میفرمایند که سایه خود محض غلط۔ و در بعض نسخ سایه او این نیز غلط چراکه مرجع او مذکور نشده مگر لفظ پدر در قول و پدر مرده و این قسم اضمار غالب که صحیح نباشد صحیح لفظ اب بمعنے پدر ست انتهی۔ بر متامل پوشیده نیست که لفظ مذکور نیز در چنین مواقع نامانوس مینماید و آنچه گفته که این قسم اضمار غالب که صحیح نباشد نیز غیر صحیح پس سایه کنایه از پدر بقرینه اضافت او بسوے لفظ او و مرجع شین ضمیر متصل منصوب یتیم باشد و حاصل معنی آنکه اگر

پدر او از سر آن یتیم برفت در سایۂ عاطفت خویش پرورش وہ او را۔ و مخفی نماند کہ در بعض نسخ بعد از بیت پدر مردہ بیت عجب نیست تا بیت ما نحن فیہ است و بعد از ان بیت من انگہ بسر تا آخر و بعد از ان این بیت کہ۔

پدر سورۂ فاتحہ میدمید
خط نیل برروی من میکشید

و ازین مستفاد میشود کہ چنانچہ برائے محافظت از چشم بدان یکاد الخ مے خوانند ظاہرا سورۂ فاتحہ نیز درین باب داخل داشتہ اند۔

حکایت

یکے خار پائے یتیمے بکند
بخواب اندرش دید صدر خجند
ہمیگفت و در روضہا مے چمید
کزان خار برمن چہ گلہا دمید
مشو تا توانی ز رحمت برے
کہ رحمت برندت چو رحمت برے

فاعل فعل دید صدر خجند و مرجع شین ضمیر متصل منصوب لفظ یکے۔ و ہمی گفت حال از وے و مصرع دوم ازین بیت بیان مقولۂ آن۔ و در روضہا می چمید جملہ معطوف بر ہمے گفت و اگر واو عطف نباشد پس حال بعد حال خواہد بود۔ و بیت سوم مقولہ شیخ ست بر سبیل وعظ و نصیحت و لفظ رحمت در مصرع اول برائے مہملہ و در دوم بزائے معجمہ۔ برند و برے بمعنے دور کند و دور کنے۔ و حاصل معنے آنکہ تا ممکن ست از بخشودن بیزار مشو چرا کہ اگر تو از نفس دیگرے زحمت را دور خواہے کرد ہمچنان دیگران زحمت را از نفس تو دور خواہند کرد و اگر ہر سہ جا رحمت برائے مہملہ باشد پس برند و برے بمعنے رسانند و رسانے خواہد بود لیکن درین صورت در معنے آن تکلف میشود۔ و معہذا وقوع آن سہ کرت موجب کراہت سمع است و بہر تقدیر اشارت ست بآنکہ آدمے ہرچہ بر غیرے پسندد از نیک و بد آن در حقیقت بر نفس خود ست من عمل صالحا فلنفسہ و من اساء فعلیہا۔

چو انعام کردی مشو خود پرست
کہ من سرورم دیگران زیردست
مگو تیغ دورانش انداختست
کہ شمشیر دوران ہنوز آختست

چو انعام کردے شرط و متعلق این فعل اعنی بر منعم علیہ محذوف و مشو خود پرست جزائے این شرط معطوف آن اعنی و این مگو محذوف۔ و تواند کہ این عبارت باشد اعنی و این اندیشہ را بخاطر خود راہ مدہ علی التقدیرین مصرع دوم اعنے کہ من سرورم تا آخر بیان این معطوف ست

شرط قوال و مگو اعنی و چون مقتول بینی کسے را و ہمچنین مقولہ مگو اعنے اینکہ محذوف۔ و تیغ دورانش انداختست بیان آن۔ و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول۔ و شمشیر دوران وقع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ۔ و این جملہ شرطیہ معطوف بر جملہ شرطیہ اول ست۔ و حاصل معنے آنکہ چون انعام کردے بر منعم علیہ پس مشو خود پرست و مگو این۔ و یا این اندیشہ را بخاطر خود راہ مدہ کہ من چنینم و دیگران چنین۔ و چون مقتول بینی کسے را مگو این کہ تیغ دورانش انداختست چرا کہ ہنوز تیغ او نیام نشدہ شاید کہ ترا ہم بیندازد و بہتر آنست کہ مصرع دوم از بیت اول بیان خود پرست و بیت دوم معطوف بر مشو خود پرست و مرجع ضمیر شین متصل منصوب منعم علیہ و تیغ دوران کنایہ از حوادث زمانی و انداختن تیغ دوران کنایہ از محتاج و ذلیل گردانیدن او را بود۔ و در بعض نسخ۔ اگر تیغ دورانش انداختست نہ شمشیر۔ تا آخر۔ و درین صورت این بیت علت مشو خود پرست۔ و اگر ترجمہ ان وصلیہ و مصرع دوم بر سبیل استفہام تقریرے و پیش از وے کلمہ استدراک محذوف باشد پس حاصل معنے آنکہ اگرچہ تیغ زمانہ آن منعم علیہ را انداختہ است اے چنین محتاج و ذلیل گردانیدہ است لیکن شمشیر زمانہ ہنوز آختہ است شاید کہ ترا ہم بیندازد و حق آنست کہ این بیت با سیاق و سباق ہیچ مناسبت ندارد فتامل۔

چو بینی دعاگوی دولت ہزار
خداوند را شکر نعمت گزار
کہ چشم از تو دارند مردم بسے
نہ تو چشم داری بدست کسے

مصرع اول شرط۔ و دعاگو تمیز از ہزار۔ و مصرع دوم جزا و کلمہ را مفید معنے اضافت۔ و بیت دوم علت مضمون ہمین مصرع و لفظ چشم کنایہ از توقع و مضاف الیہ این اعنے لفظ احسان محذوف و کلمہ از صلہ فعل دارند۔ و مصرع دوم معطوف بر قول او چشم از تو تا آخر و کلمہ با بمعنے از متعلق دارے و لفظ دست نظر بر قرینہ قول او چشم از تو ہرچند زائد مینماید لیکن چون اکثر احسان و انعام بدست کردہ میشود پس اختیار آن برائے ہمین نکتہ باشد۔ و چشم داشتن بدست کسے عبارت از نگریستن بسوے دست وے ست۔ و بعض محققین میفرمایند کہ چشم داشتن بمعنے توقع شہرت دارد و مفعول آن از جہت عدم اعتنا و اہمیت فعل محذوف شدہ چنانچہ درین مصرع او ہمی بخشد و ہمی گرید انتہی قول او و مفعول آن تا آخر محل تامل چہ اگر چشم داشتن مجموع بمعنے توقع ست چنانچہ شہرت دارد۔ درین صورت فعل لازم خواہد بود نہ متعدے و اگر

تنہا چشم بمعنے مذکور است چنانچہ درین مصرع۔ ز تو بود چشم آنم کہ نظر کنے نکردے ٭ درین صورت مفعول داشتن ہمین چشم باشد۔ پس بر ہر دو تقدیر قول او مفعول آن تا آخر از جہت عدم اعتنا و منشاء آن عدم تفرقہ درمیان مفعول و مضاف الیہ بود۔

کرم خواندہ ام سیرت سروران
غلط گفتم اخلاق پیغمبران

مراد از سروران اولیاء اللہ۔ و اخلاق کہ جمع خلق ست درینجا بمعنے مفرد استعمال یافتہ اما اگر محمول بر حقیقت بود پس این معنی خواہد بود کہ کرم صفتے ست از صفات پیغمبران درین تقدیر کلمہٴ اضراب پیش از اخلاق محذوف باشد و بعض محققین مے فرمایند کہ مراد از سروران سرداران دنیاست تا لفظ غلط گفتم چسپان تر شود نہ اولیا و نمیدانند این را مگر کسے کہ ماہر فن بلاغت باشد و اخلاق پیغمبران بدل غلط ست از سیرت سروران۔ و چون دانستہ گفتہ بلفظ غلط گفتم تدارک آن نمودہ و این نوع از بلاغت بود انتہٰی۔ و بر متامل پوشیدہ نیست کہ مقابلہٴ پیغمبران با اولیاء چسپان تر میشود نہ با سرداران دنیا و نیز سرداران دنیا اکثر ظلمہ و کفرہ بودہ اند اسناد کرم با ایشان علی العموم صحیح نمیتواند شد۔

حکایت

شنیدم کہ یک ہفتہ ابن السبیل
نیامد بمہمان سرای خلیل

ابن السبیل کنایہ از مسافر۔ و در بعض نسخ از ابن السبیل۔ و درین صورت کلمہٴ را بیان مبین محذوف اعنے شخصے از ابناء السبیل باشد۔

ز فرخندہ خوئی نخوردی پگاہ
مگر بینوائے در آید ز راہ

برون رفت و ہر جانبی بنگرید
بر اطراف وادی نگہ کرد و دید

بہ تنہا یکے در بیابان چو بید
سر و ریش از برف پیری سفید

بدلداریش مرحبائی بگفت
برسم کریمان صلائی بگفت

در بیت اول مفعول نخوردے محذوف۔ و مصرع دوم بیان آن و فائدہ این حذف تعمیم در مفعول مع اختصار و کلمہ مگر برائے تشکیک ست و حاصل معنے آنکہ آنحضرت عم بسبب فرخندہ خوئے نمی خورد ہیچ طعام را پگاہ باین امید کہ شاید بینوائے ز راہ در آید تا با ہم خوریم و قول او سر و ریش در عامہ نسخ سر و موی ریش۔

کہ اے چشمہای مرا مردمک
یکے مردمی کن بنان و نمک

قول او یکے مردمی کن بنان و نمک۔ اے یکبار اجابت دعوت بنان و نمک کن و این قید مضمائگی لنفسہ است۔

نعم گفت و برجست و برداشت گام
کہ دانست خلقش علیہ السلام

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست۔ و حاصل معنے آنکہ او کہ اجابت کرد سببش آن بود کہ میدانست خوے ستودہ آن علیہ السلام را کہ مہمان پرسی ست۔

رقیبان مہمان سرای خلیل
بعزت نشاندند پیر ذلیل

بفرمود و ترتیب کردند خوان
نشستند بر ہر طرف ہمگنان

این بیت جزاے شرط محذوف۔ و رقیبان کنایہ از مردم متعہدان مہمان سراے و رفیقان تحریف آن و این جملہ خبریہ معطوف بر بیت سابق ست و حاصل معنے آنکہ و چون بر در مہمانسراے رسید پس مردم آنجا کہ متعہد آن خدمت بودہ اند با او چنین و چنین کردہ اند و قول او ہمگنان عبارت از مردم حاضر الوقت۔

چو بسم اللہ آغاز کردند جمع
نیامد ز پیرش حدیثے بسمع

مراد از بسم اللہ مضمون بسم اللہ است چرا کہ زبان آنحضرت عربی نبودہ پس مراد از حدیثے نیز مضمون بسم اللہ باشد۔

چنین گفت ای پیر دیرینہ روز
چو پیران نمی بینمت صدق و سوز

نہ شرط است وقتیکہ روزی خوری
کہ نام خداوند روزی بری

بعد از گفت کاف بیانیہ لفظ چنین تا چار خواہ مذکور بود چنانچہ در بعض نسخ و خواہ مقدر چنانچہ در نسخہٴ ماخوذ و فاعل فعل گفت ضمیرے کہ راجع بطرف میزبان ست۔ و اے حرف ندا۔ و پیر دیرینہ روز کہ عبارت از مہمانست منادی و مصرع دوم جملہ معترضہ۔ و بیت دوم منادی لہ و نہ شرط است باستفہام تقریرے مبتدا۔ و وقتی ظرف نام خداوند بردن و قول او کہ روزے خورے بیان آن و خبر این مبتدا یعنی لفظ این محذوف۔ و مصرع دوم بیان این خبر و قول او اے پیر تا آخر بیت دوم مدخول کاف مذکور۔ و این کاف با مدخول و با مبین خود یعنی لفظ چنین مقولہ گفت است۔ و حاصل معنے بیت دوم آنکہ آیا شرط نیست اینکہ نام خداوند روزے برے وقتی کہ روزے او خورے۔ و در بعض نسخ خورند و برند و درین صورت درین ہر دو فعل ضمیرے باشد کہ راجع بطرف محذوف ست۔

بگفتا نگیرم طریقے بدست / که نشنیدم از پیر آذر پرست
بدانست پیغمبر نیک فال / که گبرست پیر تبه بوده حال

فاعل فعل بگفتا ضمیرے که راجع بطرف پیرست و مصرع دوم بیان طریقے وتبه بوده حال صفت پیر۔

بخواری براندش چو بیگانه دید / که منکر بود پیش پاکان پلید

چو بیگانه دید شرط وجزاے این محذوف و مصرع دوم علت آن جزا۔

ق
سروش آمد از کردگار جلیل / بهیبت ملامت کنان کای خلیل
منش داده صد سال روزی و جان / ترا نفرت آمد ازو یک زمان

سروش آواز غیب و فرشته۔ واینجا مراد از فرشتهٔ وحی و کلمهٔ از ابتدائیه۔ وبهیبت ملامت کنان حال از سروش وبیت دوم بیان ملامت وداده مخفف داده ام۔ وجان معطوف بر صد سال روزے۔ ومیتواند که صد ساله روزے بهاے نسبت بود یعنی روزے که تا صد سال وفا کند ویک زمان ظرف۔ نفرت آمد تبقدیر حرف در۔ ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول۔ و بعضے از محققین میفرمانید که بگمان فقیر داده است نه داد زیرا که این قسم ضمیر محذوف نشود وانچه ائمه لغت اسناد حذف ضمیر آورده اند همه از عالم التفات نیست انتهی از ین کلام مستفاد میشود که داده بهاے التفات ست از تکلم بغیبت واین خطاست چه علماے معانی در تعریف التفات فرموده اند که التفات عبارت ست از انتقال کلام از اسلوب یکے از تکلم وخطاب وغیبت بسوے اسلوب دیگر غیر اسلوب که مترتب باشد آنرا مخاطب وظاهرست که منش داده بتمامه کلام ست از عالم انا زید وانت عمرو نه تنها لفظ داده۔

[illegible]

اگر او می برد پیش آتش سجود / تو واپس چرا می بری دست جود

این بیت جمله شرطیه۔ وحاصل معنے آنکه اگر او پیش آتش سجود می برد پس تو نظر بر کفر و ضلالت او نموده چرا دست جود خود را واپس میبرے۔ وبحکم اکرموا الضیف و لو کان کافرا آداب مهمانداری بجا نمی آری۔ وقوا او پیر دیرینه تا قول او خود را بسے۔ هر هشت ابیات الحاقی ست در کالکت الفاظ دال برآن واهذا آنهمه را قلم انداز کردم ومتعرض آن نشدم۔

گفتار در فضیلت و مکرمت احسان

گره بر سر بند احسان مزن / که این زرق وشید ست وآن مکر وفن

زیان میکند مرد تفسیر دان / که علم وادب میفروشد بنان

بند احسان عبارت از کیسهٔ زر که خرج خیرات ازان کنند آنرا در دیار ما کیسه بها گویند۔ ومیتواند که بند احسان باضافت مشبه بهالی المشبه باشد یعنے احسان که مثل بندے ست واز هر کس گشاده نمیشود۔ وبین المصرعین عبارت باین اندیشه محذوف۔ ومصرع دوم بیان آن وبا معطوف مصرع اول یعنے واین اندیشه را بخاطر خود راه مده محذوف ومصرع دوم بیان آن۔ و حاصل معنے آنکه چون علم محقق ومقلد بر خداست بلباس ازهم باز نمیتوان کرد پس صواب آنست که این اندیشه فاسد را بخاطر نگذرانی که این فلان چنین ست وآن فلان چنان چرا که اگر از ین اندیشه آن کیسه را بند خواهی داشت از کسب خیر محروم خواهی ماند۔

کجا عقل با شرع فتوی دهد / که اهل خرد دین بدنیا دهد
ولیکن تو بستان که صاحب خرد / ز ارزان فروشان برغبت خرد

فتوے ودنیا با ماله ومتعلق فتوے اعنی لفظ برین محذوف۔ ومصرع دوم بیان آن ومفعول بستان اعنے دین را محذوف از جهت قیام قرینه۔ وفائده این حذف مجرد اختصارست ومابعد آن بیان علت آن۔

حکایت عابد با شیاد شوخ دیده

زباندانی آمد بصاحبدلے / که محکم فرو مانده ام در گلے
یکے سفله را ده درم بر منست / که دانگی ازان بر دلم ده منست
همه شب پریشان ازان حال من / همه روز چون سایه دنبال من

در بعض نسخ از و بر دلم داز و حال من۔ ومعطوف آمد اعنے وگفت محذوف ومصرع دوم بیان مقولهٔ آن۔ وهر دو بیت مابعد تفسیر همین مصرع۔ ومی تواند که علت مضمون مصرع مذکور بود وفرو ماندن در گلے کنایه از گرفتار بودن بحال بدے ولفظ من در مصرع اول از بیت دوم عبارت از نفس متکلم۔ ودر دوم عبارت از وزن معین ست۔

بکرد از سخنهاے خاطر پریش / درون دلم چون در خانه ریش

پریش مخفف پریشان حاکن لازم ست واز ترکیب خاطر پریش متعدے مستفاد میشود۔ واطلاق ریش بر در خانه صحیح نیست مگر آنگاه که مراد از ریش شگافته باشد که صورت در دارد۔

ندانسته از دفتر دین الف / نخوانده بجز باب لا ینصرف

خور از کوه یک روز سر بر نزد ❊ که آن قلتبان حلقه بر در نزد
در اندیشه ام تا کدامم کریم ❊ از آن سنگدل دست گیرد بسیم
شنید این سخن پیر فرخ نهاد ❊ درستی دو در آستینش نهاد
زر افتاد در دست افسانه گوی ❊ برون رفت از آنجا چو زر تازه روی

شارح هانسوی آورده که لا ینصرف در لغت بمعنی بر نمیگردد۔ و در اصطلاح نحویان عبارت از کلمه که در آخر آن جر و تنوین نیاید و اینجا مراد آنست که آن شخص غیر باب لا ینصرف چیزے دیگر نخوانده است یعنے از در خانه من بر نمیگردد و همیشه نشسته میباشد انتهی۔ و میتواند که اشاره باین معنے بود که بمرتبهٔ بخیل ست که لفظ ینصرف را هم بدون لا نفی نمے خواند و اگر از دفتر دین اراده دفتر اسلام کنند ظرف وقوع بهم میرسد چه الف سر حرف اسلام ست و حاصل معنے آنکه از احکام شرعیه الف هم نمی داند۔ و قول او دست گیر و بسیم اے مدد کند بعطاے سیم تا از دست تقاضاے او خلاص یابم۔ و قول او فرخ نهاد در بعض نسخ فرخ نژاد۔ و قول او درستے دو اے درست یک دو۔

یکی گفت شیخ این ندانی که کیست ❊ بر او گر بمیرد نباید گریست
گدائی که بر شیر نر زین نهد ❊ ابو زید را اسپ و فرزین دهد

شیخ منادے بتقدیر حرف ندا۔ و ما بعد آن منادی له و لفظ این مقولهٔ گفت و ندانی بصیغهٔ نفی بر سبیل استفهام انکارے و مصرع دوم بیان کیست بتقدیر عبارت شخصی ست۔ و نباید بصیغهٔ نفی و بیت دوم ذو قافیتین و معطوف بر شخصے محذوف۔ و مصرع دوم از وے معطوف بر قول او بر شیر نر زین نهد و متعلق آن محذوف۔ و حاصل معنے آنکه اے شیخ نمیدانی این مرد را که کیست شخصے ست که اگر بمیرد برو نباید گریست و گدائیست که بقوت و فصاحت زبان آدمی مثل شیر جوان لا یعلم را رام خود میگرداند و از کمال دوربینی و منصوبه بازی مثل ابو زید شاطر را اسپ و فرزین داده بازی از پیش مے برد و می تواند که مصرع دوم از بیت اول جمله معترضه و بیت دوم بیان کیست بود۔

بر آشفت عابد که خاموش باش ❊ تو مرد زبان نیستی گوش باش
اگر راست بود آنچه پنداشتم ❊ ز خلق آبرویش نگهداشتم

معطوف بر آشفت اعنی و گفت محذوف و که خاموش باش بیان مقولهٔ آن و بعد از وے

عبارت از برائے آنکه و مضاف گوش اعنی لفظ مرد بتقدیر پس محذوف۔ و حاصل معنے آنکه بر آشفت عابد و گفت که خاموش باش از برائے آنکه تو مرد زبان نیستی اے بر سخن گفتن قادر نۀ پس مرد گوش باش اے سخن را می شنیده باش و هیچ مگو۔

اگر شوخ چشمی و سالوس کرد ❊ الا تا نه پنداری افسوس کرد
که خود را نگهداشتم آبروے ❊ ز دست چنان گربز یاوه گوے

بیت اول معطوف بر بیت سابق اعنی اگر راست بود تا آخر۔ و مصرع اول شرط و معطوف آن اعنی و من فریب او خورده چیزے بدو دادم محذوف۔ و مصرع دوم جزاے شرط و افسوس کرد مخفف افسوس کردم۔ و متعلق آن اعنی از زر دادن نیز محذوف۔ و بیت دوم علت مضمون مصرع اول۔ و حاصل معنے آنکه و اگر شوخ چشمی و سالوس کرد و من فریب او خورده چیزے بدو دادم پس آگاه باش و زنهار گمان مبر که از زر دادن افسوس کردم چرا که خود را تا آخر۔ و در بعض نسخ درمیان این هر دو بیت این بیت نیز واقع شده که۔

مروت ندیدم که این مرد ریش ❊ پراگنده گردانم از جاے خویش

و درینصورت این مرد ریش مفعول پراگنده گردانم بود۔ و حاصل معنے آنکه مروت ندیدم که این مرد ریش را پراگنده گردانم از جاے او و بسبب شدت تقاضاے قرضخواهان او۔ و بر متامل پوشیده نیست که مضمون این بیت و مضمون قول او ز خلق آبرویش نگهداشتم یکیست۔ و نیز مضمون قول او۔ اگر شوخ چشمی تا آخر منافی مضمون این بیت ست پس درین صورت این بیت الحاقی باشد۔ و اگر این توجیه کرده شود که مروت ندیدم که او را محروم باز گردانم از جاے خود از پیش خود پس بین المصرعین منافات نباشد گوئیم هر چند منافات مذکوره زائل میشود لیکن منافات دیگر در مضمون این بیت و بیت لاحق میشود و نیز کاف که خود را نگهداشتم بیموقع گردد۔

بد و نیک را بذل کن سیم و زر ❊ که این کسب خیر ست و آن دفع شر

بترتیب لف و نشر غیر مرتب۔ و بد و نیک مجموع مفعول اول و سیم و زر مجموع مفعول ثانی بذل و درین اشارت ست بآنکه بذل امریست مفید اگر نیک را کنی کسب خیر کرده باشی و اگر بد را کنی دفع شر کرده باشی۔ و در بعض نسخ بهان و بدان را درم بخش و زر تا آخر و درین صورت لف و نشر مرتب میشود۔

سخاوت ز مردیست نام آورے ❊ چو روز قیامت بود داورے

خنک آنکه در صحبت عاقلان
بیاموزد اخلاق صاحبدلان

گرت عقل و رایست و تدبیر و هوش
بعزت کنی پند سعدی بگوش

کاغلب درین شیوه دارد مقال
نه در چشم و زلف و بناگوش و خال

مصرع دوم شرط و جزاے آن محذوف ۔ و بر متامل پوشیدہ نیست کہ نام آوردے پیش خدا هیچ معنے ندارد بلکہ ورد نیا باشد پس معلوم میشود کہ این بیت الحاقی ست لهذا در بعض نسخ هم مرقوم نیست ۔ و در بعض دیگر چو فردا قیامت لفلک ضافت از عالم سوا من دسوا تو وجا نماز الماشانی بکلوه من جان ندهم گس سوا توة تو دل نبرے نرکس سوا من ۔ و بجاے قول او اخلاق صاحبدلان احوال صاحبدلان و برغبت کنی بعزت کنی والاول هو الاولی ۔ و قول او درین شیوه اشاره باخلاق پسندیده است ۔

حکایت

یکے رفت و دینار ازو صد هزار
خلف ماند صاحبدلی هوشیار

دینار و خلف هر کدام معطوف بر یکے رفت ۔ و در لفظ ماند تعقید ست ۔ و موقعش پیش از صد هزار ۔ و حاصل معنے آنکه یکے بمرد و ازو ماند صد هزار دینار ۔ و خلف صاحبدلے هوشیار و در بعض نسخ خلف بود ۔ خلف بفتحتین از پس آینده ۔ و فرزند نیک اخلاق جمع خلف ۔

نه چون ممسکان دست بر زر گرفت
چو آزادگان دست از زر برگرفت

ز درویش خالی نماندی درش
مسافر بمهمان سرای اندرش

دل خویش و بیگانه خرسند کرد
نه همچون پدر سیم و زر بند کرد

در بعض نسخ دست ازو برگرفت والاول هو الصحیح و بهر تقدیر مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکه ۔ و حاصل معنے آنکه نه مانند ممسکان زر را نگاه داشت بلکه مانند جوانمردان خرج کردن گرفت ۔

ملامت کنی گفتش ای باد دست
بیک ره پریشان مکن هرچه هست

در بعض نسخ بیکدم پریشان ۔ و ملامت گرش تبیین ضمیر و این تحریف ملامت گرے بیاے تنکیر است و قول اے باد دست تا قول او لاغر شوے مقوله گفت ۔ و بیت دوم علت این مقوله و مصرع دوم ازوے جمله استفهامیه و کلمه مگر براے تشکیک ۔ و قول او این حکایت اشاره بحکایت ما بعد اعنے درین روزها تا آخر ست ۔ و حاصل معنی آنکه اینکه گفتم اے باد دست

تا قول او هرچه هست سبلش آنست که زر و مال و نعمت مدت بسیار نخواهد ماند شاید که این حکایت تا آخر ۔

درین روزها زاهدے با پسر
شنیدم که میگفت جان پدر

جان پدر منادی بحذف ندا ۔ و بیت دوم منادے و مقوله میگفت ست ۔

پسر پیش بین بود و کار آزماے
پدر را ثنا گفت کای نیک راے

بسالی توان خرمن اندوختن
نه مردی بود یکدمے سوختن

چو در تنگدستی نداری شکیب
نگهدار وقت فراخی حسیب

پسر مبتداے موصوف و ما بعد آن صفت ۔ و کار آزماے بمعنے کار آزموده ۔ و مصرع دوم خبر مبتدا ۔ و ثنا گفت بمعنی ثنا کرد معطوف آن اعنی و گفت محذوف و ما بعد آن بیان مقوله آن وای حرف ندا و نیک راے منادی و بیت دوم منادا له ۔ و در مصرع اول این بیت تعقید لفظی ست اعنے خرمن مبتداے موصوف و بسالے توان اندوختن صفت آن ۔ و مفعول اندوختن اعنے آنرا محذوف و بسالے ظرف اندوختن ۔ و قول او سوختن مبتداے مضاف و مضاف الیه آن اشاعت آنرا محذوف و نه مردے بود خبر این مبتدا ۔ و یکدمے بیاے تنکیر براے تاکید یک طرف سوختن و حاصل معنی آنکه پسر که چنین و چنین بود پدر را ثنا کرد و گفت کاے نیک راے چنین خرمنے که آنرا بسالے توان اندوختن مردے نیست که آنرا در یک دمے سوختن و در بعض نسخ نه مردے بیک دم بود ۔ و در بعض دیگر بیک ره نه مردے بود ۔ و بعضے از محققین میفرمایند که ارتکاب تعقید بیجاست چه اندوختن مبتدا است و توان خبر آن ۔ و خرمن مفعول اندوختن مصدر و بسالے ظرف ست و اینجا کنایه از مدت بسیار ست و مقدم و لفظ آنرا و مصرع دوم محذوف ۔ و مصرع دوم متفرع بر آن پس حاصل معنی بیت آن باشد که خرمن را بمدت بسیار توان جمع کرد پس مردے نباشد سوختن آن خرمن را در اندک مدت هرچند لفظ مردے در محل شجاعت و سماحت مستعمل میشود در اینجا بمعنے صاحب عقلے مستعمل شده فافهم انتهی مخفے نماند که لفظ توان هرچند که اسم ست لیکن چون در دلالت کردن بر معنے خود مستقل نیست محتاج بضم ضمیمه میباشد مثل حروف و اسماے موصولات در عربے که بدون صله صلاحیت فاعل شدن و مبتدا شدن و خبر شدن و غیر آن ندارند پس مشابهت بحروف پیدا کرده لهذا بدون فعل یا معنے فعل مستعمل نمے شود ۔ درین صورت لفظ دان

در بیت با نحن فیه از متعلقات اندوختن خواہد بود ویں ور اخبر اندوختن را ابتدا گفتن صحیح نباشد
و قول او کہ توان جمع کرد نیز دال ست برین کہ لفظ توان از متعلقات اندوختن است
آرے اگر اندوختن را مبتدا گفتہ شود و خبر اورا محذوف - و توان را از متعلقات خبر
محذوف وجہی ست - و درین صورت این معنے باشد کہ جمع کردن خرمن
بمدت بسیارے توان شد -

حکایت بطریق تمثیل

بدختر چہ خوش گفت بانوی دہ | کہ روز نوا برگ سختی بنہ
ہمہ وقت بردار مشک و سبوی | کہ پیوستہ در دہ روان نیست جوی

برگ سختی اضافت بادنے ملابست ست اے سامانی کہ در زمان سختی بکار آید - و بیت دوم
معطوف بر قول و روز نوا تا آخر - و مصرع دوم اندوے علت مضمون مصرع اول - و حاصل معنے
بیت آنکہ در ایام فراخ دستی چیزے پس انداز کن کہ در وقت تنگدستی بکار آید -

بدنیا توان آخرت یافتن | بزر پنجۂ شیر نر تافتن
ز دست تہی بر نیاید امید | بزر بر کنی چشم دیو سپید

ازین بیت تا قول و لاغر شوے تتمہ مقولہ ملامت کن ست و مصرع دوم ازدے معطوف بر مصرع
اول - و بعد از قول او بزر لفظ توان محذوف از جہت قیام قرینہ - و شیر نر بمعنی مضاف الیہ
پنجہ باضافت موصوف الی الصفۃ - و تافتن بمعنے تاب دادن دسے تواند کہ تنہا لفظ شیر
مضاف الیہ پنجہ - و نر تافتن بموحدہ مزید علیہ تافتن بود -

اگر تنگدستی مرو پیش یار | وگر سیم داری بیا و بیار
تہیدست در خوبرویان مپیچ | کہ بے ہیچ مردم نیرزد بہ ہیچ
وگر ہرچہ داری بکف بر نہی | کفت وقت حاجت بماند تہی
گدایان بسعی تو ہرگز قوی | نگردند و ترسم تو لاغر شوی

علت تہی مصرع اول اعنی کہ درینصورت ترا بار نخواہند داد و خواہند گفت کہ میا محذوف
و جزائے قول و دگر سیم دارے و علت آن اعنی مرد زیرا کہ درین صورت ترا بار خواہند داد
و خواہند گفت کہ بیا و بیار - و بر متامل پوشیدہ نیست کہ درین بیت صنعت احتباک ست

چہ لفظ مرد قرینہ است در حذف لفظ بر و در مصرع دوم - و لفظ بیا قرینہ السیت بر حذف میا در مصرع
اول - و در بعض نسخ بر و پس بیار - و درینصورت ظرف برو و مفعول بیار ہر دو محذوف باشد از جہت
قیام قرینہا ے برو پیش یار و آنگاہ بیار آن سیم و زر را و پیش او بنہ و بجاے قول و اگر روے
کہ گر روے و بجاے در خوبرویان مپیچ و در بعض باخوبرویان - و بہر تقدیر معنے الی ست و میچ
اے میل مکن - و قول او بکف بر نہی مضاف الیہ کف اعنی لفظ خواہندہ یا لفظ خود محذوف
و حاصل معنے آنکہ و اگر ہرچہ دارے بر کف خواہندہ بنہی یا بر کف خود بنہی تا آنرا ابا دہی
و قوے کنایہ از متمول و لاغر کنایہ از مفلس -

باز آمدن بحکایت فرزند خلف

چو مناع خیر این حکایت بگفت | ز غیرت جوان مرد را رگ بخفت

مناع خیر کنایہ از ملامت کن و رگ بخفت اے قرار نگرفت و بے آرام ماند و این مجاز است
و در بعض نسخ دل بخفت و این غلط نساخ -

پراگندہ دل گشت ازان عیب جوی | بر آشفت و گفت ای پراگندہ گوی
مرا دستگاہے کہ پیرا من ست | پدر گفت میراث جد من ست

فاعل فعل پراگندہ دل گشت و بر آشفت و گفت ضمیرے کہ راجع بطرف جوان مرد ست و ازان
عیب جوے اشارہ بمناع خیر و قول او اے پراگندہ گوے تا قول او بیعنامے بر ند مقولہ گفت
و را در کلمہ مرا مفید معنے اضافت و دستگاہے مبتداے موصوف و ما بعد صفت آن و مصرع
دوم خبر این مبتدا - و میراث جد من ست خبر مبتداے محذوف - اعنے آن دستگاہ جملہ
مقولہ گفت - و حاصل معنے آنکہ دستگاہے کہ پیرامن ست پدر من میگفت کہ آن دستگاہ
میراث جد من ست اے از جد من بمن ارث رسیدہ است لیکن درینصورت واسطہ بعید میشود
زیرا کہ پسر پسر من حیث الشرع وارث جد نمی تواند شد پس بہتر آنست کہ گوئیم این کلام در
قوت کلام واقع شدہ کہ گفتہ شود کہ پدر من میگفت مرا کہ از جد تو بمن رسیدہ - و درین
اشارت ست بآنکہ بزرگان من با غنی جدا غنیا بودہ اند ما از مال خود متمتع نشدہ اند و
بعضے از محققین مے فرمایند کہ بعد درینجا مناسب ست تا دلالت کند بر رفتن صاحبان
مال و ماندن مال کہ موجب عبرت عقلا ست انتہے بر متامل پوشیدہ نیست کہ لفظ میراث

از ین توجیہ ابا میکنند و اگر مراد از جد پدر باشد بقرینہ لفظ میراث پس واسطہ قریب مے شود اگرچہ بجاے لفظ جد اب کہ بمعنے پدرست نیز موزون مے شود اما ہیچ نسخہ بہان مساعدت نمے کند۔

نہ ایشان بخست نگہداشتند	بحسرت بمردند و بگذاشتند

کلمہ نہ براے استفہام تقریری و مشار الیہ لفظ ایشان لفظ جد و پدر کہ در مصرع دوم از بیت سابق گذشتہ و مصرع دوم معطوف بر قول و بخست نگہداشتند تا آخر بخست متعلق نگہداشتند و بحسرت متعلق بگذاشتند و مفعول این ہر دو فعل اعنے مال محذوف بدلالت قرینہ و فائدہ این حذف مجرد اختصارست۔ و حاصل معنے آنکہ آیا چنین نیست کہ ایشان مال را بخست نگہداشتند و بمردند و بحسرت بگذاشتند۔

بدستم بیفتاد مال پدر	کہ بعد از من افتد بدست پسر
ہمان بہ کہ امروز مردم خورند	کہ فردا پس از من بہ یغما برند

بیت اول متفرع ست بر بیت سابق و بین المصرعین جملہ شرطیہ مقدر و مصرع دوم معطوف بر خبر مصدر بکاف عاطفہ۔ و بین البیتین لفظ پس کہ ترجمہ فاء فصیحہ است۔ و مفعول فعل خورند و برند اعنے آن مال را محذوف و فائدہ این حذف مجرد اختصار۔ و بین المصرعین بیت دوم لفظ نہ آن محذوف و مصرع دوم از وے بیان آن۔ و حاصل معنے این ابیات آن است کہ ہرگاہ جد من مال را بخست نگاہ داشت و بحسرت بگذاشت بدست پدر من افتاد و ہمچنان از پدر من بدست من افتاد پس اگر من ہم مثل ایشان آنرا بخست نگاہ دارم و بحسرت بگذارم و بعد از من بدست پسر من افتد پس ہمان بہ کہ امروز مردم بخورند آنرا نہ آنکہ فردا پس از من بہ یغما برند۔ و نکتہ در اختیار لفظ یغما آنست کہ چون کسے مال را بمحنت تمام جمع کند و بکمال خست نگاہ دارد ہر چند آن مال بذی حق و ورثہ او برسد آنرا ہم بزعم خود یغما مے شمارد و گویا کہ از وے بغارت رفتہ است یا آنکہ آن ذی حق و ورثہ از بسکہ مایوس بودہ اند از ان مال وصول آنرا در حق خود مثل یغماے پندارند اے گویا بہ یغما آوردہ اند و بعض محققین میفرمایند کہ بگمان فقیر کاف تحریف ست و صحیح نون و نیفتاد بنون ہر دو مصرع مشتمل بر جملہ استفہام انکارے بطریق بیت سابق انتہے۔ و این محل تامل چہ از کلام ملامت کن مستفاد مے شود کہ آبا و اجداد مخاطب زر و مال را باندیشہ این چنین معاملات اندوختہ

و نگاہداشتہ بودند پس مخاطب در رد او میگوید کہ ایشان را نگاہ داشتن مال باین اندیشہ کہ زعم کردہ نبودہ بلکہ بخست نگاہ داشتہ بودند و مضمون بیت لاحق رد آن ملامت کن منکر بود تا در جواب او گفتہ شود کہ آیا چنین نیست کہ بدست من مال پدر افتاد و بعد از من بدست پسر من خواہد افتاد فتامل۔

خور و پوش و بخشای و راحت رسان	نگہ می چہ داری ز بہر کسان
برند ‌‌از جہان با خود اصحاب راے	فرومایہ ماند بحسرت بجاے

تا قول و زر نگار مقولہ شیخ ست بطریق وعظ و نصیحت لیکن ابیات سابقہ اقتضاے آن میکنند و تتمہ مقولہ جوان مرد باشد۔ و در بعض نسخ براے کسان و از جہان۔ و درین صورت مفعول فعل برند و ماند محذوف و فائدہ حذف این مفعول تعمیم ست و تواند کہ ادعاے تعیین باشد و در صورت اول مفعول ہر دو فعل این جہان بمجاز بالحذف اعنے تمتعات این جہان۔ و اصحاب راے کنایہ از جوان مردان کہ راے صائب دارند و ماند بمعنے میگذارد۔

بآزار مردے ستوده کسے	کہ در راہ حق سعی دارد بسے

معطوف ستودہ اعنے و گفت محذوف۔ و مصرع دوم بیان مقولہ آن۔ و در بعض نسخ سعی کردے بیاے خطاب و در بعض دیگر بردے۔ و این ظاہرا صحیح نباشد چہ سعی بردن محاورہ نیست

ہمی گفت سر در گریبان خجل	چہ کردم کہ در وی توان بست دل

فاعل فعل ہمی گفت ضمیرے کہ راجع بطرف خلف ست۔ و سر در گریبان خجل حال از ضمیر مذکور۔ و مصرع دوم مقولہ ہمی گفت و بیت دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکہ و مصرع دوم از وے بیان علت مضمون مصرع اول و حاصل معنے آنکہ کدام کار کردہ ام کہ در ان دل را ببندم و بدان کار مقبول جناب الٰہی باشم بلکہ امید من بفضل او ست و نہ بر سعی خود از براے آنکہ اعتماد بر سعے خود کردن خطاست۔

طریقت ہمین ست کاہل یقین	نکوکار بودند و تقصیر بین
مشائخ ہمہ شب دعا خواندہ اند	سحرگہ مصلا بیفشاندہ اند

در بعض نسخ۔ سحرگاہ سجادہ افشاندہ اند۔ بہر تقدیر ہر دو بیت مقولہ شیخ۔ و در مصرع دوم از بیت اول اشارت ست بآنکہ نکوکار بودند و با این ہمہ خویشتن را محقر میدیدند و در امر خیر و بر عمل خود مے نازیدند۔ و در مصرع دوم از بیت دوم اشارت ست بآنکہ اختیار

ف مقصر

این امر برای اخفای راز بوده تا کسی نداند که ایشان تمام شب بریاضت و مجاهده بسر برده اند۔

حکایت

بزارید وقتی زنی پیش شوی
که دیگر مخر نان ز خباز کوی
نه از مشتری کاز دحام مگس
بیک هفته رویش ندیدست کس

معطوف بزارید یعنی و گفت محذوف۔ و مصرع دوم بیان مقولهٔ آن ودیگر بمعنی من بعد و بیت دوم برای بیان علت نهی از منهی عنه۔ و قول او نه از مشتری متعلق بفعل ندید و این کاف اضرابیه۔ و از دحام مگس معطوف بر مشتری زیرا که لفظ بل در عربی و بلکه فارسی برای عطف می آید پس چیزی که در معنی آنهی باشد نیز برای عطف خواهد بود و حاصل معنی آنکه بزارید گفت که من بعد نخواهی خرید نان را از طباخ این کوی زیرا که من برای العین مشاهده کرده ام که درین هفت روز این نان او را کسی ندیده است نه بسبب جوش خریدار بلکه بسبب از دحام مگس که برو کانش گرد می آیند و نانها را تباه می سازند و در نسخه صحیح۔ ز خباز ای از نان فروش و شارح جانسوی نسخه کاز حام مگس نیز آورده و درین صورت عطف آن بر قول او از مشتری خواهد بود۔ و بهر تقدیر زحام و زحمه بالکسر باهم انبوه کردن و از دحام انبوهی کردنست و در بعض دیگر خروش مگس و این از عالم ذکر لازم و اراده ملزوم بود چه خروش لازم ست از دحام را۔

بدلداری آن مرد صاحب نیاز
بزن گفت کای روشنائی بساز
باامید ما کلبه اینجا گرفت
نه مردی بود نفع زو برگرفت

ای حرف ندا و روشنائی منادی و بساز بفتح با بمعنی باسامان منادی و بیت دوم منادی له و مجموع بیان مقولهٔ گفت و فاعل فعل گفت ضمیری که راجع بطرف آن مردست۔ و گرفت در مصرع دوم بمعنی گرفتن۔ و حاصل معنی آنکه آن مرد صاحب نیاز از روی دلداری بزن گفت که این طباخ بامید انتفاع از ما اینجا دکان گرفته است پس مروت نباشد که نفعی که او اندیشیده است از دو اگیرم ای با او معامله نکنم۔ و میتواند که روشنائی بحذف مضاف الیه ای یعنی خانه من منادی و بساز تا آخر بیت دوم منادی له و بامید معطوف بر بساز و هر دو متعلق گرفت که خبر مبتدای محذوف اعنی لفظ انست۔ و قول او اینجا ظرف گرفت۔ و کلبه مفعول گرفت و پیش از مصرع دوم از بیت دوم لفظ پس که ترجمهٔ فای فصیحه است محذوف بود و حاصل معنی آنکه ای روشنائی خانه من این طباخ بسازش و بامید ما کلبه را اینجا گرفته است پس مروت نباشد

چنین و چنین کنیم۔ و یحتمل که بساز بکسر صیغه امر باشد از ساختن بمعنی سازش نمودن و راضی شدن و حاصل معنی آنکه بهمین نان بکروه که از از دحام مگس روی آنرا از یک هفته کس ندیده بساز و کراهت را انجو در راه مده زیرا که صاحب نان مذکور که طباخ مسطورست بامید ما درین کوچه دکان گرفته پس مردی نباشد که بسبب کراهت طبع خود نفع او برطرف سازیم۔ و در بعض نسخ کاین روشنای تا آخر بیت دوم بیان مقولهٔ گفت۔ و درین صورت این اسم اشاره و روستائی بمعنی دهقانی و بساز۔ همان۔ بفتح بود و این هر دو بیت۔

ره نیک مردان آزاده گیر
چو استادهٔ دست افتاده گیر
جوانمردی گر راست خواهی ولیست
کرم پیشهٔ شاه مردان علیست

جمله معترضه مقولهٔ شیخ بطریق وعظ و نصیحت ست۔

حکایت

شنیدم که پیری براه حجاز
بهر خطوه کردی دو رکعت نماز
چنان گرم رو در طریق خدای
که خار مغیلان نکندی ز پای
بآخر ز وسواس خاطر پریش
پسند آمدش در نظر کار خویش
بتلبیس ابلیس در چاه رفت
که نتوان ازین خوبتر راه رفت
گرش رحمت حق نه دریافتی
غرورش سر از جاده برتافتی
یکی هاتف از غیب آواز داد
که ای نیکبخت مبارک نهاد
مپندار گر طاعتی کردهٔ
که نزلی بدین حضرت آوردهٔ
باحسانی آسوده کردن دلی
به از الف رکعت بهر منزلی

تلبیس در [illegible] آمیختن و پنهان داشتن مکر و عیب از کسی۔ و حاصل معنی آنکه انجام کار بسبب وسوسهای شیطانی که دلش را فرو گرفت پسند آمد او را در نظر کار خویش ای کار ریاضت و مجاهده خود۔ و مصرع دوم از بیت دوم تفسیر قول او در چاه رفت ای در خاطرش گذشت این که نتوان ازین خوبتر راه رفتن ای ازین راه که من میروم۔ و باحسانی و دلی هر دو بیای تنکیر برای تحقیرست۔

خیالات نادان خلوت نشین
بهم بر کند عاقبت کفر و دین
صفا هست در آب و آئینه نیز
ولیکن صفا را بباید تمیز

ہر دو بیت جملہ معترضہ شیخ و ہم برکنداے مخلوط میگرداند۔ و در بعض نسخ ہم بر زندائے خراب
مے سازد کفر دین را و درین اشارت ست بانکہ نہ کفر را بر صرافت او مے گذارد و نہ دین را
بر شرافت او میدارد۔

حکایت

ببر ہنگ سلطان چنین گفت زن … کہ خیز ای مبارک در رزق زن
برو تا ز خوانت نصیبی دہند … کہ فرزندگانت بسختی درند
بگفتا بود مطبخ امروز سرد … کہ سلطان بشب نیت روزہ کرد

و در بعض نسخ در خیر زن۔ بہر تقدیر معطوف بر قول و خیز۔ و کنایہ از در بادشاہ است و اے
حرف ندا مبارک منادی۔ و قول او خیز با معطوف خود اعنی در رزق زن تا آخر بیت دوم
منادی لہ و مجموع مدخول کاف بیان قول او چنین و بیت دوم تفسیر قول او و در رزق زن یا معطوف
بران یا بر قول او خیز۔ و مضاف الیہ خوان اعنی سلطان محذوف۔ و مصرع دوم بیان علت
امر برفتن۔ و سختی عبارت از فقر و فاقہ از قبیل ذکر سبب و ارادہ مسبب یا مضاف الیہ آن
اعنی لفظ فاقہ محذوف ست۔ و حاصل معنی آنکہ خیز و در سلطان بکوب چرا کہ فرزندان تو در سختی
فقر و فاقہ یا در فاقہ اند تا از خوان او ترا نصیبی دہند۔ مخفی نماند کہ اختیار منادے بلفظ مبارک
از جہت تیمن و تبرک و شگون و تفول ست۔ و مے تواند کہ منادے محذوف و خیز
منادی لہ۔ و مبارک صفت در و مجموع مبارک در رزق زن معطوف بران یا مجموع مذکور
بصیغہ فاعل منادی و خیر بدستور منادے لہ۔ و بیت دوم معطوف بر آن بود و بہر تقدیر
بنای قافیہ بر دہند و درند است۔ و ارباب صناعت این قسم قافیہ را ایطاء جلی گویند
و آن از عیوب ملقبہ است و در بعض نسخ بجای دہند لفظ برند۔ و درین صورت مدار قافیہ بر درند
و برند بمعنے بدست آرند و فاعل این فعل ضمیرے باشد کہ راجع بطرف فرزندگانست از قبیل اضمار
قبل الذکر و اگر برند بمعنی رسانند بود پس فاعل این فعل ضمیرے خواہد بود کہ راجع بطرف ملازمان
سلطان و متعہدان این خدمت ست۔ و حاصل معنی آنکہ برو تا ایشان انسان خوان ترا بخشش
رسانند و در بعض دیگر مصرع اول مطابق ماخوذ و مصرع دوم چنین کہ فرزندگانت نظر در دہند
و درین صورت بنای قافیہ بر دہند و درہند باشد باختلاف حرکت ماقبل روی و معنی
محاورہ آنست کہ گویند چشم دارا ہنداے انتظار مے کنند و نہ نظر در راہند۔ و بعض

از محققین میفرمایند کہ در بردن و رسانیدن تفاوتست در معنے و محل۔ و من ادعی فعلیہ السند
و ہر دو نسخہ تحریف و صحیح کہ فرزندگانت ز سختی رہند۔ اے خلاص شوند۔ بر متامل پوشیدہ نیست
کہ علت امر آن بودن فرزندگان در سختی ست و رستن ایشان از سختی مگر آنکہ کاف علت
عطف باشد و آنچہ بعد ازین گفتہ کہ کاف علت امر نیست بلکہ کاف علت غائی از خوان نصیب
دہند پس حاصل معنے آن باشد کہ برو تا نصیبی و حصہ برسد و رسیدن حصہ و نصیب
آن فائدہ دارد کہ فرزندان تو از سختی خلاص شوند فتامل۔ این نیز محل تامل چنانچہ او گفتہ کہ
در بردن و رسانیدن تفاوتست در معنی ہمچنان تفاوتست در دادن و رسیدن نیز آن جا طالب
سند کردن و آنجا از و اغماض نمودن خالی تر از اعتساف نباشد و نیز در فائدہ و علت غائی فرق ست
چنانچہ محققین بدان تصریح نمودہ اند و از کلام این قائل اتحاد معلوم میشود و نیز علت غائی از خوان نصیب
دہند ثواب و اجر ست نہ آنکہ فرزندگان معطے علیہ از سختی دہند و نیز باب بردن بمعنے رسانیدن
کہ ترجمہ بلاغ ست از پس شیوع بدین معنی محتاج سند نیست چنانچہ فرعون بر و نامہ بر و پیامبر
طالت صریح دارد بر معنے مذکور فافہم و تامل و انصف ولا تعسف۔

زن از ناامیدی سر انداخت پیش … ہمی گفت با خود دل از فاقہ ریش
کہ سلطان ازین روزہ آیا چہ خواست … کہ افطار او عید طفلان ماست
خورندہ کہ خیرش بر آید ز دست … بہ از صائم الدہر دنیا پرست

سر انداخت پیش بمعنے سر را انداختہ در پیش حال ست از ضمیر ہمی گفت کہ راجع بطرف زن ست
و دل از فاقہ ریش معطوف بران و بیت دوم بیان مقولہ ہمی گفت و مصرع دوم از وے بیان
ازین روزہ و روزہ درینجا بمعنے روزہ داشتن و افطار کہ بمعنے روزہ کشادن ست بمعنے روزہ
خوردن و مرجع ضمیر او روزہ و آیا کہ کلمہ استفہام ست برای استعجاب ست و چہ کہ برای مفعول
عقل ست اکثر متضمن بمعنے استفہام و برای طلب تصور مسند باشد و حاصل معنے آنکہ عجب دارم کہ
سلطان از چنین روزہ داشتن کدام چیزے را طلبگار شدہ است اے روزہ داشتن و تنہا خوردن
را یا روزہ داشتن خود و روزہ کشادن دیگران را چنانچہ از ابیات مابعد مستفاد میشود و بہتر آنست کہ
گویم مصرع دوم معطوف ست بحذف عاطف بر قول او سر انداخت پیش۔ و دل از فاقہ ریش
حال از ضمیر ہمی گفت و معنے بیت آنکہ سر را در پیش انداختہ بود و با خود ہمی گفت و در ان حال کہ دلش
از فاقہ ریش بودہ۔ و در بعض نسخ۔ گوئے چہ خواست مخفی نماند کہ بعض محققین را

درصحت این عبارت نظرست اما میتوان گفت که چه خواست دگوئی وگفتی وگو یا ترجمهٔ کان ست وکانّ استعمال کنند برای انشاء تشبیه اگر جامد باشد وبرای شک اگر خبر مشتق باشد و بعضے برای انشاء تشبیه مطلقاً گفته اند اے خواه خبر جامد باشد خواه مشتق۔ وحق آنست که گاہے استعمال کرده میشود وقت ظن ثبوت بثبوت خبر بغیر قصد الی التشبیه خواه خبر جامد باشد وخواه مشتق چنانچه صاحب مطول در مبحث ادات تشبیه بدان تنصیص نموده دراینجا کلمهٔ آ با و چه گوئے هرچه از قسم پسین ست وبرین تقدیر چه بمعنے چیزے باشد وحاصل معنے آنکه ازین روزه داشتن گوئی سلطان خواسته است چیزے راکه نمی خورد وحال آنکه روزه خوردن او چنین وچنین ست وقول او خورنده که خیرش تا آخر داستان جمله معترضه مقوله شیخ۔

مسلّم کسی را بود روزه داشت … که درمانده را دهد نان چاشت
وگرنه چه حاجت که زحمت بری … زخود بازگیری وهم خود خوری
خیالات نادان خلوت نشین … بهم برکند عاقبت کفر ودین
صفاهست درآب و آئینه نیز … ولیکن صفا را بباید تمیز

روزه داشت دراینجا بمعنے روزه داشتن ومراد ازین روزه نوافل ست نه خبر چنانچه در بیت سابق لفظ صائم الدهر دلالت دارد برآن۔ وچاشت اول روز وطعامے که اول روز خورند واین مجاز است وحاصل معنے آنکه هرچند روزه داشتن عبارت از امساک از طعام وشراب وجماع است عند الشرع لیکن پیش اهل طریقت امساک این چیزها از خود از جهت آنست که هم بنفس خود زحمت برسد وهم بدیگرے منفعت ودرصورت روزه داشتن وخود خوردن شق ثانی صورت پذیر نیست وقول او وخیالات نادان تا قول او بباید تمیز هر دو بیت درحکایت سابق گذشت ودراینجا چنانچه در بعض نسخ واقع شده باسیاق وسباق ربطے ندارد امّا برتقدیر تسلیم نادان خلوت نشین عبارت ازهمان زن خواهد بود واین نیز درصورتیست که هرسه ابیات سابقه مقولهٔ زن باشد والا فلا۔

حکایت کریم تنگدست

یکے را کرم بود وقوت نبود … کفافش بقدر مروت نبود
که سفله خداوند هستی مباد … جوانمرد را تنگدستی مباد
کسے را که همت بلند اوفتد … مرادش کم اندر کمند اوفتد

چو سیلاب ریزان که بر کوهسار … نگیرد همے بر بلندے قرار

مضاف الیه قوت اعنی کرم کردن محذوف۔ ومصرع دوم تفسیر قوت نبود۔ ومے تواند که علت آن بود ای قوت کرم کردن نبود از برای آنکه کفاف او بقدر جوانمردے او نبود وبیت دوم تا چهارم جمله معترضه۔ وهستی عبارت از ثروت مقابل نیستی که عبارت از تنگدستی ست وچون سعادت ونحوست واقبال واد بار از تاثیرات کواکب وگردش افلاک ست ویکے موجب نفاع ودیگرے باعث اضرار بنابران شیخ نظر براحوال زمانیان کرد وچنین گفت که سفله تا آخر ودربعض نسخ قدرت نبود۔ ودرین صورت بنائے قافیه بر قدرت ومروت بود واین از عیوب ملقبه قافیه است که ارباب صناعت آنرا ایطای جلی گویند لیکن چون فارسیان را محض نظر بر قواعد عربیه نیست بلکه برای توسیع ابنیه خود درکلمات عربیه نیز تصرف میکنند برین تقدیر تای مصدری گرودی واقع شود ومکرر آید چون تای قدرت وقوت وخیالات وآیات پس بزعم ایشان از اصل کلمه خواهد بود ودرین صورت ایطا نباشد وعذر بعضے اساتذه درمثل این قوافی نظر بر قواعد عربیت نه فارسی هرچند این حرف خلاف جمهورست لیکن پیش صاحب انصاف مسلم۔

نه درخورد سرمایه کردے کرم … تهیدست بودی ازین لاجرم

دربعض نسخ تنگ مایه بودے۔ بهر تقدیر این بیت معطوف ست بر قول او کفافش تا آخر وکو بودے بیائے تنکیر برای استمرار۔ وازین اشاره است به مضمون مصرع اول۔

برش تنگدستی دو حرفی نوشت … که ای خوب فرجام فرخ سرشت
یکے دستگیرم بچندین درم … که چندیست تا من بزندان درم

دربعض نسخ نیکو سرشت وبهر تقدیر اے حرف ندا وما بعد او منادی وبیت دوم منادے لهٔ یکے بمعنے یک نوبت یا برای تکیه کلام ومیم ضمیر متصل منصوب در معنے مضاف الیه دست ست که از وے قطع شده بالفظ گیر ملحق گشته۔ ومصرع دوم بیان علت التماس دستگیرے نه چندیست یعنے مدت مدید است وکلمهٔ تا بجای کاف ربط واین مجموع مدخول کاف اول که برای بیان دو حرفی ست۔

بچشم اندرش قدر چیزے نبود … ولیکن بدستش پشیزے نبود
بخصمان بندی فرستاد مرد … که ای نیک نامان آزاد مرد
بدارید چندی کف از دامنش … وگر مے گریزد ضمان بر منش

بین التیبین اولین عبارت پس ناچار معطوف فرستاد یعنی و پیام داد هر دو محذوف و مفعول فرستاده لفظ مرد و مصرع دوم بیان پیام و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف جوانمرد در معنی مضاف الیه چشم ست که از جهت فاصل بودن لفظ اندران قطع شده با لفظ مذکور لاحق گردیده و قدر چیزی باضافت بمعنی قدر هیچ چیز و خبر نبود و اسم آن ضمیر او که راجع بطرف چندین درم است و بچشم ظرف آن و حاصل معنی آنکه بسبب همتی که داشت درمهای مطلوبه در چشم او قدر چیزی نداشتند ولیکن دران وقت بدست او نقدی نبود که بدان حاجت او را روا کند پس ناچار پیش صاحبان بندی فرستاد مردی را و پیام داد انکه ای فلان تا چند روز دست از دامنش بدارید ای جماعت بدهید تا درین فرصت زر شمار را اسبلیل کرده بر سانند و اگر گریخته برود ضمانش بر منست و نکته در اختیار منادی به نیک نامان آزاد مرد آنست که تا الشان از استماع این الفاظ خوش شوند و حاجتش بر آرند و می تواند که مفعول فرستاد یعنی پیام را محذوف بود و قائل این فعل لفظ مرد که عبارت از همان جوانمرد ست از قبیل وضع مظهر موضع مضمر و مصرع دوم بیان این پیام و فائده این حذف ادعای تعیین مفعول ست

وزانجا بزندانی آمد که خیز	درین شهر تا پای داری گریز
چو گنجشک در باز دید از قفس	قرارش نماند اندران یک نفس
چو باد صبا زان زمین سیر کرد	نه سیری که بادش رسیدی بگرد

بیت اول معطوف بر بیت سابق و بعد از واو لفظ آنگاه و معطوف آمد یعنی و اشاره کرد هر دو محذوف ـ و قول او که خیز بیان این اشاره و مصرع دوم معطوف بران و پای درینجا بمعنی طاقت و قدرت ـ و چو حرف تشبیه و گنجشک مضاف الیه موصوف و مضاف آن یعنی لفظ گریختن مفعول مطلق گریز برای تشبیه و در باز دید از قفس صفت گنجشک و مصرع دوم معطوف بران و باز دیده نماند بمعنی باز دیده باشد و نمانده باشد و این یا مجاز ست یا مخفف باز دیده باشد و نمانده باشد و لفظ از بمعنی را که حلم مفعو لیت ست چنانچه درین مقطع ـ چون کرم از لب آن شوخ هوشناک مفید ؛ منکه همچون صدف از آبله دندان دارم ؛ ای لب آن شوخ را و بعضی از محققین می فرمایند که این توجیه را محاوره مساعدت نمی کند و صحیح آنست که کاف صفت محذوف شده از جهت جمع شدن دو کاف چنانکه میم درین مصرع ـ درد شو کن به یکمین استنجا ؛ و حرف از عوض اضافت پس در اصل

در قفس بود که عوض اضافت حرف از آورده اند چنانکه در محاوره آمده که این اسپ فلانیست و این اسپ از فلانیست پس حاصل معنی آن باشد که آن زندانی را قرار نماند دران وقت چنانکه گنجشک که در قفس را باز دیده باشد هکذا ینبغی لهذا المقام انتهی وجه عدم مساعدت محاوره این توجیه را ظاهر نمیشود و خود هم ذکر نکرده و اگر وجه آن این باشد که مفعول مطلق در کلام فصحا نیامده پس در محل منع ست و اگر این باشد که باز دیده نمانده بمعنی که گفته شده در جای دیگر نشده پس خود چرا قائل شده و اگر اینکه لفظ از بمعنی را نیامده پس کلام اساتذه دال بر خلاف است آری توجیهی که خود نوشته نیز محتمل ست و در بعض نسخ در باز بیند قفس ـ قرارش نماند دران بصیغه استقبال و این واضح ست و پیش از بیت سوم عبارت واو اشاره این جوانمرد آن زندانی و در قول او نه تعقید لفظی ست و موضعش پیش از رسیدی و قول او بادش رسیدی بگرد جزای شرط محذوف ـ و مراد از باد صبا از جهت قیام قرینه از قبیل ذکر عام و اراده خاص و شین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه گرد ست که از وی قطع شده با لفظ باد ملحق گشته ـ و حاصل معنی این ابیات آنکه نخست بر خصمان بندی پیام مذکور فرستاد و بعد از آن از جای که بود برخاسته پیش زندانی آمد برای استخلاص او و اشاره کرد که برخیز تا طاقت و قدرت داری ازین شهر بگریز مثل گریختن گنجشک که در قفس را باز دیده باشد و قرار نمانده باشد او را دران یک نفس پس این زندانی باشاره آن جوانمرد مثل باد صبا از ان سرزمین سیر کرد چنین سیری کرد که اگر باد صبا خواستی که بگرد او برسد نرسیدی بگرد او

گرفتند حالی جوانمرد را	که حاضر بکن سیم یا مرد را

معطوف گرفتند یعنی و گفتند محذوف ـ و مصرع دوم بیان مقوله آن ـ و میتوان گفت که متعلق گرفتند یعنی باین دعوی محذوف بود و مصرع دوم بیان دعوی ـ و حاصل معنی آنکه در حالی گرفتند جوانمرد را باین دعوی که ضامن شده بودی و او گریخته رفته است پس حاضر بکن او را یا سیمی را که بر ذمه او واجب الادا است ـ و مختار شارح هانسوی سیم آن مرد را و در بعض نسخ که حاصل بکن ـ و در بعض دیگر که حاصل کند سیم آن مرد را ؛ و هر دو تحریف ست ـ

به بیچارگی راه زندان گرفت	که مرغ از قفس رفته نتوان گرفت
شنیدم که در حبس چندی بماند	نه رقعه نبشت و نه فریاد خواند
زمانها نیاسود و شبها نخفت	بر او پارسائی گذر کرد و گفت

نه پندارمت مال مردم خوری	چه پیش آمدت تا بزندان دری

فاعل فعل گرفت ضمیرے کہ راجع بطرف جوانمرد ست و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول بتقدیر مقدمہ ضمنیہ وحاصل معنے آنکه آن جوانمرد بسبب بیچارگی ای بسبب عدم صحبت راه زندان گرفت زیراکه آن زندانی رفته را نمی توانست بدست آورد چنانچه مرغ از قفس رفته را نتوان گرفتن و آنچه بعض محققین میفرمایند که از قفس رفته حال ست از مرغ نتوان گرفت نه صفت چراکه فاتوصیف لازم مے آید و آن صحیح نیست انتہے - این در محل منع ست - و در بعض نسخ چه مرغ از قفس رفته نتوان گرفت ؛ و درین صورت مدخول کاف اعنی آن زندانی مثل مرغ از قفس رفته بود محذوف و مابعد آن معطوف باشد بران - وحاصل معنے آنکه راه زندان گرفت از برائے آنکه آن زندان مثل مرغ از قفس رفته بود و چون مرغ از قفس رفت پس نمیتوان گرفت اورا - و قول او زمانها نیاسوده اے روزها گرسنه بود -

بلقتا که هان ای مبارک نفس	نخوردم بحیلت گری مال کس
شیبے ناتوان دیدم از بند ریش	خلاصش ندیدم بجز بند خویش
ندیدم بتر و یک و انش پسند	من آسوده و دیگرے پای بند
ر مرد آخر و نکینا مے ببرد	زہی زندگانی که نامش نمرد

قوله و بلفتا که هان اے مبارک نفس - و در بعض نسخ بگفت اے جلیس مبارک نفس و بجاے یکے ناتوان دیدم از بند ریش - یکی بندے ام شکوه آورده پیش - و بیت لاحق اینکه نیاید بنزدیک ارباب پسند تا آخر و درین صورت ندیدم بمعنے ندا نستم و مضاف الیه دانش اعنے لفظ خود و مفعول اول ندیدم اعنے لفظ اینکه محذوف و مصرع دوم بیان آن و مفعول ثانے آن لفظ پسند بود -

تنے خفته و زنده دل زیر گل	به از عالمی زنده مرده دل
دل زنده هرگز نگردد هلاک	تن زنده دل گر بمیرد چه باک

تنے و عالمی هر دو یاے تنکیر اول برائے تعظیم و ثانی برائے تحقیر - و عالم عبارت از جماعت کثیر ست - و بیت دوم علت مضمون بیت اول - وحاصل معنے آنکه تنے که دلش زنده باشد و جودش خفته در زیر گل آن تن بهتر ست از عالمی که وجودش زنده باشد و دلش مرده از برائے آنکه کسے زنده دل ست دلش هرگز نمی میرد و تنش اگر بمیرد که عبارت از انحلال ترکیب

عنصرے ست ازان باک نیست - و در بعض نسخ تنے زنده دل خفته در زیر گل - به از عالمے زنده مرده دل ؛ و مصرع دوم از بیت دوم چنین که تن مرده دل گر بمیرد چه باک زیراکه مردنش موجب تاسف نیست -

حکایت

یکے در بیابان سگے تشنه یافت	برون از حیاتش رمق در نیافت
کله دلو کرد آن پسندیده کیش	چو حبل اندر ان بسته دستار خویش
بخدمت میان بست و بازو کشاد	سگ ناتوان را دمے آب داد
خبر داد پیغمبر از حال مرد	که داور گناهان او عفو کرد

برون درینجا بمعنے سواے ؛ و در معنی مضاف رمق ست که بسبب فاصل بودن قول او از حیاتش نفک اضافت شده اے از حیات او سواے رمق و قافیه یافت با نیافت از عیوب ملقبه که آنرا ارباب صناعت ایطای جلے گویند و بعض محققین مے فرمایند که این قسم ترکیب در فارسی ظاهرا صحیح نباشد و معهذا قافیه نیز بکرده است انتهی - و اگر اراده آنست که فصل در مضاف و مضاف الیه در فارسی نیامده پس در محل منع ست و اگر غیر این پس باید که آنرا بیان بکنند تا تکلم بر صحت و عدم صحت آن کرده شود - و در نسخ - برون از رمق در حیاتش نیافت و درینصورت بناے قافیه بر تشنه و حیاتش نبود - و این نیز قافیه معمول زیراکه بعمل و تصرف بهم رسیده - و بعضے از صنائع شمرده اند از قبیل این مطلع امیر حسینی سادات سو کمال عاشقے پروانه دارد ؛ که غیر از سوختن پروا ندارد ؛ و بجاے قول او گناهان او که باضافت است گناهان از و - درینصورت کلمهٔ از صله عفو کرد باشد -

الا ای جفا کار اندیشه کن	وفا پیش گیر و کرم پیشه کن
که او با سگے نیکوی گم نکرد	کجا گم کند خیر با نیک مرد

لفظ جفا کار دلالت دارد که اندیشه کن بمعنے هراس کن - و مصرع دوم معطوف ست بحذف عاطف بران - وحاصل معنے این بیت آنکه اے جفا کار از جفا اندیشه کن و مگذار آنرا و وفا درپیش کن و کرم را پیشهٔ خود ساز - و میتواند که مصرع دوم جمله معترضه - و مضاف الیه اندیشه اعنے لفظ این محذوف بود و بیت دوم بیان آن و مرجع ضمیر او حقتعالی و قول او با سگے نیکوئی تقدیم صفت بر موصوف - و یاے تنکیر برائے تحقیر مفعول گم نکرد - و گم بضم کاف فارسی بمعنے ضائع

فی بیان فضل و احسان رحمان الہی

دتباه دخیر بانیک مرد باضافت موصوف الی الصفت مفعول گم کند بمعنے خواهد کرد و حاصل معنی
آنکه اندیشه این کن که او سبحانه نیکوئی با سگے رلاے احسان این شخص راکه با سگ حقیرے
کرده بود ضائع نکرد و بمکافات آن گناهان او بیامرزید پس خیر بانیکمرد ای حسان کسی راکه بانیکمرد
کرده باشد کجا ضائع خواهد کرد کان الله لا یضیع اجر المحسنین - واحتمال دارد که مرجع ضمیر او
همان شخص - وگم کردن بمعنی دریغ داشتن - وفاعل فعل کند ضمیرے که راجع بطرف حق تعالی
ست وبا بمعنے از صلهٔ آن وکجا بمعنے کی که استفهام از زمان ست بود - وحاصل معنے آنکه
هرگاه که آن شخص مخلوق از سگے احسان خود را دریغ نداشت پس او که خالق وخیر الراحمین ست
خیر خود را از نیک مردے دریغ خواهد داشت ودرین ترغیب ست بآنکه تو هم نیکوئی اختیار
کن که خدا دوست میدارد نیکوکاران را - ودر بعض نسخ کسے باکسے تا آخر - ودرینصورت کسے
مبتدا ے موصوف وما بعد آن صفت بتقدیر کاف ومصرع دوم خبر این مبتدا باشد - وبا بمعنے
که گذشت در کلام فصحا آمده محمد قلی سلیم سے حسن با مهر و فا بیگانه است ؛ هر که عاشق میشود
دیوانه است - وبعض محققین میفرمایند که صحیح آنست که بیت دوم مقدم ست بر بیت اول که
از غلط نساخ مؤخر شده پس تتمه وعلت قول خبر داد تا آخر باشد یعنی پیغمبر از حال ذخبر داد که
گناهان او را حق تعالی عفو کرد بدان جهت که او با سگے در نیکی کمی نکرد پس با مرد نیک چگونه گم
خواهد کرد وهر که چنین باشد گناهان او معفو است درین صورت نسخه کسے وگم شود هر دو
غلط باشد فافهم واین محل تامل چه باوجود اتفاق نسخ بترتیب مذکور قائل بتغلیط آن غدن
با آنکه معنیش بهر دو طور که گفته شد مضبوط میشود خیلے بعید مے نماید ونیز بودن قول وتتمه
وعلت خبر داد تا آخر ظاهر البطلان چه سبب خبر دادن پیغمبر حال ورا معفو شدن گناهان
او ست نه عدم نکوئے کردن او با سگ - کما لا یخفے علے المتامل

کرم کن چنان کت بر آید ز دست	جهانبان در رزق بر کس نه بست
گرت در بیابان نباشد چهے	چراغے بنه در زیارت گهے

حاصل معنے آنکه در کرم کردن تعین وکثرت مابه الاکرام - ومصرف وموقع آن که این مستحق ست
و آن مستحق نیست شرط نیست چراکه حق تعالی امر مقید نکرده بلکه بقدر مقدور وهر که باشد در
رزق بر کس نه بسته بلکه بر همه مفتوح داشته که وما من دابة فی الارض الا علی الله رزقها ودر علمه
نسخ در جبر ودرین صورت حاصل معنے آن بود او سبحانه که خیر محض ست در خیر بر کس بسته

بلکه با همه کس خیر میکند تو هم بکرم که آن از امور خیر ست اعتیاد بکن - تا از زمرهٔ کریمان و
متخلق باخلاق الله باشی -

نقنطار زر بخش کردن ز گنج	نباشد چو قیراطی از دست رنج
برد هر کسے بار در خورد زور	گرانست پای ملخ پیش مور

اسے نمیباشد در ایصال ثواب مثل قیراطی که از دست رنج بدست آورده بکسے دهند -

گفتار در گردش روزگار

تو با خلق سهلے کن ای نیکبخت	که فردا نگیرد خدا بر تو سخت
گر از پا در آید نماند اسیر	که افتادگان را بود دستگیر
بآواز فرمان مده بر رسے	که باشد که افتی ز فرمان دہے

تو با خلق سهلے بیاے مصدری بمعنے نرمی وآسانی - ودر بعض نسخ نیکی - وقول وکه افتادگان
را کاف بمعنے هر که - وبجاے قول او که باشد افتی ز فرمان دهی - که افتد بفرمان دهے
ودرینصورت فاعل افتد ضمیرے باشد که راجع بطرف رهی ست -

چو تمکین وجاهت بود بر دوام	مکن زور بر مرد درویش عام
که افتد که باجاه وتمکین شود	چو بیذق که ناگاه فرزین شود

پیش از قول وبر دوام لفظ اگرچه وبعد از وے رابطه محذوف وبیت دوم بیان علت مضمون
مصرع دوم از بیت اول ومراد از جاه وتمکین وجاه وتمکین نسبت بشخص اول - وعام درینجا
مخفف عامی یا بمعنے عامی ست چنانچه درین مقطع سے حافظا عیب مگیرفتے هنرش نیز بگوے
نفی حکمت مکن از بهر دل عامی چند ؛ وعامی گیاه خشک یکساله - وفارسیان ظاهر از ینجا بمعنے
مردم غیر خاصه اخذ کرده اند وعام به تشدید بمعنے همه را فرا رسیدن
وحاصل معنے آنکه چون تمکین وجاه ترا حاصل باشد اگرچه بر دوام باشد مکن زور بر مرد درویش
وعامے زیرا که ممکن ست که همین فردا بنسبت تو باجاه وتمکین شود واز تو انتقام گیرد پس
مندفع شد اعتراضی که بعض محققین کرده اند که درصورت بر دوام بودن تمکین وجاه تخصیص
تمکین وجاه دیگر را مضر نیست مگر آنکه تقدیر کرده شود که جاه وتمکین این کس بر دوام مصیبت
منافات دارد بلفظ بر دوام پس صواب آنست که بر دوام بمعنے اکثر اوقات

بود اینہم چنانکہ باید نیست زیراکہ اگر در بعض اوقات ہم تمکین و جاہ حاصل شود و زور بر مرد درویش و عامی نباید کرد پس ناچار باید گفت کہ لفظ ہم محذوف شد یعنے اگر اکثر اوقات ہم بود زور بر مرد درویش و عامے نباید کرد انتہے۔ و در بعض نسخ دہر بر دوام۔ مکن زور بر ضعف درویش و عام۔ و درین صورت فاعل دہد حق تعالیٰ۔ و ضعف کہ مصدر ست بمعنے ضعیف بود و بتقدیم صفت بر موصوف اے مکن زور بر درویش ضعیف و مردم عامے۔

نصیحت شنو مردم دور بین ۔۔۔ نباشد در و ہیچ دل تخم کین

نصیحت مفعول شنو۔ و بعد از وے عبارت و آن نیست کہ محذوف و تواند کہ عبارت و آن اینست کہ در ہیچ دل تخم کین مپاش چراکہ محذوف و مابعد آن بیان آن و فاعل بباشند مردم بود۔ و در بعض نسخ نیک بین اے کسانی کہ ہمہ را نیک می بینند۔ و حاصل معنے آنکہ نصیحتے ست کہ من با تو مے گویم آنرا بشنو۔ و آن اینست کہ در ہیچ دل تخم کین مپاش کہ مردم چنین و چنین برائے راحت نفس خود ہیچ متنفسے را نمے رنجانند تا در دل وے کین ایشان ریشہ تواند دوانید۔

خداوند خرمن زیان می کند ۔۔۔ کہ بر خوشہ چین سرگران میکند
نترسد کہ نعمت بمسکین دہند ۔۔۔ وزو بار غم بر دل این نہند

در بعض نسخ کہ با خوشہ چین۔ وزان بار غم۔ بہر تقدیر خداوند خرمن مبتدائے موصوف و مصرع دوم صفت۔ و بیت دوم ذو قافیتین و معطوف بر زیان می کند۔ و متعلق آن اعنے لفظ این محذوف۔ و قول و کہ نعمت تا آخر بیان آن و لفظ مسکین وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ و ضمیر او راجع بطرف مسکین و لفظ این اشارہ بخداوند خرمن و حرف زا برائے انتزاع ست و حاصل معنے آنکہ خداوند خرمن کہ بر خوشہ چین بید ماغے میکند و کفران مے ورزد زیان مے کند و نمی ترسد ازین کہ بسبب این کفران نعمت را ازو نزع نمودہ بمسکین دہند و بار غمی کہ بر دل این مسکین ست برداشتہ بر دل او نہند و مے تواند کہ مصرع مذکور بیان قول او زیان میکند۔ و بیت دوم معطوف بر زیان میکند باشد۔ و حاصل معنے آنکہ خداوند خرمن زیان میکند و آن اینست کہ بر خوشہ چین سرگران میکند و نمی ترسد ازین کہ تا آخر و چون کفران نعمت سبب زوال نعمت ست این مقدمہ منظوم را اکثر در محل یقین ذکر مے کنند۔

بسا زورمندے کہ افتادہ سخت ۔۔۔ بس افتادہ را یاوری کرد بخت

دل زیردستان نباید شکست ۔۔۔ مبادا کہ روزی شوی زیردست

بسا مبتدائے تمیز زورمند تمیز موصوف و صفت آن محذوف و افتاد و سخت خبر این مبتدا و الف بسا برائے ربط۔ و در بعض نسخ بسا زورمندا۔ و درینصورت الف زورمندا برائے تعظیم نظیر بر کثرت زورست نہ تعظیم واقعے۔ و لفظ افتادہ موصوف و صفت آن محذوف و حاصل معنے آنکہ بسیارست کہ زورمندے ہرگز کسے را بخاطر نمی آرد و از غایت نخوت و غرور سر بآسمان میشود افتاد سخت و بسیارست کہ افتادہ را کہ مثل خاک راہ لگدکوب و پامال بود و ہیچکس بچشم اعتبار نمی دیدش یاورے کرد بخت۔

حکایت ہمدرین معنی

بنالید درویشی از ضعف حال ۔۔۔ بر تنگدستی خداوند مال
نہ دینار دادش سیہ دل نہ دانگ ۔۔۔ بر وزد بسر بار ای زطیرہ بانگ
دل سائل از جور او خون گرفت ۔۔۔ سر از غم برآورد و گفت ای شگفت

مصرع دوم از بیت اول متعلق بنالید۔ و تنگدست درینجا عبارت از ممسک و بخیل و بیت دوم معطوف بر بنالید۔ و سیہ دل وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ۔ و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول۔ سر بارے بہاے معروف ترجمۂ علاوہ طیرہ بالفتح خشم و غضب کذا فی الجمل و در بعض نسخ بر تیورو بقوقانی و این ظاہر التحریف خیرہ روے بجاے معجمہ است و در عامہ نسخ بر تند خوے۔ و ہمین بہتر و قول و خون گرفت اے خون شد۔

توانگر ترش روی باری چراست ۔۔۔ مگر می نترسد ز تلخی خواست

بارے برائے تکیہ کلام۔ و کلمۂ مگر برائے تشکیک۔ و می نترسد بنون نفے ست۔ و حاصل معنے آنکہ این ترشروئی و بد دماغی کہ بر خواہندگان میکند شاید کہ نمی ترسد از تلخی خواست کہ روزے خودش ہم محتاج شدہ تلخے سوال خواہد چشید۔

بفرمود کوتہ نظر با غلام ۔۔۔ براندش بخواری و زجر تمام

با غلام بموحدہ متعلق بفرمودہ فاعل این فعل کوتہ نظر کہ کنایہ از خواجہ مالدارست از قبیل وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ و بیان این فعل اعنی کہ بران او را محذوف و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و فاعل براند ضمیرے کہ راجع بطرف غلام ست و بخواری و بزجر تمام متعلق براند

وحاصل معنے آنکه بفرمود غلام راکه بران اورا و آن غلام براند اورا بخواری تمام و زجر تمام و در بعض نسخ تا غلام بفوقانی - و درینصورت مفعول بفرمود اعنی غلام راکه بران اورا و بعد از کلمهٔ تا لفظ آنکه محذوف و مصرع دوم بیان آن بود و حاصل معنے آنکه بفرمود غلام راکه بران اورا تا آنکه غلام براند اورا و بعض محققین میفرمایند که این توجیه تکلف محض ست در صورتیکه کلمهٔ تا موحده بود - برانش بصیغهٔ امر باید نه براندش بصیغهٔ ماضی - و در صورتیکه تا بفوقانی بود صیغهٔ ماضی درست میشود لیکن محتاج تقدیر ست انتهی توجیه مذکور هرچند تکلف ست لیکن نسخه با بر آن مساعدت میکند و قول او که برانش بصیغهٔ امر باید نه بصیغهٔ ماضی هیچ نسخه بران مساعدت

تبه کردن شکر پروردگار	شنیدم که برگشت از روزگار
بزرگیش سر در تباهی نهاد	عطارد قلم در سیاهی نهاد

تبه کردن شکر متعلق برگشت - وابیات مابعد تفسیر برگشت از روزگار با معطوف بران و بزرگی درینجا عبارت از اقبال و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول ست - و حاصل معنے آنکه بسبب کفران و ناسپاسی او زمانه از و برگشت - و اقبال او سر در تباهی نهاد اے آواره دشت تباهی شد - و در بعض نسخ زد در تباهی و این تحریف ست و قلم در سیاهی نهادا ے شروع در نوشتن فرمان ادبار آو در کرد -

تفاوت برهنه نشاندش چو سیر	نه بارش رها کرد و نی بارگیر
فشاندش قضا بر سر از فاقه خاک	مشعبد صفت کیسه و دست پاک
سراپای حالش دگرگونه گشت	برین ماجرا مدتی برگذشت

تشبیه به سیر در برهنگی و مصرع دوم معطوف بر برهنه نشاندر

غلامش بدست کریمی فتاد	توانگر دل و دست و روشن نهاد
بدیدار مسکین آشفته حال	چنان شاد گشتی که مسکین بمال

مصرع دوم از بیت اول صفت کریم و پیش از وے کاف که بعد از دیای تنکیر می آید و بعد از وے رابطهٔ محذوف و روشن نهاد معطوف بر توانگر دل و دست و بیت دوم معطوف بر آن و قوال و که مسکین بمال بیان قول او چنان و حاصل معنی آنکه کریمی که توانگر دل و دست بود چه در اکرام دل و دست را دخلی ست تمام و لفظ مسکین در مصرع دوم وضع مظهر موضع مضمر - و در بعض نسخ بدیدار درویش و چنان شاد بودی تا آخر اے مسکین چنانچه بدیدن مال که بود خرسند و شاد شود

شبانگه یکے بر درش لقمه جست	ز سختی کشیدن قدمهاش سست
بفرمود صاحب نظر بنده را	که خوشنود کن مرد خواهنده را
چو نزدیک بردش ز خوان بهرهٔ	برآورد بی خویشتن نعرهٔ
چو نزدیک آمد بر خواجه باز	عیان کرد اشکش بدیباجه راز
بپرسید سالار فرخنده خوی	که اشک از که جور که آمد بروی

نسخه: درمانده

فاعل جست یکے که عبارت از شخصے مجهول الحال ست و مصرع دوم حال ازوے - و سختی کشیدن بقلب اضافت و حذف مضاف الیه اعنی از کشیدن سختی فقر و فاقه و در بدر گردیدن - و فاعل بفرمود صاحب نظر که عبارت از خواجه است از قبیل وضع مظهر موضع مضمر و مصرع دوم بیان مقولهٔ بفرمود و میتوانند که فاعل فعل مذکور ضمیرے بود که راجع بطرف کریم ست و صاحب نظر صفت بنده و مفعول بفرمود اعنی لفظ این محذوف و مصرع دوم بیان آن و فاعل بردو برآورد ضمیرے که راجع بطرف غلام ست و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف خواهنده و بیخویشتن حال از ضمیر مذکور - و حاصل معنی آنکه وقت شب شخصی مجهول الحال بر در آن خواجه که غلام خریده بود آمده سوالے کرد و در آن حال که از کشیدن سختی فقر و فاقه و در بدر گردیدن پاهای این شخص سست شده بود و طاقت حرکت کردن نمانده بفرمود خواجه غلام خود را که صاحب نظر بود خوشنود کن تا آخر یعنے چیزے بده آن سائل را چون نزدیک برد غلام آن خواهنده را بخشی از خوان خواجه بشناخت غلام آن خواهنده را و برآورد بمجرد شناختن وے نعره و در آن حال که این غلام بیخویشتن بودا ے از خویشتن خبر نداشت - و در بعض نسخ بفرمود صاحب دلے تا آخر - و مرد درمانده را مخفے نماند که قافیه بهره با نعره از عیوب ملقبه است از جهت اختلاف قید لیکن از جهت قرب مخرج در ها و عین - و متحرک شدن روے از الحاق حرف وصل که درینجا های وحدت ست آن عیب مرتفع شده -

بگفت اندرونم بشورید سخت	بر احوال آن مرد شوریده بخت
که مملوک وی بودم اندر قدیم	خداوند املاک و اسباب و سیم
چو کوتاه شد دستش از عز و ناز	کند دست خواهش بدرها دراز
بخندید و گفت ای پسر جور نیست	ستم بر کس از گردش دور نیست

معطوف بیت اول محذوف - و فاعل گفت ضمیرے که راجع بطرف غلام ست و اندرونم

تا آخر مقولۂ بگفت۔ ومصرع دوم متعلق بشوریدہ وبیت دوم علت آن۔ ومصرع دوم از دوے معطوف بر مملوک تا آخر۔ وہر کدام از معطوف علیہ ومعطوف خبر مبتداے محذوف وبعد از مصرع دوم رابطہ ومضاف الیہ دست محذوف۔ وحاصل معنی آنکہ چون غلام ازان حالت باز آمد ترحم بران سائل نمودہ احوال ورا پیش خواجہ وانمودہ گفت کہ اندرون من کہ سخت بشوریدہ براحوال وبنابر آنکہ من درقدیم اے پیش ازین غلام او بودم واو چنین وچنین بودہ چون کوتاہ شدہ است دست اقتدار او وغرو ناچار میکند دست سوال را بدر ہا دراز۔ ودر بعض نسخ براحوال این پیر ودر بعض دیگر این شوخ۔ وکند دست حاجت بدر ہا فراز اے کشادہ لیکن در صورت اول صنعت تقابل بہم میرسد۔

نہ آن تندرویست بازارگان — کہ بردی سر از کبر بر آسمان
من آنم کہ آن روزم از در براند — بروز منش دور گیتی نشاند
نگہ کرد باز آسمان سوی من — فروشست گرد غم از روے من
خدا ار بہ حکمت ببندد درے — کشاید بہ فضل وکرم دیگرے

بیت دوم معطوف بر قول او آن تندروی۔ وحاصل معنے آنکہ خواجہ میگوید کہ آیا تو اے غلام نمیدانی کہ این خواجہ ہمانست کہ در نخوت وغرور چنین وچنین بودہ۔ ومن ہمان شخصم کہ آنروز بسوال پیش او رفتہ بودم واو از در خود مرا براند وامروز گردش زمانہ او را بر در من نشاند وچون بغلام مذکور حکم راندن کردہ بود بطریق استفہام تقریرے با غلام مذکور چنین گفت کہ نہ آن تندرو یست تا آخر۔ وبعض محققین میفرمایند کہ اولی آنست کہ بجاے من لفظ نہ باشد چنانکہ بلاغت الفہم میداند انتہی کسیکہ ادنی فہم داشتہ باشد در چنین مواقع حکم بلفظ نہ نمیکند تا بہ بلیغ وفصیح چہ رسد زیراکہ در استفہام انکارے وہمچنین در استفہام تقریرے باید کہ مخاطب اعتقاد جزما یا ظنًا بمضمونے کہ متکلم انکار یا تقریر آن میکند داشتہ باشد تا انکار وتقریر او موجہ باشد۔ وظاہرست کہ علم مخاطب بمضمون بیت مذکور از ابیات سابقہ ظاہر نمیشود تا تقریر متکلم یا انکار آن آنرا صحیح باشد۔

بسا مفلس بے نوا سیر شد — بسا کار منعم زبر زیر شد

این نیز مقولہ خواجہ است یعنی بسیارست کہ تہیدست بی سامان از دولت سیر شدہ۔ وبسیار است کہ کار منعم متمول از بالا بزیر شدہ وہرگاہ حال زمانہ چنین باشد پس بر دولت دنیا غرہ بودن وتا انجام کار غفلت ورزیدن نپسندیدہ وراے صواب نباشد۔ وبعض محققین میفرمایند کہ اگر الف بسا رابطہ باشد پس ضرورت کہ کاف پیش از سیر شد۔ باشد ودر نصورت بحذف کاف قائل باید شد

انتہی بر تقدیرے کہ الف رابطہ باشد موقع آن بعد از لفظ بسا ست چنانچہ از حاصل معنے مستفاد میشود نہ پیش از سیر شد چنانچہ او گفتہ۔

حکایت

یکی سیرت نیکمردان شنو — اگر نیکمردی ومردانہ رو
کہ شبلی ز حانوت گندم فروش — بدہ برد انبان گندم بدوش
نگہ کرد مورے دران غلہ دید — کہ سرگشتہ ہر گوشۂ می دوید

یکی بطریق تلمیہ کلام ومصرع شرط دوم وجزاے آن محذوف۔ واین شرطیہ جملہ معترضہ است وبین البیتین عبارت وآن اینست محذوف وبیت دوم بیان آن۔ ودر بعض نسخ اگر نیکمردے وپاکیزہ خوے۔ ودر بعض اگر نیک بختی۔ وبجاے قول او بدہ برد کہ بصیغۂ ماضی مطلق ست بردے بیاے تنکیر براے استمرار۔ وبجاے قول او کہ سرگشتہ ہر گوشہ بیاے تنکیر مفرد غیر مکتوب سرگشتہ بہر طرف می دوید۔

ز رحمت بروے شب نیارست خفت — بماواے خود بازش آورد وگفت
مروت نباشد کہ این مور ریش — پراگندہ گردانم از جاے خویش
درون پراگندگان جمع دار — کہ جمعیت باشد از روزگار

در بعض نسخ بماواے خویشش در آورد۔ بہر تقدیر رحمت بہ راے مہملہ وبین المصرعین عبارت تا آنکہ محذوف وبیت دوم مقولہ گفت وحاصل معنی آنکہ بسبب مہربانی ورفقی کہ حضرت شیخ را بر حال آن مور بودہ شب خفتن نتوانست تا آنکہ بماواے خود ویرا باز آورد وگفت مروت نباشد تا آخر۔

حکایت

چہ خوش گفت فردوسی پاکزاد — کہ رحمت بران تربت پاک باد
میازار مورے کہ دانہ کش ست — کہ جان دارد وجان شیرین خوش ست

مصرع دوم از بیت اول جملہ معترضہ مصدر بکاف دعائیہ۔ واز قول او تربت پاک تعقید لفظےست اے تربت پاک آن فردوسی وبیت دوم مقولہ گفت۔ ومورے بیاے تنکیر براے تحقیر وصفت آن بدانہ کشی بیان واقع ست نہ قید احترازے۔ ومصرع دوم علت نہی۔ وخوش درینجا بمعنے غزیزست

سیہ اندرون باشد وسنگدل — کہ خواہد کہ مورے شود تنگدل
مزن بر سر ناتوان دست زور — کہ روزی بپایش در افتی چو مور

نه بخشید بر حال پروانه شمع
نگه کن که چون سوخت در پیش جمع
گرفتم ز تو ناتوان تر بسی ست
توانا تر از تو هم آخر کسی ست

کاف بمعنی هرکه و مفعول خواهد اعنی این را محذوف - و کاف دوم بیانیه مدخول آن بیان آن و در بعض نسخ آن سنگدل و درین صورت مصرع دوم بیان آن باشد -

گفتار در فضیلت جوانمردی

ببخش ای پسر کآدمی زاده صید
باحسان توان کرد و وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن ببند
که نتوان بریدن به تیغ این کمند
چو دشمن کرم بیند و لطف و جود
نیاید دگر خبث ازو در وجود
مکن بد که بد بینی از یار نیک
نروید ز تخم بدی بار نیک

بین البیتین لفظ و نیز محذوف - و بیت دوم جمله شرطیه معطوف بر قول او نتوان بریدن تا آخر و لفظ دشمن وضع مظهر موضع مضمر ست - و حاصل معنی آنکه دشمن گردن فراز را که تاب مقاومت با او نداشته باشی گردنش بالطاف به بند زیرا که الطاف کمندیست که به تیغ بریده نمیشود پس همین کمند او را به بند در آر -

چو با دوست دشوار گیری و تنگ
نخواهد که بیند ترا نقش و رنگ
وگر خواجه با دشمنان نیک خوست
بسی بر نیاید که گردند دوست

قول او نقش و رنگ در بعض نسخ آب و رنگ -

حکایت هم درین معنی

بره بر یکی پیشم آمد جوان
بتگ در پیش گوسفندی دوان
بدو گفتم این ریسمانست و بند
که می آید اندر پیت گوسفند

یکی بمعنی یک نوبت و مصرع دوم حال از جوان - و این ریسمان تا آخر مقوله گفتم و بند معطوف بر ریسمان بعطف تفسیری و فاعل می آید گوسفند و متعلق این فعل اعنی باستعانت آن محذوف و در بعض اندر پیت - و در بعض دیگر می آرد اندر پیت درینصورت فاعل این فعل ریسمان باشد و در بعض این ریسمانیست بند است این ریسمان و مصرع دوم صفت بند و در بعض

ریسمان نیست بند - و درینصورت درمیان ریسمان و بند کلمهٔ اضراب محذوف باشد ای ریسمان نیست بلکه بند است چنین و چنین بتقدیم خاص بر عام چه بند شامل ست معنی طوق و زنجیر و امثال آن را چنانچه از بیت لاحق نیز همین مستفاد میشود اعنی -

سبک طوق و زنجیر ازو باز کرد
چپ و راست پوییدن آغاز کرد

سبک بمعنی در حال - و مرجع ضمیر او گوسفند - و فاعل باز کرد ضمیری که راجع ست بطرف جوان و مصرع دوم خبر مبتدای محذوف اعنی و آن گوسفند و جمله معطوف بر مصرع اول لیکن درینصورت تشتت ضمائر میشود پس بهتر آنست که گوئیم مصرع دوم جزای شرط محذوف ست اعنی و چون گوسفند طوق و زنجیر را از خود باز دید پس چپ و راست تا آخر - و شارح ها نسوی فاعل آغاز کرد جوان را گمان برده و این سهو ست - و در بعض نسخ - سبک طوق و زنجیر ازو بر گرفت : چپ و راست پوییدن از سر گرفت : ازینجا مستفاد میشود که فارسیان طوق بمعنی قلاده و زنجیر بمعنی مطلق ریسمان نیز استعمال کنند ظاهر امر کب از رنج مبدل زنگ بمعنی جلاجل - و یر که کلمهٔ نسبت است پس بمعنی معروف مجاز بود از جهت آواز دادن آن مثل زنگ -

هنوز از پیش تازیان میدوید
که جو خورده بود از کفش هم خوید

تازیان بفوقانی تا - کذا فی السروری - و بعضی گفته اند که بمعنی معشوقانه باشد مرکب از تاز بمعنی معشوق و یان که کلمهٔ نسبت ست ای دویدنی که معشوقان را میباشد - و در بعض نسخ همچنان میدوید ای چنانچه پیش ازین با بند و ریسمان میدوید بهر تقدیر مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول ست یعنی از برای آنکه هم جو از کفش خورده بود و هم خوید - و در بعض دیگر - که جو خورده بود از کف او خوید - و درینصورت خوید حال بود از جو - و در بعض - بره در پیش همچنان میدوید که خو کرده بود از کفش با خوید اعنی خو بمعنی عادت خوید بحذف مضاف اعنی لفظ خوردن پس قول او از کفش متعلق بخوردن بود ای عادت کرده بود از کف او بخوردن خوید -

چو باز آمد از عیش و شادی بجای
مرا دید و گفت ای خداوند رای
نه این ریسمان میبرد با منش
که احسان کمندیست در گردنش
بلطفی که دیدست پیل دمان
نیارد همی حمله بر پیلبان

در بعض نسخ عیش و بازی بمهمله و زای تازی بهر تقدیر ای حرف ندا و خداوند منادی و بیت دوم منادی له و بین المصرعین عبارت بلکه احسان می برد محذوف و مصرع دوم بیان

علت آن و مجموع مقولۂ گفت ست

بدان را نوازش کن ای نیکمرد — که سگ پاس دارد چو نان تو خورد

علت امر بنوازش و مبین کاف هر دو محذوف- و حاصل معنے آنکه هر بد مرد مثل سگ گزنده است پس او را بنواز تا نیک خواه تو گردد چنانکه سگ چون نان ترا خورد گزند بتو نرساند بلکه پاس تو دارد و در بعض نسخ نوازش کند نیکمرد- و در ینصورت فاعل کند نوازش و بدان مفعول اول و نیکمردان مفعول ثانی آن و بدستور مبین کاف بیانیه محذوف بود- و حاصل معنے آنکه نوازش امریست که بدان را نیکمرد میکنند چنانچه سگ کا گر از تو نوازش بیند گزند بتو نرساند بلکه پاس تو دارد- و بهتر آنست که گوئیم فاعل فعل مذکور نیکمرد و کلمۂ را بمعنے علی است یعنی هر که نیکمرد است بر بدان نوازش میکنند زیرا که درین معامله رفع شر ازو می شود چنانکه سگ تا آخر- و قول او و نیارد همی حمله کرد اے نمیتواند کرد حمله-

بران مرد کند ست دندان یوز — که مالد سر پنجه بر پشت یوز

مصرع دوم بیان آن مرد و مضاف الیه پشت یوز اعنے آن یوز محذوف از جهت قیام قرینه و در بعض نسخ که مالد سر و دست تا آخر و سر و دست بر پشت یوز مالیدن کنایه از تیمار کردن و خدمت نمودن برفق و ملاطفت و در بعض دیگر که مالد زبان بر سر پشش دوروز و در ینصورت فاعل مالد ضمیرے بود که راجع بطرف یوز ست- و حاصل معنے آنکه چندروز نیز آنمرد را خورده باشد و به تحقیق پیوسته که یوز را برای رام کردن نیز میخورانند-

حکایت

یکے روبهی دید بی دست و پای — فروماند در صنع و لطف خدای
که چون زندگانی بسر می برد — بااین دست و پای از کجا میخورد

صحیح لطف صنع و بیدست و پائے صفت روباه و مصرع دوم معطوف بر دید و فروماند بمعنے متحیر بماند و معطوف آن اعنے و با دل خود گفت محذوف و بیت دوم بیان مقولۂ آن- و مصرع دوم معطوف بر قول او چون زندگانی تا آخر- و حاصل معنی آنکه شخصے روباهی را بیدست و پاے و درین اشارت ست بآنکه جوارح وے از کار رفته بود بآنکه بیدست و پای مخلوق شده چنانچه از قول او بااین دست و پا نیز همین مستفاد میشود- و متحیر بماند در لطف صنع خدا- و با دل خود گفت که این روباه چگونه زندگی را بسر مے برد بااین دست و پا تا آخر-

درین بود درویش شوریده رنگ — که شیرے در آمد شغالی بچنگ
شغالی نگون بخت را شیر خورد — بماند انچه روباه ازو سیر خورد

بیان قول او درین اعنی لفظ اندیشه محذوف- و درویش وضع مظهر موضع مضمر و کاف فجائیه و شغالی بچنگ حال از فاعل در آید- و بین البیتین لفظ پس محذوف و مصرع دوم از بیت دوم معطوف بر مصرع اول و قول او ازو متعلق سیر خورد و مرجع ضمیر او قول او بماند انچه و در شیر و سیر تجنیس خطی ست و حاصل معنی آنکه درین اندیشه بود آن یکی که بناگاه شیرے در آمد در آن حال که شغالی در چنگ داشت پس آن شغال را شیر فرو برد بقدر حاجت خورد و انچه بماند از فضلۂ او روباه سیر خورد-

دگر روز باز اتفاق اوفتاد — که روزی رسان قوت روزیش داد

مبین این کاف اعنے لفظ این محذوف- و قوت روزے باضافت عبارت از لفافت یکروزه و در بعض نسخ قوت روزش بداد- و درین صورت نیز همان معنی ست-

یقین دیدۂ مرد بیننده کرد — بشد تکیه بر آفریننده کرد
کزین پس بکنجے نشینم چو مور — که پیلان نخورند روزی بزور

مفعول یقین پیش از لفظ کرد که از جهت تعقید در صدر مصرع دوم واقع شده- و فاعل این فعل دیده که مضاف ست بطرف مرد بیننده- و مفعول این فعل اعنے این که او رزاق مطلق ست و بعد از وے عبارت پس از انجا محذوف- و بشد بمعنی برفت و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف مرد بیننده است و تکیه بر آفریننده کرد جمله حالیه از ضمیر فاعل و بر آفریننده بحذف مضاف اعنی لفظ رزاقی متعلق بکرد و معطوف قول او بشد اعنی و با نفس خود عهد کرد محذوف و بیت دوم بیان آن و حاصل معنی آنکه از مشاهدۂ این حال دیدۂ مرد بیننده یقین کرد انکه او رزاق مطلق ست بی سعے و تلاش مرزوق هم رزق میرساند پس از انجا برفت و با نفس خود عهد کرد در انحال که تکیه بر رزاقی آفریننده کرده بود که من بعد بکنجے بنشینم مانند مور و برائے طلب رزق هرزه گردی نکنم مانند پیلان زیرا که پیلان روزے نمیخورند بقوت جوارح و موران نمی میرند از ناتوانی اعضا و مخفی نماند که نسبت یقین کردن بسوے دیده مجاز عقلے ست از قبیل اسناد فعل بسوی سبب ان چرا که فاعل یقین کردن در حقیقت آنست که نزد محققین عبارت از نفس ناطقه است- و دیده سبب آن و میتواند که در دیده مجاز لغوے باشد اے دل مرد بیننده یقین کرد و در نسخ یقین مرد را دیده بیننده کرد ؛ شد و تکیه بر آفریننده کرد ؛ و مصرع دوم از بیت دوم چنین که روزی

نخورند پیلان بزور. و در نصورت کلمه را مفید معنی اضافت و فاعل کرد یقین و دیده مفعول آن باشد. و حاصل معنی آنکه یقین دیدهٔ آن مرد را بینا گردانید پس برفت تا آخر.

زنخدان فرو برد چندین شکیب	که بخشنده روزی رساند ز غیب
نه بیگانه تیمار خوردش نه دوست	چو چنگش رگ و استخوان ماند و پوست
چو صبرش نماند از ضعیفی و هوش	ز دیوار محرابش آمد بگوش
برو شیر درنده باش ای دغل	مینداز خود را چو روباه شل

مصرع دوم از بیت اول بیان علت مضمون مصرع اول. و بین البیتین عبارت و انجام کار و مفعول به بواسطه ماند اعنی از شدت فاقه. و بینوائی محذوف و حاصل معنی آنکه چندے مراقب ماند برای آنکه چنین و چنین شود و انجام کار نه بیگانه غم خورد او را و نه دوست و از شدت فاقه و بینوائی چون چنگ همین رگ و استخوان و پوست بر تنش ماند و بس. و در بعض نسخ روزے فرستد. و در بعض دیگر تیمار کردش. و در نصورت تیمار بمعنی غمخوارے بود. و قول او اے دغل نکته در اختیار منادے باین لفظ آنست که طبعش از جادهٔ صواب انحراف ورزیده بود که با وجود اقتدار بر دست و بازو و باستعانت آن روزے بهم رسانیدن خویشتن را معطل داشت و دون همتے را کار فرمود.

چنان سعی کن کز تو ماند چو شیر	چه باشی چو روباه وامانده سیر

وامانده صفت روباه بمعنی آنکه از راه باز مانده و طاقت آمد و شد نمانده باشد چنانچه در قول او سگ تا آخر گذشت. و سیر بیاے فارسی صفت بعد صفت. و در عامه نسخ وامانده سیر بسین مهمله و در این صورت این مرکب صفت روباه بود اے مثل روباهے که سیر شده باشد از واماندهٔ شیر. و در بعض دیگر چو روبه بواماندهٔ سیر. و در بعض چو روبا چه باشے بواماندهٔ سیر. و در بعض چو روبه چه باشی بواماندهٔ سیر. و از این مستفاد میشود که وامانده بمعنی پس خورده هم آمده و روبا بدون ها و روبه بدون الف هر دو مخفف روباه است مثل پادشاه پادشه. و اگر این مصرع چنین یافته شود که چو روبه چه باشی ز پس خورده سیر واضح تر باشد.

چو شیران گرا گردن فربه است	گر افتد چو روبه سگ از وی به است

یعنی هر کرا مانند شیران گردنے فربه و ضخیم است اگر با وجود زور و توانائی خویشتن را معطل دارد مثل روباه پس سگ از وے بهتر است از جهت آنکه او دست و بازوده قوت خود بهم میرساند و بیکار نمی ماند

بچنگ آر و با دشمنان نوش کن	نه بر فضلهٔ دیگران گوش کن

مفعول بچنگ آر و نوش کن اعنی ماکولات را محذوف ست و فایده این حذف تعین مفعول و لفظ دیگران وضع مظهر موضع مضمر. و حاصل معنی آنکه دست و بازوده چیزے بدست آر و باکسانیکه چشم بر دست تو دارند بخش کرده بخور و بر فضلهٔ دیگران نگاه مکن چه گوش کردن بمعنی نگاه کردن هم آمده و می تواند که نسبت گوش کردن بفضله مجاز بود چه مراد گوش کردن صلاست و حاصل معنی آنکه گوش خود را بر صلا مدار زیرا که این کار نادیدگان و فرومایگان ست.

بخور تا توانی ز بازوی خویش	که سعیت بود در ترازوی خویش

ز بازوے خویش متعلق بخور. و مصرع دوم بیان تا توانی. و مضاف سعی اعنی قوت محذوف و حاصل معنی آنکه بخور باستعانت بازوے خویش تا قوت سعی ست ترا در ترازوے خویش اے در بازوے تو و صحیح که سنگت بود. و در نصورت مصرع دوم معطوف بر توانی بکاف عاطفه بود و سنگ در ترازو کنایه از زور در بازو. و حاصل معنی آنکه تا میتوانی و زور ست در بازوے تو بخور از بازوے خویش اے باستعانت آن وجه معاش خود بهم رسان و گدا پیشه مباش و میتواند که مصرع دوم معطوف بر تا توانی و کاف بیان تا محذوف بود از جهت قیام قرینه اے تا توانی و تا زور ست در ترازوے تو.

بگیر اے جوان دست درویش پیر	مینداز خود را چو روباه سیر
خدا را بر آن بنده بخشایش ست	که خلق از وجودش در آسایش ست

در بعض نسخ نه خود را بیفگن چو روباه پیر. و در هر دو صورت پیر بیاے فارسی در مصرع دوم غلط محض چرا که بیت بی قافیه میشود و بعض محققین میفرمایند که در ینجا سیر بسین مهمله است و قافیه معروف با مجهول اگرچه پیش قدما مکروه است لیکن در صحت آن هیچ شکے نیست و لفظ مینداز بمعنی گمان مکن ست نه مینداز از مادهٔ انداختن. پس حاصل معنی آن باشد که اے جوان صاحب قوت تا قدرت دارے دست پیر ضعیفے را بگیر و خود را چو روباه که از پس خورده شیرے سیر شده گمان مکن چرا که روباه مذکور بسبب بیدستی و پاے آن حال داشت و تو قوت دارے پس چرا خود را مثل او گمان برده انتهی. و قول او و در صحت آن هیچ شکے نیست تا آخر محل تامل چه اگر این مراد ست که نزد قدما هیچ شکے نیست پس در هر دو کلام ما و تدافع میشود و اگر آن مراد ست که نزدیک متاخران صحیح این خارج از مبحث زیرا که کلام ما در کلام قدما ست نه در کلام متاخرین. و آنچه گفته که مینداز غلط ست و صحیح مینداز بمعنی گمان مکن نظر بمصرع اول غلط می نماید و همچنین قول او که سیر

بسین مهمله است چه بر ذی فهم پوشیده نیست که مشبه به آن شخص روباهی ست که خود را بسبب شل بودن دست و پا افگنده بوده روباهی که بسبب تناول فضلهٔ شیر سیر شده چنانکه از کلام او ظاهر میشود فافهم وصحیح و خود را بیفگن که وستم بگیر و در بعض دیگر بر دست گیرا ای نصیحت پذیر - نه خود را تا آخر - و در هر دو صورت بعد از بیفگن عبارت چنانکه بگوئی محذوف - و قول او که دستم بگیر بیان مقولهٔ آن است خویشتن را افگنده دار چنانکه بگوئی که دستم بگیر۔

کرم ورزد آن سر که مغزی درست | که دون همتانند بی مغز و پوست

بین المصرعین عبارت بخلاف دون همتان محذوف و مصرع دوم بیان علت آن بمغز صفت مقدم بر موصوف - وحاصل آنکه سری که مغز دار است کرم می ورزد بخلاف دون همتان چرا که ایشان پوست بی مغز اند اسی مغز کرم در سر ندارند۔

شنیدم که در راه پاینده کیش | کسی نیک بینند بهر دو سرای
چه گفت آن شتربان بفرزند خویش | که نیکی رساند بخلق خدای

بنا بر نسخهٔ ماخوذ ناچار است که بعد از لفظ چه لفظ خوش محذوف باشد - و در بعض نسخ ندیدی که بنون نفی وصحیح شنیدی که در راه تا آخر - و درین صورت احتیاج بتقدیر نمیشود بهر حال بیت دوم مقول گفت و مصرع دوم از روی بیان کسی و مطابق ست بمضمون کریمه خیر الناس من ینفع الناس وشارح بافسوسی آورده که پابند زمین گل ولای که دران پای انسان و حیوان بند بماند وکیش بکاف عربی نام مقامی - و گویند نام شهری در جزیره انتهی - و گویند نام جزیره از جزائر بحر فارس که به هرموز شهرت دارد و چون بر بلندی های آن جزیره بر آیند آن جزیره مانند کیش محسوس شود قیس معرب آن و برین تقدیر پابند صفت راه باشد اما در عامهٔ نسخ پاینده کیش بیای فارسی و تحتانی و های مختفی دیده میشود و درین صورت تمام مرکب مضاف الیه راه بوده تنها کیش - و در بعض نسخ بیت دوم چنین - که بخور توشه با مردم نیک مرد که ایشان به تنها نخواهند خورد؛ چون لفظ مردم جنس ست صفت آن بصیغهٔ افراد آورده و تقیس علیه آن مردم و آنکه میتواند که نیک مرد منادی باشد که حرف ندا از آن از سهو نساخ قلم انداز شده و مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول ست۔

حکایت

شنیدم که مردیست پاکیزه بوم | شناسا و ره رو در اقصای روم

من و چند سالوک صحرا نورد | برفتیم قاصد بدیدار مرد
سر و چشم هر یک ببوسید و دست | به تمکین و عزت نشاند و نشست
زرش دیدم و زرع و شاگرد و رخت | ولی بی مروت چو بی بر درخت

لفظ قاصد حال ست از ضمیر رفتیم ای آهنگ کنان۔

بلطف سخن گرم رو بود مرد | ولی دیگدانش عجب بود سرد

حاصل معنی آنکه تملق و چاپلوسی بمهمانان بسیار میکرد و هیچ کس را چیزی نمیخورانید - و در بعض نسخ بلطف ولبق بفتحتین چرب زبانی کما صرح به الشارح - و در بعض دیگر بخلق وکرم گرم رو مرد بود - ولی دیگدانش قوی سرد بود - و درینصورت تعریف آن بخلق وکرم بنا بر تعریض بود۔

همه شب نبودش قرار و هجوع | ز تسبیح و تهلیل و ما از جوع

این عطف بر شین ضمیر متصل منصوب ست۔

سحرگه میان بست و در باز کرد | همان لطف دوشینه آغاز کرد

در مصرع اول اشارت ست بانکه تهیهٔ وداع کردن کرد - و مصرع دوم معطوف بران مصدر بلفظ همان و میتوان که لفظ همان برای حصر بود - و در بعض نسخ سحرگه میان بست و سر باز کرد - همان لطف و پرسیدن آغاز کرد۔

یکی مرد شیرین و خوش طبع بود | که با ما مسافر دران ربع بود
مرا بوسه گفتا به تصحیف ده | که درویش را توشه از بوسه به
بخدمت منه دست بر پای من | مرا نان ده و کفش بر سر بزن

مرد مبتدای موصوف و یکی صفت مقدم بران و موضع کاف بعد از مرد که از جهت تعقید لفظ در صدر مصرع دوم واقع شده و شیرین و خوش طبع بود مدخول آن و مصرع دوم معطوف بران و بیت دوم خبر این مبتدا و مصرع دوم از روی بیان علت مضمون مصرع اول - و احتمال بودن یکی مبتدا ممیز و مرد تمیز موصوف و ما بعد صفت آن محل نظر ست چرا که بر خلاف قاعدهٔ عرب میشود چه در کلام ایشان تمیز از واحد و اثنان نمی آید و اگر فارسیان جائز داشته باشند هیچکس بدان تصریح نکرده که اعتماد را شاید و آنچه بعض محققین فرموده اند که نحو فارسیان مضبوط نیست که کسی بدین قسم چیزها تصریح کرده باشد و قیاس بر عرب معقول نیست محل تامل - زیرا که قیاس فارسی بر عربی وقتی معقول نباشد که ائمهٔ فرس بقواعد آن تصریح کرده باشند چنانکه گویند

که در فارسی هر کلمه موقوف الآخر می باشد. و موصوف و مضاف مکسور الآخر و اضافت عام الی الخاص بیانیست و غیر آن چه ظاهرست که قیاس همچنین قواعد بر قواعد عربی کردن معقول نیست اما قواعدی که ایشان ذکر آن نکرده اند نه تصریحا و نه ایماء اگر قیاس آن بر عربی کنند درین هیچ خللی نخواهد بود. و در بعض نسخ یکی بار تا آخر. و در بعض دیگر یکی بد که شیرین تا آخر و بجای ربع لفظ جمع. و درین صورت بد مخفف بود. و کاف اول صفت یکی و دوم عاطفه باشد. و بجای قول و منه دست بر پای من. بر کفش من و بهر تقدیر اشارتست باینکه از امثال این تکلفات شکم من سیر نمیشود من طالب نانم پس نان بده و هر چه خواسته باشی بکن و چون او خوش طبع بود چنان گفت که در مصرع دوم ست.

بایثار مردان سبق برده اند	نه شب زنده داران که دل مرده اند
همی دیدم از پاسبان تتار	دل مرده و چشم شب زنده دار
کرامت جوانمردی و نان دهی ست	مقالات بیهوده طبل تهی ست

معطوف دل مرده اند یعنی و بایثار بگیرند محذوف و در بعض نسخ کاف مکتوب نیست پس دل مرده صفت بعد صفت بود لیکن درین صورت که لفظ اند که برای ربطست بیکار میشود.

قیامت کسی بیند اندر بهشت	که معنی طلب کرد و دعوی بهشت
بمعنی توان کرد دعوی درست	دم بی قدم تکیه گاهیست سست

کسی مبتدای موصوف و مصرع دوم صفت آن و بیند بمعنی خواهد دید خبر این مبتدا و مفعول این فعل یعنی خود نفس را محذوف و فائده این حذف تعیین مفعول و اندر بهشت ظرف این فعل و در بعض نسخ بینی بصیغه خطاب و درین صورت مفعول این فعل کسی باشد و بعض محققین میفرمایند که بگمان فقیر همین نسخه صحیح و نسخه اول ظاهر درست نباشد چه این قسم تقدیر و حذف در کلام بلغا نیست و این محل تامل. چه از قول او این قسم تقدیر معلوم نمیشود که کدام قسم تقدیر و حذف در کلام ایشان نیامده. و شارح در وجه نسخه ماخوذ سوای بحذف مفعول و تقدیر آن بحذف و تقدیر دیگر قائل نشده پس اگر آنمرادست که حذف مفعول در کلام بلغا نیامده این در محل منع و اگر غیر آن مرادست باید که ذکر بکند.

حکایت هم درین معنی

شنیدم در ایام حاتم که بود	بخیل اندرش بادپائی چو دود

صبا سرعتی رعد بانگ ادهمی	که بر برق بیشی گرفتی همی
بتگ ژاله میریخت بر کوه و دشت	تو گفتی مگر ابر نیسان گذشت
یکی سیل رفتار هامون نورد	که باد از پیش باز ماندی چو گرد

تشبیه در لون ست. و لفظ ادهم که بعد ازین بیاید موید آن. و بعض محققین می فرمایند که اگر با دپای نیز دخل داشته باشد من حیث اللفظ دور نیست چه دود بباد در راه میرود ازین جهت در تشبیه می شود و این کمال بلاغت ست انتهی. قول او بباد در راه میرود محل تامل چه نزدیک محققین مقرر شده که حرکت دو عنصر که عبارت از آتش و باد ست بالطبع بجانب علو ست پس راه رفتن دود را باستعانت باد صحیح نباشد. و قول او از پیش. و در بعض نسخ از تگش بفوقانی و کاف فارسی.

ز اوصاف حاتم در آن مرز و بوم	بگفتند شرح بسلطان روم
که همتای او در کرم مرد نیست	چو اسپش بجولان و ناورد نیست

کلمه ز اجنسیه و اوصاف مضاف موصوف و صفت آن یعنی که اشتهار یافته بود محذوف و در آن مرز و بوم ظرف آن و لفظ شرح بشین ظاهرا تحریف ست و صحیح برخی بباء موحده و خای معجمه بمعنی پاره و اندکی. و در بعض نسخ بهر مرز و بوم و این چسپان ترست و اگر همچنین یافته شود که بگفتند در پیش سلطان روم واضح تر می شود. درین صورت کلمه ز تبعیضیه باشد و بیت دوم مقوله بگفتند و مصرع دوم از روی معطوف بر همتا. و حاصل معنی آنکه پاره از جنس اوصاف حاتم را که در آن مرز و بوم اشتهار یافته پیش سلطان روم گفتند و آن اینست که همتای او تا آخر.

بیابان نوردی چو کشتی بر آب	که بالای سیرش نپرد عقاب
بدستور دانا چنین گفت شاه	که دعوی خجالت بود بی گواه

کاف اضافیه و نپرد بمعنی نتواند پریدن و بالا بمعنی فوق و قامت و درازی ست لیکن ازین بیت بمعنی برابر مستفاد میشود و برین تقدیر حاصل معنی بیت این باشد که آن اسپ بیابان نورد ست مثل کشتی بر آب که آب را می نوردد بلکه برابر سیر این اسپ نتواند پریدن عقاب. و در بعض نسخ نرفتی عقاب ای نمیتوانست رفتن عقاب. عقاب بالضم نام مرغ سیاه شکاری که همه مرغان بلکه خرگوش و امثال آنرا نیز شکار کند.

من از حاتم آن اسپ تازی نژاد — بخواهم گر او مکرمت کرد و داد
بدانم که در وی شکوه مهی ست — وگر رد کند بانگ طبل تهی ست

مرجع ضمیر او نسبوے حاتم۔ وفاعل کرد وداد و کند ضمیرے که راجع بطرف حاتم ست و در بعض نسخ اگر مکرمت کرد وداد۔ وشکوه شهی ست اے بادشاهانه۔

رسولے خردمند عالم بطے — روان کرد و ده مرد همراه وی

بعد از مصرع اول کلمه را که علم مفعولیت ست محذوف۔ و ده مرد معطوف بر رسول۔ وحاصل معنے آنکه رسولے هنرمند دانا براخلاق واوصاف طی را با چندے دیگر روان کرد۔ و در بعض نسخ خردمند وعالم بطے بتوسط واؤ عطف۔

زمین مرده وابر گریان برو — صبا کرده بار دگر جان درو
بمنزل گه حاتم آمد فرود — برآسود چون تشنه بر آب رود

بیت اولی ظرف زمان۔ فرود آمدن وتواند که ظرف زبان روان کردن بود۔ ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول و در بعض نسخ بر زنده رود۔ و در بعض دیگر از زنده رود و صحیح از آب رود۔ زیراکه صله آسودن از می آید نه بر ومعهذا آسودن تشنه باب زنده رود خصوصیت ندارد مگر آنکه گوییم این قید اتفاقی ست۔ و در هر دو صورت متعلق بر آسوده وحاصل معنے آنکه این رسول از کرام وآداب مهماندارے بجا آوردن وے برآسود چنانچه تشنه از آب رود بیاساید۔

شغان سماطی بیفگند واسپے بکشت — بدامن شکر داد وزر زان بمشت

سماطی واسپی بیاے تنکیر براے تعظیم ومصرع دوم معطوف بر سماطی بیفگند یا اسپے بکشت بنا براختلاف رامین وزر معطوف ست بر شکر۔ وحاصل معنے آنکه اسپی را ذبح کرد ومطبوخ آنرا برسم ماحضر پیش مهمانان آورد وبعد فراغ از طعام شکر دادشان بدامن وزر دادشان بمشت یا شکر داد بقدر دامنے وزر داد بقدر مشتی۔ وبرین تقدیر با مقداریه بود وبر تقدیر اول ظرفیه۔ وچون واو عطف براے مطلق جمع ست وتقدیم وتاخیر را دران مدخلے نیست ازین لازم نمی آید که اول بسماط بیفگند وبعد ازان اسپ را بکشت۔

شب آنجا بودند وروز دگر — بگفت آنچه دانست صاحب خبر

روز دیگر اے فرداے این شب۔ وصاحب خبر عبارت از رسول و در عامه نسخ صاحب هنر حاصل معنے آنکه بگفت رسول آنچه ناگزیر دانست ونتوانست نهان داشتن۔

همیگفت حاتم پریشان چو مست — بدندان حسرت همیکند دست
که اے بهره ور مرد نیک نام — چرا پیش ازینم ندادی پیام

ز موجه
شارح هانسوی نوشته که فاعل همی گفت صاحب خبر ست وحاتم پریشان چو مست جمله حالیه مصدر بواو یعنی صاحب خبر حقیقت طلب داشتن اسپ همی گفت۔ وحال حاتم این بود که شنید این سخن چون مست و دیوانه بدندان حسرت دست خود را مے گزید انتهی۔ وبر متامل پوشیده نیست که درین صورت ابیات مابعد بیان مقوله همی گفت نمی تواند شد بلکه فاعل همیگفت حاتم است وابیات مابعد مقوله آن وپریشان چو مست جمله حالیه ومصرع دوم معطوف بر آن۔ و در بعض نسخ نگفتے پیام۔ وقول وپیش ازین اشاره بزیان کشتن اسپ ومضاف الیه پیام اعنے بادشاه را محذوف۔ وحاصل معنے آنکه همی گفت حاتم دران حال که پریشان بود مانند مست وبدندان حسرت همی کند هر دو دست خود را که اے چنین وچنین چرا پیش ازین اے پیش از کشتن اسپ ندادے پیام بادشاه را۔ وبعض محققین میفرمایند که سخن فهم میداند که پریشان چو مست حال نیست بلکه صفت مفعول مطلق ست پس حاصل معنے آن باشد که سخن مے گفت سخن گفتن پریشان مثل مست یعنی سراسیمه شده سخن پریشان گفت هر چند مفعول گفت لیکن انداز سخنش مثل مست بود انتهی زهے سخن فهمی که او لا پریشان را صفت مفعول مطلق گفته وبعد ازان حاصل معنے را باین طور بیان کرده که کسیکه ادنی شعور داشته باشد معنے حال از وفهم نکند ونیز در مفعول مطلق بودن فقط لفظ پریشان کفایت میکند ولفظ چو مست را دران مدخلے نیست واین نیز از کلام او که سخن میگفت سخن پریشان مثل مست مستفاد میشود کما لا یخفی علی المتامل۔

من آن باد رفتار دلدل شتاب — ز بهر شما دوش کردم کباب
که دانستم از هول باران وسیل — نشاید شدن در چراگاه خیل
بنوعی دگر روے راهم نبود — بجز این بدر بارگاهم نبود
مروت ندیدم در آیین خویش — که مهمان بخسپد دل از فاقه ریش
مرا نام باید در اقلیم فاش — دگر مرکب نامور گو مباش

چراگاه خیل باضافت از طویله اسپان وبواو عطف غلط شاخ وبیت سوم خبر مبتداے محذوف وجمله معطوف بر مصرع دوم از بیت دوم وبیت چهارم بتقدیر لفظ نیز معطوف بر مصرع دوم

ازبیت سوم ومیتواند که معطوف بر قوال وداشتم باشد وکردم کباب یعنی ذبح کردم وپختم واین مجازست ودر بعض جز این اسپ در بارگاه هم نبود ـ بارگاه وحده خیمه یا جاے که مردم را دران بار عام دهند واین معنی دراینجا مناسب نیست پس تحریف باشد وصحیح پایگاه بیاے فارسی وتحتانی بجاے را بمعنی طویله ـ وحاصل معنی آنکه من آن اسپ را از بهر شما دوش ذبح کردم وپختم زیراکه دانستم که بسبب خوف شدت باران وآسیب سیل لائق نیست درچنین وقت رفتن در طویله که دربیابانست ومسافت بعید دارد وغیر این که همین اسپ را ذبح کنم ورسم ضیافت بجا آرم روی راه من بطرفی دیگر نبود چراکه غیر این اسپ دراینجا حاضر نبود ونیز مروت ندیدم در آئین خویش که عبارتست از جوانمردیست انیکه مهمان گرسنه بخسپد ومن آسوده زیراکه مرا نام می باید در اقلیم اسے در هفت اقلیم فاش ـ اگر مرکب نامور پیش من نباشد گو مباش که از نبودنش نقصانی بمن نخواهد رسید واین بر تقدیریست که وگر بدال بود وبواو پس جمله شرطیه براے دفع دخل مقدر خواهد بود ومخفی نماند که حاتم پیش از زمان حضرت بوده ودلدل را آنحضرت باميرالمؤمنين علی علیه الصلوٰة بخشیده بود واین نوعی از تفنن شعریست که تعبیر از محکی عنه بنوعی کنند که گویا که آن محکی عنه در زمان ایشان موجودست چنانچه ناظم هروی در مثنوی یوسف زلیخا در وقتی که زلیخا یوسف را در خواب دیده بود داله گردیده آورده است یکی دیوان حافظ داشت در دست ٭ که از بتخانه هم راهے بحق هست ٭ وتمیدانند این را مگر کسیکه خیلی تتبع کلام اساتذه کرده وخوب فهمیده باشد۔

کسان را درم داد وتشریف واسپ / طبیعیست اخلاق نیکو نه کسب
خبر شد بروم از جوانمرد طے / هزار آفرین کرد بر طبع وے
ز حاتم بدین نکته راضی مشو / ازین نغز تر ماجراے شنو

این بیت مقوله شیخ وکسب دراینجا بمعنی کسبی ست مثل سیه بمعنی سیاهی ـ ودرین بیت شیخ نظامی که سه سیه تا سپیدی گرفتم بتیغ ٭ بدادم بخواهند کان بیدریغ وقافیه اسپ باکسب از عیوب ملقبه است که در باب صناعت آنرا اکفا گویند۔

حکایت

ندانم که گفت این حکایت بمن / که بود ست فرمان دهی در یمن
ز نام آوران گوی دولت ربود / که در گنج بخشی نظیرش نبود

توان گفت او را سحاب کرم / که دستش چو باران فشاندی درم

قوال ندانم که گفت بکاف استفهامیه۔

کسی نام حاتم نبردے برش / که سودا نرفتی از و بر سرش
که چند از مقالات آن باد سنج / که نه ملک دارد نه فرمان نه گنج
شنیدم که جشنی ملوکانه ساخت / چو چنگ اندران بزم خلقی نواخت

معطوف قوال وبردی تا آخر اعنی وگفتی محذوف ـ ومصرع دوم بیان مقوله آن ـ وحاصل معنی آنکه هر کسی که نام حاتم پیش او میبرد وپیشش سودا میرفت از شنیدن نام او بر سر او ودماغش باور نمیداشت ومیگفت که چند تا آخر۔

در ذکر حاتم کسی باز کرد / دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول وثنا بحذف مضاف الیه ـ وحاصل معنی آنکه شخصی در ذکر حاتم را باز کرد وشخصی دیگر ثناے او را آغاز کرد۔

حسد مرد را بر سر کین گذاشت / یکی را بخون خوردنش برگماشت
که تا هست حاتم در ایام من / نخواهد شدن در جهان نام من

مرد مراد از همان فرمانده است عالم وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظ وبین المصرعین از بیت اول عبارت وبسبب آن کین معطوف برگماشت اعنی وگفت هر دو محذوف وبیت دوم بیان مقوله گفت ـ ودر بعض نسخ بر سر کین بداشت ـ ودر بعض دیگر بر سر کینه داشت وبه نیکی خواهد شدن نام من ـ ومخفی نماند که محاوره می خواهد که بجاے خوردنش ریختن باشد غایتش مضاف الیه اعنی شین ضمیر محذوف خواهد بود ونیز بر سر کین گذاشت فارسی نیست بلکه بداشت یا داشت باید چنانچه از بعض نسخ آورده شد۔

بلا جوے راه بنی طی گرفت / بکشتن جوان مرد راپے گرفت

بلا جوی مراد همان گماشته شاه یمن که بلفظ یکی مذکور شده از قبیل وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظ ومصرع دوم معطوف بر راه بنی طی ومضاف الیه بکشتن اعنی لفظ جوانمرد محذوف وکلمه را مفید معنی اضافت ست وحاصل معنی آنکه براے کشتن جوانمرد پے جوانمرد گرفت وبعض محققین میفرمایند که احتمال دارد که جوانمرد مضاف الیه پے بود وکلمه را عوض اضافت ـ درینصورت تقدیر مضاف الیه کشتن چندان ضرور نمی شود فافهم انتهیٰ ـ بر سخن فهم پوشیده نیست که تقدیر

آن دربیان تراکیب الفاظ ضرورسیت ومانع آن مکابر و دربیان معنی بیت ضرور نیست زیرا که بدون او در معنی بیت خللی واقع مے شود۔

جوانی بره پیش باز آمدش … که ز دو بوی اُنسے فراز آمدش
نکوروی و دانا و شمشیر زن … شبش برد مهمان بر خویشتن

در بعض نسخ نکوروی و دانا و شیرین بیان ۔ بر خویش برد آن شبش میهمان ۔ بهر تقدیر جوانی مبتدای موصوف ومصرع دوم صفت آن ومصرع اول از بیت دوم معطوف بمان وبعد از وی رابطه ومضاف الیه شب هر دو محذوف پیشباز آمدش خبر این مبتدای ومصرع دوم از بیت دوم معطوف بمان وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف بلاجوی وفاعل برد ضمیری که راجع بطرف جوانست وحاصل معنی آنکه جوانی که از وی بوی اُنسی فراز آمدن بلاجوی را وجوانی نکوروی و دانا و شمشیر زن بوده درراه پیشباز آمد آن بلاجوی را وآن جوان شب همان روز مهمان برد او را بر خویشتن پیشباز و پیشوا مستقبل و پذیرنده

کرم کرد و غم خورد و پوزش نمود … بد اندیش را دل به نیکی ربود

قوال و بد اندیش مراد همان بلاجوست۔

بدادش سحر بوسه بر دست و پای … که نزدیک من چند روزی بپای
بگفتا نیارم شد اینجا مقیم … که در پیش دارم مهمی عظیم

مرجع ضمیر شین متصل منصوب بلاجوی ومعطوف بدادا یعنی وگفت محذوف ومصرع دوم بیان مقوله آن۔ ولفظ مقیم متعلق نیارم شد بمعنی نمیتوانم شدن۔ ودر بعض نسخ بجای اینجا لفظ ایدر به تحتانی بعد الهمزه که مرادف آنست واندر بنون تحریف آن ست

بگفت ار نهی با من اندر میان … چو یاران یکدل بکوشم بجان

فاعل بگفت ضمیری که راجع بطرف حاتم ست ومفعول نهی اعنی آن مهم را محذوف۔ وفائده این حذف تعین مفعول۔ ومیتواند که کلمهٔ آن جدا و درمیان جدا و مشار الیه آن همان مهم باشد و در بعض نسخ را اندر میان و در بعض دیگر را زم و درین صورت میم مضاف الیه اندر میان باشد که از وی قطع شده یا لفظ را الحق گشته۔

بمن دار گفت ای جوانمرد گوش … که دانم جوانمرد را پرده پوش
درین بوم حاتم شناسی مگر … که فرخنده رایست نیکو سیر

سرش پادشاه یمن خواستست … ندانم چه کین درمیان خاستست

لفظ گوش متعلق بلفظ من دار۔ وفاعل گفت ضمیری که راجع بطرف بلاجوی ست ومصرع دوم بیان علت این امر ولفظ جوانمرد وضع مظهر موضع مضمر وبیت دوم بیان راز وکلمه مگر برای تشکیک وحاصل معنی آنکه من که ترا این تکلیف میکنم که گوش بمن دار سببش آنست که میدانم که تو پرده پوشی خواهی کرد یا هر که جوانمرد ست پرده پوشی میکند و تو جوانمردی پس پرده پوشی خواهی کرد و راز آنست که من حاتم را که چنین و چنین ست نمی شناسم و تو که درین بوم میباشی شاید که او را شناخته باشی و عجب تر آنکه بعض محققین پیش ازین بر حاشیه شرح همین بیت نوشته که اینجا وضع مظهر موضع مضمر از جهت بزرگی ست که تکرار گاهی مفید آن مے باشد والحال از کلام خود غفلت ورزیده دا ترا عبارت شارح گمان برده چنین گفته که غالب آنست که در صورتیکه حاصل معنی این باشد که تو جوانمردی و جوانمرد پرده پوش میباشد پس تو هم پرده پوش باشی وضع مظهر موضع مضمر نیست چه وضع مذکور خلاف مقتضای ظاهر باشد واینجا خلاف مقتضای ظاهر نیست مگر آنکه گویند اصطلاح تازه است ولا مشاحة فی الاصطلاح انتهی مخفی نماند که در موضع خود گذشت که گاهی مراد از مظهر ثانی غیر مظهر اول بود و گاهی برای تقویت داعی مامور بود ای برای تقویت چیزی که آن چیز داعی باشد آن شخص را که امر کرده بشی بسوی امتثال مر وغیر ذلک پس در بیت ما نحن فیه اگر از جوانمرد ثانی مراد جوانمرد اول ست که عبارت از حاتم باشد درینصورت برای نکته پسین بود و اگر مراد مطلق جوانمرد پس دران نکته نخستین باشد۔

گرم رهنمائی بد انجا که اوست … همی چشم دارم ز لطف تو دوست

مفعول همی چشم دارم اعنی آن رهنمائی را محذوف وفائده این حذف تعین مفعول ست ای اگر رهنمای مرا آن طرف که او می باشد همی چشم دارم آن رهنمائی را از لطف تو دوست۔ ومیتواند که همین بنون اشارت بر رهنمای بود و در بعض نسخ گرم رهنمائی بد انجام شوم۔ همین چشم دارم که تنها روم ۔ درینصورت قول او که تنها روم بیان همین و بیت ذو قافیتین باشد۔

بخندید برنا که حاتم منم … سر اینک جدا کن به تیغ از تنم
نباید که چون صبح گردد سفید … گزندت رسد یا شوی نا امید

برنا بالفتح وبالضم جوان معطوف جدا کن اعنی وردان شو محذوف وبیت دوم برای بیان علت همین امر ونباید بمعنی مبادا وچون صبح گردد سپید شرط ومعطوف آن اعنی وتو دران زمان

محذوف وگزندت رسد جزاے این شرط وکلمهٔ تا بفوقانی تصحیف ست وصحیح یا بتحتانی ہراسے
تردید وشوے ناامید جزاے شرط محذوف وحاصل معنی آنکه ہمین زمان سرم را از تن جدا کن
دروان شو مبادا که اگر روز روشن شود تو دران زمان بکشی ترا گزندے رسد که ابابت قتل از تو
قصاص گیرند واگر نکشتی پس تا امید بر گردے وبعض محققین میفرمایند نباید بمعنی که گذشت ویده
نشده پس فاعل این فعل اعنی ورنگ محذوف باشد وکاف براے علت یعنی ورنگ نباید
درین کار زیرا که چون صبح سفید شود ای روشن گردد اگر مرا بکشی مردم ترا دیده بکشند واگر نکشی از
ہیم ناامیدی برگردے تا آخر انتہی۔ بر متامل پوشیده نیست که نباید جمله خبریه است وگاہی بمعنی انشا ہم
آید چنانچه شیخ نظامی فرماید ے نباید که مارا شود کار سست ٭ شستبو نباید از آب ہر دم درست۔

چو حاتم بآزادگی سر نهاد	جوان را برآمد خروش از نهاد
که گر من گلی بر وجودت زنم	بنزدیک مردان نه مردم زنم

بیت اول جمله شرطیه وبیت دوم بیان خروش۔ ودر مصرع دوم از وے پیش از لفظ زنم کلمهٔ
اضراب محذوف ست وحاصل معنی آنکه چون حاتم بسبب جوانمردے وسرزندگی سر خود را پیش
آن بلاجو نهاد از نهاد آن بلاجوے این خروش بر آمد که اگر بر وجود تو گلے بزنم نزدیک مردان
مرد نباشم بلکه زنم ودر بعض نسخ نه مردم که در کیش مردان زنم۔ ودرینصورت ہمین کاف اضرابیه بود
ودر عامه النسخ بین البیتین این دو بیت نیز واقع شده

بینداخت شمشیر و ترکش نهاد	چو بیچارگان دست بر کش نهاد
بخاک اندر افتاد و بر پای جست	کهش دیده بوسید وگه پای و دست

وبر متامل پوشیده نیست که این ہر دو بیت الحاقیست چنانکه رکاکت الفاظ دلالت صریح
وارد بران خصوص بیت پسین که محض بے ربط ست اما بر تقدیر تسلیم خروشش کنایه از آه و
ناله واین ہر دو بیت معطوف بر قول او برآمد خروش وقول او که گر من تا آخر بیان مقوله گفت
محذوف باشد واین جمله معطوف بر جمله اول وحاصل معنی این ابیات آنکه جوان را بر آمد
آه وناله از نهاد وے وبینداخت شمشیر را تا آخر وگفت که گر من تا آخر۔

دو چشمش ببوسید و در بر گرفت	وز آنجا طریق یمن در گرفت
ملک در میان دو ابروی مرد	بدانست حالی که کاری نکرد
بگفتا بیا تا چه داری خبر	چرا سر نه بستی بفتراک بر

مگر بر تو نام آورے حمله کرد	نیاوردی از ضعف تاب نبرد
جوانمرد شاطر زمین بوسه داد	ملک را ثنا گفت و تمکین نهاد
بدو گفت کای شاه باداد و ہوش	ازین و سخنهاے حاتم نیوش

بیت اول معطوف بر قول او برآمد خروش یا متفرع بر آن وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف
حاتم وفاعل بوسید وہر دو فعل مابعد ضمیرے که راجع بطرف بلاجوے ست ومفعول در بر
گرفت وشبه به آن محذوف وبیت دوم جزاے شرط محذوف۔ وقول او درمیان دو ابروی
صفت موصوف محذوف که سبب ندانست باشد وحاصل معنی این ابیات آنکه جوان را بر آمد
خروش از نهاد وپس ہر دو چشم حاتم را بوسه داد ودر بر گرفت اند اچنانچه وقت وداع یکدیگر را در بر گیرند
واز انجا رخصت شده راه یمن گرفت وچون به یمن رسید وملازمت ملک دریافت ملک بسبب
گرہے که درمیان دو ابروی او پیدا بود در حال معلوم کرد که بر مراد دست نیافته پس بگفت که پیش
بیا وبیار تا چه خبر داری باخود۔ وبعض محققین میفرمایند که ظاہرا لفظ در بدال تحریف ست۔ وصحیح
از تا صله دانست تواند شد یعنی از عدم بشاشت توکه از دو ابروے تو پیداست چنین یافتم که بر مراد
دست نیافتی واگر تقدیر لفظ گره ہم کنیم نزدیک تر میشود یعنی از گره میان دو ابرو انتهے۔ قول
تاصله دانست تواند شد منشاء آن غفلت است زیرا که دانستن متعارف نبقه است وانچه آنرا
از صله قرار داده چنان نیست بلکه از سببیه است فتامل۔ وقول او ازین در بمعنی ازین مقوله۔

چو دریافتم حاتم نامجوے	ہنرمند و خوش منظر و خوبروے
جوانمرد و صاحب خرد دیدمش	بمردانگی فوق خود دیدمش

حاتم نامجوے مفعول اول دریافتم۔ وہنرمند یا مابعد خود مفعول ثانے آن ودر بعض نسخ
ہنرمند خوش طبع وپاکیزه خوے۔

بگفت آنچه دید از کرمہای وے	شهنشه ثنا گفت بر آل طے
فرستاده را داد مهر و درم	که مهر است بر نام حاتم کرم
مر او را رسد گر گواہی دهند	که معنی و آوازه اش ہم بهند

قول او آنچه دید از کرمهاے وے مقوله بگفت وفاعل بگفت ودید ضمیرے که راجع بطرف رسول است
ومرجع ضمیر وے حاتم ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول ومتعلق ثنا گرو یا بگفت بنا بر اختلاف نسخ
یعنی از شنیدن آن اوصاف محذوف ومصرع اول از بیت دوم جمله معترضه ومصرع دوم معطوف

بر ثنا کرد بتقدیر لفظ و گفت بیت سوم معطوف بر مہر ست و فاعل رسد ضمیرے کہ راجع بطرف کرم ست۔ و قول او گر گواہی دہند مصدر بحرف تردید و معطوف آن اعنے و اگر گواہی ندہند محذوف۔ و گواہے دادن کنایہ از باور داشتن و تصدیق کردن دعوے کرم مصرع دوم بیان علت قول و مرا و بار رسد و حاصل معنی آنکہ گفت رسول یا بادشاہ آنچہ دیدہ بود از کرم حاتم و بادشاہ ثنا کرد از شنیدن آن اوصاف بر آل طے و گفت کہ مہر ست اے ختم ست بر نام حاتم کرم و کرم کردن ثابت ست مرا و را اگر تصدیق کنند و اگر نکنند چرا کہ معنے و آوازہ ہمراہ مبتدا و را اے ہر دو با خود دارند و مخفی نماند کہ لفظ مہر کہ باصطلاح بادشاہان ہند کہ عبارت از زر مسکوک ست مقابل روپیہ کہ سیم مسکوک ست بر تقدیرے صحیح بود کہ دران زمان ہم رواج داشتہ باشد و الا فلا ازینجا ست کہ در بعض نسخ مشتے درم۔ و در بعض دیگر چندین درم و ختم ست بر نام حاتم۔ و در بعض بر آل حاتم واقع شدہ۔ و بعض محققین میفرمایند کہ عبارت مشتے درم و چندین درم دلالت دارد بر انعام قلیل۔ و حال آنکہ سابق این سخن بادشاہ را بجود و سخا ستودہ است کہ بر حاتم رشک میداشت درینصورت مہر بمعنے خاتم باشد۔ و مہر دادن کنایہ از سپردن مہر بادشاہی کہ خدمت عظیم الشان بود در سلاطین ولایت چنانکہ امیر علی شیر کہ مہر دار سلطان حسین بایقرا بود و بسبب آوردن مہر لفظ مہر و درم ایہام گونہ پیدا کردہ انتہٰے قولہ و دلالت دارد بر انعام قلیل تا آخر بر متامل پوشیدہ نیست کہ این بر تقدیر نیست کہ تشنیع متصدے ذکر انعام او شدہ باشد و حال آنکہ چنین نیست بلکہ بقصد ضروسے بیان منصفے اوست و اینکہ او مہر درم داد بطریق استطراد ست و آنچہ گفتہ کہ مہر دادن کنایہ از سپردن مہر بادشاہی این مسلم لیکن مشعر بجود و سخا او نمیتواند شد زیرا کہ خدمت دادن بادشاہ ہر چند خدمت عظیم الشان بود مر نوکر خود را کسے از نوع سخاوت نہ شمردہ۔ و قولہ و بسبب آوردن مہر تا آخر نیز محل تامل فتامل حق التامل۔

حکایت

شنیدم کہ طے در زمان رسول ۔ نکردند منشور ایمان قبول
فرستاد لشکر بشیر و نذیر ۔ گرفتند از ایشان گروہے اسیر
بفرمود کشتن بشمشیر کین ۔ کہ ناپاک بودند و ناپاک دین

قولہ کہ ناپاک بودند و ناپاک دین تلمیح ست بآیہ کریمہ یا ایہا الذین آمنوا انما المشرکون نجس۔ و حاصل معنے مصرع آنکہ ظاہر ایشان از حلیہ عفت و صلاح عاری بود و باطن بکفر و ضلالت ملوث

زنے گفت من دختر حاتمم ۔ بخواہید ازین نامور حاکمم
کرم کن بجای من ای محترم ۔ کہ مولای من بود اہل کرم

بخواہید ی شفاعت بکنید و معطوف این اعنی و این التماس مرا پیش او ببرید کہ محذوف و بیت دوم بیان آن و مصرع دوم از وے علت امر بکرم کردن و مولی درینجا عبارت از پدر آن نست

بفرمود پیغمبر نیک راے ۔ گشادند زنجیرش از دست و پای
و دران قوم باقی نہادند تیغ ۔ کہ رانند سیلاب خون بیدریغ

مفعول بفرمود اعنی اینکہ بکشایند زنجیر را از دست و پای او۔ و باقی ماندگان را بکشند محذوف و مصرع دوم بتقدیر لفظ ایشان معطوف بر مصرع اول و فاعل کشادند ضمیرے کہ راجع بطرف ایشانست و شین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیہ دست و پاے کہ از وی قطع شدہ با لفظ زنجیر ملحق گشتہ و بیت دوم معطوف بر مصرع دوم از بیت اول و مصرع دوم از وے بیان علت تیغ نہادن۔ و مضاف الیہ خون اعنی ایشان را محذوف۔ و بی دریغ حال ست از ضمیر رانند و حاصل آنکہ فرمود پیغمبر نیک راے این کہ بکشایند زنجیر را از دست و پاے او و باقی ماندگان را بکشند و ایشان کشادند زنجیر را از دست و پای او و دران قوم باقی تیغ نہادند اے تہیہ بر آہیختن تیغ کردند از براے آنکہ جاری گردانند سیلاب خون ایشان را بے دریغ اے دران حال کہ دریغ نداشتہ باشند از خون ریزی۔

بزاری بشمشیر زن گفت زن ۔ مرا نیز با جملہ گردن بزن
مروت نہ بینم رہائے ز بند ۔ بہ تنہا و یارانم اندر کمند

مصرع دوم از بیت اول مقولہ گفت و بیت دوم علت آن و یارانم اندر کمند جملہ حالیہ از ضمیر متکلم و در بعض نسخ یاران من در کمند۔

ہمیگفت گریان بر اخوان طی ۔ بسمع رسول آمد آواز وے
ببخشود بر قوم و دیگر عطا ۔ کہ ہرگز نکرد اصل گوہر خطا

ہمیگفت حال ست از ضمیر وے کہ راجع بطرف دختر ست از قبیل اضمار قبل الذکر۔ و گریان بر اخوان طے حال بعد حال یا حال از ضمیر ہمیگفت کہ آن نیز راجع بطرف دختر ست و اخوان طے بجاے معجمہ و نون ظاہر ا درست نباشد چہ ابنائے طی می بایست گفت۔ و صحیح اخوال طی کہ عبارت از حالات آن قبیلہ است و آواز کنایہ از زاری کردن و لفظ دیگر براے عطف و بعد از عطا لفظ کرد

محذوف - و مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول - و اصل گوهر کنایه از فتوت و جوانمردیست
و حاصل معنی آنکه در ان حال که آن دختر هم‌سیلفت گریان بر احوال طی آوازش بگوش رسول
مقبول آمد پس بشفاعت او بخشودای رحم کرد بر قوم و عطا کرد ای چیزے بداد و تواند که لفظ دیگر
صفت قوم باشد و بر تقدیر اشارت ست بآنکه هرگاه دختر قوم بیگانه بمقتضاے جوهر ذاتی به تنها
خلاص شدن خود راضی نشده باشد اگر آنحضرت که محض کرم و رحمة للعالمین ست بشفاعت وے
بران قوم بخشود و عطا کرد چه عجب - و شارح هانسوی نوشته که عطا بمعنے بخشیدن مفعول مطلق
من غیر لفظه ست از بخشید یعنی بخشش کرد بر قوم دیگر بخشش کردنی انتهی - و ازین مستفاد میشود که
درین بیت به بخشید از ماده بخشید است نه بخشود از ماده بخشودن اینقدر هست که گاهی بخشیدن در معنی
بخشودن نیز مستعمل میشود چنانچه درین بیت خواجه شیراز ست دائم دولت نه بخشد بر عجز شب نشینان
گر حال من نه پرسی از بادصبحگاهی و درین صورت هر دو وجه صحیح باشد و بعض محققین می فرمایند که
ظاهر الفظ دیگر تحریف ست و صحیح کردش یعنی بر قوم او رحم کرد و نیز مذکور عطا و بخشید تو بے جهے
که شارح نوشته خلاف روزمره پارسیان ست انتهی باید دانست که چون با وجود اتفاق نسخ حمل
بر تحریف آن کردن بغایت بعید می نمود بنا بران شارح این توجیه اختیار کرد و انچه او تراشیده
دعواے ظهور آن کرده هیچ نسخه بران مساعدت نمیکند و انچه در جواب این گفته که توجیه عبارت
از وقتے درست بود که محاوره مساعدت آن کند بخشودن و بخشایش در محل عفو مستعمل میشود
نه در مقام عطا و بخشش لهذا صاحب این نسخه هم تقدیر لفظ کرد کرده و حال آنکه این هم چیزے ان
موافق روزمره نیست و اتفاق نسخ موجب صحت روزمره چه قسم تواند بود و شاید در نسخه اول از سهو القلم
نوشته شده و این قسم بسیار می افتد چنانکه ما را که شاعریم گاهی اتفاق چنین چیزها افتاده و مے افتد
و کثرت اختلاف نسخ و الحاقات درین کتاب دلالت صریح بر تصرف ناسخان وارد انتهی محل تامل
چه مراد از قول او که محاوره مساعدت نمی کند اگر آنست که مفعول مطلق من غیر لفظه چنانچه شارح
هانسوی بان قائل شده در محاوره فارسیان نیامده این در محل منع ست چه با وجود و شاهد
عادل بر آمدن آن در محاوره یکی همین بیت و دیگرے ورا انکار آن کردن تعصب اعتساف
ست و این پیش علمای بحث و ادب مردود نا معقول و معهذا خود در اکثر مواقع در حواشی شرح
ابیات این کتاب مستطاب گفته که مرا همین بیت شیخ سند کافی ست پس درین صورت شارح هانسوی را
رسد که بطریق معارضه گوید که مدعای ما حق ست و سند بران همین بیت شیخ پس انچه تو گفتی غلط

محض و اگر چیزے دیگر مراد باشد پس باید که آن را بیان کنند و انچه گفته که بخشودن و بخشایش
در محل عفو مستعمل میشود از دو حال خالی نیست یا استعمال آن در جائے ست که استعمال عفو در آنجا
صحیح باشد اگر چه در معنی متغایر باشد یا غرض آنست که بمعنے عفو مستعمل میشود و علی التقدیرین
غلط محض در صورت اول بنا بر آنکه بسیار جاها ست که در آنجا استعمال بخشودن و بخشایش
درست ست و استعمال عفو درست نیست چنانچه درین مصرع ست که یارب ببخشاے بر حال ما
و همچنین درین مصرع که بر بنده پیر خود بخشاے ؛ و در صورت دوم بنا بر آنکه صله بخشایش
بر می آید و صله عفو از و انچه گفته که شاید در نسخه اول از سهو القلم نوشته شده بر صاحب بصیرت
پوشیده نیست که این احتمالی ست که هیچ ذی شعور بدان التفات نکند و جواب آنکه چنانکه ما را که شاعریم
گاهے اتفاق چنین چیزها افتاده و می افتد آنست که چراغ مرده کجا شمع آفتاب کجا و بر تقدیر
تسلیم انچه دعوی صحت آن کرده نا صحیح زیرا که مراد شیخ چنانچه ابیات داستان صریح دلالت
بران دارد آنست که چون لشکر بشیر و نذیر گروهی از بنی طی را اسیر کرده آوردند رسول از برا
آنکه ایشان ناپاک بودند بکشتن فرمود زنی از ان میان باصحاب رسول عرض نمود که از جانب
من التماس کنید که من دختر فلان شخصم پدر من اهل کرم بود بحرمت کرم او تو بر من کرم کن رسول
علیه السلام از انجا که متصف بخلق عظیم بود و بست و پای او را از زنجیر خلاص داد و بر باقی قوم
او حکم بقتل نمود چون آن زن این احوال دید بسبب کرم جبلی خود زاری کرد و گفت که اینها را هم
خلاص بکنید و گرنه مرا هم بکشید آنحضرت از گفته آن زن آن قوم را از قتل خلاص داد چنانچه
آن زن را به آنکه قومش را خلاصی داد و آن دختر را چیزے عطا کرد و چه برای صحت این سندے
از خارج باید اگر خود او از علماے حدیث یا اصحاب تواریخ سندیست برین باید که بیاورد
تا دعوے او صحیح باشد و انچه گفته که کثرت اختلاف نسخ تا آخر این بر تقدیریست که در نسخ صحیحه
قدیمه خلاف نسخ های متعارفه یافته شود - و الا فلا

حکایت

ز بنگاه حاتم یکے پیر مرد — طلب ده درم سنگ فانیذ کرد
ز راوی چنین یاد دارم خبر — که پیشش فرستاد تنگ شکر

قوله و ز بنگاه در بعض نسخ ز درگاه و این تحریف ست

زن از خیمه گفت انچه تدبیر بود — همان ده درم حاجت پیر بود

شنید این سخن نامبردار طی — بخندید و گفت ای دلارام حی

لفظ پیر وضع مظهر موضع مضمر. وحاصل معنی بیت آنکه درین چه مصلحت بود که تنگی فرستادی وحال آنکه حاجت او بهمان ده درم سنگ بود.

گر او در خور همت خویش خواست — جوانمردی آل حاتم کجاست

در بعض نسخ در خور حاجت و همین بهتر. واین بیت مقوله گفت که در بیت سابق ست ومصرع اول شرط و مظروف آن اعنی ومن بقدر حاجت او می فرستادم محذوف ومصرع دوم جزای این شرط و کی است بمعنی کجا می ماند وحاصل معنی آنکه اگر او در خور حاجت خویش طلب کرد و من همان قدر میفرستادم پس جوانمردی آل حاتم کجا می ماند وانچه بعض محققین نوشته که آل حاتم کنایه از آل طی است چون اظهار جوانمردی درمیان آمد ازراه بزرگی نسبت آن بخود نکرد و آل حاتم گفت وحال آنکه درین نسبت تمام قبیله را باین صفت منسوب کرده وچون خلاف گفته زن خود بعمل آورده تمام قوم و اهل خود را بدین صفت منسوب کرده واین کمال بلاغت ست انتهی تکلف بلا ضرورت ست.

چو حاتم بآزادمردی دگر — ز دوران گیتی نیامد مگر
ابوبکر سعد آنکه دست نوال — نهد همتش بر دهان سوال
رعیت پناها دلت شاد باد — بعیت مسلمانی آباد باد

چو ادات تشبیه. وآزادمردی برای مجه جوانمردی ونیامد بصیغه ماضی منفی ومگر حرف استثنا وابوبکر سعد مستثنی ومستثنی منه آن اعنی لفظ هیچکس محذوف ای نیامد هیچکس مگر ابوبکر سعد آنکه چنین وچنین ست ومیتواند که بآن را ومردی بود اعنی آن اسم اشاره در راد مردی برای مهمل جوانمردی ودر بعض نسخ زند همتش بر دهان سوال. واین مجاز عقلی ست ودست بر دهان کسی زدن کنایه از منع کردن از چیزی گفتن یا از خواستن. وقول او رعیت پناها تا آخر داستان التفات ست از غیبت بخطاب.

سرافراز داین خاک فرخنده بوم — ز عدلت بر اقلیم یونان و روم
چو حاتم که گر نیستی نام وی — نبردی کس اندر جهان نام طی

این خاک اشاره باقلیم پارس ومشبه وچو ادات تشبیه ومشبه به آن اعنی سرافراز نکردن از طی جوانمردی محذوف. واین جوانمردی محذوف مضاف بطرف حاتم. ووجه تشبیه سرافراختن وکاف

بیان علت آن وحاصل معنی آنکه سرفرازی میکند این خاک بسبب عدل تو بر اقلیم یونان و روم مثل سرافرازی کردن طی از جوانمردی حاتم از برای آنکه اگر نبودی نام او ای آوازه او بجوانمردی در جهان نبردی هیچکس نام طی در جهان وبدان مثل نزدندی ومیتواند که مشبه به محذوف وقول او که گر نیستی تا آخر جمله معترضه وصفیه بود یعنی چنانچه سرافرازی میکند خاک یمن از فتوت حاتم که چنین وچنین بوده بر اقلیم یونان و روم لیکن درین صورت ذکر طی لغو میشود فتامل ودر بعض نسخ نیستی فرق ای شکوه وی.

ثنا ماند از آن نامور در کتاب — ترا هم ثنا ماند و هم ثواب
که حاتم بدان نام آوازه خواست — ترا سعی وجهد از برای خداست

بیت دوم علت مضمون بیت اول بترتیب لف ونشر مرتب اعنی مضمون مصرع اول از بیت دوم علت مضمون مصرع اول ست از بیت اول ومضمون مصرع دوم از بیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیت اول. بدان نام اشاره باسمای معهوده که سخی وجوانمرد وآزادمرد وامثال آن بود وحاصل معنی آنکه اینکه گفتم که ثنا ماند از آن نامور ای از حاتم در کتب سیر وتواریخ سببش آنست که او باین نامهای معهوده محض طالب شهرت بود پس جود او ریائی باشد وترا هم ثنا خواهد ماند وهم ثواب از برای آنکه سعی وجهد تو برای آوازه نیست بلکه از برای خداست وخدا تعالی ضائع نمیکند اجر نکوکاران را ومخفی نماند که این کلام یا بسبیل دعاست که شعرا در هنگام ستایش ممدوح میکنند یا شیخ را برین دعوی که حاتم بدان نام آوازه خواست سندی رسیده باشد. وانچه بعض محققین نوشته که چون حاتم پیش از زمان حضرت پیغمبر صلعم بوده میتواند که اشاره بدان باشد که او کافر بوده پس جود او محض برای نام آوری باشد وچون تو مسلمان وخداپرستی ترا هم نام آوری باشد وهم ثواب وهمین ست مراد شیخ وعجب که شارح ازین غافل مانده انتهی. محل تامل ست زیراکه بودن او پیش از زمان آنحضرت دلالت بر کفر او نمیکند چه جائز است که بر دین نبی آن وقت بوده باشد وبر تقدیر تسلیم کفر او موجب بودن جود او ریائی نمی تواند شد چه جائز است که در عین کفر جبلةً سخا میکرده باشد اگرچه عند الله مقبول نیست وبودن سخا وکرم مسلم علی الاطلاق موجب ثواب در محل منع ست مگر وقتیکه در آن ریا او غلطی نباشد.

تکلف بر مرد درویش نیست — نصیحت جز این یک سخن بیش نیست
که چندانکه جهدت بود خیر کن — ز تو خیر ماند ز سعدی سخن

تکلف درینجا عبارت از زیاده گوئی و بیت دوم بیان این یک سخن و مراد از درویش مطلق مرد راستگو یا ذات متکلم که منهتم النفسه چنین فرموده و در بعض نسخ بجای نصیحت وصیت و این تحریف ست ۔

حکایت

یکی را خری در گل افتاده بود
ز سودااش خون در دل افتاده بود
بیابان و سرما و باران و سیل
فرو هشته ظلمت بر آفاق ذیل

کلمه را مفید معنی اضافت ۔ و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و از سببیه و شین ضمیر مضاف الیه دل که از وی قطع شده با لفظ سودا ملحق گشته و بیابان ظرف مکان و سرما با معطوف خود ظرف زمان در گل افتادن ۔ و مصرع دوم جمله حالیه از فاعل افتاده که ضمیر ست راجع بطرف خر در گل معنی آنکه خر شخصی در گل افتاده بود و در بیابان در سرما و باران و سیل دران حال که فرو هشته بود تاریکی دامن خود را بر آفاق و معنی مصرع دوم از بیت اول آنکه و بسبب سودای که داشت و میتوان گفت که سودا درینجا بمعنی غضب و غصه استعمال یافته چنانچه در قول او که سودای این تا آخر نیز همین مستفاد میشود و محتمل که بمعنی مهر و محبت باشد یعنی بسبب مهر محبت آن خر خون در دل صاحبش افتاده بود و این مجاز ست ۔

همه شب درین غصه تا بامداد
سقط گفت و نفرین و دشنام داد
نه دشمن برست از زبانش نه دوست
نه سلطان که این بوم و بر زان اوست
قضارا خداوند آن پهن دشت
دران حال منکر برو بر گذشت

بر از آن اوست و در بعض نسخ این بوم ویران از وست اے خراب از وست ۔ و در بعض دیگر این بوم و ظل او ست ۔ و بهر تقدیر بیت دوم گویا تفسیر مصرع دوم از بیت اول ست و خداوند دشت عبارت از بادشاه آنجا ۔

نگه کرد سالار اقلیم دید
که بر پشته این ماجرای شنید

صحیح که بر پشته بجای تنکیر مفرد غیر مکتوب و حق آنست که این بیت الحاقیست با سیاق و سباق ربطی ندارد و رکاکت الفاظ علاوه آن ۔

سخنها چو بشنید از و ناصواب
نه صبر شنیدن نه جای جواب

نوال و صبر شنیدن بحذف مضاف الیه یعنی آن سخنان مبتدا و نه جای جواب معطوف بر آن و جواب بمعنی جواب دادن و خبر این مبتدا معنی در خود یافت محذوف و درین اشارت ست بآنکه

چون او را لیاقت فرومایه دید غیرت بادشاهانه نخواست که با او حرف زند و جواب دهد و در نسخ معتبره شنید این سخنهای دور از صواب ؛ نه رای شنیدن نه روی جواب ؛

بچشم سیاست درو بنگریست
که سودای این بر من از بهر چیست

مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول ست یعنی از برای آنکه غضب و غصه این مرد بر من از بهر چیست که چنین و چنین میگوید ۔ و در بعض نسخ سودای او ۔ و در بعض دیگر تلک اندرو خشمگین بنگریست ۔ که سودای این تا آخر ۔

یکی گفت شاها به تیغش بزن
که نگذاشت ما را نه دختر نه زن
نگه کرد سلطان عالی محل
خودش در بلا دید و خر در وحل
ببخشید بر حال مسکین مرد
فرو خورد خشم سخنهای سرد
زرش داد و اسپ و قبا پوستین
چه نیکو بود مهر در وقت کین
یکی گفتش ای پیر بی عقل و هوش
عجب رستی از قتل گفتا خموش
اگر من بنالیدم از درد خویش
وی انعام فرمود در خورد خویش

مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول و نون دوم برای تاکید نفی و هر چند دشنام که مقابل داده سبب کشتن این شخص نه بود و علتی که سبب کشتن تواند شد دشنام او مر بادشاه را بوده لیکن آن شخص از جرئت پاس ادب نسبت دشنام بخود کرد و لفظ ما را آورد و در ضمن آن نسبت به بادشاه نیز کرد چراکه لفظ ما برای حکایت نفس متکلم مع الغیر ست و در بعض نسخ که نگذاشت کس را نه مرد و نه زن ؛ و در بعض دیگر نه دختر نه زن ؛ و در بعض مصرع دوم چنین که ۔ ز روی زمین بیخ عمرش بکن ؛ و در نصورت معطوف بعطف تفسیری بود بر قول او به تیغش بزن و قول او خودش در بلا تا آخر خود عبارت از ذات خر بنده ۔ و قول او فرو خورد خشم از سخنهای سرد ؛ فاعل فرو خورد ضمیری که راجع بطرف سلطان ست و از سببیه و حاصل معنی آنکه فرو خورد سلطان خشم را که از استماع سخنهای بارد و بی مزه او بهم رسیده بود ۔ و در بعض نسخ خشمش و این غلط نساخ و در قول او چه نیکو بود لطف بجای لطف لفظ حلم و در بعض دیگر لفظ مهر و همین بهتر ست ۔

بدی را بدی سهل باشد جزا
اگر مردی احسن الی من اسا

بدی اول بیای تنکیر و دوم بیای معروف مصدری و مردی بیای خطاب و حاصل معنی آنکه

شخص بدبدے کردن جزاے سہل ست مردان بابدان نیز نیکے میکنند پس تو ہم اگر مردے نیکے بکن با کسے کہ او بدی کردہ است با تو۔

گفتار در ترغیب بخدمت کردن وثمرۂ آن

اگر طلبگار اہل دلے ز خدمت مکن یکزمان غافلے
خورش دہ بہ گنجشک وکبک وحمام کہ یک روزت افتد ہمائے بدام
چو ہر گوشہ تیر نیاز افگنے امیدست ناگہ کہ صیدے زنے

بیت دوم بیان خدمت ومصرع دوم از وی بیان علت مضمون مصرع اول۔ وقول او صیدے زنے در بعض نسخ بازے افگنے ودرینصورت باز بمعنے جانور معروف باشد کہ بدان شکار کنند۔

دُرِی ہم برآید ز چندین صدف ز صد چوبہ آید یکے بر ہدف

ہر مصرعے جزاے شرط محذوف۔ ولفظ ہم زائدہ۔ وتقدیر آنکہ اگر چندین صدف را فراہم آرے ممکن ست کہ در یکے از آنہا دُری برآید وہمچنین اگر صد چوبہ اے تیر خدنگ بیندازے ممکن است کہ یکی از آنہا بر نشان خورد۔ ودر بعض نسخ ز صد چوبہ افتد یکے۔ ودر بعض دیگر۔ ز صد تیرت آید یکی۔

حکایت

شنیدم کہ مغرورے از کبر مست در خانہ بر روئے سائل ببست

سائل ای مرد خواہندہ۔

بکنجے فرو ماندہ بنشست مرد جگر گرم وآہ از تف سینہ سرد
شنیدش یکے مرد پوشیدہ چشم بگفتا چہ در تابت آورد خشم
فرو گفت وبگریست بر خاک کوی جفائی کز آن شخص آمد بروے

بیت اول معطوف بر مغروری تا آخر ولفظ مرد موضع مظہر موضع مضمر وفرو ماندہ حال از وی ومصرع دوم حالی بعد حال وحاصل معنے آنکہ سائل از بیمروتی آن مغرور وعدم حصول مدعاے خود در گوشہ بنشست در حالتے کہ فرو ماندہ وجگر گرم بود وآہ سرد از تف سینہ بر مے آورد وقول او۔ شنیدم کہ یک پیر در بعض نسخ یک مرد ودر بعض دیگر یکے مرد ہر دو گفت وبگریست بر خاک کو؛ جفائی کز آن شخص آمد بروئ مصرع دوم مقولہ فرو گفت وبگریست تا آخر معطوف بر ؤ دگفت وفاعل ہر دو فعل ضمیرے کہ راجع بطرف سائل ست ودر بعض نسخ بدو گفت

بگفت ای فلان ترک آزار کن یک امشب بنزد من افطار کن
بخلق وفریبش گریبان کشید بمنزل درآوردش وخوان کشید

یک برائے تکیہ کلام وفاعل بگفت ضمیرے کہ راجع بطرف پیر ست۔ وحاصل معنے آنکہ فراموش کن این آزار را کہ از ان مغرور بتو رسید ودیگر بیا دمیارہ آن را وامشب با من افطار کن وچون آن خواہندہ بسبب جفاے او تمام روز چیزے نخوردہ بود واز ضعف حال وے چنان یافتہ مے شد کہ گویا روزہ داشتہ است پس چنین گفت کہ افطار کن۔ وقول او بخلق مراد از ان حسن خلق ست۔

برآسود درویش روشن نہاد بگفت ایزدت روشنائی دہاد
شب از نرگسش قطرہ چندی چکید سحر دیدہ بر کرد ودنیا بدید

مصرع دوم معطوف بر قول او برآسود وایزدت روشنائی دہاد جملہ مقولہ بگفت وتاے ضمیر متصل منصوب وروشنائے بحذف مضاف الیہ اے روشنائی چشم وہاو ترا ودر بعض نسخ شد آسودہ تا آخر ودرین صورت درویش مبتداے موصوف وبگفت خبر آن وشد آسودہ حال از ضمیر بگفت باشد۔

حکایت بشہر اندر افتاد وجوش کہ آن بے بصر دیدہ بر کرد دوش

حکایت در ینجا بمعنے حکایۃ است چنانچہ ضرورت بمعنی ضرورۃ۔ ودرین بیت نور الدین ظہورے سہ بنائے بام کاخ احتشامش ز ضرورت کہکشان را نردبان گوے؛ وبے بصر بمعنے نابینا ومصرع دوم بیان جوش وحاصل معنے آنکہ در شہر شور افتاد از روے حکایت کہ نابینائے بینا شد و اگر جوش مصدر باشد وعطف باشد درینصورت معطوف بعطف تفسیرے بر حکایت خواہد بود پس حکایت بمعنے حکایۃ نباشد وفاعل بر کرد یا ضمیر یست کہ راجع ست بطرف ایزد یا بے بصر بطریق مجاز عقلے پس در صورت اول کلمہ را کہ مفید معنے اضافت ست بعد از بے بصر محذوف باشد یعنی آن بے بصر را دیدہ اے دیدۂ آن بے بصر را روشن کرد ایزد تعالے ودر بعض نسخ کہ بے دیدہ دیدہ بر کرد تا آخر بے دیدہ تنکیر مفرد وغیر مکتوب بہر تقدیر آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ دیدہ بر کردن بمعنے دیدہ روشن کردن است وہر چند این محل متعدی نبود لیکن چون فاعل فعل مذکور معلوم مردم نبود بسبب فعل مفعول کردہ شدہ فافہم فانہ من النفائس محل تامل چہ اگر مراد درین کلام آنست کہ ہر گاہ فاعل فعل مذکور معلوم مردم نبود بنا بر آن او را حذف کردہ شدہ ومفعول

دراج

ادرا قائم مقام فعل گردانیده و فعل را منسوب بسوی مفعول ساخته چنانچه در فعل بالم نسیم فاعله میکنند پس بطلان آن محتاج بیان نیست واگر مراد آنست که باوجود نسبت کردن فعل بسوی فاعل نسبت فعل بمفعول کرده درینصورت قوال وچون فاعل فعل مذکور معلوم مردم نبود باطل شد چه ظاهرست که نسبت کننده فعل بسوی فاعل مردم شهر نمآن وهر گاه آنان فعل را بجانب او منسوب ساخته باشند پس چگونه صادق آید که مردم را علم بفاعل فعل مذکور نبود فما قال فانه من النفائس لیس من النقائس بل من النقائص فتامل -

شنیدین سخن خواجه سنگدل — که برگشت درویش ازو تنگدل

بگفتا حکایت کن ای نیکبخت — که چون سهل شد بر تو این کار سخت

که برگروت این شمع گیتی فروز — بگفت ای ستمگار آشفته روز

تو کوته نظر بودی و سست رای — که مشغول گشتی بجغد از همای

بروی من این در کسی کرد باز — که کردی تو بر روی او در فراز

مصرع دوم از بیت اول صفت خواجه ومفعول حکایت کن اعنی این را محذوف ومصرع دوم از بیت دوم بیان آن ومصرع اول از بیت سوم تفسیر مصرع دوم از بیت دوم وکاف استفهامیه وتای ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه شمع گیتی فروزست که از آن قطع شده بالفظ برگرد ملحق گشته وشمع گیتی فروز کنایه از چشم واز قول او ای ستمگار تا قول او در فراز مقوله بگفت ومصرع دوم از بیت چهارم علت مضمون مصرع اول - واز اعراضیه وجغد کنایه از دولت دنیا و همای کنایه از دولت دل بدست آوردن - یا جغد کنایه از نفس اماره و همای کنایه از نفس مطمئنه یا لوامه ودر بعض نسخ بجغد وهمای بواو عطف واین غلط نساخ ست -

اگر بوسه بر خاک مردان زنی — بمردی که پیش آیدت روشنی

کسانیکه پوشیده چشم دل اند — همانا کزین توتیا غافل اند

چو برگشته دولت ملامت شنید — سر انگشت حسرت بدندان گزید

که شهباز من صید دام تو شد — مرا بود دولت بنام تو شد

ازینجا شروع مقوله شیخ - واگر حرف شرط - وبوسه بر خاک مردان زنی فعل شرط - وبمردی بیای قسمیه وپیش آیدت روشنی جواب قسم - واین جمله قسمیه جواب شرط وحاصل معنی آنکه اگر با رادت واخلاص بوسه بر تربت مردان خدا بزنی وآداب آنجا را بحضور قلب وخلوص نیت بجا آری بمردی که پیش خاطر آید ترا روشنی اے بمدعاے خود فائز خواهی شد - ودرین باشلت ست بانکه هرگاه

در بوسه زدن بهان خاک این دولت حاصل میشود فکیف که دل ایشان را بدست آورده باشی -

کسی چون بدست آورد جره باز — فرو برده چون موش دندان آز

در بعض نسخ فرو برده دندان چو موش اندر آز بهر تقدیر مصرع دوم حال ست از ضمیر بدست آورد ولفظ از بحذف مضاف - واین بیت مقوله برگشته دولت - ولفظ چون استفهامیه - وحاصل معنی آنکه کسی چگونه بدست آرد جره باز را وفائز مقصود شود درآن حال که فرو برده باشد مانند موش دندان خود را در بنان آز وحال من مثل موش مذکورست - ومی تواند که مقوله شیخ باشد بر سبیل وعظ ونصیحت -

حکایت

یکی را پسر گم شد از راحله — شبانگه بگردید در قافله

ز هر خیمه پرسید و هر سو شتافت — بتاریکی آن روشنائی بتافت

در مصرع اول تقدیر ست وکلمه را مفید معنی اضافت - ومصرع دوم خبر مبتداے محذوف اعنی آن یکی - وآن جمله معطوف بر مصرع اول - وفاعل فعل بگردید ضمیرے که راجع ست بطرف یکی ومصرع اول از بیت دوم تفسیر بگردید ومصرع دوم معطوف بر آن وقول او ز هر خیمه مجاز بالحذف بمعنی از صاحب هر خیمه وبتافت بمعنی آشکارا شد - ومیتواند که بیافت به تحتانی باشد واین بالفظ گم شد مناسب - وحاصل معنی آنکه پسر شخصے سوار ستور بود از آن فرود آمده اتفاقاً گم شد - وآن شخص شبانگاه در طلب او در قافله بگردید واز صاحب هر خیمه پرسید که هر کرا دیده باشد از و نشان بدهد وهر سو بشتافت - ودر همان تاریکی آن گم گشته را که روشنی چشم او بود بیافت ودر بعض نسخ که بیت دوم اینست -

یکی گفتش اندر شب تیره رنگ — چه سان آری آن روشنائی بچنگ

چو آمد بر مردم کاروان — شنیدم که میگفت با ساربان

الحاقیست زیرا که درینصورت قول او ز هر خیمه تا آخر جواب آن نمیتواند شد - کاروان قطار شتر وامثال آن وبمعنی صاحب قطار مجاز بالحذف ست -

ندانی که چون راه بردم بدوست — هر آنکس که پیش آمدم گفتم اوست

ندانی بطریق استفهام انکاری ومفعول آن اعنی این را محذوف - وقول او که چون راه تا آخر بیان آن وچون استفهامیه ومصرع دوم جواب آن - وبا بمعنی الی - ومیم ضمیر متصل منصوب دبمعنی

مضاف الیه پیش ست که از وے قطع شده با لفظ آمد ملحق گشته. و حاصل معنے آنکه نمیدانی که من راه بد دست چگونه بردم باین طور مردم که هر کس پیش آمد به یقین دانستم که اوست و همین گفتم که اوست نه غیر او.

ازان اهل دل در پے هر کسند
که باشد که روزی بمردی رسند

اے برائے آن هر کس را خدمت می کنند که باشد که روزے بمردے رسند و بتوجه ایشان بمقصود خود فائز گردند.

حکایت

ز تاج ملک زادهٔ در ملاخ
شبی لعلی افتاده در سنگلاخ
پدر گفتش اندر شب تیره رنگ
چه دانی که گوهر کدام ست و سنگ

ز تاج ملک زادهٔ در ملاخ تا آخر و بعد این بیت عبارت پس ملک زاده تفحص کردن گرفت بقرینه محذوف ست تا بیت دوم مربوط گردد. ملاخ بفتح میم و لام نام جزیره از زیر باد که بملاخه شهرت دارد و در بعض نسخ مناخ بالضم و نون بجائے لام خوابگاه شتران.

همه سنگها پاس دار اے پسر
که لعل از میانش نباشد بدر

مرجع ضمیر شین سنگها و نباشد بدر بمعنے نخواهند بود بران.

در اوباش پاکان شوریده رنگ
همان جای تاریک لعل ست و سنگ

درین بیت تشبیه مرکب ست یعنی حالتی را بحالتی تشبیه کرده پس حاصل معنے آن باشد که در زمرهٔ اوباش پاکان شوریده رنگ چنان اند که در جای تاریک لعل و سنگ که حکم مساوات دارند و شناخته نمیشوند از هم یعنی پاکان درین قسم مردم چنان پنهان میباشند که ایشانرا نمیتوان شناخت که عارف اند یا عامی چنانکه جاے تاریک که دران شناخته نمیشود که لعل ست یا سنگ.

برغبت بکش بار هر جاهلے
که افتی بسر وقت صاحبدلے

مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول و میتوان که بر سبیل تشکیک بود که اے شاید بسر وقت صاحبدلی برسی و از خدمت وے کامیاب شوی.

کسی را که با دوستی سرخوش ست
به بینی که چون یار دشمن کش ست
بدرد چو گل جامه از دست خار
که خون در دل افتد بخندد چو نار
غم جمله خور در هواے یکے
مراعات صد کن برای یکے

چون استفهامیه و دشمن کنایه از رقیب و بیت دوم معطوف بر توم او و چون نار تا آخر. و مفعول به بواسطه و غیر واسطه ندرد اعنی جامهٔ خود را از دست دشمن محذوف. و گل مفعول مطلق ندرد برای تشبیه بحذف مضاف و کاف در مصرع دوم اضرابیه و بعد از وے حرف شرط محذوف و خون در دل فتد فعل شرط و بخندد و چو نار جزاے شرط. و فاعل ندرد بصیغهٔ منفی و بخندد بصیغهٔ مثبت ضمیرے که راجع بطرف کسے ست. و نار بنون. و حاصل معنی آنکه کسی را که چنین و چنین ست نمی بینی که او چگونه تحمل جفاے رقیب میکند و نمیدرد جامه را از دست دشمن مانند دریدن گل جامه را از دست خار ای اظهار تنگدلی و بیتابی نمیکند از دست او بلکه اگر از جفاے او خون در دلش افتد می خندد مانند نار. و در بعض نسخ که خون در دل افتاده باشد چو نار. و درین صورت بین المصرعین لفظ هر چند محذوف و مصرع دوم بیان آن و مضاف الیه دل اعنی ضمیر نیز محذوف بود. و حاصل معنے آنکه هر چند خون در دلش افتاده باشد مانند نار و ممکن ست که مصرع اول خبر مقدم بر مبتدا و کاف بمعنے هر که مبتداے موصوف و ما بعد صفت آن و خون در دل افتاده مشبه و نار مشبه به باشد برائے ربط باشد. و در بعض دیگر که خود در ره افتاده باشد چو مار یعنی و درین صورت کاف بیان علت ندرد و مضاف الیه ره اعنی لفظ دوست محذوف باشد و حاصل معنے آنکه از برائے آنکه خودش در راه دوست افتاده باشد مانند مارے که سرش کوفته باشند از قبیل ذکر عام و ارادهٔ خاص. و مے تواند که کاف اضرابیه و مضاف الیه ره اعنی لفظ دشمن محذوف بود اے بلکه خودش در راه دشمن افتاده میباشد مانند مار مذکور و بر متامل پوشیده نیست که نسخهٔ اول سقیم ست زیرا که این قسم حذف در فارسی درست نیست و نسخهٔ دوم نیز محتاج تکلف که تقدیر لفظ هر چند میخواهد و نسخهٔ سوم نامربوط محض بلکه غلط میتوان گفت و در بعض که خون در دل افتد بخندد چو نار. پس حاصل معنے آن باشد که هر کس عاشق شخصے ست بار رقیب بسیار میکشد و جامه را از دست خار که عبارت از رقیب ست مانند گل نمیدرد بلکه مثل نارے خندد در حالتے که خون در دل او افتد و هذا هو الصحیح و قوله غم جمله اے غم جمیع متعلقان آن یکے.

گرت خاکپایان شوریده سر
فقیر و حقیر اند اندر نظر
تو هرگز مبین شان بچشم پسند
که ایشان پسندیدهٔ حق بسند

این قطعه در نسخهٔ معتبر مکتوب نیست اما بر تقدیر تسلیم گر حرف شرط و تا ی ضمیر متصل منصوب بمعنی

مضاف الیه نظر ست که از وی قطع شده بالفظ گر ملحق گشته. و خاکپایان بجای معجمه مبتدای موصوف و مابعد صفت آن. و فقیر و حقیر ند خبر این مبتدا. و مصرع اول از بیت دوم معطوف بر جملهٔ اسمیه مدخول کرد قوال و مبین شان. ظاهرا غلط نساخ ست و صحیح نه بینی. و جزای این شرط یعنی پس از فقیر و حقیر بودن ایشان در نظر دیدن تو ایشان را بچشم پسند نقصانی در کمال ایشان راه نخواهد یافت محذوف و مصرع چارم بیان علت آن و حاصل معنی آنکه اگر این فرقه ملامتیه که خاکپای متردان راه محبت اند فقیر و حقیر اند در نظر تو و تو هرگز ایشان را بچشم پسند نمی بینی پس از ندیدن تو نقصانی در کمال ایشان راه نخواهد یافت چراکه پسندیدهٔ حق اند و ایشان را همین پسند کافی و میتواند که چاکپایان بجیم فارسی با عدای کسانی که بپای ایشان از تردد در خارستان محبت شگافته شده است این قدر هست که این لفظ بسیار تازه است و مسموع هم نیست بلکه غلطی توان گفت.

چو پاکیزه نفسان و صاحبدلان	بهم آمیخته جمله بر جاهلان
کسی را که نزدیک ظنت بد اوست	چه دانی که صاحب ولایت خود اوست

این قطعه جملهٔ شرطیه و قوال و جملهٔ تاکید معنوی از ضمیر بهم آمیخته که راجع است بطرف پاکیزه نفسان یا از ضمیر بهم آمیخته بنا بر اختلاف نسخ. و حاصل معنی آنکه هرگاه این جماعت اختلاط کرده باشند با جاهلان تا کسی ایشان را نشناسد و از چشم اغیار نهان مانند و تو از ین معنی غافل باشی پس آن را که بگمان تو بد ست و اعتقاد بر کمال او نداری چه خواهی دانست که او صاحب ولایت است و آنچه بعض محققین میفرمایند که واو عاطفه در میان پاکیزه نفسان و صاحبدلان می باید چنین عطف تفسیری باشد از جهت اولیت زیرا که اکثر صفت جمع مفرد می آید چون پادشاهان عادل و در بلاغت همین بکار می آید چه شناسای اسباب کلام میداند که پاکیزه نفسان و صاحبدلان بعطف نظر بر توصیف مانوس تر و رنگین تر ست و هم ست غایتش اول نسبت بثانی اکثر ست و اکثر به اولی بموجب عدم بلاغت ثانی نمی تواند شد چه درین صورت لازم می آید فصحا و بلغا که کلام ایشان قریب باعجاز رسیده مرتکب کلامی که فصاحت و بلاغت نداشته باشد شده باشند و این پر بعید ست و اگر گفته شود که جائز ست که درینجا بواو عطف باشد گوییم عطف غیر تفسیری چراکه صحت آن موقوف ست برین که معطوف علیه یک گونه ابهام داشته باشد و در پاکیزه نفسان و صاحبدلان ابهام نیست کما لا یخفی و از ین قبیل ست این بیت خواجه شیرازی

که بجز من دو جهان سر فرو نمی آرند دماغ کبر گدایان خوشه چینان بین.

در معرفت بر کسانیست باز	که درهاست بر روی ایشان فراز

مصرع دوم صفت کسانی و فراز بمعنی بسته است.

بسا تلخ عیشان سختی کشان	که آیند در خلد دامن کشان
ببوسی گرت عقل و تدبیر هست	ملک را نوادر نواخانه دست
که روزی برون آید از شهر بند	بلندیت بخشد چو گردد بلند
سوزان درخت گل اندر خریف	که در نو بهارت نماید ظریف

قافیه دامن کشان با سختی کشان از قسم ایطاست لیکن چون دامن کشان در آمدن کنایه از در آمدن با کمال احتیاط است آن عیب مرتفع شد. و حاصل معنی بیت آنکه بسا تلخ عیشان که در بهشت دامن کشان خرامنده آیند مثل شخصی که عبورش بر فرشهٔ واقع شود و آنجا از خوف ملوث دامن کشان میگذرد و در بعض نسخ تنگ عیشان و تلخی حشیان بجیم فارسی بتوسط واو عطف و بدون آن.

حکایت

یکی زهره خرج کردن نداشت	زرش بود و یارای خوردن نداشت
نخوردی که خاطر بیاسایدش	ندادی که فردا بکار آیدش
شب و روز در بند زر بود و سیم	زر و سیم در بند مرد لئیم

قوال و در بند زر بند بحذف مضاف الیه ای در بند گرد آوردن زر.

بدانست روزی پسر از کمین	که ممسک کجا کرد زر بر زمین
ز خاکش بر آورد و بر باد داد	شنیدم که سنگی در آنجا نهاد

از کمین مطلق بدانست و در بعض نسخ در کمین بدال و این تحریف ست و کمین شخصی باشد که بقصد کسی یا چیزی نهان نشیند مشتق از کمون که بمعنی پنهان شدن ست و اینجا عبارت از جاسوس و موقع کاف بعد از لفظ کجا کرد از جهت تعقید لفظی در صدر مصرع دوم واقع شده و ممسک کنایه از پدر او و کجا بمعنی هرجا. و حاصل معنی آنکه معلوم کرد پسر از جاسوس هرجا که پدرش زر را در آن نهان کرده بود.

جوانمرد را زر بقائی نکرد	بیکدستش آمد دگر دست خورد
از ین کم زنی بود ناپاک رو	کلاهش ببازار و میزر گرو

در بعض نسخ بدیگر بخورد۔ و در بعض دیگر بهکید ستش آدرد و دیگر بخورد۔ و در هر دو صورت موصوف دیگر محذوف ست اے بدست دیگر و کرنی بکاف تازی و یاے مصدرے کنایه از مدبرے و بیدولتی دناپاک رو کنایه از مسرف و مبذر یا کنایه از اسراف و تبذیر چرا که اسم فاعل و اسم مصدر در فارسی بصورت امر نیز مے آید پس بمعنے اول معطوف بر مصرع دوم بود و بمعنے ثانی معطوف بر کرنی۔ میزر بالکسر آنچه در پا کنند چون تنبان و ازار و حاصل معنے آنکه بسبب این مدبرے و بیدولتی و اسراف و تبذیر کلاه و تنبان او در بازار گرو مے بود یا بسبب این مدبرے و بیدولتی خود ش ناپاک رو یعنی مرتکب مناهی بود و کلاه و تنبان او در بازار گرو و میتوانند ازین بمعنے چنین و کرنی بیاے تنکیر و ناپاک رو معطوف بیان و مصرع دوم بیان آن و پیش از و سے کاف بیانیه و بعد از وی رابطه محذوف بود و حاصل معنی آنکه چنین مدبرے و بیدولتے و مسرف و مبذرے بود که کلاه و تنبانش در بازار گرو می بود و در بعض نسخ گزین کرنے تا آخر۔ و دالم کرده و در بعضے گزین بضم کاف فارسی بمعنے منتخب و برگزیده صفت کرنے بیاے تنکیر و ناپاک رو تا آخر معطوف بر آن خواهد بود مخفی نماند که در بیت اول که او را جوانمرد یاد کرد سببش آنست که زر را از قید جبان ممسک بر آورده در تصرف خود آورد و اینجا که ناپاک رو وصف نمود از ین جهت که کلاه و تبذیر را باین حد رسانیده که کلاه و میزر هم با او نماند و گرو گذاشت تا بچیزهاے دیگر چه رسد و بعض محققین میفرمایند که اطلاق جوانمرد بر کسیکه مال بسبب رضاے او صرف کرده باشد خصوصاً در ملاهی ظاهرا درست نباشد علی الخصوص جائیکه او را ناپاک رو نیز گفته باشند و صحیح آنست که جوانمرد تصحیف جوان مرد یا حرف چه است که براے شرط می آید پس مصرع اول ازین بیت شرط و مصرع دوم بیان نقاے نکرد و مصرع اول از بیت دوم جزاے این شرط و مصرع دوم بیان ناپاک رو باشد و حاصل معنی آنکه چون آنمرد یعنے آن پسر زر بقاے نکرد که از یکدست آمد و بدست دیگر خورد از ین مدبرے ناپاک رو بود و بے معاش که کلاه و میزر در بازار گرو گذاشته بود۔ برین تقدیر احتیاج نباشد بتکلفاتیکه شارح کرده بود پس اگر گویند که درینصورت مذمت آن پسر که زر را خرج کرد لازم مے آید۔ و مطلوب از مذمت و نگاه داشتن و جمع کردن زر ست گویم مطلب شیخ مقوله پسر نیست که می آید و چون او بے استرضای پدر زر را خرج میکرد و صرف بیجا نمود چند لفظے که دلالت بر تشنیع او دارد نیز آورده و این نوعی از تفنن و سخن پرداز سے ست انتہٰے قول او مصرع اول ازین بیت شرط و مصرع اول از بیت دوم جزاے این شرط۔ بر سخن فہم پوشیده نیست که بر تقدیرے

که حرف چه براے شرط باشد ترتب جزا نمی شود چه درین صورت بایستی که چنین گفتی که چون آنمرد را بسبب اسراف و تبذیر زر بقا نکرد ناچار محتاج شده کلاه و تنبان خود را در بازار گرو گذاشت و اینکه گفته مصرع دوم از بیت اول بیان نقاے نکرده است محض سهو۔ زیرا که علت آنست نه بیان آن۔ و معنیش اینکه چون آن مرد بسبب اینکه یک دست او زر آمده بدست دیگر خرج شد اسے رد و بر باد داد آن زر با او بقاے نکرد و نیز در صورتے که این مصرع جزاے شرط باشد چنانکه او گمان برده پیداست که مثلاً لیه این بقا نکردن زر خواهد بود پس حاصل معنے این باشد که ازین مدبرے اے ازین خرچ شدن و بقا نکردن زر ناپاک رو بود و فساد این بر ظاهر ست چه مراد شیخ ازین مدبرے این مسرفی و مبذری ست نه ازین خرچ شدن و بقاے نکردن زر و نیز از لفظ ناپاک رو مستفاد مے شود که او مرتکب مناهی بوده پس درینصورت آنچه گفته که مصرع ثانی بیان آنست صحیح نباشد کما لا یخفے۔

نهاده پدر چنگ در ناے خویش
پدر زار و گریان همه شب نخفت

پسر چنگی و ناے آورد پیش
پسر بامدادان بخندید و گفت

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست یعنی پدر که چنگ در ناے گلوے خویش گذاشته بود تا خفته گشته خویشتن را هلاک سازد سببش آن بود که پسر چنگی و ناے را پیش آورده نغمات ایشان را می شنید و آن مال را بر ایشان پریشان میکرد۔ و میتوانند که مصرع دوم معطوف بود بر مصرع اول یعنے پدر بسبب فقدان زر چنگ در ناے خویش گذاشته بود و پسر بسبب یافتن زر چنگی و ناے را پیش آورده۔ و قول او در فیقان خورند در بعض نسخ عزیزان۔

زر اندر کف مرد دنیا پرست
زر از سنگ خارا برون آورند
چو در زندگانی بدے با عیال

هنوز اے برادر بسنگ اندر ست
که بخشند و پوشند و آسان خورند
گرت مرگ خواهند از ایشان منال

ازینجا شروع مقوله شیخ ست یعنی زر در کف مرد دنیا پرست که آنرا صرف نکنند مثل زر ست که هنوز در کان بر نیامده و قول و بدے با عیال بیاے خطاب۔

عیال تو آنگه خورند از تو سیر
که از بام پنجه گز آسے فتے بزیر

مصرع دوم بیان آنگه و بام پنجه گز عبارت از بام بلند۔ و در نسخ معتبره چو حسیمار و آنگه خورند تا آخر و درینصورت فاعل خورند ضمیرے بود که راجع بطرف عیال ست۔ و حاصل معنی آنکه تو که نگاهبان

باے وعیال آن را بسبب تو نمیتوانند خورد مثل چشمار و نگهبان مزروعات میباشد و مرغان بسبب آن نمیتوانند خورد پس آنگاه آن مال را سیر خورند که از بام بلند بزیر افتی و درین صورت مشبه چشمار و محذوف دو وجه تشبیه نگاهبانی باشد و میتواند چه تشبیه افتادن بزیر بود - و برین تقدیر حاصل معنے آنکه عیال تو وقتی از تو سیر خورند که از بام بلند بزیر افتی چنانچه مرغان وقتی سیر مے خورند که چشمار و بزیر می افتد پس درین بیت دو تشبیه باشد اول صریحی و ثانی ضمناً چشمار و چیزے که براے دفع چشم زخم بر روے مردم بندند و نوعلیت از وی که در کشت زار و فالیز نصب کنند و این مثل را هو ان بند و اینجا همین مرادست - و در بعض دیگر چو چشم آورے میخورند از تو سیر گر از بام تا آخر و درین صورت چه حرف شرط و خشم آوری فعل شرط - و میخورند از تو سیر جزاے این شرط و از اعراضیه و میخورند بمعنے خواهند خورد و معطوف آن محذوف و اگر ترجمهٔ آن وصلیه بود - و حاصل معنے آنکه اگر خشم خورے و ترحم بر احوال عیال نکنی پس از تو اعراض نموده سیر خواهند خورد و نخواهند پرسید که چیزے خوردهٔ یا نه اگر چه از بام بلند بزیر افتی و اندام تو شکسته شود - و حق آنست که این نسخه من حیث المعنے بسیار سقیم ست بلکه غلط میتوان گفت -

بخیل توانگر بدینار و سیم ... طلسمے ست بالاے گنج حکیم
ازان سالها مے بماند زرش ... که باشد طلسمے چنین بر سرش

در بعض نسخ بالاے گنجے مقیم - و که دارد طلسمے تا آخر - و بیت ما بعد همین رامے خواهد - و در بعض دیگر بر زود این غلط نساخ ست -

بسنگ اجل ناگهش بشکنند ... بآسودگی گنج قسمت کنند

باے بسنگ براے استعانت و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف طلسم ست - و فاعل بشکنند ضمیرے که راجع بطرف قضا و قدرست و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول بتقدیر حرف علت - و بآسودگی حال از ضمیر قسمت کنند - و حاصل معنے آنکه عاملان قضا و قدر ناگاه آن طلسم را بسنگ اجل بشکنند تا عیال آن گنج را باهم قسمت کنند و در ان حال که ملتصق بآسودگی اند بسبب مرگ پدر -

پس از بردن و گرد کردن چو مور ... بخور پیش از ان کت خورد خاک گور

یعنے چنانچه مور آنها را از جاها بر آورده فراهم میکند و آنگاه بفراغت میخورد تو هم همچنان فراهم آر و آنگاه بفراغت بخور پیش از انکه تا آخر و در بعض نسخ کرم گور -

سخنهای سعدی مثال ست و پند ... بکار آیدت گر شوے کاربند
دریغ ست ازین روے بر تافتن ... کزین روی دولت توان یافتن

اے فرمانست از جهت عظمت شان و پند است از جهت انتفاع بعام - و در بعض نسخ نبات است و قند ای از جهت حلاوت و شیرینی و قول او ازین روا شاره بآن سخنان - و یافتن عبارت از دیدن -

حکایت

جوانی بدانگے کرم کرده بود ... تمنای پیرے بر آورده بود
بجرمی گرفت آسمان ناگهش ... فرستاد سلطان بکشتن گهش
تگاپوے ترکان و غوغای عام ... تماشا کنان بر در و کوے و بام
چو دید اندر آشوب درویش پیر ... جوان را بدست خلائق اسیر

مصرع دوم از بیت اول معطوف بر مصرع اول - و همچنین مصرع اول از بیت دوم معطوف بر ان و مصرع دوم از وے معطوف بر مصرع اول و بین البتین عبارت و بسبب فرستادن وے - و بعد از لفظ ترکان و تماشا کنان رابطه و مفعول تماشا کنان نیز محذوف - و حاصل معنی بیت آنکه و بسبب فرستادن او تگاپوی ترکان بود و غوغاے عام و خلائق تماشا کنان بودند او را بر در و کوے و بام -

دلش بر جوانمرد مسکین بخست ... که باری دل آورده بودش بدست

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف پیر و در معنی مضاف الیه دل ست که از وے قطع شده بلفظ او ملحق گشته - و مصرع دوم بیان علت خستن و حاصل معنے آنکه دل آن پیر بر جوانمرد خسته شد اے رقت کرد و رحم آورد از براے آنکه یک نوبت دلش بدست آورده بود -

پیاده دوان بر در بارگاه ... رسیدند و بر تخت دیدند شاه

در بعض نسخ - پیاده بسر بر در بارگاه - و درین صورت بسر متعلق و دیده و بسر دویدن کنایه از دویدن بکمال سرعت و مبالغه کردن درین امر و آنچه بعض محققین مے فرمایند که بدین معنے نیست بلکه در محل تعظیم مستعمل مے شود این را سندے باید -

جوان از میان رفت و برد ندیر ... بگردن بر تخت سلطان اسیر
بهوش پیر سید و هیبت نمود ... که مرگ منت خواستن بر چه بود

در بیت اول بگردن حال ست از ضمیر بردند و اسیر حال از پیر اے بردند پیر را دران حال که گرفته بودند او را بگردن و میتواند که بگردن حال از پیر بود اے دران حال که گرفته شده بود او بگردن و اسیر

حال بعد حال. و در ینصورت حال مترادفه باشد از ضمیر گرفته شده که راجع بطرف پیر ست وحال مترادفه آنست که ذوالحال هر دو حال یکی باشد وحال متداخله آن ذوالحال هر کدام جدا گانه بود. و در بعض نسخ از میان حبت بفتح جیم تازے.

چو نیک ست خوی من و راستی	مرا مردن آخر چرا خواستی

راستی معطوف بر نیک. و مرا مردن تقلب اضافت. و اولی آنست که در ینصورت یکے هم بیاے مصدرے باشد چنانکه راستی و در بعض نسخ بگو مرگم تا آخر. و در بعض دیگر به مردن تا آخر. و در ینصورت مضاف بدو مضاف الیه مردن هر دو محذوف باشد اے باغواے بد که کنایه از نفس اماره است مردن مرا چه خواستی. و بر متامل پوشیده نیست که این نسخه من حیث المحاوره درست نیست. و میتواند که نه بدنون نفی بود یعنے هرگاه نیک ست خوے من نه بد پس مردن مرا تا آخر. و در بعض بدمن نگوئی چرا خواستی. نگوئی بصیغهٔ مستقبل منفے از گفتن باستفهام تقریری پس حاصل معنی آن باشد که چون خوے من نیک یا نیکی و راستی ست بگو که بدمن چرا خواستی و هذا هو الصحیح. و در بعض چو نیک ست خوی من از راستی. بد نیک مردم چرا خواستی یعنے هرگاه که میدانے که خوے من نیک ست بسبب راستی که در ذات منست پس بد کسے راکه نیک مردم باشد چرا خواستی و در بعض بد مردم آخر چرا خواستی. اے بداین همه مردم که در قلمرو این سلطنت اند چرا خواستی و درین اشارتست باآنکه بدمن خواستن در معنے بد اینهمه مردم خواستن ست و این در هیچ ملتے و دینی مستحسن و پسندیده نیست.

بر آورد پیر دلاور زبان	که ای حلقه در گوش حکمت جهان
بقولے دروغی که سلطان بمرد	نموی و بیچاره جان ببرد

زبان بر آوردن کنایه از آماده شدن بگفتن و حرف زدن. و مصرع دوم بیان مقولهٔ آن. و ای حرف ندا و ما بعد منادے. و بیت دوم منادے له. و حاصل معنے آنکه گفتن بنیاد کرد پیر دلاور با بادشاه که اے چنین و چنین.

ملک زین حکایت چنان بر شگفت	که چیزی ببخشید و چیزی نگفت
و زین جانب افتان و خیزان جوان	همی رفت بیچاره هر سو دوان

زین اشارت ست بلطیفه که مضمون بیت سابق ست چنانکه بر سخن فهم پوشیده نیست و مصرع دوم بیان چنان. و مفعول ثانی ببخشید بصیغهٔ مثبت و نگفت بصیغهٔ منفے اعنی او را محذوف

حسن

و در بعض نسخ که چیزیش بخشید و این واضح ست.

یکے رفت از چارسوے قصاص	چه کردی که آمد بجانت خلاص
بگوشش فرو گفت کاے هوشمند	بجانی و دانگی رهیدم ز بند
یکے تخم در خاک از آن می نهد	که روزی فرو ماندگی بر دهد

بین المصرعین عبارت نزد آن جوان و گفت محذوف. و مصرع دوم مقولهٔ آن. و گفت با ما بعد خود معطوف بر رفت و حاصل معنی آنکه شخصے از مردم چارسوی قصاص نزد آن جوان رفت و گفت چه کردی که از آن مهلکه خلاص یافتی. و در نسخهٔ معتبره یکی گفتش و در ینصورت گفت بمعنے پرسید بود و چارسو بازارے که چار طرف داشته باشد و چون مردم واجب القصاص را اکثر در چارسو می کشند تا همه کس به بینند و عبرت گیرند پس اضافت آن بسوے قصاص با دسنے ملابست باشد. قصاص بالکسر کشنده را بعوض کشته کشتن و آنچه داده باشند باز گرفتن. و قول بجانے و دانگے بیاے تنکیر اول براى تعظیم و ثانی براے تحقیر.

جوی باز دارد بلای درشت	عصای شنیدی که عوجی بکشت
حدیث درست آخر از مصطفی ست	که بخشایش و خیر دفع بلاست
عدو را نه بینی درین بقعه پای	که بوبکر سعدست کشور کشای
بگیر ای جهانی بروی تو شاد	جهانے که شادی بروی تو باد
کسی از کسی بدور تو بارے نبرد	گلی در چمن جور خارے نبرد
توئی سایهٔ لطف حق بر زمین	پیمبر صفت رحمة العالمین
ترا قدر گر کس نداند چه غم	شب قدر را مے ندانند هم

یاے تنکیر در جوی و عصای براے تحقیر و در بلاے و عوجی بعین مهمله براے تعظیم و در بعض نسخ عصای بیدی که غوجی بکشت. غوچ بغین معجمه و جیم فارسی گوسفند سر زن و این تصحیف ست و قول او که بخشایش خلق دفع بلاست. اے رحم کردن بر خلق و میتواند که کنایه از صدقه بود اے صدقه دادن خلق را دفع کردن بلاست از نفس خود که الصدقة ترد البلاء و تطفی غضب الرب و در بعض نسخ که بخشایش خیر باضافت و ظاهرا بواو عطف ست که از سهو نساخ قلم انداز شده اى رحم آوردن بر خلق و نیکوئی کردن با ایشان و قول و بگیر اے جهانی تا آخر این بیت در دیباچه در مدح همین پادشاه گذشت و اینجا بر تقدیر تسلیم التفاتست از غیبت بخطاب

حکایت

یکی دید صحرای محشر بخواب — چو مس تفته روی زمین آفتاب
همی بر فلک شد ز مردم خروش — دماغ از تپش می بر آمد بجوش

چو حرف تشبیه و مس مشبه به موصوف بفک اضافت و تفته صفت آن و روی زمین مشبه و وجه تشبیه تافتگی۔ و بعض محققین میفرمایند که فک اضافت توصیفی مطرد نیست و بر قدر مسموع اقتصار دارد پس مس تفته بی توصیف صحیح نبود و درینصورت معنی چنین توان گفت که روی زمین تفته بود از آفتاب مثل مس یعنی چنانکه مس تافته میشود همچنین روی زمین از آفتاب تفته بود قول ا دفک اضافت توصیفی مطرد نیست در محل منع است چنانکه در رساله ابطال ضرورت بتفصیل نوشته ام ونیز بمعنی که خودش بیان کرده از ان تعقید لفظی لازم می آید شارح ها نسوی گوید مس تفته با ضافت و درینصورت حمل بر سبیل دعا بود از عالم زید اسد که دران تشبیه و وجه تشبیه هر دو محذوف ست یعنی روی زمین از تابش آفتاب ایسے بود که آنرا تافته باشند انتهی۔ ظاهرا محقق مذکور درینجا سهو هم کرده که گفته هر گاه حمل مشبه به بر مشبه کنند از جهت ادعا حرف تشبیه و وجه تشبیه محذوف نباشد چنانکه علماء تازی نیز مقرر کرده اند انتهی والا چه ضرور بود که بعد از ین تدارک میکرد و میگفت اینکه حق آنست که این نسخه انسب و اولی ست ببلاغت که مشتمل ست بر تشبیه بلیغ و عبارتش هم بے تکلف۔ و در بعض نسخ کسی دید تا آخر و همین بهتر زیرا که لفظ یکی در بیت لاحق نیز واقع شده و این قسم تکرار خوب نیست۔ و بجای قول ا دمی بر آمد خروش می بر آورد جوش۔

یکی شخص زین جمله در سایهٔ — بگردن بر از خلد پیرایهٔ

قول ا و ازین جمله زا تبعیضیه و این جمله اشارت باین همه مردم که در خروش بودند و مصرع دوم معطوف بر قول ا و در سایه و مضاف خلد و بعد از مصرع اول لفظ بود و بعد از مصرع ثانی لفظ داشت ما محذوف اے در سایه بود و بر گردن پیرایه از پیرایهای بهشت داشت و در بعض نسخ بجاے خلد لفظ حله بالضم حاے مهمله و این ظاهرا تحریف ست چه حله جامه را گویند که استر داشته باشد یا ازار و ردا اعنے چادر را ما تنها ازار را حله نگویند۔ ونیز حله با گردن نسبت ندارد و بعض بجامه بهشت نیز تفسیر کرده اند و برین تقدیر مدعا بر عکس میشود چه بانسبتے که چنین گفتے پیرایه از حله تا بیان پیرایه میشد از عالم انگشتری از نقره۔

بپرسید کای مجلس افروز مرد — که بود اندرین مجلست پایمرد

رزی داشتم بر درخانه گفت — بسایه درش نیکمردی بخفت
درین وقت نومیدی آن مرد راست — گناهم ز دادار داور بخواست
که یارب برین بنده بخشایشی — کز و دیده ام وقتی آسایشی

در بعض نسخ مجلس آراے و بهر تقدیر صفت مقدم بر موصوف و کاف در مصدر مصرع دوم استفهامیه و بناے قافیه بر مرد و پایمرد که مرکب بمعنی شفیع و معین ست دران وقت نومیدی آن مرد راست گناهم ز دادار داور بخواست میم ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه گناه است و گناه کسے خواستن بمعنے شفاعت گناه او کردن۔ و نکته در اختیار وقت نومیدی آنست که در چنان هنگامه پر شور و شر هر گز مظنون او نبوده که چنین سایه آرام بخش بوے نصیب خواهد شد۔

اچه گفتم چو حل کردم این راز را — بشارت خداوند شیراز را
که جمهور در سایهٔ همتش — مقیم اند بر سفرهٔ نعمتش

مصرع دوم از بیت اول جواب استفهام و بیت دوم صفت خداوند شیراز۔ و حاصل معنے آنکه میدانی که چون حل کردم این راز را که عبارت از اظهار ماجراے خواب ست پس بعد از ان چه گفتم این گفتم که بشارت تا آخر۔ و درین اشارتست بآنکه هر گاه آن نیک مرد بسبب آرام یافتن آن شخص از سایه رز بدان درجه رسیده باشد از همین جا قیاس باید کرد که خداوند شیراز که چنین و چنین ست درجه آن دران روز چه خواهد بود۔

درختی ست مرد کرم باردار — وزو بگذری هیزم کوهسار
حطب را اگر تیشه بر پی زنند — درخت برومند را کی زنند

مرد کرم عبارت از عالم مرد بهنر مبتداے مشبه و درخت مشبه به موصوف خبر و باردار صفت آن و حاصل معنے آنکه جوان مرد مثل درختی ست باردار۔ و هر گاه از و در گذشته از نا جوانمرد حرف زنی این مثل هیزم سوختنی ست۔ حطب بفتحتین هیزم۔ و اینجا عبارت از درخت خشک بے بر و بے عبارت از نیج ست۔

توئی پایدار ای درخت هنر — که هم میوه داری و هم سایه ور

این بیت ظاهرا الحاقی ست و بر تقدیر تسلیم پایدار بمعنے ثابت و پاینده و مصرع دوم دلیل اثبات دعوی پایداری و سایه ور مبتدا و خبر آن اعنی هستی محذوف۔ و در بعض نسخ بسے پایدار۔ و درینصورت پایدار بصیغهٔ امر و این بیت جمله معترضه دعائیه بود اے مدت مدید ثابت و پایدار باش۔

گفتار در باب احسان با مردم نیک

بگفتیم در باب احسان بسی
ولیکن نه شرطست با هر کسی

بخور مردم آزار را خون و مال
که از مرغ بد کنده به پر و بال

کسی را که با خواجهٔ تست جنگ
بدستش چرا میدهی چوب و سنگ

بر انداز بیخی که خار آورد
درختی بپرور که بار آورد

گفتیم بصیغهٔ متکلم مع الغیر نظر بعموم قائلین۔ و قول او نه شرطاست تا آخر خبر مبتداے محذوف اعنے احسان کردن۔ و درین اشارت ست بآنکه گاهی قتل و اسر و غصب و نهب نیز تجویز کنند چنانچه از ابیات آینده همین مستفاد میشود و قول او کسی را که اے خواجه با تست جنگ در بعض نسخ کسی را که و در بعض دیگر یکی را که با خواجهٔ تست جنگ۔

مبخشای بر هر کجا ظالمیست
که رحمت بر او ظلم بر عالمیست

ازین بیت مستفاد میشود که هر کجا بمعنے هر گراست اگرچه جاے دیگر بدین معنی دیده نشده اما لفظ کجا بمعنے که وجه بیانیه در کلام قدما بسیار مستعمل ست حکیم فردوسی ؎ بنزد سیاوش خرامید زود ٭ برو بر شمرد آن کجا رفته بود ٭ اے انچه رفته بود و همچنین درین بیت ؎ برادر رت چندان برادر بود ٭ کجا مر ترا بر سر افسر بود ٭ براے بیان چندان استعمال فرموده۔ و یاے تنکیر در ظالمی براے تحقیر و در عالمی براے تعظیم و مصرع دوم براے علت مضمون مصرع اول و حاصل معنی آنکه رحم مکن بر هر که ظالمی ست اسے اگرچه ظلم اندک داشته باشد زیرا که رحم کردن برو در معنے ظلم کردن بر عالمی است۔ و تواند که هر کجا بمعنے کو د و بعد لفظ بر ضمیر منفصل محذوف بود پس حاصل معنے این باشد که هر کجا ظالمی ست برو رحم مکن و ممکن که میان لفظ بر که ترجمهٔ علی ست و مدخول آن یعنی لفظ ظالمی لفظ هر کجا فاصل بود و مثل این در کلام فصحا بسیار آمده۔ و درین صورت همینی باشد که رحم مکن بر ظالمی هر کجا که باشد۔ و بعض محققین میفرمایند که اغلب که حرف بر تحریف باشد و صحیح در و مفعول مبخشاے که لفظ بر دست محذوف بقیام قرینه یعنی در هر جا ظالمی ست برو رحم مکن و میتوان گفت که لفظ بر صحیح بود و نسبت بخشایش بجاے مذکور مجاز بود در حقیقت بخشایش ظالم مراد ست و هذا کما تری انتهی۔

کسی را بده پایهٔ مهتران
که بر کهتران سر ندارد گران

مصرع دوم صفت کسی و سر گران نداشتن کنایه از ناخوش و بے دماغ شدن۔

هر آنکس که بر زور رحمت کند
ببازوی خود کاروان میزند

هر آنکس مبتداے موصوف و مابعد صفت آن۔ و کند بمعنے میکند۔ و مصرع دوم خبر مبتدا و فاعل فعل میزند ضمیرے که راجع بطرف هر آن کس ست۔

جهان سوز را کشته بهتر چراغ
یکی به در آتش که خلقی بداغ

کلمهٔ را مفید معنے اضافت و مفضل علیه بهتر اعنی از افروخته محذوف۔ و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست بطریق تمثیل۔ و لفظ به نظر بقرینه بمعنے بهتر۔ و کاف قائم مقام از تفضیلیه و کشته بمعنے کشته شده و حاصل معنی آنکه جهان سوز هلاک شد و بهتر ست از زنده چرا که زندگی وی موجب داغ شدن خلقی ست و بودن یک کس در آتش بهتر ست از بودن خلقی بداغ۔ و درین اشارت ست بآنکه ارتکاب بر شر قلیل براے اکتساب خیر کثیر جائز ست۔

جفا پیشگان را بده سر بباد
ستم بر ستم پیشه عدل ست و داد

سر بباد دادن کنایه از گردن زدن و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست و ستم اول بمعنے ستم کردن۔

حکایت

شنیدم که مردی غم خانه خورد
که زنبور بر سقف او لانه کرد

مردے بیاے تنکیر مبتدا۔ و غم خانه خورد خبر۔ و مصرع دوم بیان علت این خبر۔ و میتواند که مردے مبتداے موصوف بود و مصرع دوم صفت آن۔ و غم خانه خورد بدستور خبر این مبتدا۔ و درین کنایه است از آنکه اندیشهٔ نیش زدن زنبوران بر عیال و اطفال خود کرد۔

ز بانو طلب کرد ساطور را
که ویران کند شان زنبور را

مصرع دوم بیان علت طلب کردن ساطور۔ ساطور کارد بزرگ که بدان گوشت ببرند و در بعض نسخ خانه زنبور و درین صورت بمعنی خانه بود۔ و در بعض دیگر عش زنبور بضم عین مهمله و تشدید شین معجمه آشیان مرغان که از ریزهاے چوب بر درخت سازند و عیش به تحتانی بین العین والشین تحریف انیست۔

زنش گفت زیشان چه خواهی مکن
که مسکین پریشان شوند از وطن

در بعض نسخ زنهار و هر چند معنے هر دو یکے ست لیکن چون مرجع ضمیر شوند ذی عقل نیست پس۔

دراول تحریف بود وصحیح زیشان است ازین شان زنبور و مکن نهی از کندن و مفعول آن است یعنی لفظ شان محذوف از جهت قیام قرینه و مصرع دوم بیان علت آن - و شوند بمعنے خواهند شد و وطن عبارت از ماواے و جاے خویش - وحاصل معنے آنکه ازین شان زنبور که آنرا میکنی مقصود تو چیست از کندن آن که درینصورت مسکین پریشان خواهند شد از جاے باش خود و ملتیوانند که تمن نهی از ماده گردن باشد و بعد از وی لفظ این محذوف و مصرع دوم بیان همین این لیکن درینصورت بناے قافیه باختلاف توجیه میشود و آن از عیوب ملقبه است - و مخفی نماند که اگر مرجع ضمیر متصل غیر ذوے عقل باشد پس تطابق و عدم تطابق در مرجع و ضمیر جائز است بخلاف ضمیر منفصل که آن البته منفصل مے آید و انچه بعض محققین مے فرمایند که ظاهرا لفظ مسکین وضع مظهر ست موضع مضمر از جهت ترحم درینصورت اطلاق مفرد بر جمع از ان جهت خواهد بود که زنبور را از جنس غیر ذوے عقل ست یا آنکه چون مسکین لفظ عربی ست و فارسیان را لحاظ مفرد و جمع عربی نمی باشد چنین فرموده ازینجاست که جمع را در محل مفرد مے آرند مثل حور و عجائب و ریاض محل نظر ست -

بشد مرد دانا پس کار خویش ‖ گر نتشند یک وز زن را به نیش

بشد بمعنے برفت و در بعض نسخ زنش را گر فتند و رخم نیش - و درین صورت حاصل معنے این باشد که بزخم نیش خسته و مجروح کردند اما بنابر نسخه ماخوذ انچه بعض محققین نوشته که چیزے را بچیزے گرفتن عبارت ست از احاطه کردن آنرا بچیزے چنانکه گویند فلان چیز را تبر گرفت یا صیاد قفس را بجل گرفت اینجا این معنی مقصود نیست فتامل -

زن بیخبر و بر در و بام و کوے ‖ همیگرد فریاد و میگفت شوے
مکن روے برمردم اے زن ترش ‖ تو گفتی که زنبور مسکین مکش

زن مبتداے موصوف و بیخبر صفت آن و همیگرد فریاد خبر مبتدا - و بر در و بام و کوے ظرف این خبر و میگفت شوے معطوف بر جمله اول - و لفظ شوے فاعل میگفت و بیت دوم مقوله آن و مصرع دوم بتقدیر حرف علت علت نهی و تو گفتی بمعنے تو میگفتی - وما بعد آن بیان مقوله آن و مراد از مردم ذات متکلم نه مطلق آدمے - و در بعض نسخ - مکن روے خود بر من اے زن تا آخر و بین البیتین این دو بیت نیز واقع شده که -

بیامد ز دکان سوی خانه مرد ‖ بر آن بیخبر زن بسے طعنه کرد

چرا نزد من آمدی ترش روی ‖ نگفتے که آزار اینان مجوی

و درینصورت میگفت بمعنے یا دمیکرد معطوف بر همیگرد - و لفظ شوے مفعول آن و طعنه عبارت از ملامت و بیت از هر دو بیت اول بیان آن و گفتی بدستور بمعنے میگفتے بود - و بر متامل پوشیده نیست که مضمون بیت دوم از هر دو بیت سابق و بیت دوم از هر دو بیت لاحق قریب بهم ست پس احدهما الحاقے باشد و از نیست که در بعض نسخ بیت دوم از ما نحن فیه مکتوب نیست و در بعض دیگر چنین - که بدو گفت مرد اے زن ترش رو - تو گفتے که آزار اینان مجوے ؟

کسے با بدان نیکوی چون کند ‖ بدان را تحمل بد افزون کند

لفظ چون براے استفهام تقریرے - و مصرع دوم علت عذر نکوے کردن - و کلمه را مفید معنے اضافت و در لفظ تحمل تعقید لفظے ست و موقعش پیش از لفظ بدان و مضاف الیه تحمل اعنے لفظ شر محذوف و این مضاف با مضاف الیه مبتدا و بد افزون کند خبر و بدان را مفعول آن بدو حاصل معنے آنکه کسے با بدان چگونه نکوئی کند اے نکوئی نمی کند از براے آنکه تحمل شر از ایشان بدتر میگردانند ایشان را پس مکافات این طائفه قتل و کشش باید کرد تا دیگران عبرت گیرند چنانچه بیت لاحق اعنے چو اندر سرے تا آخر مؤید همین توجیه است -

چو اندر سرے بینی آزار خلق ‖ بشمشیر تیزش بیازار حلق

شمشیر تیز باضافت موصوف الی الصفت - و حاصل معنے آنکه اگر ببینی سرے را که خیال ایذاے خلق در ان پیچیده است بحکم اقتلوا المؤذی قبل الایذا بے آنکه تامل کنی بشمشیر تیز حلقش را بیازار و فرصت نفس زدن مده و در عامه نسخ بشمشیر و تیر بواو عطف و درین صورت تیر برا اهمال باشد اما نسخه اولی اولی ست بمناسب حلق -

سگ آخر چه باشد نه خوانش نهند ‖ بفرمائے تا استخوانش دهند

این بیت ذو قافیتین و بین المصرعین کلمه اضراب محذوف و لفظ آخر براے تکیه کلام و در بعض نسخ بجاے چه لفظ کرد این غلط نساخ و حاصل معنے بیت آنکه سگ چه چیز ست که براے او خوان نهند بلکه بفرماے تا استخوانش دهند حاصل آنکه احسان بقدر استحقاق محسن الیه مشکور و ثمر ثواب ست و اگر بیموقع باشد نامشکور و موجب عتاب و بعض محققین مے فرمایند که این بیت با ابیات سابقه و لاحقه ربط ندارد چه مفاد این ابیات آنست که موذی را قبل از ایذا باید کشت و او را قوت نباید داد و مدد نباید کرد - و حاصل معنی این ابیات آنکه احسان در حق

استحقاق هر کس باید نمود چنانکه سگ که پیش او خوان نباید نهاد بلکه مناسب حال او آنست که او را استخوان دهند و استخوان بسگ دادن ایذا بسگ نیست چرا که این نیز غذاے اوست انتهی قوله و این بیت با ابیات سابقه و لاحقه ربط ندارد و مبنی بر عدم اعتناست - چه مفاد ابیات سابقه آنست که احسان نظر بر مستحق و محسن الیه باید پس هر که موذیست در حق او همین که او را براندازند احسان خواهد بود چنانکه در گلستان از قول او خدایا جانش بستان نیز همین مرادست و برین تقریر درمیان ابیات سابقه و لاحقه تدافع نباشد فتامل -

چه نیکو زدست این مثل پیر ده
ستور لگدزن گرانبار به
اگر نیکمردے نماید عسس
نیارد بشب خفتن از دزد کس
نے نیزه در حلقهٔ کارزار
بقیمت تر از نیشکر صد هزار
نه هر کس سزاوار باشد بمال
یکے مال خواهد دگر گوشمال

در بیت دوم قوله و اگر نیکمردے نماید اے اگر کم آزاری و ترحم بر احوال بدان کند - نے نیزه مبتدا و در حلقهٔ کارزار ظرف آن و بقیمت تر بصیغهٔ تفضیل خبر مبتدا و نیشکر تمیز از صد هزار و درین اشارت ست بآنکه نیشکر ازین جهت که چندین شیرینی ها از شیرهٔ او ساخته می شود باید که بقیمت گران تر از نے نیزه باشد لیکن چون در حلقهٔ کارزار کار یکه از نے نیزه بر مے آید ممکن نیست که از نیشکر بر آید پس در قدر و قیمت فضل او را باشد بر نیشکر و در بعض نسخ بقیمت بمعنے بهتر و این ظاهر التحریف ست - و قول او یکے مال خواهد دگر گوشمال اے یکے سزاوار آنست که او را مال دهند و دیگرے سزاوار گوشمال دادن -

چو گربه نوازے کبوتر برد
چو فربه کنی گرگ یوسف درد
بنائیکه محکم ندارد اساس
بلندش مکن ور کنی زو هراس

اشارت ست بآنکه از پرورش موذے ضعیف ضرر قلیل میرسد و از موذے قوی ضرر کثیر -

حکایت

چه خوش گفت بهرام صحرا نشین
چو یکران توسن زدش بر زمین
دگر اسپے از گله باید گرفت
که گر سر کشد باز شاید گرفت

دگر صفت مقدم بر موصوف و مصرع دوم نیز صفت و لفظ شاید بمعنی ممکن بود و گرفت بمعنے گرفتن و مفعول آن اعنی او را محذوف و معنی بیت ۲ آنکه اسپے دیگر از گله باید گرفت چنانکه اگر او سر کشد

باز ممکن بود گرفتن او را -

به بند اے پسر دجله گر آب کاست
که سودے ندارد چو سیلاب خاست
چو گرگ خبیث آیدت در کمند
بکش ورنه دل بر کن از گوسفند
ز ابلیس هرگز نیاید سجود
نه از بد گهر نیکوئے در وجود

دجله بالفتح و بالکسر نهر بغداد و آب کاست بقلب اضافت کاستن آب و مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول و فاعل فعل ندارد اعنے لفظ بستن محذوف از جهت قیام قرینه و چون سیلاب خاست شرط و جزاے آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت و حاصل معنے آنکه به بند دجله را وقتے که آبش در کاستن باشد از براے آنکه فائده نخواهد داشت بستن آن را هر گاه که سیلاب شده بر خاست و جوش زد -

بجاے کسی هر که نیکو کند
که از مهر جان در تن او کند
چو آنکس نه پاکیزه گوهر بود
همه نیکیش تخم بے بر بود

این هر دو بیت الحاقی ست و رکاکت الفاظ دال بر آن - اما بر تقدیر تسلیم هر که مبتدا و نیکو کند بمعنے نیکے بکند خبر و بجاے کسی مفعول فیه آن و مصرع دوم معطوف بر نیکو کند مصدر بکاف عاطفه و لفظ تن غلط نساخ و صحیح سر و جان در سر کسے کردن کنایه از جان فداے او کردن و مرجع ضمیر او همان کسے و بیت دوم جمله شرطیه خبر مبتداست - و حاصل معنی آنکه هر که نیکے کند در حق کسے و بسبب محبت او جان خود را فداے او کند چون آن کس تا آخر -

بد اندیش را جاے فرصت مده
عدو در چه و دیو در شیشه به

جاے فرصت باضافت عبارت از مکانے که در آن آب و نان بهم رسد چه فرصت بمعنے بهره از آب بهم آمده - و در بعض نسخ بد آموز را جاه و منصب و در بعض دیگر جاه و حرمت و در بعض جاے و فرصت در هر سه صورت بواو عطف لیکن معنے آن خالی از تکلف نیست - و بهتر نسخت که بجاے بد آموز لفظ بد اندیش و جاه و منصب ندادن کنایه از زندان خلاص نکردن بود او را چنانچه مصرع دوم مؤید همین معنی ست و مصرع دوم نیز جمله معترضه است بر سبیل تمثیل -

مگو بد این مار کشتن بچوب
چو سر زیر سنگ تو دارد بکوب
قلمزن که بد کرد با زیر دست
قلم بهتر او را بشمشیر دست

بین المصرعین کلمه اضراب محذوف - و قول او بچوب متعلق است بقول او بکوب - و حاصل معنے

آنکہ تنہا برہمین حرف اکتفا مکن کہ این مار را باید کشت بلکہ چون سرش زیر سنگ تست پس درین فرصت بے محابا فرو کوب واگر نہ او ترا خواہد کشت و در بعض نسخ زیر پاے تو و این من حیث اللفظ بہتر ست چنانچہ نسخہ ماخوذ من حیث المعنے و در بعض دیگر بگو شاید اے لائق ست۔ وبجاے قوال و قلم بہتر اورا قلم کن مرادورا۔

مدبر کہ قانون بد سخت نہد — ترا مے برد تا بر آتش و ہد
مگو ملک را این مدبر بس ست — مدبر مخوانش کہ مدبر کس ست

مدبر مبتداے موصوف و مابعد صفت آن و خبر این مبتدا محذوف و مصرع ثانی جزاے شرط محذوف وجملہ شرطیہ علت خبر مذکور و بآتش دادن خواہ شرعی باشد کہ عبارت ست از ہمراہ بردن بدوزخ و خواہ عرفی کہ عبارت ست از ہلاک شخص وخانمان او حاصل معنے آنکہ ہر مدبر کہ قانون بد وضع میکند تو بران عمل مکن چراکہ اگر بران قانون کار بند خواہے شد او ترا بسبب مباشرت آن عمل ہمراہ خود بدوزخ خواہد برد و در حدیث آمدہ کہ من سن سنۃ حسنۃ فلہ اجرہا و اجر من عمل بہا و من سن سنۃ سیئۃ فلہ اجرہا و اجر من عمل بہا۔

سعید آورد قول سعدی بجای — کہ توفیر ملک ست تدبیر راے

سعید مبتدا قول سعدے مفعول موصوف بحذف صفت و آورد خبر مبتدا و مصرع دوم بیان علت آن تدبیر وراے مبتدا و توفیر ملک بحذف مضاف خبر مقدم بمان اے موجب توفیر ملک و میتواند کہ توفیر بمعنے ذی توفیر باشد و این مجاز بالحذف ست و حاصل معنے آنکہ ہر کہ سعید ست قول سعدے را کہ محض تدبیر وراے ست بجاے مے آورد واے بر آن عمل مے کند ازبراے آنکہ تدبیر وراے موجب توفیر ملک ست و در بعض نسخ وتدبیر مصدر بواو عطف و درینصورت مراد از قول مطلق قول باشد۔

باب سوم در عشق و مستی

خوشا وقت شوریدگان غمش — اگر زخم بینند و گر مرہمش

الف خوشا مفید معنی رابطہ و میتواند کہ براے افادہ معنی کثرت و مبالغہ و بعد از وے رابطہ محذوف بود۔ ولفظ اگر مشترکست و ادات شرط و ادات عناد یعنی تردید و اینجا ہمین مراد است حاصل معنے بیت آنکہ خوش ست وقت شوریدگان غم او۔ بہر حال کہ باشند خواہ بایشان

نکرہ وہی برسد و خواہ مرغوبے پیش آید۔ چنانچہ بعض محققین میفرمایند کہ اگر الف خوشا مفید معنے کثرت می بود آوردن رابطہ کہ محذوف تجویز کردہ صحیح می بود و حال آنکہ ہیچ جا بنظر نیامدہ من ادعی فعلیہ السند عجب کہ با آنکہ خود شرح این بیت عرفی ست آن جام کہ از راے منیر تو فلک ساخت ٭ زو و اگر کند غنچہ گل شہرت جم را ٭ براے امثال معنے مذکور ہمین لفظ آوردہ اند اینجا چنین میفرمایند این را غیر از ذہول چہ توان گفت و نکتہ در اختیار شوریدگان آنست کہ ایشان را اعتنا برنج و راحت خویش نمی باشد۔

گدایانے از پادشاہے نفور — بامیدش اندر گدائے صبور
دمادم شراب الم در کشند — وگر تلخ بینند دم درکشند
بلاہی خمارست در عیش گل — سلحدار خارست با شاہ گل

گدایانے موصوف و از پادشاہے نفور صفت آن و مصرع دوم معطوف بران۔ و مراد از پادشاہی مطلق پادشاہی و مرجع شین ضمیر ہمان مرجع شین غمش و مرہمش و اضافت امید بمحبوب مجاز بالحذف ست و حاصل معنے آنکہ بامید التفات یا توجہ او در گدائے صبر میکنند ٭ دمادم شراب الم درکشند ٭ وگر تلخ بینند دم درکشند ٭ الف دمادم قائم مقام باے اتصالیہ است و لہذا بمعنے دمبدم مستعمل میشود۔ و درکشند بمعنے می نوشند و حاصل معنی مصرع دوم آنکہ واگر مکروہے بایشان برسد خاموش مے باشند و لب بشکایت نمی کشایند۔ و بلاے خار و سلحدار خار و شاہ گل ہر کدام باضافت مشبہ بہ بمشبہ و شاخ گل تحریف ست۔

نہ تلخست صبرے کہ بر یاد دوست — کہ تلخی شکر باشد از دست دوست
اسیرش نخواہد رہائی ز بند — شکارش نجوید خلاص از کمند

بیت اول جملہ معترضہ و صبر بمعنے عصارہ معروف مبتداے موصوف و مابعد صفت آن و نہ تلخ است خبر مقدم بر مبتدا و کلمہ یاد بطریق اضمار قبل الذکر راجع بطرف دوست۔ و در کلمہ نہ تعقید لفظی ست دموقعش بعد از لفظ تلخ و مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول۔ و تلخی بیاے نسبت بمعنے ما بہ المرارۃ۔ و حاصل معنے بیت آنکہ صبر کہ بر یاد او خوردہ شود تلخ نمی باشد چراکہ ہر تلخ شیرین میشود از دست دوست۔ و تواند کہ قول او تلخ ست صبرے قضیہ معدولۃ المحمول باشد۔

سلاطین عزلت گدایان حے — منازل شناسان گم کردہ پے

عزلت بالضم گوشه گرفتن از برای عبادت حی یکی از اسمای الٰهی۔ و درینجا حی بحذف مضاف است ای گدایان درگاه حی و گم کرده پے ازین جهت که هر کس ایشان را نمی تواند شناخت که اولیائے تحت قبائے لا یعرفہم غیرے۔

ابسر وقت شان خلق کے ره برند ۔ که چون آب حیوان بظلمت درند

قول او بسر وقت از عالم سر منزل و سر چشمه است۔

ملامت کشانند مستان یار
چو بیت المقدس درون پر ز تاب
چو پروانه آتش بخود در زنند
و آرام در برد و آرام خوے
نگویم که بر آب قادر نیند

سبکتر برد اشتر مست بار
رها کرده دیوار بیرون خراب
نه چون کرم پیله بخود در تنند
لب از تشنگی خشک بر طرف جوی
که بر ساحل نیل شاطی نه اند

یعنے کسانیکه مستان الٰهی اند ملامت خلق را بخود میکشند و از ان متاذی نمی شوند۔ و مصرع دوم جمله معترضه بر سبیل تمثیل و درین اشارت ست بآنکه ایشان مثل اشتر مست اند و ملامت خلق مر ایشان را مثل بار و اشتر مست سبکتر مے برد بار را و قول چو بیت المقدس درون پر ز تاب اے پر از روشنائی۔ و در بعض نسخ پر قباب بالکسر که جمع قبه است و مراد از ان مطلق آرایش۔ و در بعض دیگر درون آفتاب و بجاے قول او که بر ساحل نیل شاطی نه اند و بهر تقدیر کاف اضرابیه است۔

گفتار اندر ثبوت عشق حقیقی بدلیل مجازی

ترا عشق همچون خودی ز آب و گل ۔ رباید همے صبر و آرام دل
به بیداریش فتنه بر خد و خال ۔ بخواب اندرش پای بند خیال

معنے نماند که قول او ترا عشق همچون خودے ز آب و گل بحذف متعلق اے همچو توئے که از آب و گل مخلوق ست تا آخر این را حکایت جداگانه دانستن از عدم تامل بود۔

بصدقش چنان سر نهی بر قدم ۔ که بینی جهان با وجودش عدم

شین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه قدم ست که از وے قطع شده با لفظ صدق پیوسته و مصرع دوم بیان چنان۔ و با وجودش اے در برابر هستی او و نهی و بینی بصیغه خطاب

دگر باکست بر نیاید نفس ۔ که با او نماند دگر جاے کس

دگر بدال مهمله و مصرع دوم بیان علت نفس بر نیامدن۔ و حاصل معنی آنکه بعد ازان که سر را بصدق در پاے محبوب گذاشته باشی و جهان را در برابر وجود او معدوم و لاشئی پنداشته باشی ترا طاقت حرف زدن باکس نخواهد ماند چراکه غیر او در چشم تو وجود نخواهد داشت که با او حرف زنی و در بعض نسخ بین البیتین این بیت نیز یافته میشود۔

چو در چشم شاهد نیاید زرت ۔ زر و خاک یکسان نماید برت

و درین صورت این بیت جمله معترضه خواهد بود۔

تو گوئی بچشم اندرش منزلست ۔ و گر چشم بر هم زنی در دلست

حاصل معنے مصرع اول آنکه مادام که چشم تو باز ست چنان میدانی که در چشم جاے دارد و در بعض نسخ تو گفتے و چشم بر هم نهی۔

نه اندیشه از کس که رسوا شوی
گرت جان بخواهد بکف بر نهی
چو عشقے که بنیاد او بر هواست
عجب داری از سالکان طریق
بسودای جانان ز جان مشتغل

نه قوت که یکدم شکیبا شوی
و گر تیغ بر سر نهد سر نهی
چنین فتنه انگیز و فرمانرواست
که باشند در بحر معنے غریق
بذکر حبیب از جهان مشتغل

رسوا شوے و شکیبا شوے هر کدام بحذف متعلق اے شکیبا شوے از دیدن او و رسوا شوے از ملامت شنیدن۔ و قول او چنین فتنه انگیز اے مثل اینکه گفتم۔ و قول او که باشند در بحر و در بعض نسخ که هستند و بیت لاحق انسیت۔

که از باده عشق یار شند مست
بیاد حق از خلق بگریخته

ز کونین بر یاد او شیشه دست
چنان مست ساقی که مے ریخته

و قول او چنان مست ساقی که مے ریخته اشارت ست بآنکه بیهوش ست اند۔

نشاید بدارو دوا کردشان ۔ که کس مطلع نیست بر دردشان

دارو ترجمه دوا و کرد بمعنے کردن و بنابرے قافیه بیت بر کرد و درد بسکون آخر و شان ردیف و بعد از وے کلمه را که مفید معنے اضافت ست محذوف۔

الست از ازل همچنانشان بگوش ۔ بفریاد قالوا بلیٰ در خروش

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و در هر دو مصرع رابطه و بعد از لفظ بلی لفظ همچنان و بعد از قوال و در خروش معطوف آن محذوف و حاصل معنی مصرع دوم آنکه و لفریاد قالوا بلی همچنان در خروش اند و میر ربوبیت او مقر و معترف ملا عبدالرسول از معارج النبوت آورده که حق سبحانه و تعالی ذریت آدم را گواه گرفت بر کمال ربوبیت و اظهار قدرت خود از ایشان گواهی خواست الست بربکم همه برطبق راستی از روی یقین گواهی دادند قالوا بلی و چون بدنیا آمدند بعضی بواسطه تعلقات این جهانی از غایت پریشانی آن عهد را فراموش کردند و پنبه غفلت در گوش هوش در آوردند اما عاشقان که از ماسوای مجرد اند صدای آن هنوز در گوش جان ایشان جاگیر ست۔

گروهی عملدار خلوت نشین	قدمهای خاکی دم آتشین
بیک نعره کوه از جا بر کنند	بیک ناله شهری بهم بر کنند
چو باد اند پنهان و چالاک پوی	چو سنگ اند خاموش و تسبیح گوی
سحرها بگریند چندانکه آب	فرو شوید از دیده شان کحل خواب

مراد ازین گروه اقطاب و اوتاد و ابدال و امثال ایشان که هر یکے بخدمتی مامور است و اختیار لفظ عملدار برای اظهار غرابت چه خلوت نشین عملدار نمی باشد و بالعکس و لفظ عملدار مشترک ست در معنی اهل خدمت و آنکه عمل بر کتاب و سنت باشد و اینجا همین مراد است و لفظ با از قدمها و دم محذوف چنانکه درین بیت ؎ سر برهنه انان سیر میکنند درویش ؛ که در قلم و بال هما نیز اگرم ست ؛ یعنی با سیر برهنه ۔ و مراد از قدمهای خاکی پاهای خاک آلوده است که کنایه از تهیدستی باشد و دم آتشین بمعنی دم گیرا و موثر و حاصل معنی بیت آنکه قوم مذکور گروهی اند از عملدار سنت و کتاب که در خلوت نشسته می باشند و نیز مفلس اند و دم گیرا و موثر دارند و در لفظ قدم و دم من حیث الاصطلاح ایهام ست و در واقع نیست چنانچه در قول او قدم باید اندر طریقت نه دم ؛ که اصلے ندارد دم بے قدم ؛ و در بعض نسخ بد نهاے خاکی و دمی بیای تنکیر و این رسم خط بعضے ست۔

فرس کشته از بس که شب رانده اند	سحرگه خروشان که وامانده اند
شب و روز در بحر سودا و سوز	ندانند از آشفتگی شب ز روز
چنان فتنه بر حسن صورت نگار	که با حسن صورت ندارند کار
ندادند صاحبدلان دل بپوست	وگر ابلهی داد بیمغز و پوست

می صرف وحدت کسی نوش کرد	که دنیا و عقبی فراموش کرد

و در بعض نسخ دم صبح نالان تا آخر فرس کنایه از قالب خاکی و حاصل معنے آنکه از بسکه شب بریاضت شاقه و محنت فقر و فاقه گزرانیده اند قالب ایشان از کار رفته و بآن آب و تاب نمانده و چون نزدیک است که هلاک شود باعتبار مایؤل الیه کشته گفته۔ و معهذا سحرگاه بسبب بلندی حوصلگی این خروش میکنند که وامانده ایم و بمقصود نرسیده ایم زیرا که بعد از اتمام سیر الی الله شروع در سیر فی الله است و این سیر را پایان نیست و درین اشارت ست بآنکه ما عبدناک حق عبادتک و شارح هانسوی گوید و میتواند که عبارت از نفس بود اسے بحکم موتوا قبل ان تموتوا نفس را کشته اند و بجاے رسیده لیکن نظر بکبریائی او هنوز در فریاد اند که ما عرفناک حق معرفتک و بعض محققین گمان برده اند که غالباً مراد از فرس قوت و طاقت بشریست که بسبب آن سعی واقع میشود پس حاصل معنے آن باشد که از بسکه شب رانده اند قوت و طاقت بشری از ایشان فانی شده انتهی۔ و این خلاف تحقیق ست چه از کلام محققین متحقق میشود که مرکب نفس ناطقه قالب انسانی ست نه قوت و طاقت بشری۔ و قول او وامانده اند اختیار این لفظ بجای وامانده ایم بصیغه متکلم مع الغیر خلاف مقتضی ست و این التفات بود از تکلم بغیبت نزد سکاکی۔

اگر صورت خوب را ننگرند	در آن سر صنع خدا ننگرند

و در عامه نسخ این بیت مکتوب نیست۔

حکایت

شنیدم که وقتی گدازاده	نظر داشت با پادشازاده
همی رفت و می پخت سودای خام	خیالش فرو برده دندان بکام

مصرع دوم معطوف بر می پخت و فاعل فرو برده خیال و شین ضمیر متصل منصوب بمعنے مضاف الیه دندان که از وی قطع شده با لفظ خیال ملحق گشته و مضاف الیه کام اعنی لفظ او محذوف ای خیال فرو برده بود دندان او را بکام او و دندان بکام فرو بردن کنایه از فائز شدن بمقصود است و حاصل معنے آنکه و او خیال میکرد که من بمقصود خود خواهم رسید و بعض محققین میفرمایند که این توجیه غلط ست چرا که درین صورت دندان بکام فرو بردن متعدی میشود و حال آنکه لازم است چه کنایه است از فائز شدن بمقصود چنانکه خود تصریح نموده تغلیط این توجیه غلط محض زیرا که ما تصریح کرده ایم باین که دندان بکام فرو بردن کنایه ست از فائز شدن بمقصود نه تصریح کرده ایم

باین معنی کہ ہر دو یکیست واین موجب آن نیست کہ دندان بکام فرو بردن فعل لازم باشد گو کہ مستلزم معنے فعل لازم ست و بینہما بُعد بعید۔

زمیدانش خالی نبودے زمیل | ہمہ وقت پہلوی اسپش چو پیل

قوله زمیدانش خالی نبودی تا آخر قلب ست ومدعا آنکہ میدان از وخالی نبودی لیکن چون متعارف آنست کہ ظرف را بجانب مظروف میبرند واینجا امر بالعکس ست پس برای رعایت این اعتبار کلام را قلب نمودند واز ین قبیل ست درین مطلع خواجہ شیراز ع الا ای طوطی گویای اسرار ٭ مبادا خالیت شکر ز منقار ٭ ومیل علامتی ست کہ برای چوگان بازے در میدان نصب کنند تا ہر حریف کہ گوی از ان بگذراند بازی را او بردہ باشد ونیز علامتی معہود کہ در راہہا برای معرفت مسافت نصب نمایند۔ اینجا ہر دو معنے محتمل۔ وچون در قول او بودی یای تنکیر مفید معنی استمرار ست پس حاصل معنی مصرع اول این باشد کہ چنانکہ میل لازم میدانست ہمچنان او ملازم میدان باز بگاہ پادشاہ زادہ بودے ومیتوان گفت کہ این مصرع جزای شرط محذوف ومصرع دوم معطوف بران ولفظ ہمہ ترجمۂ کل افرادی وصفت آن۔ وبعد از قول اسپش رابطہ ہر دو محذوف وپیل مراد از پیل سوارے باشد۔ وحاصل معنی آنکہ او ہر وقت کہ بادشاہزادہ چوگان بازی کردی از میدانش خالی نبودی مثل میل وہر وقت کہ پادشاہزادہ سوار شدے وپہلوے اسپش بودی مثل پیل وشارح ہانسوی گوید چنانچہ پیل شطرنج با ہمچو پیل فوج کہ پہلوے اسپ بود لیکن بمعنے اول واضح ست واین محل تامل چہ پیل شطرنج پہلوی اسپ وقت چیدن میباشد نہ ہمہ وقت پس بمعنے دوم واضح بود نہ اول۔

دلش خون شد و راز در دل بماند | ولی پایش از گریہ در گل بماند

پای در گل بماندن کنایہ از بند شدن پاے در چیزے۔ وقول او از گریہ در گل بماند کنایہ ست از گریہ سرشار وآن مستلزم ست فاش شدن راز را۔ وحاصل معنی آنکہ دلش از حرارت عشق سراپا خون شدہ بود وہنوز راز عشق بزبان فاش نمیکرد واز دل بیرون نمی آورد واز بسکہ اخفاے راز منظورِ او بود ضبط گریہ غماز ہم میخواست ولیکن میسر نمیشد ورفتہ رفتہ آنقدر جوش زد کہ پایش از گریہ در گل بماند ورازش بر ملا افتاد چنانچہ بیت لاحق نیز موید ہمین توجیہ ست۔

رقیبان خبر یافتند ش ز درد | دگر بار گفتند ش اینجا مگرد

شین ضمیر در مصرع اول در معنے مضاف الیہ درد ست کہ از دی قطع شدہ بالفظ یافتند ملحق گشتہ

ومصرع دوم معطوف بر خبر یافتند وشین ضمیر متصل منصوب ومقولۂ گفتند یعنی لفظ این کہ محذوف واینجا مگرد بیان آن۔ وحاصل معنے آنکہ وگفتند او را اینکہ بعد از ینجا مگرد ای نخواہی گشت۔ وآنچہ بعض محققین میفرمایند کہ لفظ دگر بار میخواہد کہ سابق ہم منع کردہ باشند واز ین بیت آن معلوم نمیشود عجب ست کہ شارح از ان غافل گذشتہ وتدارک ننمودہ انتہی مبنی بر سہو ست از تحقیق شارح فتامل۔

دمی رفت و یاد آمدش روی دوست | دگر خیمہ زد بر سر کوی دوست

بعد از لفظ رفت کاف فجائیہ محذوف۔ وحاصل معنے آنکہ دمی از انجا بجاے دیگر نقل کردہ بود کہ ناگاہ یاد آمد او را روی دوست پس دم دیگر از انجا برگشتہ آمد وباز ہمانجا تمکن ورزید۔

غلامی شکستش سر و دست و پای | کہ باری نگفتم کہ اینجا میای
دگر رفت و صبر و قرارش نبود | شکیبائی از روی یارش نبود
مگس وارش از پیش شکر بجور | براندندے و باز گشتے بفور

معطوف شکست یعنی وگفت محذوف ومصرع دوم بیان مقولۂ آن۔ ولفظ بارے برای تکیہ کلام ومیای نہی از آمدن ومیای از پائیدن بیای فارسی بمعنے قیام کردن ہر دو محتمل۔ وبعض محققین میفرمایند کہ ملتو اند کہ لفظ بارے درینجا بمعنے یکبار بود بلکہ ہمین اولی ست چرا کہ تا لفظ را معنے باشد بمعنے زاید نباید گفت انتہی۔ باید دانست کہ معنی زیادت حرف آنست کہ اصل معنے بغیر آن مختل نمیشود نہ آنکہ ہیچ فائدہ در آوردن آن نیست بلکہ فائدہ یا ست معنوی باشد یا لفظی۔ معنوی چنانچہ تاکید معنے ومن استغراقیہ وبا کہ زاید میشود در خبر ما ولیس و لفظی چنانکہ تزئین وتحسین لفظ وبودن لفظ بزیادت آنہا فصیح یا بودن کلمہ یا کلام بسبب آنہا آمادہ برای استقامت وزن یا برای حسن سجع وغیر ذلک۔ وجائز نیست خلوے بودن آن حروف از احدی الفائدتین والا آوردن آنہا عبث باشد واین جائز نیست در کلام فصحا خصوصًا در کلام باری تعالی چنانچہ صاحب فوائد ضیائیہ در مبحث حروف زیادت بدان تصریح فرمودہ۔ وقول او چوب وسنگ بحذف مضاف ست۔ وحاصل معنے آنکہ آدمی را اینقدر صبر وتحمل نمی باشد بر خوردن چوب وسنگ۔

بگفت این جفا بر من از مہر دوست | نہ شرطست نالیدن از دست دوست

در لفظ او اضمار قبل الذکر ومضاف الیہ مہر یعنی لفظ رضا محذوف۔ وحاصل معنے آنکہ این جفا کہ بر من میکنند بر وفق رضاے دوست ست نہ بغرض نفسانی ایشان پس اگر از دست ایشان بنالم

از دست دوست نالیده باشم و این کفر محبت ست. و در بعض نسخ از جور او ست و نالیدن از جور دوست و درینصورت لفظ از بیانیه و لفظ جور وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه بود و درین اشارتست بآنکه این جفا بر من جفاے ایشان نیست بلکه جفاے اوست.

من اینک دم دوستی میزنم	اگر دوست دارد وگر دشمنم

من مبتداے موصوف و ما بعد صفت آن بتقدیر کاف. و خبر این مبتدا محذوف و مصرع دوم تتمه خبر مذکور و لفظ اگر هر دو جا ادات عنادست. و حاصل معنی آنکه منکه اینک دم دوستی او میزنم مرا در رد و قبول پیش او اختیار نیست خواه دوست داشته باشد خواه دشمن. و تواند که من مبتدا و دم دوستی میزنم خبر و اینک ظرف آن و مصرع دوم مصدر بادات شرط و جزاے این شرط معطوف این جزا هر دو محذوف و جمله شرطیه خبر مبتداے محذوف و این جمله معطوف بر مصرع اول بود و حاصل معنے آنکه او اگر دوست دارد مراد اگر دشمن دارد مرا در هر دو صورت مختارست و مرا رضاے او در کار و در نسخ معتبره من از جان دم دوستی میزنم ؛ گر او دوست دارد وگر دشمنم ؛ و درینصورت تقدیم قول او از جان براے افاده معنی حصر بود.

ز من صبر بے او توقع مدار	که با او هم امکان ندارد قرار
نه نیروے صبرم نه جاي ستیز	نه امکان بودن نه پاے گریز

کاف اضرابیه. و حاصل معنی آنکه این خود توقع بیجاست که در جدائی او توانم شکیفت بلکه در عین وصل هم شکفتن امکان ندارد و غرض که در هر صفت مجبورم و در هر صورت معذور سه نه تاب وصل دارم و نے طاقت جدائی.

مگو زین در بارگه سر بتاب	وگر سر چو میخم نهد در طناب

مفعول مگو و علت آن هر دو محذوف. و زین در تا آخر بیان آن و فاعل نهد ضمیرے که راجع بطرف محبوب ست و مصرع دوم شرط معطوف بر علت محذوف و جزاے این شرط و علت آن نیز محذوف و در بعض نسخ. در و بارگه بواو عطف و این ظاهر ابراے توضیح مدعاست اے مگو این که ازین در و ازین بارگاه سر خود را بتاب و بر وزیرا که اعراض از آن بهیچ گونه امکان ندارد و اگر سر مرا مانند میخ در طناب نهد گو بنه چرا که امثال این عقوبت بر من شاق نیست. و در بعض دیگر بجاے نهد لفظ کشد و در بعض نهی بصیغه خطاب و درینصورت مخاطب این نیز همان معنی بلفظ گوست. و تواند که وگر بواو عطف نباشد بلکه اگر بالف ترجمه آن وصلیه بود و اگر

گفته شود که تلفظ بلفظ گویا ما بعدش غیر قبیح ست. گوییم که این فائده نمی بخشد چرا که اگر چنین عبارت در یک جا واقع می شد این توجیه را مدخلے می بود لیکن در صورتیکه در مواضع بیا آمده باشد پس اگر در هر جا قائل بآن شویم این استبعاد کلے دارد و اگر در بعض جا شویم و در بعض جا نشویم این ترجیح بلا مرجح ست.

نه پروانه جان داد در پاي دوست	به از زنده در کنج تاریک اوست

کاف اضرابیه و ضمیر او اول راجع بطرف پروانه و ثانی بطرف دوست اي شمع. و کنج تاریک کنایه از پلے شمع و چراغ که البته تاریک میباشد. و حاصل معنی آنکه تو که می پنداری که پروانه جان خود را در پاے دوست داده است چنین نیست بلکه او زنده است در کنج تاریک دوست و همانجا او وا دارد و مختار شارح هانسوی گفته. نه پروانه جان داد در پاے دوست ؛ به از زنده در کنج تاریک اوست ؛ ضمیر اوست راجع بطرف پروانه و معنی بیت بطریق استفهام انکارے و حاصل معنے آنکه پروانه که در پاے دوست جان داد بهترست از آنکه در کنج تاریک خود که آنجا شمع نبود زنده باشد انتهی. و این محل نظرست چه نگویند که او در خانه اوست بلکه او در خانه خودست و درینصورت مرجع ضمیر او همان دوست باشد. و در بعض نسخ. و دو صد جان گرم هست قربان اوست ؛ و این نسخه بسیار سقیم و معنے آن سراپا تکلف بلکه بکلام بلغا نمی آید.

بگفت ار خوری زخم چوگان او	بگفتا بپایش در افتم چو گو

قول او ار خوری زخم چوگان او شرط و جزاے این شرط اعنی پس بعد این چه کنی بگریزے یا پا بر جا باشی محذوف و مصرع دوم جواب مصرع اول. و در بعض نسخ بیت لاحق اینست بگفت ار کند زخم چوگانت ریش ؛ بگفتا چو گو آرمش سر به پیش ؛ بر متامل پوشیده نیست که این بیت باندک تغیر همان بیت سابق ست لفظاً و معنےً.

بگفتا سرت گر ببرد به تیغ	بگفت اینقدر هم نباشد دریغ
مرا خود ز سر نیست چندان خبر	که تیغ ست بر تارکم یا تبر

قول او گرت سر ببرد به تیغ شرط و جزاے این شرط اعنی پس چه کنی ببر بدین سر تن دهی یا نه دهی محذوف و مصرع دوم جواب مصرع اول و لفظ هم مفید بمعنے اشتراک بین الامرین و بیت دوم علت دریغ نبودن. و مصرع دوم از وے بیان چندان. و حاصل معنی آنکه اگر او سر ترا ببرد به تیغ پس چه کنی ابر بریدن سر تن دهی یا نه دهی در جواب آن گفت که اینقدر هم دریغ نیست یعنی

چنانچه از خوردن زخم چوگان او دریغ ندارم همچنین از سر بریدن و به تیغ تیز دریغ ندارم از برای آنکه در محبت او چنان محو مستغرقم که هیچ معلوم نمیشود که بر سر من تیغ رانده است یا تبر۔ و در بعض نسخ نگفت نیقدارم بود شتنی دریغ: مرا خود کجا باشد از سر خبر: که تاج ست بر تارکم یا تبر: درین صورت میتوان گفت که جزاے این شرط محذوف شده و علت آن بجاے آن آمده۔ و بیت دوم علت دیگر ست۔ و حاصل معنے آنکه اگر سر ترا ببرد بتیغ پس چه کنی در جواب آن گفت که گو ببرد زیراکه اینقدر سر را دریغ نتوان داشت یعنی سر چنین چیز نیست که ازو دریغ داشته شود زیراکه پیش عاشق همه چیز سهل ست و من بسبب استیلاے عشق او از جان بے خبرم که نمیدانم که بر سر من تاج گذاشته است یا تبر رانده۔

یکے را که معشوق باشد یکے | نیازارد از وے بهر اندکے
بکن با من ناشکیبا عتیب | که در عشق صورت نه بندد شکیب
چو یعقوبم ار دیده گردد سپید | نبرّم ز دیدار یوسف امید
یکے کاتش بوسید روزے جوان | برآشفت و برتافت ازوی عنان

قول او نیازارد از وے بهر اندکے اے آزرده نمیشود ازوے از صد در هر امر سهلے چون از جرم و دشنام و مانند آن۔

بخندید و گفتا عنان بر مپیچ | که سلطان عنان بر نه پیچد ز هیچ

در بعض نسخ بنالید و گفتا تا آخر۔ و در بعض دیگر که سلطان سر خود نه پیچد ز هیچ۔ اے از کسے که معدوم و لاشی ست بجنب کبریا و عظمت شان وے۔ و بعض محققین میفرمایند که در صورتیکه هیچ بمعنے معدوم و لاشی تنها بود خصوصیت بسلطان ندارد هیچکس از چنین کس عنان نه پیچد پس میتوان گفت که هیچ درینجا بمعنے هیچ کس ست یعنی بادشاه از کسے عنان نه پیچد که صورت گریزست و چون معنے هیچ لاشی نیز هست ایهامی پیدا کرده انتهے قوله و در صورتیکه تا قول او عنان بر نه پیچد این بر تقدیریست که شارح معدوم و لاشے محض گفته باشد و حال آنکه معدوم و لاشے اضافی مراد است چنانچه قید بجنب کبریا دال ست بر آن و قول پس می توان گفت تا قول او صورت گریزست نیز محل تامل چه عنان پیچیدن سلاطین از مخالفان بسبب مخالفت از ایشان در وقت تنهائی و عدم اقتدار از لوازم حزم و احتیاط ست۔ پس برین تقدیر قول او از هیچکس کلیتہً صحیح نباشد۔

مرا با وجود تو هستی نماند | بیاد خودم بت‌پرستی نماند

صحیح بیاد توام خودپرستی نماند۔

گرم جرم بینی مکن عیب من | توئی سر برآورده از جیب من

میم ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه جرم است که ازوی قطع شده با لفظ گر ملحق گشته۔ و حاصل معنے آنکه بمقتضاے بشریت اگر از من جرمی معلوم تو شود مرا بآن جرم عیب مکن که از بسکه در محبت تو محو و لاشی شده ام اثرے از وجود من با من نمانده بلکه همین عین تو گشته است پس هرچه از من صادر شود در حقیقت مصدر آن تو باشی نه من۔ و در بعض نسخ اگر جرم تا آخر و در نسخ معتبره برین نحو دیدم مکن عیب من توئی تا آخر۔

بدان زهره دستت زدم در رکاب | که خود را نیاوردم اندر حساب
کشیدم قلم بر سر نام خویش | نهادم قدم بر سر کام خویش

در بعض نسخ ازان روے دست زدم تا آخر۔ بهر تقدیر مصرع دوم بیان ازان روے یا بدان زهره۔ و خود را در حساب نیاوردن کنایه از هستی و نابود پنداشتن و مصرع دوم از بیت دوم معطوف بر اول و هر دو متفرع بر معنے بیت اول ست یعنی چون خود را بحساب در نمی آرم کشید قلم بر نام خویش و آن را محو کردم و قدم بر سر کام خود نهادم یعنی مطلب خود را پامال نمودم پس حالا اگر نام ست نام تست و اگر کام ست کام تست از نام و کام من نشانے نمانده۔ و تواند که مصرع اول از بیت دوم معطوف بر قول او خود را نیاوردم اندر حساب۔ و قدم بر سر کام نهادن کنایه از فائز شدن بمقصود و مصرع دوم جزاے شرط محذوف بود یعنی و چون چنین و چنین کردم پس فائز بمقصود خود شدم۔

مرا خود کشد تیر آن چشم مست | چه حاجت که آری بشمشیر دست

لفظ خود براے تکمیه کلام۔ و بجاے لفظ آری که بصیغه خطاب از ماده آوردن ست بعضے وقت نفشیان بازی به تحتانی و زای معجمه از ماده بازیدن بمعنے حرکت دادن گمان برده اند۔ و در صورت در ساحه هما تحریف باشد و معنے بیت آنکه هرگاه تنها تیر آن چشم که کنایه از نگاه کشنده است در کشتن من کفایت میکند پس چه حاجت که دست خود را بطرف شمشیر حرکت دهی و برنجانی۔

تو آتش به نی در زن و درگذر | که در بیشه نے خشک ماند نه تر

آتش کنایه از عشق و نے کنایه از وجود عاشق که از غیر خالی و از محبوب مالی ست و مانند بمعنی

خو امید گذاشت نیز محتمل۔ وفاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف آتش ست۔

حکایت

شنیدم که بر لحن خنیاگرے	برقص اندر آمد پری پیکرے
نه دلهای شوریده پیرامنش	گرفت آتش شمع در دامنش
پراگنده خاطر شد و خشمناک	یکے گفتش از دوستداران چه باک
ترا آتش ای دوست دامن بسوخت	مرا خود بیکبار از من بسوخت

آتش شمع باضافت۔ وقول او چه باک که بعد ازین بیاید متعلق آن اعنے ازین آتش درگرفتن محذوف وبیت لاحق علت آن۔ ودر بعض نسخ آتشین شمع۔ وبعض محققین مے گویند که این موافق محاوره نیست چه آتش در دامن گرفتن روزمره است نه شمع آتشین در دامن گرفتن کما لا یخفے علے واقف اسلوب الکلام انتهی بر واقف اسلوب کلام مخفے نیست که منشاء این انکار از عدم اطلاع است بر صنعت تجرید که درین بیت واقع شده وآن چنان بود که انتزاع کرده مے شود از امر ذی صفت امری دیگر مثل آن امر ذی صفت دران صفت برای مبالغه کمال آن صفت وآن اقسام ست یکی تجرید بفی چنانچه در بیت ما نحن فیه لفظ از دلها شوریده منتزع فیه۔ وآتشین شمع بتقدیم صفت بر موصوف منتزع ومضاف آتشین شمع اعنے لفظ آتش محذوف۔ وفاعل گرفت نیز همان آتش۔ وحاصل معنے آنکه دلهای شوریده که پیرامن آن پری پیکر اجتماع داشتند در سوزش بجدی رسیده بودند که ازان آتش دلها شمع آتشین منتزع بود آتش این آتشین شمع در دامن آن پری پیکر درگرفت۔

اگر یاری از خویشتن دم مزن	که شرک ست با یار و با خویشتن

این بیت مقوله شیخ ست در جواب قائل بیت سابق اعنے ترا آتش تا آخر ومعطوف علیه با خویشتن ومتعلق لفظ با هر دو محذوف وحاصل معنی آنکه اگر دعوی محبت میکنی از هستی خود دم مزن وخویشتن را محض مرده پندار زیرا که شرک ست با یار بودن و با خویشتن بودن۔

کسانی که آشفته دلبرند	بآرام خویش از غم دیگرند

اگر عاشقی تا آخر این هر دو بیت الحاقی ورکاکت الفاظ دال ست بران۔

حکایت

چنین دارم از پیر داننده یاد	که شوریده سر بصحرا نهاد

پدر در فراقش نخورد و نخفت	پسر را ملامت بکردند و گفت

پیر داننده ای دانشمند ودر بعض نسخ چنین گفت پیرے مبارک نهاد وبجای ملامت بکردند ملامت گرفتند۔

از آنگه که یارم کس خویش خواند	دگر با کسم آشنائی نماند

ای ازان وقت که یار من ازان خویش خوانده است مرا من بعد با کسے آشنائی نمانده است مرا

بحقش که تا حق جمالم نمود	دگر هرچه دیدم خیالم نمود
نشد گم که روی از خلائق بتافت	که گم کرده خویش را باز یافت
پراگندگانند زیر فلک	که هم دد توان خواندشان هم ملک
ز یاد ملک چون ملک نارمند	شب و روز چون دد ز مردم رمند
قوی بازوانند کوتاه دست	خردمند شیدا و هشیار مست

ودر شین ضمیر اضمار قبل الذکر ست یعنی سوگند راستی ودرستی او که حق ست که ازان باز که حق جمال خود مرا نمود بعد ازین هرچه محسوس من شد محض خیال بے فانی وناپائدار نموده ودر مصرع دوم از بیت دوم کاف بمعنے هر که مبتدای اول موصوف ومابعد صفت آن۔ وروی از خلائق بتافت خبر مبتدای دوم محذوف اعنے لفظ او وجمله خبر مقدم بر مبتدای اول واین جمله بدخول کاف مابعد شنیدم وازین بیت شروع مقوله شیخ ومفاد او آنست که هر که گم کرده خویش را یافت او از خلق اعراض نموده ومدعای اصلی این ابیات آنکه هر که نیافته خود را که عبارت از ذات واجب الوجود است تعالی شانه یافت او از خلق اعراض نموده واقعی هم همین ست زیرا که وجه خصوصیت گم کرده یافتن هیچ نیست نیافته یافتن او سبب اعراض از خلق ست ودر بعض نسخ مصرع اول چنین که رخ از خلق عالم بکلی بتافت۔ ومختار شارح هانسوی نشد گم که روی از خلائق بتافت کاف در مصرع اول از بیت دوم بمعنے هر که وفاعل فعل نشد گم نیز همان۔ ودر مصرع ثانی مفید اضراب یعنی هر که روی از خلائق بتافت واز صحبت مردم گریزان شد او گم نشد بلکه گم کرده خود را که عمرے در طلب وجستجوی او حیران وسرگردان بود یافت انتهی۔ وقول او پراگندگانند تا آخر حکایت بیان فنا ختن محقق از مقلد بصفات متضاد ونارمند مخفف نیارامند ای آرام نمیگیرند۔

گه آسوده در گوشه خرقه دوز	گه آشفته در مجلسی خرقه سوز
نه سودای خودشان نه پروای کس	نه در کنج توحیدشان جای کس

خرقه دوز حال ست انذ آسوده و خرقه سوز از آشفته پس حاصل معنی آن باشد که گاهے در گوشه آسوده اند بجائے که خرقه می دوزند و گاهے آشفته اند در مجلسے در حالے که خرقه خود را می سوزند و توان که خرقه دوز و خرقه سوز هر کدام صفت باشد اے گوشه که در ان خرقه میدوخته باشند و مجلسے که در ان خرقه میسوخته باشند و آن عبارت از مجلس وجد و سماع ست - و قول او نه سودائے شان خود صحیح نه سودائے خودشان -

پریشنده عقل و پراگنده هوش	ز قول نصیحت گر آگنده گوش
بدریا نخواهد شدن بط غریق	سمندر چه داند عذاب الحریق
تهیدست مردان پر حوصله	بیابان نوردان بے قافله

در بعض نسخ بر آشفته عقل و مفاد هر دو یکے ست و کلمهٔ از برائے اعراض و متعلق آن اعنے معرض اند - و همچنین متعلق آگنده اعنی از پنبه هر دو محذوف - و حاصل معنی مصرع دوم آنکه از قول ناصح معرض اند و گوش خود را به پنبه آگنده دارند تا نصیحت او نشنوند زیراکه عشاق نصیحت شنو نمی باشند و چون بیان قید اهم تبود بلفظ آگنده پسند کرده - و ظاهر السبب این دقت که بخاطر بعض ائمه لغت نرسیده این مصرع را چنین گمان برده اند و قول نصیحت گران کند گوش اعنے نصیحت گران بصیغهٔ جمع و کند گوش بضم کاف تازے و تفسیر آن بگم شنو کرده اند -

ندارند چشم از خلائق پسند	که ایشان پسندیده حق پسند

پیش ازین گذشت که تو هرگز مبین شان بچشم پسند - که ایشان تا آخر - و درین صورت مصرع دوم مکرر باشد -

عزیزان پوشیده از چشم خلق	نه زنار داران پوشیده دلق
پر از میوه و سایه ور چون رزاند	نه چون ما سیه کار و ازرق رزاند
بخود سر فرو برده همچون صدف	نه مانند دریا بر آورده کف

مصرع اول مطابق ست حدیث قدسی که اولیائے تحت قبائے لا یعرفهم غیرے - و دوم موافق بقول مشائخ که کم مومن فی قباء و کم کافر فی عباء - و ازرق رز یعنے رنگ کننده کبود -

گرت تخم بیارست از ایشان رمی	که دیو اند در صورت آدمی

در بعض نسخ گرت چشم عقل ست - بهر تقدیر مرجع ضمیر ایشان زنار داران وغیره و مصرع دوم بیان علت امر بر میدن -

نه مردم همین استخوانست و پوست	نه هر سر که بینی که مغزی دروست
نه سلطان خریدار هر بنده ایست	نه در زیر هر ژنده زنده ایست
اگر ژاله هر قطره دُر شدے	چو خرمهره بازار ازو پُر شدے

کلمهٔ نه ترجمه لا مشبه بلیس و مردم اسم و همین استخوانست و پوست خبر آن معطوف آن بکلمهٔ اضراب محذوف و برین قیاس مصرع ثانی - و بعد از قول او بینی لفظ چنین محذوف - و قول او که مغزے تا آخر بیان - و قول او ست بمعنی باشد - و حاصل معنی آنکه مردم عبارت از همین استخوان و پوست نیست بلکه عبارت از انسان که حقیقت انسانیت و معنی آدمیت دروے یافته شود و هر سرے را که مے بینی چنین نیست که مغزے داشته باشد بلکه این قسم بسیار سر عزیز و کمیاب ست و در بعض نسخ مبینید بصیغهٔ جمع مخاطب حاضر و درین صورت کاف که بواسطه تکلفات ست بطرف پشود غائبش در خطاب لازم می آید که سابق مفرد بود و اینجا بصیغه جمع - و توان که ببینند بصیغه جمع غائب بود و علی التقدیرین این قسم تفاوت مضائقه ندارد و در کلام اساتذه مے آید - و قول و بازار ازو پر شدے بحذف متعلق اے از آن در - و در بعض بازار از و اے هر بازار از در -

چو غازی بخود بر نه بندند پاے[1]	که محکم رود پاے چوبین ز جاے
حریفان خلوت سرائے الست	بیک جرعه تا نفخهٔ صور مست

در بعض نسخ چو تور سے نسازند از چوب پاے - تا آخر و بهر تقدیر حاصل معنے آنکه ایشان که شب و روز در سیر الی الله و فی الله اند مانند ریسمان باز بپاے چوبین سیر نمے کنند زیراکه انجامش موجب رسوائی ست -

به تیغ از غرض بر نگیرند چنگ	که پرهیز و عشق آبگینه ست و سنگ

و در بعض نسخ بر ندارند چنگ بهر تقدیر با سببیه و تیغ بحذف مضاف اعنی لفظ بیم - و متعلق بر نگیرند اعنی از دامن مقصود محذوف و مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول و پرهیز عبارت از صیانت نفس از ارتکاب بر مناهی - و بعض محققین میفرمایند که مراد از پرهیز درینجا بیم ست که سبب پرهیز باشد و لفظ تیغ مناسب آن نسبت به تیغ مجاز ست - و مراد بیم از تیغ پس حاصل معنی آن باشد

[1] الست کنایت از آیه کریمه است که فرمود خداوند تعالی جل شانه در عالم ارواح الست بربکم اے آیا من پروردگار و معبود شما نیستم - همه گفتند بلے ۱۲ -

[2] تام ولاکفرا ایست که باز یگرے و سرایکدن بکوچه باپیشهٔ ادیشان باشد ۱۲ -

که به بیم تیغ از غرض اصلی که وصل معشوق ست دست بر ندارند چرا که بیم جان و عشق مثل شیشه و سنگ با هم تضاد دارند و این محل تامل زیرا که پرهیز بدین معنی هیچ جا دیده نشده و معهذا در اکثر تالیفات و تصنیفات خود می آرند که بمجاز نیز استعمال شرط ست چنانچه در شرح این بیت عرفی هم قائل آن شده سے بره انا هوان مرتع جا هست حمل ؛ تا آخر۔

حکایت

یکی شاهدی در سمرقند داشت که گفتی بجای سمرقند داشت

سمرقند بفتحتین افسانه و درینجا مطلق حدیث و درین اشارتست بآنکه حدیث او در حلاوت مثل قند بوده

جمالش گرو برده از آفتاب ز شوخیش بنیاد تقوی خراب

مصرع دوم معطوفست بر مصرع اول و بدیهی ست که هر عمارت بر بنیاد بپا باشد و از انهدام عمارت خلل در بنیاد نمیشود و هرگاه بنیاد خراب شده باشد یقینست که من بعد اثرے از عمارت نخواهد ماند۔

تعالی الله از حسن تا غایتی که پنداری از رحمتست آیتی

و در بعض نسخ از رحمتش و درین صورت ضمیر شین راجع بطرف باری تعالی بود - و آنچه بعض محققین نوشته که راجع ست بطرف شاهد و آن مفعول دوم پنداری ست و موافق محاوره هم همین ست چرا که میگویند فلان کس آیه رحمت ست نه آیت رحمت خدا و موافق نسخه اول کلمه از عوض اضافت محل تامل است زیرا که ضمیر شین مفعول که متصل باسم باشد و همچنین کلمه از عوض اضافت هیچ جا بنظر نیامده من ادعی فعلیه السند و در بعض النسخ از رحمت ست و این واضح است

همی رفتی و دیدها در پیش دل دوستان کرده جان برخیش

برخی بفتح موحده و خای معجمه قربان و فدا - و دیدها در پیش معطوف بر ضمیرے که فاعل فعل همی رفتی است و دیدها بمعنی نظرها و مضاف الیه آن اعنی نظارگیان و بعد از لفظ کرده رابطه محذوف و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و حاصل معنی آنکه همی رفتی آن شاهد و نظرهای نظارگیان در پے او همی رفتی و دل دوستان جان خود را قربان و فدای او کرده بود و شارح هانسوی نوشته که ظاهرا چنان می نماید که خوی بواو معدوله بمعنی عرق باشد و در محاوره مشهورست که میگویند که جا که عرق آن دوست بیفتد جان خود بدهم چنانچه حضرت میر خسرو علیه الرحمه میفرمایند سے لاله دلخون شده داد بباد ؛ خون خود آنجا که خوی گل افتاد ؛ و درین نظرست زیرا که درین قسم واقع در محاوره هند میگویند که خون خود بریزم نه که جان خود بدهم چنانکه در بیت نیز اشاره بدست بس

بدین تقدیر نه ترجمه عبارت هندیان باشد و نه موافق محاوره فارسیان چه جان برچیزے کردن مستعمل نیست بلکه در سر چیزے یا کارے کردن بمعنی صرف کردن چنانچه هم درین حکایت بیاید سے نه پندارم این کام حاصل کنی ؛ مبادا که جان در سر دل کنی ؛ و خواجه شیرازی سے دوش من دوش بدوشش تو رسید که ست دلم ؛ خواهد امروز که جان در سر آن دوش کنم ؛ و در بعض نسخ دل و جان عشاق می از میش - و درین صورت می کنایه از عشق و محبت یا از لب و چشم محبوب بود۔

نظر کرد آن دوست در وی نهفت نگه کرد باوی به تندی و گفت

که اے خیره سر چند پوئی پیم ندانی که من مرغ دامت نیم

گرت بار دیگر ببینم به تیغ چو دشمن ببرم سرت بی دریغ

خیره سر بیوج و شلایین و حاصل معنی آنکه روزے بحسب اتفاق آن عاشق نظر کرد بسوے محبوب پنهان از نظر محبوب و محبوب آنرا بدید و در جواب آن نگاه تند روے نگریست و گفت که اے چنین و چنین ۔ و در بعض نسخ بارے بمعنی یک نوبت و در عامه نسخ نظر کرده بیای تنکیر برای استمرار ست۔

کسے گفتش اکنون سر خویش گیر و زین سهلتر مطلبے پیش گیر

نه پندارم این کام حاصل کنی مبادا که جان در سر دل کنی

سهل تر درینجا بمعنی سهل و از اعراضیه است نه تفضیلیه و الا منافی مقصود میشود چه غرض ناصح آن نیست که این مطلب خود آسان ست ازین آسانترے اختیار کن بلکه مدعا آنست که ازین مطلب دشوار اعراض کرده مطلبے آسان پیش گیر۔

چو مفتون صادق ملامت شنید بدرد از درون ناله بر کشید

که بگذار تا زخم تیغ هلاک بغلطاندم لاشه در خون و خاک

اگر پیش دشمن بگویند دوست که این کشته دوست و شمشیر اوست

و در بعض دیگر بگرداندم لاشه تا آخر بهر تقدیر مصرع اول از بیت اول شرط و مصرع دوم با مابعد خود جزاے آن و معطوف بر کشید اعنی و گفت محذوف و بیت دوم تا آخر بیان مقوله آن و حاصل معنی آنکه ناله بر کشید و گفت که اکنون وقت ملامت نیست اینقدر فرصت میخواهم که زخم تیغ هلاک چنان و چنین کند و هرگاه باین دولت فائز شده باشم شاید که پیش دشمن و دوست این حرف بگویند که این عاشق کشته دوست و شمشیر اوست و من در زمره عشاق امتیاز یافته باشم. و بر متامل پوشیده

نیست که ازین کلام مستفاد میشود که عاشق مذکور خواهان آوازهٔ خود بوده چه علت غائی کشته شدن خود را چنان مقرر کرده که پیش همه کس بگویند که فلانی کشتهٔ دست و شمشیر فلانیست و این منافات دارد با عشق واقعی و قول او مفتون صادق نیز ازین معنی ابا میکند پس ناچارست که بیت اخیر را قائل بالحاق آن شویم و از جای خود بر اندازیم که درینصورت با بیت لاحق ربط تمام پیدا می شود و یعنی نمی بینم از تا آخر و میتواند که مراد از دشمن شیطان یا رقیب و دوست بدون واو عطف باشد و حاصل معنی آنکه چون چنان واقع شود شاید که دوست پیش دشمن بگویند که فلانی را فلانی بدست خود کشت و او بمدعای خود رسید و از استماع این سخن دشمن مذکور سوخته شود و عیش بر و منغص گردد پس برین تقدیر علت غائی کشته شدن او سوزش دشمن خواهد بود نه اظهار عشقبازی او۔

نمی بینم از خاک کویش گریز	به بیداد گو آبرویم بریز

گریز درینجا بمعنی گریختن ست و حاصل معنی آنکه هرگاه حال چنین ست که از خاک کوی او گریختن متصور نیست پس یا آن بیداد ای ظالم که داو ندارد بگو که آبروی مرا بریز و مطلب خود حاصل کند و تواند که مصرع دوم جزای شرط محذوف و جمله شرطیه معطوف بر مصرع اول و بیداد بمعنی ظلم بود یعنی و اگر او بظلم آبروی مرا بریزد پس بگو که بریز که من از بیم آن بجای دیگر نقل نخواهم کرد۔

مرا توبه فرمائی ای خودپرست	ترا توبه زین گفتن اولیترست

متعلق توبه فرمائی محذوف۔ و فرمائی بیای خطاب و زین گفتن اشاره بتوبه فرمودن و لفظ خودپرست درینجا بسیار بموقع واقع شده۔ و درین اشارتست بآنکه هرگاه تو خودپرست باشی و مرا توبه فرمائی از عشق پس ترا توبه کردن از چنین فرمودن بهتر باشد۔

ببخشای برمن که هرچه او کند	اگر قصد خونست نیکو کند
بسوزاندم هر شبی آتشش	سحر زنده کردم ببوی خوشش
اگر میرم امروز در کوی دوست	قیامت زنم خیمه پهلوی دوست

اگر ترحم بان وصلیه و این کاف علت بمعنی عنه و هرچه او کند مبتدا و نیکو کند خبر آن و موقعش پیش از قول او و اگر قصد خونست که از جهت تعقید لفظی بعد از وی واقع شده۔ و حاصل معنی آنکه منکر بخشایش ترا بر خود نمیخواهم سببش آنست که به یقین میدانم که هرچه او میکند نیکو میکند اگرچه قصد خون داشته باشد قول او زنده کردم تا آخر زنده شدن و مردن در بیان عشق اصطلاحی ست

دیمچنین سوختن۔ و قول او قیامت زنم بحذف حرف در ای در روز قیامت۔

مده تا توانی درین جنگ پشت	که زندست سعدی که عشقش بکشت

درین جنگ اشاره بعشق که آدمی دران کشته و فانی گردد و حاصل معنی آنکه ناممکن ست درین جنگ پشت مده که اگر کشته شوی زندگانی جاوید خواهی یافت چنانچه که سعدی زنده است بسبب کشته شدن از دست عشق۔

حکایت

یکی تشنه میرفت و جان می سپرد	خنک نیکبختی که در آب مرد
بدو گفت نابالغی کای عجب	چه مردی چه سیراب و چه خشک لب

مصرع دوم از بیت اول مقولهٔ مسیفت و نابالغ کنایه از ناقص در عشق از عالم ذکر عام و ارادهٔ خاص و مکرر گذشته که تکرار کلمهٔ چه افادهٔ معنی مساوات می کند۔

بگفتا نه آخر دهان ترکنم	که تا جان شیرینش در سر کنم

شارح هانسوی نوشته که این بیت بطریق استفهام ست یعنی تا جان شیرین در سیراب کنم و بدو دهم نه آخر دهان ترکنم ای البته دهان ترکنم و بکام دل برسم و سوای این معنی دیگر نظر بسیاق و سباق وجه صحت ندارد کما لا یخفی علی المتامل و بعضی از محققین می فرمایند که لفظ نه برای نفی تسویه است که حاصل کلام معترض بود و کاف صدر مصرع دوم تعلیلیه و قول او تا جان شیرینش تا آخر شرط و قول او آخر دهان ترکنم جزا و تقدیم جزا از جهت بسیار مطلوب و مرغوب بودن آنست۔ و حرف تا در محل لفظ چه استعمال یافته پس حاصل معنی آن باشد پس گفت آن تشنه که تسویه سیرابی و خشک لبی در مردن درست نیست چرا که چون جان شیرین را فدای آب کنم آخر در غوطه خوردن دهان تر خواهد شد و دران دم عذاب تشنگی نخواهد ماند گو بعد از ان بمیرم و در خشک لبی این هم نیست انتهی این توجیه بسیار خوبست اما آنچه در بعض نسخ واقع شده که تا جان شیرینش در سر کنم از این توجیه ابا میکند و معهذا استعمال حرف تا در محل لفظ چو نیز محل تامل و در بعض دیگر که تا جان شیرین دران سر کنم و درینصورت قول او آن سر اشاره بدهان ترکردن باشد۔ و تواند که ترکیب محمول بر قلب و مشار الیه لفظ آن لفظ آب بود ای در سر آن آب۔

فتد تشنه در آبدان عمیق	که داند که سیراب میرد غریق

این بیت بطریق تمثیل ست و حاصل معنی آنکه تشنه که دیده و دانسته در آبدان عمیق می افتد بسببش

آنست که او معلوم کرده است که غریق سیراب می میرد نه در حسرت آب که آن عذاب الیم ست۔

اگر عاشقی دامن او بگیر	وگر گویدت جان بده گو بگیر

بنای قافیه این بیت بر او۔ وگو۔ و بگیر ردیف۔ و در بعض نسخ گو بمیر از مادهٔ مردن و این غلط محض۔ و مرجع ضمیر او محبوب۔ و فاعل گوید ضمیر یست که راجع بطرف اوست۔ و حاصل معنی آنکه اگر عاشق صادقی دامن محبوب را محکم بگیر و از دست مده و اگر ترا تکلیف کند که جان بده همان زمان بگو که بگیر و توقف مدار۔

بهشت تن آسانی آنگه خوری	که بر دوزخ نیستی بگذری
دل تخم کاران بود بارکش	چو خرمن بر آید بخسپند خوش

شارح هانسوی نوشته که مضمون این بیت نظر بر آنست که هیچ یکی از اصحاب جنت بی عبور بر دوزخ در جنت نخواهد رفت چنانچه از آیهٔ کریمه ان منکم الا واردها کان علی ربک حتما مقضیا مستفاد میشود انتهی۔ و بهشت تن آسانی باضافت مشبه به بمشبه۔ و بهشت خوردن کنایه از تمتعات بهشت یافتن۔

درین مجلس آنگه بکامی رسی	که دوردور آخر بجامی رسی

درین مجلس اشاره بمجلس عشق۔ و کامی و جامی بیای تنکیر۔ و در اول مفید معنی معهود است و مصرع دوم بیان آنگاه و بجامی رسی اشارتست بآنکه خاتمه کار تو بخیر باشد۔ و بعض محققین میفرمایند که تنکیر منافات بامعهود به وارد انتهی این بر تقدیریست که مراد معهود از معهود خارجی باشد و چنین نیست بلکه غرض ازین معهود ذهنی مخاطب ست و معهود ذهنی حکم نکره دارد و در بعض نسخ بجای آنگه لفظ آخر و بجای که در دور گردد و درین صورت وگر بواو ترجمه و ان وصلیه باشد۔

حکایت

چنین نقل دارم ز مردان راه	فقیران منعم گدایان شاه
که پیری بدریوزه شد بامداد	در مسجدی دید و آواز داد
یکی گفتش این خانهٔ خلق نیست	که چیزی دهندت بشوخی مایست

در بعض نسخ ز پیران راه ای از مشائخ طریقت بهر تقدیر مصرع دوم صفت آن منعم بمعنی شاه باطنی نعمت محبت و سلطنت معرفت و بیت دوم بیان نقل۔ و مخفی نماند که باب واگفتن گاهی دو مفعول می آید و برین تقدیر مفعول اول دارم نقل و مفعول ثانی آن لفظ یاد محذوف بود

و اگر نقل کنایه از یاد باشد پس احتیاج مفعول ثانی نخواهد بود۔

بپرسید کین خانهٔ کیست پس	که بخشایشی نیست بر حال کس
بگفتا خموش این چه لفظ خطاست	خداوند خانه خداوند ماست
نگه کرد و قندیل و محراب دید	بسوز از جگر نعرهٔ بر کشید
که حیف ست ازینجا فراتر شدن	دریغ است محروم ازین در شدن
نرفتم بنومیدی از هیچ کوی	چرا از در حق روم زرد روی

و لفظ پس که اینجا برای ربط آورده بتقیید ست و موقعش درمیان کاف و لفظ این و مصرع دوم صفت کیست و بعد از قول او و نیست عبارت درین خانه محذوف و حاصل معنی آنکه پرسید آن پیر ازین یکی که پس این خانه کیست که بخشایشی نیست درینخانه بر حال هیچ کس از خواهنده۔ و در بعض نسخ بدو گفت و درینصورت مرجع ضمیر او آن یکی و فاعل گفت ضمیریکه راجع بطرف پیر ست و در بعض دیگر بگفتش که اینخانه کیست پس تا که بخشایشش نیست بر حال کس و درینصورت مرجع ضمیر شین بگفتش همان یکی و مرجع ضمیر شین بخشایشش خانه باشد و خانه بمعنی صاحب خانه و این مجاز بالحذف ست و تواند که مرجع ضمیر این شین آن شخص باشد که تعبیر از آن بلفظ کیست کرده۔

همین جا کنم دست خواهش دراز	که دانم نگردم تهیدست باز
شنیدم که سالی مجاور نشست	چو فریاد خواهان بر آورد دست
شبی پای عمرش فرو شد بگل	طپیدن گرفت از ضعیفیش دل
سحر برد شخصی چراغش بسر	رمق دید ازو چون چراغ سحر

همین جا برای افادهٔ معنی حصر و دست خواهش ای دست دعا۔ و حاصل معنی آنکه بیقین میدانم که ازین در تهیدست نخواهم برگشت۔ پای عمر بگل فرو شدن کنایه از مشرف شدن بمرگ۔

همیگفت غلغل کنان از فرح	ومن دق باب الکریم انفتح

مصرع دوم مقوله همیگفت و معنی آن پس هر که کوفت در جانان مر در را گشاده شدن در بروی او و انفتاح از باب انفعال گشاده شدن ست۔ و شارح هانسوی گوید۔ و در بعض نسخ افتتح از باب افتعال بنظر آمده۔ و درینصورت مفعول فتتح مقدر باشد یعنی هر که کوفت دروازه کریم را گشاد کریم آن در را انتهی۔ و درینصورت افتتاح بمعنی گشادن متعدی باشد۔

طلبگار باید صبور و حمول ... که نشنیده ام کیمیاگر ملول
چه زرها بخاک سیه در کنند ... که باشد که روزی مسی زر کنند

حمول بسیار برد بار و متحمل دستوری که بران بار توان کرد. حمل بفتح بار برداشتن و بار دار شدن و بار بر نهادن بر پشت و نیز کنند بصیغه جمع لیکن مناسب مقام بصیغه واحدست تا فاعل این فعل ضمیری باشد که راجع بطرف کیمیاگر ست و حاصل معنی آنکه طالب صادق را باید که بر محن ریاضات و شدائد مجاهدات متحمل و شکیبا باشد چراکه او مثل کیمیاگر ست و کیمیاگر بامید آنکه روزی اکسیر از دست او راست خواهد شد هر چند زر خود در ادر همین خیال بباد امید هدف کیمیا راست نمی آید معهذا ملول نمیشود و دست از دامن مقصود بر نمیدارد. و در بعض نسخ بامید روزی که مس زر کنند باضافت امید بطرف روزی که موصوف ست بصفت ما بعد.

زر از بهر چیزی خریدن نکوست ... چه خواهی خریدن به از یار دوست

باضافت توصیفی ای یاری که دوستدار عاشق ست و بعض محققین می فرمایند که در بعض نسخ یار و دوست بواو عطف و این بهتر ست چراکه مراد از یار معشوق و از دوست انیس و جلیس و بیت آینده که در رود و شرطیه واقع شده ممد همین معنی ست. زیراکه دلبر عبارت از معشوق و غمگسار عبارت از همان انیس و جلیس ست و در بیت سوم مراد از خوبی مطلق خوبی خواه من حیث الصورت باشد و خواه من حیث المعنے و چون زر درینجا عبارت از عمر گرانمایه است که نقد حیات عبارت از انست این معنی صحیح باشد فتامل بر متامل پوشیده نیست که منشاء قول او دو شرطیه غفلت ست از انکه در صدر مصرع دوم از بیت مذکور لفظ دگر بدال مهمله است چنانچه بیت لاحق دلالت دارد بران داد آنرا دگر بواو عطف و حرف شرط پنداشته گفته و در غیر شرطیه و یار و دوست بعطف تفسیر ست لاغیر و نیز لفظ یار ازین جهت که ترجمه صاحب ست اطلاق آن بر انیس و جلیس مطلقاً صحیح باشد و از جهت استعمال فرس بر معشوق و عاشق مثل اطلاق دوست در هر دو معنے نیز صحیح بود چنانکه در گلستان بمعنے پیشین درین بیت ع گر نشاید بدوست ره بردن ؛ شرط یاریست در طلب مردن ؛ هر دو معنی درین بیت ع نگشد دوست زنهار از دوست ؛ دل نهادم بر انچه خاطر اوست ؛ و در بعض دیگر به از یاد دوست ؛ و مختار شارح هانسوی بجز یاد دوست. و علی التقدیر بن یاد بدال مقابل فراموش ست. و حاصل معنی آنکه عمر عزیز را در یاد حق و عبادت او صرف کن که به ازین سودا بدست تو نخواهد افتاد و مانند بعض نان

دوست که مقابل نیاز ست نیز آورده.

گر از دلبری دل بتنگ آیدت ... دگر غمگساری بچنگ آیدت
مبر تلخ عیشی ز روی ترش ... بآبی دگر آتشش باز کش
وَسی گو ندارد نکوی بی نظیر ... بآب بد دل آزار ترکش مگیر
توان از کسی دل بپرداختن ... که دانی که بی او توان ساختن

بیت اول شرطیه و معطوف مصرع اول از روی اعنی عبارت و من بعد ممکن باشد اینکه محذوف و مصرع دوم بیان آن و بیت دوم جزای شرط. و بآبی دگر بیای تنکیر و بای تنگیر باضافت هر دو محتمل و آن کنایه از ذات این معشوقه دوم با انس وی یا آب و فای وی و حاصل معنے آنکه اگر معشوقه دولت بتنگ آید و من بعد ممکن باشد اینکه معشوقه دیگر بهتر از و بدست آید پس صواب آنست که عیش شیرین خود را از روی ترش آن معشوقه اولین تلخ نگردانی و بآبی دیگر اعنے از معشوقه دیگر با انس و اختلاط وی آتش جفای او را فرو نشانی. و در بعض نسخ بجای وی که کلمه استدراک ست کسی بکاف تازی ست و درین صورت کلمه استدراک محذوف خواهد بود و دل آزار بقلب اضافت بمعنی آزار دل و معنی بیت چهارم آنکه ممکن ست دل را خالی کردن از محبت کسی که معلوم کرده باشی که ممکن ست بی او ساختن خواه بجود و خواه بغیر.

حکایت

شنیدم که پیری شبی زنده داشت ... سحر دستهای دعا بر فراشت
یکی هاتف انداخت در گوش پیر ... که بیحاصلی رو سر خویش گیر

هتف بالفتح و هتاف بالضم آواز دادن و آواز. و هاتف آواز کننده. و در بعض نسخ در سمع پیر بتقدیر مفعول انداخت اعنی این آواز محذوف و مصرع دوم بیان آن.

برین در دعای تو مقبول نیست ... بخواری برو یا بزاری بایست
شبی دیگر از ذکر و طاعت نخفت ... مریدی ز حالش خبر یافت گفت

مصرع اول گو. تفسیر مصرع دوم از بیت سابق و بین المصرعین این بیت لفظ پس نقل بعینه محذوف و بایست. بصیغه امر و حاصل معنے هرگاه حال چنین ست پس بخواری زین نقل کن از برای آنکه دعا تو مقبول نیست و اگر توانی نقل کردن پس بزاری استاده باش بتوقعی که داری لیکن درینصورت هم منفعتی بتو نخواهد رسید. و در نسخ معتبره چه عزت ندارد بخواری مالیست

بصیغهٔ نهی پس حاصل معنے این باشد که هرگاه عزت نداشته باشی ازین جهت که دعاے تو مقبول نیست پس بخواری استادن هم فائده ندارد و بجاے قول او خبر یافت خبر داشت۔

چو دیدی کزان سوی بستت در
به دیباچه بر اشک یاقوت فام

به بیجا صلے سعے چندین مبر
بحسرت ببارید و گفت ای غلام

در بعض نسخ کز آن روی بستند در۔ حاصل معنی آنکه هرگاه که دیدی که ازان طرف که تو میخواهی در مسدود ست و انفتاح آن محض بسعی تو متصور نیست پس به بیجا صلے چندین سعی مبر و اوقات عزیز را بامید موهوم ضائع مگردان۔ و بجاے قول او بدیباچه بر بر خساره بر و این اگرچه واضح ست لیکن بهتر اول ست که الکنایة خیر من الصراحة۔

مپندار اگر وی عنان بر گسست
که من باز دارم ز فتراک دست

در لفظ مپندار تعقید ست و موقعش پیش از مصرع دوم و مفعول مپندار یعنی این را محذوف و مصرع دوم بیان آن۔ یعنی اگر او عنان را بر گسست تو مپندار این را که من ازین معنے از فتراک او دست خود باز خواهم داشت۔ و در بعض نسخ عنان بر شکست علے التقدیر محل تامل زیرا که این موقع عنان بر گردانید است نه موقع بر گسست و بر شکست بلکه حرف در صحت نیست۔

بنومیدی آنگه بگردیدمے
کزین به در دیگری دیدمے

متعلق بگردیدمی اعنی ازین در محذوف و مصرع دوم بیان آن گاه و در بعض نسخ ازین ره که راهی دگر دیدمی۔ و درین صورت متعلق بگردیدمے قول او ازین ره باشد۔

چو خواهنده محروم شد از درے
چه غم گر شناسد در دیگرے

شنیدم که راهم درین کوی نیست
و لیکن بهیچ راهی دگر روی نیست

هر دو بیت قطعه بند ست و معنی و شناسد اگر از باب شناختن ست پس بمعنے بلند بود و این مجاز است و اگر بشناند از مادهٔ ستدن بود چنانچه در بعض نسخ پس مفعول این فعل مع الصله محذوف باشد اے چه غم اگر بستاند چیزے را از در دیگرے و صحیح شتابد از مادهٔ شتافتن بمعنے دویدن و مفعول فیه آن لفظ طرف محذوف اے شتابد طرف در دیگرے۔ و در بعض دیگر سوے در بعض و لیکن بملکے دگر روی نیست بمفعول شنیدم یعنی لفظ این محذوف و مابعد آن بیان آن و بعد از کلمهٔ استدراک لفظ چکنم که محذوف۔ و حاصل معنے هر دو بیت آنکه چون خواهنده مطلب از درے محروم شد غم نیست او را اگر بسوے در دیگر شتابد و من از هاتف غیب شنیدم که

مرا درین کوے راه نیست پس در دیگر اختیار میکردم لیکن چکنم که راهے دگر سوی ندارم پس ناچارم که همین در باشم۔

درین بود سر بر زمین فدی
قبولست گرچه هنر نیستش

که گفتند در گوش جانش ندی
که جز ما پناهے دگر نیستش

فاعل فعل بود ضمیر ست که راجع بطرف پیر ست۔ و سر بر زمین فدا حال از ضمیر مذکور و کاف فجائیه و فاعل فعل گفتند ضمیر یکه راجع بطرف منهیان غیب ست۔ و قبول بمعنی مقبول و شین ضمیر متصل منصوب نیز راجع بطرف پیر حاصل معنی آنکه درین گفت گو بود آن پیر دران حال که چنین و چنین بود که ناگاه منهیان غیب ندائے را که برسانیدن آن از جناب الٰهی مامور شده بودند بگوش او رسانیدند و بیت دوم بیان ندا و مصرع دوم از روے علت قبول است و در نسخ معتبر که آمد بگوش ضمیرش ندے۔ و درین متعلق آمد اعنی از جناب الٰهی یا از هاتف باشد محذوف و مختار شارح هانسوی گو بید نیستت بصیغهٔ خطاب نیز هست و درین صورت خطاب با پیر و قول او قبول ست تا آخر خبر مبتداے محذوف بود۔ و حاصل معنے آنکه عجز و نیاز تو مقبول ست اگرچه هنر نیست ترا۔

حکایت

شکایت کند نو عروس جوان
که مپسند چندین که با این پسر

به پیرے ز دامادِ نامهربان
به تلخی رود روزگارم بسر

که مپسند تا آخر این کاف برای بیان حکایت و تمیز قول او چندین اے علی لفظ ظلم محذوف و با این پسر اشاره بداماد و به پیرے عبارت از پدر زن یا پدر شوهر و این اقوی ست چه درین باب پدر شوهر غالب تر ست از پدر زن و مپسند بمعنی روا دار مشو۔ حاصل معنی آنکه او را نصیحت کن و از بد سلوکی باز دار۔ و در بعض نسخ بنالید وزی عروسی جوان بر پیرے از شوے نامهربان۔ و درینصورت بیت دوم بیان ناله باشد۔

کسانے که با ما درین منزلند
زن و مرد با هم چنان دوستند

ندانم که چون من پریشان دلند
که گوئی دو مغز و یکے پوستند

اے پریشان دل باشند۔ و در عامهٔ نسخ نه بینم که چون من تا آخر۔

ندیدم درین مدت از شوی من
که باری بخندید در روے من

مفعول ندیدم اعنی لفظاین محذوف ومصرع دوم بیان آن ودرین مدت عبارت از مدت عقد نکاح تا الآن وشوی من یعنی شوی کہ مراست - وحاصل معنے مصرع دوم آنکہ یک نوبت ہم خندیدہ نباشد درحضور من چہ واحد درحیز نفی افادۂ معنے تعمیم میکند وبعض محققین مے فرمایند کہ ضمیر منفصل کہ مضاف الیہ واقع شود مفعول واقع نشود لہذا سابق اودرخانۂ اوست را تغلیط کردہ وگفتہ صحیح اودرخانہ خود است حال آنکہ تقدیریکہ درین بیت کردہ آنجا ہم صحیح تواند شد چہ بیتوان گفت کہ اودرخانہ است کہ اوراست پس صحیح آنست کہ یاے شوی یائیست کہ در آخر کلمات زایدہ آید مثل خداے دریاے وموی وردی ویاے روی یائیست کہ درحالت اضافت آخر کلمات ذات الالف والواو آید مثل خداے یا موے کو دمن ودر آخر مصرع اول فاعل ندیدم ست و آوردن فاعل باوجود ضمیر براے تقویت نسبت وبناے قافیہ اینجا بر تلفظ ست - پس حاصل معنے آن باشد کہ من ندیدم از شوے کہ گاہے در سدی من خندیدہ باشد - انتہے درین کلام نظرست بوجوہ یکی آنکہ قول شارح اعنی شوی کہ مراست بغیر اضافت ست چنانکہ تعبیر غلام زید بغلامی کہ زیدراست کردہ شود واو بسبب غفلت از معنے مذکور مفعول پنداشتہ بر شارح اعتراض نمودہ وحال آنکہ مفعول بدون فعل نمی آید واینجا ہیچ فعل نیست نہ لفظاً ونہ تقدیراً دوم آنکہ قول او لہذا سابق اودرخانہ اوست را تغلیط کردہ وحال آنکہ مغلط آن خود است وازین غافل شدہ ونسبت بشارح کردہ سوم آنکہ قول او من در آخر مصرع اول ندیدم ست غلط محض زیراکہ ندیدم خود فعل فاعل است ویک فعل را دو فاعل نمیباشد تامن فاعل ندیدم باشد فتامل -

شنید این سخن پیر فرخندہ فال		سخندان بود مرد دیرینہ سال
یکے پاسخش داد شیرین وخوش		کہ گر خوبرو ست تازش بکش

مصرع دوم از بیت اول جملہ معترضہ بر سبیل تمثیل واز بیت دوم بیان پاسخش و ناز مقابل نیاز وباء موحدہ ورلے مہملہ نیز محتمل وبرین تقدیر مراد از ناز جور وجفا بود ودر بعض نسخ سخندان بدان مرد دیرینہ سال - ودرینصورت بد مخفف بود بود لیکن بزعم فقیر مولف این در کلام شیخ مستعمل نیست - دیرینہ سال کہن سال -

ور نغیت رومی از کسے تافتن		کہ دیگر نشاید چو او یافتن

مصرع دوم صفت کسے ونشاید بمعنے ممکن نباشد -

چرا سر کشتی زان کہ گر سر کشد		بحرف وجودت قلم درکشد

رضادہ بفرمان او بندہ وار		کہ چون او نہ بینی خداوندگار

قول او زان متعلق سرکشتی واین کاف بیانیہ - واگر سرکشد شرط ومصرع دوم جزاے آن وجملہ شرطیہ مدخول این کاف وحرف وجود باضافت مشبہ بہ مشبہ وقیل بیانیہ ودر بیت دوم ضمیر مرجع او در مصرع اول ہمان اسم اشارہ کہ در مصرع اول از بیت اول گذشت وتواند کہ مرجع ضمیر او ہمین کاف بمعنی ہرکہ باشد بطریق اضمار قبل الذکر - وحاصل معنی آنکہ ہرکہ چنین ست کہ من بعد عن او خداوندگارے نخواہد دید پس بفرمان او رضا بدہ وامتثال آن میکردہ باش ودر حاشیۂ نسخ بفرمان حق - ودرینصورت مصرع دوم علت امر برضا دادن ومرجع ضمیر او ہمین لفظ حق بود -

حکایت ہم درین معنی

یکم روز بر بندۂ دل بسوخت		کہ میگفت وفرماندہش میفروخت
ترا بندہ از من بہ افتد بسا		مرا چون تو خواجہ نیفتد کسے

میم یکم در معنی مضاف الیہ دل ست کہ ازوی قطع شدہ با لفظ یک ملحق گشتہ وبعد از لفظ میگفت واو حالیہ وبیت دوم مقولۂ میگفت وافتادن درینجا بمعنے بدست آمدن - وحاصل معنی آنکہ یک روز دل من بر بندۂ بسوخت کہ میگفت دران حال کہ خواجہ اش میفروخت - وتواند کہ این واو عاطفہ بود وچون واو عاطفہ براے مطلق جمع است وتقدیم وتاخیر را دران مدخلی نیست ازین لازم می آید کہ بد بمعنے باشد کہ فرماندہش میفروخت واو این مے گفت کہ ترا تا آخر ودر بعض نسخ چون تو خواجہ نباشد ودر بعض چون تو ہرگز نیفتد واین غلط ست -

حکایت

طبیبے پری چہرہ در مرو بود		کہ در باغ دل قامتش سرو بود
نہ از درد دلہاے ریشش خبر		نہ از چشم بیمار خویشش خبر
حکایت کند دردمندی غریب		کہ خوش بود چندی سرم با طبیب

طبیبے بیاے تنکیر موصوف ومابعد صفت وکاف بیان آن طبیب - طب بہر سہ حرکت سحر وجادو ودانا وماہر شدن وعلاج جسم وجان کردن طب طبیب لغت ازوے اطبا واطبہ جمع -

نمیخواستم تندرستئ خویش		کہ دیگر طبیبم نیاید بہ پیش

مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول ودیگر بمعنی من بعد ونیاید بمعنی نخواہد آمد وحاصل معنی آنکہ

منکه تندرستی خود را نمیخواهم و تمارض را دوست میداشتم بعبش آن بوده که اگر تندرست شوم پس این طبیب پیش من باز نخواهد آمد و نیامدن او بر من گوارا نیست. و در بعض نسخ که ناگه نیاید طبیبم به پیش. و درین صورت ناگه که ترجمه لغتتر است بمعنی من بعد باشد و این مجاز ست چنانچه درین بیت مولوی جامی ــ الا تا نغلطی ناگه بگوئی * که از من عاشقے از وے نگوئی * پس آنچه بعض محققین نوشته که بهتر همان نسخه اول ست بلکه لفظ ناگه درینجا بیجا بی ربط واقع شده چه لفظ ناگه وقوع فعل میخواهد نه عدم وقوع انتهی آن نظر بمعنے حقیقی وی بود نه بمعنے دوم فافهم ـ

بسا عقل زورآور چیردست	که سودای عشقش کند زیردست
چو سودا خرد را بمالید گوش	نیارد دگر سر برآورد هوش

الف بسا برائے ربط ست چنانکه الف خوشا و کاف بیان عقل و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف عقل پس حاصل معنے آن باشد که بسیار ست عقل زورآور و چیردست که سودائے عشق او را زیردست خود کرده و تواند که بسا خبر مبتدائے محذوف اعنی لفظ این و کاف بیان همین مبتدا و این مجموع مسند سلیے خبر مبتدائے اول بود. و حاصل معنے آنکه این بسیار است که عقل را چنین و چنین ست سودائے عشقش چنین و چنین کند و در بعض نسخ زورآوران بصیغه جمع و این اغلب که صحیح نباشد. و قول و نیارد دگر سر برآورد هوش استعاره از من بعد سر را بلند کردن هوش ـ

گرت عقل و رای ست و تدبیر و هوش	بعزت کنی پند سعدی بگوش

این بیت پیشتر ازین گذشت و درین اشارت ست بآنکه اگر فی الجمله هم عقل و رائے داشته باشی پس پند سعدی را بعزت گوش خواهی کرد و باید دانست که این با نظر به لفظ گوش کردن زائد است چنانکه درین مصرع ــ بے هنر را بهیچ کس مشمار * و شاید که از اصلی کلمه بود مثل مے بجام کردن ـ

حکایت

یکے پنجۀ آهنین راست کرد	که با شیر زورآوری خواست کرد
چو شیرش بسرپنجه در خود کشید	دگر زور در پنجۀ خود ندید
یکے گفتش آخر چه خسپی چو زن	بسرپنجۀ آهنینش بزن

یکے مبتدا و آهنین پنجه بیائے تنکیر مفرد غیر مکتوب مفعول راست کرد که خبر مبتدا است این کاف

قائم مقام واو عطف یا قائم مقام پس تعقیبیه و علی التقدیرین خواست کرد بمعنے کردن خواست و اگر کاف تعلیلیه بود پس خواست کرد بمعنے بکند خواهد بود و دگر زور در پنجۀ خود ندید و در بعض نسخ زور سرپنجۀ خود و بهر تقدیر دگر بمعنے من بعد ست ـ

شنیدم که مسکین در آن زیر گفت	نشاید بدین پنجه با شیر گفت
چو بر عقل دانا شود عقل چیر	همان پنجۀ آهنین ست و شیر

این بیت ذو قافیتین و گفت بکاف فارسی در مصرع اول بمعنی میگفت و در دوم بمعنے جواب دادن و آن مستلزم مقاومت کردن ست و در آن زیر بقلب بمعنے در زیر آن سبع و مصرع دوم مقوله گفت و حاصل معنے آنکه مسکین در زیر آن سبع میگفت که ممکن نیست با این پنجۀ آهنین با شیر مقاومت کردن و تواند که نشاید بمعنی لائق نیست باشد و بدین اشاره به پنجۀ آهنین و گفت بمعنے کردن اے لائق نیست با این پنجه پنجه با شیر کردن و در بعض نسخ نشاید بسرپنجه شیر کفت و درینصورت با بمعنے علی. و کفت بکاف تازی مخفف کوفت بمعنے کوفتن و مفعول این فعل اعنی این پنجه آهنین را محذوف بود اے لائق نیست این پنجۀ آهنین را بر سرپنجه شیر کوفتن و در بعض دیگر نشاید ازین پنجه شیر کفت. و درینصورت کلمه از برائے استعانت و این اشاره به پنجۀ آهنین بود و احتمال دارد که ازین بمعنی ازین قسم باشد ای ازین قسم پنجه شیر را نشاید کوفتن ـ و آنچه بعض محققین نوشته که شاید که کفت درینجا مخفف کوفت بمعنے آسیب باشد یعنے ازین قسم پنجه شیر را نشاید کوفتن زان رسانید این توجیه وقتے صحیح تواند شد که یای تنکیر مفرد غیر مکتوب که در سرپنجه است برائے تحقیر و کفت مخفف الکفت بمعنے آسیب رسانیدن بود و حال آنکه چنین نیست و تنها قیاس مفید نمی تواند شد ـ

چو در پنجۀ شیر مردان زنی	چه سودت کند پنجۀ آهنی

صحیح تو در پنجۀ شیر مرد افگنی ـ چه سودت تا آخر درین صورت تو مبتدائے موصوف و مابعد صفت آن بتقدیر کاف و مصرع دوم خبر مبتدا ـ و حاصل معنے آنکه تو که در پنجۀ شیر مرد افگن هستی چه بود خوار کرد ترا پنجۀ آهنی اے گو که پنجۀ آهنین داشته باشی از دست او نتوانی جست

چو عشق آمد از عقل دیگر مگوی	که در دست چوگان اسیرست گوی

در بعض نسخ ـ چو عشق آمد از بیش دیگر مگوی ـ درینصورت از بیش آمدن کنایه از ظهور کردن مفعول مگوی محذوف و این کاف تعلیلیه و مدخول آن نیز محذوف و قول او در دست تا صدر معطوف

بران بود - و بهر تقدیر حاصل معنی آنکه هرگاه عشق ظهور کرد من بعد حرف از عقل فرزانه که فائده
نخواهد بخشید چراکه عقل مثل گوی ست و عشق مثل چوگان - و گوے در دست چوگان اسیر میباشد

حکایت

میان دو عم زاده وصلت فتاد ‌‌ دو خورشید سیمای مهتر نژاد

یعنی درمیان زن و شوهر که هرکدام عم زاده دیگرے بوده - و قول او مهتر نژاد و در بعض نسخ
حورے نژاد - وصلت بالضم پیوند و خویشی - عم بالفتح والتشدید برادر پدر اعمام جمع

یکے را بغایت خوش افتاده بود ‌‌ دگر نافرو سرکش افتاده بود

در بعض نسخ بجاے دگر نیز یکے - و درین صورت یکی اول مراد از زن و یکے دوم مراد از شوی باشد
و برین قیاس در بیت مابعد مخفی نماند که استعمال لفظ خوش بدو وجه است یکے آنکه موصوف
آن مذکور شود چنانچه در بیت ما نحن فیه و چنانکه گوئی با او خوش دارم یا با او خوش افتاده اے
حال خوش دارم و حال خوش افتاده و مانند آن - کمال خجندے ؎ زلف معشوق سرکش
افتاده است ٭ عاشقان را بآن خوش افتاده است ٭ شیخ نظامی ؎ در ان
مرغزار خوش و دلربائے ٭ خوشش افتاده شه راکه خوش بود جائے ٭ و برین تقدیر
نیا خوش بمعنے بحال ناخوش باشد درین بیت حسن بیگ رفیع ؎ عمر اگر خوش گذرد زندگی
خضر کم ست ٭ ور نیاخوش گذرد نیم نفس بسیارست ٭ پس مندفع شد اعتراض مرزا معز
فطرت که درینجا نیا خوشی باید تا معنے بیت صحیح شود و ممکن ست که این بازاده بود که در مقصود
مقابله خوش بے تکلف درست می نشیند -

یکے لطف و خلق پری وار داشت ‌‌ یکے روی در روی دیوار داشت
یکے خویشتن را بیاراستی ‌‌ دگر مرگ خویش از خدا خواستی

خلق بالفتح آفریدن و این معنے درینجا مناسب نیست و بالضم خو و عادت و این معنے با پری
ربطے ندارد بلکه پرے تندخو میباشد زیراکه خلقت او از آتش ست - و در بعض نسخ
یکے خلق و خوبی تا آخر و همین بهتر زیراکه درینصورت پری وار قید خوبی خواهد شد نه
قید خلق و حاصل معنے آنکه یکے صاحب خلق و صاحب حسن بود مانند پرے و دیگرے
در کار خود حیران بود با کسے راز در میان نمی نهاد -

پسر را نشانند پیران ده ‌‌ که مهرت برو نیست مهرش بده

بخندید و گفتا بصد گوسفند ‌‌ تقابن نباشد رهائی ز بند

مهر بالکسر محبت و شفقت و بالفتح کابین زن - و معطوف نشانند اعنی و گفتند محذوف و مصرع دوم
بیان مقولهٔ آن - و بصد گوسفند متعلق رهائی ز بند و این با برائے معاوضه است - و حاصل معنے
آنکه پسر را پیش خود نشاندند و این سخن گفتند که مهرت تا آخره - و در بعض نسخ مردان ده -

بناخن پریچهره میکند پوست ‌‌ که هرگز بدین کی شکیبم ز دوست
کند ترک مهر و وفا و وصول ‌‌ مرا زان چه گر رد کنند یا قبول
بیا همچنین زندگانے کنم ‌‌ جفا بینم و مهربانے کنم
نه صد گوسفندم که سی صد هزار ‌‌ نباید بنادیدن روے یار

معطوف میکند اعنی و میگفت محذوف و مصرع دوم بیان مقولهٔ آن - و قول او بدین اشاره
بکابین ست - حاصل معنے آنکه میکند پوست را و میگفت که هرگز بدین کابین کے صبر میکنم از
دوست و در عامهٔ نسخ که مشکل توانم بریدن ز دوست - و قول او بنادیدن بباے معاوضه -

ترا هرچه مشغول دارد ز دوست ‌‌ اگر راست پرسی دل آرام اوست

در بعض نسخ اگر راست خواهی - و در بعض دیگر دلارامت - و حاصل معنی آنکه هر چیز که ترا بازدارد
از دوست و با او مشغول شدن ندهد در حقیقت همان چیز دلارام تست نه آن شخص که او را دلارام میگوئی
و با او نمی سازی پس دعوے دوستی تو بآن شخص باطل و تو از زمرهٔ دروغ زبان خواهی بود -

حکایت

یکے پیش شوریده حالے نبشت ‌‌ که دوزخ تمنا کنی یا بهشت
بگفتا مپرس از من این ماجرا ‌‌ پسندم هر انچه او پسندد مرا

قول او پسندم هر انچه او پسندد مراے پسندد بر من و در عامهٔ نسخ پسندیدم انچه او تا آخر
در بعض پسندیدم انچه پسندد خدا -

حکایت

بمجنون کسی گفت کای نیک پی ‌‌ چه بودت که دیگر نیائی به حے
مگر در سرت شور لیلے نماند ‌‌ خیالت دگر گشت و میلے نماند
چو بشنید بیچاره بگریست زار ‌‌ که اے خواجه دستم ز دامن بدار

قول او دستم ز دامن میم ضمیر در معنے مضاف الیه دامن ست که از وے قطع شده بلفظ دست

ملحق گردیده اے دست از دامن من۔

مرا خود دل دردمندست و ریش — تو نیزم مزن بر دل ریش ریش
نه دوری دلیل صبوری بود — که بسیار دوری ضرورت بود
بگفت اے وفادار فرخنده خوی — بیا میکه داری بلبلے بگوے
بگفتا مبر نام من پیش دوست — که حیفست ذکر من آنجا که اوست

تکرار لفظ ریش موجب اختلاف قافیه است مگر آنکه در مصرع اول بمعنی مجروح و در دوم بمعنے زخم بود و در بعض نسخ بر دل ریش نیش بنون و علی التقدیرین میم ضمیر منفصل و بمعنے مضاف الیه دل ریش ست که از وے قطع شده با لفظ نیز ملحق گشته۔ و در بعض دیگر تو نیزم نمک بر جراحت بپاش که امالهٔ پاش است۔ و در بعض مرش مبدل مریز۔ و حاصل معنے آنکه هر گاه من دلے داشته باشم دردمند و مجروح و تو مرا ملامت میکنے پس این ملامت کردن مثل نمک بر جراحت پاشیدن بود که مجروح از و متاذے میشود۔ و قول او نه دورے دلیل صبوری بود و بعض محققین نوشته که حمل صبوری بر دورے مجاز ست انتهے۔ اما ابیات سابقه دلالت دارند که صحیح دلیل صبوری است بمعنے حجت و برهان۔

حکایت

یکے خرده بر شاه غزنین گرفت — که حسنے ندارد ایاز اے شگفت

مبین این کاف محذوف ست یعنی لفظ این۔ و حاصل معنے آنکه ایاز حسن چندان ندارد مثل این که شاه شیفته او باشد۔

گلے را که نے رنگ باشد نه بو — غریبست سودای بلبل بر او
بمحمود گفت این حکایت کسے — به پیچید ز اندیشه بر خود بسے
که عشق من ای خواجه بر خوی اوست — نه بر قد و بالای دلجوی اوست

اشارت ست بآنکه ایاز مثل گلیست بے رنگ و بو و عشق شاه برو مثل تعشق بلبلے بر گل بے رنگ و بو و این غریب ست و در بعض نسخ بجاے باشد لفظ دارد و درینصورت کلمه را حشو می شود و بجاے قول او از اندیشه از غصه و بجائے دلجوئی نیکوئی و قد و بالاے بواو عطف تفسیرے و بدون واو بکسرهٔ توصیفی ست۔

شنیدم که در تنگنائے شتر — بیفتاد و بشکست صندوق در

این حکایت جداگانه است که شیخ بتائید آن مطلب که خوے ایاز خوب بوده آورده کما صرح به الشارح۔ و باب شکستن لازم و متعدی هر دو آمده پس فاعل بشکست بر تقدیر اول صندوق باشد و بر تقدیر ثانی ضمیرے که راجع بطرف شتر ست اے بشکست شتر صندوق در را که بران بار کرده بودند و این مجاز عقلی ست۔

به یغما ملک آستین بر فشاند — وز آنجا به تعجیل مرکب براند

حاصل معنے آنکه بادشاه اشاره فرمود براے تاراج کردن درر و خود کش از ان تنگنائی بسرعت هر چه تمامتر روانه پیش شد۔

سواران پی در و مرجان شدند — ز سلطان به یغما پریشان شدند
نماند از سواران گردن فراز — کسے در قفاے ملک جز ایاز

کلمه ز از اعراضیه است و حاصل معنے آنکه از سلطان اعراض کرده براے تاراج کردن درر و مرجان آواره شدند۔ و قول او نماند از سواران و صحیح از وشاقان

چو سلطان نظر کرد او را بدید — ز دیدار او همچو گل بشگفید
بدو گفت کای سنبلت پیچ پیچ — ز یغما چه آورده گفت هیچ
من اندر قفاے تو می تاختم — ز خدمت به یغما نپرداختم

مصرع اول از بیت اول شرط و قول او را بدید ظاهر آنست که معطوف بر نظر کرد بود که از سهو نساخ واو عطف از ان قلم انداز شده و مصرع دوم جزاے شرط و بین البیتین لفظ پس تفریعیه محذوف و مصرع دوم از بیت دوم مقوله گفت و حاصل معنے آنکه چون سلطان نظر کرد دران هنگامه ایاز را بدید از شادی دیدار او مانند گل بشگفید پس بدو گفت که اے دلبر تا آخر و در عامهٔ نسخ بیت اول مکتوب نیست و بیت دوم چنین که نگه کرد کای دلبر پیچ پیچ تا آخر و درینصورت معطوف نگه کرد اعنے و گفت محذوف و قول او کای دلبر تا آخر بیان مقوله آن بود و میتوان گفت که غرض از ین نگاه کردن گویا استفسار ست باشاره از مضمون ز یغما چه آورده و بهر تقدیر قول او هیچ جواب این سوال و بیت سوم علت این جواب و ز ا سببیه و بعد از وے لفظ این محذوف و مصرع اول بیان آن بتقدیر کاف و قول او ز خدمت متعلق به یغما نپرداختم و حاصل معنے آنکه چون بادشاه از و پرسید که از یغما چه آورده پس او گفت که هیچ زیرا که من در قفای تو بتاختم لیکن این خدمت به یغما نپرداختم و تواند که این ز ا اعراضیه بود اے از ین خدمت اعراض کرده

[illegible]

مصلحت ندیدم که به یغما بپردازم و در بعض نسخ به نعمت نپرداختم و درین صورت مراد از نعمت تاراج کردن در ربود واین اغلب که تحریف همان یغماست

خلاف طریقت بود کاولیا — تمنا کنند از خدا جز خدا

کنند بصیغه جمع ضمیریست که راجع بطرف اولیاست واگر کند بصیغهٔ مفرد باشد پس استعمال لفظ اولیا بمعنی مفرد خواهد بود واز عالم صم بکم چنانکه مکرر گذشت۔

گرت قربتی هست در بارگاه — بخدمت مشو غافل از بادشاه
گر از دست حشمت بر احسان اوست — تو در بند خویشی نه در بند دوست

ازینجا شروع مقولهٔ شیخ ست بر سبیل وعظ و نصیحت و خطاب بعام ویاد مقابل فراموش وحاصل معنی آنکه اگر بسبب خدمتی که از دست تو برآمده در بارگاه قربتی بهم رسانده پس از یاد وی غافل مباش که درینصورت خللے بآن قرب راه نخواهد یافت و در بعض نسخ به نعمت مشو ای بسبب حصول نعمت یا در عین نعمت از یاد وی غافل مباش تا موجب کفران تو و زوال آن نشود ودر بعض دیگر بحاجت مشو ای بسبب حاجتے از حوائج دنیوی۔

ترا چون دهن باشد از حرص باز — نیاید بگوش دل از غیب راز

و در بعض نسخ گر دهن و علی التقدیرین این بیت جمله شرطیه است و لفظ ترا در معنی مضاف الیه دهن و صحیح تا دهن و درینصورت حاصل معنی آن باشد که مادام که دهن تو بسبب حرص باز ست راه در آمدن اسرار غیب بگوش دل تو فراز ست۔

حقایق سرائیست آراسته — هوا و هوس گرد برخاسته
نبینی که هر جا که برخاست گرد — نه بیند نظر گرچه بیناست مرد

بعض محققین میفرمایند که مراد از حقائق دریافت حقائق ست پس اسناد سرائیست که باد مجاز باشد انتهی۔ سیاق کلام دال است بر آنکه مراد از حقائق نفس حقائق ست نه دریافت حقائق و برخاسته صفت گرد ای هوا و هوس گردیست بلند شده که بیننده را از مقصود باز میدارد چنانچه از بیت دوم نیز همین مستفاد میشود و قول واگرچه بیناست مرد ای اگرچه بینا باشد مرد۔

حکایت

قضا را من و پیری از فاریاب — رسیدیم از خاک مغرب بآب

شارح هانسوی کلمهٔ را بمعنی از نوشته و کلمهٔ از درینجا اول تعقیبیه بنا بر معنی ابتدای غایت و ثا

بمعنی در ظرفیه است و بلب بمعنی لب آب واین مجاز بالحذف ست۔ حاصل معنی آنکه از قضا من و پیرے از ساکنان فاریاب یا از همان شهر رسیدیم در زمین مغرب بلب آب و از آن خواستیم که عبور کنیم پس۔

مرا یک درم بود برداشتند — بکشتی و درویش بگذاشتند

در ظاهر لفظ مرا متعلق به بود و برداشتند هر دو هست بطریق تنازع و بگذاشتند بصیغهٔ اثبات پس حاصل معنی این باشد که مرا که یکدرم بود برداشتند و بکشتی در آوردند و درویش که هیچ نداشت و تهیدست بود او را همانجا بگذاشتند و تواند که نگذاشتند بصیغهٔ منفی و بکشتی متعلق آن باشد لیکن درینصورت تعقید لفظی میشود و در بعض نسخ و آن پیر بگذاشتند و درینصورت وضع مظهر موضع مضمر بود۔

سیاهان براندند کشتی چو دود — که آن ناخدا ناخدا ترس بود

چو حرف تشبیه و سیاهان که عبارت از ملاحان ست مشبه و دود مشبه به و سیاهی وجه شبه و مصرع دوم علت کشتی راندن۔ و ناخدا خداوند کشتی یا مهتر ملاحان که کشتی به تحویل او بود و بهر تقدیر مخفف ناو خدا است و ناو بمعنی کشتی۔ وحاصل معنی آنکه سیاهان که درون یا در سیاه دلی مانند دود بودند کشتی را براندند و در بعض نسخ که آن بے وفا و این دلالت صریح دارد بر بیوفائی او که بسبب عدم زر او را نبر داشت و همانجا بگذاشت۔

مرا گریه آمد ز تیمار جفت — بر آن گریه قهقه بخندید و گفت
مخور غم برای من ای پرخرد — مرا آنکس آرد که کشتی برد

ز تیمار جفت ای بسبب اندوه مفارقت آن و در بعض نسخ بر من بخندید۔ و قول او کشتی برد ای آنکه کشتی را بساحل میرساند۔

بگسترد سجاده بر روی آب — خیالست پنداشتم یا که خواب

معطوفات بگسترد و متعلق پنداشتم و مبتداے آن نیز محذوف و خیال مفعول پنداشتم ست حاصل معنی آنکه بگسترد سجاده را بر روے آب و بران نشست و روان شد و من از مشاهده این حال گمان بردم که این خیالیست که محسوس میشود یا خواب که بے استعانت کشتی بر روی آب می رود و غرق نمی شود۔

ز مدهوشیم دیده آن شب نخفت — نگه بامدادان بمن کرد و گفت

عجب ماندم ای یار فرخنده رای | ترا کشتی آورد و ما را خدای

نگه متعلق بمن کرد و با بمعنی الی و بیت دوم مقوله گفت و صله عجب ماندی مع اسم اشاره و کاف بیانیه محذوف و مصرع دوم بیان آن و بعد از قول او خدا لفظ آورد محذوف از جهت قیام قرینه. و حاصل معنی آنکه بامدادان بطرف من نگاه کرد و گفت عجب ماندی ازین امر که ترا کشتی آورد و ما را خدا آورد.

چرا اهل دعوی بدین نگروند | که ابدال در آب و آتش روند
چو طفلی کز آتش ندارد خبر | نگه داردش مادر مهرور
کسانی که در وجد مستغرقند | شب و روز در عین حفظ حق اند
نگه داردش از تاب آتش خلیل | چو تابوت موسی ز غرقاب نیل

اهل دعوی کنایه از منکران ولایت و بدین اشاره بمضمون مصرع دوم و نگروند بمعنی ایمان نمی آورند چو حرف تشبیه و طفلی مبتدای موصوف و مصرع دوم خبر آن و جمله مشبه به و همچنین کسانی مبتدای موصوف و مصرع دوم خبر آن و جمله مشبه و وجه شبه حفظ و صیانت و حاصل معنی آنکه چرا منکران ولایت باین امر ایمان نمی آورند که ابدال در آب و آتش میروند و از آن متضرر نمی شوند چنانچه طفلی که از صورت آتش خبر نداشته باشد مادر مهربان حمایت او میکند و نمیگذارد که آسیبی بدو رسد همچنین کسانیکه در بحر وجد مستغرقند شب و روز در عین حمایت حق اند و بایشان نه آب کار میکند و نه آتش. و در بعض نسخ در بحر مستغرقند. و درین صورت در بحر استعاره مصرحه و در مستغرقند استعاره مرشحه باشد و در بعض دیگر نه طفلی نبود و پس آنانکه در وجد تا آخر و درین صورت کلمه نه متعلق بمصرع دوم باشد بطریق استفهام انکاری و بیت سوم متفرع بران. و در بعض چرا اهل معنی و درین تعریض ست. و در بعض بجای نگروند منگرند و بجای روند نیلاز ماده نگریستن و رستن و درینصورت قافیه معیوب می شود و قطع نظر از ان لفظ نگروند مناسب است بدین اگرچه بدین معنی معهود نیست و بجای ز غرقاب نیل ز دریای نیل. و بهر تقدیر اشارت است بکریمه اذ اوحینا الی امک ما یوحی ان اقذفیه فی التابوت.

چو کودک بدست شناور درست | نترسد و گر دجله پهناور ست

است بمعنی باشد و گر ترجمهٔ ان وصلیه. و حاصل معنی آنکه چون کودک در دست شناور باشد پس باعتماد شناور نمی ترسد از فرو رفتن در آب دجله و اگرچه دجله پهناور و عمیق باشد و آنچه

بعض محققین نوشته که درین نظر ست چه پهناور بمعنی عریض ست نه عمیق مبنی بر عدم اعتنا ست از لفظ شناور.

تو بر روی دریا قدم چون زنی | چو مردان که بر خشک تر دامنی

چون استفهامیه و کاف تعلیلیه. و بر بضم بای فارسی بمعنی بسیار و تر دامنی معطوف بر بر خشک و حاصل معنی آنکه تو بر روی دریا قدم چگونه زنی مثل مردان خدا که عبارت از اولیاست که بی استعانت کشتی از ان عبور میکنند و آب دریا ایشانرا فرو نمی برد زیرا که تو بسیار خشک و بی معرفت و تر دامن واقع شده و هر که چنین باشد از زمین خشک هم نتواند گذشت از دریا چگونه خواهد گذشت.

ره عقل جز پیچ در پیچ نیست | بر عارفان جز خدا هیچ نیست
توان گفتن این با حقائق شناس | ولی خرده گیرند اهل قیاس
که پس آسمان و زمین چیستند | بنی آدم و دام و دد کیستند

راه عقل را پیچ در پیچ که کنایه از دشوار گذار ست برای آن گفته که بنای معقولات بر ادله و براهین ست و باستعانت آن راه بواجب نمی توان برد و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و درین اشارت ست بآنکه پیش عارفان جمیع مظاهر عین ظاهر ست سه نجدا غیر خدا در دو جهان چیزی نیست. و قول او و این اشاره بمضمون مصرع دوم از بیت اول و حقائق شناس کنایه از اصحاب عشق و محبت یا انسان کامل و عارف و اهل قیاس کنایه از ارباب حکمت و دانش و در بعض نسخ ره عشق و بر عاشقان و دگر خرده و دیو و دد و درینصورت واگر ترجمه وان وصلیه باشد ای واگرچه خرده میگیرند اهل قیاس آن انیست که پس تا آخر. دام معروف حیوان غیر درنده.

پسندیده پرسیدی ای هوشمند | ولیکن بگویم جوابت گر آید پسند
نه دریا و هامون و کوه و فلک | پری آدمی زاد و دیو و ملک
همه هر چه هستند ازان کمترند | که با هستیش نام هستی برند

پسندیده صفت موصوف محذوف ای سخن پسندیده است که پرسیدی و تواند که صفت پرسیدن که مفعول مطلق محذوف ست موصوف بود پس معنی چنان باشد که پرسیدی تو پرسیدن پسندیده اگر گوئی مخاطب درینجا که سوال کرده که شیخ چنین فرماید و بیت سابق بیان قول اهل قیاس ست نه سوال سائل گوئیم که بقرینهٔ مقام معلوم میشود که اینجا این عبارت

محذوفست که اگر تو ہم این سوال میکردی میگفتم که پسندیده حرفی گفتی بہر تقدیر بعد از کلمهٔ نه لفظ تنها و پیش از لفظ بر سے کلمهٔ اضراب نیز محذوف است ای نه تنها دریا وغیره بلکه بر سے وغیره و لفظ براے تاکید دریا وغیره تا آخر بیت و در بعض نسخ که دریا بکاف و درینصورت این بیت بیان قول و جواب باشد و حاصل معنے آنکه وجود ممکنات در جنب ہستی واجب اعتباری بیش نیست بلکه ہالک و معدوم محض ست۔

		ق	
	بلندست گردون گردان باوج	ق	عظیم ست پیش تو دریا بموج
	که ارباب معنے بملکے درند		ولی اہل صورت کجا ره برند
	وگر ہفت دریاست یک قطره نیست		که گر آفتاب ست یکذره نیست

متعلق ره بردن اعنے باین محذوف و مصرع دوم از بیت دوم بیان آن۔ و در عامهٔ نسخ بجاے کجا ره برند بدین نگروند و درینصورت قافیهٔ آن با بملکے درند معیوب میشود پس صحیح بملکے روند باشد بمعنی سیر میکنند و بیت دوم صفت ملک که نظر بوسعت آن چنین گفته که اگر آفتاب ست تا آخر و در بعض دیگر یک ذره نیست و یک قطره نیست بصیغهٔ نفے الی قدر یک ذره و یک قطره ندارد۔

	جہان سر بجیب عدم در کشد		چو سلطان عزت علم بر کشد

درین بیت ذو قافیتین و عزت بمعنی غلبه و قوت است و مراد از ان ظهور جلال میتواند که غیرت بمعنے رشک باشد چنانچه درین بیت سه غیرتش غیر در جهان نگذاشت ۞ لاجرم عین جمله اشیا شد۔

حکایت ہمدرین معنے

	گذشتند بر قلب شاہنشہے		رئیس دہی با پسر در رہے
	قباہاے اطلس کمرہاے زر		پسر چاوشان دید و تیغ و تبر

رئیس دہی با پسر مجموع مبتدا و کلمهٔ با قائم مقام واو عطف ست۔ و لہذا خبر آن اعنے گذشتند بصیغهٔ جمع آورده چنانچه درین ابیات شیخ نظامی سه پر چہره با آن پرے پیکران ۞ شدند از پے گنج و گوہر گران ۞ بلیناس با کاروانان روم ۞ سوے کید رفتند زان مرز و بوم ۞ میتواند که بمعنے مع بود لیکن اینقدر ہست که کلمهٔ مع و آنچه بدین معنے ست در جاے می آرند که مدخول آن زود بمعنے بمتبوع باشد کما صرح به النحاة و اینجا قضیه بالعکس ست۔

	غلامان ترکش و تیر زن		یلان کماندار نخچیر زن

	یکے بر سرش خسروانی کلاه		یکے در برش پرنیانی قباه

در بعض نسخ۔ یلان کماندار شمشیر زن ۞ غلامان ترکش کش و تیر زن ۞ قباه مزید علیه قبا چون دیبا و دیباه و برنا و برناه و در عامهٔ نسخ قبا بدون ہا و درینصورت کلا مخفف کلاه باشد لیکن جاے دیگر دیده نشده۔

	پدر را بغایت فرومایه دید		پسر کان ہمه شوکت و پایه دید
	ز ہیبت به بیغوله در گریخت		که حالش بگردید و رنگش بریخت

بیغوله بباے فارسی و یاے مجهول و غین معجمه گوشه۔ حاصل معنے آنکه پسر که آن ہمه شوکت و پایه سلطانی دید در جنب آن شوکت و پایه پدر را بغایت فرومایه دید و بیت دوم بیان مضمون مصرع دوم از بیت اول ست و صحیح چو حالش تا آخر و درینصورت مصرع اول از بیت اول علت مصرع ثانی از بیت مذکور و بیت دوم شرط و مصرع دوم از وے معطوف بر قول او حالش بگردید تا آخر و رنگ ریختن بمعنے رنگ شکستن و ہر دو بیت لاحق جزاے این شرط باشد۔

	بسر داری از سر بزرگان مہے		پسر گفت آخر بزرگ دہے
	بلرزیدی از بادشاہے چو بید		چه بودت که بر کندی از جان امید

و در بعض نسخ پسر گفتش آخر رئیس دہی۔ و از جان بریدی امید بہر تقدیر لفظ بہی بموحده بہتر است از مہے بمیم زیرا که درینصورت لفظ از نمی باید۔

	ولی عزتم ہست تا در دہم		پدر گفت سالار فرمان دہم

در بعض نسخ بجاے پدر لفظ مہے و این تحریف۔ و فاعل فعل گفت ضمیرے که راجع بطرف پدر است و قول او تا در دہم ایسے مادام که در دیه ہستم۔

	که در بارگاه ملک بوده اند		بزرگان از ان دہشت آلوده اند

ازینجا شروع مقولهٔ شیخ ست و حاصل معنے آنکه مدہوشی و حیرانی ایشان از براے آنست که در بارگاه بادشاه بوده اند و شوکت شاہانه را دیده اند۔

	که بر خویشتن منصبی می نہے		تو اے بیخبر ہمچنان در دہے

مصرع دوم بیان ہمچنان۔ و درین اشارت ست بآنکه حال تو مثل حال ہمان دہقان ست که خویشتن را رئیس خیال میکرد و چون شوکت پادشاہانه را دید حالش بگردید۔ و در بعض نسخ اے بیخرد و در بعض دیگر مرا خویشتن منصبے تا آخر و این منصب اعتباریست اصلے ندارد

نگفتند حرفی زبان آوران   که سعدی مثالی نگوید بران

مراد از مثال حکایت ست وحاصل معنی آنکہ انچہ زبان آوران گفتہ اند سعدی برائے تائید آن حکایتے آوردہ از ردی مثال واین اظہار شاعریست از جناب شیخ علیہ الرحمہ۔

حکایت

اگر دیده باشی که در باغ و راغ   بتابد بشب کرمکی چون چراغ
یکی گفتش ای مرغک شب فروز   چه بودت که بیرون نیائی بروز
ببین کاتشین کرمک خاکزاد   جواب از سر روشنائی چه داد
که من روز و شب جز بصحرا نیم   ولی پیش خورشید پیدا نیم

مگر برائے تشکیک۔ وکرمکے بیائے تنکیر برای تحقیر۔ واز سر روشنائی بحذف مضاف الیہ اعنی دل

حکایت

ثنا گفت بر سعد زنگی کسی   که بر تربتش باد رحمت بسی
درم داد و تشریف و بنواختش   بمقدار خود منزلت ساختش

مخفی نماند که ازین حکایت معلوم میشود که مذہب شیخ علیہ الرحمہ وحدت شہودیست نہ وجودی که مذہب شیخ ابن عربی ومتابعان اوست ومصرع دوم این بیت جملہ معترضہ مصدر بکاف دعائیہ وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف سعد زنگی ست۔

چو الله بس دید بر نقش زر   بشوریده و برکند خلعت ز بر
ز سوزش چنان شعله در جان گرفت   که بر جست و راه بیابان گرفت
یکی گفتش از همنشینان دشت   چه دیدی که حالت دگرگونه گشت
تو اول زمین بوسه دادی سه جای   نبایستی آخر زدن پشت پای
بخندید کاول ز بیم و امید   همی لرزه بر تن فتادم چو بید
بآخر ز تمکین الله و بس   نه چیزم بچشم اندر آمد نه کس

یعنی چون آن شخص نقش الله بس دید در نقش زر که عبارت از سکہ است کو ظاہر اد سان روزگار بکیطرف سکہ ہمین عبارت باشد چنانکہ در عہد بعض سلاطین ہندوستان کلمۂ طیبہ بودہ بشور آمد وخلعت را از برکندہ بدور انداخت وہمچنین زر را۔ وحذف این عبارت بنا بر ادب ست کہ نام مبارک الله نقشش بود لہذا بر لفظ خلعت تنہا اکتفا کرد۔

حکایت

بشهری در از شام غوغا فتاد   گرفتند پیری مبارک نهاد
هنوز آن حدیثم بگوش اندرست   که بندش نهادند بر پا و دست
که گفت ار نه سلطان اشارت کند   گر از ہرہ باشد که غارت کند

مصرع اول از بیت اول علت مصرع دوم ست۔ وبعد قول وآن حدیثم لفظ ازو محذوف از جہت قیام قرینہ۔ وبجای کاف بر صدر مصرع دوم بیت دوم حرف چو۔ وکاف دیگر محذوف وکاف کہ گفت در اول بیت سوم تحریف وصحیح با چنانکہ در بعض نسخ پس حاصل معنے آن باشد کہ در شہرے از شام غوغا افتاد وبسبب آن پیرے عزیز الوجود در قید آمدہ وہنوز آن حدیث ازو در گوش ہست کہ چون بندش بر دست وپا نہادند چنین وچنان میگفت وقول او گر از ہرہ باشد اسے ہست۔

نباید چنین دشمنی دوست داشت   که میدانمش دست بر من گماشت
اگر عز و جاه ست وگر ذل و قید   من از حق شناسم نه از عمرو زید
ز علت مدارای خردمند بیم   چو داروی تلخت فرستد حکیم
بخور هرچه آید ز دست حبیب   نه بیمار داناترست از طبیب

مصرع دوم از بیت اول بیان چنین دشمنی۔ وحاصل معنے آنکہ چنین دشمنے را کہ میدانم کہ او را دوست فرستادہ است البتہ دوست باید داشت چراکہ او دوست دوست ست ودوست دوست، دوست خود میباشد۔

حکایت

یکی را چو من دل بدست کسی   گرو بود و میبرد خواری بسی
پس از ہوشمندی و فرزانگی   بدف بر زدندش بدیوانگی

بدف بر زدن کنایہ از آوازہ کردن وحاصل معنی آنکہ پیشتر ازین گمان داشتند کہ او ہوشمند وفرزانہ است چون در محبت وی گرفتار وبے اختیار دیدند پس بدیوانگی وجنون آوازہ گردانیدند اورا۔ وفاضل ہانسوی نوشتہ کہ دف بالضم زدن دست بعنف وسختی بر سر کسے انتہی۔ ودرین صورت در بمعنے ان تجرید بود اے بعنف وسختی۔ وبر زدن محمول بر حقیقت وبا سببیہ باشد اے بعنف وسختی بر زدند اورا بسبب دیوانگی وجنون او وصحیح چو دف چو حرف تشبیہ

و دف مشبه به وشین ضمیر مشبه و بر زدن وجه تشبیه و بیت لاحق موید آن۔

قفا خوردی از دست یاران خویش — چو مسمار پیشانی آورده پیش

مصرع دوم در معنی مقدم ست بر مصرع اول و یاران کنایه از ستم ظریفان۔ و حاصل معنی آنکه مانند مسمار پیشانی خود را پیش آورده بشگفتگی و تازه روئی قفا میخورد و چین بر ابرو نمیزد۔

خیالش چنان بر سر آشوب کرد — که بام و دماغش لگدکوب کرد
نه دشمن جفا بردی از بهر دوست — که ثریا اکبر بود و ز بهر دوست

آشوب کردن کنایه از هجوم کردن و ناگاه بر سر ضرب فرود آمدن و مصرع دوم بیان چنان و درین اشارت ست بآنکه خیال او بر سر آن قدر هجوم کرد که سودا در سرش پیچید و جنونش در گرفت۔

نبودش ز تشنیع یاران خبر — که غرقه ندارد ز باران خبر

تشنیع بد گفتن و در ینجا عبارت از ملامت کردن و حاصل معنی بیت آنکه آوازه ملامت کردن یاران خود خبر نداشت از جهت آنکه غرقه بحر عشق بود و هر که در بحر فرو رفته باشد از باران خبر نمیدارد و در بعض نسخ در مصرع اول اثر و درین صورت اثر بمعنی تاثیر باشد۔

کرا پای خاطر بر آید بسنگ — نیندیشد از شیشهٔ نام و ننگ

این بیت جمله معترضه بر سبیل تمثیل و سنگ بحذف مضاف الیه و شیشه بحذف مضاف از جهت قیام قرینه و حاصل معنی آنکه هر کرا پای دلش بر سنگ عشق خورد دادمی اندیشید از شکستن شیشه نام و ننگ زیرا که اندیشه کردن لازم عقل ست و عاشقان را با عقل سروکار نمیباشد و در بعض نسخ در آمد بسنگ و در بعض دیگر در آرد۔ و درین صورت فاعل این فعل ضمیری باشد که راجع بطرف عشق ست۔

شبی دیو خود را پری چهره ساخت — در آغوش آن مرد برنا بتاخت
سحرگه مجال نمازش نبود — ز یاران کس آگه ز رازش نبود

و دیو مبتدا و ساخت خبر آن و خود را مفعول اول و پری چهره مفعول ثانی ساخت۔ و قول و بتاخت معطوف ساخت۔ و در آغوش آن مرد ظرف آن و حاصل آنکه شبی از شبها دیو خود را پری چهره ساخت و همان دیو در آغوش آن مرد برنا بتاخت۔ و در بعض نسخ بر وی بتاخت و در صورت معطوف بود بر فعل محذوف اعنی در آمد ای در آغوش آن مرد در آمد و بر وی بتاخت ای تاراج هوش وی کرد چنانکه آن مرد محتلم شد و آنچه بعض محققین نوشته که حق آن است که

در آغوش آن مرد برنا متعلق ست بساخت و لفظ بر وی بقرینه مقام محذوف و بتاخت معطوف بحذف عاطف بران پس حاصل معنی آن باشد که شبی دیو خود را بصورت خوب ساخت در آغوش آن مرد برنا و بر وی بتاخت ای بر عقل وی از راه مجاز انتهی وجه این تقریر ظاهر نمیشود۔ و در بعض دیگر بروی بتافت بمعنی دوید و در بعض بتافت بمعنی جلوه گر شد۔ و در هر دو صورت قافیه معیوب ست از جهت اختلاف ردف زائد۔

بآبی فرو رفت نزدیک بام — بر او بسته سرما دری از رخام

نزدیک بام متعلق فرو رفت و مصرع دوم صفت آب و حاصل معنی آنکه آن جوان فرو رفت نزدیک صبح در آبی که یخ بسته بود بسبب سردی تا رفع جنابت کند و پاک شود و بعضی ادند که مصرع مذکور حال باشد از فاعل فرو رفت۔ و لفظ بر و موید همین ست یعنی در حالتی که سرما از سنگ رخام که سفید باشد در بر آن شخص بسته بود و آن کنایه از برف ست و می تواند که حال باشد از آبی که مدخول با ست بسبب تعلق بفرو رفتن فتامل و در بعض نسخ در ان بسته و درین صورت مشار الیه همان آب باشد۔

نصیحتگری گفتن آغاز کرد — که خود را بکشتی درین آب سرد
و برنای منصف بر آمد خروش — که زنهار ازین حرف منکر خموش

نصیحتگری بیای تنکیر و در بعضی نسخ نصیحتگرش بشین ضمیر متصل منصوب و در بعض دیگر ملامتگری ایضاً بیای تنکیر و بهر تقدیر مفعول گفتن اعنی لفظ ملامت محذوفست و مصرع دوم بیان آن۔ و در بعض دیگر نصیحتگری لومش تا آخر۔ و این واضح تر۔ و قول او چند از ملامت ای تا چند ملامت خواهی کرد۔

مرا پنج روز این پسر دلفریب — بمهرش چنانم که نتوان شکیب
نپرسید باری بخلق خوشم — ببین تا چه جورش بجو د میکشم

لفظ مرا مفعول نپرسید که در بیت دوم ست و بعد از وی کاف صفت محذوف و پنج روز کنایه از مدت قلیل و این مبتدا موصوف و پسر صفت و دلفریب صفت بعد صفت آنست از عالم هذا الرجل العالم و نپرسید خبر این مبتدا و نتوان شکیب بمعنی توانم شکیبیدن و مصرع دوم از بیت دوم بتقدیر لفظ من معطوف بر جمله اول و بین المصرعین این بیت عبارت که حال تو چیست و با وجود آن محذوف۔ و حاصل معنی آنکه مراد ازین مدت قلیل که عبارت از ابتدای زمان عشق ست

فضر

تا این زمان این پسر دلفریب نیرسیده است یک نوبت هم بخلق خوش که حال تو چیست و با وجود آن همین گرچه جور او بخود می‌کشم و میتواند که مصرع دوم از بیت اول حال باشد از ضمیر مرا با صفت بد صفت پسر و مهر تقدیر میم ضمیر خویشم تاکید مراست و حاصل معنی آنکه مرا درین چند روز این پسر چنین و چنین یا این پسر درین حال که از مهر او چنین و چنینم نیرسیده است تا آخر. و در بعض نسخ دلم رفت و بارش بجان میکشم و در بعضی دیگر مرا چند روز. و دلفریب دسنگیفت و بجان میکشم و درین صورت این پسر مبتدای موصوف و کلمه را در لفظ مرا مفید معنی اضافت یعنی دل من و دلفریب بیان لفظ این بتقدیر کاف مبین و مصرع دوم معطوف بران و مصرع اول از بیت دوم خبر مبتدا و بدستور بعد از وی عبارت که حال تو چیست محذوف و مصرع دوم معطوف بران و حاصل معنی آنکه چند روز ست که این پسر که دل مرا فریفته است و من از مهر او چنین و چنینم نیرسیده است تا آخر فائده در فارسی موصوف و مضاف بلکه هر دو معا بفک اضافت هم می آید چنانچه این پسر دلفریب در بیت ما نحن فیه و پسر بیرحم بزاز درین مطلع سه دلم را برد باز از کف پسر بی رحم بزازی؛ متاع آرزو ارزان کنی مطلب گران سازی. و بعض محققین نوشته که درین مثال می تواند که بدل باشد از عالم شاهزاده هرمز و سلطان مراد چه آنهم ذکر بزازی و بیرحمی اوست پس بیرحم صفت بزاز باشد که مقدم بر موصوف آمده و همین قسم در محاورات و پسر بزاز و پسر قصاب مستعمل ست بفک اضافت و پسر زید و پسر عمرو مستعمل نمیت و ازین دریافت میشود که قصاب بدل ست نه مضاف الیه و در صورت صفت گفتن بفک کسره توصیف قائل باید شد پس بهتر آنست که بدل خوانیم تا از ارتکاب این تکلف بمیان نیاید انتهی بدانکه علمای معانی فائده بدل را زیادت تقریر و ایضاح گفته اند بحیثیتی که مبدل منه دال باشد بر بدل اجمالا و متقاضی باشد برای آن بوجه بحیثیتی که باقی باشد نفس ذکر کردن مبدل منه شایق بسوی ذکر بدل و منتظر باشد برای آن پس ظاهر ست که در پسر بیرحم این معنی متحقق نمی شود چرا که از استماع پسر سامع شایق بسوی بدل آن نمیگردد و همچنین در امثله دیگر چنانچه پسر قصاب و پسر زید پس درینجا قائل به بدل شدن صحیح نباشد و عجب تر آنکه خود نیز در رسالهٔ موهبت عظمی گفته که فائده بدل زیادت تقریر و ایضاح است پس صحیح در مثال اول موصوف بفک کسره توصیفی و در امثله دیگر مضاف بفک اضافت باشد.

	پس آن کس که شخصم ز خاک آفرید		بقدرت درو جان پاک آفرید

	عجب داری ار بار حکمش برم		که دایم باحسان و فضلش درم

آن کس مبتدا و مصرع دوم از بیت دوم خبر آن و مصرع دوم از وی علت امتثال حکم. و حاصل معنی آنکه هرگاه در مهر یاری که از چند روز فریفته اویم دادگاهی مرا بلطف نپرسیده و معهذا من بارش بخوشی خاطر میکشم پس آنکس که جسم مرا از خاک آفرید بحکمت شامله و جان پاک درآن آفرید بقدرت کامله اگر بار حکم او برم برای اینکه همیشه بیرون فضل و احسان اویم ازین عجب مدار و در بعض نسخ یاران رار.

گفتار در احوال اهل کمال

	اگر مرد عشقی کم خویش گیر مترس از محبت که خاکت کند		وگرنه ره عافیت پیش گیر که باقی شوی گر هلاکت کند

در بیت اول اشارت ست بآنکه راه عشق سراپا جور و ملامت ست اگر عاشق پیشه و می خواهی که درین راه سلوک کنی پس عافیت مخواه و در محبت فانی شو و اگر اهل دانشی راه عافیت که طریقه عقل ست اختیار کن و خویشتن را در مهلکه مینداز. غرض که عشق با عافیت جمع نمی شود و در بیت دوم ترغیب است بامر اول و مصرع دوم از وی بر سبیل اضراب تو می تواند که این بیت معطوف بود بر قول او کم خویش گیر و حاصل معنی آنکه این اندیشه را بخاطر راه مده که آتش محبت ترا خاکستر خواهد کرد بلکه اگر هلاک کند حیات ابدی خواهی یافت سه هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد بعشق؛ ثبت ست بر جریدهٔ عالم دوام ما.

	نروید نبات از حبوب درست		که تا خاک بر وی نریزی نخست

کلمه تا برای غایت رستن و کاف بیانیه در معنی مؤثر بر آن و مبین آن محذوف و نخست ظرف ست خاک ریختن را و حاصل معنی آنکه تا آن زمان که نخست خاک را بر وی نریخته باشی و در بعض نسخ نگر خاک بر وی بگردد نخست. ای مگر آنگاه که نخست در خاک پنهان شده باشد و حبوب با آنکه جمع حبه ست فارسیان بمعنی مفرد استعمال نمایند و حبوب درست عبارت از دانه که دو لخت و ریزه ریزه نشده باشد.

	ترا با حق آن آشنائی دهد که تا با خودی در خدا راه نیست		که از دست خویشت رهائی دهد وزین نکته جز بیخود آگاه نیست

کاف صدر مصرع دوم از بیت اول بیان لفظ آن و در مصرع اول از بیت دوم بیان علت مضمون

مصرع دوم از بیت اول و حاصل معنی بیت دوم آنکه مادام که تو ہوش میداری و از ہم امتیاز مے کنی خود را و خدا را ترا بطرف خدا راه نیست و از دو دورتر واقع شدهٔ و این نکته را کسے میداند که از خود خبر نداشته باشد و ہمه او شده باشد ع وین دولت سرمد ہمه کس را ندہند۔ و باید دانست که در طریقه صوفیه صافیه دو سیر ست یکے الی اللہ و آن سلوک بود و دیگرے فی اللہ و این وصول ست و اشاره به ہمین سیر ست قول او و در خدا راه نیست چه در اول فناے کلی دست نمید ہد و در عامهٔ نسخ در خود ت راه نیست۔ و درینصورت اشاره بمن عرف نفسه باشد۔

نه مطرب که آواز پاے ستور ‌ ‌ ‌ سماع ست اگر عشق داری و شور
مگس پیش شوریده دل پر نزد ‌ ‌ ‌ که او چون مگس دست بر سر نزد

مطرب بحذف مضاف از جہت قیام قرینه و کاف اضرابیه۔ و حمل سماع بر آواز پاے مطرب و آواز پاے ستور مجاز ست۔

نه بم داند آشفته سامان نه زیر ‌ ‌ ‌ بنالد به آواز مرغے فقیر

و در بعض نسخ باواز مرغی بنالد فقیر و در بعض دیگر آشفته خاطر و بہر تقدیر پیش از مصرع دوم کلمهٔ اضراب محذوف۔ و مرغی بیاے تنکیر براے تحقیر و فقیر وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظ۔ ہمان آشفته سامان که عبارت از عاشق شوریده باشد و حاصل معنی آنکه سماع صاحب عشق و ذوق منحصر در نغمه نیست زیرا که نغمه را بم و زیر ناگزیر ست و آنرا غیر صاحب عقل و ہوش نمی تواند یافت بلکه باواز مرغ کوچکے با آنکه مثل نغمه نمی تواند شد نیز ناله میکنند و در وجد می آید۔

سراینده خود می نگردد خموش ‌ ‌ ‌ ولیکن نه ہر وقت باز ست گوش
چو شوریدگان مے پرستی کنند ‌ ‌ ‌ بر آواز دولاب مستی کنند
برقص اندر آیند دولاب وار ‌ ‌ ‌ چو دولاب بر خود بگریند زار
به تسلیم سر در گریبان برند ‌ ‌ ‌ چو طاقت نماند گریبان درند

در بعض نسخ بسته لذت بمسمار گوش اہی بمسمار غفلت۔ حاصل معنی آنکه اگر تو بحیثیت پی برده باشی ہر صوتی که بشنوی از ہر قسم که باشد آنرا سماع خواہی دانست ابیات بذکرش ہر چه بینی در خروش ست ؛ ولے داند درین معنے که گوش ست ؛ نه بلبل بر گلش تسبیح خوانست ؛ که ہر خارے به تسبیحش زبانست ؛ و قول او برقص در عامهٔ نسخ بچرخ و قول او به تسلیم سر در گریبان برند ؛ حاصل معنے آنکه تا ممکن ست ضبط خویشتن داری می کنند

مکن عیب درویش مدہوش و مست ‌ ‌ ‌ که غرق ست از آن میزند پا و دست

یعنے درویش که دست و پا میزند ای رقص میکند آن رقص ختیاری نیست تو بر وخرده مگیر زیرا که او در بحر عشق فرو رفته است و غریق ناچار دست و پا میزند شاید که بساحل مقصود رسد۔

گفتار در بیان سماع

بگویم سماع ای برادر که چیست ‌ ‌ ‌ مگر مستمع را بدانم که کیست
گر از واج معنے پرد طیر او ‌ ‌ ‌ فرشته فرو ماند از سیر او
وگر مرد لہو است و بازی و لاغ ‌ ‌ ‌ قوی تر شود دیوش اندر دماغ

صحیح از برج معنے و مرجع ضمیر او در مصرع اول سماع و در مصرع دوم طیر سماع۔ و در بعض نسخ ہر دو جا لفظ تو و ہمچنین لہوت و دیوت بصیغهٔ خطاب۔

چو مرد سماع ست شہوت پرست ‌ ‌ ‌ باواز خوش خفته خیزد نه مست
پریشان شود گل بباد سحر ‌ ‌ ‌ نه ہیزم که نشکافدش جز تبر
جہان پر سماع ست و مستی و شور ‌ ‌ ‌ ولیکن چه بیند در آئینه کور

مصرع اول شرط و جزاے این شرط و علت این جزا ہر دو محذوف و مصرع دوم که قائم مقام جزا واقع شده معطوف بر ان۔ و حاصل معنے آنکه اگر مرد سماع شہوت پرست باشد سماع او را از خواب غفلت بیدار نخواہد کرد و در نسخ معتبره نه مرد سماع بنون نفی و درینصورت خبر مقدم باشد بر مبتدا ہر که شہوت پرست ست او قابل سماع نیست۔

نه بینے شتر بر حدے عرب ‌ ‌ ‌ که چونش برقص اندر آرد طرب
شتر را که شور و طرب در سر ست ‌ ‌ ‌ اگر آدمی را نباشد خر ست

لفظ شتر مفعول فعل نه بینی۔ و موقع این کاف که از جہت تعقید در صدر مصرع دوم واقع شده بعد از لفظ مذکور۔ و در بعض نسخ از نواے عرب و در ہر دو صورت متعلق برقص اندر آرد و چون استفہامیه و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف شتر و بیت دوم متفرع بر بیت اول و لفظ شتر وضع مظہر موضع مضمر و در معنی مضاف الیه سر و کلمهٔ را مفید معنے اضافت و شور و طرف مبتداے موصوف و قول او که شتر را و در سر ست صفت آن و موقع این کاف که از جہت تعقید بعد از کلمهٔ را واقع شده پیش از لفظ شتر۔ و قول او اگر آدمی را نباشد خر ست شرط و فاعل فعل نباشد ضمیر

که راجع بطرف شور و طرب ست و جزاء این شرط اعنی آدمی نیست و بعد از وے کلمهٔ اضراب یعنی بلکه محذوف و این جملهٔ شرطیه خبر مبتدا و حاصل معنی آنکه نمی بینی شتر را که بر نواے عرب چگونه رقص می آرد طرب او را پس شور و طرب که در سر ست شتر را و اگر آدمی را نباشد پس آدمی نیست بلکه خر ست و در بعض دیگر چو شور و طرب پس معنی این باشد که هر گاه شتر را شور و طرب در سر بود چنانکه گفته شد در بیت سابق پس اگر آدمی را شور و طرب نبود از شتر کمتر بود و سادراک و شعور و این عبارت را تعبیر بلفظ خر کرده براے مناسبت لفظ آدمی و برین تقدیر جزاء شرط قضیه شرطیه خواهد بود و مختار شارح هانسوے بجاے نوا لفظ حدے بضم حاء و دال مهملتین راندن شتر به نغمه۔

حکایت

شکر لب جوانی نے آموختی ۔۔۔ که دلها در آتش چو نے سوختی

شکر لب مشترک ست در معنی لب چاک و شیرین لب۔ و اینجا معنی اول مراد نیست که عیب آدمی ست بلکه معنی دوم مراد ست و براے نواختن نے بشکر لبی توصیف کرده و عجب از بعض محققین که نوشته بمعنی اول لب شکر مستعمل ست نه شکر لب و حال آنکه خود در سراج اللغت شکر لب و لب شکر هر دو معنی مذکور آورده۔

پدر بارها بانگ بر وی زدی ۔۔۔ به تندی و آتش در آن نی زدی

شبی بر اداے پسر گوش کرد ۔۔۔ سماعش پریشان و مدهوش کرد

به تندی متعلق بهانگ بر زدی و آتش در آن نی زدی جمله معطوف بر جملهٔ اول۔ و حاصل معنی آنکه پدرش تا آن زمان که صداے آن نے نشنیده بود چنین و چنین میکرد و قول او اداے پسر بهمزه و تحریف نواے بنون ست۔

همیگفت بر چهره افکنده خوے ۔۔۔ که آتش بمن در زد این بانگ نی

در بعض نسخ آواز نے۔ و فاعل فعل همیگفت ضمیرے که راجع ست بطرف پدرش و بر چهره افکنده خوے حال از ضمیر و مصرع دوم بیان مقوله همی گفت۔

ندانی که شوریده حالان مست ۔۔۔ چرا بر فشانند در رقص دست

گشاید دری بر دل از واردات ۔۔۔ فشانند سر دست بر کائنات

بیت دوم جواب استفهام و مضاف الیه دل اعنی لفظ ایشان محذوف و مصرع دوم از وے

معطوف بر مصرع اول و متعلق فشانند اعنی از وصول آن مضاف الیه سر دست اعنی لفظ خود محذوف۔ و فاعل فعل فشانند ضمیرے که راجع بطرف شوریده حالانست و حاصل معنی آنکه گشاده میشود بر دل هر واحدی از ایشان دری از واردات و از وصول آن مے افشانند سر دست خود را بر کائنات و در بعض نسخ فشاند بصیغهٔ مفرد و سر دست باضافت و این بهتر ست۔ پس حاصل معنی آن باشد دست افشانی ایشان از آنست که دری از واردات بر روے دل ایشان میگشاید پس دل ایشان سر دست بر کائنات می افشاند لهذا ایشان هم سر دست در آن حالت می افشانند و سر دست افشاندن دل کنایه از بیزار است یعنی چون دل ایشان بیزار از کائنات میشود ایشان در رقص دست افشانی میکنند و آن حال را تعبیر بدین حرکت مے نمایند فائده قافیه واردات با کائنات از قسم ایطاے جلی ست که از عیوب ملقبه قافیه است و آنچه بعض محققین نوشته که فارسیان جمع عربی را در محل مفرد استعمال مے نمایند مثل ریاض و حور وغیره و این نیست مگر ازین راه که ایشان را لحاظ معنی جمع کم باشد و هیچ کس بران حرف نمی گیرد در ینصورت اگر جمع عربی را با جمع عربی قافیه کنند و هر دو الف و تا داشته باشد چه مضائقه چه اینجا هم همان احتمال باقی ست انتهی۔ استعمال جمع عربی موضع مفرد مستلزم صحت این نمیشود که جمع عربی را با جمع عربی قافیه کنند و هر دو الف و تا داشته باشد۔

حلالش بود رقص بر یاد دوست ۔۔۔ نه هر آستینے که جانی در وست

رقص مبتدا و حلالش بود خبر مقدم بر مبتدا و شین ضمیر متصل منصوب موصوف و صفت آن و علت این صفت و بین المصرعین کلمهٔ استدراک هر سه محذوف و هر آستینے مبتدا دوم و خبر آن نیز محذوف و قول او که جانی در وست بیان آن خبر۔ و حاصل معنی آنکه حلال یعنی مباح است او را رقص کردن بر یاد دوست که او جانے در آستین داشته باشد تا بوقت بیاد آمدن دوست آن را بر نام او نثار کند لیکن نه هر آستینے چنین ست و در بعض نسخ نه هر آستین جان بمعنی در وست بعض محققین نوشته که نسخهٔ اول را محاوره مساعدت نمیکند و توجیهے که شارح کرده هرگز عبارت محتمل آن نیست پس صحیح نسخه دوم باشد و جان در آستین داشتن کنایه از داشتن جان ست بر سر دست در ینصورت آستین افشاندن کنایه از جان افشانے خواهد بود انتهی عجب که قائل صحت نسخه دوم شده و حال آنکه محض بے معنی ست و جان بمعنی در آستین بودن معنی ندارد و در بعض دیگر که هر آستینش جانے در وست۔ و در ینصورت بمعنی هر که بود

تا بعد بیان آن . و در مصرع اول شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف همان کاف از قبیل اضمار قبل الذکر بود و حاصل معنے آنکه حلال ست او را رقص کردن بر یاد دوست هر که آستین او پر است از جانے ـ

برهنه توانی زدن دست و پا	اگر فتم که مردانه در شنا

و در بعض نسخ گرفتم که خود جامه بکنے تا آخر و بهر تقدیر در مصرع دوم اشارت ست با آنکه تو که با جامه در آب فرورفته ممکن نیست که دست و پا زده خویشتن را بساحل مقصود رسانی مگر آنگاه که برهنه باشی حاصل معنے آنکه تا ترک تعلقات نکنے بمطلوب نتوانی رسید ـ

که عاجز بود مرد با جامه غرق چو پیوند ها بگسلے و اصلے	بکلش خرقهٔ نام و ناموس زرق تعلق حجاب ست و بیحاصلے

بکلش امر از مادهٔ کشیدن و در بعض نسخ بکن از مادهٔ کندن و بهر تقدیر مرد مبتدا ے موصوف و با جامه غرق صفت آن و غرق بحذف عاطف معطوف بر عاجز و این هر دو خبر مبتدا و حاصل معنے بیت آنکه از گرداب تعلق خلاص میخواهی پس خرقهٔ نام و ناموس را از بر خود بر آر زیرا که مردے که با جامه در آب فرورفته باشد عاجز مے شود اے دست و پا زدن نمی تواند و غرق میشود اے خلاص وے صورت نمی بندد ـ

حکایت

بر و دوستی در خور خود بگیر	یکے گفت پروانه را کای حقیر

یکے گفت پروانه را در بعض نسخ کسے گفت و بهر تقدیر کلمه را قائم مقام یاے صله گفت و ای حرف ندا و حقیر منادی و مصرع دوم منادی لہ و مجموع بدخول کاف بیان مقولهٔ گفت ست ـ

تو و مهر شمع از کجا تا کجا که مردانگے باید انگه نبرد	رهی را که بینی طریق رجا سمندر نهٔ گرد آتش مگرد

و در بعض نسخ بجاے بینی لفظ یابی و بهر تقدیر این بیت معطوف بر قول او بر و و کاف صفت راه است . و حاصل معنے آنکه در راهی سلوک کن که از آن بمنزل مقصود توانے رسید و قول او که مردانگے باید انگه نبرد مخفے نماند که پیش از انگاه لفظ نخست یا هر چه بمعنے آن بود گاهے ظاهر می آرند و گاهے مقدر از جهت قیام قرینه و اینجا از قسم پسین ست و از قسم نخستین سه اول اندیشه وانگهے گفتار ـ

ف پیش از لفظ انگاه لفظ نخست یا با هر چه معنے بود آن جایز است ۱۲

که جهل ست با آهنین پنجه زور	زخورشید پنهان شود موش کور

خورشید مشبه و آهنین پنجه مشبه به و وجه شبه تجلی مع لمعان زیرا که پیش از تمام طلوع شدن آفتاب خط شعاعی او بصورت پنجه بنظر در آیند و این تشبیه مفرد غیر مقید ست بمفرد مقید چنانچه آفتاب مثل آئینه الیست که در کف مرتعش باشد و زور کردن بمعنے زور کردن و حاصل معنے آنکه موش کور که در روز بیرون نمی آید سببش آنست که میداند که خودش نهایت فرومایه و ناتوانست و خورشید مثل شخص آهنین پنجه و توانا و زور کردن ناتوان را با توانا جهل بود . و در بعض نسخ آتشین پنجه و بعض محققین نوشته که آهنین پنجه لفظ آمده است بخلاف آتشین پنجه و مراد شیخ درین بیت محض تشبیه حال بحال نه تشبیه مفرد بمفرد چه مدعا این بیت مثل ست که تشبیه هر دو مصرع است بهم و این محل تامل زیرا که مدعا مثل شدن منافات ندارد به تشبیه مفرد غیر مقید بمفرد مقید و نیز لازم نیست که هر جا مدعا مثل باشد آنجا تشبیه حال بحال باشد نه تشبیه مفرد بمفرد ست

نه از عقل باشد گرفتن بدوست که جان در سر کار او می کنے	کسے را که دانی که خصم تو اوست ترا کس نگوید نکو مے کنے

با بدوست زائده مثل بابه هیچ کس درین بیت سه گر فریدون بود به نعمت و ملک ؛ بے هنر را بهیچ کس مشمار ؛ و در بیت دوم مصرع دوم بحذف معطوف علیه و در معنے مقدم ست بر مصرع اول و کاف قائم مقام واو عطف و مرجع ضمیر او لفظ خصم . و حاصل معنے آنکه کسے را که بیقین میدانی که او دشمن تست باز او را بدوست گرفتن و بر دوستی اعتماد کردن معقول نباشد پس تو که دشمن را دوست میگیرے و جان را در سر کار او میکنی فعل عبث و بیهوده باشد چرا که درینصورت ترا کسے نخواهد گفت که این کار خوب میکنی و انجام آن بخیر خواهد بود و می تواند که مصرع دوم مذکور بیان مبتدا ے محذوف اعنی لفظ این و نکو میکنے بحذف عائد خبر و این جمله مقوله نگوید بود یعنے ترا کس نگوید اینکه جان در سر کار او میکنے نکو میکنے و بهتر آنست که این کاف بمعنے شرط بود و مصرع اول جزاے آن پس حاصل معنی آن باشد که چون جان را در سر کار این قسم دشمن کنی ترا کسے نکو نخواهد گفت زیرا که این قسم کار براے دوست واقعے باید ـ

قفا خورد و سوداے بیهوده پخت	گداے که از پادشه خواست دخت

این بیت بر سبیل تمثیل . و گدا مبتداے موصوف و ما بعد صفت و مصرع دوم خبر . و حاصل معنی آنکه

مثال تشبیه مفرد غیر مقید بمفرد مقید ۱۲

گدای سودای بیهوده بخت و کار لاطائل کرد و چون واو مطلق برای جمع ست و تقدیم و تاخیر را دران مدخلی نیست پس از تاخیر سودای بیهوده بخت لازم نمی آید که اول قفا خورد و بعد ازان سودای بیهوده بخت۔

کجا در حساب آورد چون تو دوست ‖ که روی ملوک و سلاطین در وست

فاعل فعل آورد کاف بمعنی هر که از قبیل اضمار قبل الذکر۔ و حاصل معنی آنکه کجا از زمرهٔ عشاق در شمار می آرد یا معتبر می دارد چون تو خواهندهٔ مفلسی را هر که روی ملوک و سلاطین بطرف او باشد و میتواند که مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و فاعل فعل آورد ضمیری که راجع بطرف شمع ست بود تنبیه هر جا که چون تو دوست یا چون تو پشتیبان و مانند آن واقع میشود ارباب معانی آن را کنایه گویند و مراد ازان ذات مخاطب می باشد خواه بطریق مدح بود و خواه بر سبیل قدح۔

مپندار کو در چنان مجلسی ‖ مدارا کند با چو تو مفلسی
اگر با همه خلق نرمی کند ‖ تو بیچاره‌ٔ با تو گرمی کند

بیت اول بر سبیل اضراب ست بتقدیر کلمهٔ اضراب و حاصل معنی آنکه در حساب آوردن خود چه معنی دارد بلکه اینقدر هم گمان مبر که در چنان مجلسی که او می باشد با تو مدارا کند و بالفرض اگر با همه خلق رفق و ملاطفت را کار فرماید تو که بیچارهٔ ترا فرومایه و زبون دریافته با تو سختی و درشتی خواهد کرد و در آتش قهر و غضب خواهد سوخت تنبیه گرمی درینجا بمعنی سختی و درشتی آورده و مقابل نرمی لیکن در مستعملات بمعنی محبت و رفق ست چنانکه بر متتبع پوشیده نیست۔

نگه کن که پروانهٔ سوزناک ‖ چه گفت ای عجب گر بسوزم چه باک
مرا چون خلیل آتشی در دل ست ‖ که پندارم این شعله بر من گل ست

نگه کن بمعنی تامل کن و پروانه مبتدای موصوف و سوزناک صفت و چه گفت خبر مبتدا و لفظ چه برای تعظیم و حرف ای برای تعجب و از قول وای عجب تا آخر بیت ثانی مفعول گفت و آتشی بیای تنکیر برای وحدت و تعظیم و مصرع دوم از بیت دوم صفت آن و پندارم بمعنی میدانم و پیش ازین عبارت بجنب شعلهٔ آن آتش محذوف و این شعله اشاره بشعلهٔ شمع است و حاصل معنی آنکه تامل کن این قول را که پروانهٔ سوزناک چه خوش گفت در جواب سائل که ای عجب اگر من در آتش محبت او بسوزم بمن ضرری نخواهد رسید چرا که در دل من آتشی پنهان ست

بجنب شعلهٔ آن آتش متعارف را بمنزلهٔ گل میدانم و موجب راحت خود می شناسم مثل آتش نمرود که بر خلیل گلزار شد و سر موی ازان متضرر نگشت۔ و بعض محققین نوشته که ای حرف ندا و منادی محذوف و عجب مفعول و فعل آن مع متعلق محذوف یعنی ای فلان عجب مدار ازین سوختن چنانکه اگر بسوزم هیچ مضائقه ندارد و این توجیه خالی از تکلف نیست زیرا که درین صورت لطف شعر نمی ماند و در بعض نسخ پنداری بجای خطاب واقع شده تحریف ست

نه دل دامن دلستان می کشد ‖ که مهرش گریبان جان می کشد
نه خود را بآتش بخود می زنم ‖ که زنجیر شوق ست در گردنم

کلمهٔ نه متعلق بمیکشد و کاف در هر دو مصرع اضرابیه و در بعض نسخ بجای مهرش شوقش و زنجیر شوق باضافت تشبیهی ست و حاصل معنی آنکه دل دامن دلستان نمیکشد بلکه مهر یا شوق او چنین میکند و همچنین خویشتن را باختیار بر آتش نمیزنم بلکه زنجیر شوق او در گردن من ست که کشان کشان بطرف او می برد و بآتش میدهد۔

مرا همچنان دور بودم که سوخت ‖ نه این دم که آتش بمن بر فروخت

موقع کاف اول پیش از دور بودم ست که از جهت تعقید بعد از نوی آورد پس حاصل معنی آن باشد که هنوز بدولت قرب فائز نشده بودم که سوخته بود همچنان که الحال می سوزد۔

نه آن میکند یار در شاهدی ‖ که با او توان گفتن از زاهدی

در بعض نسخ که با وی و بهر تقدیر مصرع دوم بیان لفظ آن و حاصل معنی آنکه یار در حالت شاهدی و محبوبی آن اداها و نازها میکند که با وی از عفت و پارسائی خود دم توان زدن و از صحبت و اختلاط وی خویشتن را بر کنار کشیده توان داشتن۔

که عیبم کند بر تولای دوست ‖ که من راضیم کشته در پای دوست

کاف در مصرع اول برای استفهام انکاری و در دوم برای علت بیان مضمون مصرع اول و میم در اول مضاف الیه عیب و در دوم تاکید من و کشته بمعنی مقتول ست پس حاصل معنی آن باشد که هر گاه من خوشنودم دران حال که مقتول باشم در پای دوست پس کیست که عیب من نهد بر دوستی داشتن دوست۔

مرا بر تلف حرص دانی چراست ‖ چو او هست اگر من نباشم رواست

یعنی میدانی که مرا حرص بر هلاک شدن خود چراست از برای آنکه چون او زنده است اگر من نباشم

رواست ودرین اشارت ست بآنکه باوجود او خویشتن را موجود پنداشتن عین دوئی ست یا آنکه منکه حریص فنای خویشم سببش آنست که هرکه در محبت فانی مے شود عین محبوب می گردد و محبوب همیشه باقی ست پس اگر بعد از وقوع این معنی نبودن من که عبارت ست از هستی اعتبار یست منافی مقصود نخواهد بود بلکه اصل مقصود همان ست وبس۔

بدان ماند اندر زشوریده حال ‖ که گوئی بکژدم گزیده منال

مصرع دوم بیان آن واندرز شوریده حال باضافت مصدر الی المفعول وحاصل معنی آنکه نصیحت گفتن عاشق را مثل کسے ست که اورا کژدم بزند وتو منع کنے اورا از نالیدن داد امکان ضبط نداشته باشد۔

بسوزم که یار پسندیده اوست ‖ که در وی سرایت کند سوز دوست

کاف در مصرع اول برائے بیان علت سوختن ودر دوم بمعنی هرکه ومرجع ضمیر وے نیز همان دیار مشترک است در معنی محبوب ومحب واینجا بمعنے پسین ودوست بمعنے محبوب وحاصل معنی آنکه میسوزم از برائے آنکه هرکه در وی سوز دل محبوب سرایت کند او عاشق پسندیده است۔

کسے را نصیحت مگوائے شگفت ‖ که دانی که در وی نخواهد گرفت

اے شگفت جمله معترضه ومصرع دوم وکاف دوم بیان مفعول فعل دانی وفاعل فعل گرفت ضمیر که راجع بطرف نصیحت ست ونگو ونخواهد بصیغه نفی واثبات هردو محتمل وحاصل معنے آنکه نصیحت مگو کسے را که میدانے که در وتاثیر نخواهد کرد ولیکن فقط اے شگفت دلالت صریح دارد که لفظ گویا مگو محض غلط ست وصحیح نگنے وتمام بیت استفهام برائے توبیخ۔

زکف رفته بیچاره را لگام ‖ نگویند کاهسته ران ای غلام

بیچاره مفعول موصوف وزکف رفته لگام مجموع صفت بفصل جدا وحاصل معنے آنکه بیچاره لگام از کف رفته راکه دراندن مرکب اختیار نداشته باشد نمیگویند که آهسته ران۔

چه نغز آمد این نکته در سندباد ‖ که عشق آتش ست ای پسر پند باد
بباد آتش تیز برتر شود ‖ پلنگ از زدن کینه ور تر شود

یعنے پلنگ را چون ضربے بر سرش میرسد کینه ورتر میشود سند باد بفتح سین مهمله وبای تازی نام کتابے در حکمت تصنیف حکیم ازرقی۔

چو نیکیت بدیدم بدے میکنی ‖ که دیت فراچون خودی میکنی

زخود بهتری جوی فرصت شمار ‖ که با چون خودی گم کنے روزگار
پئی چون خودان خود پرستان روند ‖ بکوی خطرناک مستان روند

این هردو بیت اول من حیث المعنے قطعه بند ست ودر مرتبهٔ خود صحیح اما اینجا هیچ مناسبت ندارد در مقامی باید آورد که دران ذکر صحبت بزرگان ونیکان باشد با عشق هیچ تعلق ندارد ودر بعض نسخ نه با چون نبودن نفی واین واضح ست وبهر تقدیر بدی وخودسے وبهتری بیاے تنکیر وفراپیش وازین کلام بمعنے الی مستفاد میشود وباب شمردن ومفعولیت واینجا مفعول ودوم اسعنے لفظ غنیمت محذوف وحاصل معنی بیت ودوم آنکه مقتضای رای صواب آنست که از خود بهتری را طلبگار باشی وفرصت را غنیمت شماری نه آنکه با مثل خودی گم کنی روزگار را وببطالت گذرانی عمر را وقول وخود پرستان کنایه از دون همتان ست۔

من اول که این کار بر داشتم ‖ دل از جان بیکبار بر داشتم

ودر بعض نسخ دل از سر بهر تقدیر این کار اشاره بکار عشقبازے وبرداشتم در مصرع اول بمعنی اختیار کردم ودر دوم بمعنے بر کندم ست۔

سر انداز در عاشقی صادق ست ‖ که بدزهره بر خویشتن عاشق ست

این بیت مبنی بر قافیه موسسه واین کاف قائم مقام واو عطف ودر فرهنگ ناجهای متعارفه متداوله سر انداز بمعنے مست گذاره وزهره بمعنی جرأت ست گویند فلانے زهرهٔ این کار ندارد لیکن ازین بیت سر انداز بمعنے عاشق جانباز وبدزهره بمعنے هستی ودوست مستفاد میشود۔

اجل ناگهے در کمینم کشد ‖ همان به که آن نازنینم کشد
نه روزی به بیچارگی جان دهی ‖ پس آن به که در پای جانان دهی

در بعضے نسخ چو روزے وبهر تقدیر حاصل معنے هردو بیت یکی ست پس احد هما الحاقی باشد ومعهذا دشمن در کمین نمیکشد بلکه از کمین بر آمده میکشد یا از کمین تیر وتفنگ می اندازد ومے کشد اغلب که این ابیات از بیت چو نیکیت بدیدم تا آخر بیت ما نحن فیه الحاقی اند اگرچه بعضے ازان در مرتبهٔ خود صحیح اند لیکن مناسب مقام نیست چنانکه پیش ازین نیز نوشته شد ولفظ بدے بیاے تنکیر جز در کلام شیخ یافته نشده۔

حکایت

شبے یاد دارم که چشمم نخفت ‖ شنیدم که پروانه با شمع گفت

اگر من عاشقم گر بسوزم رواست — ترا گریه و سوز باری چراست
بگفت ای هوادار مسکین من — برفت انگبین یار شیرین من
چو شیرینی از من بدر میرود — چو فرهادم آتش بسر میرود

در بیت سوم فاعل فعل بگفت ضمیرے که راجع بطرف شمع ویار شیرین عطف بیان از انگبین و شیرینے بیاے نسبت و اطلاق آن بر چیز شیرین مجاز مشهور ست وچون شمع متعارف از موم باشد و انگبین در موم بود میگوید که هرگاه شیرینی که عبارت از انگبین ست از من بدر میرود مثل فرهاد آتش بسر میرود یعنے از دل بسر میرسد وچون سابق لفظ شیرین گفته مناسب آن لفظ فرهاد آورده۔

همیگفت و هر لحظه سیلاب درد — فرو میدویدش بر خسار زرد
که اے مدعی عشق کار تو نیست — که نه صبر دارے نه یارے ایست
تو بگریزی از پیش یک شعله خام — من استاده ام تا بسوزم تمام

فاعل فعل همیگفت ضمیرے که راجع بطرف شمع ست و هر لحظه تا آخر از ضمیر مذکور و سیلاب درد کنایه از اشک و کاف بیان مقوله همیگفت وای حرف ندا و مدعی منادی و عشق تا آخر منادی واسطه و مصرع دوم از بیت دوم علت مضمون مصرع اول و ایست بمعنے ثبات و قیام و شعله خام بقطع اضافت تمیز از یک و میتوان گفت که لفظ خام منادی بحذف حرف ندا بود وچون او را در عشق ناقص یافته چنین گفته و میتوان که حال باشد از ضمیر بگریزی و در بعض نسخ بجاے هر لحظه از دیده و بجاے پیش تیم و قول او چو سعدی چه حرف تشبیه و سعدے مشبه به و میم در قول او بسوزم مشبه و وجه تشبیه فروختگی و سوختگی ست۔

همه شب درین گفتگو بود شمع — بدیدار او وقف اصحاب جمع
ترا آتش عشق اگر پر بسوخت — مرا بین که از پای تا سر بسوخت
نرفته ز شب همچنان بهره — که ناگه بکشتش پرے چهره

تا بیت سوم مصرع دوم از بیت ماخوذ معطوف بر قول او درین گفتگو تا آخر و اصحاب کنایه از حاضران مجلس و بعد از لفظ جمع و لفظ نرفته رابط محذوف از جهت قیام قرینه و قافیه بهره چهره باختلاف حدو جائز ست بهره بالفتح حصه و پاره از چیزے۔

همیگفت و میرفت دودش بسیر — همین بود پایان عشق ای پسر
ره اینست اگر خواهے آموختن — بکشتن فرج یابی از سوختن

مکن گریه بر گور مقتول دوست — برو خرمی کن که مقبول اوست

افاده همیگفت از جهت مسافت طول کلام و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف شمع ست و میرفت و دودش بسر حال از ضمیر مذکور و مصرع دوم مقوله همیگفت و درین اشارت ست بآنکه غایت عشق آنست که درین راه سر خود را بباد و هد و جان بباز و بهر طریق که ممکن باشد خواه باختیار و خواه باضطرار و ابیات لاحقه مقوله شیخ و قول او ره این ست اگر خواهے آموختن اشارت ست بآنکه راه عشق این ست که من گفتم و در عامه نسخ اگر عاشقے خواهی آموختن و این واضح ست۔

اگر عاشقے سر مشوے از مرض — چو سعدی فرو شست دست از غرض
فدائے ندارد ز مقصود چنگ — وگر بر سرش تیر بارند و سنگ
بدریا مرو گفتمت زینهار — وگر میروی تن بطوفان سپار

سر شستن بمعنی غسل کردن و این مجاز مرسل ست و در نهی اشارت ست بآنکه این کار بوالهوسان است و عاشقان این را خوش نمیدارند بلکه خوشی ایشان منحصر در دست شستن از غرض ست و قول او چوب بارند و سنگ محل تامل چه سنگ باران و تیر باران شهرت دارد و نه چوب باران و صحیح تیر بارند اگر ترجمه ان وصلیه ست۔

باب چهارم در تواضع

ز خاک آفریدت خداوند پاک — پس ای بنده افتادگی کن چو خاک
حریص و جهانسوز و سرکش مباش — ز خاک آفریدت چو آتش مباش

قول او ز خاک آفریدت درین مصرع علت مضمون مابعد و چو بمعنے مثل و آتش مشبه به و مشبه اسے لفظ تو محذوف و وجه تشبیه حرص و جهانسوزی و سرکشی و چو آتش مباش مجموع تاکید مصرع اول و مباش مبتدا و از افعال ناقصه و اسم او ضمیر مخاطب درو و خبر او در مصرع دوم چو آتش و در مصرع اول حریص وغیره و حاصل معنی آنکه ترا که بارے تعالے از خاک آفریده حکمت درین آنست که تحمل و صبر و انکسار را پیشه سازی مثل خاک نه آنکه حریص و جهانسوز و سرکش باشی مثل آتش۔

چو گردن کشید آتش هولناک — به بیچارگی تن بینداخت خاک
چو آن سرفرازی نمود این کمے — ق — از آن دیو کردند ازین آدمی

این قطعه در بیان اصل آفرینش جن و انس بطریق لف و نشر مرتب و بیت اول شرط و مصرع دوم

از دو معطوف بر مصرع اول و بیت دوم جمله شرطیه جزای شرط اول و آن اشاره بطرف آتش و این اشاره بطرف خاک ست و آنچه بعض محققین نوشته که جمله شرطیه که جزا واقع شود احتمال دارد که در معنی دو شرط باشد و یکجزا انتهی خلاف تحقیق و مخالف جمهور و مشهور ست چنانکه بر متتبع پوشیده نیست و در بعض نسخ سر عجز بنهاد بیچاره خاک و این واضح ست۔

حکایت

یکی قطره باران ز ابری چکید / خجل شد چو پهنای دریا بدید
که جایی که دریاست من کیستم / گر او هست حقا که من چیستم
چو خود را بچشم حقارت بدید / صدف در کنارش بجان پرورید
سپهرش بجایی رسانید کار / که شد نامور لؤلؤی شاهوار
بلندی بدان یافت کو پست شد / در نیستی کوفت تا هست شد

در بعض نسخ در مصرع اول چیستم و در دوم کیستم و بیت دوم علت خجل شدن و لفظ حقا احتمال دارد و هر یک از دو طرف تعلق داشته باشد لیکن کاف که من چیستم مؤید آنست که متعلق مابعد خود باشد و من کیستم و من چیستم هر کدام بمعنی معدوم و لاشی یا بمعنی بی مقدور و بی اعتبار بود و قول او چو خود را تا آخر حکایت مقولهٔ شیخ۔

حکایت

جوانی هنرمند پاکیزه بوم / ز دریا بر آمد بدربند روم
درو فضل دیدند فقر و تمیز / نهادند رختش بجای عزیز
سر صالحان گفت روزی بمرد / که خاشاک مسجد بیفشان و گرد

پاکیزه بوم ای پاکیزه سرشت و قول او نهادند رختش بجای عزیز رخت کنایه از ذات آن شخص و نهادند عبارت از فرود آوردند و جای عزیز کنایه از مسجد چه عزیز از اسمای حسنی است یعنی فرود آوردند آن جوان را در مسجد چنانچه از قول او من آلوده بودم در ان جای پاک که بیاید نیز همین مستفاد می شود۔

همین کین سخن مرد رهرو شنید / برون رفت بازش نشان کس ندید

در بعض نسخ بازش کسی کی نخاندید و در بعض دیگر چو این حرف آن مرد تا آخر رهرو مطلق مسافر یا باصطلاح صوفیه صافیه مسافر الی الله و بهر دو معنی ترجمه سالک ست۔

بران حمل کردند برنا و پیر / که پروای خدمت ندارد فقیر

لفظ آن در قول او بران مبین و کاف بیانیه و مدخول این کاف اعنی او فقیر بود محذوف و قول او پروای خدمت ندارد معطوف بر جملهٔ اول اسمیه بتقدیر واو عطف و حاصل معنی آنکه حمل کردند برنا و پیر بران که او فقیر بود و فقیر احتیاج خدمت ندارد و آنچه بعض محققین نوشته که پروا گاهی بمعنی ترس و پرهیز نیز آید چنانکه گویند پروا از فلان چیز ندارم ای بیم و باک یا پرهیز و اجتناب ندارم و گاهی بمعنی توجه و لطف چنانکه معشوق را دیر پروا گویند و غیر از ین مسموع نیست و میتواند که لفظ فقیر درینجا وضع مظهر موضع مضمر باشد یعنی بجای لفظ او و انتهی این بر تقدیری صحیح بود که قائل باستخدام شود یعنی از مرجع مراد سالک اصطلاحی و از ضمیر مراد مطلق سالک داریم و اگر نه ظاهر ست که رهرو کنایه از سالک ست الی الله سراپا محتاج خدمت ست پس صحیح نبود که پروای خدمت ندارد و فقیر و نیز حصر بمعنی پروا که کرده و بیجا زیرا که بمعنی فرصت و فراغ هم آمده۔ مولوی معنوی فرماید ع نی مرا پروای سر خاریدنست ؛ و در بعض نسخ یاران پیر و درین صورت کنایه از عابدان و متعلقان بود۔

دگر روز خادم گرفتش براه / که ناخوب کردی برای تباه

و در بعض نسخ بدیدش براه و بهر تقدیر معطوف گرفت اعنی و گفت محذوف۔ و مصرع دوم بیان مقولهٔ آن و رای تباه ای فکر ناصواب۔

ندانستی ای کودک خودپسند / که مردان ز خدمت بجایی رسند

مفعول ندانستی اعنی لفظ این محذوف و مصرع دوم بیان آن و درین اشارتست بآنکه اگر تو هم خدمت میکردی بجای میرسیدی و از جملهٔ مردان حلامی شدی۔

چو بشنید بگریست از صدق و سوز / که ای یار جان پرور دلفروز
نه گرد اندر آن بقعه دیدم نه خاک / من آلوده بودم در ان جای پاک
گرفتم قدم لاجرم باز پس / که پاکیزه مسجد به از خاک و خس
طریقت جز این نیست درویش را / که افگنده دارد تن خویش را
بلندیت باید تواضع گزین / که این بام را نیست سلم جز این

و در بعض نسخ گریستن گرفت از سر صدق و سوز و در بعض دیگر در ان خاک پاک و این تحریف ست و معطوف بگریست اعنی و گفت محذوف و مصرع دوم از بیت اول بیان مقولهٔ آن و در بیت سوم

اشارت ست باآنکه وجود من مثل خار وخس ست ومسجد از خار وخس پاکیزه بهتر وقول او طریقت تا آخر داستان مقولهٔ شیخ وقول او بلندیت باید ودر بعض نسخ بلندی چو خواهی۔

حکایت

شنیدم که وقتی سحرگاه عید ... ز گرمابه آمد برون بایزید
یکی طشت خاکسترش بی خبر ... فرو ریختند از سرایی بسر

اگر گفته شود که سحرگاه تغلیب خفافت بمعنی وقت سحرست وبرین تقدیر لفظ وقتی محض بیکار میشود پس صحیح روزی سحرگاه باشد چنانچه در بعض نسخ گویم درینجا سحرگاه مزید علیه سحرست چنانکه درین مطلع مرزا صائب ے مرد چون پیر شود حرص جوان میگردد ؛ خواب در وقت سحرگاه گران میگردد ؛ پس تخصیص آن بلفظ روزی صحیح نباشد بلکه در هر دو صورت صحیح ست ویکی صفت طشت مقدم بر موصوف وفاعل فرو ریختند ضمیری که راجع بطرف مردم محذوف ست وشین ضمیر در معنی مضاف الیه سرست که از وی قطع شده بالفظ خاکستر ملحق گشته وبیخبر بمعنی فاعل حال ست از ضمیر مذکور ومیتوانند که یکی بمعنی شخصی وفاعل فرو ریختند نیز همین باشد غایتش درینصورت عدم تطابق در مرجع ضمیر میشود۔

همی گفت ژولیده دستار و موی ... کف دست شکرانه مالان بروی
که ای نفس من در خور آتشم ... ز خاکستری روی درهم کشم

فاعل فعل همی گفت ضمیری که راجع بطرف بایزید ست وژولیده دستار و موی حال از ضمیر ومصرع دوم معطوف بران وای حرف ندا ونفس منادی ومابعد آن منادی له ومصرع دوم بطریق استفهام انکاری وخاکستری بیای تنکیر برای تحقیر ومجموع مدخول کاف واین کاف بیانیه مقوله همی گفت ودر بعض نسخ همی رفت ودرین صورت معطوف آن اعنی وهمی گفت محذوف باشد وبیت دوم بیان مقولهٔ آن۔

بزرگان نکردند در خود نگاه ... خدابینی از خویشتن بین مخواه
بزرگی بناموس وگفتار نیست ... بلندی بدعوی وپندار نیست
قیامت کسی بینی اندر بهشت ... که معنی طلب کرد ودعوی بهشت
تواضع سر رفعت افرازدت ... تکبر بخاک اندر اندازدت
بگردن فتد سرکش تندخوی ... بلندیت باید بلندی مجوی

ازین بیت شروع مقولهٔ شیخ ست، ودر بعض نسخ چو مردان بنه روی بر خاک راه۔ خدابینی تا آخر وبجای قول وپندار لفظ دستار۔

گفتار در عجب وخاتمهٔ آن

ز مغرور دنیا ره دین مجوی ... خدابینی از خویشتن بین مجوی

در بعض نسخ بجای مجو لفظ مخواه ودرینصورت در مصرع دوم تکرار میشود۔

گرت جاه باید مکن چون خسان ... بچشم حقارت نظر در کسان

در عامهٔ نسخ نگه در کسان وحاصل معنی آنکه اگر طالب جاه هستی پس بچشم حقارت نظر در کسان مکن مثل فرومایگان وخویشتن بین مباش چنانچه ایشان می باشند۔

گمان کی برد مردم هوشمند ... که در سر گرانیست قدر بلند

مفعول گمان کی برد اعنی این معنی را محذوف ومصرع دوم بیان آن وقدر بلند مبتدای موصوف ودر سر گرانیست خبر باعتبار متعلق وحاصل معنی آنکه مردم هوشمند گمان نبرد این معنی را که قدر بلند در سرگران بودن ای در نخوت وغرورست وبعضی محققین نوشته اگر کاف بیان گمان باشد احتیاج بتقدیر مذکور نمی شود ما میگوییم گمان بردن از افعال قلوب ست ودر افعال را ابهام نیست که محتاج باشد بهبین مگر آنگاه که از دحام معانی در وباشد وانیجا چنین نیست پس کاف بیان گمان نباشد۔

ازین نامور تر محلی مجوی ... که خوانند خلقت پسندیده خوی

محل عبارت از قدر ومنزلت ومصرع دوم بیان ازین ست۔

اگر چون تویی بر تو کبر آورد ... بزرگش نبینی بچشم خرد
تو نیز ار تکبر کنی همچنان ... نمایی که پیشت تکبر کنان

بیت اول جمله شرطیه وبین البیتین کلمهٔ پس که ترجمهٔ فای فصیحه ست وبعد از مصرع دوم از بیت دوم لفظ می نمایند محذوف از جهت قیام قرینه دخول وتو نیز ار تکبر کنی شرط وقوال وهمچنان تا آخر جزای این شرط وحاصل معنی آنکه اگر مثل تویی بر تو تکبر کند تو او را بزرگ نخواهی دید بچشم خرد که حقتعالی بتو کرامت فرموده پس تو نیز اگر تکبر کنی ودیگران را بچشم حقارت ببینی پس تو نیز در چشم خردمندان همچنان خواهی نمود که در چشم تو متکبران حقیر می نمایند ودر بعض نسخ گر چون تویی

کہ کلمۂ استثناست و در بعض دیگر مکن بصیغہ نہی از باب کردن و ہر دو محل تامل ست۔

چو استاده بر مقام بلند — بر افتاده گر هوشمندی مخند
بسا ایستاده در آمد ز پای — که افتادگانش گرفتند جای
گرفتم که خود هستی از عیب پاک — تعنت مکن بر من عیبناک
یکی حلقهٔ کعبه دارد بدست — یکی در خراباتی افتاده مست
گر آنرا بخواند که نگذاردش — ور این را براند که باز آردش
نه مستظهرست این باعمال خویش — نه آنرا در توبه بستست پیش

مصرع اول شرط و دوم جزا و بیت دوم علت مضمون این جزا و مصرع دوم از وے معطوف بر در آمد ز پای بکاف عاطفہ و حاصل معنے آنکہ ہرگاہ کہ خویشتن را استاده بینی بر مقامے بلند بسا گر ہوشمند ہستی ہر کرا از رتبہ خودش بر افتاده بینی بروی مخند چرا کہ بسا اوقات ایستاده از پاے در آمد و افتادگانش جای گرفتند و میتواند کہ معطوف در آمد ز پای یعنے و انجاش این شد محذوف و مصرع دوم بیان این باشد و بعض محققین نوشتہ کہ غالب کہ بیان ایستاده است ہر چند ہمزهٔ تنکیر در استاده نیست لیکن این قسم ہم کاف واقع میشود و ما می آریم در کلام او و ہیچ مبالات نداریم چنانکہ گوئی کہ بسا کس کہ از دست روزگار آزرده است و درینصورت احتمال عطف مطلقاً نیست پس صحیح ہمین ست کہ ما نوشتہ ایم انتہی و قول او و بیان استاده است محل تامل چرا کہ درینصورت این معنے میشود کہ بسیار ایستاده کہ افتادگان جاے اوشان گرفتند از پای در آمد زیرا کہ بیان و صفت ماخوذ میباشد در طرف مبین و موصوف و این معنے مقصود نیست و قول او و احتمال عطف مطلقاً نیست محض تحکم و آنکہ بعد ازین گفتہ میتوان گفت کہ کاف مفاجات باشد انہم تکلف و ہر سہ ابیات لاحق از قول او یکے حلقہ با ہم دست و گریبان بترتیب لف و نشر غیر مرتب و در بیت دوم ہر دو کاف استفہامیہ و فاعل فعل بخواند و براند ضمیرے کہ راجع بطرف او سبحانہ است۔

حکایت

شنیدستم از راویان کلام — که در عهد عیسی علیه السلام
یکی زندگانی تلف کرده بود — بجهل و ضلالت بسر برده بود
دلیری سیه نامهٔ سخت دل — ز ناپاکی ابلیس از وی خجل

بسر برده ایام بیحاصلی — بنا سوده تا بوده از وی دلی
سرش خالی از عقل و پر ز احتشام — شکم فربه از لقمهای حرام

مفعول شنیدستم اعنی لفظ این محذوف و مصرع دوم بیان آن و مصرع دوم از بیت دوم تفسیر تلف کرده بود و در بعض نسخ محدث چنین آورد در کلام۔ و بجہل و ضلالت سر آورده بود۔

ناراستی دامن آلوده — نهاد اشتی روده اندوده

ہر چند آلوده دامنی بمعنے فسق و فجور مستعمل ست چنانچہ درین بیت ع گر من آلوده دامنم چہ عجب ہمہ عالم گواه عصمت اوست ؛ اما بعد تحقیق معلوم میشود کہ فسق و فجور مطلق نیست بلکہ خمر انخواری و مثل آن نیست مثلاً بر رباخواری کہ ہم فسق ست اطلاق آلوده دامنے نکنند و درینصورت ناراستی و نادا شتی بہیاے نسبت استعاره بالکنایہ باشد از شراب و طعام فاسد و اثبات آلوده دامنے بناراستی و روده اندودگی بنادا شتی استعاره تخییلیہ در روده اندوده براے مہملہ کنایہ از تن پرور و بسیار خوار و در بعض نسخ دیده اندوده و درین صورت نادا شتی بمعنے بے شرمی و بیحیائے بود و در بعض دیگر زدوده و دوده اندوده و روده و دوده بمعنی قبیلہ و خانواده است لیکن ازین کلام بمعنے خانہ مستفاد میشود و گناه استعاره بالکنایہ از آتش و اثبات دود بآن استعاره تخییلیہ و دوده استعاره تصریحیہ از دل و اندوده استعاره ترشیحیہ۔ و حاصل معنے آنکہ از دود گناہان دل و اندوده بود و بعض محققین نوشتہ کہ او بے پیش فقیر آنست کہ در مصرع اول نادا شتی ست و در مصرع دوم ناراستی و بجاے روده را لفظ دوده بدال و نادا شتی بمعنے عدم حفظ و دامن آلوده بمعنے نجس پس حاصل معنے آن باشد کہ بسبب عدم حفظ از منہیات شرعیہ ناپاک بود و بسبب کذب سراپا اندوده بود و بدوده کہ عبارت از سیاہی ست و چون کذب موجب تیرگی باطن ست چنین فرموده و چون اختلاف نسخ درین بیت بسیار بود مضائقہ نیست کہ باندک تحریف قائل شده معنی خوب گفتہ آید انتہی این توجیہ و جیہ است و استعداد ازان و جیہ تر است۔

نه پای چو پویندگان راست رو — نه گوشی چو مردم نصیحت شنو

راست رو و نصیحت شنو صفت پاے و گوش و مردم عبارت از سعادتمندان و حاصل معنے آنکہ نہ پاے راست رو داشت چنانچہ پویندگان منہج صواب دارند و نہ گوش نصیحت شنو چنانچہ سعادتمندان دامی باشند و در عامۂ نسخ نہ پاے چو بینندگان اسے بینایان و در بعض دیگر نہ پاے چو آزادگان۔ و نہ گوشی چو نیکان۔

چو سال بد از وی خلائق نفور ‏ نمایان بهم چون مه نو ز دور
هوا و هوس خرمنش سوخته ‏ جوی نیکنامی نیندوخته

مصرع دوم معطوف بر نفور و فاعل فعل نمایان ضمیرے که راجع بطرف خلائق ست و حاصل معنی آنکه خلائق باهم می نمودند او را چنانچه ماه نو را از دور بانگشت می نمایند و درین اشارت ست بآنکه از فسق و فجور چنان بوده که هرکه میدید از دور مانند ماه نو بانگشت بسوی او اشاره میکرد

سیه نامه چندان تنعم براند ‏ که در نامه جای نوشتن نماند
گنهکار و خودرای و شهوت پرست ‏ بغفلت شب و روز مخمور و مست
شنیدم که عیسے در آمد ز دشت ‏ بمقصورهٔ عابدی برگذشت
بزیر آمد از غرفه خلوت نشین ‏ بپایش در افتاد سر بر زمین

اشارت ست بآنکه از مال مردم بغصب یا بلطائف الحیل چندان تن پرورے کرده شهوت براند که در نامهٔ اعمال وے جاے نوشتن نیز آن نماند و قوال و برون آمد در بعض نسخ پدید آمد و این تحریف ست و صحیح بزیر آمد بمعنی فرود آمد۔

گنهکار برگشته اختر ز دور ‏ چو پروانه حیران در آن بحر نور
بحسرت تامل کنان شرمسار ‏ چو درویش در دست سرمایه دار

گنهکار مبتدا موصوف و برگشته اختر صفت و حیران خبر مبتدا و تامل کنان معطوف بر آن و هر دو واو عطف و رابطه محذوف و ز دور بطریق تنازع متعلق بهر دو فعل مذکور پس اگر اول را عامل نهی در ثانی محذوف باشد و اگر ثانی را عامل دهی در اول محذوف باشد و حاصل معنی آنکه گنهکار برگشته اختر از دور حیران بود در آن بحر نور که کنایه از حضرت عیسے علیه السلام ست و از دور تامل کنان بود بحسرت و در بعض نسخ در ایشان ز نور و درویش سرمایه دار و صحیح در ایشان بصیغه جمع و در بحر نور اشاره بحضرت عیسے و عابد و زا سببیه بود و در بعض دیگر چو درویش بیچاره در مالدار و بهر تقدیر در بمعنی الی ست و اگر بجای بیچاره لفظ بے مایه باشد صنعت تقابل بهم رسد۔

خجل زیر لب عذر خواهان بسوز ‏ ز شبها که در غفلت آورده روز
سرشک غم از دیده باران چو میغ ‏ که عمرم بغفلت گذشت ای دریغ
بر انداختم نقد عمر عزیز ‏ بدست از نکوئی نیاورده چیز

زیر لب متعلق میگفت محذوف و خجل و عذر خواهان بسوز هر دو جمله حالیه مصرع دوم از بیت اول

متعلق آن و مصرع اول از بیت دوم معطوف بر عذر خواهان و آورده و باران هر سه بحذف رابطه و قوال و که عمرم تا آخر بیان مقولهٔ میگفت و بیت سوم تفسیر عمرم بغفلت گذشت و مصرع دوم از وے معطوف بر مصرع اول بعطف تفسیری و نیاورده مخفف نیاوردم یا التفات از تکلم بغیبت و حاصل معنی آنکه در آن حال که خجل و عذر خواهان بود از شبها که در غفلت آورده بود بروز و سرشک غم از دیده باران بود مانند میغ زیر لب میگفت که عمرم تا آخر ای برانداختم نقد عمر عزیز را و هیچ از نکوئی بدست نیاوردم و در بعض نسخ نیاورده بزیادت ها در آخر و در نسخ معتبره ز شبهاے در غفلت آورده روز بکسرهٔ توصیف

چو من زنده هرگز مبادا کسی ‏ که مرگم به از زندگانی بسی

کسے اسم مبادا و چو من خبر آن و زنده صفت من مثل من یا زنده بقطع اضافت و مصرع دوم صفت بعد صفت۔ و حاصل معنی آنکه هرگز مبادا هیچ کس مثل من زنده که مرگ من بسیار بهتر ست از زندگانی من و میتوانند که زنده خبر مبادا و مشبه و چو حرف تشبیه و من مشبه به بود و حاصل معنی آنکه هرگز مبادا از هیچکس مثل من زنده و علی التقدیرین احتمال دارد که مصرع دوم علت مضمون مصرع اول باشد و در بعض نسخ که مرگش و درین صورت کسے مبتداے موصوف و مابعد صفت آن و زنده هرگز مباد خبر مبتدا بود یعنی کسیکه مرگش بهتر ست از زندگانی او زنده هرگز مبادا مثل من ای چنانچه من زنده ام و این قسم تشبیه بسیار آمده۔ میر خسرو در خمسه غیرت غیر از قدرش دور سیر ؛ پاک ز امکان تغیر چو غیر ؛ و ممکن ست که وجه تشبیه بودن مرگ باشد به از زندگانی۔ و حاصل معنی آنکه کسیکه مرگش به از زندگانی باشد مثل من زنده مباد یعنی کسیکه زندگانی او مثل زندگانی من بدتر از مرگ باشد زنده مباد۔

برست آنکه در عهد طفلی بمرد ‏ که پیرانه سر شرمساری نبرد

فاعل فعل برست لفظ آن که بعد از وی واقع شده و این کاف و مابعد بیان آن۔ و میتوانند که لفظ آن مبتداے موصوف و مابعد صفت آن و برست خبر مقدم بر مبتدا باشد و در هر دو صورت مصرع دوم معطوف بر قول او و در عهد طفلی بمرد و کاف در صدر مصرع دوم قائم مقام واو عطف ست

گناهم ببخش ای جهان آفرین ‏ که گر با من افتد فلبئس القرین
نگون مانده از شرمساری سرش ‏ روان آب حسرت بروی اندرش

سله ای چنانچه غیر تغیر را امکان دارد او غیر ندارد ۱۲۔

کاف تعلیلیه و فاعل فعل فتد ضمیری که راجع بطرف گناه است و با کسی افتادن کنایه از درکش شدن و درینصورت قرین بمعنی حریف بود و در بعض نسخ با من آید و درین صورت بمعنی رفیق بود و علی التقدیرین مجاز ست و حاصل معنی آنکه اگر روز قیامت همراه من آید پس همراه بلاست و قول او بردی اندر رشش در بعض نسخ بردی و برش و بهر تقدیر رابطه محذوف آن نگون مانده بود و روان بود اشک حسرت بر روی او

درین گوشه نالان گنهکار پیر	که فریاد عالم رس ای دستگیر
وزین نامه عابد سر پر غرور	ترش کرده بر فاسق ابرو ز دور
که این مدبر اندر پی ما چراست	نگون بخت جاهل نه درخورد ماست
بگردن به آتش درافتاده که	بباد هوا عمر بر داده
چه خیر آمد از نفس تر دامنش	که صحبت بود با مسیح و منش

مصرع دوم از بیت اول بیان ناله و فریاد مضاف بطرف حال و بیت دوم معطوف بر بیت اول و عابد مبتدا و سر پر غرور بحذف لفظ داشت حال ازوی و مصرع دوم معطوف بران و ترش کرده برو بمعنی اخم رو و خبر این مبتدا با دل خود همیگفت محذوف و بیت سوم بیان مقوله همی گفت محذوف و پیش از سر پر غرور لفظ با محذوف ست بر قیاس قدحهای خاکی دم آتشین که گذشت و معنی مصرع اول از بیت چهارم آنکه تا بگردن یا نزد گردن در آتش فرو رفته و قول او نه در خورد بنون نفی و در بعض نسخ چه درخورد و در بعض دیگر چه بجنس و کلمه چه برای استفهام از غیر ذوی العقول ست.

چه بودی که زحمت ببردی ز پیش	بدوزخ برفتی پس کار خویش
همی رنجم از طلعت ناخوشش	مبادا که در من فتد آتشش
بمحشر که حاضر شوند انجمن	خدایا تو با او مکن حشر من
درین بود و وحی از جلیل الصفات	درآمد بعیسی علیه الصلوات
که گر عالمست آن و گر دون جهول	مراد عوت هر دو آمد قبول
تبه کرده ایام برگشته روز	بنالید بر من بزاری و سوز
به بیچارگی هر که آمد برم	نیندازمش ز آستان کرم

مصرع دوم معطوف بر زحمت بودی و ببردی و برفتی هر دو بصیغه اثبات و در بعض نسخ پی کار

خویش و در بعض دیگر بدوزخ شدی در پی کار خویش. و حاصل معنی آنکه چه خوش بودی که وجود خویش را که سراپا زحمت و رنج ست از پیش من ببردی و بدوزخ برفتی تا آخر و قول او همی رنجم در بعض نسخ همی ترسم و بجای درین بود درین بد که مخفف آنست و در بعض دیگر درین حال.

عفو کردم از وی عملهای زشت	بانعام خویش آرمش در بهشت

و در بعض نسخ کنم عفو ازوی و در بعض دیگر از و درگذارم و در بعض درآرم بفضل خودش در بهشت.

و گر عار دارد عبادت پرست	که در خلد با وی بود هم نشست
بگو ننگ ازو در قیامت مدار	که آنرا بجنت برند این بنار
که آنرا جگر خون شد از سوز و درد	گر این تکیه بر طاعت خویش کرد
ندانست در بارگاه غنی	که بیچارگی به ز کبر و منی

مرجع ضمیر وی و مشار الیه لفظ این عابد و مرجع ضمیر او و مشار الیه لفظ این عاصی و فاعل فعل ندانست ضمیری که راجع بطرف عابد ست و حاصل معنی آنکه اگر عابد عار میدارد از عاصی ازین که در بهشت با وی هم صحبت او خواهد بود پس این عابد را بگو و خبر بده که ازان عاصی ننگ ندارد چرا که روز قیامت آنرا بجنت خواهند برد و این را بدوزخ ازین جهت که آن عاصی را جگر خون شده است از سوز و درد و تهیدستی از نقد طاعت و این عابد تکیه بر طاعت خویش کرده است و بدان غره گشته غافل ازین که در بارگاه غنی بیچارگی و عذر تقصیر در پیش آوردن بهتر ست از کبر و منی که از طاعت و تعبد بهم رسد درینصورت کاف در مصرع دوم از بیت اول بیان عار و از بیت دوم علت مضمون مصرع اول از بیت سوم علت مضمون مصرع دوم از بیت دوم و از بیت چهارم بیان مفعول ندانست محذوف باشد و بعض محققین نوشته که این همان کاف ست که بموقع آرند و بسبب آن تعقید لفظی صورت میگیرد و لیکن این بی موقع آوردن بسبب کثرت استعمال گویا تعقید لفظی نمانده انتهی مخفی نماند که خود در رساله معانی بر قول علامه اعتراضی که تعقید لفظی را در وقت وضوح مطلب جائز داشته اند اعتراض کرده و درینجا با وجود آنکه مطلب واضح نیست حکم بعدم تعقید میکند پس حق شد قول سلف که من عاب عیب و نیز از قول او این بیموقع آوردن بسبب کثرت استعمال گویا تعقید لفظی نمانده مستفاد میشود که از جمله شرائط تعقید قلت الوقوع ست در کلام و این غلط محض زیرا که تعقید عبارتست از خللی که در نظام کلام باشد بسبب تقدیم و تاخیر و غیر آن و قلت الوقوع و کثرت الوقوع را دران مدخلی نیست و در بعض نسخ در مصرع اول

از بیت سوم در بود آه و در مصرع دوم گر بکاف فارسی و در نعلیوست جزاے هر دو محذوف بود یعنی واگر آن عاصی را جگر خون شد از سوز در دلش او مقبول ست واگر این عابد تکیه بر طاعت خویش کرد او مردود و میتواند که کاف در مصرع دوم از بیت سوم قائم مقام واو عطف باشد با مابعد خود معطوف بر قول فاتزا تا آخر و بیت چارم معطوف بران۔

گرا جامه پاک ست و سیرت پلید ॥ در دوزخش را نباید کلید

اے هر کرا ظاهرش پاک ست و باطن ناپاک در دوزخ بر روے او همیشه مفتوح ست وانتظار درآمدن او دارد۔

برین آستان عجز و مسکینیت ॥ به از طاعت و خویشتن بینیت
چو خود را به نیکان شمردی بدی ॥ نمی گنجد اندر خدائی خودی

عجز و مسکینی و طاعت و خویشتن بینی بواوات عاطفه و تاے خطاب و در بعض نسخ بجاے تا حرف رابطه و در بعض دیگر ظلم خود بینیت باضافت و این هر دو تحریف ست۔

اگر مردی از مردی خود مگوی ॥ نه هر شهسوارے بدر برد گوی
بیاز آمد آن بے هنر جمله پوست ॥ که پنداشت چون پسته مغزی در وست

مصرع دوم از بیت دوم بیان آن بے هنر و حاصل معنے آنکه خویشتن را گمان می برد که مانند پسته مغزے دارم۔

ازین در که طاعت نیاید بکار ॥ برو عذر تقصیر طاعت بیار
نخورد از عبادت بر آن بیخرد ॥ که باحق نکو بود و با خلق بد

طاعت مبتداے موصوف وازین در بمعنی ازین مقوله صفت واین کاف زایده و نیاید بکار خبر مبتدا ولفظ طاعت در مصرع دوم وضع مظهر موضع مضمر واحتمال ضعیف ست که این کاف بیان ازین در و مبین آن اعنی موجب ضلال تو باشد محذوف بود و حاصل معنی آنکه طاعتی که ازین مقوله اے موجب ضلال تو باشد بکار نمی آید پس برو عذر تقصیر آن که طاعت که پسندیدهٔ جناب الٰهی تواند شد بیار تا بتوسل آن نجات یابی و در بعض نسخ ازین جنس و در بعض دیگر ازین نوع طاعت تا آخر واین هر دو نسخه واضح تر و بعض محققین نوشته ظاهر آنست که لفظ ازین متعلق ست بلفظ برو و بعد از طاعت لفظ دران محذوف از جهت قرینه کاف و جمله عذر تقصیر طاعت بیار معطوف بر جمله سابق بحذف عاطف پس حاصل معنے آن باشد که ازین در که طاعت دران بکار نمی آید بدان سبب

که پندار و غرور طاعت موجب هلاک تو میگردد برو و عذر طاعت پسندیده بیار که از من هیچ طاعت پسندیده نمی آید چنانچه در گلستان فرماید بنده همان به که ز تقصیر خویش ؛ عذر بدرگاه خدا آورد مراد از تقصیر درینجا تقصیر طاعت ست و میتواند که تقصیر در شکر باشد که مقتضاے مقام ست و چون شکر نیز طاعت ست اینهم راجع بسوی اول باشد و میتواند که کاف بمعنے چون بود و حاصل معنے آنکه چون طاعت بکار تو نمی آید و بسبب آن اعزاز بهم نمیرسانی برو و عذر تقصیر طاعت بیار پس مراد از لفظ ازین در کبریاے الٰهی باشد اگر چه مراد از توجیه سابق هم همین ست فقیر مولف گوید هر دو توجیه محل تامل بلکه غلط چه وقتیکه لفظ ازین متعلق بلفظ برو باشد و مراد ازین در کبریای الٰهی چنانچه خودش تصریح بآن کرد معنیش آن باشد که از در کبریاے الٰهی چون دران طاعت تو بکار نمی آید برو و این منافی مقصود ست زیرا که در دیگرے ندارد که اینجا برگشته دران بجا رود و نیز هر دو نسخه ازین جنس وازین نوع مساعدت برین توجیه نمی کند۔

چه رند پریشان شوریده بخت ॥ چه زاهد که بر خود کند کار سخت

و در بعض نسخ شوریده مست واین تحریف ست و حاصل معنے آنکه هر دو حکم مساوات دارند یکے را بر دیگرے ترجیح نیست و بر خود کار سخت کردن کنایه از حد در گذشتن و افراط کردن در کار اینجا مراد از افراط در زهد ست چنانچه از بیت لاحق نیز همین مستفاد میشود۔

بزهد و ورع کوش و صدق و صفا ॥ ولیکن میفزاے بر مصطفیٰ

اے زیادت در امثال این امور که غیر ماثور از پیغمبر ست آنرا اختیار مکن و بمقتضاے لا رهبانیة فی الاسلام عمل نمائی۔

ز اندازه بیرون سفیدی مخواه ॥ که مکروه باشد چه جاے سیاه

فاعل فعل باشد ضمیرے که راجع بطرف سپیدی و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست حاصل معنے آنکه سفیدی بیرون از اندازه مکروه میباشد و سیاهی که بیرون از اندازهٔ خود بود والبته مکروه خواهد بود و برین تقدیر سیاه بمعنے سیاهی باشد و در بعض نسخ بجاے سیاه و در بعض دیگر چه جاے تباه اے فاسد هر دو محل تامل بلکه دوم غلط ست۔

سخن ماند از عاقلان یادگار ॥ ز سعدی همین یک سخن یاد دار
گنهگار اندیشه ناک از خداے ॥ بسے بهتر از عابد خود نماے

و در بعض نسخ به از پارسائی عبادت نماے بهر تقدیر عاقلان عبارت از ناصحان و مصرع دوم

بیت اول معطوف بر مصرع اول وحاصل معنے آنکہ تواے مخاطب از سعدی بہمین یک سخن اکتفا مکن وآنرا بیاد دار ووآن آنمیت کہ گنہگار اندیشہ ناک از خدا سے بہ از پارسائے تا آخر۔

حکایت

فقیہے کہن جامۂ تنگدست	در ایوان قاضی بصف بر نشست

این داستان در اصل ماجراے شیخ ست کہ در پردہ ازان نقل میکند۔

نگہ کرد قاضی درو تیز تیز	معرف گرفت آستینش کہ خیز
ندانی کہ برتر مقام تو نیست	فروتر نشین یا برو یا بایست
بجاے بزرگان دلیرے مکن	چو سرپنجہ ات نیست شیری مکن
نہ ہر کس سزاوار باشد بصدر	کرامت بجاہست ومنزل بقدر

درمعنی الی ومرجع ضمیر او فقیہ ومیتوانکہ معرف بود بطریق اضمار قبل الذکر ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول ومتعلق گرفت اعنی سبب آن را تبخترس دریافتہ ومعطوف گرفت اعنی وگفت محذوف وقول وکہ خیز بیان مقولۂ گفت محذوف وبیت دوم جملۂ استفہامیہ بحذف حرف استفہام ومتعلق فروتر نشین معطوف بران۔ وحاصل معنے آنکہ قاضی بطرف معرف بہ تندی وغضب نگاہ کرد واو سبب آنرا تبخترس دریافتہ آستین فقیہ بگرفت وگفت کہ برخیز آیا نمیدانی کہ رتبۂ تو برتر نیست تا برین مقام بنشینی پس ازین مقام فروتر نشین یا بطور خادمان بخدمت ایستادہ باش ومیتوانکہ اشارہ باین معنی بود کہ اگر مطلبے داری ایستادہ شدہ معروض دار وبعض محققین نوشتہ کہ این توجیہ لازم می آید عطف خبر بر انشا واین کلام بعض اگرچہ آمدہ من حیث القاعدۃ لیکن پیش مؤلف صحیح آنست کہ بر ہمان قدر اختصار باید کرد انتہے وجہ دوم آن معلوم نمی شود باید کہ بیان بکند چہ معطوف علیہ لفظ خیز ست کہ امر ست از خاستن وبیت دوم کہ معطوف ست استفہام انکارے پس عطف خیز بر انشا لازم نیامدہ وشارح جہت وضوح آن بدان متعرض نشدہ ودر نسخ معتبرہ فروتر نشین یا برو یا بایست۔ وقول او رتبت بمعنے درجہ ومنزلت تصحیف ست وصحیح زینت بمعنے زیب وآرائش ست۔

چہ حاجت درین رہ بہ بند وگست	ہمین شرمساری عقوبت بس است

حاصل آنکہ حاجت نیست کہ بعد ازین کسی بر تو راہ در آمدن بہ بند وہمین خجالت کہ ترا ازین مکان باین رسوائی فرود آورد وم عقوبت کافی ست ودر بعض نسخ وگرہ چہ حاجت کہ گو بد گست۔ ومختار

شارح ہانسوی چہ حاجت کہ راند گست واز بعض نسخ چہ حاجت بہ پند گست باضافت پند بیاے فارسی نیز آوردہ۔

بعزت ہر آنکو فروتر نشست	بخواری نیفتد ز بالا بہ پست

این بیت جملۂ معترضہ مقولۂ شیخ ست بر سبیل وعظ ونصیحت وبعزت بباے قسمیہ وحذف مضاف الیہ وہر آنکو تا آخر بیت جواب قسم وبیت مجاز بالحذف ست۔ وحاصل معنے آنکہ قسم بعزت خدا کہ ہر کہ فروتر نشست او من بعد از بالا بہ پستی نخواہد افتاد ومیتواند کہ باے سببیہ وعزت بحذف مضاف واین مرکب بحذف مضاف الیہ بود ای براے حفظ عزت خود ہر کہ تا آخر ودر بعض نسخ در مصرع اول عزت ودر مصرع ثانی بعزت ودرینصورت این ز اسببیہ را باقسمیہ بود یعنی بعزت خدا کہ از بالا بہ پستی نخواہد افتاد۔

چو آتش برآورد بیچارہ دود	فروتر نشست از مقامی کہ بود

این بیت معطوف ست بر جزاے شرط محذوف ومصرع دوم معطوف برآورد ودود کنایہ از آہ حسرت وحاصل معنے آنکہ ہرگاہ کہ معرف با او چنین معاملہ کرد پیچ آتش بسوخت وچنانچہ آتش دود بر می آرد آہ حسرت برآورد واز مقامی کہ دران نشستہ بود فروتر نشست ودر بعض نسخ بجای بیچارہ لفظ درویش ومختار شارح ہانسوی تیز ہمین پس درصورت اول فاعل فعل نشست ضمیرے بود کہ راجع بطرف بیچارہ است ودر صورت ثانی راجع بطرف درویش۔

چو دید آن خردمند درویش رنگ	کہ بنشست باخلق در بحث وجنگ

این بیت با سیاق وسباق ربطی ندارد واغلب کہ الحاقی ست ودر بعض نسخ کہ برخاست بنشاند پیشش بجنگ ودرینصورت فاعل فعل دید وبنشاند ضمیرے باشد کہ راجع بطرف معرف ست وفاعل فعل برخاست ضمیرے کہ راجع بطرف آن خردمند ومصرع اول باقول دید برخاست شرط وبنشاند پیشش بجنگ جزاے آن وحاصل معنے آنکہ چون دید معرف آن خردمند درویش رنگ راکہ ازان مقام برخاست واراوہ برآمدن دارد پس بنشاند اورا پیش قاضی براے مباحثہ با فقیہان پس۔

فقیہان طریق جدل ساختند	لم ولا نسلم در انداختند
گشادند برہم در فتنہ باز	بلا ونعم کردہ گردن فراز
تو گفتی خروسان شاطر بجنگ	فتادند درہم بمنقار وچنگ

یکی بیخود از خشمناکی چو مست — یکی بر زمین میزند هر دو دست
فتادند در عقدهٔ پیچ پیچ — که در حل آن ره نبردند هیچ

لفظ هم بحذف مضاف و لفظ باز برای تحسین کلام معطوف بر مصرع اول بحذف واو عطف یا بعدازوی لفظ کردند مع مفعول آن محذوف و فاعل هر دو فعل ضمیر وی که راجع بطرف فقیهان ست و بلا و نعم تا آخر متعلق بگشادند و حاصل معنی آنکه کشادند در فتنه را بر روی یکدگر و باز گردند آنرا لم بکسر اول و فتح دوم چرا لا نسلم سلامت نداریم نعم بفتحتین آری و قول او بر زمین میزند در بعض نسخ میزدی بصیغهٔ ماضی غائب۔

کهن جامه اندر صف آخرین — بغرش در آمد چو شیر عرین

در بعض نسخ کهن جامهٔ در صف آخرین بیای تنکیر مفرد غیر مکتوب و این غلط نساخ ست و در بعض دیگر فقیه فقیر از صف آخرین عرین به عین و رای مهملتین بیشه و نیستان۔

بگفت ای صنادید شرع رسول — با بلاغ و تنزیل و فقه و اصول
مرا نیز چوگان گفت ست و گوی — بگفتند اگر نیک دانی بگوی

فاعل فعل بگفت ضمیری که راجع ست بطرف کهن جامه و ای حرف ندا و صنادید شرع رسول منادی و مصرع دوم متعلق بآن بیای سببیه و مصرع اول از بیت دوم منادی له و بین التبیین بدلالت لفظ نیز عبارت چنانچه شما چوگان گفت و گوی دارید محذوف و گوی معطوف بر لفظ گفت و مجموع معطوف و معطوف علیه مضاف الیه چوگان و رابطه درمیان هر دو فاعل و این مجموع گفت و گوی مشبه و چوگان مشبه به و بین المصرعین جملهٔ شرطیه محذوف و فاعل فعل بگفتند ضمیری که راجع بطرف فقیهان ست و حاصل معنی آنکه ای صنادید تا آخر چنانچه شما چوگان قال قول با خود دارید مرا نیز چوگان قال قول هست اگر اجازت باشد آنرا درین میدان عرض دهم پس بگفتند ایشان اگر نیک میدانی بگوی و درین اشارت ست بآنکه اگر مدلل و مبرهن میدانی پس بگوی زیراکه اثبات دعوی و اسکات خصم بی دلائل و براهین صورت نمی گیرد و در بعض نسخ چوگان بحث ست و در بعضی چوگان بدست ست۔ و درین کنایه است از انکه من هم آلات حرب با خود دارم ای آداب مناظره را خوب میدانم و در بعض چوگان لعب یعنی بازی و این تحریف است و مصرع اول از بیت اول چنین که بد و گفت کای صدر جای رسول و درین صورت مخاطب قاضی بود۔

پس آنگه بزانوی عزت نشست — زبان برکشاد و دهانها ببست
که برهان قوی باید و معنوی — نه رگهای گردن بدعوی قوی

مضاف الیه زبان و دهانها محذوف و حاصل معنی آنکه زبان خود را بتکلم برکشاد و دهان فقیهان را که دران مجمع بودند ببست چنانکه رو جواب کردن نتوانستند و بیت دوم علت دهان بستن ست۔

بکلک فصاحت بیانیکه داشت — بدلها چو نقش نگین برنگاشت

بای استعانت و کلک فصاحت باضافت مشبه به بمشبه یعنی باستعانت فصاحت که مثل کلک بوده و میتوانند که کلک استعاره مصرحه باشد از زبان و فصاحت که مناسب وست استعارهٔ مجرده و دلها استعاره مکنیه از لوح و نگاشتن بران استعارهٔ تخییلیه یعنی باستعانت زبان بیانی که آن فقیه داشت آنرا بر دلها مانند نقش نگین برنگاشت و در بعض نسخ بکلک فصاحت زبانی و این هرچند از روی مجاز صحیح میشود لیکن خلاف محاوره است چه میگویند فلانی صحیح زبان ست و نمیگویند فصاحت زبان و در بعض دیگر بکلک زبان فصاحت و درینصورت کلک زبان باضافت مشبه به بمشبه و زبان فصاحت باضافت سبب به مسبب و مفعول فعل برنگاشت اعنی سخنان محذوف باشد و حاصل معنی آنکه زبان فصاحت سخنان خود را دلنشین مستمعان گردانید۔

سر از کوی صورت بمعنی کشید — قلم بر سر حرف دعوی کشید

کلمهٔ از اضرابیه و کوی بکاف تازی و با بمعنی الی و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول ست در بعضی نسخ بیت ما نحن فیه بیت لاحق که برهان تا آخر و بعد ازوی بیت پس آنگه تا آخر و درینصورت قول او که برهان تا آخر علت مضمون مصرع دوم از بیت ما نحن فیه باشد و حاصل معنی از گفت و گوی مجاز اعراض نموده متوجه مقالات حقیقت گشت و حرف مدعیان را منسوخ گردانید با دلائل و براهین تو به زیراکه برای ابطال دعوی و اسکات خصم همین می باید و قوت رگ گردن و غرور دران بکار نمی آید۔

بگفتندش از هر کنار آفرین — که بر عقل و طبعت هزار آفرین
سمند سخن تا بجایی براند — که قاضی چو خر در خلابی بماند

از هر کنار متعلق بگفتند و فاعل این فعل ضمیری که راجع بطرف فقیهان ست و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف کهن جامه و این همان کاف بیانیه که موجب تعقید لفظی میشود و مصرع دوم معطوف بر آفرین و پیش از لفظ هزار آفرین کلمهٔ اضراب محذوف و حاصل معنی بگفتند آن فقیهان آن کهن جامه را

از هر کنار آفرین بلکه هزار آفرین بر عقل وطبع تو و میتوان گفت که این کاف قائم مقام واو عطف ست واضرابیه نیز صحیح میشود ودرینصورت نیز موقع این کاف بیش از قول او هزار آفرین خواهد بود وحق آنست که لفظ بر تو درینجا بیموقع ست پس حاصل آن باشد که گفتند بر عقل وطبیعت آفرین هزار آفرین واین عبارت چنان گویند که آفرین هزار آفرین با لفظ هزار آفرین معنی اضراب ملحوظی باشد

برون آمد از طاق دستار خویش	باکرام ولطفش فرستاد پیش
که هیهات قدر تو نشناختم	بشکر قدومت نپرداختم
دریغ آمدم با چنین مایه	که بینم ترا در چنین پایه

مخفی نماند که درمیان بیت سابق وبیت ما نحن فیه معطوف علیه برون آمد محذوف وفاعل فعل آمد وفرستاد ضمیرے که راجع بطرف قاضی ست واز طاق متعلق به برون آمد وباکرام ولطف متعلق بفرستاد ودستار مفعول فعل مذکور ودر بعض نسخ فرو رفت از طاق دستار خویش ۞ بانعام ولطفش فرستاد پیش ۞ وبهر تقدیر معطوفات فرستاد نیز محذوف وبیت دوم مقولهٔ آن وحاصل معنے آنکه بگفتند آن کهن جامه را از هر کنار که آفرین تا آخر وقاضی از مشاهده این حال از انجا برخاست ودر درون خانه در آمد تا چیزے تکلیف او کند پس برون آمد از خانه وعمامهٔ خود را باکرام ولطف فرستاد ومیش او دو غلط عبارت خواست وگفت که هیهات تا آخر دقول او باچنین مایه میم اشاره بمایه فضل وکمال چنین پایه بپای فارسی اشاره بلباس مفلسانه وانچه بعض محققین نوشته که مراد از پایه مقامے که او را دران نشاندند چنانکه سابق گفته که فروتر نشست از مقامے که بود مراد از وے لباس مفلسانه غلط محض ست انتهی هر چند قیاس مصحح این توجیه است لیکن ابیات سابقه ولاحقه خصوصاً لفظ دریغ ازین توجیه ابا میکند چنانچه بر سخن فهم پوشیده نیست پس نسبت غلط غلط محض باشد۔

معرف بدلداری آمد برش	که دستار قاضی نهد بر سرش
بدست وزبان منع کردش که دور	منه بر سرم پای بند غرور
که فردا شوی بر کهن میزران	بدستار پنجه گزم سرگران

مصرع دوم از بیت اول تفسیر دلداری وبعد از قول او دور لفظ باش محذوف وبیت سوم علت مضمون مصرع دوم از بیت دوم ومیم ضمیر در معنے مضاف الیه سر ست که از وے قطع شده بالفظ گر ملحق گشته وحاصل معنے آنکه چون معرف نزدیک آن کهن جامه در آمد تا دستاری که قاضی فرستاد و بر سرش نهد او بدست وزبان خود منع کرد که دور باش تا آخر واین دستار را بر سر من منه زیرا که این دستار نیست

بلکه پای بند غرور ست ودر بعض نسخ زده برد ورین متعلق بمنع کرده بود۔

چو مولام خوانند وصدر کبیر	نمایند مردم بچشمم حقیر

این بیت معطوف بر قول او فردا شوی تا آخر وحاصل معنی آنکه چون مرا مولی وصدر کبیر خوانند پس مردم در چشم من حقیر خواهند نمود ودر عونت نفس خواهد افزود واین منظور نیست۔

تفاوت کند هرگز آب زلال	گرش کوزه زرین بود یا سفال

در بعض نسخ این بیت لاحق بیت سابق ست ودرینصورت با سباق وسیاق ربطے ندارد ودر نسخ معتبره بعد از بیت کس از سر بزرگی تا آخر واقع شده وموقعش نیز همان وبهر تقدیر تفاوت کند بطریق استفهام انکاری ومصرع دوم شرط وجزای آن محذوف بنا بر قاعده که مکرر گذشت۔

خرد باید اندر سر مرد مغز	نباید مرا چون تو دستار نغز

یعنی مرد را باید که در سرش همین خرد بجاے مغز باشد تا موجب سر بزرگی وی همان تواند شد پس من که مرد هستم مرا خرد می باید ونمی باید مثل تو دستار نغز ودرین اشارتیست بآنکه سر بزرگے تو از دستار نغز ست واین نزد عقلا وقعے ندارد ودر بعض نسخ ومغز بواو عطف واقع شده غلط نساخ ست وبعض محققین نوشته که نسبت غلط غلط محض چرا که مراد از مغز هوش ست چنانکه گوید۔ نگفت کسان مغز در سر کشم ۞ غایتش عطف تفسیرے خواهد بود ومحل تامل چه عطف تفسیرے وقتی صحیح تواند شد که معطوف علیه نسبت بمعطوف گونه ابهامے داشته باشد ودرینجا چنین نیست بلکه قضیه بالعکس ست۔

کس از سر بزرگی نباشد بچیز	کدو سر بزرگ ست بی مغز نیز

در بعض نسخ کرد دو بچیز ومختار شارح هانسوی نیز زد بچیز اے قدر وقیمت ندارد وحاصل معنے آنکه قدر وقیمت آدمی از فضل وهنر ست نه تنها از سر بزرگی ودرازے قامت چنانکه کدو با آنکه سر بزرگ ست بے مغز نیز هست ای از خرد وهوش خالی ست نه آنکه مطلق بے مغز ست وانچه شارح مذکور نوشته که اینجا مراد کدوی تلخ ست اگر کدوے شیرین باشد نیز زد بچیز گفتن وجه صحت ندارد وهمچنین تقریر بعض محققین که مراد کدوے خشک ست که ظرف شراب وغیره شود وچه بے مغز همان کدو باشد نه مطلق کدو هر دو محل تامل زیرا که هیچ قرینه مخصصه از سوق کلام یافته نمی شود وتعلیه بدانکه نفی هنر از کدو موقوف ست بر آن که اشتراک معنے حقیقی ومجازی لفظ ملحوظ بوده والا نفی مذکور صحیح نبود زیرا که دیوار را نابینا نمی توان گفت پس مراد از کدوے

کرد و خالی بود۔

میفراز گردن بدستار و ریش	که دستار پنبه است و سبلت حشیش

چون مقام تحقیر و تهوین ست پس حاصل معنی آن باشد که دستار و سبلت از پنبه و حشیش بیش نیست اگر آدمی باین چیزها گردن افرازے کشد و خوشتن را سر بزرگ پندار دازد درجهٔ آدمیت ساقط گردد و گویا حیوانے ست که از انسانیت بے بهره است۔

بصورت کسانیکه مردم وشند نقدر هنر جست باید محل	نه سیرت همان به که دم در کشند بلندی و نحسی مکن چون زحل

نه سیرت بنون نفی و حاصل معنے آنکه کسانیکه مانند آدمی هستند بصورت نه بسیرت پس در حق ایشان همین بهتر که خاموش باشند تا رسوا نشوند و راز شان بر ملا نیفتد۔ و در بعض نسخ ز سیرت و در بعض چو سیرت و این تحریف ست و صحیح چو صورت و در نیصورت صورت بمعنے تصویر و تمثال باشد و در بعض همان به کز تا آخر و این تصحیف ست۔

نے بوریا را بلندی نکوست	که خاصیت نیشکر خود در وست

بین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف و حاصل معنی آنکه نے بوریا را بلندی و راستی قامت خوش نماست اما چون شیرین نیست و انچه از نیشکر انتفاع توان کرد از و امکان ندارد تنها بلندی او بکار نمی آید لیکن سیاق ازین توجیه ابا میکند پس بهتر آنست که مصرع اول بر سبیل استفهام انکارے و مصرع دوم علت مضمون آن باشد یعنی نے بوریا را بلندی خوب نیست زیرا که خاصیت نیشکر اندرو نیست و در بعض نسخ نه خاصیت نیشکر اندر وست و در بعض دیگر کز خاصیت و درین صورت کاف تافیه باشد۔

بدین عقل و همت نخواهد کست	وگر میر و صد غلام از سیت

بدین عقل و همت اشاره بعقل و همت مخاطب و نخواهد بنون نفی و فاعل این فعل اعنی لفظ عاقل محذوف و اگر محذوف و اگر ترجمهٔ ان وصلیه و کس عبارت از اهل ست و حاصل معنے آنکه باین عقل ناقص و همت فرومایه تو هر که عاقل ست ترا اهل نخواهد گفت و اگر چه غلامان بسیار در پے تو میرفته باشند و انچه بعض محققین نوشته که عاقل سابق مذکور نیست و نه از مقام معلوم میشود پس ارجاع ضمیر بسوی آن درست نباشد محل تامل چه شارح قائل بارجاع ضمیر بسوی عاقل نشده تا بروا عتراض مذکور وارد شود بلکه قائل بحذف فاعل شده و حذف فاعل در فارسی

شائع و میتواند که بدین اشاره بصفات مذکوره و فاعل فعل نخواهد عقل و همت بود بنا بر تغلیب یعنے باین صفات ذمیمه تو عقل ترا اهل نخواهد گفت و ممکن ست که عقل و همت مجاز بالحذف بود ای ذو عقل و ذو همت۔ و در بعض نسخ دگر خور و د و در بعض دیگر نخواهد کست از مادهٔ خواستن و درینصورت فاعل این فعل همین لفظ کس بمعنے هیچکس باشد اے نخواهد خواست هیچ کس ترا و مرغوب کسی نخواهی شد و در بعض دیگر نخواهم بصیغه وحدان نفس متکلم و این واضح ترست۔

حکایت فی المثل

چه خوش گفت خرمهرهٔ در گلے مرا کس نخواهد خریدن بهیچ	چو برداشتش پر طمع جاهلے بدیوانگی در حریرم میپیچ

مصرع دوم از فعل اول شرط و جزاے این محذوف بنا بر قاعده که گذشت و بیت دوم مقولهٔ گفت۔

جعل را همانقدر باشد که هست	وگر در میان شقائق نشست

وگر ترجمهٔ ان وصلیه اما اگر براے تردید بود پس معطوف آن اعنی و اگر نه نشست محذوف خواهد بود و در بعض نسخ تبرزد و در بعضے دیگر تبر خون همانقدر و در بعض جعل خود جعل بفتح جیم و عین جانور سیت سیاه که همیشه در سرگین باشد و در بعض کیا خود و این صورچهارگانه در صورتی صحیح باشند که کجاے باشد لفظ ما نشد۔ اما تبرزد که بمعنے شکر سفید و سخت ست و نیز صمغے بغایت تلخ که تبازرے صبر خوانند و نام رستنی نیز نوشته اند ظاهرا صحیح نباشد چرا که هیچ یکے ازین معانی با شقائق مناسبت ندارد و تبر خون چوبیست سرخ رنگ بغایت سخت و گران و املس که شاطران از ان چوبدستی سازند و در مازندران تبر خو گویند و چوب سرخ بید را نیز گفته و بعض محققین نوشته که لفظ شقائق اینجا بیجاست ریاحین می باید که بوے خوش دارد و انتهی درین مقام بوے خوش و ناخوش را هیچ مدخلے نیست چه غرض شیخ آنست که وضیع هر چند بمرتبهٔ بلندتر از مرتبهٔ خود نشیند همان وضیع ست در رتبت او و چیزے نخواهد افزود و شریف هر چند در مرتبه فروتر از مرتبهٔ خود نشیند همان شریف ست چنانکه در گلستان فرموده شریف اگر متضعف شود خیال مبند که پایگاه بلندش ضعیف خواهد شد و در آستانه سیمین بمیخ زر بر بندد گمان مبر که یهودی شریف خواهد شد و نیز نوشته که درصورتے که اگر براے تردید باشد معطوف علیه آن اگر نه نشست محذوف خواهد بود انتهی هر چند این هم توجیه وجیه است لیکن انچه در محاورات یافته مے شود آنست که شق اول از شقوق تردید نمیت می باشد

وثانی منفی پیش بهانست که شارح نوشته ما قائل بحذف معطوف شده قائل.

نه منعم بمال از کسی بهتر ست — خر ار جل اطلس بپوشد خر ست
بدین شیوه مرد سخنگوی حیست — بآب سخن کینه از دل بشست

کسی بیای تنکیر موصوف و صفت آن یعنی که صاحب فضل و هنر باشد محذوف و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول بطریق تشبیه و حاصل معنی آنکه منعم بی هنر بسبب مال از کسی که صاحب فضل و هنر باشد بهتر نمیتواند شد زیراکه او مثل خر ست که از پوشیدن جل اطلس آدمی نمی تواند شد و بعض محققین نوشته که برین تقدیر بحذف صفت منعم نیز قائل باید شد یعنی بی فضل و هنر تا مقابله درست شود و عجب که شارح ازان غافل مانده انتهی هر چند شارح در شرح بیت تصریح بحذف صفت منعم نکرده لیکن در حاصل معنی اشاره بدان کرده چنانکه گفته منعم بی هنر پس نسبت غفلت بشارح از غفلت باشد و نیز نوشته بلکه میتوان گفت که کسی درینجا بمعنی شخصی ست بی حذف صفت و حاصل معنی آنکه منعم بی فضل و هنر از هیچ شخص بهتر نیست و مال او سبب آدمیت نمیگردد زیراکه او خر ست و خر اگر چه جل اطلس پوشد همان خر ست انتهی و قول او منعم بی فضل و هنر از هیچ شخص بهتر نیست خلاف واقع بلکه غلط.

دل آزرده را سخت باشد سخن — چو خصمت بیفتاد سستی مکن
چو دستت رسد مغز دشمن برآر — که فرصت فرو شوید از دل غبار

و در بعض نسخ چو دستت و بهر تقدیر این بیت معطوف ست بر بیت اول و لفظ دشمن در موضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظ و مصرع دوم از وی علت مضمون مصرع اول و حاصل معنی هر دو بیت آنکه هر که دل آزرده بود سخنش درشت میباشد ای هر چه میخواهد بی محابا میگوید پس ترا می باید که مادام غلبه خود نه بینی متحمل آن سخنان باش و چون بینی که مغلوب شد هماندم کارش تمام کن و فرصت را غنیمت دان و نیز اگر قدرت آن دارد سی که مغز دشمن برآری پس دیر مکن که درین صورت ممکن ست که غباری که خاطر ترا فرو گرفته است شسته شود و من بعد خیال انتقام از درون دل تو نماند و آنچه بعض محققین نوشته که بلاغت فهم میداند که این دو بیت درینجا مناسبتی که باید ندارد محل تامل چه هر دو بیت بطریق استیناف جواب سوالی ست که از کلام سابق مفهوم میشود گویا که در خاطر مخاطب خطور کرده که اینچنین زیادتی چه مناسب بود این نوعی از بلاغت ست.

چنان ماند قاضی بجورش اسیر — که گفت ان هذا الیوم عسیر

ظاهر لفظ بدستش بجای زدستش استعمال فرموده و اسیر بمعنی مغلوب و عاجز و در بعض نسخ ز جورش اسیر و بهر تقدیر مصرع دوم بیان چنان و قول او ان هذا تا آخر اقتباس ست از آیهٔ کریمه و یقول الکافرون ان هذا الیوم عسیر و ترجمهٔ آن بدرستیکه این روز هر آئینه روز دشوار ست.

بدندان گزید از تعجب یدین — بماندش در و دیده چون فرقدین
وز انجا جوان روی همت بتافت — برون رفت و بازش نشان کس نیافت

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و شین ضمیر در معنی مضاف الیه دیده است که از وی قطع شده بالفظ ماند ملحق گشته و در بمعنی الی و چون حرف تشبیه و دیده مشبه به و فرقدین که نام دو ستاره است نزدیک قطب مشبه به و وجه تشبیه تحیر یا تعجب در بعض نسخ در دیده درین صورت لفظ در نیز بهمان معنی بر بود اما در محاورات نگریستن و نگاه کردن بصله در مستعمل می شود و دیده و چشم مستعمل نمیشود چنانکه درین بیت سه آنکه نبات عارضش آب حیات میخورد ؛ در شکرش نگه کند هر که نبات میخورد ؛ ابوالخطیر سه بهرام که هست ترک خون ریز ؛ تا در که نگه کند دو تیز ؛ و بجای قول کس در نیافت نشان کس نیافت.

غریو از نزدیکان مجلس نخاست — که گوئی چنین شوخ چشم از کجاست

غریو بالکسر و یای مجهول آواز بلند و مهیب و بمعنی مطلق بانگ و فریاد مجاز ست. و در بعض نسخ که گوئی که این و در بعض دیگر که گوئی بدین و صحیح که آیا چنین و بهر تقدیر این مصرع بیان غریو ست و حاصل معنی آنکه آیا این شوخ چشم کیست و از کدام سرزمین ست

نقیب از پیش رفت و هر سو دوید — که مردی بدین نعت و صورت که دید
یکی گفت ازین نوع شیرین نفس — درین شهر سعدی شناسیم و بس
بران صد هزار آفرین کین بگفت — حق تلخ بین تا چه شیرین بگفت

و در نسخ معتبره نقیب از پیش رفت و هر سو دوید. که مردی بدین نعت و سیرت که دید و در بعض بصفت و صورت و بهر تقدیر معطوف بر سو دوید محذوف و مصرع دوم بیان آن. و حاصل معنی آن ست که نقیب از پی او رفت برای تفتیش او و هر سو دوید و آواز داد که مردی چنین و چنین را هر که دیده باشد بگوید و نشان بدهد که کیست و قول او از ین نوع ای ازین قسم که تو می پرسی.

حکایت

یکی پادشه زاده در گنجه بود — که دور از تو ناپاک سرپنجه بود

مصرع دوم صفت پادشاه زاده و قول او و وساز تو جمله معترضه دعائیه است چون استعمال لفظ ناپاک بجای فارسی از جهت قرب بالفظ تو خصوص در جای اندر ز سلاطین گفتن دال بر سوء ادب است پس ناپاک بجای تازی باید خواند چنانکه بعض فضلا از مهذب نقل کرده اند از عالم نامراد و جبر آنست که بی باک باشد - سر پنجه قوی و توانا -

مسجد در آمد سرایان و مست ‖ می اندر سر و ساتگینی بدست
بمقصوره در پارسائی مقیم ‖ زبان دل آویز و قلبی سلیم

سرایان و مست تا آخر حال ست از ضمیر که فاعل فعل در آمد است و راجع بطرف پادشاه زاده و ساتگین بکاف فارسی بوزن آتین قدح شراب -

تنی چند بر گفت او مجتمع ‖ چو عالم نباشی کم از مستمع
چو بی عزتی پیشه کرد آن حرون ‖ شدند آن عزیزان خراب اندرون

تنی چند مبتدا و گفت بمعنی گفتار و مجتمع خبر مبتدا و بعد از وی رابطه محذوف و مصرع دوم جمله معترضه قرطیه بر سبیل وعظ و نصیحت و بعد از وی لفظ مباش محذوف یعنی اگر عالم نتوانی میشد باری کم از مجتمع مباش و فلاح هانسوی گوید در بعض نسخ که عالم نباشد تا آخر یعنی بجای چو کاف و بجای نباشی نباشد بصیغه غائب و کم بکاف فارسی در نصورت مضمون این مصرع علت اجتماع خواهد بود یعنی مردم بر گفتار او مجتمع بودند برای آنکه عالم از مسامع غائب نمیباشد و آنچه بعض از محققین نوشته که برین تقدیر عبارت مشو که هرگز از بلغا صادر نشود چنانکه بر محاوره دانان پوشیده نیست وجه آن ظاهر است -

چو منکر بود پادشه را قدم ‖ که آرد زد از امر معروف دم
تحکم کند سیر بر بوی گل ‖ فرو ماند آواز چنگ از دهل

منکر بضم اول و فتح کاف زشت و ناخوش و باصطلاح فقه آنچه موافق کتاب و سنت نباشد و درینجا مراد از منکر راه منکر و این مجاز بالحذف ست و کلمه را مفید معنی اضافت و حاصل معنی آنکه هرگاه قدم پادشاهزاده در راه منکر باشد ای سلوک در ان میکرده باشد پس کیست که از امر معروف دم تواند زد بلکه مقربان و اعیان نیز بر همان طریق سلوک نمایند که الناس علی دین ملوکهم - و آنچه بعض از محققین نوشته که اطلاق امر معروف در صورت گذاشتن ضروریات دین ست و نهی منکر و ارتکاب ممنوعات شرعیه برین تقدیر اشکالی که در معنی بیت میشود تدارک آن ضرورست انتهی این تفرقه از عندیات اوست چه اطلاق امر معروف چنانچه در صورت گذاشتن غیر ضروریات دین نیز باشد مثلا کسی

که تارک سنت ست یا مستحب او را نیز امر معروف میکنند و حال آنکه اقرار بسنت و مستحب از ضروریات دین نیست چه مجتهدین منکر سنت بلکه واجب را نیز کافر نگفته اند و چون بیشتر مرتکب ممنوعات شرعیه تارک ضروریات دین میباشد بنابران شیخ چنین فرموده و ظاهرست که هرگاه امر بچیز یکه سهواً متروک شده پادشاه را هیچ کس نمی توانست کرد پس نهی از فعلی که قصداً اشتغال بآن باشد که خواهد کرد و قول او تحکم در بعض نسخ تفاخر -

گرت نهی منکر بر آید ز دست ‖ نشاید چو بی دست و پایان نشست
وگر دست قدرت نداری بگوی ‖ که پاکیزه گردد باندرز خوی
چو دست و زبان را نماند مجال ‖ بهمت نمایند مردی رجال

حاصل معنی آنکه اگر ممکن باشد نهی منکر که از دست خود آید البته در ان سعی باید کرد و خویشتن را معاف نباید داشت زیراچه بموجب نص قرآنی بر همه کس واجب ست و اگر ممکن نباشد از دست خود و همین زبان داشته باشی و بس - پس بگو امر کن به نهی منکر زیراکه ممکن ست که باندرز و پند تو خوی مخاطب پاکیزه گردد و تو شاب شوی و اگر اینهم تعذر داشته باشد پس بهمت مردی نمائی که مردان خدا چنین میکنند ای از خدا درخواه که او را توفیق توبه دهد و در بعض نسخ دگر دست قوت تا آخر و در بعض دیگر دگر دست قدرت نداری مگوی ؛ به پیش سفیهان مریز آبروی ؛ مگوی بصیغه نهی لیکن این بیت با سیاق و سباق ربطی ندارد و در قول او نمایند مردی رجال لطیفه ایست که اینجا احتمال آن بیجاست -

یکی پیش دانای خلوت نشین ‖ بنالید و مالید سر بر زمین
که باری برین رند ناپاک و مست ‖ دعا کن که مابی زبانیم و دست

یکی یعنی شخصی از ان تنی چند و بیت دوم بیان ناله و در بعض نسخ بنالید و بگریست سر بر زمین و در نصورت سر بر زمین حال بود از ضمیر بگریست و مصرع اول از بیت دوم چنین که یکره بدین شوخ نادان و مست - و در بعض دیگر که یکبار آخر برین رند مست -

دمی سوزناک از دل با خبر ‖ قوی تر که هفتاد تیغ و تبر

مضاف الیه دل محذوف و با خبر صفت آن و وصف دل نیز میتواند شد و بعد از قول او قوی تر رابطه محذوف و این کاف ظاهرا تحریف از مخفف از ز هفتاد عبارت از مطلق عدد کثیر ست و اگر گفته شود که کاف تفضیلیه نیز می باشد گوئیم مسلم لیکن بدون لفظ به یا آنچه بدان ماند مستعمل نیست

چنانچه درین بیت سه سرو قد میان انجمنے ٭ به که هفتاد سرو در چمنے ٭ داینجا چنین نیست۔

برآورد مرد جهان دیده دست ٭ بگفت ای خداوند بالا و پست
خوشست این پسر عیشش از روزگار ٭ خدایا همه وقت او خوش بدار

ای حرف ندا و خداوند بالا و پست منادی له و بیت دوم منادی له. و جمله مقوله بگفت داین پسر مبتدا ای مبدل منه و عیشش بدل اشتمال آن و خوشست خبر مبتدا و کلمه از برای محاوره وحاصل معنے آنکه این پسر عیش و خوش است از زمانه و میتوانند که این پسر مبتدا خوشست عیشش از روزگار مجموع خبر مبتدا و مصرع دوم جمله معترضه دعائیه باشد وحاصل معنی آنکه این پسر خوشست زندگانی واز عجائب روزگار لیکن درینصورت تعقید لفظی میشود دانچه بعض محققین نوشته که این ترکیب هرگز تعقید ندارد بلکه موافق قاعده وقانون ست چه سند دو قسم ست یکے فعلی چنانکه زید قائم ست ودیگر سببی چنانکه زید قائم ست پدراو واین را سببی بدان جهت گویند که نسبت قیام بسوے زید حقیقی نیست بلکه نسبت به نسبت قیام ست بسوے پدرش واینمعنے را مفصلاً در رساله فن معانی نوشته‌ام موافق رای علماء تازی من اراد الاطلاع فلیرجع الیه محل نظر ست چه هرگاه مسند سببی باشد مبتدا یا مقدم میباشد بران چنانچه زید پدرش قائم ست یا مؤخر ازان چنانچه پدرش قایم ست مبتدا یا مقدم میباشد بران سببی واقع شده پس موافق قاعده وقانون عربیت نباشد مگر آنکه گوئیم بودن همه قواعد زبان فارسی موافق قواعد زبان عربی ضروری نیست بلکه مراد ازان موافق روزمره و قیاس زباندانان فارسی ست وهمچنین مراد انشاے علماء تازی آنست که تعیین اصطلاح وتفصیل بعض چیزها موافق راے ایشان نوشته نه آنکه جمیع قواعد عربی را در فارسی دخل داده‌است چنانچه بعد ازان خود همین عبارت تدارک آن نموده ودر بعض نسخ و فقش از روزگار ودر بعض دیگر الٰهی همه وقت ودر بعض چه گفت اے خداوند تا آخر ودرینصورت پیش از قول او چه گفت وهمچنین بعد او وے لفظ گفت محذوف باشد ای خداوند تا آخر مقوله آن وحاصل معنے آنکه دست بدعا برآورده گفت چه گفت گفت اے خداوند وباید دانست که مجاورت شئ از شئے دیگر بسه وجه میشود یا بزوال شئ از شئ ثانی وبوصول آن شئ طرف شئ ثالث چنانچه انداختم تیر را از کمان بسوی شکار یا بوصول تنها چنانکه گرفتم من علم را از استاد یا بزوال تنها چنانچه اداکردم من دین را از فلان چنانچه صاحب فوائد ضیائیه در مبحث حروف جاره بدان تصریح فرموده واینجا از قسم دوم ست دمی تواند که کلمه از درینجا بمعنے در بود۔

کسے گفتش اے قدوهٔ راستی ٭ برین بد چرا نیکوئے خواستی
چو بد عهد را نیک خواهی ز دهر ٭ چه بد خواستے بر سر اهل شهر

معنی مصرع اول از بیت اول آنکه این بادشاهزاده که بد است در حق او چرا دعاے خیر کردے و نیز چون او بد عهد است وتو از دهر در حق او نیکی میخواهی پس بسیار بد میخواهی بر سر اهل شهر اے این نیک خواهی تو در حق او در حقیقت بدخواهی عظیم ست بر سر اهل شهر ودر بعض نسخ بر سر خلق شهر ودر بعض دیگر بدی خواستی بر همه اهل شهر ومخفی نماند که متعارف قدوه راستان ست داینجا قدوهٔ راستی گفته داین نیست مگر استعاره۔

چنین گفت بیننده تیز هوش ٭ چو سر سخن در نیابی خموش

چنین گفت یعنے جواب داده مفعول این فعل اعنی لفظ او را و مضاف الیه سخن اعنے لفظ درویشان بر دو محذوف ومصرع دوم جمله شرطیه بیان لفظ چنین ودر بین المصرعین کاف بیانیه محذوف وحاصل معنے آنکه چون سر سخن درویشان نیابی خاموش باش و اعتراض مکن ودر بعض نسخ که سر سخن بتمهید کاف ودرینصورت این معنی باشد که تو سر سخن را نخواهی یافت پس خاموش باش وے تواند که بعد از کاف حرف شرط محذوف باشد وسر سخن در نیابی فعل شرط وخموش جزاے آن و اگر کاف وقتیه باشد احتیاج بتقدیر نمی شود۔

بطامات مجلس بیارا ستم ٭ ز داد آفرین توبه اش خواستم
که هرگه که باز آید از خوی زشت ٭ بعیشی رسد جاودان در بهشت
چنین بنجبر وزست عیش مدام ٭ تبرک اندرش عیشهاے مدام
حدیثی که مرد سخن ساز گفت ٭ یکے زان میان با ملک باز گفت
ز سوز آب در چشمش آمد چو میغ ٭ ببارید بر چهره سیل دریغ
به شیران شوق اندرونم بسوخت ٭ حیا دیده بر پشت پایش بدوخت

مراد از توبه درینجا توفیق توبه داین مجاز بالحذف ست در بیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیت اول وباز آید بصیغه مستقبل وخوے زشت عبارت از حرکات ناپسندیده وجاودان صفت عیش وحاصل معنی آنکه دعا کردم که داد آفرین اورا توفیق توبه بدهد که من بعد مرتکب معاصی نشود چرا که هرگاه توبه خواهد کرد از کردار نکوهیده پس بعیشی خواهد رسید که باقی ودائم ست در بهشت ودر بعض نسخ بعیشی رود ودر بعض دیگر هر آن کس که باز آید ودرینصورت بین البیتین کاف تعلیلیه ومعطوف بیت دوم

هر دو محذوف باشد و حاصل معنی آنکه از داد آفرین که برای او توفیق توبه خواستم سببش آنست که هر آنکس که توبه میکند از فعل زشت بعیشی رسد تا آخر پس او که توبه خواهد کرد بعیش مذکور خواهد رسید و بعض محققین نوشته که مراد از خوی زشت حرکات بد است و جاودان ظرف بیان عیش نه صفت زیرا که فصل در صفت و موصوف جایز نیست و این دعوی بیدلیل است و وجه آن در بیت چو پاکان شیراز گذشت و قوال و مرد سخن ساز وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه مراد از همان پارسا و قول او کسی زان میان در بعض نسخ یکی است شخصی از آن تنی چند و بجای قوال و زسوز و جلا

برنیک محضر فرستاد کس
در توبه کوبان که فریاد رس

نیک محضر وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه مراد از آن همان پارسا و معنی لغوی آن کسیکه حاضر بودن وی در همه اوقات نیک باشد و همچنین نیکو محضر و فاعل فرستاد ضمیری که راجع بطرف بادشاهزاده است و در توبه کوبان حال او ضمیر مذکور و معطوف فرستاد یعنی و التماس نموده محذوف و قول او که فریاد رس بیان آن و حاصل معنی آنکه فرستاد پادشاهزاده شخصی را پیش آن پارسا برای طلب آن پارسا در آن حال که خوش در توبه میکوفت و استغفر الله ربی من کل ذنب و اتوب الیه میگفت و التماس نمود که بفریاد من برس۔

قدم رنجه فرمای تا سر بهم
ز سر جهل و ناراستی بر نهم

طرف سر بهم بر پای تو محذوف از جهت قیام قرینه و مصرع دوم معطوف است بر مصرع اول و حاصل معنی آنکه جهل و ناراستی که در سر من متمکن شده است آنرا از سر بدر کنم و در بعض نسخ سر از جهل و ناراستی بر هم و درینصورت از اعراضیه باشد و چون در مصرع اول سر بهم بطریق اجمال گفته و طریق آنرا در آن ذکر نکرده درین مصرع تفصیل آن طریق میکند یعنی از جهل و ناراستی اعراض نموده با کمال صدق و ارادت سر را بر پای تو نهم و در بعض دیگر و زین جهل و ناراستی وارهم۔ ای خلاص شوم۔

دو رویه بستادند بر در سپاه
سخن پرور آمد در ایوان شاه

در بعض نسخ بجای سخن پرور لفظ سخندان و بهر تقدیر مصرع دوم معطوف است بر مصرع اول و حاصل معنی آنکه سپاه موافق ضابطه دو رویه بر در استاده بودند و آن پارسا حسب الطلب بادشاه بایوان در آمد۔

نصیحت گر آمد بایوان شاه
نظر کرد در صفحهٔ بارگاه
شکر دید و عناب و شمع و شراب
ده از نعمت آباد و مردم خراب

یکی غائب از خود یکی نیم مست
یکی شعر گویان صراحی بدست
حریفان خراب از می لعل رنگ
سر چنگی از خواب در بر چو چنگ

باید دانست که چون مضمون مصرع اول این بیت و مصرع دوم بیت یکیست و بیت اول انشای خوب ندارد و در دیباچه استادن سپاه را در مطبخ آرائی عیش دخلی نیست درینصورت نبودن بیت اول بهتر باشد امادر عامه نسخ بیت دوم مکتوب نیست و قول او شعر گویان شعر خوانان است۔

نبود از ندیمان گردن فراز
بجز نرگس آنجا کسی دیده باز

کسیکه دیدهٔ او باز باشد بر خلاف ندیمان دیگر که همه در خواب مستی فرو رفته بودند

ز مستی بر آورده مطرب خروش
ز دیگر سو آواز ساقی که نوش

متعلق بر آورده یعنی از یکسو و بعد از وی رابطه محذوف و مصرع دوم محذوف بران و بعد از آواز لفظ داده محذوف از جهت قیام قرینه و قول او که نوش بیان آواز و حاصل معنی آنکه بسبب مستی از یک سو مطرب خروش بر آورده بود و از دیگر سو ساقی آواز داده که بنوش و میتوان که آواز ساقی با اضافه مبتدا و خبر مبتدا یعنی لفظ این محذوف و قول که نوش بیان آن باشد و در نسخ معتبره ز یک سو بر آورده و در بعض دیگر ز سوی دگر بانگ ساقی که تا آخر و بجای سر ساقی که تا آخر و بجای سر ساقی سر چنگی۔

دف و چنگ با یکدگر سازگار
بر آورده زیر از میان ناله زار
بفرمود در هم شکستند خرد
مبدل شد آن عیش ساقی بدرد
شکستند چنگ و گسستند رود
بدر کرده گوینده از سر سرود

ناله مفعول موصوف بر آورده و زار صفت و زیر حال ناله۔ و فاعل بر آورده ضمیری که راجع است بطرف دف و چنگ دف چنگ مبتدا و بر آورده خبر و مبتدا و یکدگر سازگار حال از ضمیر بر آورده و فاعل بفرمود ضمیری که راجع بطرف پارساست و مامور به آن و مبتدای در هم شکستند هر دو محذوف و مصرع دوم معطوف بران و مابین هر دو جمله غایت مترتب بفرمود و حاصل معنی بیت دوم آنکه بفرمود آن پارسا ملازمان پادشاهزاده را که بشکنند آن سازها تا آنکه ایشان در هم شکستند خرد بحکم او و خرد که در رسم خط بعض بواو دیده میشود غلط است و آنچه بعض محققین نوشته که ناله زار بفک توصیف برین تقدیر یک گونه تعقید میشود زیرا که با وجود تقدیم حال بزد و الحال لفظ از میان فاصل شده است فتامل۔

همیخانه در سنگ بر دن زدند ‌‌‌‌ ‌‌ کدو را فشاندند و گردن زدند

دن بالفتح خم شراب و کدو کنایه از طنبور یا کدوے شراب - و قول او کدو را فشاندند استعاره بالکنایه از مردم واجب القتل ست -

بُتے لاله گون از بت سرنگون ‌‌ روان همچنان کز بط کشته خون
خم آبستن خمر نه ماهه بود ‌‌ دران فتنه دختر بینداخت زود

در بعض نسخ روان خمر و چنگ او فتاده نگون شده بط ز بطن خود آغشته خون - اے از خون بطن خود آغشته شده بود چنانچه زن حایض در ایام معتاد آلوده میباشد و بجاے بینداخت بیفگند و دختر خم کنایه از شراب ست -

شکم تا بنافش دریدند مشک ‌‌ قدح را بر و چشم خونین ز اشک

مشک مبتدا و شکم تا بنافش دریدند خبر مقدم بر مبتدا و شین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه شکم و راجع بطرف مشک بطریق اضمار قبل الذکر - و دریدند بمعنی دریده بودند و تمام مصرع جمله مسند بسببے و مصرع دوم معطوف بر آن و بعد از وے رابطه محذوف و کلمهٔ را مفید معنی اضافت ای چشم قدح و مرجع ضمیر او همان مشک و حاصل معنی آنکه مشک شراب را ناف تا شکم دریده بودند و چشم قدح از مشاهده چنین حال بر و خون میگریست و در بعض نسخ چشم خونین سر شک - و در بعض دیگر دیده پُر خون ز اشک -

بفرمود تا سنگ صحن سراے ‌‌ بکندند و کردند نو باز جاے
که گلگونهٔ خمر یاقوت فام ‌‌ شستن نمیشد ز روی رخام

زعاده لفظ بفرمود براے آنست که سابق که فرمان داده بود براے شکستن مزامیر و دادنی شراب بوده و این مرتبه براے تجدید عمارت ست و کلمهٔ تا قایم مقام کاف بیانیه و سنگ صحن سراے مفعول فعل محذوف و این تمام جمله مامور به بفرمود - و مصرع دوم خبر مبتداے محذوف و بیت دوم بیان علت بفرمود و ز روی رخام استعاره بالکنایه از روے عروس و اثبات گلگونه بدان استعاره تخییلیه و گلگونهٔ خمر باضافت مشبه به بمشبه و وجه تشبیه سرخی رنگ و حاصل معنی آنکه بفرمود کسان را که سنگ صحن سراے را بکندند و جاے را باز نو کنند تا آنکه انسان آن سنگها را اکندند و آن جاے را بتجدید نو کردند از براے آنکه گلگونه تا آخر خمر بالفتح شراب انگور و اصح مطلق شراب زیرا که پیش از نزول آیت تحریم خمر در مدینه شراب انگور نبوده بلکه شراب خرما بوده

و توصیف خام بیاقوت خام نه تنها از جهت رنگینی ست بلکه از جهت ثبات رنگ هم که مثل رنگ یاقوت بشستن زائل نمی شد -

عجب نیست بالوعه گر شد خراب ‌‌ که خوردانداز ان روز چندان شراب

بالوعه مبتدا و گر شد خراب شرط و جزاے این محذوف بنا بر قاعده که گذشت و این جمله شرطیه خبر مبتدا و مصرع دوم بیان علت خراب شدن بالوعه و چندین ظاهرا تحریف ست و صحیح چندان بمعنی آنقدر و بیان آن محذوف و لفظ خراب مشترک ست در معنی ویران و مست گذاره و بالوعه و بلوعه سوراخی که در میان سرا باشد و سوراخ مبرز که آب دران بریزد و بلالیع جمع و خراب کنایه از مست کننده و حاصل معنی آنکه بالوعه اگر خراب باشد عجب نیست زیرا که او دران روز آن قدر شراب خورده که البته خراب شود -

دگر هر که بربط گرفتے بکف ‌‌ قفا خوردی از دست مردم چو دف
دگر فاسقے چنگ بر دی بدوش ‌‌ بمالیدی او را چو طنبور گوش

دگر بدال بمعنی من بعد و اگر بالف تحریف ست و صحیح از دست مطرب اے چنانچه از دست مطرب قفاے خورد -

جوان آن سر از کبر و پندار مست ‌‌ چو پیران بکنج عبادت نشست
پدر بارها گفته بودش بهول ‌‌ که پاکیزه رو باش و شایسته قول

کلمهٔ آن تاکید جوان است از براے تفخیم نے چنانچه درین بیت ملا غنیمت سه عزیزان تاب و طاقت داده بر باد ؛ لب زخم دلش سرگرم فریاد ؛ و درین صورت این معنی باشد که چون آن جوان که سرش از شراب کبر و پندار مست بوده و در بعض نسخ جوانے سر از کبر - و بعض محققین نوشته که این هر دو نسخه غلط و صحیح جوان سر از کبر بدون تحتانی منشا این تغلیط عدم اعتنا ست بآنکه در قدیم آخر موصوف یاے تنکیر نوشته اند تا فارق باشد درمیان مضاف و موصوف چنانچه در تفسیر حکیمے سخن بر زبان آفرین گذشت و علامهٔ احرارے نیز در بعض شروح بدان تصریح فرموده و بجاے قول او شایسته رو باش شائسته رو بود و غلط نساخ ست -

جفاے پدر برد و زندان و بند ‌‌ چنان سودمندش نیامد که پند

زندان و بند معطوف ست بر پدر و فاعل فعل برد ضمیر سے که راجع بطرف بادشاهزاده است و مرجع ضمیر شین نیز همان بادشاهزاده و بین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف و حاصل معنی آنکه

جفاے پدر وزندان وبند ہمہ برد ولیکن اینہا سود نیامد چنانچہ پند سود مند آمد اورا اگر برد بمعنے بُرن باشد برین تقدیر اگرچہ احتیاج بتقدیر کلمۂ استدراک نمی شود لیکن این توجیہ بعید الاستعمال ست ومیتواند کہ مصرع ثانی معطوف باشد بر مصرع اول بحذف عاطف وبرین تقدیر این معنے بود کہ جفاے پدر و زندان وبند بہ بردہ اینہا سود مند نیامد اورا چنانکہ پند سود مند آمد۔

گرش سخت گفتی سخنگوے سہل
کہ بیرون کن از سر جوانی وجہل
خیال غرورش بران دلکشی
کہ درویش را زندہ نگذاشتی
سپر نفگند شیر غران ز جنگ
بنید یشد از تیغ بران چنگ
بنرمی ز دشمن توان کرد دوست
چو با دوست نرمی کنی دشمن اوست

بیت اول شرط وسخنگوے سہل عبارت از ناصح۔ وکاف در مصرع دوم از بیت اول بیان مقولہ گفتن وبیت دوم جزا ومصرع دوم ازوے بیان قول او برآن ولفظ درویش وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظ براے ترحم ست۔ ودر بعض نسخ گرش سخت گفتی سخن مرد اہل۔ واز قول او سپر نفگند در ۲ آخر داست مقولۂ شیخ بر سبیل وعظ ونصیحت وبجاے قول او بنرمی ز دشمن توان کند پوست؛ عدو را بنرمی توان کند پوست؛ ومختار شارح ہانسوے توان کرد دوست۔ وبنظر بسیاق وسباق ہمین مناسب است۔

چو سندان کسی سخت روئی نکرد
کہ خایسک تادیب بر سر نخورد

کسے مبتدا وسخت روئی نکرد بنون نفی خبر مبتدا ومصرع دوم بیان کسے بصیغۂ مثبت وحاصل معنے آنکہ کسے کہ خایسک تادیب بر سر نخورد او سخت روئے نکرد ومیتواند کہ نکرد بصیغۂ مثبت ونخورد بصیغۂ منفی بود واحتمال دارد کہ ہر دو منفی باشد وکسے مبتداے موصوف واین کاف ہمان کاف بیان کہ بعد از یاے تنکیر مے آید ودرینجا از جہت تعقید لفظی درصدر مصرع دوم واقع شدہ وسخت روئی نکرد مدخول آن ومجموع صفت کسی وخایسک تا آخر خبر مبتداے مذکور وحاصل معنے آنکہ مانند سندان کسی کہ سخت روئی نکرد او خایسک تادیب بر سر نخورد وبالعکس یعنے کسیکہ خایسک تادیب بر سر نخورد او سخت روئی نکرد لیکن بر متامل پوشیدہ نیست کہ این مقام صبر بر سخت روئی است نہ مقام بیان فائدہ خایسک تادیب بر سر خوردن پس ہیچ یکے ازین توجیہات مناسب نباشد۔

نگفتی درشتی مکن با امیر
چو بینی کہ سختی کند سہل گیر

نگفتی بصیغۂ منفی بیاے خطاب ظاہرا غلط نساخ ست ولہذا در بعض نسخ نگفتم بمیم بصیغۂ متکلم ودر بعض دیگر بگفتن بصیغۂ اثبات بمعنے درحالت تکلم واقع شدہ ودر بعض دیگر در فقرے نہ از عقل دان با امیر چو بینی کہ سختی کند سیف گیر۔ وحاصل معنی آنکہ با امیر بدرشتی پیش آمدن مقتضاے عقل نیست بلکہ چون بینی کہ او سختی میکند تو آن را سُست بگیر کہ ایشان مانند معشوقانند وبا معشوقان درشتی کردن صواب نباشد؎ چو یار ناز نماید شما نیاز کنید۔

باخلاق با ہر کہ بینی بساز
اگر زیر دست ست وگر سرفراز
کہ این گردن از نازکی برکشد
بگفتار خوش وان سر اندر کشد
بشیرین زبانی توان برد گوے
کہ پیوستہ تلخی برد تند خوے
تو شیرین زبانی ز سعدی بگیر
ترش روے را گو بہ تلخی بمیر

مصرع دوم از بیت اول تعمیم ہر کہ ولفظ اگر براے تردید وبیت دوم علت مضمون مصرع اول از بیت اول وآن اشارہ بزیر دست واین اشارہ بسرفراز بر ترتیب لف ونشر غیر مرتب ونازکی بنون خارج ہانسوے نوشتہ کہ بمعنے عظمت وکبر باہم مستعمل شدہ مولوی معنوی ست تا بدانی کارہا نازکیست؛ اندران درگاہ کبر انازکیست؛ ومعنی بیت آنکہ باخلاق نیک با ہر کہ بینی از زیر دست وسر بلند سازش کن چرا کہ این سرفراز بگفتار خوش تو گردن خود را از نازکے وغرور برکشد یعنے تکبر را از سر دور کند واین دیگر کہ محکوم وزیر دست تو بود زیادہ مطیع ومنقاد تو گردد انتہا۔ واین نیست مگر غفلت از معنے اول واگر ہر دو معنی آمدہ بایستے کہ سند این معنے نیز مے آورد ودر نسخۂ صحیح با ہر کہ باشد ومصرع اول از بیت دوم چنین کہ این جاہ کبر از سر کشد؛ وہذا ہو الصحیح۔

حکایت

شکر خندۂ انگبین میفروخت
کہ دلہا ز شیرینیش می بسوخت

شکر خندۂ معشوقہ کہ خندۂ شیرین وخوش آیندہ داشتہ باشد ومصرع دوم صفت آن وضمیر شین راجع بطرف خندہ وحاصل معنی آنکہ دلہاے عشاق از شیرینی خندہ او سوختہ باشد یا دلہاے عشاق را باستعانت شیرینے خندۂ خود مے سوخت۔ ودرینصورت شین ضمیر بمعنے خود خواہد بود وباب سوختن لازم ومتعدی ہر دو آمدہ۔

نباتے میان بستہ چون نیشکر
بر او مشتری از مگس بیشتر
گر او زہر برداشتے فی المثل
بخوردندے از دست او چون عسل

نباتے بیاے تنکیر و مراد ازان شیرینی و ظاہر الفظ چون تحریف ست و صحیح میان بستہ اش بمعنے نوکر و خدمتگار او کہ درینصورت مبالغہ زیادہ از صورت اول میشود و نیز میان بستن صفت مدحی نیست بلکہ بیان واقع ست اے نباتے کہ نیشکر میان بستہ او بوده و نبات مشترک در معنے رستنی و شیرینی معروف و لہذا دران ایہام واقع شد و بعضے بتانے جمع بت گمان برده اند و این تکلف بلاضرورت ست۔

	گر آنے نظر کردہ بر کار او		حسد برد بر رونق بازار او

گرانی بیاے تنکیر یا وحدت یا یاے نسبت عبارت از شخصے کہ دیدن او موجب بار خاطر باشد و رونق بازار کنایہ از رونق و رواج و بدین معنی تنہا بازار نیز گذشت و مصرع دوم معطوف بر نظر کرده معطوف آن اعنے و بہ تقلید او انگبین فروشی پیشہ گرفت محذوف و بیت لاحق موید آن اعنے۔

	دگر روز شد گرد گیتی روان		عبیل بر سر و بر کہ برابر دوان
	بسے گشت فریادخوان پیش و پس		کہ نشست بر انگبینش مگس
	شبانگہ چو نقدش نیامد بدست		بدلتنگ روئی بکنجے نشست
	چو عاصی ترش کرده روئی از وعید		چو ابروی زندانیان روز عید
	زنے گفت بازی کنان شوی را		عسل تلخ باشد ترش روی را

و در بعض نسخ دگر روز بر گرد ہر کو دوان۔ و ہمین بہتر و درینصورت بر گرد ہر کو ظرف بسی گشت و لفظ دوان و تمام مصرع دوم حال از ضمیر بسی گشت و پیش پس متعلق بسی گشت و سر کہ برابر و آن کنایہ از چین برابر و و اخمہ رود کاف قائم مقام واو عطف و میتوان کہ معطوف بسے گشت اعنی و لہ انجامش این شد محذوف بود و کاف بیان آن وعید بیم و عذاب و در صراح ست کہ وعد وعده موعده در خیر استعمال کنند و ایعاد و وعید در شر۔

	بدوزخ برد مرد را خوی زشت		کہ اخلاق نیک آمدست از بہشت

خوے زشت عبارت از کلمات بدو این کاف قائم مقام واو عطف و اخلاق کہ جمع خلق ست فارسیان بجاے مفرد نیز استعمال کنند و بہشت مجاز بالحذف و حاصل معنے آنکہ خلق نیک از اسباب موصلہ بہشت ست و در بعض نسخ بہ بینند خبر نیک خوبان بہشت و این واضح است۔

	برو آب گرم از لب جوی خور		نہ جلاب سرد از ترش روی خور

جلاب بضم معرب گلاب و در عرف آب شکر آمیختہ و در بعض نسخ نہ شربت ز دست ترش روی خور

	حرامش بود نان آنکس چشید		کہ چون سفرہ ابرو بہم در کشید

مرجع ضمیر شین مذکور نیست پس تحریف باشد و صحیح حرامت بتاے خطاب و چشید بمعنے چشیدن و مصرع دوم صفت آن۔

	مکن خواجہ بر خویشتن کار سخت		کہ بدخوی باشد نگونسار بخت

کاف تعلیلیہ و بدخوی مبتدا و بعد خبر آن و نگونسار بخت استعارہ بالکنایہ از مردم سرنگون۔

	گرفتم کہ سیم و زرت چیز نیست		چو سعدی زبان خوشت نیز نیست

مفعول فعل گرفتم اعنی لفظ این محذوف و کاف بیان آن و بعد از وے کلمہ را محذوف۔ و چیز بمعنے ہیچ و چو حرف تشبیہ و سعدی مشبہ بہ و مخاطب مشبہ و وجہ تشبیہ نبودن سیم و زر۔ و پیش از قول او زبان خوشت لفظ و معہذا محذوف و تمام جملہ معطوف بر مصرع اول تا قول او چو سعدی و حاصل معنے آنکہ فرض کردم این کہ از سیم و زر چیزے نداری مثل سعدی و معہذا زبان خوش ہم نداری و میتوان کہ بین المصرعین لفظ و معہذا محذوف و این با مابعد خود معطوف بر مصرع اول بود و درینصورت وجہ تشبیہ خوش زبانی باشد اے و معہذا مانند سعدی زبان خوش ہم نداری اے چنانچہ سعدی زبان خوش دارد تو نداری و میتوان گفت کہ این جملہ یعنی مصرع ثانی درصورت اخبار ست و در معنی انشائیہ و حاصل معنی آنکہ گرفتم اینکہ زر و سیمی نداری چون سعدی چرا زبان سعدی ہم نرسانی اے شیرین زبانی ہم رسان و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ این کاف تحریف ست و صحیح را مخفف از بیان چیز۔ و دلیل این دعوی محاورہ است و حذف کاف کہ بیان گرفتم باشد بسیار آمده بخلاف راے مذکور محل تامل چہ چنانچہ حذف کاف بسیار ست ہمچنین حذف را نیز بسیار پس یکے را بر دیگرے ترجیح نباشد معہذا نسخہ ہم بران مساعد نیست۔

حکایت

	شنیدم کہ فرزانۂ حق پرست		گریبان گرفتش یکے رند مست
	ازان تیرہ دل مرد صافی درون		قفا خورد و سر بر نکرد از نگون
	یکے گفتش آخر نہ مردے تو نیز		تحمل دریغست ازین بے تمیز
	شنید این سخن مرد پاکیزہ خوی		بدو گفت ازین نوع با من مگوی

و بعض محققین نوشتہ کہ در استعمالات ہر گاہ لفظ نگون گویند مراد ازان سر بر افگندہ باشد در نیصورت تعلق لفظ از بدان درست نبود پس لفظ از تحریف بود و صحیح او۔ و نگون عطف بیان سر

وحاصل معنی آنکه قفا خورد او سرکه نگون بود بر نگردد انتهی قول او وتعلق لفظ از بدان درست نبود و از سیاق وسباق کلام او مستفاد میشود که مشار الیه لفظ بدان لفظ نگونست وآن خطا چرا که چنین نیست بلکه صلهٔ بر نگردد است وبودن لفظ از صله بر نگردد شائع وتیز در بودن نگون عطف بیان سر تامل چنانچه بر معنی دانان پوشیده نیست وبزعم فقیر شارح مشار الیه آن زندست وتمام مصرع اول قفا خورد ونگون مخفف آنگون اعنی غیر وضع طبعی ودرینجا بمعنی نگونی ست ودر بعض نسخ از سکون ودرین صورت از سببیه وسکون عبارت از صبر وتحمل باشد وقول اما ازین نوع یا از نیکو نه بمعنی ازین مقوله است۔

ور دست نادان گریبان مرد	که با شیر جنگی سگالد نبرد
ز هشیار عاقل نزیبد که دست	زند بر گریبان نادان مست
هنرور چنین زندگانی کند	جفا بیند و مهربانی کند

بین البیتین کلمهٔ یا ست رابک محذوف ۔ وحاصل معنی آنکه مست نادان میدرد گریبان مردی را که باعتماد قدرت وتوانائی خود خیال جنگ با شیر داشته باشد وچون منشاء آن جهل ونادانی هست صدور این امر از مثل وی جای تعجب نباشد لیکن از هشیار عاقل خوش آینده نیست که دست در گریبان نادان مست زند واز وخامت عاقبت آن نیندیشد وبعض محققین نوشته که اغلب که کاف در مصرع دوم از بیت اول اضرابیه وبیت اول درحکم شرط وبیت دوم درحکم جزا از جهت علت اول برای ثانی ست پس حاصل معنی آن باشد که مست نادان گریبان مرد را میدرد بلکه با شیر جنگی اندیشه جنگ دارد پس هرگاه احوال چنین بود هوشیار عاقل را نمی زیبد که بر گریبان نادان مست دست زند چه او بی عقل ست وجنگ با بی عقل از عقل دورو لفظ نادان مست دوم وضع مظهر ست موضع مضمر برای اهتمام بشان ذکر او انتهی ضعف این توجیه ظاهرست وبودن بیت اول علت برای ثانی چنانچه خود معترف گشته نیز محل تامل ودر بعض نسخ در دو مرد نادان تا آخر ودر بعض دیگر دریده گریبان نادان ست واین سقیم ۔ ودر نسخ معتبره بود محترز عاقل از سفله مرد وبهر تقدیر لفظ مرد درینجا بجای مردی بیای تنکیر یا بجای آن مرد بتقدیم اسم اشاره بدان استعمال یافته که در هر دو صورت کاف بیانیه بعد از وی ناگزیر ست ۔

حکایت

سگی پای صحرانشینی گزید	بخشمی که زهرش ز دندان چکید
شب از درد بیچاره خوابش نبرد	بخیل اندرش دخترکی بود خرد

در بعض نسخ خشمی واین بهترست ودر بعض دیگر بجدی که خونش تا آخر۔

پدر را جفا کرد وتندی نمود	که آخر ترا نیز دندان نبود
پس از گریه مرد پراگنده روز	بخندید کای مامک دلفروز

مصرع دوم بیان تندی ۔ ودرین اشاره است بآنکه آخر ترا دندان نبود که آن سگ را بگزی و مامک بهردو میم وشارح با نسوی بایک بهردو موحده ضبط کرده لیکن چون اطلاق اول بر دختر کنند چنانچه اطلاق ثانی بر پسر واینجا مخاطب دخترست پس اغلب که همان صحیح باشد نه ثانی ۔

مرا اگرچه زور وقوتی بود بیش	دریغ آمدم کام ودندان خویش

ودر بعض نسخ سلطنت بود ودریغ آمد از کام ۔ ودر بعض دیگر سطوتی بود تا آخر ۔ وهم قوتی بود وبهر تقدیر بین المصرعین کلمهٔ استدراک وبعد از مصرع دوم علت دریغ آمدن محذوف وحاصل معنی آنکه دریغ آمدم مراز کام ودندان خویش که بگزیدن سگ ناپاک بیالایم ولفظ سلطنت اگرچه در اصل بمعنی قهر وغلبه است لیکن متناسب لفظ قوت ست وبرین قیاس سطوت ۔

محال ست اگر تیغ بر سر خورم	که دندان بپای سگ اندر برم
توان کرد با ناسگان بد رگی	ولیکن نیاید ز مردم سگی

اگر تیغ بر سر خورم شرط وجزای آن اعنی آن بر من محال نیست وبعد از وی کلمهٔ استدراک محذوف ومحال ست خبر مقدم بر مبتدای محذوف اعنی لفظ این ومصرع دوم بیان آن وحاصل معنی آنکه اگر تیغ بر سر خورم آن بر من محال نیست لیکن محال ست اینکه دندان خود را بگزیدن پای سگ آلوده سازم وبعض محققین نوشته اغلب آنست که اگر ترجمهٔ ان وصلیه باشد وحاصل معنی آنکه محال ست که دندان بپای سگ فرو برم اگرچه کسی تیغ بر سر من زند بی تکلف آنکه دندان بپای سگ فرو برم واین معنی بسیار ظاهر ومناسب ۔

حکایت

بزرگی خردمند آفاق بود	غلامش نکو هیده اخلاق بود

ودر بعض نسخ خردمند بجای هنرمند ۔

ازین خفرسی موی کالیده	بدی سرکه بر روی مالیده
چو ثعبانش آلوده دندان بزهر	گرو برده از زشت رویان شهر

ازین ای ازین قسم یا چنین واینقدر هست که هرجا که ازین بمعنی اول می آید بعد آن کاف بیانیه

ناچارست چنانچه خودش میفرماید ؎ ازین مه پارهٔ عابد فریبی ؛ ملایک صورتی طاؤس زیبی ؛ که بعد از دیدنش صورت نه بندد ؛ وجود پارسایان را شکیبی ؛ و بمعنی دوم آوردن کاف ضرور نیست چنانچه درین بیت خواجه سلمان ؎ کردم غمش بر جان گزین بادش فدا صد جان ازین ؛ جان گرچه باشد نازنین هرگز بجانان کی رسد ؛ مولانا کاتبی ؎ گر صد بلا نباشد جانم نگیرد آرام ؛ زین سخت جان مردم جان نیست این بلا ئیست ؛ و ازین قبیل ست در بیت ما نحن فیه ایجاز بالحذف نیز هست یعنی چنین نکو هیده اخلاق که در حق وی گفته شود خصرتی و موی کالیده ؛ بدنی سکو بر روی بالیده ـ هر کدام بهای تنکیر برای تعظیم ـ

دمادمش بر روی آب چشم از سبل ؛ دو یدی و بوی پیاز از بغل

شین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه روی ست که از وی قطع شده بالفظ دام ملحق گشته و آب چشم مبتدا و دو یدی خبر مبتدا و از سبل متعلق خبر و بر روی ظرف آن و بوی پیاز مبتدای دوم و خبر آن با متعلق آن محذوف از جهت قیام قرینه ای از عفونت آن ـ و دو یدی و تمام جمله معطوف بر جمله اول و کلمهٔ از در قول اول و از بغل ابتدائیه و در قول و از سبل سببیه است و حاصل معنی آنکه همیشه بر روی او آب چشم بسبب سبل و دویدی و بوی پیاز از بغل بسبب عفونت آن دویدی و در بعض گند پیاز بکاف فارسی بمعنی بوی ناخوش ـ و آنچه بعض محققین نوشته که بوی دویدن فارسی نیست درینصورت لفظ آمدی محذوف باشد از عدم اعتناست میرزا صائب ؎ بلبلان دیوانه اند و بوی گل از اتحاد ؛ میدود در کوچه و بازار چون دیوانگان ؛ و میتوان گفت که استعاره تبعیه است، لهذا نسبت دویدن با آب چشم نیز کرده و آن نیز استعاره است ـ

گره وقت پختن برابرو زدی ؛ چو پختند با خواجه زانو زدی

یعنی اگر خواجه به پختن طعام مامور میکرد گره برابرو میزد ای بی دماغ میشد و اگر دیگران پخته می آوردند با خواجه هم زانو میشد برای خوردن ـ بعض محققین نوشته احتمال دارد که در وقت پختن پختن دیگران باشد و چون پختن امریست که ضرورتی ... پس گره بر ابرو زدن او از بی صبری خواهد بود پس حاصل معنی این باشد که وقت پختن طعام که ... خواهد از جهت بی صبری گره برابروی زدی و چون می پختند هم زانوی ... چه گر ... ی ـ و درین صورت هم بیان وصف ... او بود یکی بی صبری و دیگر بی ادبی و ... صورت ... اول بیان ناکارگی و بی ادبی او باشد لیکن همین ؛

بهترست اگر گویند درین احتیاج بحذف میشود گو بهم وقت پختن حذف بالمجاز ست یعنی وقت امر بختن انتهی ـ الحمد لله که خود قائل بهتری این شده و سیاق و سباق کلام نیز همین توجیه را میخواهد چنانچه بر متامل پوشیده نیست ـ

دمادم بنان خوردنش هم نشست ؛ وگر مردی آبش ندادی بدست

بعض محققین نوشته که دمادم بمعنی همیشه و هر نفس ست و درینصورت مذمت خواجه میشود و حال آنکه در ابتدای حکایت او را ببزرگی و هنرمندی یاد کرده پس دمادم درینجا کنایه از دو وقت باشد که عبارت از تغذی و تعشی ست و قول او مذمت خواجه میشود این در صورتی ست که دمادم بمعنی هر نفس و هر وقت مطلقاً باشد و حال آنکه چنین نیست بلکه بنای کلام بر عرف ست و مراد شیخ آنست که خواجه اش هرگاه برای خوردن می نشست او در هر آن و هر نفس خوردنش با او لازم میشد پس برین تقدیر لازم نمی آید که خواجه اش بسیار خوار بود تا مذمتش صورت نه بندد و کنایه از دو وقت نیز بسیار بعید زیرا که هیچ لفظ بران دلالت نمیکند ـ در مصرع دوم اشارت ست بآنکه این غلام بمرتبه بیدرد بود که اگر خواجه اش از غایت تشنگی مشرف بمرگ شدی کاسهٔ آبی بدست وی ندادی و در بعض نسخ زدستت ای از دست خود ـ

نه گفت اندران کار کردی نه چوب ؛ شب و روز از و خانه در کند و کوب
گهی خار و خس در ره انداختی ؛ گهی ماکیان در چه انداختی
ز سیماش وحشت فراز آمدی ؛ نرفتی بکاری که باز آمدی
کسی گفت ازین بندهٔ بد خصال ؛ چه خواهی ادب یا هنر یا جمال

گفت عبارت از پند و نصیحت ـ و مبتوانند که تحریف لت بمعنی لکد بود و کفـ ـ و کوب عبارت از برهم زدگی و خرابی ـ و قول او چه بینی در بعض نسخ چه خواهی ـ

نیرزد وجودی بدین ناخوشی ؛ که جورش پسندی و بارش کشی
منت بنده خوب نا دیده سیر ؛ بدست آرم این را به نخاس بر

مراد از ناخوشی بدصورتی ست و حاصل معنی آنکه وجودی که جورش پسند کنی و بارش کشی با این بدذاتی و بدصورتی نمی ارزد یعنی بدین غلام که ذاتی با این بدصورتی ناگوار ست چنانکه گویند دنیا باین در دسر نمی ارزد یعنی بودن دنیا با همه دردسر بیهوده است غرض آنکه صورتی هم ندارد که با همه اخلاق بد جورش کشی ـ

اگر یک پشیز آورد سر مپیچ / گرانست اگر راست پرسی بهیچ
شنید این سخن مرد نیکو نهاد / بخندید کای یار فرخ نژاد

مصرع اول جملهٔ شرطیه و فاعل فعل آورد ضمیر مستتر راجع بطرف غلام ست و در آوردن دو مفعول ست یکی لفظ بها که محذوف ست از جهت قیام قرینه و دیگر لفظ یک پشیز و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و بین المصرعین کلمهٔ اضراب با مدخول خود محذوف و حاصل معنی آنکه و اگر یک پشیز بها خود آورد ازان سر مپیچ یعنی بفروش بلکه غنیمت دان چرا که اگر راست پرسی بهیچ هم گرانست بهر خریدار یا بهیچ هم گران فروخته باشی۔ و در بعض نسخ دگر بها و عطف و این غلط و قول او بخندید کای یار تا آخر معطوف بخندید اعنی و گفت محذوف و کاف بیان مقولهٔ آن۔

بدست این پسر طبع و خویش و لیک / مراز و طبیعت شود خوی نیک
چو زو کرده باشم تحمل بسی / توانم جفا بردن از هر کسی
مروت ندانم که بفروشمش / بدیگر کسی عیب بر گویمش
چو من در بلاایش تحمل کنم / بسی به بود گر تحمل کنم
چو خود را پسندی کسی را پسند / تو در زحمتی دیگری را مبند
تحمل چو زهرت نماید نخست / ولی شهد گردد چو در طبع رست

بدست خبر مقدم بر مبتدا و این پسر مبتدا مبدل منه و طبع و خویش بعطف تفسیری بدل ازو و بعض محققین نوشته ظاهرا طبیعت تحریف ست و صحیح طبیعی بنا بر مبالغه تا لفظ خوی حشو نباشد فتامل۔ بر متامل پوشیده نیست که زیادت مبالغه که در نسخه ماخوذ ست در نسخه مختار معترض نیست۔

حکایت

کسی راه معروف کرخی بجست / که بنهاد معروفی از سر نخست

معروفی از سر نهادن کنایه از خیال شهرت و بلند آوازگی از سر بدر کردن و نهاده نخست بصیغهٔ نفی و اثبات هر دو محتمل و مصرع دوم صفت کسی و بعض محققین نوشته که ازین بیت نه تنها مدح معروف کرخی منظورست که این مناسب باب نیست بلکه غرض اصلی بیان حکایت است و تقریباً مدح آن نموده و عجب که شارح بدان تعرض ننموده انتهی۔ این اعتراض وقتی وارد میشود که داب شارح در صدر حکایات التزام تعرض بوده باشد و حال آنکه چنین نیست و نیز بایستی که پیش ازینهم

تنبیه میشد وجه تعرض ننمودن شارح بدان آنست که تخصیص این بیت یا این حکایت بیجاست بلکه غرض اصلی از همه حکایات ابواب بیان حکایات ست و تقریباً مدح یا ذم کسیکه عنه مذکور میشود۔

شنیدم که مهمانش آمد یکی / ز بیماریش تا بمرگ اندکی
سرش موی و رویش صفا ریخته / بمویش جان در تن آویخته

مصرع دوم از بیت اول حال ست از یکی و درین اشارت ست بآنکه مشرف بمرگ بود و در نسخ معتبره ازسر موز رویش صفا ریخته۔ بمویش تا آخر اے بقدر موی و شین ضمیر متصل منصوب بمعنی مضاف الیه همانست که از وی قطع شده بالفظ موی ملحق گشته و بهر تقدیر در هر دو مصرع رابطه محذوف اما اگر مصرع اول این بیت معطوف بود بر مصرع دوم بیت اول و مصرع دوم معطوف بران یا حال بعد حال باشد درینصورت احتیاج بحذف نخواهد بود۔

شب آنجا بیفتاد و بالش نهاد / روان دست در بانگ و نالش نهاد

مشار الیه آنجا من حیث اللفظ هیچ نیست لیکن از مقام معلوم میشود و مصرع دوم معطوف ست بر بالش نهاد و دست در چیزے نهادن کنایه از شروع کردن و در آمدن بکارے و حاصل معنی آنکه این مهمان شب در خانهٔ شیخ دراز کشید و بالش در زیر سر گذاشت و در حال بانگ زدن و نالیدن بنیاد کرد و در بعض نسخ بساطے بر افگند و بالش نهاد۔ و در بعض دیگر شب آنجا بته کرد و بالش نهاد؛ روان رو بفریاد و نالش نهاد؛ و درینصورت بته کردن کنایه از رخت افگندن برائے دراز کشیدن بود۔

نه خوابش گرفتی شبان یکنفس / نه از دست فریاد او خواب کس

در بعض نسخ شب یک نفس بهر تقدیر علت نگرفتن خواب ورا محذوف از جهت قیام قرینه مصرع ثانی و مصرع ثانی معطوف بر شین ضمیر متصل راجع بطرف یکی و کلمهٔ نه برائے تاکید نفی و لفظ خواب درو زائد ست پس حاصل معنی این باشد که نه خواب میگرفت آن مهمان را در شب یکدم بسبب بیماری او و نه هیچ کس را از حاضران از دست فریاد او و میتوانند که مصرع ثانی معطوف بر مصرع اول و خواب کس باضافت و رابطه آن محذوف بود ای و نه از دست فریاد او خواب هیچ کس بجا بود۔

نهادی پریشان و طبعی درشت / نمی مرد و خلقی بحجت بکشت
ز فریاد و نالیدن و خفت و خیز / گرفتند از و خلق راه گریز

ہر مصرع خبر مبتداے محذوف و دوم معطوف بر اول ست یعنی آن مہمان نہادی پریشان و طبعے درشت داشت و خودش نمی مرد و خلقے را بجت کشتہ بود و در بعض نسخ بزحمت بکشت و بعض محققین نوشتہ کہ مناسب آنست کہ گوئیم کہ کلمۂ یا از لفظ نہادی پریشان محذوف شدہ و درین صورت احتیاج حذف و مصرع دوم نیز نمی شود پس حاصل معنے این باشد کہ با نہادے پریشان و طبعے درشت آن مہمان نمے مرد و خلقے را بزحمت کشتہ بود انتہٰی۔ قول او مناسب آنست تا مناسب و تحکم محض چہ بر تقدیرے کہ قائل بحذف یا شویم عبارت با نہاد و ہمچنین مابعد او خالی از ضمیر نمی مرد خواہد بود چنانکہ از کلام او کہ پیش ازین نوشتہ معلوم می شود و درین صورت معنے محصل ہم نمیرسد مگر آنکہ با بمعنے با وجود باشد یعنی با وجود آنکہ نہادی پریشان و طبعے درشت داشت اے مشرف بر مرگ خود بود و خودش نمی مرد تا آخرہ۔

	ز دیار مردم در ان بقعہ کس شنیدم کہ شبہا ز خدمت نخفت	ہمان ناتوان بود و معروف و بس چو مردان میان بست و کرد انچہ گفت	

کس مبتدا و قول و ز دیار مردم بیان آن و مردم بحذف مضاف الیہ یعنے دیار معطوف بر دیار و خبر این مبتدا یعنے نبود معطوف آن یعنی و اگر بود محذوف و مصرع دوم جزاے این شرط محذوف و در عامۂ نسخ ز دیار مردم بقلب اضافت اے از مردم صاحبخانہ و حاصل معنے آنکہ کسے از صاحب خانہ و مردم صاحبخانہ کہ عبارت از خادمان و ملازمان ست دران بقعہ نبود و اگر بود پس ہمان ناتوان و معروف بود و بس بترتیب لف و نشر غیر مرتب و غرض آنست کہ معروف بود و ہمان ناتوان و بس و چون این مہمان کہ تعبیر از ان بناتوان کردہ از مردم دیار نیست بلکہ اجنبی ست پس ذکر آن درین مقام بنا بر تغلیب باشد و انچہ بعض محققین نوشتہ کہ میتوان گفت کہ عبارت بود بعد از لفظ کس محذوف ست پس حاصل معنی آن باشد کہ از مردم باشندگان خانہ دران بقعہ کسیکہ بود آن ناتوان بود و معروف و دیگر کسیکہ نبود انتہی بناے این تقریر بر غفلت ست از قول شارح فاتیش شارح قائل بحذف شرط شدہ بعد از لفظ کس و این معترض بکاف بیانیہ و مفاد ہر دو یکیست و در بعض نسخ نماندہ ز مردم دران بقعہ کس ـ ہمان ناتوان ماند و معروف بس: و این واضح تر ست۔

	شبے بر سرش لشکر آورد خواب	کہ چند آورد مرد ناخفتہ تاب	

کلمۂ چند درینجا براے استفہام ست کہ در محل انکار آمدہ پس بمعنے نفی خواہد بود و کاف براے علت پس حاصل معنے آن باشد کہ شبے بر سر معروف رحمۃ اللہ علیہ خواب لشکر کشید زیرا کہ ناخفتہ تاب

بیداری نمی آرد البتہ گاہے خوابش میبرد و میتواند کہ علت مضمون مصرع اول محذوف و مصرع دوم معطوف بران و این کاف عاطفہ بود پس حاصل معنے این باشد کہ شبے خواب غفلت لشکر خود را بر سر شیخ کشید از براے آنکہ شبہا خواب نکردہ بود و ہر کہ شبہا خواب نکند تاب بیداری تا چند تواند آورد اے نمی تواند آورد۔

	بیکدم کہ چشمانش خفتن گرفت کہ لعنت برین نسل ناپاک باد بلند اعتقادان پاکیزہ پوش چہ دانند لذت انبان از خواب مست	مسافر پراگندہ گفتن گرفت کہ این جملہ ناموس زرق اند و باد فریبندہ و پارسائی فروش کہ بیچارۂ دیدہ بر ہم نہ بست	

مسافر وضع مظہر موضع مضمر و این ہر سہ ابیات بیان مقولۂ گفتن گرفت و مصرع دوم از بیت دوم علت مضمون مصرع اول و قول او این جملہ تاکید این نسل و ناموس مضاف بطرف زرق و باد معطوف بران و میتواند کہ معطوف بر مجموع ناموس زرق باشد و مؤید این تقریر ست انچہ در نسخ معتبرہ واقع شدہ کہ نام اند و ناموس و زرق اند و باد و بجاے نسل لفظ اصل و بجاے فریبندہ ریا پیشہ و اینجا مراد از ذات شیخ و بیچارہ مراد از ذات مہمان و بعض محققین نوشتہ کہ لفظ نسل وقتے درست باشد کہ پیر صوفی صوفی باشد پس اصل بہتر ست از نسل اگر چہ آن نیز خیلان مناسب نیست انتہی اگر پیر صوفی صوفی میشد قول او کہ لعنت برین نسل تا آخرہ درست نمیشد چون چنین نیست پس ہمان نسل بہتر باشد و حاصل معنی آنکہ آبا و اجداد این ناخلفان جملہ صوفیہ بودند و این نسل ناپاک جملہ ناموس زرق و باد اند۔

	سخنہاے منکر بمعروف گفت	کہ یکدم چرا غافل از وی نخفت	

در لفظ منکر و معروف۔ ایہام تازہ واقع شدہ و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست۔

	فرو خورد شیخ این حدیث از کرم	شنیدند پوشیدگان حرم	

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و مفعول شنیدند حدیث۔ و در نسخ معتبرہ آن تمام از کرم و در مصرع دوم اشارہ بسخنہاے منکر باشد و حاصل معنی آنکہ آن تمام سخنہاے منکر او را در دل پنہان داشت و بر زبان نیاورد و شنیدند این مضمون را پوشیدگان حرم۔

	یکے گفت معروف را در نہفت برو گو ازین پس سر خویش گیر	شنیدی کہ درویش نالان چہ گفت گرانی مکن جاے دیگر بمیر	

نکوئی و رحمت بجای خود است | ولی با بدان نیکمردی بد است

در نسخ معتبره بر وزن پیش گو سر خویش گیر. تا آخر این بیت مقوله گفت اول و لفظ گو معطوف بر لفظ برو. و مصرع دوم معطوف بر سر خویش گیر. و حاصل معنی آنکه یکی از پوشیدگان حرم در خلوت با شیخ گفت که برو و آن مهمان را بگو از این پس تا آخر و بعض محققین نوشته و میتوانند که برو مقوله بگو باشد و این قسم برو بیا بسیار می آید چنانکه گوئی بیا ره کن و بیا گذارد و برو بخواب و مطلب توبه کن و بگذار و بخواب باشد و اگر گوئی سر خویش گیر بمعنی برو است پس مکرر شود در معنی گوئیم هر گاه آنرا زیادت مقرر کردیم مکرر نشود و اگر مکرر بگوئیم تاکید خواهد بود فتامل انتهی. هر چند این توجیه وجیه است لیکن تقدیم مقوله گو بر لفظ گو سندی میخواهد.

سر سفله را گرد بالش منه | سر مردم آزار در سنگ به

علت مضمون مصرع اول محذوف است و مصرع دوم معطوف بر آن و سر در سنگ فارسی نیست علی الخصوص جائیکه لفظ بالش باشد پس صحیح بر سنگ باشد چنانچه در نسخ معتبره است و حاصل معنی آنکه سر سفله لایق آن نیست که برای آن گرد بالش نهی چراکه او مردم آزار است و مردم آزار را سر بر سنگ بهتر از بودنش بر بالش. گرد بالش بکسر فارسی تکیه خرد که زیر سر گذارند.

مکن با بدان نیکی ای نیکبخت | که در شوره نادان نشاند درخت

علت مضمون مصرع اول محذوف و مصرع دوم بتقدیر کاف عاطفه معطوف بر آن و حاصل معنی آنکه با بدان نیکی مکن چراکه نیکی کردن با بدان بمنزله نشاندن درخت در زمین شور است و نادان در شوره می نشاند درخت را و عجب از بعض محققین که نوشته که این کاف برای عطف بود پس عبارت چنین باشد با بدان نیکی مکن و در شوره نادان درخت می نشاند و حال آنکه این عبارت از عوام صادر نشود تا ببلغا چه رسد پس باید گفت که این کاف برای علت است بدخول آن محذوف شده یعنی نیکی کردن با ایشان بمنزله نشاندن درخت است در زمین شور انتهی و حال آنکه شارح این کاف مع مدخول آنرا معطوف بر تمام علت محذوف گفته چنانچه در متن ظاهر است نه بر مصرع اول چنانچه معترض گمان برده پس منشاء آن غفلت بود.

نگویم مراعات مردم مکن | کرم پیشه با مردمان گم مکن

مفعول نگویم یعنی اینکه محذوف و مابعد آن بیان آن و مراعات در اینجا عبارت از نگهداشتن حقوق یکدیگر در بین المصرعین کلمه اضراب محذوف و کرم پیشه بقلب اضافت جوانمردی و احسان

و با بمعنی الی و مردان بصیغه جمع سهو نساخ و صحیح مردم و گم بضم کاف فارسی مردم گمراه و این مجاز است و حاصل معنی آنکه نمیگویم این که نگاه داشت حقوق یکدیگر مکن بلکه میگویم اینکه جوانمردی و احسان با مردم گمراه مکن که او مستحق آن نیست و هر چیز بجای خود نیکو بود لطف و قهر اندر محل خود نکو است جای گل گل باش و جای خار خار. و بعض محققین نوشته که گم بمعنی گمراه هرگز در استعمال نیامده چنانچه محاوره گواه است پس بهتر آنست که مردم تحریف باشد در مصرع اول و صحیح آدم و در مصرع دوم کم بفتح کاف تازی بمعنی کمینه و فرومایه انتهی. این انکار از عدم اعتناست چراکه گم بمعنی گمراه آمده چنانچه درین بیت سه عالم که کامرانی و تن پروری کنند. او خویشتن گم است کرا رهبری کند. و بر تقدیر تسلیم اطلاق آدم بر بنی آدم مجاز خواهد بود از عالم اطلاق عاد بر اولاد عاد بن عوض بن ارم بن سام بن نوح علیه السلام و اطلاق هاشم بر اولاد هاشم چنانچه صاحب بیضاوی در تفسیر سوره فجر تصریح کرده و از این قبیل است درین بیت ملا سالک قزوینی سه کوته بان گفتگو کو دیده مردم شناس. گر بود ترکیب آدم صورت دیوار را. و آنچه این معترض بعد از این گفته که خویشتن گم است نه بمعنی گمراه است بلکه بمعنی در خود گم شده است چه در اصل به خویشتن گم است که حرف با از آن محذوف شده یعنی عالم تن پرور و گرفتار مشتبهات نفس در خود گم شده است پس دیگری را رهبری و رهنمائی نمی تواند کرد چه رهبری و رهنمائی در حالی باشد که آدمی بحال خود باشد کسیکه در مشتبهات نفس خود گم شده باشد دیگری را رهبری در طریق و این چه قسم میتواند کرد انتهی تکلف بلا ضرورت و ظاهر همین که او خود گمراه است و در بعض نسخ کرم پیشه با مردم بد مکن و درین صورت قافیه برهم میشود و در بعض دیگر کرم پیشه نامردمان کم مکن بصیغه امر و درین صورت بنای قافیه بر مکن و مکن باشد که اول نهی است و ثانی امر و آنچه گفته که این نسخه هم دلالت دارد که بجای مردم لفظ آدم است تا عیب قافیه لازم نیاید نیز از عدم اعتناست چه درین صورت هر چند بیت ذو قافیتین میشود لیکن آن عیب مرتفع نمی شود و ارباب صناعت این قسم قافیه را ایطای جلی گویند و معهذا رکاکت الفاظ این نسخه هم ظاهر.

با خلاق نرمی مکن با درشت | که سگ را نمالند چون گربه پشت
گر انصاف خواهی سگ حق شناس | بسیرت به از مردم ناسپاس

علت مضمون مصرع اول بیت اول محذوف و مصرع دوم معطوف بر آن با سببیه اخلاق که جمع خلق است اینجا عبارت از خوی نیک و مراد از درشت مردم بدخوی و مصرع بتقدیر دوم کاف

عاطفه معطوف بران و بین الیتبین کلمه اضراب محذوف و حاصل معنی آنکه بسبب خوے نیک که مقتضی ملاطفت کردن ست نرمی مکن با مردم بدخوی چراکه او در بدی خود مانند سگ ست و سگ را چون گربه نمی مالند نوشت بلکه اگر انصاف خواهی سگ حق شناس بسیرت بهتر ست از مردم ناسپاس و بعض محققین نوشته که این کاف علت ست و بعد از وے عبارت او چون سگ ست مع عاطف واو محذوف مشبه به بجاے مشبه مذکور و این قسم در تشبیهات بسیار واقع شود و حاصل معنے آنکه باخلاق خوش با زشت خو نرمی مکن چراکه او چون سگ ست و سگ را نشیت نمالند چنانکه گربه را انتهی هرچند مفاد هر دو توجیه یکی ست لیکن ازین توجیه لازم می آید که حرف علت مذکور باشد و علت محذوف و حالانکه در عرف علت ازان شده که مدخول حرف علت باشد بخلاف توجیه سابق که درو چنین لازم نمی آید چراکه شایع قائل ست بحذف حرف علت و مدخول آن و میتواند که بیت دوم جمله معترضه بود و در بعض نسخ بسے بهتر از مردم ناسپاس و بهر تقدیر سگ مبتدا و موصوف و حق شناس صفت و مصرع دوم خبر مبتدا۔

بیرف آب رحمت مکن بر خسیس
چو کردی مکافات بر یخ نویس

برف آب آبے که از برف سرد کرده باشد و مطلق آب سرد و این مجاز ست بر یخ نوشتن کنایه از محو و ناپدید انگاشتن و مصرع دوم معطوف بر رحمت مکن و مفعول فعل کردی و مضاف الیه مکافات هر دو محذوف از جهت قیام قرینه و حاصل معنے آنکه اگر رحمت کردی پس جزاے آنرا محو و نابود انگار متوقع ثواب مباش۔

ندیدم چنین پیچ بر پیچ کس
مکن هیچ رحمت بر ین هیچ کس

چنین و برین اشارت بخسیس و پیچ بر پیچ کنایه از دشوار یاب که حقیقت آن باسانی نتوان یافت و در بعض نسخ مکن رحمت ای دوست بر هیچکس ای بر نا اهل و فرومایه نه آنکه بر هیچ فردی از افراد حیوانات مخفی نماند که از بیت نکوئی در حمت تا این بیت جمله معترضه مقوله یکے از پوشیدگان حرم ست و میتواند که مقوله شیخ بود بر سبیل وعظ و نصیحت۔

چو بانوی قصر این ملامت بکرد
برآمد خروش از دل نیکمرد
جوابش چنین گفت معروف کرخ
که بیچاره بیتاللد از جور چرخ
بخندید و گفت ای دلارام جفت
پریشان مشو زین پریشان که گفت
کسے کو تکبر کند با کسان
تجواری شود کمتر از ناکسان

ف علت در عرف عبارت از دخول حرف علت ست ۱۲

گر از ناخوشی کرد بر من خروش
مرا ناخوش از وی خوش آمد بگوش
جفاے چنین کس بباید شنود
که نتواند از بیقراری غنود
چو خود را قوی حال بینی و خوش
بشکرانه بار ضعیفان بکش
اگر خود همین صورتی چون طلسم
بمیری و اسمت بمیرد چو جسم
وگر پروراني درخت کرم
بر نیکنامے خوری لاجرم
نه بینی که در کرخ تربت بسی ست
بجز گور معروف معروف نیست
بدولت کسانی سر افراختند
که تاج تکبر بینداختند
تکبر کند مرد حشمت پرست
ندانند که حشمت بحلم اندر ست

چون در مقوله یکے از پوشیدگان حرم ابیات شیخ فاصل شده بود باز بسبب درازی مقوله مذکور در اینجا اعاده آن قائل کرده ببانوے قصر تفسیر نموده و مضمون بیت دوم و سوم واحد ست او اغلب که بیت اول الحاقی ست و لهذا در عامه نسخ یافته نمیشود و همچنین بیت چهارم۔

حکایت

طمع برد شوخی بصاحبدلے
نبود آن زمان در میان حاصلے
کمربند و دستش تهی بود و پاک
که زر بر فشاندی بر ویش چو خاک

اطلاق شوخ بر رند بیباک و معشوق چالاک هر دو آمده و اینجا بمعنے اول مناسب ست و شوخی مبتدا فاعل طمع برد و بصاحبدلے متعلق آن و آن زمان ظرف فعل مذکور و لفظ میان را دو احتمال ست یکی آنکه ها همیان را حذف کرده باشند از جهت تخفیف دوم آنکه میان مبدل همیان یا بالعکس پس میان در اصل بمعنے چیزے که در میان بندند مجاز بود و می تواند که میان فرید علیه میان بود و حاصلے عبارت از نقدی و مصرع اول از بیت دوم معطوف بر مصرع دوم از بیت اول و متعلق تهی بود یعنی از زر و بعد از کاف عبارت چیزے باو نداد و معطوف تهی بود یعنی و اگر پر می بود محذوف و زر بر فشاندی تا آخر جزاے آن و میتواند که لفظ میان محمول بر حقیقت باشد و مضاف الیه آن یعنی جیب و کیسه محذوف و حاصل معنے آنکه شوخی بصاحبدلے حاجت خود را انمود دران زمان که در همیان یا در میان جیب و کیسه آن صاحبدل نقدی نبود و نیز کمربند و دستش از زر تهی بود و پاک که چیزے با و نداد و اگر پر می بود زر را بر روی او بر فشاندی مثل خاک و تشبیه چو خاک دو احتمال دارد یکے نظر بر حال آن صاحبدل که زر را در چشم همت او وقعتی نبوده مانند خاک و دوم نظر بر طمع آن شوخ

که مستحق آن بوده که بر ره او خاک افشاندی این انسب است و مخفی نماند که صله حاجت در فارسی با می آید چنانکه گویند حاجت بفلان کس دارم ای احتیاج من متعلق باوست بسبب بر آوردن و چون طمع درینجا بمعنی حاجت مستعمل شده بای صله هم بهمان معنی باشد و میتواند که مصرع دوم از بیت دوم جواب سوال مفروض باشد یعنی تو که گفتی که کمر بند و دستش تهی بود و پاک و اگر بری بود چه می کرد در جواب آن میگوید که زر بر افشاندی تا آخر و بعض محققین نوشته که هر چند میان مخفف همیان میتواند شد لیکن لفظ حاصلے مقتضی خلاف آنیست چه در روزمره بگویند که در همیان حاصلی نیست پس صحیح آن باشد که نبود درمیان بمعنی معروف باشد و لفظ از آن محذوف بود یعنی از آن طمع حاصلے درمیان نبود و فائده نداشت و بیت دوم علت نبودن فائده است یعنی طمع مذکور را حاصلے نبود برای آنکه کمر بند و دست او تهی بود تا زر افشانی کند انتهی قول او و پس صحیح آن باشد تا آخر نا صحیح چرا که لفظ درمیان و درمیانه اشتراک را می خواهد چنانکه گویند درمیان ما و فلان این معامله است یا فلان چیز مشترک است و درینجا چنین نیست که حاصل عبارت از فائده باشد از و از آن طمع قابل اشتراک نیست بلکه اگر می بود سائل را می بود و ثواب و جزای معطی خارج از مبحث ست و در بعض نسخ که دُر بر فشاند یعنی بضم دال مهمله و بر فشاند بصیغه استقبال برای استمرار و درینصورت این مصرع علت مضمون مصرع اول و شین ضمیر راجع بطرف مطلق سائل بود بر سبیل استخدام و در هر صورت تهی بود پاک بدون توسط واو علت هم درست ست۔

برون تافت خواهنده خیره روی | نکوهیدن آغاز کردش بکوی
که زنهار ازین کژدمان خموش | پلنگان درندهٔ صوف پوش

خواهنده موصوف و خیره روی صفت و مصرع دوم معطوف بر برون تافت و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف صاحبدل و این کژدمان اشاره بصاحبدل و آوردن جمع بجای مفرد گاهی برای آن باشد که امری بدان شخص منسوب کنند تمام هم پیشه یا هم قوم منسوب کنند که درینصورت کمال مدح یا ذم آن شخص میشود لهذا شیخ لفظ کژدمان بصیغه جمع آورده بیت لاحق را یعنی۔

که چون گربه زانو بدل بر نهند | وگر صیدی افتد چو سگ بر جهند

نیز صفت این کژدمان۔ و زانو بر دل نهادن کنایه از نشستن در کمین و در نسخه صحیحه زانو بهم بر نهند که گر صید تا آخر و بعض محققین نوشته که بگمان فقیر همین نسخه مناسب ست و کاف تعلیلیه و تشبیه چو سگ برای تقبیح و حاصل معنی آنکه این طائفه مثل گربه زانو بهم بر نهند از برای آنکه هرگاه صیدی

دست دهد بر جهند مثل سگ و افتادن بمعنی دست دادن بسیار آمده چنانچه پیش ازین نیز گذشت سه تا همچو من بنده افتد بسے۔ انتهی برین تقدیر علت این شرط خوب و صاف نمیشود پس بهتر آنست که این کاف عاطفه باشد و تمام مصرع معطوف بر زانو بهم بر نهند۔

سوی مسجد آورده دکان شید | که در خانه کمتر توان یافت صید
ره کاروان شیر مردان زنند | ولی جامهٔ مردم اینان کنند
سپید و سیه پاره بر دوخته | بسالوس و پنهان زر اندوخته
زهی جو فروشان گندم نمای | جهان گرد و شب کوک و خرمن گدای

بقرینه لفظ پنهان ظرف بر دوخته محذوف و بسالوس متعلق بر دوخته و پنهان ظرف اندوخته است و حاصل معنی آنکه بظاهر بر مرقع خود پنبه سیاه و سفید بر دوخته اند بمکر و فریب و در خفیه زرها اندوخته و در بعض نسخ بضاعت نهاده زر اندوخته و در بعض دیگر به پیدا و پنهان زر اندوخته و بجای جهان گرد جهانسوز و همین صحیح۔

مبین در عبادت که پیرند و سست | که در رقص و حالت جوانند و چست

دیدن بمعنی دانستن و در یافتن هم آمده چنانچه درین مصرع آنچه شور بیست که در دور قمر می بینم۔ و برین تقدیر مبین بمعنی میندان بود و مفعول وی یعنی ایشان را این محذوف و موقع این کاف بعد از مبین که از جهت تعقید لفظی بعد از لفظ عبادت واقع شده و کاف دوم اضرابیه باشد و حاصل معنی آنکه بدان ایشان را آنکه در عبادت پیر و سست اند بلکه در رقص و حالت جوان و چست اند و در بعض نسخ پیرند سست و جوانند چست بدون واو عاطفه۔

چرا کرد باید نماز از نشست | که در رقص بر میتوانند جست

نماز نشست باضافت مظروف الی الظرف از عالم متاع خانه و کاف وقتیه بمعنی هرگاه و جزای این محذوف بنا بر قاعده که گذشت و حاصل معنی آنکه هرگاه در رقص بر می توانند جستن پس ایشان را چرا باید کرد نماز حالت نشست و در بعض نسخ نماز از نشست چو در رقص و درینصورت از بمعنی در بود۔

عصای کلیم اند بسیار خوار | بظاهر چنین زرد روی و نزار
نه پرهیزگار و نه دانشورند | همین بس که دنیا بدین میخرند

تشبیه بعصای کلیم در بسیار خواری و نزاری و زرد رویست و میتواند که در بسیار خواری بود و فقط و

مصرع دوم معطوف بر بسیار خوار

عبای بلنگانه در تن کنند   بدخل حبش جامهٔ زن کنند
وسنت نه بینی در ایشان اثر   مگر خواب پیشین و نان سحر

عباے بلنگانه بالفتح عبارت از جامهٔ پنبه دوزی که مثل پوست بلنگ نقشها داشته باشد وچون عبا جامهٔ عرب ست لفظ حبش را در بنجا دخلی شده وحاصل معنی آنکه خود جامه پاره پاره بهم دوخته می پوشند وزنان را جامهٔ می پوشانند که محصول حبش بهاے آن بود واین کنایه از جامهٔ گران قیمت است ودر بعض نسخ قباے بقاف واین تحریف ست چراکه قبا مخصوص باغنیاست نه درویشان وشارح هانسوی گوید عبا بالفتح گلیم در منتخب اللغات پوششی پشمین معروف که عرب پوشند ودر کنز اللغات گلیم باخطها ونقشها وهمچنین عبارت ودر صراح عبایت عبا آت جمع ودر بعض نسخ عباے بلالانه ودرینصورت منسوب به بلال باشد که نام یکے از موالی رسول بوده علیه السلام واین بالفظ حبش خیلی مناسب ست۔

شکم تا سر آگنده از لقمه تنگ   چو زنبیل دریوزه هفتاد رنگ

از قول او که زنهار ازین تا این بیت مقوله تکلوهش آن شوخ بصاحبدل وآگنده فعل ماضی وبعد ازوی رابطه محذوف بقرینه های مختفی وشکم مفعول آن وفاعل این فعل ضمیر یکه راجع ست بسوے این کژدمان واز لقمه متعلق فعل مذکور وتا سر غایت آگنده وتنگ مفعول مطلق آن براے نوع ومضاف زنبیل وصلهٔ آن هر دو محذوف وهفتاد رنگ که صفت زنبیل دریوزه است کنایه از الوان کثیره وحاصل معنی آنکه شکم خود را آگنده اند از لقمهاے الوان تا سر آگنده شدنی تنگ مثل آگنده شدن زنبیل گدائیه از لقمهاے الوان ومیتواند که لفظ تنگ مفعول فعل محذوف اعنی ساخته اند واز لقمه متعلق آن واین جمله معطوف بحذف عاطف باشد بر جملهٔ سابق۔

نخواهم درین وصف ازین بیش گفت   که شنعت بود سیرت خویش گفت

این بیت جمله معترضه مقوله شیخ ودرین اشاره بذم درویشان وازین اشارت بانچه گفته اند وکاف تعلیلیه وبیان آن محذوف وشنعت بود تا آخر معطوف بر آن وحاصل معنی آنکه نمیخواهم در ذم درویشان زیاده ازین گفتن چراکه این گفتن درحقیقت ذم سیرت خویش گفتن ست وذم سیرت خویش گفتن خوش نمی باشد ودر نسخ معتبره نخواهم درین باب تا آخر۔

فرو گفت زین شیوه نادیده گوے   نه بیند هنر دیدهٔ عیب جوے

یکے کرده بے آبروئے بسے   چه غم دارد ش ز آبروئے کسے
مریدی بشیخ این سخن نقل کرد   اگر راست پرسی نه از عقل کرد

نادیده گوے وضع مظهر موضع مضمر عبارت ازان شوخ ودر بعض نسخ ازین نوع وحاصل معنی آنکه فرو گفت آن شوخ سخنها را ازین جنس که گفته شد ومصرع دوم جمله معترضه بطریق تمثیل وهمچنین بیت لاحق اعنی یکے کرده تا آخر وقول او اگر راست پرسی نه از عقل کرد اے مقتضاے عقل نبوده که این سخن را نقل کنند وقول او کسے تا قول او تا بپهلوی من ازین ابیات جمله معترضه مقوله شیخ ست

نیازست دشمن جفا گفتنم   چنان کز شنودن بلرزد تنم
توئی دشمنی کاوری بر زبان   که دشمن چنین گفت اندر نهان

دشمنے بیاے تنکیر موصوف ومابعد صفت ومفعول بر زبان آوری اعنی این را محذوف ودوم بیان آن وچون مراد از دشمن همان مخاطب ست لفظ آوری بیاے خطاب آورده وحاصل معنی آنکه نتوانست دشمن جفا گفتن بر روے من چنان جفا گفتن که از شنیدن آن بلرزد تن من وتوان دشمنے که می آری بر زبان این را که دشمن چنین گفت تا آخر۔ ومے تواند که دشمنے بیاے خطاب ویاے آخر لفظ توئی براے افادهٔ حصر باشد ودر بعض نسخ توئی دشمنم ودرینصورت کاف مابعد تعلیلیه باشد۔

یکے در قفا عیب من گفت ورفت   تبر زد ونبزد من آورد وگفت
یکے تیرے افگند ودر ره فتاد   وجودم نیازرد ورنجم نداد
تو برداشتی وآمدی سوی من   همی در سپوزی به پهلوی من

یکے مبتداے موصوف ومابعد صفت بتقدیر کاف صفت وتبر زد خبر مقدم بر مبتداے ثانی وموصوف محذوف وضمیر او راجع بطرف یکے ونبزد من آورد وگفت صفت مبتداے موصوف محذوف ومفعول آورد وگفت اعنی آن عیب را محذوف واین جمله خبر مبتداے اول وحاصل معنی آنکه یکے که در پس من عیب گفت ورفت تبرست ازان کسیکه آن عیب را نبزد من آورد وگفت۔ ودر نسخ صحیحه تبر زد که نزد من تا آخر۔ ودرینصورت که بمعنی هر که باشد کلمهٔ هر ترجمهٔ کل ست وآن افرادی میباشد ومجموعی واینجا کل افرادی نیست وبهر تقدیر قافیه رفت باگفت معیوب ست از جهت اختلاف حذف ودر بعض نسخ کسے در قفا عیب من کرد وگفت تبر زد قرینی که آورد وگفت۔ ودرینصورت قرینی مبتداے موصوف ثانی ومابعد صفت وتبر زد خبر مقدم بر مبتدا واین جمله خبر مبتداے اول اعنی کسی۔ وکرد وگفت بعطف تفسیری وبنای

قافیه برکردوآوردوگفت ردیف باشد ودربعض دیگر بدی ورقفا عیب من کردوخفت تا آخر۔

نخندید صاحبدل نیک خوی | که سهل ست زین صعبتر گو بگوی
هنوز انچه گفت از بدم اندکیست | ازانها که من دانم از صد یکیست

معطوف نخندید یعنی وگفت محذوف و مصرع دوم بیان مقوله آن و سهل ست خبر مبتدای محذوف وحاصل معنی مصرع دوم آنکه آن سخنها که او گفته همه سهل ست اورا بگوی که ازین صعبتر بگوید و میتواند که گو بمعنی گفتار بود ای ازین صعبتر گفتار ودربعض نسخ زین بیشتر بهست۔

ز روی گمان بر من اینها که بست | من از خود بیقین می شناسم که هست
وی امسال پیوسته با من وصال | کجا داندم عیب هفتاد سال
به از من کس اندر جهان عیب من | نداند بجز عالم الغیب من

شارح هانسوی نوشته که وصال مفعول مطلق من غیر لفظه است از پیوسته یعنی وی امسال پیوسته است با ما پیوستنی یا وصال کرده است با ما وصال کردنی وبعض محققین میفرمایند که باب پیوستن لازم ومتعدی هردو آمده پس درصورت متعدی بودن لفظ وصال مفعول به آن خواهد بود واین محل تامل زیراکه مفعول به عبارت ست از اسمی که واقع شود برآن فعل فاعل چنانچه زدم من زیدرا۔ وظاهر ست که لفظ وصال درینجا اینچنین نمیست خواه پیوسته متعدی باشد خواه لازم وآنچه بعد ازین فرموده که در وصال حالتی ست که در ملاقات دوکس دست دهد پس مراد آن باشد که آن شخص درهمین سال حالت مذکور را با من مربوط وپیوسته ساخته است وآن کنایه است از ارتباط از طرف آن شخص واز روی یقین چنین عبارت گفته وآنچه گفته که مفعول به آنست که فعل فاعل بران واقع شود محل نظر است گوییم ضروری نیست که حقیقت باشد مجاز نیز صحیح چنانکه گویند پیاله زدم وحال آنکه حقیقة زدن واقع بر شراب بود انتهی توجیه سقیم ست چه ابتنای مجاز بر قرینه است واینجا هیچ قرینه نیست تا از وصال معنی مجازی توان گرفت بخلاف پیاله زدن که آنجا لفظ زدن دلالت واضح دارد که مراد از پیاله مظروف ست وآنچه گفته که کنایه است از ارتباط از طرف آن شخص سوق کلام ازین معنی ابا می کند چه اگر از طرف آن شخص ارتباط بهم میرسید این چنین سرزنشها از وصادر نمی شد ونیز چون وصال کنایه از حالتی باشد که در ملاقات دوکس دست دهد وآن حالت کنایه از ارتباط چنانکه خود اعتراف بآن نموده وپیوسته عبارت از مربوط ساخته ودرین صورت این معنی میشود که او امسال با ما ارتباط را مربوط ساخته

واین معنی محض لغو ست فتامل ودربعض نسخ پنجاه سال۔ وبهر تقدیر عبارتست از مدت دراز وبجای بجز عالم الغیب مگر عالم الغیب ست۔

ندانم چنین نیک پندار کس | که پنداشت عیب من انیست وبس
بمحشر گواه گناهم گر او ست | ز دوزخ نترسم که حال نکوست

بعد از لفظ چنین کس محذوف وچنین کس مفعول اول ندانم ونیک پندار که بمعنی صحیح العلم است مفعول دوم لفظ کس که در آخر مصرع ست مبتدا ومصرع دوم بیان آن وعبارت ندانم چنین کس تا آخر خبر مقدم بران ولفظ چنین که اسم اشاره است بجای ضمیر که درحالت جمله بودن خبر ضرور شود پس حاصل معنی آن باشد که چنین کس را نیک پندار نمیدانم ومراد آنست که او غلط فهم ست زیرا که عیب هایی که او شمرده بسیار کم ست ومن بسیار بسیار عیب دارم۔ ودر مصرع دوم از بیت دوم اشارت ست بآنکه اگر او بر گناهان من بقدر علم خود گواهی دهد بمکافات آن مستوجب عذاب دوزخ نخواهم شد۔

گرم عیب گوید بد اندیش من | بیا گو ببر نسخه از پیش من
کسان مرد راه خدا بوده اند | که برجاس تیر بلا بوده اند
زمان باش تا پوستینت درند | که صاحبدلان بار شوخان برند

اشارت ست بآنکه هرچند او عیب من خواهد گفت لیکن چندان عیب که در من ست ومن بران عیب اطلاع دارم بسیار ورا بگو که نسخهٔ عیوب از پیش من ببرد تا عیوب من کماهی بروی منکشف گردد ودر نسخ معتبر عیب خواه ودربعض دیگر بجای برجاس آماج وبجای شوخان دونان ای فرومایگان۔

گر از خاک مردان سبوی کنند | بسنگش ملامت کنان بشکنند

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف سبو ودربعض نسخ بسنگ ملامت او را بشکنند ای باضافت ودرین صورت مفعول بشکنند یعنی آنرا محذوف وفاعل این فعل ضمیری باشد که راجع بطرف شوخان ست ودربعض دیگر بدانش بسنگ جفا بشکنند ای مردم بدان سبو را بسنگ جفا بشکنند وعظمت او را منظور ندارند۔

حکایت

ملک صالح از پادشاهان شام | برون آمدی صبحدم با غلام

قول او صبحدم در بعض نسخ نیم شب همین بهتر ست۔

بگشتی در اطراف بازار و کوی — برسم عرب نیمه بربسته روی
که صاحب نظر بود و درویش دوست — هر آن کین بود دار و سلک صالح اوست
دو درویش در مسجدی خفته یافت — پریشان دل و خاطر آشفته یافت

مصرع دوم از بیت اول متعلق بگشتی مصرع اول از بیت دوم علت مضمون مصرع اول از بیت اول و مصرع دوم معطوف بر صاحب نظر تا آخر و علت نیمه بربسته روی بگفتن محذوف اعنی تا مردم نشناسند که بادشاه است و گمان نبرند که هرزه میگردد و در بعض نسخ برقع بربسته دکسی کین۔

شب از دست سرما نبردند خواب — چو حربا تامل کنان زآفتاب

در عامهٔ نسخ شب سرو شان دیده تا برده خواب مصرع دوم معطوف بر مصرع اول فدا مخفف از بمعنی در زیرا که صله تامل در می آید نه از چنان درین بیت هر که تامل نکند در جواب بیشتر آید سخنش ناصواب آفتاب مجاز بالحذف ست و حاصل معنی آنکه در شب سرو دیدهٔ ایشان را خواب نبرده بود و ایشان مانند حربا تامل کنان بودند در طلوع آفتاب و چون حربا عاشق آفتاب است و عاشق در غیبت معشوق منتظر و مشتاق وصال او می باشد بنا بر آن شیخ حالت ایشان را بحالت حربا تشبیه داده دانچه بعض از محققین نوشته که نبردند خواب شاید محاوره نباشد چرا که میگویند فلانی را خواب برد نه اینکه فلانی خواب را نبرد لفظ گو از دست مدد گار این معنی باشد از عدم اعتناست میر معزی سه در غمزهٔ تو خواب نبردی به شب از من ؛ تا وقت سحر نالهٔ من زار نبودی۔

یکی راز میگفت با دیگری — که در روز محشر بود داوری
بهشت برین ملک ماوای ماست — که بند غم امروز بر پای ماست

و صحیح یکی زان دو میگفت با دیگری ؛ که گر روز محشر تا آخر۔ و درین صورت کاف بیان مقوله گفت و گر روز محشر بود داوری ؛ شرط و بیت دوم جزا و مصرع دوم از وی علت مضمون مصرع اول و این جمله شرطیه مدخول کاف بود و حاصل معنی آنکه اگر روز محشر داوری بود پس بهشت برین ملک و ماوای من خواهد بود چرا که بند غم امروز بر پای ماست و در مصرع دوم اشارت است بحدیث شریف که الدنیا سجن المومنین و جنة الکافرین و مخفی نماند که اصل در استعمال حرف شرط عدم جزم ست بوقوع شرط و گاه استعمال آن در مقام جزم بوقوع شرط نیز بود و آن اقسام

است یکی تجاهل چنانچه از بنده کسی بپرسد که خواجهٔ تو در خانه هست و او میداند که هست و بگوید که اگر خواهد بود خواهم گفت۔ دوم عدم جزم مخاطب بوقوع شرط چنانکه گوئی کسی را که تکذیب تو کند اگر راست گویم من پس چه خواهی کرد سوم تنزیل مخاطب عالم بوقوع شرط منزلهٔ جاهل برای محافظت آن مقتضای علم را مثل قول تو مر شخصی را که موذی پدر خود ست پس اگر پدر تست پس او را ایذا مده چهارم توبیخ و از قبیل اول ست و سا نحن فیه چه این شخص از جهت کثرت کشیدن حوادث گو یا نمیداند که روز قیامت هم کسی بلا داد خواهد رسید و همچنین درین مقطع سه گر مسلمانی ازین ست که حافظ دارد ؛ وای گر در پس امروز بود فردائی چرا که بسبب کثرت معاصی گو یا نمیداند که فردای هم هست و در بعض نسخ که هم روز محشر درین صورت بدون تقدیر لفظ اگر معانی این ابیات با هم مربوط نمی شود۔

گر این بادشاهان گردن فراز — که در لهو و عیش اند در کام و ناز
در آیند با عاجزان در بهشت — من از گور سر برندارم ز خشت

در بعض نسخ سر برنگیرم۔ و در بعض دیگر این قطعه بعد از بیت اول از قطعه سابق اعنی یکی راز میگفت واقع شده و این سهو نساخ ست چرا که درین صورت این قطعه جواب بیت مذکور میشود و بیت دوم از قطعهٔ سابق بیکار ماند پس بهتر آنست که گوئیم این قطعه معطوف ست بر قول او که روز محشر تا آخر و آنچه بعض محققین نوشته که در قول و از گور تا لفظ از بمعنی در نباشد معنی بیت صحیح نمیشود تحکم ست چه میتواند که ز خشت بحذف مضاف الیه بدل بعض باشد از گور یعنی سر برندارم از گور از خشت آن۔

همه عمر از ایشان چه دیدی خوشی — که در آخرت نیز زحمت کشی
اگر صالح آنجا بدیوار باغ — در آید بکفشش بدرم دماغ

در بیت اول التفات ست چه سابق بتکلم بود و درینجا بخطاب آمده و الا معنی بیت درست نمیشود و در بعض نسخ از ایشان و بهر تقدیر اشاره بادشاهان متکبر و زحمت کشیدن با ایشان کنایه از رفاقت کردن با ایشان در بهشت ست تخصیص بعض محققین که لفظ ایشان در محل تعظیم مستعمل شود و انیان در محل تحقیر بی حساب زیرا که ایشان در محل تحقیر نیز می آید میر معزی سه بندگان در خدمت او چون خداوندان شدند ؛ از پی اکرام و خداوندی که با ایشان کنند ؛ و در قصیدهٔ دیگر که مرجع ایشان مخالفان ست آورده سه بدان حصار که ایشان مقام ساخته اند ؛ ز آب و

خاکستر ندارند هیچ گونه خبر : نگو که صاعقه بارید خرج بر سرشان : که آب همگنان خون گشت و خاک خاکستر

چو مرد این سخن گفت و صالح شنید ... دگر بودن آنجا مصالح ندید

این بیت ذو قافیتین و مردود شنع مظهر موضع مظهر و صالح معطوف بران و مصالح جمع مصلحت است و درینجا نیز بمعنی مفرد استعمال یافته چنانچه پیش ازین گذشت۔

وی رفت تا چشمهٔ آفتاب
سبک هر دو کس را فرستاد و خواند
بر ایشان بیارید باران جود
ز چشم خلایق فرو شست خواب
به بیت نشست و بحرمت نشاند
فرو شست شان گرد دل از وجود

و در بعض نسخ بر دن رفت و چون چشمهٔ آفتاب تا آخر و ان هر دو کس را تا آخر و دوان بدال تحریف ست پس قول او بر قول او دگر بودن تا آخر باشد و چون چشمه تا آخر شرط و بیت دوم جزا و این جملهٔ شرطیه معطوف بر بردن رفت و مفعول فرستاد محذوف ست از جهت عدم اعتنا بشان آن و مفعول خواند هر دو کس و موقعش پیش از فرستاد که جهت تقیید بلفظے بعد از وے واقع شده و بیت سوم معطوف بر قول او به بحرمت نشاند۔

گدایان بی جامه شب کرده روز ... معطر کنان جامه بر عود سوز
پس از رنج سرما و باران و سیل ... نشستند با نامداران خیل

بیجامه شب کرده روز صفت گدایان و مصرع دوم حال ازیشان ای گدایان که برهنه شب را بروز آورده و سختی سرما کشیده بودند دران حال که معطر کنان بودند جامها را بر عود سوز۔ و در بعض نسخ با عود سوز لیکن اول بهتر ست۔ و در بعض بعد رنج و محنت بعد ور و دسوز و درینصورت تمام مصرع متعلق بشب کرده روز و بهر تقدیر فاعل فعل نشستند گدایان ست و بعض محققین نوشته احتمال دارد که مصرع دوم از بیت اول خبر گدایان باشد چون لطف شاه شامل حال ایشان شد گدایان سرما خورده جامهٔ خود را بر عود سوز معطر کنان شدند انتهی برین تقدیر بیت دوم معطوف بر مصرع مذکور بود اما بی ربط میشود۔

یکے گفت ز ینها ملک را نهان ... کهای حلقه در گوش حکمت نهان
پسندیدگان در بزرگی رسند ... ز ما بندگانت چه آمد پسند

ازینها اشاره بگدایان و کاف بیان مقوله گفت و لفظ در در مصرع اول از بیت دوم صلهٔ رسند و مصرع دوم خبر مبتداے محذوف و این جمله معطوف بر مصرع اول ست و حاصل معنی آنکه پسندیدگان

بزرگے میرسند و اکرام می یابند و ما که ازان گروه نیستیم از ما چه پسند آمد ترا که بزرگے رسانیدی و اکرام فرمودے ما را و در بعض که بین البیتین این بیت واقع شده۔

ترا عفو کردم ازان داورے ... که بخشایشے بر دلم آورے

با سیاق و سباق ربطی ندارد و محض الحاقی ست۔

شهنشه ز شادی چو گل بر شگفت
من آنکس نیم کز غرور و خشم
تو هم با من از سر بنه خوی زشت
من امروز کردم در صلح باز
چنین راه گر مقبلی پیش گیر
بر از شاخ طوبی کسے بر نداشت
ارادت نداری سعادت مجوی
بخندید در روی درویش و گفت
ز بیچارگان روی در هم کشم
که نا سازگاری کنی در بهشت
تو فردا مکن در بر ویم فراز
شرف بایدت دست درویش گیر
که امروز تخم ارادت نکاشت
بچوگان خدمت توان برد گوی

از سر نهادن خوی زشت کنایه از بدر کردن خیال زشت از سر و مصرع دوم بیان آن خوے و نا سازگاری بنوں ست و حاصل معنے آنکه هرگاه من آن کس نیستم که چنین و چنین باشم پس تو هم درین عالم این خیال زشت را از سر خود بدر کن که فردا تنها در بهشت روے و مرا رفیق نگیرے و در بعض نسخ تو با من تبه از سر این خوے زشت۔ و این بدون تقدیر لفظ هم یا آنچه در معنے او بود صحیح نمی تواند شد و بجاے تخم ارادت تخم نکوئی و در بعض دیگر تخم سعادت۔

حکایت

یکے در نجوم اندکی دست داشت ... ولیک از تکبر سر مست داشت
بر کوشیار آمد از راه دور ... دلے پر ارادت سرے پر غرور

کوشیار قیل بکاف فارسی و واو مجهول و شین معجمه نام یکے از حکماے فارس که ابوالحسن کنیت و لبان بن باشهرے کیلے نام پدر او ست و زیج بالغ و زیج جامع و مجمل در نجوم و مکمل در معرفت اصطرلاب از تصنیفات او۔ و در بعض نسخ بر هوشیار بهاے هوز و این تحریف ست و مصرع دوم حال از ضمیر آمد و دلے و سرے هر دو بیاے تنکیر و لفظ با از هر کدام محذوف۔

خردمند از و دیده بر دوختے ... یکے حرف با وے نیاموختے

خردمند بدال از کوشیار و دیده بر دوختی کنایه از تغافل کردے و مصرع دوم معطوف بر دیده بر دوختی

ودر بعض نسخ که یک حرف ورو می واین اصح زیرا که صله آموختن در می آید چنانچه شیخ نظامی فرماید
سه ز تو آیتی در من آموختن ؛ ز من دیو را دیده بر دوختن ؛ ودرین صورت کاف عطف وکلمهٔ
در بمعنی را باشد که علم مفعولیت ست۔

چو بی بهره عزم سفر کرد باز
بدو گفت دانای گردن فراز
تو خود را گمان برده پُر خرد
اناءی که پُر شد دگر چون برد
ز دعوی تهی آی تا پُر شوی
تو از خود پُری زان تهی میروی
ز هستی در آفاق سعدی صفت
تهی گرد و باز آی پُر معرفت

بیت اول جمله شرطیه وفاعل فعل عزم سفر کرد ضمیرے که راجع بطرف یکی و بی بهره حال از ضمیر مذکور و میتواند که وضع مظهر موضع مضمر بود و باز بموحده ظاهرا تحریف ست وصحیح ساز بسین مهمله و بیت دوم مقوله گفت وچون برد بمعنی چگونه پُر شود و بعض محققین نوشته که ازین معلوم میشود که آنمرد با وجود ارادت و درخواست تعلیم احترازے در باطن داشت که من هم عالمم و پُر خالی خود را نمیدانست لهذا حکیم گفته که اناءے که پُر میشود دگر چگونه پُر شود انتهی این تخصیص بیجاست بلکه از قول او وبی ارادت سر تر غرور نیز همین مستفاد میشود و قول او بمعانی شوے در بعض نسخ پر ز معنی۔

ترا کی بود چون چراغ التهاب
که از خود پری همچو قندیل زآب
وجودی دهد روشنائی بجمع
که سوزیش در سینه باشد چو شمع

آنچه بعض محققین نوشته که در تشبیه پُر شدن قندیل از آب سخن ست انتهی این تشبیه وقوع در کار نیست بلکه توهم وتخییل کفایت میکند چنانچه انگشت افروخته را تشبیه میکنند بدریاے مشک که موجهاے او ذهب باشد ووجودے بیاے تنکیر ومصرع دوم بیان آن وشین ضمیر متصل منصوب راجع بآن ودر بعض نسخ هر دو بیت مکتوب نیست۔

حکایت

بخشم از ملک بنده سر تافت
بفرمود جستن کسش در نیافت

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول بحذف عاطف وفاعل فعل بفرمود ضمیرے که راجع ست بطرف ملک وحاصل معنی آنکه بنده بسبب خشم که او را گرفته بود از ملک سر تافت دبگریخت وملک فرمان داد بجو بندش و هر چند جستند کسی او را در نیافت۔

چو باز آمد از راه خشم و ستیز
بشمشیر زن گفت خونش بریز

فاعل فعل باز آمد ضمیرے که راجع بطرف بنده است و از راه خشم و ستیز متعلق بما بعد و شمشیر زن سیاف که در عرف جلاد گویندش وحاصل معنی آنکه چون آن بنده گریخته خود بخود باز آمد ملک از راه خشم و ستیز بر ریختن خون او فرمان داد شمشیر زن را۔

بخون تشنه جلاد نامهربان
برون کرد دشنه چو تشنه زبان

بخون تشنه حال ست از دشنه و متعلق برون کرد و علت این فعل هر دو محذوف۔ جلاد پوست کن و در عرف کسیکه مردم واجب القتل را بحکم حاکم میکشته باشد وحاصل معنی آنکه برون آورد دشنه را دران حال که آن دشنه تشنه خون آن بنده بود از نیام براے ریختن خون او چنانچه تشنه بر می آرد زبان را از کام براے خوردن آب۔

شنیدم که گفت از دل تنگ ریش
خدایا بحل کردمش خون خویش
که پیوسته در نعمت و ناز و نام
در اقبال او بوده ام دوستکام
مبادا که فردا بخون منش
بگیرند خرم شود دشمنش

مصرع دوم از بیت اول مقوله گفت و بیت سوم علت بحل کردن خون و دشمن عبارت از شیطان یا دیگرے که بد عاقبتی پادشاه مذکور را میخواسته باشد۔

ملک را چو گفت وی آمد بگوش
دگر دیگ خشمش نیاورد جوش
بسی بر سرش داد و بر دیده بوس
خداوند رایت شد و طبل و کوس
برست از چنان سهمگین جایگاه
رسانید و سرش بدین پایگاه
غرض زین حدیث آنکه گفتار نرم
چو آب ست بر آتش مرد گرم

بیت اول جمله شرطیه و بیش از بیت دوم کلمهٔ اضراب و بین المصرعین آن عبارت و نوازش کرد تا آنکه آن بنده محذوف و مصرع دوم بیان غایت نوازش و بیت سوم ذو قافیتین و جمله الیست براے خود که بطریق اجمال احوال او در آن بیان کرده از راه استعجاب و چنان سهمگین جایگاه اشارت بکشتن گاه و بدین پایگاه اشاره بترقی درجات وحاصل معنی آنکه ملک چون گفتار آن غلام را بشنید من بعد بر او غضب نکرد بلکه بر سر و دیده او بسے بوسه داد و نوازش فرمود تا آنکه او خداوند رایت و طبل و کوس شد و از چنان سهمگین جایگاه برست و بدین پایگاه برسید و میتواند که مصرع دوم از بیت دوم خبر مبتداے محذوف و متعلق مابعد نیز محذوف باشد و این جمله معطوف

بر مصرع اول ای و این غلام ازان نوازش خداوند کایت شد تا آخر و در بعض نسخ بجای برست لفظ
برفق و درینصورت مضاف الیه رفق محذوف باشد ای بسبب رفق و ملاطفت آن غلام چنانچه
ابیات آینده دال ست بران و آوردن اسم اشاره بعد از حرف تشبیه برای دلالت
بر تعظیم مشار الیه ست و بجای قول او این حدیث زین سخن -

تواضع کن ای دوست با خصم تند	که نرمی کند تیغ برنده کند
نه بینی که در معرض تیغ و تیر	بپوشند خفتان ده تو حریر

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و حاصل معنی آنکه نرمی چیزیست که کند میکند تیغ برنده را دازو
متفرع میشود و مصداق این دعوی کرده و تنبیه و امثال آن و بیت لاحق معطوف بر نرمی کند و
قول او ده تو حریر در بعض نسخ صد تو و بهر تقدیر عبارت از بسیار تو است -

حکایت

گروهی بر آیند ز اهل سخن	که حاتم اصم بود باور مکن
بر آمد طنین مگس بامداد	که در چنبر عنکبوتی فتاد
همه ضعف و خاموشیش کید بود	همی صید پنداشتش قید بود
نگه کرد شیخ از سر اعتبار	که ای پای بند طمع پای دار
نه هر جا شکر باشد و شهد و قند	که در گوشها دام بازست و بند

عبد الرحمن ابو حاتم بن عنوان الاصم از قدمای مشایخ خراسان و با شقیق بلخی صحبت داشته و استاد
احمد خضرویه است آورده اند که زنی با او سخن میگفت درین اثناء بادی ازو سر زد و بسیار از انفعال
سر بر نداشت شیخ از مشاهدهٔ این حال خویشتن را بتکلف اصم ساخت و گفت که آواز بلند بگوی که
خوب نمی شنوم و بدین بهانه رفع ظن او کرد تا او زیست همچنان زیست و در دو صد و سی و هفت
در گذشت قدس سره و بیت دوم علت باور مکن و طنین مگس مبتدا یا فاعل بر آمد و بامداد ظرف
آن و کاف در صدر مصرع دوم از بیت دوم تعلیلیه و بیت سوم جمله معترضه مقوله شاعر در بیان احوال
مگس و عنکبوت و عبارت در ان حال پیش از بیت چهارم و معطوف نگه کرد و گفت هر دو
محذوف و در بعض نسخ مگس همی پنداشتش - و در نسخ معتبره قند پنداشتش که معرب
کند بمعنی شکر ست و درینصورت در قند و قید تصحیف بود و بهر تقدیر مصرع دوم معطوف بر مصرع
اول ست - و حاصل معنی آنکه بعضی از ارباب سیر گویند که حاتم که او را اصم خوانند اصم واقعی بود

و شیخ می فرماید که این حرف صحیح نیست چراکه صبحی آواز مگسی بر آمد بدان سبب که در چنبر دام عنکبوتی
افتاده بود و طریق مگس ست که چون بدام عنکبوتی افتد طنینی ازو بر می آید ضعف جثه عنکبوت و خاموشی
محض مکر بود برای قید مگس و قند پنداشتن مگس مر عنکبوتی را از غلط فهمی او بعد از ان بر سر مطلب
آمده میفرماید که شیخ دران حال که مگس را گرفتار دید از سر عبرت گفت که ای فلان و فلان پای دارد
درین اشارتست بآنکه حرکت بی موقع مکن و بیت پنجم علت این امر ست و در بعض دامها
هست و بند و قول او چون فهم کردی ای چگونه فهم کردی -

یکی گفت ز ان حلقهٔ اهل رای	عجب دارم ای مرد راه خدای
مگس را تو چون فهم کردی خروش	که ما را بدشواری آمد بگوش
تو آگاه گردی ببانگ مگس	نشاید اصم خواندنت زین سپس

گردی بکاف فارسی بمعنی شوی و صیغه مستقبل بجای ماضی برای استمرار و ظاهرا لفظ تو تحریف چو است
و درین صورت حاصل معنی این باشد که هرگاه تو آگاه شوی ببانگ مگس پس لائق نیست
که بعد ازین ترا اصم خوانند زیراکه در واقع اصم نیستی پس وجه اصم فرانمودن مر خویشتن را و مرتکب
این دروغ شدن را بگو -

تبسم کنان گفت کای مرد هوش	اصم به که گفتار باطل نیوش
کسانی که با ما بخلوت درند	مرا عیب پوش و ثنا گسترند
چو پوشیده دارند اخلاق دون	کند هستیم زیر و طبعم زبون
فرا می نمایم که می نشنوم	مگر کز تکلف مبرا شوم
چو کالیوه دانندم اهل نشست	بگویند نیک و بدم هر چه هست
اگر بد شنیدن نیاید خوشم	ز کردار بد دامن اندر کشم

در بعض نسخ تیز هوش و طبعم نگون و در بعض دیگر عجم زبون و بهر تقدیر فاعل فعل گفت ضمیر ست که راجع
بطرف حاتم ست و مصرع دوم از بیت اول مقوله گفت و علت آن محذوف و بیت دوم معطوف
بر علت مذکور و حاصل معنی آنکه اصم بودن من بهتر از گفتار باطل نیوشیدن زیراکه ارتکاب این امر خنید
گناه است لیکن ازین چندان ضرری بمن نمی رسد که از گفتار باطل نیوشیدن میرسد و نیز کسانی
که با ما در خلوت میباشند مرا عیب پوش و ثنا گستر اند ایشان چون اخلاق فرومایه ای عیب های
مرا از من پوشیده دارند پس ازان اخلاق فساد ها بر خیزد اعنی هستی که عبارت از خودی

است مرا مغلوب خودساز و طبع که عبارت از نفس اماره هست مرا منکوس گرداند برای این اختیار اصمیت کرده ام و فرا می نمایم که نمی شنوم شاید کاز تکلف ایشان که سخنان خوشامد آمیز میگویند مبرا شوم ای محفوظ باشم و هردو بیت آینده معطوف بر مبرا شوم و قول او اگر به شنیدن تا آخر در بعض نسخ گر از بد شنیدن و این غلط نساخ ست۔

بجهل ستایش فراچه مشو		چو حاتم اصم باش و غیبت شنو	

این بیت مقوله مخدوم ست بر سبیل وعظ و نصیحت خطاب بنفس خود بین المصرعین کلمهٔ اضراب محذوف و فراچه مشو یعنی در چاه مرو که عبارت افتادن در ضلالت ست و حاصل معنی آنکه بلکه مثل حاتم خویشتن را بتکلف اصم ساز و عیب خود را از دیگران می شنیده باش شاید که تدارک آن صورت گیرد و ذمایم اخلاق بمحامد مبدل گردد۔

سعادت بجست و سلامت نیافت از ین به نصیحت گری بایدت		که گردن ز گفتار سعدی بتافت ندانم پس از وی چه پیش آیدت	

این هردو بیت در عامهٔ نسخ مکتوب نیست و بر تقدیر تسلیم اگر بمعنی هر که بتدای موصوف و مابعد صفت آن و مصرع اول خبر مقدم بر مبتدا و بجست و نیافت ماضی منفی دمیتواند که همین کاف فاعل این هردو فعل باشد بطریق تنازع۔

حکایت

ز ویرانهٔ عارفی ژنده پوش		یکی را بناح سگ آمد بگوش	

در بعض نسخ شنیدم ز ویرانه ژنده پوش۔ و در بعض دیگر کسی را صدای سگ بهر تقدیر ویرانه بمعنی مکان ویران ست و نباح بضم نون و حاء مهمله بانگ کردن سگ آمده۔

بدل گفت گوئی سگ اینجا چرا ست بیان سگ از پیش و از پس ندید بجهل باز گردیدن آغاز کرد		گر او هست پس مرد صالح کجاست بجز عارف آنجا دگر کس ندید که شرم آمدش کشف آن راز کرد	

گوئی بیای خطاب و از قول او چرا که ست بمعنی نیست مستفاد میشود چو قرینه گر او هست نیز دال ست بران و حاصل معنی آنکه آن شخص با دل خود گفت که تو می گوئی که این آواز سگ ست سگ اینجا نیست و اگر هست پس مرد صالح که در ان ویرانه می ماند کجا ست و بعض محققین نوشته که بهتر آنست که کجا در مصرع اول بود و چرا در مصرع ثانی و حرف رابط از لفظ سگ محذوف و حاصل معنی آنکه آن شخص

بدل تصور نمود و خطاب با دل کرد که گوئی سگ اینجا هست آن سگ کجاست و بفرض اگر گویم سگ هست پس مرد صالح چرا بجای اوست چه سگ بنظر نمی آید و مرد صالح معلوم نمی شود انتهی این توجیه هر چند خوب ست لیکن هیچ یکی از نسخ که بنظر فقیر شارح در آمده بران مساعدت نمیکند و در عامهٔ نسخ در آمده که درویش صالح کجا ست و درینصورت مصرع اول حال باشد از ضمیر در آمده گفت گفت و گوی بواو عطف مجموع مضاف بطرف سگ اینجا چرا ست و علت در آمد مفعول آن هردو محذوف و قول او که درویش تا آخر بیان آن یعنی دران حال که با دل این گفت و گوی داشت که سگ اینجا چرا ست در آمد تا معلوم کند این را که درویش صالح کجا ست و در بعض دیگر بدل گفت آخر سگ اینجا چرا ست و درینصورت لفظ آخر برای تکیهٔ کلام و مصرع دوم معطوف بر سگ اینجا چرا ست بود و قول او و بجز عارف آنجا دگر در بعض نسخ بجز مرد نیکو سیر بجای کشف آن راز بحث آن راز و این لفظی ست زیاده بر خلاف کشف آن راز۔

شنید از درون عارف آواز پای		هلا گفت بر در چه پائی در آی	

هلا بالفتح کلمهٔ تنبیه و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و مضاف الیه درون و مضاف پای هردو محذوف و هلا در معنی موخر ست از گفت و حاصل معنی آنکه شنید از اندرون خانهٔ خود عارف آواز پای آن شخص را و گفت هلا بر در چه استادهٔ اندرون در آی۔

	نپنداری ای دیدهٔ روشنم	که اینک سگ آواز کرد آن منم	
	چو دیدم که بیچارگی می خرد	نهادم ز سر کبر و رای و خرد	
	چو سگ بر درش بانگ کردم بسی	که مسکین تر از سگ ندیدم کسی	
	چو خواهی که در قدر والا رسی	ز شیب تواضع ببالا رسی	بالا
	درین حضرت آنان گرفتند صدر	که خود را فروتر نهادند قدر	
	چو سیل اندر آمد بهول و نهیب	فتاد از بلندی بسر در نشیب	
	چو شبنم بیفتاد مسکین و خرد	بمهر کافتابش بعیوق برد	

پیش از قول او آن کلمهٔ اضراب و بعد از وی بیان آن هردو محذوف و حاصل معنی آنکه گمان نبری ای دیدهٔ روشن من این که اینک سگ آواز کرد بلکه آنکه آواز کرد آن منم و در بعض نسخ که ایدون دیجای مسکین تر از خود عاجز تر از سگ و بجای بمهر آفتابش بمهر آسمانش و در بعض دیگر بمکر کافتابش از ماده نگریستن و قول او چو خواهی تا آخر داستان مقولهٔ شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت است۔

حکایت

عزیزی در اقصای تبریز بود که همواره بیدار و شبخیز بود
شبی دید جائی که دزدی کمند بپیچید و بر طرف بامی فکند
کسان را خبر کرد و آشوب خاست ز هر جانبی مرد با چوب خاست
چو نامردم آواز مردم شنید دگر بودن آنجا مصالح ندید

قول او نامردم کنایه از دزد و مصالح جمع مصلحت ست درینجا بجای مفرد واقع شده و در نسخ معتبره چو نامرد آواز مردم شنید ؛ میان خطر جای بودن ندید

نهیبی از آن گیر و دار آمدش گریزی بوقت اختیار آمدش

نهیبی دگر نیزی بجای تنگیر و گیر و دار هنگامه و شور و همچنین گریزی بوقت یا گریزی که بمقتضای وقت همان مصلحت تواند شد و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف دزد ست۔

ز رحمت دل پارسا موم شد که شب دزد بیچاره محروم شد
بتاریکی از وی فراز آمدش براه دگر پیش باز آمدش
که یارا مرو کآشنای توام بمردانگی خاک پای توام
ندیدم بسیر بیگی چون تو کس که جنگ آوری بر دو نوع ست و بس
یکی پیش خصم آمدن مردوار دگر جان بدر بردن از کارزار
بدین هر دو خصلت غلام توام چه نامی که مولای نام توام

معطوف موم شد محذوف و مصرع دوم بیان آن و حاصل معنی آنکه بسبب رحمتی که در دل پارسا مخزون بوده دلش رقت کرد و این اندیشه در خاطرش گذشت که شب تا آخر و در بعض نسخ که آن دزد بیچاره و معطوف بیت سابق اعنی و گفت محذوف و قول او که یارا بیان مقولهٔ آن و بجای قول او دگر جان دوم جان۔

گرت رای باشد بحلم کرم بجای که من دانمت ره برم
سرائیست کوتاه و در بسته سخت نه پندارم آنجا خداوند رخت
کلوخی دو بالای هم بر نهیم یکی پای بر دوش دیگر نهیم

صحیح میدانمت و مفعول میدانم و مفعول فیه ره برم هر دو محذوف و تای ضمیر متصل منصوب با مفعول ره برم و حاصل معنی آنکه اگر رای تو اقتضای آن کند که بحلم کرم همراه من بیائی که میدانم قدری

اثاثه را در آنجا ترا رهبری کنم و قول او نه پندارم آنجا خداوند رخت۔ ای گمان ندارم که در آنجا کسی خداوند رخت باشد۔

بچندانکه در دستت افتد بساز از آن به که گردی تهیدست باز

بای بچند آنکه برای صله و بساز بصیغهٔ امر و معطوف آن و علت این معطوف هر دو محذوف و مصرع دوم متعلق این و حاصل معنی آنکه بآن مقدار اثاثه که در دست تو در آید سازش کن و طالب زیادت مباش زیرا که اکتفا بران مقدار بهتر از آنست که تهیدست بازگردی و میتوان که بچندان نبودن و کلمه به برای استفهام انکاری و موضعش بعد از قول او به که از جهت تعقید لفظی در صدر مصرع اول واقع شده یعنی از آن به نیست که تهیدست بازگردی و در بعض نسخ که چندانکه درین صورت کاف برای بیان علت ره بردن باشد۔

بدلداری و چاپلوسی و فن کشیدش سوی خانهٔ خویشتن

در بعض نسخ مصرع دوم مقدم ست بر مصرع اول

پس آن دزد شب وفادار اشتر و دوش بگفتش بر آمد خداوند هوش
بغلطاق و دستار و رختی که داشت ز بالا بدامان او در گذاشت
وز آنجا بر آورد غوغا که دزد ثوابی جوانان بیاری و مزد
بدر جست از آشوب دزد دغل دوان جامهٔ پارسا در بغل
دل آسوده شد مرد نیک اعتقاد که سرگشته را بر آمد مراد
خبیثی که بر کس ترحم نکرد ببخشود بر وی دل نیک مرد
عجب نیست در سیرت بخردان که نیکی کنند از کرم با بدان

در بعض نسخ جوانمرد شب رو و در بعض دیگر جوانمرد رهرو بجیم فارسی و در بعض بجای دوش گوش بکاف فارسی و بجای بغلطاق بغلبند و بجای بیاری بیائید و قول او که دزد بیان غوغا و بعد از وی حرف رابطه و شرط هر دو محذوف و مصرع دوم جزای آن شرط و بیاری بمعنی در یاری دادن و بعد از ثواب و همچنین بعد از مزد نیز حرف رابطه محذوف و مزد معطوف بر ثواب و حاصل معنی آنکه غوغا بر آورد این که دزد ست پس اگر درین وقت یاری و همیاری جوانان در یاری دادن ثواب و مزد ست۔

بسی عذر خواهی نمودش که زود گریزان شود جان ببر همچو دود

دربعض نسخ این بیت بعد از بیت پس آن دزد شب رو مکتوب ست و اغلب که الحاقی ست و لهذا دربعض دیگر همین بیت فقط بلکه دربعض پس آن دزد شب رو نیز مکتوب نیست وبعض محققین نوشته که این بیت اگر باشد پس از بیت بغلطاق و دستار باید نه اینجا پس حاصل معنے این ابیات آن باشد که بجا پابوسی و دلداری آن مرد بزرگ وزد را بسوے خانهٔ خود آورد و چون آن مرد شب رو که عبارت ست از دزد گوش فراداشت اے حرف آن بزرگ شنید خداوند هوش که عبارت ست از آن بزرگ برکتف او برآمد از دیوار و بخانهٔ خود آمده بغلطاق و دستار وغیره را بدزد داد و بسبب کم بضاعتے عذرخواهی نمود و گفت که زود از اینجا گریزان شو مثل دود درین صورت بالحاقی گفتن احتیاج نمی افتد و معنی ابیات بایکدیگر مرتبط نمی شود ولیکن بیت از اینجا برآورد غوغا تا آخر محض بیکار و بے ربط ے ماند و عجیب که ابیات سابقه را تدارک نموده و بیت لاحق را مهمل گذاشته پس بهتر آنست که بیت مانحن فیه الحاقی باشد و قول او که سرگشته را و در بعض نسخ که بیچاره را و بجاے خسیس که بمعنے رذیله است خبیثی بمعنے پلید و اینجا مراد از دزد و بجاے عجب نسبت عجب بود و در بعض دیگر عجب نماید۔

	در اقبال نیکان بدان میزیند		اگرچه بدان اهل نیکی نیند	

دربعض نسخ بدان گرچه درخورد نیکی نیند در اقبال تا آخر و بهر تقدیر لفظ بدان در مصرع دوم وضع مظهر موضع مضمر ست۔

حکایت

	یکے را چو سعدی دل ساده بود جفا بردی از دشمن سخت گوے		که با ساده روئی در افتاده بود ز چوگان سختی بخستے چو گوے	

باکسے درافتادن کنایه از مخالفت وناسازگاری کردن لیکن از مانحن فیه بمعنی تعشق و میل خاطر مستفاد میشود و این گویا مخالفت وناسازگاری باعقل ست۔

	ز کس چین بر ابرو نینداختے یکے گفتش آخر ترا ننگ نیست تن خویشتن سغبه دونان کنند نشاید ز جاهل خطا در گذاشت بدو گفت شیدائے شوریده سر		ز بازی به تندی نپرداختے خبر زین همه سیلی در سنگ نیست ز دشمن تحمل زبونان کنند که گویند یارا مردی نداشت جوابے که شاید نبشتن بزر	

	دلم خانهٔ مهر یارست و بس		از آن می نگنجد درو کین کس	

مصرع اول گویا تفسیر مصرع دوم ست یعنی بسبب طیبت وظرافت که مردم با وی میکردند بر هم نمے شد و خشم نمیگرفت۔ و میتواند که ز بازی متعلق چین بر ابرو نمینداختی بود و به تندی نپرداختی معطوف بران ودر بعض نسخ ز کین چین تا آخر و ز یاری به تحتانی و رائے مهمله و درینصورت مصرع دوم معطوف بر مصرع اول باشد و حاصل معنے آنکه بسبب کینه و عداوت از دشمن سخت گوئی چین بر ابرو نمی انداخت و بسبب دوستی و محبت که با آن ساده رو داشت به تندی نمی پرداخت و در بعض دیگر ز باز و این تحریف ست و بجاے سغبه بفتح سین مهمله و غین معجمه سخره و علے التقدیرین عبارت از کسے که مردم بر و بخندند و در بعض فتنه بمعنے مفتون و در بعض رنجه بمعنی آزرده و بجای یارای مردی بازوی مردی و در بعض مردی و غیرت و بجاے بدو گفت شیدا اے چه خوش گفت۔

حکایت

	چه خوش گفت بهلول فرخنده خوے		چو بگذشت بر عارف جنگجوے	

بهلول بضم اول و سوم خندان رو ی و پیشواے قوم که جامع نیکیها باشد و نام عارف معروف و در بعض نسخ ذوالنون و بهر تقدیر اختیار لفظ عارف بنابر تعریض ست۔

	اگر این مدعی دوست بشناختے گر از هستی حق خبر داشتی		به پیکار دشمن نپرداختے همه خلق را نیست پنداشتے	

هر دو بیت مقوله گفت و این مدعی اشارت بعارف جنگجوے و بیت دوم معطوف بر بیت اول و لفظ حق وضع مظهر موضع مضمر و حاصل معنے آنکه این عارف که او دعای دوست شناسی میکند اگر او را بتمامے بادی بردی پس با دوست مشغول شدی و به پیکار دشمن نپرداختی چنانچه رابعه را پرسیدند که شیطان را دشمن داری گفت بدوست آنچنان مشغول نیستم که از دشمن یاد آید و اگر از هستے خود خبر داشتے که همه او ست و غیر او موجود نیست پس این همه خلق را نیست پنداشتی از براے آنکه هستی خلق اعتباریست و هستی اعتباری محض معدوم پس در بیت اول توحید شهودی و در دوم توحید وجودے باشد و در بعض نسخ نیک پنداشتی و درینصورت این معنی بود که اگر از هستی حق که ظاهر ست در همه مظاهر آگاهی داشتے پس همه خلق را نیک پنداشتی زیرا که مظهر او ست و مآل هر دو قریب هم ست و در بعض دیگر گر از هستے خود تا آخر و درین اشارت ست بآنکه اگر از هستی خود آگاهی داشتی که چیستم پس همه خلق را نیک پنداشتی به نسبت خود و کسی را بد خیال نکردی۔

حکایت

شنیدم که لقمان سیه فام بود / نه تن پرور و نازک اندام بود
یکی بندهٔ خویش پنداشتش / به بغداد در کار گل داشتش
بسالی سرایی بپرداختش / کس از بندهٔ خواجه نشناختش

بعض محققین نوشته که درین بیت اشکالی دارد و آن اینست که سیه فامی منافات به تن پروری و نازک اندامی ندارد و درینصورت نفی که در مصرع دوم ست صحیح نمیشود چراکه نفی درینصورت وقتی باشد که مخاطب را گمان باشد که او چنین نبود مثلاً گویند زید عالم ست نه جاهل در وقتیکه مخاطب زیدرا جاهل دانسته باشد پس حاصل معنی بیت آن بود که لقمان سیه فام بود نه تن پرور و نازک اندام که مخاطب گمان برده و باز همان آش درکاسه که منافات درمیان نیست و این مطلقاً درینجا صحیح نمیشود پس توجیه توان کرد که نون نفی درینجا نه بمعنی مذکورست بلکه در محل عطف واقع گشته و واو عطف ازان محذوف گردیده پس معنی چنین باشد که لقمان سیه فام بود و تن پرور که فربه بود نبود و همچنین نازک اندام نبود بهمین دو سبب او را آن شخص بندهٔ خود خیال کرده برد و خدمت فرمود انتهی قول او چراکه نفی درینصورت وقتی باشد که مخاطب را گمان باشد که او چنین نبود مستفاد میشود که معترض دربیت ما نحن فیه قصر قلب گمان برده است چنانچه مثالی که آورده دلالت دارد بران و این وهم ست بلکه قصر تعیین ست و درین شرط نیست که صفتی که اثبات کرده باشند بچیزی منافی باشد صفتی را که نفی کرده شدهٔ ست آن صفت را ازان چیز و احتمال قصر افراد نیز دارد و بیان آن در تفسیر مراد را رسد کبریا و منی ۞ گذشت و علی التقدیرین اثبات صفت اول ست و سلب هردو صفت اخیر غایتش درصورت ثانی اعتقاد مخاطب مشترک و هرسه صفت خواهد بود درصورت اول اعتقاد باین که سیه فام بود یا تن پرور و نازک اندام بدون تعیین و چون غلامان اکثر سیاه میباشند بسبب سیاهی لون وی آن شخص بندهٔ خود خیال کرده گرفته برد و خدمت فرمود و نیز غرض از نفی تن پروری و نازک اندامی آنست که کملا پیشین در تکمیل نفس خود کوشیده اند و آرایش بدن منظور نداشته اند و هرکرا غرض تکمیل ذات خود باشد و متخلق باخلاق الله گردد او را باید که در تهذیب اخلاق کوشش نماید و مقید بآرایش ظاهر نگردد و بنفی مذکور و در غلام دانستن آن شخص مر لقمان را هیچ دخلی نیست پس قول او بهمین دو سبب تا آخر صحیح نباشد۔

چو پیش آمدش بندهٔ رفته باز / ز لقمانش آمد نهیبی فراز
بپایش درافتاد و پوزش نمود / بخندید لقمان که پوزش چه سود
بسالی ز جورت جگر خون کنم / بیکساعت از دل بدر چون کنم

در هردو مصرع شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف خواجه و بندهٔ رفته یعنی غلام گریخته و بجای بدر چون کنم در بعض نسخ بدر دن و بهر تقدیر مفعول این فعل اعنی غم آن جور را محذوف ست از جهت قیام قرینه

ولی هم ببخشایم ای نیکمرد / که سود تو ما را زیانی نکرد
تو آباد کردی شبستان خویش / مرا حکمت و معرفت گشت بیش
غلامیست در خیلم ای نیکبخت / که فرمایمش وقتها کار سخت

بیت اول مقولهٔ لقمان و مفعول به ببخشایم محذوف۔ مصرع ثانی علت فعل مذکور و حاصل معنی آنکه و لیکن عفو هم میکنم جور ترا ای نیکمرد از برای اینکه این سود که بتو رسیده مرا هیچ زیانی نکرده است و در بعض نسخ و لیکن روا باشد ای نیکمرد و درینصورت قول او روا باشد تا آخر جزای شرط محذوف اعنی اگر ببخشایم روا بود و آنچه بعض محققین نوشته که احتمال دارد که فاعل باشد جور بود که گذشت یعنی جور تو جائز است درینجا نیست چراکه بسبب شئ معرفت و حکمت شد و لفظ نیکمرد از روی طنز نیست که مناسب بشان لقمان نباشد بلکه از راه احتیاط ست که او را به نیکی یاد کرد تا از فعل خود شرمنده نشود انتهی مضمون بیت سابق اعنی بسالی ز جورت تا آخر این توجیه ابا میکند۔

دگر ره نیازارمش سخت دل / چو یاد آیدم سختی کار گل
هر آن کس که جور بزرگان نبرد / نسوزد دلش بر ضعیفان خرد

سخت دل حال ست از ضمیر میم و مرجع شین ضمیر متصل منصوب غلام و مصرع دوم شرط و جزای آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت و بعض محققین نوشته که این توجیه بسیار تکلف دارد و صحیح آنست که شین ضمیر مضاف الیه دل ست که بلفظ نیازارمش لحق گشته و سخت بمعنی بسیار چنانکه گویند سخت مشکل پس حاصل معنی آن باشد که بعد ازین دل آن غلام را ایذا نیازارم و در سلطافت این توجیه هیچ سخنی نیست انتهی این توجیه منافی مقصود نیست چه مقصود آنست که او را مطلق نیازارم نه آنکه بسیار نیازارم و آنچه بعد ازین نوشته که در بیت سابق غلامیست در خیلم گفته و نسبت آن غلام بخیل کرده و نه بخود و این از روی بزرگی و عدم خودنمائی ست انتهی محل تامل چه درین صورت مبالغه در خودنمائی او زیاده میشود از نسبت کردن آن بخود۔ قول او و هر آن کس تا آخر حکایت مقولهٔ شیخ ست

برسبیل وعظ و نصیحت -

گر از حاکمان سختت آید سخن / تو بازیر دستان درشتی مکن
چنین گفت بهرام شه با وزیر / که دشخوار باز زیر دستان مگیر

ای حرف درشت مگو که همچنان سخن تو بر ایشان درشت می آید و قول او باز زیر دستان مگیر صحیح بر چرا که صله گرفتن بر می آید ثبا -

حکایت

شنیدم که در دشت صنعا جنید / سگی دید برکنده دندان ز صید
ز نیروی سرپنجهٔ شیرگیر / فرومانده عاجز چو روباه پیر
پس از غرم و آهو گرفتن به پی / لگد خوردی از گوسفندان حی
چو مسکین و بی طاقتش دید و ریش / بدو داد یک نیمه از زاد خویش
شنیدم که میگفت و خون میگریست / که داند که بهتر ز ما هر دو کیست
بظاهر من امروز ازین بهترم / دگر تا چه راند قضا بر سرم

غرم بالضم غین معجمه میش کوهی شارح اشنوی آورده که در بعض نسخ پس از گاو کوهی گرفتن بالقهر لگد خوردی از گوسفندان شهری و قول او دگر چه تا چه بعد ازین تا چه -

گرم پای ایمان نلغزد ز جای / بسر برنهم تاج عفو خدای

یعنی اگر ازین جهان با سلامتی ایمان نقل کنم پس بر سر نهاده باشم تاج عفو خدائی را و بسلطنت جاودانی رسیده باشم -

وگر کسوت معرفت در برم / نماند به بسیار ازان کمترم
که سگ با همه زشتنامی که مرد / مراو را بدوزخ نخواهند برد
ره اینست سعدی که مردان راه / بعزت نکردند در خود نگاه
ازین بر ملائک شرف داشتند / که خود را به از سگ نپنداشتند

در بعض نسخ ازو کمترم و با همه زشت خوئی چو مرد به هر تقدیر بیت اول معطوف بر بیت سابق و ازین اشاره بسگ گدائی و بیت دوم علت این کمتری و حاصل معنی آنکه اگر در وقت انتقال ازین جهان کسوت معرفت نماند در بر من و برهنه مانم پس ازین سگ بسیار کمترم زیرا که سگ آخر به خلاف انسان بسبب ارتکاب معاصی عقوبت دوزخ نخواهد چشید و آنچه بعض محققین نوشته که به بسیار

اگر بیای موحده باشد بازائده خواهد بود و اگر بنون نفی استفهام انکاری و این اولی است انتهی این اولی غیر اولی است چرا که مقام مقتضی آن نیست -

حکایت

یکی بربطی در بغل داشت مست / بشب بر سر پارسائی شکست

بربط نام سازی شبیه سینهٔ بط و این فارسی معرب ست -

چو باز آمد آن نیک مرد سلیم / بر سنگدل برد یک مشت سیم
که دوشینه مغرور بودی و مست / ترا و مرا بربط و سر شکست
مرا به شد آن زخم و برخاست بیم / ترا به نخواهد شد الا بسیم

در بعض نسخ چو روز آمد و درین صورت آمد بمعنی باشد و بنابر نسخهٔ ما خوذ فاعل باز آمد همان یکی که گذشت و لفظ سنگدل بهر دو صورت وضع مظهر موضع مضمر و متعلق باز آمد یعنی از حالت مستی و معطوف بردا یعنی وگفت بهر دو محذوف و بیت دوم بیان مقولهٔ آن و حاصل معنی آنکه چون باز آمد آن یکی از حالت مستی پس آن نیکمرد برد یک مشت بر دو گفت که دوشینه تا آخر و مغرور بغین معجمه و رای مهمله تحریف ست و صحیح مغدور بعین مهمله و ذال معجمه - و در نسخ - ترا و مرا بربط و سر شکست بترتیب لف و نشر مرتب و در بعض دیگر که در شب تو مغدور تا آخر و قول او برخاست بیم ای مرتفع شد بیم مردن - و در بعض گشتم سقیم - و این غلط محض ست -

ازان دوستان خدا بر سر اند / که از خلق همواره بر سر خورند (ازین)

خلق بالفتح آفریدگان و همواره همیشه و حاصل معنی بیت آنکه از برای آن جای دوستان خدا بر سر سائر بندهاست و ریاست ایشان بر اینها مسلم که بسبب خوبی خوش خود که از مخلوقات تحمل کرده‌ها میکنند و شکی نمیشوند میتواند که خلق بالضم خوی همواره بمعنی آرمیده بود لیکن نسخهٔ اول اولی است چه هر جا لفظ خلق تنها واقع شود همان خلق خوش مراد می باشد و احتیاج بصفت مذکور نمی باشد و در بعض نسخ بسیار بر سر خورند و در هر صورت مفعول خورند یعنی ضرب و دشنام و امثال آن محذوف ست -

حکایت

شنیدم که در خاک وخش از مهان / یکی بود در کنج خلوت نهان
مجرد به معنی نه عارف بدلق / که بیرون کند دست حاجت بخلق

اے نہ آن عارف بدیں کہ چنین وچنین کند۔

سعادت گشاید دری سوی او — در دیگران بستہ بر روی او

فاعل کشادہ وبستہ نیز ہمان سعادت واز ین بیت مستفاد میشود کہ او در خانۂ دیگران راہ نداشت وحال آنکہ این مراد نیست بلکہ مراد آنست کہ بر در دیگران نمیرفت ودر بعض نسخ در از دیگران اے از مردم دنیا۔

زبان آوری سعی بسیار کرد — ز شوخی بہ بد گفتن نیک مرد
کہ زنہار ازین مکر دستان وریو — بجاے سلیمان نشستن چو دیو
دمادم بشوئید چون گربہ روے — طمع کردہ در صید موشان کوے
ریاضت کش از بہر نام وغرور — کہ طبل تہی را رود بانگ دور

بیت دوم بیان مقولہ بد گفتن ومضاف الیہ مکر دستان وریو معطوف زین مکر دستان تا آخر ہر دو محذوف وقول او سعی بسیار کرد متعلق بہ بد گفتن ست وحاصل معنی آنکہ زنہار ازین مکر دستان وریو ایشان واز نشستن ایشان مانند نشستن دیو بجاے سلیمانؑ ودر بعض نسخ زبان آورے بے خرد سعی کرد۔ ونشست ست دیو۔ ودرین صورت مضاف الیہ مکر وغیر ہمین شخص باشد وبجاے قول او رود بانگ بود بانگ۔

ہمیگفت وخلقی بر او انجمن — بر ایشان تفرج کنان مرد وزن

مقولہ ہمیگفت ہمان قول او زنہار ازین مکر تا آخر۔ وفاعل این فعل ضمیری کہ راجع بطرف زبان آورست وضمیر او نیز راجع بدو وقول او بر ایشان معطوف بر قول او بر او وایشان اشارہ بآن بزرگ وآن زبان آور معا وقول او تفرج کنان تا آخر معطوف بر خلقی بر وانجمن وبر در اینجا بمعنے اے وتفرج بمعنے سیر وتماشا مجاز ست وحاصل معنی آنکہ ہمیگفت آن زبان آور کہ ز نہار تا آخر وخلقی بران زبان آور انبوہ بود وبرین بزرگ تفرج میکردند مرد وزن ودر بعض نسخ ہمی گفت ازین نوع در انجمن؛ ستادہ تفرج کنان مرد وزن۔

شنیدم کہ بگریست دانای وخش — یکی خندہ کردی از آن ماجرا
یکی گریہ بر صبر آن پارسا — کہ یارب مر این شخص را توبہ بخش

وخش بواو مفتوح نام شہرے از ختلان معطوف بگریست یعنی دعا خواست محذوف ومصرع دوم بیان آن وبعد ازوے علت آن نیز محذوف۔ وتوبہ مجاز بالحذف ست وحاصل معنے آنکہ

بگریست ودعا خواست کہ یارب مر این شخص را توفیق توبہ بخش کہ من بعد بد نگوید ودر بعض نسخ بجاے گریست بشنید واین غلط نساخ ست وبجاے این شخص این بندہ وآنچہ بعض محققین نوشتہ کہ اولی خود آنست کہ عبارت چنین باشد چو بشنید بگریست چراکہ شنیدم تقدیرے میخواہد ہر چند در ہیچ نسخ بنظر نیامدہ انتہی این منصب اصلاح ست نہ منصب شرح۔

وگر راست گفت ای خداوند پاک — مرا توبہ دہ تا نگردم ہلاک

حاصل معنی آنکہ واگر او راست گفتہ ومن از جہل خود دروغ پنداشتہ ام مرا توفیق توبہ دہ تا بے توبہ نمیرم۔

پسند آمد از عیب جوی خودم — کہ معلوم من کرد خوے بدم

بناے قافیہ بیت بر عیب جوے وخوی وخودم مضاف الیہ است۔ ودر بعض نسخ ہنر دانم از عیب جوے خودم۔ در مصرع دوم خوے بدم ودر ہر صورت بیت ذو قافیتین مے شود وحاصل معنے آنکہ از عیب جوے خود این حرکت را عین ہنر میدانم کہ او بر خوے من اطلاع داد۔

گرانی کہ دشمن بگوید مرنج — دگر نیستی گو برو باد سنج

در بعض نسخ بجاے دشمن لفظ بدخواہ وحاصل معنی آنکہ اگر در واقع ہمچنان ہستی کہ ترا بدخواہ میگوید از گفتن او مرنج چراکہ از حرف راست رنجیدن بے انصافی ست واگر آنچنان نیستی پس او را بگو کہ برو بادی سنجیدہ باش اے لاف وگزاف میزدہ باش من ازینہا باک ندارم۔

اگر ابلہی مشک را گندہ گفت — تو مجموع باش او پراگندہ گفت
وگر میرود در پے این سخن — چنین نیست گو گندہ مغزی مکن

بیت دوم معطوف ست بر بیت اول۔ ودر بعض نسخ چنین۔ دگر میرود در پیاز این سخن؛ سخن بشنو وگندہ مغزی مکن؛ وتواند کہ ابلہی تحریف ابلہی بزاے معجمہ دیاے معروف وفاعل گفت ومیرود ہمان دشمن بود کہ در بیت سابق مذکور ست وبرین تقدیر معنے این باشد کہ اگر دشمن بسبب ابلہی مشک را گندہ گفت تو خاطر جمعدار کہ ازین گفتن نقصانے باو راہ نخواہد یافت واگر او در حق پیاز این سخن گفت کہ گندہ است تو این را بشنو وگندہ مغزے مکن۔ وگندہ مغزے کنایہ از بید ماغی وآزردہ خاطرے ست وحاصل معنے آنکہ اگر غلط گفت پریشان گفتہ است حرف او مشنو واگر راست گفت حرف او بشنو ہر چند مخالف طبیعت تو باشد بیدماغ مشو ودر بعض دیگر وگر میرود در جہان این سخن؛ خبیث ست تا آخر واین سقیم ست۔

نگیرد خردمند روشن ضمیر / زبان بند دشمن ز هنگامه گیر
چه گویم نه عقل ست و رای خرد / که دانا فریب مشعبد خورد
پس کار خویش آنکه عاقل نشست / زبان بداندیش بر خود ببست
تو نیکو روش باش تا بدسگال / نیابد بنقص تو گفتن مجال
چو دشنخوارت آید ز دشمن سخن / تو بر زیر دستان درشتی مکن

زبان بند تعویذ زبان بندی. هنگامه گیر کسی که در بازار نشسته تعویذها بمردم دهد و چیزی بستاند مشعبد بازیگر پس کار نشستن کنایه از اقدام کردن در کاری چنانچه در جای دیگر نیز فرموده کسی را نباید چنین کار پیش ٭ که غافل نشیند پس کار خویش ٭ و نگیرد و نه بست هر دو بصیغهٔ منفی و حاصل آنکه نمیگیرد مرد خردمند تعویذ زبان بندی دشمن از هنگامه گیر از برای آنکه او مشعبد است و مقتضای عقل نیست که دانا فریب مشعبد خورد و کسیکه بی تامل اقدام کرد در کاری او زبان بد بداندیش را بر خود نه بست بلکه کشاده داده دشمن ست که عاقل بعین مهمله و قاف و به بست بصیغهٔ اثبات بود و مؤید این اجمال ست انچه در نسخ معتبره واقع شده که سخنهای باطل ز هنگامه گیر. نه آیین عقل ست تا آخر. واگر نشست بمعنی خبردار نشست و میتواند که نه بست و نشست هر دو بصیغهٔ منفی باشد و نشستن مخفف نشستن با مشتقات خود آمده و شارح هانسوی گوید در بعض نسخ زبان بداندیش هنگامه گیر ٭ و این واضح ست و حاصل معنی آنکه دانای روشن ضمیر زبان بداندیش عیب گو که باظهار عیب مردم میخواهد که هنگامهٔ شیخی خود گرم کند و بذکر عیوب آنها در افتادگی نماید نمیگیرد با او گفت و گوی نمیکند و بیت لاحق یعنی چگویم نه رای ست تا آخر مؤید همین نسخه است انتهی کلامه پوشیده نماند که زبان گرفتن در اصل آنست که مردم را از فوج دشمن بدست آرند و استفسار احوال آن فوج از و نمایند و بمعنی ساکت و خاموش گردانیدن هم مستعمل میرزا صائب ـ از تر کتاز عشق شکایت چسان کنم ٭ کین لشکر از سپاه من اول زبان گرفت ٭ پس اگر در بیت ما نحن فیه نیز همین معنی اخیر باشد با بیت لاحق مرتبط نمیگیرد و در چه در نصورت مشعبد بازی ثابت نمی شود و قول او بنقص تو گفتن محمول بر قلب ست ای بگفتن نقص تو که عبارت از عیب ست.

جز آن کس ندانم نکوگوی من / که روشن کند عیب بر روی من

مصرع دوم بیان آنکس و در بعض نسخ جز آنکس نباشد نکوگوی من ٭ و در بعض دیگر که روشن کند برمن آهوی من و مفاد جمیع نسخ واحد ست و حاصل معنی آنکه نمیدانم که کسی نکوگوی من باشد

مگر آنکس که عیب مرا برروی من بگوید

حکایت

کسی مشکلی برد پیش علی / مگر مشکلش را کند منجلی
امیر عدو بند کشور کشای / جوابش بگفت از سر علم و رای
شنیدم که شخصی در ان انجمن / بگفتا چنین نیست یا بوالحسن
نرنجید از و حیدر نامجوی / بگفت ار تو دانی ازین به بگوی

عقل

در بعض نسخ که تا مشکلش را. و بجای علم و رای عقل و رای و بجای چنین نیست چنین است بطریق استفهام و معقول نیز همین ست که چنین گوید چرا که در صورت اول ترک ادب می شود.

بگفت آنچه دانست و شایسته گفت / به گل چشمهٔ خور نشاید نهفت
پسندید ازو شاه مردان جواب / که من بر خطا بودم او بر صواب
به از من سخن گفت دانا یکیست / که بالاتر از علم او علم نیست

فاعل فعل بگفت و دانست ضمیری که راجع بطرف کسی ست و شایسته گفت معطوف بر بگفت و شاید که مقدمه دنیوی پرسیده باشد والا در مقدمه دینی به از علی سخن گفتن معقول نیست و مصرع دوم از بیت اول جملهٔ معترضه بر سبیل تمثیل و معطوف پسندید یعنی و گفت محذوف و مصرع ثانی از بیت دوم بیان مقولهٔ آن و در آخر رابطه محذوف و بیت سوم معطوف بر قول اول او بر صواب و قول او دانا تا آخر جملهٔ معترضه و در بعض نسخ دانا کسی و بهر تقدیر دانا که ترجمهٔ علیم ست مراد از ان باری تعالی و کاف ما بعد بیانیه واگر دانا مصدر بواو بود درین صورت این واو اعتراضیه بود.

گر امروز بودی خداوند جاه / نکردی خود از کبر در وی نگاه
بدر کردی از بارگه حاجبش / فرو کوفتندی بنا واجبش
که من بعد بی آبروئی مکن / ادب نیست پیش بزرگان سخن
یکی را که پندار در سر بود / مپندار هرگز که حق بشنود
ز علمش ملال آید از وعظ ننگ / شقائق بباران نروید ز سنگ

این ابیات جملهٔ معترضه مقولهٔ شیخ ست که نظر بر زمان خود کرده چنین میفرمایند بیت اول جملهٔ شرطیه

و بیت دوم معطوف بر مصرع دوم از بیت اول و مصرع دوم از بیت دوم نیز معطوف بیان و معطوف فرد کو فقندے اعنی و گفتندی محذوف و بیت سوم بیان مقوله آن و مرجع ضمیر فرد کو فقندے حشم و خدم محذوف و تواند که حاجب بود و لفظ امروز احتمال آن روز نیز دارد لیکن هیچ نسخه بران مساعدت نمیکنند و حاصل معنی آنکه اگر آن روز خداوند جاهے بودے و کسے پیش او چنین حرف گفتے او بسبب غرور و پندار بطرف انکس نگاه نکردی تا منظور داشتن حرف او چه رسد و بدر میکردی حاجب ای دربان او را از بارگاه و فرد کوفتی او را بنا و حاجب گفتی که من بعد چنین و چنین مکن۔

گرت درد دریای فضلست خیز ‖ بتدریج دریای درویش ریز

مصرع اول جمله شرطیه و دوم معطوف بر خیز و مراد از درویش محتاج و خاکسارست و در بعض نسخ بر طالب صاحب خلق ریز۔

نه بینی که در خاک افتاده خوار ‖ بروید گل و بشگفد نوبهار

این مصرع مکرر واقع شده چنانکه درین بیت۔

دریغا که بی ما بسے روزگار ‖ بروید گل و بشگفد نوبهار

بهر تقدیر موقع این کاف صدر مصرع دوم گر از جهت تعقید لفظی درینجا واقع شده و در خاک ظرف فتاده خوار خبر مبتدای محذوف اعنی تخم آن گل فاعل فعل بروید گل و فاعل فعل بشگفد ضمیرے که راجع بطرف گل ست و نوبهار ظرف بروید و بشگفد و حاصل معنی آنکه نه بینی که در نوبهار میروید و می شگفد آن گل که تخم او در خاک افتاده باشد خوار و میتواند که کاف تعقید نباشد و صله بروید محذوف بود و مصرع ثانی خبر مبتدای موصوف محذوف اعنی تخمی و در خاک افتاده خوار صفت آن پس حاصل معنی این باشد که نه بینی تخمے که در خاک خوار افتاده باشد از ان تخم میروید گل و مے شگفد در نوبهار و بعض محققین نوشته که حق آنست که در خاک افتاده خوار حال ست از بروید و فاعل بروید گل و فاعل بشگفد نوبهار۔ و آوردن این حال از راه مجازست چه در خاک تخم افتاده باشد نه گل و همچنین نسبت شگفتن بنوبهار مجازاً انتهی کلامه حقیقت این توجیه ادعائیست چه بر تقدیر تسلیم اینکه افتاده خوار حال باشد از روے مجاز میپرسم که عطف بشگفد و نوبهار بر بروید گل نست فقط یا مع قید اعنی در خاک افتاده خوار و بر هر تقدیر معنے محصلے ندارد چه بر تقدیر اول این معنی میشود که در خاک افتاده خوار بشگفد نوبهار چه اهل معانی تصریح کرده اند که هر قیدی که در معطوف علیه معتبر باشد در معطوف نیز معتبر باشد و بر تقدیر ثانی این که نه بینی که بشگفد نوبهار و هذا کما تری۔

بچشم کسان در نیاید کسے ‖ که از خود بزرگی نماید بسے

کسان عبارت از مردم اهل و در بعض نسخ بچشم بزرگان نیاید کسے و بهر تقدیر مصرع دوم صفت کسے و حاصل معنی آنکه کسے از بزرگی خود وا نماید و خود ستائی شیوهٔ او باشد۔

مرنجای حکیم آستین های در ‖ چو می بینی از خویشتن خواجه تر

مصرع دوم شرط و جزای آن محذوف بنا بر قاعده گذشت و متعلق مرنج نیز محذوف حاصل معنی آنکه اے حکیم بران خواجه آستین هاے در مرنج وقتی که بینی خواجه که از خویشتن برتر است و در بعض نسخ بهر حال از عقل و از خویش بر و درین صورت بهر حال بمعنے هیچ وقت و صله مرنج و موصوف از عقل و از خویش بر محذوف بود اے بر کسے که از عقل و از خویش اسے از انانیت و معنے برّ است۔

مگو تا بگویند شکرت هزار ‖ چو خود گفتی از کس توقع مدار

مگو بصیغه نهی و بعد از کلمه تا عبارت به یقین ندانی محذوف و بگویند بصیغه مثبت و مفعول مگو و معطوف علیه بگویند هر دو محذوف و چو خود گفتی شرط و معطوف آن محذوف و از کس توقع مدار جزا و علت آن محذوف پس حاصل معنی این باشد که حرف حکمت مگو تا به یقین ندانی که طالبان و شنوندگان بارادت صادق خواهند شنود و ترا شکر بسیار خواهند گفت و اگر خود بخود گفتی و ایشان تکلیف آن نکرده اند پس توقع شکر مدار که منت تو بر ایشان نیست چون از مصرع اول معلوم شد که حرفی که قابل هزار شکر گفتن باشد نباید گفتن لازم مے آید که این قسم حرف سا در خواست خواهند کرد و لیس گفتن این قسم حرف به تکلیف مردم باشد در مصرع دوم چو خود گفتی گفته است بے تکلیف مردم۔

حکایت

گدای شنیدی که در تنگنای ‖ نهادش عمر پای بر پشت پای

ندانست درویش بیچاره کوست ‖ که رنجیده دشمن نداند ز دوست

برآشفت بر وی که کوری مگر ‖ بدو گفت سالار عادل عمر

نه کورم ولیکن خطا رفت کار ‖ ندانستم از من گنه در گذار

در بعض نسخ تنگ جاے بجیم تازے و بجاے عمر لفظ شهے بیاے تنکیر و بجاے رنجیده آزرده و بجای سالار عادل عمر شاه مبارک اثر و منشاء این تعصب باشد در قول او کو مرجع ضمیر

همان عمرؓ و قول او خطا رفت کار بحذف حرف ظرف و مضاف الیه کار رای در کار من۔

چه منصف بزرگان دین بوده اند ‌ ‌ که بازیردستان چنین بوده اند
فروتن بود هوشمند گزین ‌ ‌ نهد شاخ پرمیوه سر بر زمین

کلمهٔ چه برای معنی بسیار یا استعجاب و چنین اشاره بحضرت عمرؓ است چنانچه آن حضرت ازان گدا عذر خواست فروتن متواضع و فروتر تحریف انیست۔

بنازند فردا تواضع کنان ‌ ‌ نگون از خجالت سر گردنان

در بعض نسخ سر سرکشان و بهر تقدیر این مصرع معطوف ست بر مصرع اول و حرف رابطه محذوف و معنی بیت آنکه ناز کنند روز قیامت فروتنان و نگون باشد از خجالت سر متکبران۔

اگر می‌ترسی از روز شمار ‌ ‌ ازان کز تو ترسد خطا درگذار
مکن چیره بر زیردستان ستم ‌ ‌ که دستیست بالای دست تو هم

یعنی اگر می‌ترسی تو از عذاب خدا در روز شمار که روز جزا و پاداش ست بسبب ارتکاب معاصی پس امروز هر که از تو می‌ترسد بسبب خطای خود تو خطای او را درگذار تا در آن روز باری تعالی خطاهای ترا درگذارد که هل جزاء الاحسان الا الاحسان و قول مکن خیره منادی بحذف حرف ندا است۔

حکایت

یکی خوب کردار خوشخوی بود ‌ ‌ که بدسیرتان را نکوگوی بود
بخوابش کسی دید چون درگذشت ‌ ‌ که باری حکایت کن از سرگذشت
دهانی بخنده چو گل باز کرد ‌ ‌ چو بلبل بصوتی خوش آغاز کرد
نگفتند با من بسختی بسی ‌ ‌ که من سخت نگرفتمی بر کسی

معطوف دید اعنی و گفت محذوف و مصرع دوم بیان مقولهٔ آن و در بعض نسخ بگفتا حکایت کن و بجای قول او سخت نگرفتمی سخت نگرفته ام حاصل معنی آنکه من در زمان حیات خود با کسی سخت نگرفته ام یا نمی‌گرفتم تا بر من سخت نگیرند پس در صورت اول ماضی برای استمرار بود و در صورت ثانی ماضی قریب عن الحال۔

حکایت

چنین یاد دارم که سقای نیل ‌ ‌ نکرد آب بر مصر سالی سبیل

گروهی سوی کوهساران شدند ‌ ‌ بزاری طلبگار باران شدند

قول او سقای نیل کنایه از ابر یا آسمان۔

گرستند از دیده جوی روان ‌ ‌ نیامد مگر گریهٔ آسمان

فاعل فعل گرستند ضمیریست که راجع بطرف اهل مصر ست و جوی روان گریستن کنایه از بسیار گریستن و بین المصر عین عبارت باین هیئت که بعد ازین مردم دیگر محذوف و لفظ گریه در معنی مقدم ست بر نیامد بصیغهٔ مستقبل منفی و حاصل معنی آنکه گرستند بسیار از دیده باین هیئت که بعد ازین از مردم دیگر نیامد مگر از آسمان و میتواند که مصرع دوم معطوف بود بر مصرع اول و نیامد بصیغهٔ ماضی منفی و از آسمان متعلق بآن و احتمال دارد که مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و نیاید مثبت و کلمهٔ مگر برای تشکیک بود ای گریستند بسیار از برای آنکه شاید آسمان بر حال ایشان رحمت آرد و باران ببارد و در عامهٔ نسخ گرستند و از گریه پس قول او از گریه معطوف بر گرستند و رابطه محذوف و مصرع دوم معطوف بر آن و نیامد بصیغهٔ ماضی منفی و لفظ مگر در معنی مقدم بر نیامد باشد در جمیع صورت مستثنی منقطع ست و حاصل معنی آنکه گرستند و از گریهٔ ایشان جوی روان شد و مگر از آسمان گریه نیامد و آنچه بعض محققین نوشته که گریستن محض لازم ست پس هرگاه مفعول بعد از وی واقع شود مثل خون گریستم یا جوی روان گریستم تاویلی میخواهد بخاطر خیان میرسد که بصیغهٔ مفعول مطلق محذوف باشد یعنی گریستم گریستن که همه اش خون ست و گریستند گریستنی که جوی روان بود و میتوان گفت که گریستن درین موقع بمعنی از دیده روان کردن باشد پس مجاز بود که ذکر خاص در محل عام باشد چنانکه کشتن در محل آزار دادن است انتهی کلامه مناسب مقام نیست و نیز اینکه گفته هرگاه مفعولی بعد او واقع شود صفت مفعول مطلق محذوف باشد محل نظر ست زیرا که در صفت نحوی حمل مواطات شرط ست و در گریستن که خون ست نیست و همچنین در جوی روان

بذوالنون خبر برد از ایشان کسی ‌ ‌ که بر خلق رنج ست و سختی بسی

در بعض نسخ بذوالنون کسی داد از ایشان خبر که رنج ست بر خلق بیحد و مر و بهر تقدیر مصرع دوم بیان خبر ست۔

فروماندگان را دعایی بکن ‌ ‌ که مقبول را رد نباشد سخن
شنیدم که ذوالنون بمدین گریخت ‌ ‌ بسی بر نیامد که باران بریخت

خبر شد بدین پس ز روز بیست   که ابر سیه دل بر ایشان گریست
سبک عزم باز آمدن کرد پیر   که پر شد ز سیل فراوان غدیر
بپرسید ازو عارفی در نهفت   چه حکمت درین رفتنت بود گفت
شنیدم که بر مرغ و مور و ددان   شود تنگ روزی بفعل بدان
درین کشور اندیشه کردم بسی   پریشان تر از خود ندیدم کسی
برفتم مبادا که از شر من   به بندد در خیر در انجمن

حاصل معنی بیت اول آنکه این مردم که در کار خود فرو مانده اند دعای ترا مستجاب میدانند برای انجاح مرام و قضای حاجت ایشان دعای بکن که تو مقبول جناب الهی و سخن مقبول رد نمیباشد. و قول او ز سیل فراوان در بعض نسخ ز سیلاب باران و در بعض دیگر ز سیل بهاران و این غلط نساخ است و قول او پریشان تر از خود اے بدتر از خود و به بندد بمعنی بسته شود زیرا که باب بستن لازم و متعدی هر دو آمده —

مهی بایدت لطف کن بر کهان   ندیدند از خود بتر در جهان

در بعض نسخ با کهان و درین صورت لطف بمعنی احسان خواهد بود زیرا که در فارسی صلهٔ احسان با می آید چنانچه در عربی الی و اگر بمعنی مهربانی باشد صلهٔ آن بر چنانچه در عربی لام و مهر تقدیر معطوف لطف کن بقرینه مصرع ثانی و معطوف علیه نه بقرینه مصرع اول محذوف ست و حاصل معنی آنکه لطف کن بر کهتران و خویشتن را از همه کهتر بدان چرا که مهتران لطف میکرده اند بر کهتران و از خود بدتر ندیده اند کسی را در جهان —

تو آنگه شوی پیش مردم عزیز   که مر خویشتن را نگیری به چیز

قول او مر خویشتن را نگیری بچیز اے خویشتن را وقعتی ندهی و شخص ناکاره انگاری —

بزرگی که خود را از خردان شمرد   بدنیا و عقبی بزرگی ببرد
ازین خاندان بنده پاک شد   که در پای کمتر کسی خاک شد

در بعض نسخ بخردی شمرد بجای شمرد و بیای تنکیر ای برابر کوچکی و در بعضی دیگر بچیزی شمرد ای نپنداشت که من هیچ چیز و لاشی ام و اگر بمعنی شی باشد پس شمرد بصیغهٔ نفی خواهد بود و ظاهر اند مصرع دوم تحریف ست و صحیح ز دنیا به عقبی بزرگی ببرد بصیغهٔ اثبات —

الا ای که بر خاک ما بگذری   بخاک عزیزان که یاد آوری

که گر خاک شد سعدی او را چه غم   که در زندگی خاک بود است هم

خاک در مصرع اول ز بیت اول کنایه از تربت و در بیت دوم کنایه از مرده و مصرع دوم از بیت اول مصدر بیای قسمیه و متعلق یاد آوری اعنی بفاتحه خیر و معطوف آن اعنی و بگوئی هر دو محذوف و بیت دوم بیان مقولهٔ آن و حاصل معنی آنکه سوگند خاک عزیزان که بفاتحهٔ خیر یاد آوری و بگوئی که گر خاک شد تا آخر و بعض محققین نوشته که تقدیر فاتحه هرگز از کلام شیخ معلوم نمیشود پس صحیح آنست که مفعول یاد آوری مضمون ابیات آینده باشد و حاصل معنی آنکه ای که بر خاک ما بگذری قسم بخاک عزیزان که یاد میکنی این معنی را که سعدی خاک شد از ان غم نیست که پیش از خاک شدن هم خاک بوده و چون این باب در تواضع بود شیخ در میان احوال خود را هم نقل کرده انتهی کلامه بر متامل پوشیده نیست که بای قسمیه دلالت واضحه دارد بر تقدیر فاتحه و بر تقدیر که مفعول یاد آوری مضمون ابیات آینده باشد هیچ فائده بران مترتب نمیشود —

به بیچارگی تن فرا خاک داد   وگر گرد عالم برآمد چو باد

فرا قائم مقام بای صله و دگر ترجمهٔ ان وصلیه ست —

بسی بر نیاید که خاکت کند   دگر بار بادت بعالم برد

بنا بر نسخه ماخوذ قافیه معیوب میشود و صحیح خاکش خورد و بادش برد و در بصورت شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف تن باشد و حاصل معنی آنکه مدت بسیار نخواهد گذشت که تن او را خاک بخورد و ذلیل خود گرداند و بعد از ان باد او را بعالم آواره سازد —

نگر تا گلستان معنی شگفت   برو هیچ بلبل چنین خوش نگفت

مرجع ضمیر او گلستان معنی و چنین اشاره بسعدی و در بعض نسخ مرا تا گلستان معنی و این غلط نساخ ست —

عجب گر بمیرد چنین بلبلی   که بر استخوانش نروید گلی

گر بمیرد چنین بلبلی شرط و جزای این محذوف شنا بر قاعده که گذشت و در لفظ عجب تعقید لفظی ست و موقعش پیش از کاف و نروید بصیغهٔ منفی و استخوان کنایه از خاک از عالم ذکر حال و ارادهٔ محل و حاصل معنی آنکه اگر بمیرد چنین بلبلی عجب که بر خاک او نروید گلی —

باب پنجم در رضا

شبی زیت فکرت همی سوختم   چراغ بلاغت برافروختم

پراگنده گوی حدیثم شنید | جز احسنت گفتن طریقی ندید
هم از خبث نوعی در و درج کرد | که ناچار فریاد خیزد ز درد

نوع مبین بفتح یا داز بیانیه دخبث مبین بکسر با مقدم بر نوع دکاف تعلیلیه وزا سببیه ومرد عبارت از مطلق شنونده و مثبو اند که تحریف بود وصحیح درد و آن کنایه از حسد ومتعلق فریاد خیزد محذوف وحاصل معنے آنکه هم احسنت گفت وهم نوع از خبث در وی درج کرد از برای آنکه حاسد بود وحاسد ناچارست که بسبب حسد فریاد بر خیزد از وی و مقصد در چنین حرکت نا ملائم گردد۔

که فکرش بلیغ ست ورایش بلند | درین شیوهٔ زهد و طامات وپند
نه در خشت وگوپال وگرز گران | که این شیوه ختم ست بر دیگران
نداند که ما را سر جنگ نیست | وگرنه مجال سخن تنگ نیست
توانم که تیغ زبان برکشم | جهان سخن را قلم درکشم
بیا تا درین شیوه چالش کنیم | سر خصم را سنگ بالش کنیم

تا آخر داستان بیان مجموع احسنت وخبث ومبین المصرعین بیت اول کلمهٔ استدراک محذوف ودرین شیوه اشاره بشیوه زهد وغیره ودر بعض نسخ دلی ودره زهد تا آخر داین واضح تر است بیت دوم معطوف بر دره زهد ومضاف خشت اعنی لفظ شیوه محذوف ودیگران عبارت از مورخان مثل حکیم اسدی وحکیم فردوسی وشیخ نظامی وقول او نه اند که تا آخر فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف پراگنده گوی ست وتیغ سخن باضافت مشبه به بمشبه ودر بعض نسخ تیغ زبان وهمین بهتر ودرین شیوه اشارت بگفتن رزمیه۔

حکایت

سعادت به بخشایش داورست | نه در چنگ وبازوی زور آورست
چو دولت نه بخشد سپهر بلند | نیاید بمردانگی در کمند

نیاید ونه بخشد بصیغهٔ مستقبل منفی وحاصل معنے آنکه سپهر که صاحب دولت ست اگر کسے را از دولت خود نه بخشد وآن کس خواهد که بزور مردانگی دولت را از دور کمند خود آورد این نمی تواند شد۔

ز سختی رسید از ضعیفی ممور | نه شیران بسرپنجه خوردند زور

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول وبا برای استفهام وچون ذکر فعل اهم بود لهذا مفعول به فعل خوردند اعنی روزی را حذف کرده وزور معطوف بر سرپنجه است وحاصل معنے آنکه نه شیران باستعانت سرپنجه وزور خود روزی خوردند واحتمال ضعیف ست که خوردند بمعنے معاش کرده باشد واین مجاز ست۔

چو نتوان بر افلاک دست آختن | ضرورست باگردشش ساختن
گرت زندگانی نبشت ست دیر | نه مارت گزاید نه شمشیر وشیر
وگر در حیاتت نماند ست بهر | چنانت کشد نوشدارو که زهر

افلاک جمع فلک واینجا بجای مفرد استعمال یافته ودر نسخ معتبر تیغ آختن وحاصل معنی آنکه چون ممکن نیست بر آسمان تیغ کشیدن پس ناچارست تا آخر وقول او گزاید بمعنے بگزد ونوشدارو عبارت از زهر مهره است۔

چو رستم چه پایان روزی بخورد | شغاد از نهادش برآورد گرد

این بیت متعلق ست بچنانت کشد وکلمه چه برای تشبیه ووجه تشبیه دشمن شدن دوست وبعد از کاف حرف شرط محذوف وحاصل معنے آنکه اگر از حیات تو بقیه نمانده باشد از دوست عمل دشمن آید ونوشدارو کار زهر کند چنانکه رستم که چون پیمانه عمرش پر شد برادرش شغاد از نهادش گرد برآورد ودر عامهٔ نسخ که رستم چه پایان تا آخر مصدر بکاف ودرینصورت پیش از وی لفظ چنان محذوف باشد وتمام مصرع اول بیان ودر بعض دیگر نه رستم مصدر بنون نفی ودرین صورت کلمهٔ نه متعلق بمصرع دوم باشد بطریق استفهام انکاری وبهر تقدیر در بعض نسخ که این بیت بعد از بیت گرت زندگانی تا آخر واقع شده سهو نساخ ست۔

ازین [illegible] عجب تر حکایت شنو | که بی بخت کوشش نیرزد دو جو

در عامهٔ نسخ این [illegible] در آخر حکایت آینده است ومشار الیه این مضمون حکایت گذشته وبیان حکایت [illegible] حکایت آینده ومصرع ثانی معترضه وکاف بمعنے بهر که عبارت اول موصوف [illegible] [illegible] الله وکوشش مبتدای ثانی ونیرزد دو جو خبر آن واین جمله خبر مبتدای اول ست [illegible] آنکه اگر بخت مساعد نباشد کوشش کوشنده بوسه نیرزد ودر بعض دیگر این [illegible] نیرزد دو جو ودرین صورت روزی معطوف [illegible] باشد [illegible] ازسهو نساخ قلم انداز شده وحاصل معنی آنکه بی بخت

و بی زوری ست او بدو چه ے ارزد۔

حکایت همدرین معنی

مرا در سپاهان یکی یار بود — که جنگ آور و شوخ و عیار بود
مدامش بخون دست و خنجر خضاب — بر آتش دل از خصم ازو چون کباب

خضاب بالکسر رنگ کردن و درینجا بمعنی رنگین و این مجاز یا بالحذف ست۔

ندیدم ز روزی که ترکش ببست — ز پولاد پیکانش آتش نجست
دلاور به سرپنجهٔ گاو زور — ز هولش بشیران در افتاده شور

مفعول ندیدم مصرع ثانی و کلمهٔ ز در اول بمعنی در و در دوم انتزاعیه و ببست بصیغهٔ اثبات و نجست نفی و حاصل معنی آنکه ندیدم در روزی که او ترکش لبسته باشد در آن روز آتش از پولاد پیکانش نجسته باشد و میتوان گفت که موقع این کاف پیش از روزی ست که از جهت تعقید لفظی بعد از وی واقع شده و مصرع دوم که منفی ست معطوف بر ترکش نه ببست که مثبت ست پس حاصل معنی آن باشد که ندیدم این که روزی ترکش ببسته باشد و آتش از پیکان او نجسته باشد و همین توجیه می توان کرد و در صورتی که ز روزی مصدر بزا باشد و زا بمعنی در چنانکه گذشت و بر تقدیری که ترکش ببست بیان روزی باشد و ندیدم بصیغهٔ متکلم مع الغیر لفظ در آن بعد از ترکش ببست محذوف باشد و مصرع دوم معطوف به ترکش ببست پس حاصل معنی آن بود که ندیدم آن روز را که در آن ترکش لبسته باشد و آتش از پیکان او نجسته باشد و در بعض نسخ ندیدم کاز نوک مصدر بکاف و در نسخ معتبره ندیدمش روزی و ز پیکان پولادش و نه ببست و نجست هر دو بصیغهٔ منفی و درینصورت مفعول ندیدم شین ضمیر متصل منصوب و مصرع ثانی معطوف بر ترکش نه ببست باشد و حاصل معنی آنکه ندیدم او را و در هیچ روزی که او ترکش نه بسته باشد و آتش از پیکان فولادش نجسته باشد و میتواند که ببست بصیغهٔ اثبات بود و بعض محققین نوشته که چون واو برای جمع است نفی ندیدم بر ترکش بستن و آتش نجستن خواهد بود پس حاصل معنی آن باشد که ترکش بستن و آتش نجستن را هیچ روزی باهم و یکجا ندیدم پس حاصل شد که آتش جستن یا ترکش بستن یا ترکش بستن یا آتش جستن او را روزی دیدم و این مدعا نیست زیرا که مدعا آنست که ترکش بستن او بی جستن آتش از پیکان کاری نبود انتهی کلامه این توجیه بر تقدیریست کاز نفی شی ثبوت ضد آن لازم آید و آن لازم نیست و نیز مستفاد میشود که در کلام نحویان که واو برای

جمع است بمعنی اتحاد و معیت فهمیده چنانچه قول و هیچ روزی باهم و یکجا ندیدم دلالت دارد بران و این از عدم اعتنا بود۔

بدعوی چنان ناوک انداختی — که عمدا بهر یک یک انداختی

مصرع دوم بیان چنان و مضاف الیه لفظ هر یعنی ناوک محذوف و حاصل معنی آنکه بقصد هر ناوک پیکان کان تن را می انداخت۔ عمد بالفتح در صراح بمعنی آهنگ کردن ضد خطا۔ و در بعض نسخ عمدا بهر یک یک و در بعض دیگر که عذرا و وتن با یک۔ و عذرا بالفتح و عین مهمله و ذال معجمه و رای مهمله بالف کشیده بمعنی آشکارا نوشته اند و ظاهر تحریف همان عمد ست۔

چنان خار در گل ندیدم که رفت — که پیکان او در سپرهای زفت

در گل متعلق رفت و مصرع دوم بیان چنان و حاصل معنی آنکه هیچ خاری را ندیدم که در گل رفته باشد چنانکه نوک پیکان او در سپرهای زفت میرفت۔ زفت بالفتح گنده و ستبر۔

نزد ناوکی جنگجوی نخست — که خود و سرش را نه درهم شکست

ناوکی و جنگجوی هر دو بیای تنکیر و فاعل فعل نزد ضمیری که راجع بطرف جوان ست و صله نزد یعنی لفظ بر محذوف و مصرع دوم صفت ناوکی و حاصل معنی آنکه آن جوان بمرتبه قادر انداز بود که هیچ ناوکی بر هیچ جنگجوی نزد که در نوبت اول خود و سرش را درهم نه شکست لیکن درین صورت بنای قافیه باختلاف حذو میشود که از عیوب ملقبه است و ارباب صناعت آنرا اقوا گویند و معهذا ربط لفظ نخست و نه با لفظ نزد چنان میشود و نه با لفظ شکست پس صحیح آنچه در بعض نسخ یعنی بدشمن بینداخت گرزی زدست تا آخر و در بعض دیگر نزد تارک جنگجوی بخشت که خود و سرش را نه درهم سرشت۔ و درینصورت این معنی باشد نزد نیز جنگجوی را به نیزه که خود و سرش را درهم نیامیخت و چون از تکرار نفی معنی اثبات بهم میرسد پس حاصل معنی این باشد که بر سر هر جنگجوی که نیزه نزد خود و سرش را درهم سرشت و اغلب که این بیت الحاقی ست و صورت صحت ندارد چرا که درهم سرشتن کار گرز است و گذشتن کار نیزه و نیزه با خود و سر کار ندارد و بر تقدیر دوم محاوره گرز زدن ست نه گرز انداختن و بر تقدیر اول شکستن زنیر نیست بلکه دوختن ست۔

چو گنجشک روز ملخ در نبرد — بکشتن چه گنجشک پیشش چه مرد
گرش بر فریدون بدی تاختن — امانش ندادی به تیغ آختن

مضاف نبرد اعنی لفظ ارزو مشبہ چو گنجشک اعنی آن یار سپاہانی و بعد از در نبرد رابطہ محذوف از جہت قیام قرینہ و مصرع دوم اضرابیہ بتقدیر لفظ بلکہ و حاصل معنے آنکہ آن یار سپاہانی در روز نبرد چنان صاحب جرات بود کہ گنجشک روز ظہور ملخ بلکہ در وقت کشتن پیش او گنجشک و مرد حکم مساوات داشت و در عامہ نسخ چو گنجشک بودے بہ پیش چہ مرد۔

پلنگافگنش از زور سرپنجہ زیر	فرو برد چنگال در مغز شیر

چنگال در مغز شیر فرو بردن کنایہ از کمال زور و شجاعت و مصرع دوم علت زیر بودن پلنگان از زور سرپنجۂ او و حاصل معنی آنکہ پلنگان از زور سرپنجہ اش مغلوب و زبون بودند از برائے آنکہ بحدے زور آور بود کہ ہرگاہ بر سر شیرے زور میکرد استخوان او را شکستہ چنگال بمغز او فرو می برد و ے تواند کہ بین المصرعین کلمۂ اضراب محذوف بود و حاصل معنے این باشد کہ پلنگان از زور سرپنجہ اش زیر و زبون بودند بلکہ بحدے زور آور بود کہ فرو برد تا آخر۔

گرفتی کمر بند زور آزمائے	وگر کوہ بودی بکندی ز جائے

در بعض نسخ بجائے زور آزمای جنگ آزمائے و حاصل معنی مصرع دوم آنکہ و اگر آن جنگ آزمائے در قوت و پایداری مثل کوہ بودی آنرا از جائے بر کندے۔

زرہ پوش را چون تبرزین زدے	گذر کردی از مرد و زین بر زدی

تبرزین نوعی از تبر کہ سپاہیان۔ پہلوے زین بندند و فاعل فعل گذر کردی ضمیرے کہ راجع بطرف تبرزین ست و لفظ مرد وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ و حاصل معنے آنکہ تبرزین از بدن آن زرہ پوش در گذشتہ بزین اسپ میرسید و آنرا دو نیم مے کرد۔

نہ در مردی او را نہ در مردمے	دوم در جہان کس شنید آدمی

در بعض نسخ بدید آدمی بصیغۂ اثبات و بہر تقدیر قافیۂ مردم و آدم صحیح نے توانست شد لیکن چون حرف وصل بعد از روی در آمدہ روی را متحرک گردانید صحیح شد و در بعض دیگر بدیدہ بہ بیند بچشم آدمے و این سقیم ست۔

مرا یکدم از دست نگذاشتے	کہ با راست طبعان سری داشتی

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و معطوف آن اعنی و مرا است طبع می پنداشت محذوف۔

سفر ناگہم زان زمین در ربود	کہ بیشم دران بقعہ روزی نبود

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و بیش بموحدہ و میم ضمیر در معنے مضاف الیہ روزی است

کہ از وے قطع شدہ با لفظ بیش ملحق گشتہ و حاصل معنے آنکہ زیادہ از روزے کہ در ان بقعہ خوردم روزی مقدر نبود و میتواند کہ بیش بجائے فارسی بمعنے زبان آیندہ باشد۔

قضا نقل کرد از عراقم بشام	خوش آمد دران خاک پاکم مقام
وگر بر شد از شام پیمانہ ام	کشید آرزو مندے خانہ ام
قضا را چنان اتفاق اوفتاد	کہ بازم گذر در عراق اوفتاد
شبے سر فرو برد اندیشہ ام	بدل بر گذشت آن ہنر پیشہ ام
نمک ریش دیرینہ ام تازہ کرد	کہ بودم نمک خوردہ از دست مرد
بدیدار وی زی سپاہان شدم	بمہرش طلبگار و خواہان شدم

نقل در صراح از جائے بجائے بردن درین صورت فاعل فعل نقل کرد قضا باشد و میم ضمیر متصل منصوب بر نقل کرد و مصرع دوم معطوف بر آنست یعنی قضا بردن کرد مرا از عراق بسوے شام خوش آمد مرا دران خاکپاک مقام کردن و قول او بچندین مقیم در نسخ معتبرہ چندے ببودم مقیم و بجائے دگر بر شد چو بر گشت و بجائے شبے سر فرو برد اندیشہ ام سر فرو شد باندیشہ ام و بجائے بدیدار وے بجویائیش۔

جوان دیدم از گردش دہر پیر	خدنگش کمان ارغوانش زریر

مصرع دوم معطوف بر لفظ پیر و درین اشارت ست بآنکہ قامت او کہ مستقیم بود مثل تیر معنی دیدم چون کمان و رخسارش کہ در سرخی مثل ارغوان بود زرد دیدم چون اسپرک۔

چو کوہ سفیدش سر از برف موی	روان آبش از چوی پیری بروی
فلک دست قوت برو یافتہ	سر دست مردیش بر تافتہ
بکردہ گیتی غرور از سرش	سر ناتوانے بزانو برش
بدو گفتم اے سرور شیر گیر	چہ فرسود کردت چو روباہ پیر
بخندید کز جنگ روز تتر	بدر کردم آن جنگجوئے ز سر
زمین دیدم از نیزہ چون نیستان	گرفتہ علمہا چو آتش دران

برف موے باضافت مشبہ بہ بمشبہ و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول۔ و در بعض نسخ از برف پیرے و در بعض دیگر از ضعف پیری و بہر تقدیر مصداق رفتن یا دیدن آب بر روے معلوم نیست فظاہرا عبارت از موے ریش ست کہ بسبب طول او را دان گفتہ حاصل معنی آنکہ سرش

از موی سفید مانند کوه سفید بود و روان بود او را از برف پیری آب بر روی دیگچای چه فرسوده گرد د چه فرسوده گفتی د بجلے گرفته چو آتش علمها دران گرفته علمها چو آتش دران ـ

برانگیختم گرد هیجا چو دود	چو دولت نباشد تهور چه سود
من آنم که چون حمله آوردمے	برمح از کف انگشترے بردمے
ولے چون نکرد اخترم یاوری	گرفتند گردم چو انگشترے
غنیمت شمردم طریق گریز	که نادان کند با قضا پنجه تیز
چه یاری کند مغفر و جوشنم	چو یاری نکرد اختر روشنم
کلید ظفر چون نباشد بدست	ببازو در فتح نتوان شکست
گروهے پلنگ افگن پیل زور	در آهن سر مرد و سم ستور

متعلق برانگیختم و بین المصرعین کلمهٔ استدراک هر دو محذوف و وجه تشبیه گرد به دود در لون و برانگیختن هر دو محتمل و حاصل معنے آنکه برانگیختم گرد هیجا را از تهور و بیباکی خود چنانچه دود را بر می انگیزند لیکن چون دولت که عبارت از فتح و نصرت ست نصیب نبوده اینهمه تهور و بیباکی هیچ فائده نکرد و قول او نتوان شکست ای نتوان شکستن ـ

همانــدم که دیدیم گرد سپاه	زره جامه کردیم و مغفر کلاه
چو ابر اسپ تازی برانگیختیم	چو باران بلارک فرو ریختیم
دو لشکر بهم بر زدند از کمین	تو گفتے زدند آسمان بر زمین
ز باریدن تیر همچون تگرگ	بهر گوشه برخاست طوفان مرگ

اے زره را بجاے جامه در بر کردیم و مغفر را بجاے کلاه بر سر گذاشتیم و مسلح شده آماده جنگ گشتیم و قول او چو ابر اسپ تازی برانگیختیم تشبیه است با ابر از جهت سرعت و خوش خرامے او و معهذا لفظ ابر یا باران بسیار مناسب و در بعض نسخ که بر اسپ مصدر بکلمهٔ بر که ترجمهٔ علے ست واقع شده غلط نساخ چراکه درینصورت مفعول برانگیختیم پیدا نمی شود ـ

بصید هزبران پرخاش ساز	کمند اژدهاے دهن کرده باز

با تعلیلیه و صید بمعنی مصدری و کمند مبتدا و اژدهای موصوف و دهن کرده باز صفت و بینهما رابطه محذوف و این مجموع خبر مبتدا است و حاصل معنے آنکه براے صید کردن هزبران پرخاش ساز که کنایه از مبارزان ست کمند اژدهاے بود چنین و چنین ـ

زمین آسمان شد ز گرد کبود	چو انجم درو برق شمشیر و خود

زمین مبتدا و آسمان شد خبر و از سببیه و گرد بحذف مضاف و کبود صفت گرد و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و برق معطوف بر انجم و شمشیر و خود بلف و نشر غیر مرتب و حاصل معنے آنکه زمین از برخاستن گرد کبود مثل آسمان شده بود و شمشیر و خود دلاوران یا شعاع آن درمیان آسمان مثل انجم و برق مے نمود و بعض محققین میفرمایند که این توجیه غلط ست چراکه در مصرع اول زمین را با آسمان تشبیه داده بسبب کبودی و سیاهی گرد نه ابر گفته درینصورت برق را بمعنے حقیقی خود گرفتن صحیح نباشد پس برق و شمشیر و خود باضافت کنایه از لمعان هر دو بود یعنی زمین آسمان بود و لمعان شمشیر و خود انجم انتهی کلامه پس زمین آسمان شد تشبیه موکد بود اما قول او نه ابر گفته محل نظر ست چه از و مستفاد مے شود که برق لازم ابر ست بدون آن نمی باشد و این کلیه غیر مسلم و آنچه بعد ازین نوشته که شعرا هر جا برق باشد از لوازم او ابر آرند و بر عکس و با آسمان آوردن برق مخالف طریق شعرا است انتهی ازین تقریر ظاهر مے شود که معنے حقیقی و مجازی او را درین دخل نیست بهر اسے مناسبت لفظ کفایت میکند پس توجیه او نیز غلط باشد چه هر چند از برق معنے حقیقی او نگرفته لیکن لفظ برق بدون ابر مستعمل شده فافهم و تامل ـ

سواران دشمن چو دریافتیم	پیاده سپر در سپر بافتیم
چه زور آورد پنجهٔ جهد مرد	چو بازوی توفیق یاری نکرد

معطوف سپر در سپر بافتیم اعنی و متفق شده جنگ کردیم محذوف و باید دانست که بافتن چند چیز در محل کمال اتفاق باهم مستعمل میشود مثلاً بند یا بند قبا بافته و پر در پر هم بافته و ازین قبیل ست سپر در سپر بافته و در بعض نسخ چو دولت نه بد روی بر تافتیم و درینصورت پیش از لفظ نه بد که مخفف نه بود بصیغهٔ ماضی منفی ست لفظ نصیب یا هر چه بدان معنے بود محذوف باشد و اغلب که این مخفف محاورهٔ شیخ نیست و صحیح به تیر و سنان موی بشگافتیم ؛ چو دولت نشد روی بر تافتیم ؛ نشد بصیغهٔ اثبات بمعنی برفت و بهر تقدیر دولت عبارت از اقبال ست ـ

نه شمشیر کین آوران کند بود	که کین آوری ز اختر تند بود
کس از لشکر ما ز هیجا برون	نیامد جز آغشته خفتان بخون

در بعض نسخ زور آوران و در بعض دیگر جنگ آوران و در بعض دیگر کند آوران بضم کاف فارسی بمعنی مبارزان و بهر تقدیر مصرع دوم بر سبیل اضراب ست بتقدیر لفظ بلکه و علت آن محذوف

وحاصل معنی آنکه بلکه اختر شوم در کمینه ایشان بود که سعی و تردد شان پیش نرفت و فائده بران مترتب نشد۔

بنامردی از هم بدادیم پشت
چو طالع زما روی بر پیچ بود
چو ماهی که در خشکی افتد بشست
سپر پیش تیر قضا هیچ بود

قطع نظر از عیب قافیه از هم بدادیم پشت ظاهرا در فارسی صحیح نباشد چرا که پشت دادن گریختن است از دشمن درین صورت لفظ از هم هیچ معنی ندارد و صحیح از هم بدادیم دست چو ماهی که با جوشن افتد بشست پس حاصل معنی این باشد که دست یکدیگر را گذاشتیم باراده گریختن و جان بسلامت بردن باآنکه جوشن در بر داشتیم و مانند ماهی که با وجود جوشن بشست افتد و تدارک آن نتواند کرد۔

کسان را نشد ناوک اندر حریر
که گفتی بدوزند سندان به تیر
چو صد دانه مجموع در خوشه
فتادیم هر دانه در گوشه

کلمه را مفید معنی اضافت وناوک مبتدای مضاف الیه موصوف و مصرع دوم صفت آن ونشد خبر مبتدا واندر حریر مفعول فیه آن وحاصل معنی آنکه ناوک کسانیکه می گفتی تو که ایشان سندان را به تیر سے می دوزند نرفت در حریر و در بعض نسخ که گفتند دوزیم سندان اے میگفتند ایشان که بدوزیم سندان را و در عامه نسخ که گفتیم بصیغه متکلم واحد و در آخر این حکایت بیت ازین بوالعجب ست که گذشت۔

حکایت

یکے آهنین پنجه در اردبیل
همی بگذرانید بیلک ز بیل
نمد پوشی آمد بجنگش فراز
جوانی جهان سوز پیکار ساز
پر خاش جستن چو بهرام گور
بکندی بکتفش بر از خام گور
چو دید اردبیلی نمد پاره پوش
کمان در زه آورد و زه را بگوش
به پنجاه تیرش خدنگش نبرد
که یک چوبه بیرون نرفته از نمد

مصرع اول از بیت چهارم شرط و مصرع دوم جزا و بیت پنجم معطوف بران و فاعل ... و در ... دیز دار اردبیلی۔ ونمد پاره پوش مفعول آن و شین ضمیر متصل منصوب راجع بدان ... دا ... و پنجاه عبارت از مطلق عدد کثیر و ... مقام ... و حالیه ... و ضمه ... و ضمه نحو

مضمر ست از تیر وحاصل معنی هر دو بیت اخیر آنکه چون دید اردبیلی نمد پاره پوش را پس کمان خود را در زه آورد و زه را نزدیک گوش و تیرهای بسیار بر و بزد و حال آنکه تیر از نمد وے برون نرفت و اگر قول او کمان در زه آورده بها بعد الدال بود درین صورت مصرع اول از بیت اول بدستور شرط و مصرع اول از بیت دوم جزا و مصرع دوم از بیت اول حال از ضمیر نزد که راجع بسوی اردبیلی ست و اگر های آورده بمعنی واو عطف باشد درین صورت مآل هر دو نسخه واحد خواهد بود و آنچه بعض محققین نوشته که ظاهرا این کاف بیان پنجاه تیر خدنگ ست و لفظ از ان بعد از یک چوبه محذوف یعنی پنجاه تیر خدنگ زد چه طور پنجاه تیر خدنگ که یکے از ان از نمد برون نرفت انتهی کلام مصدر پنجاه تیر هیچ ابهامے نیست که این کاف برای بیان آن باشد و قول او چه طور پنجاه تیر تا آخر عبارتیست که از عوام صادر نشود تا به بلغا چه رسد و قول او لفظ از ان بعد از یک چوبه محذوف مخالف ما تقریر او ست که لفظ از محذوف نمی شود۔

درآمد نمد پوش چون سام گرد
بخم کمندش درآورد و برد

در بعض نسخ دلاور درآمد چو دستان گرد درین صورت دلاور عبارت از نمد پوش و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف اردبیلی بود۔

بلشکرگهش برد و در خیمه دست
ببستند و در گردنش بهر زیبا
شب از غیرت و شرمساری نخفت
سحرگه پرستاری از خیمه گفت
تو کاهن بناوک بدوزی و تیر
نمد پوش را چون فتادی اسیر
شنیدم که میگفت و خون میگریست
ندانی که روز اجل کس نه زیست
من آنم که در شیوه طعن و ضرب
برستم در آموزم آئین حرب
چو بازوی بختم قوی حال بود
سطبر ابے پیلم نمد می نمود
کنونم که در پنجه اقبال نیست
نمد پیش تیرم کم از بیل نیست

در خیمه دست تا آخر معطوف بر بلشکرگهش برد و بگردن متعلق به ببست و دست مفعول آن وحاصل معنی آنکه نمد پوش بلشکر گاه بر آورد اردبیلی را و در خیمه خود دست او را بگردنش به بست چنانچه دست دزدان خونی را بر گردن شان بندند و در بعض نسخ بر خیمه و درین صورت خیمه کنایه از چوب خیمه باشد و قول او آئین حرب در بعض آداب حرب و اقبال امالہ اقبال و درینجا کنایه از زور اقبال ست۔

بروز اجل تیر جوشن درد — ز پیراهن بی اجل نگذرد
اگرا تیر و تیغ اجل در قفاست — برهنه ست اگر جوشنش چند لاست

یعنی روزیکه مردن این کس موعود باشد دران روز هر چند این کس جوشن در بر داشته باشد تیر از جوشن میگذرد و کار خود میکند و آنکه اجلش نرسیده اگرچه پیراهن داشته باشد تیر اثران نمی تواند گذشت و آسیبی بدو نمیتواند رسانید و قول او گرا تیر و تیغ اجل در بعض نسخ تیغ و تیر اجل و در بعض دیگر تیر قهر اجل و در بعض تیغ قهر اجل ـ و گرا بمعنی هر کرا است ـ

ورش بخت یاور بود دهر پشت — برهنه نشاید بساطور کشت
نه دانا بسعی اجل جان برد — نه نادان بناساز خوردن بمرد

بیت اول معطوف بر بیت سابق اعنی گرا تیر ـ و مرجع ضمیر شین لفظ گرا و برهنه حال از وی و حاصل معنی آنکه و اگر او را بخت یاور بود و دهر معاون پس دران حال که او برهنه است ممکن نیست که بساطور کشته میشود و میتواند که در مصرع اول اضمار قبل الذکر باشد یعنی و اگر بخت یاور بود و برهنه را تا آخر و در بعض نسخ ورش دهر یاور بود بخت پشت و در بعض دیگر ورش چرخ ـ

حکایت

شبی گردی از درد پهلو نخفت — طبیبی دران ناحیت بود و گفت
ازین دست کو برگ رز می خورد — عجب دارم ار شب بپایان برد
که در سینه پیکان تیر تتار — به از ثقل ماکول ناساز گار
گر افتد بیک لقمه در روده پیچ — همه عمر نادان بر آید بهیچ
قضا را طبیب اندر آن شب بمرد — چهل سال ازان رفت و زنده است کرد

گرد بضم کاف فارسی پهلوان و مراد از بیت سوم علت مضمون مصرع دوم از بیت دوم است و در بعض نسخ بجای ازین دست بدین نوع و بجای ار شب ـ مشب و مصرع دوم از بیت سوم بسی بهتر از قوت ناساز گار و مصرع دوم از بیت پنجم بر آید همه عمر نادان بهیچ و بجای چهل سال ازان رفت و چهل سال بگذشت تا آخر ـ

بسا چاره دانا بسختی بمرد — که بیچاره گوی سلامت ببرد

چاره دانا مبتدا و بسختی متعلق بمرد و بمرد خبر مبتدا و بسا ظرف آن و این جمله بیان جمله محذوف بتقدیر کاف بیانیه و پیش از مصرع دوم جمله محذوف و مصرع دوم مصدر بکاف بیان آن و بیچاره

مبتدای دوم و گوی سلامت ببرد خبر آن و تمام مصرع دوم مع جمله مقدره معطوف بر مصرع اول و حاصل معنی آنکه بسا اوقات چنین اتفاق فتاده که آنکه چاره میدانست بسختی بمرد و چاره اش پیش نرفت و آنکه چاره نمیدانست گوی سلامت ببرد و محتاج چاره گر نشد و میتواند که مصرع دوم معطوف بر چاره دانا و کاف قائم مقام واو عطف و بیرون جمله مدخول بسا بود و احتمال دارد که موقع این کاف بعد از چاره دانا بود که از جهت تعقید لفظی در صدر مصرع دوم واقع شده و مصرع دوم معطوف بر چاره دانا بهر تقدیر الف چاره دانا زائده است از عالم الف درویشا و سلطانیا و مؤید این تقریر ست که در بعض نسخ چنین واقع شده بسا چاره دان کو بسختی بمرد و درین صورت پیش از مصرع دوم لفظ بسا محذوف و موقع کاف بعد از لفظ بیچاره بود که از جهت تعقید لفظی مقدم بران آورده یعنی بسا چاره دان که او بسختی بمرد و بسا بیچاره که او گوی سلامت ببرد ـ

حکایت

یکی روستائی سقط شد خرش — علم کرد بر تاک بستان سرش
جهاندیده پیری برو بر گذشت — چنین گفت خندان بناطور دشت
مپندار جان پدر کین حمار — کند دفع چشم بد از کشت زار
کاین دفع چوب از سر و روی خویش — نمیکرد تا ناتوان مرد و ریش

در بعض نسخ شبی روستائی و در بعض دیگر یکی روستا را و درین صورت روستا گه بمعنی دیها ست بمعنی دهقان بود و این مجاز ست در بیت سوم بیان چنین گفت و در نسخه صحیحه همیگفت داز سر و گوش خویش نیاد ست تا ناتوان ـ و در بعض از سر و پشت و در بعض از سر و دوش تا آخر و اینکه در بیت اول تاک بستان آورده و در بیت دوم لفظ دشت پس مراد از تاک بستان صحرا است بود که در تاک زار بوده باشد و در ولایت تاک زارها مخصوص باغات نیست در صحرا مثل کشت جو و گندم نیز بود دگا وخر دفع چشم بد نمی کنند بلکه صورتهای مهیب در کشت زارها سازند برای ترسیدن و رمیدن حیوانات که کشت زار میخورند و آنرا هول گویند درین صورت دفع چشم بد باین معنی خواهد بود که خوردن حیوانات کشت زار را چشم بد و آفت ست واز دیدن چنین صورتها می ترسند و در کشت زار نمی افتند پس نهادن سر مذکور گو یا دفع چشم بد میکرد و کمیابی دهقان مذکور و ناطور دشت نظر بر دهقا نیست آن شخص گفته بنظر بر تاک بستان شاید دهقان مذکور باغی داشت که سر خر را علم بر تاک آن باغ نموده بود تا جانوران بگمان زنده نگردند و چون بجهی

دیداو را گفت کذا و کذا بر این تقدیر نا طور دشت گفتن مضائقه ندارد۔

چه داند طبیب از کسی رنج برد … که بیچاره خواهد درین رنج مرد

بنائے قافیه بر برد و مرد و لفظ رنج حاجب و مصرع دوم صفت کسے و داند مبدل تاند مخفف تواند و حاصل معنے آنکه نمی تواند طبیب برنج برون از کسیکه مردن او مقدر باشد درین رنج و در بعض نسخ ازین رنج۔

حکایت

شنیدم که دینارے از مفلسے … بیفتاد و مسکین بجستش بسے
بآخر سر ناامیدی بتافت … یکے دیگرش نا طلب کرده یافت

در بعض نسخ بآخر سر ناامیدی و کسے دیگرش و در بعض هم آخر سر ناامیدی بتافت یلے بر سرش رفت ناجسته یافت۔

به بدبختی و نیک بختی قلم … بگردید و ما همچنان در شکم

و در بعض نسخ بر فتست و ما تا آخر و در بعض دیگر برفت ست و ما بیخبر در شکم و در بعض براندند و ما همچنان در شکم بهر تقدیر مضمون این بیت مطابق ست بمضمون حدیث شریف السعید من سعد فی بطن امه والشقی من شقی فی بطن امه۔

نه روزی بسر پنجگی مے خورند … که سر پنجگان تنگ روزی ترند

سر پنجه توانا و زور آور و فاعل فعل میخورند ضمیرے که راجع بطرف سر پنجگان ست بطریق اضمار قبل الذکر و مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بل۔

حکایت

فرو کوفت پیری پسر را بچوب … بگفت ای پدر بی گناهم مکوب
توان بر تو از جور مردم گریست … ولی چون تو جورم کنی چاره چیست
بداور خروش ای خداوند هوش … نه از دست داور برآرد خروش

قول او چون تو جورم کنی میم ضمیر متصل منصوب و بداور خروش ای پیش داور خروش بکن۔

حکایت

یکے در عجم نام او بختیار … قوی دستگه بود و سرمایه دار
بهوراد آن بقعه زر بود و مال … دگر تنگدستان شوریده حال

یکے در عجم در بعض نسخ بلند اخترے و قول او و گر یعنے غیر او۔ و قول او و چو درویش بیند توانگر نیاد تا آخر ای توانگر را صد ناز و نعمت این بیت مقوله شیخ ست بر سبیل تمثیل۔

زنی جنگ پیوست با شوی خویش … که کس چون تو بدبخت درویش نیست
شبانگه چو رفتش تهیدست پیش … چو زنبور سرخت بجز نیش نیست

جنگ پیوست ای جنگ شروع کرد و بیت دوم بیان جنگ و چو رفتش تهی دست پیش شرط و جزای آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت و زنبور سرخ نوعے ست از زنبور که میگزد و شهد ندارد و در بعض نسخ جز این بیش نیست و در بعض چو زنبور کرخت و ظاهر از زنبور کرخ نیش سخت افتاده باشد لیکن مشهور زنبور کیلے ست شیخ نظامی سے چو زنبور کیلے کشید ند نیش ؛ زمین را بزنبور کردند ریش۔

بیاموز مردے ز همسایگان … که آخر نیم قحبه رایگان
کسان را زر و سیم و ملک ست و رخت … چرا همچو ایشان نه نیک بخت

بین المصرعین از بیت اول دو جمله محذوف ست اعنی و زر بیار و بمن ده و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و اطلاق قحبه بر خود از جهت کمال غصه است۔

برآورد صافی دل صوف پوش … چو طبل از تهیگاه خالی خروش
که من دست قدرت ندارم بهیچ … بسر پنجه دست قضا بر مپیچ

مفعول فعل برآورد خروش۔ و بیت دوم بیان خروش و مضاف الیه سر پنجه اعنی لفظ خود محذوف و درین اشارت ست بآنکه هرگاه در طالع من او بار نوشته باشد و تو طالب اقبال باشے این خواهش تو چنان بود که بسر پنجه خود دست قضا را تاب دهی و این ممکن نیست۔

ندادند در دست من اختیار … که من خویشتن را کنم بختیار

در بعض نسخ که تا من کنم خویش را بختیار۔ و در بعض دیگر بدست کس۔ و درین صورت این معنی باشد که کسے را فاعل مختار نکرده اند در ترتیب آثار نتائج سعے و اگر نه من هم بر خویشتن را بختیار کردمے و حاجت تو برآوردمے۔

حکایت

یکے پیر درویش در خاک کیش … چه خوش گفت با همسر زشت خویش
چو دست قضا زشت رویت سرشت … میندای گلگونه بر روی زشت

که حاصل کند نیک بختی بزور — بسرمه که بینا کند چشم کور
نیاید نکو کارے از بدرگان — محالست دوزندگی از سگان
همه فیلسوفان یونان و روم — نداند کرد انگبین از زقوم
ز وحشی نیاید که مردم شود — بسعی اندرو تربیت گم شود

دربعض نسخ نکو گفت ومیالاے گلگونه از روے زشت بهر تقدیر بیت دوم مقوله گفت ودرین اشارت ست بآنکه گلگونه از زشتی روے تو آلوده خواهد شد امار وے تو بدان گلگون نخواهد شد وقول او که حاصل کند که بینا کند بکاف استفهامیه وعلت قول او محال ست ودوزندگی از سگان یعنی از براے آنکه کار ایشان درندگیست محذوف وقول او نداند کرد مبدل نتاند کرد ودربعض دیگر نیارید از ماره یارستن که هم بدین معنی ست۔

توان پاک کردن ز زنگ آئینه — ولیکن نیاشد ز سنگ آئینه
بکوشش نروید گل از شاخ بید — نه زنگے بگرمابه گردد سپید
چو رومی نگردد خدنگ قضا — سپر نیست مر بنده را جز رضا

دربعض نسخ ولیکن نشاید بهر تقدیر مراد آئینه آهن ست بقرینه لفظ زنگ وحاصل معنی بیت اول آنکه ممکن ست پاک کردن آئینه آهنین را از زنگ ولیکن ممکن نیست که از سنگ کار آئینه آید۔ وقول او نه زنگے بگرمابه گردد سپید یعنی زنگی سپید نمی شود در گرمابه هر چند که شست وشو دهند اورا۔

حکایت

چنین گفت پیش زغن کرگسے — که نبود ز من دوربین تر کسے

چنین گفت در نسخ معتبره چه خوش گفت۔

زغن گفت ازین در نشاید گذشت — بیا تا چه بینی در اطراف دشت
شنیدم که مقدار یک روزه راه — بکرد از بلندی به پستی نگاه

موقع لفظ در بعد از نشاید است که از راه تعقید پیش از وے واقع شده ومشار الیه لفظ این مضمون دعوی کرگس ومیتواند که ازین در بمعنی ازین دعوے باشد بهر تقدیر در مصرع دوم اشارت است بآنکه بیا تا امتحان کنم که چه می بینی۔

چنین گفت دیدم گرت باور ست — که یکدانه گندم بهامون در ست

زغن را نماند از تعجب شکیب — ز بالا نهادند سر در نشیب

فاعل فعل گفت ضمیرے که راجع بطرف کرگس ست وقول او گرت باور ست شرط وجزاے آن محذوف بنابر قاعده که گذشت ومصرع دوم بیان آن واز قول او دیدم تا آخر بیت مقوله گفت وحاصل معنے آنکه دیدم اگر ترا در من باشد پس بگویم ودر نسخ معتبره چنین گفت کرگس ودرین صورت همان کرگس فاعل باشد ومصرع دوم بیان چنین وگرت باور ست جمله معترضه شرطیه بحذف جزا وحاصل معنے آنکه اگر ترا باور باشد پس بگویم که یکدانه تا آخر۔

چو کرگس بر دانه آمد فراز — گره دید بر پاے بندی دراز

مصرع اول شرط وثانی جزا ومفعول اول دید یعنی آن دانه را ومضاف الیه پاے یعنی لفظ خود محذوف ونسبت گره بدانه مجاز عقلی ست زیرا که دانه سبب گره شدن دام بود نه آنکه خودش گره بود۔ وبندی دراز بیاے تنکیر براے تعظیم حال ست از دام وحاصل معنے آنکه آن دانه را گره دید بر پاے خود در آن حال که آن دانه بندی بود دراز واینهم مجاز عقلی ونسخه صحیحه گره شد بر و پاے بندی دراز۔ ودرین صورت پاے بند چیزے باشد که پاے در آینده در وے بند شود چون دام وقفس وغله ودر بعض به پیچید در پایش بندی دراز۔ و بهر تقدیر قید دراز اتفاقی ست نه احترازی اما اگر گفته شود که دراز درینجا بمعنے استوار ست چنانکه رهائی از آن متصور نباشد پس قید احترازے خواهد بود نه اتفاقی ومخفی نماند که چون کرگس دعوی دوربینی مے کرد وزغن از آن دعوے استعجاب مے نمود ناچار براے تصدیق مدعاے خود بر دانه فراز آمد وهمان دانه باعث گرفتارے او شد وانچه بعض محققین نوشته که مراد از دانه درینجا مطلق طعمه است که توان خورد والا زغن وکرگس دانه نمے خورند بلکه گوشت خوارند منشا آن غفلت ست از قول شیخ که یکدانه گندم بهامون درست وجواب او که براے مناسبت گوشت خواری کرگس وزغن دانه را بمعنے طعمه که ماکول کرگس وزغن باشد گفته شده پس مراد از دانه ریزه گوشت باشد واین مناسب ست از مطلق دانه اینهم مبنی بر غفلت ونیز کرگس گرسنه شده براے خوردن دانه فرود نیامده بود که تا تاویل از دانه بریزه گوشت کند بلکه آمدن او بتصدیق دعواے دوربینی او بود۔ واتفاقاً همان فراز آمدن او بر دانه موجب گرفتارے او شد پس تاویل دانه بریزه گوشت صحیح نباشد۔

ندانست از آن دانه بر خوردنش — که دهر افگند دام بر گردنش

فاعل فعل بدانست ضمیرے که راجع بطرف کرگس ست و مفعول آن اعنی لفظ این محذوف و مصرع دوم بیان آن دوانه بر خوردن و بر خوردن بدانه که عبارت از رسیدن بدانه است و شین ضمیر در مصرع اول زائده و در دوم ضمیر متصل منصوب راجع بطرف کرگس و حاصل معنے آنکه بدانست کرگس از رسیدن بر دانه اینکه و هر ازین رسیدن دام خواهد افگند در گردن او را اسے همین رسیدن را موجب گرفتارے او خواهد کرد و در بعض نسخ زدوانه و این غلط و اگر گفته شود که در اصل زدن بنون غنه بود که از سهو نساخ قلم انداز شده بنابر لهجه بعضے که الف را که پیش از نون غنه واقع شود بواو میخوانند چون دهان را و هون و فغان را فغون وجهیست۔

نه آبستن در بود هر صدف ۔ نه هر بار شاطر زند بر هدف
زغن گفت ازین دانه دیدن چه سود ۔ چو بینائی دام خصمت نبود
شنیدم که میگفت گردن به بند ۔ نباشد حذر با قدر سودمند

بیت اول جمله معترضه بر سبیل تمثیل مقوله شیخ و مفعول فعل زند اعنے تیر یا مانند آن محذوف ست۔

اجل چون بخونش بر آورد دست ۔ قضا چشم باریک بینش ببست
در آبی که پیدا ندارد کنار ۔ غرور شناور نیاید بکار

مطابق ست بمضمون اذا جاء القضاء عمی البصر۔ و در هر دو مصرع بیت اول مرجع ضمیر شین کرگس و در نسخ معتبره بخون کسے چون اجل بر دست۔ و درینصورت بیت اول جمله معترضه مرجع ضمیر شین لفظ کسے باشد۔

حکایت

چه خوش گفت شاگرد منسوج باف ۔ چو عنقا بر آورده پیل و زراف
مرا صورتے بر نیامد ز دست ۔ که نقشش معلم ز بالا نبست

مصرع دوم از بیت دوم صفت صورتے و بعض محققین نوشته که مراد از بهان معلم همان استاد منسوج باف ست و ضابطه آنست که اول استاد اشکال صور را درست کرده مید هد بعد از ان شاگرد موافق آن می بافد و اگر این نباشد لطف شعر از میان میرود مخفی نماند که سیاق و سباق این بیت خصوصاً قول او ز بالا نبست ازین توجیه ابا میکند پس صحیح معلم کنایه از مصور حقیقے و ز بالا بمعنے در عالم مثال یا در لوح محفوظ باشد جواب او که اگر مراد از معلم مصور حقیقے باشد معنے چنین شود که شاگرد منسوج باف چه خوب گفت که هیچ صورتے از دست بر نیامد که نقش آنرا مصور حقیقے

ز بالا نبست و این هیچ مناسب نیست چه لفظ شاگرد بیکار محض میشود پس لفظ بالا بمعنے سابق ست و حکایت مذکور مطابق احوال بنده و خدا و شاگرد و استاد منسوج باف و درین هیچ شبه نیست انتهی کلامه ظاهراً وجه بیکارے او این ست که تخصیص شاگرد بیجاست بلکه همه کس چه شاگرد و چه استاد وغیره همان نقش که مصور حقیقی در عالم بالا او را تصویر کرده از دست ایشان بر مے آید و این وهم ست چه شاگرد احوال خود بیان مے کند قطع نظر از احوال غیر اگر چه غیر او نیز در مثال این امور شریک اند باد چنانکه در کلام اساتذه دیگر هم آمده و نیز بالا بمعنے سابق در هیچ فرهنگے یافته نشده من ادعی فعلیه السند۔

گرت صورت حال بد یا نکوست ۔ نگارنده دست تقدیر اوست

نگارنده به تحتانی بعد الراء نقش کرده شده و در بعض نسخ نگارنده بنون و بجای دست لفظ نقش و درینصورت قول او تقدیر او باضافت مبتدا و نگارنده نقش خبر مقدم بر مبتدا و لفظ نقش وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه بود و حاصل معنے آنکه صورت حال تو اگر بد است و اگر نیک در هر دو صورت مصور آن صورت تقدیر اوست و بعض محققین لفظ نقش را تحریف گمان برده اند و صحیح اش بالف پیش از شین ضمیر مضاف الیه نگارنده و وجه این ظاهر نیست و معهذا نسخه هم بران مساعدت نمی کند۔

درین نوعی از شرک پوشیده هست ۔ که زیدم بیازرد و عمرم بخست

مصرع دوم بیان قول او درین نوعی بیاے تنکیر و حاصل معنی آنکه بسبب افعال اختیاری بجانب بنده نوعے ست از شرک پوشیده که آنرا شرک خفی گویند چه نزد ارباب معنی مصدر جمیع افعال باریتعالی است ؎ از خدا دان خلاف دشمن و دوست ؛ که دل هر دو در تصرف اوست ؎ گر چه تیر از کمان همیگذرد ؛ از کماندار بیند اهل خرد۔

گرت دیده بخشد خداوند امر ۔ نه بینی دگر صورت زید و عمر

بلکه عین مصور را بینی و امر درینجا مقابل خلق ست که عبارت از ایجاد دفعه باشد چون خلق ارواح و عقول و نفوس۔

نپندار گر بنده دم در کشد ۔ خداوند روزے قلم در کشد

در عامه نسخ نه پندارم از بنده دم در کشد ؛ خدایش بروزی قلم در کشد ؛

جهان آفرینت گشایش دهاد ۔ که گر وے به بندد نشاید گشاد

مصرع اول جملهٔ دعائیه و معطوف آن محذوف و مصرع دوم علت آن و حاصل معنی آنکه جهان آفرین ترا کشایش روزی دهاد و همان کشایش ترا بسنده باد زیراکه اگر مخلوقی روزی ترا ببند کند او قادرست بر کشادن آن بخلاف آنکه اگر او ببند کند ممکن نیست که از دیگرے کشاده شود و در بعض دیگر که خواهد کشاد و در بعض نسخ جهان آفرینش دکه داند کشاد و در بعض که آرد کشاد اے که تواند کشاد و هم بدین معنی ست که داند کشاد و درین صورت مرجع ضمیر شین بنده و کاف استفهام انکاری باشد۔

حکایت

شتر بچه با مادر خویش گفت ❊ پس از رفتن آخر زمانی بخفت

بگفت ار بدست منستی مهار ❊ ندیدی کسم بارکش در قطار

و در بعض نسخ شتر کره و این نیز بهمان معنی ست و بهر تقدیر مصرع دوم مقولهٔ گفت و بعد از لفظ پس لفظ کن محذوف و بخفت بصیغه امر و بعض محققین نوشته که اگر امر از خوابیدن باشد بخواب ست و اگر از خسپیدن بخسپ درینصورت بخفت بمعنی امر صحیح نمی شود هر چند ذهن سلیم میخواهد که این امر باشد اما چون نیامده ناچار توجیه دیگرے باید نمود و عبارت را باید گردانید پس زمانی تحریف باشد و نیائی بنون نفی مشتق از آمدن بود و حاصل معنی آنکه بس کن از رفتن آخر چرا که بخفتن نمی آئی و خفتن شتر بمعنی نشستن آنست چنانکه گویند شتر را خوابانید یعنی نشانید پس جملهٔ دوم استفهام انکارے باشد یعنی بخواب هذا هو الصحیح۔ بر متتبع پوشیده نیست که خفتن و خفتیدن بمعنی دراز کشیدن در کلام اساتذه خصوصًا در کلام شیخ بسیار آمده و بخفت امر ست ازین باب چنانچه در باب هشتم در حکایت یکے را عسس بر ستون بسته بود درین بیت مثال سے بخندید و زد تبه را وگفت ؛ تو بارے زغم چند نالی بخفت ؛ درینصورت جزم بر عدم مجیئ این امر محض تحکم و تحریف در لفظ زمانی تکلف بلا ضرورت بود۔

قضا کشتی آنجا که خواهد برد ❊ وگر ناخدا جامه بر تن درد

در بعض نسخ بجاے قضا لفظ خدا و همین بهتر زیراکه درینصورت صنعت تقابل بهم میرسد بهر تقدیر مصرع دوم شرط و جزاے آن محذوف ست اے تا گر ناخدا جامه را بر تن خود بدرد و گو بدرد که قضاے او دگرگون نخواهد شد و مے تواند که وگر ترجمه وان وصلیه باشد اے و اگرچه ناخدا تا آخر و ممکن است که لفظ گر بهمزه براے تردید و معطوف در د محذوف بود پس حاصل معنی این باشد که خواه ناخدا بے صبری را کار فرماید و خواه صبر اختیار کند در هر صورت تغییر قضا امکان ندارد

مکن سعدیا دیده بر دست کس ❊ که بخشنده پروردگارست و بس

اے متوقع عطا از دست کسی مباش چرا که بخشنده روزی پروردگارست و بس و در بعض نسخ سعدیا دیده بر حرف کس و درینصورت مراد از حرف حرف عطا باشد

اگر حق پرستی ز درها بست ❊ که گر درے براند نخواهد کست

اگر حق پرستی شرط و معطوف آن محذوف و ز درها بست جزاے آن و مصرع دوم علت این جزا و براند بصیغهٔ اثبات و نخواهد بصیغهٔ منفی و حاصل معنی آنکه اگر تو حق را می پرستی و او ترا بدر خود خواند پس همان در ترا کافیست محتاج در دیگرے نخواهی شد چرا که اگر وی از در خود براند من بعد نخواند ترا کسے بر در خود و هر جا که بروی ذلیل خواهی گشت و اگر نخواند بصیغهٔ اثبات بود پس استفهام انکارے بود و بعض محققین نوشته که عبارت ز درها بست نامانوس است پس ناچار توجیه آن چنین باید کرد که لفظ درش محذوف و ز ابتیضیه و را بطه بعد پس محذوف و تاے بست بمعنی ترا پس حاصل معنی آن باشد که اگر حق پرستی درش از جملهٔ درها کافیست و بس ترا و کاف مصرع دوم عاطفه و این جمله معطوف بر جملهٔ اول که مصرع اول ست انتهی کلامه قول او عبارت ز درها تا قول او توان کرد محل تعجب چه اول دعوے کرده که عبارت نامانوس ست و بعد از این را تدارک نکرده متصدے توجیه آن گشته و ترکیب را بیان نموده و ظاهرست که از تبدیل ترکیبی ترکیبے دیگر نامانوسیت او زائل نمی شود کما لا یخفی علی المتامل۔

گر او تاجدارت کند سر بر آر ❊ وگرنه سر ناامیدے بخار

یعنی سر بخیر از دو در مصرع دوم اشارت ست بمضمون الراحة من الیاس۔

گفتار در فضیلت عبادت باخلاص و برکت آن

عبادت باخلاص نیت نکوست ❊ وگرنه چه آید ز بیمغز پوست

مخفی نماند که اختصاص هر فضیلتے بنابر اکثریه است نه آنکه التزام آن کرده که ذکر غیر فضیلت مذکور هر چند که مقام مقتضے باشد نکنند پس برین تقدیر منتقح شد ایراد بعض محققین که تمام این درجات خلوص این نیت و عبادت بے ریاست پس ذکر آن درین باب بے موقع باشد قول بیمغز صفت مقدم بر موصوف۔

چه زنار مغ بر میانت چه دلق ❊ که در پوشی از بهر پندار خلق

در بعض نسخ چه زنار مغ بر میان و چه دلق بهر تقدیر مصرع دوم صفت دلق و حاصل معنی آنکه دلق که
می پوشی از برای آنکه مردم گمان صلاح و تقوی برند در تو و تو در واقع چنان نباشی پس چنین دلق
و زنار را بحکم مساوات ست در اضلال۔

مکن گفتمت مردی خویش فاش   چو مردی نمودی مخنث مباش

مکن مقولهٔ گفتم و موقع آن بعد از گفتمت که از جهت تعقیب لفظے پیش از وی واقع شده و مردی مفعول
اول مکن و فاش مفعول دوم آن و مصرع دوم معطوف بر مکن مردی و حاصل معنے آنکه گفتم ترا که مردی
خود را که عبارت از عبادت باخلاص ست فاش مکن و اگر فاش کردی پس مردانه باش و گفتار
خود را با کردار خود موافق گردان که مرد همانست که گفتار را با کردار او موافق باشد و میتوان گفت که مراد
از مردی درینجا زهد و ترک دنیاست پس حاصل معنے آن باشد که ترا گفتم که اظهار این مراتب مکن و بر دل
شنیع مزن و چون اظهار کنی این مراتب را و تیغی در پیش گیری مخنث مباش ای بیرون و درون
یکسان دار مثل مخنث که در ظاهر صورت مرد دارد و در باطن نیست و ابیات آینده بر همین
معنے دلالت دارد۔

باندازهٔ بود باید نمود   خجالت نبرد آنکه ننمود و بود
که چون عاریت برکشند از سرش   بماند کهن جامه در برش

ببرد و ننمود هر دو ماضی مثبت و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و لفظ بود موصوف بجزو صفت
و بیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیت اول و مضاف عاریت و شین ضمیر متصل منصوب
راجع بطرف لفظ آن و حاصل معنی آنکه بمقدار بود خویشتن را باید نمود زیرا که خجالت ببرد هر که ننمود و بود
زیاده از اندازه را از برای آنکه چون جامهٔ عاریت از سرش برکشند همان کهنه جامه در برش خواهد ماند
و این خلع موجب رسوائی او خواهد شد آنچه بعض نوشته که درین توجیه قید بود زیاده از اندازه
نموده و آن از عبارت هرگز مستفاد نمی شود محل تامل چه قول مصنف باندازهٔ بود تا آخر
دلالت واضحه دارد بر تقدیر این قید اگر نه لفظ اندازه محض لغو می شود و می توانند
که ببرد ننمودن نفی باشد و درین صورت بیت دوم تعلیل مضمونی باشد که بطریق مفهوم
مخالف از مصرع دوم بیت اول مستفاد می شود پس حاصل معنی آن باشد که بقدر آنچه
دارے بنما زیرا که هر که چنین کرد خجالت نبرد و ازین مستفاد می شود که هر که نبوده نموده خجالت
ببرد چرا که هرگاه جامهٔ عاریت از سرش برکشند همان جامهٔ کهنه که دارد بماند و نماید و لفظ عاریت

مفید معنے نو و تازه است که مقابل کهنه و دیرینه باشد و در بعض نسخ ننمود و نبود بنون نفی و توسط
واو عطف و در صحت آن تامل ست چه درینصورت تعلیل بیت دوم بر کرسی نمی نشیند و در بعض
سرت و برت بتای خطاب۔

اگر کوتهی پای چوبین مبند   که در چشم طفلان نمائی بلند
وگر نقره اندوده باشد نحاس   توان خرج کردن بر ناشناس

یعنے اگر کوتاه قد واقع شده پس بتکلف پاهای خود را بر پاهای چوبین مبند که از آن بلند خواهی
شد چنانچه مشعبدان و بازیگران بپاے چوبین خویشتن را بلند می نمایند در چشم طفلان و این
بلندی در چشم مبصران وقعے ندارد۔

زر اندودگان را بآتش برند   پدید آید آنگه که مس یا زر اند
منه جان من آب زر بر پشیز   که صراف دانا نگیرد بچیز

زر اندودگان کنایه از مقلدان که تشبیه به محققان می کنند و باتش برند یعنے در آتش فقر و
فاقه میسوزند برای امتحان ایشان تا حقیقت هر کدام در آن عیان شود که مخلص کیست
و مزور کدام و قول او منه جان من آب زر بر پشیز ای آب زر اندوده مکن پشیز را که عبارت
از درم کم از مس ست۔

حکایت

ندانی که باباے کوهی چه گفت   بمردی که ناموس را شب نخفت
برو جان بابا در اخلاص پیچ   که نتوانی از خلق بربست هیچ

مصرع دوم متعلق با چه گفت و بیت دوم مقولهٔ گفت و حاصل معنے آنکه بامردے که
برای خودنمائی تمام شب بیداری کشید۔

کسانیکه فعلت پسندیده اند   هنوز از تو نقش برون دیده اند

در بعض نسخ فضلت و حاصل معنے آنکه کسانیکه فضل ظاهر ترا مردیگران پسندیده اند هنوز همین
نقش برون ترا دیده اند از درون تو آگاهی ندارند چرا که خبث نفس دفعةً معلوم نمیشود دیگر بعد مدت

چه قدر آورد بندهٔ حوردیس   که زیر قبا دارد اندام پیس

در بعض نسخ بجای که لفظ چو و درینصورت جزای این شرط را محذوف باشد بنا بر
قاعده که گذشت و در بعض دیگر چه قدر آورد بندهٔ [illegible] لبیس۔ و بهر تقدیر مصرع دوم صفت بنده

دلبیس را مالکه لباس ست۔

نشاید بدستان شدن در بهشت — که بازت رود چادر از روی زشت

دفع دخل مقدر ست یعنی تو که گمان آن داری که بمکر و دستان در بهشت خواهم رفت این گمان خطاست چرا که این چادر که بر روے زشت خود انداخته از روے تو کشاده خواهد شد و آن سبب رسوائی تو خواهد گشت۔

حکایت

شنیدم که نابالغی روزه داشت — بصد محنت آورد روزی بچاشت
بمکتب دران روز سابق نبرد — بزرگ آمدش طاعت از طفل خرد

سابق بموحده پیشے گیرنده و اینجا کنایه از خلیفه است و اگر سابق به تحتانی بمعنے از پس راننده مقابل قائده باشد پس کنایه از اتالیق خواهد بود و مصرع دوم که علت مضمون مصرع اول ست نیز همین معنی را میخواهد پس شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف همین سابق باشد و در بعض نسخ بکتابش آن روز درینصورت بطرف نابالغ کتاب بالضم و تشدید دوم مکتب و کتاتیب جمع۔

پدر دیده بوسید و مادر سرش — فشاندند بادام و زر بر سرش
چو بروی گذر کرد یک نیمه روز — فتاد اندرو آتش معده سوز
بدل گفت اگر لقمه چندی خورم — چه داند پدر عیب یا مادرم
چو روے پسر در پدر بود و قوم — نهان خورد و پیدا بسر برد صوم
که داند چو در بند حق نیستی — اگر بے وضو در نماز ایستی
پس این پیر ازان طفل نادان ترست — که از بهر مردم بطاعت درست
کلید در دوزخ ست آن نماز — که در چشم مردم گزاری دراز
اگر جز بحق مے رود جاده ات — در آتش فشانند سجاده ات

صبح چو بروے گذر کرد تا آخر و آتش معده سوز کنایه از گرسنگی و قول او چه داند پدر عیب یا مادرم اے چه خواهد دانست پدر یا مادر عیب مرا که چیزے خورده ام و قول او که داند بکاف استفهامیه تا آخر داستان مقوله شیخ ست بر سبیل وعظ و نصیحت و قول او که در چشم مردم تا آخر و در عامه نسخ که از بهر مردم و حاصل معنے آنکه طاعت او ریا ست نه باخلاص و قول او فشانند بنون اے بگسترانند و فشانند بفا تحریف این ست۔

چو روی پرستیدنت در خداست — اگر جبرئیلت نه بیند رواست

مصرع اول شرط و در بمعنے الی و مصرع دوم جمله شرطیه جزاے آن شرط و حاصل معنے آنکه اگر اراده پرستش حق دارے او را در خلوت مے پرستیده باش و سعی کن که بر آن کسی آگاه نشود حتے که از چشم جبرئیل ع هم نهان باشی۔

حکایت

سیه کاری از نردبانی فتاد — شنیدم که هم در نفس جان بداد
پسر چند روزی گرستن گرفت — دگر با حریفان نشستن گرفت
بخواب اندرش دید و پرسید حال — که چون رستی از حشر و نشر و سوال
بگفت ای پسر قصه بر من مخوان — بدوزخ در افتادم از نردبان

لفظ سیه کاری تا تمام حکایت درین حکایت غلط محض ست چه سیه کار بمعنے گنهگار و فاسق ست پس او اگر از نردبان در دوزخ افتاد چه دور و صحیح ریاکارے تا تمام حکایت مطابق آن باشد فتامل۔

نکو سیرت از تکلف برون — به از پارساے خراب اندرون
بنزدیک من شب رو راه زن — به از فاسق پارسا پیرهن

و در بعض نسخ نکو سیرتے از تکلف برون : به از نیک نامی خراب اندرون : نکو سیرتے و نیکنامی هر دو بیاے تنکیر۔

یکے بر در خلق رنج آزماے — چه مزدش دهد در قیامت خداے
ز عمرو اے پسر چشم اجرت مدار — چو در خانه زید باشے بکار

یعنے آن یکے که بر در مخلوق محنت میکشد و مزد از خالق طمع دارد او خام طمع ست از و هیچ فائده باو نخواهد رسید۔

نگویم توانی رسیدن بدوست — درین ره جز آنکس که رویش در وست
ره راست رو تا بمنزل رسی — تو بر ره نه زین قبل واپسی

در بعض نسخ نشد آگه از حسن رخسار دوست۔ درین راه تا آخر۔

چو گاوی که عصار چشمش ببست — روان تا بشب شب همانجا که هست
کسے گر بتابد ز محراب روے — بکفرش گواهی دهند اهل کوی

تو هم پشت بر قبلهٔ در نماز
ورت خفتے که بخشش بود بر قرار
گرت بیخ اخلاص در بوم نیست
هر آنکه افکند تخم بر روی سنگ
منه آبروی زیار المحل
چو در خفیه بد باشی و خاکسار

گرت در خدا نیست روی نیاز
ببر ور که روزی درآید ببار
ازین بر کسی چون تو محروم نیست
جوی وقت دخلش نیاید بچنگ
که این آب در زیر دارد دو حل
چه سود آب ناموس بر روی کار

در بعض نسخ و وان تا شب و شب همانجا یعنی دوان بدال و هر دو لفظ شب بتوسط واو عطف و بجاے قول ده آید ببار شود میوه دار و در بعض دیگر دهد میوه بار د قول او در بوم کنایه از ذات و ازین وما اشاره بدر حق و بجاے قول او بد باشی بد باشم بصیغهٔ متکلم و قول او آب ناموس بر روے کار کنایه از تکلف ظاهر۔

بروی ور یا خرقه سهل ست دوخت
چه دانند مردم که در جامه کیست

اگرش با خدا در توانی فروخت
نویسنده داند که در نامه چیست

مصرع دوم شرط جزاے آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت و حاصل معنے آنکه اگر سے توانی که آن خرقه را بفروشی و خدا آنرا از تو بخرد سهل ست دوختن آن و در بعض نسخ مصرع دوم چنین که بباید چنان خرقهٔ دوخت و درین صورت بین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف باشد۔

چه وزن آورد جای انبان باد
مرائی که چندین ورع می نمود
کند ابره پاکیزه تر ز آستر
بزرگان فراغ از نظر داشتند
در آوازه خواهے در اقلیم فاش

که میزان عدل ست و دیوان داد
چو دیدند و هیچش در انبان نبود
که آن در حجابست و این در نظر
ازان پرنیان آستر داشتند
برون حله کن گو درون حشو باش

جاے بیاے تنکیر و مصرع دوم بیان آن و این حالت را بحالت عبادت با ریا و عرصه قیامت تشبیه داده و این تشبیه مرکب ست انبان باد با ضافت باد سے مناسبت اینمانے که باد در وا گنده باشند و قول او چو دیدند و در بعض نسخ پدیدند بصیغه اثبات و فاعل قول او کند ابره ضمیرے که راجع بطرف مرائی ست و در بعض دیگر کنند بصیغهٔ جمع و درینصورت فاعل این فعل

ضمیر راجع بطرف مردم محذوف باشد و قول او فراغ از نظر بحذف مضاف الیه ای از نظر ظاهر بینان و قول او برون حله کن اے بظاهر حله بپوش و در بعضی برون پاک کن۔

ببازی نگفت این سخن بایزید
که از منکر ایمن ترم از مرید

مصرع دوم بیان این سخن و علت آن محذوف و حاصل معنی آنکه این سخن از روی هزل نگفته بلکه از روی جد گفته است بایزید که از منکر ایمن ترم از مرید زیرا که مرید بر عبادت و ریاضت من اطلاع تمام دارد ازو مے ترسم که مبادا افشاے راز من کند و این افشا موجب شهرت آفاق گردد و این معنی منجر از خلوص بریا شود بهتر آنست که چنین گفته که مرید غیر ست و اطلاع غیر منجر بریاست و فواید که این کلام نظر بر قصور خود بود که در جهٔ اتم اولیاست نه بیان کمالات خود پس حاصل کلام آن باشد که از منکر آن قدر نمی ترسم که از مرید زیرا که مرید در من اعتقاد تمام دارد و من سراپا در نقصانم۔ مبادا نقائص مرا بر عکس دانماید و آن موجب فرید رسوائی من گردد نزد خدا نعوذ بالله منها لیکن اینقدر هست کاین توجیه از سیاق حکایت اجنبی میماند۔

کسانیکه سلطان و شاهنشه اند
طمع در گدا مرد معنی نه بست
همان به گر آبستن جوهرے

سراسر گدایان این درگه اند
نشاید گرفتن برافتاده دست
که همچون صدف سر بخود در بری

حاصل معنی آنکه کسانے را که تو سلطان و شهنشاه گمان میبرے آنها در واقع گداے درگاه کبریا اند و طمع در گدا بستن از مردے نباید زیرا که گدا مثل مردم در افتاده است و هر که خودش در افتاده باشد او دست کسی را نمے تواند گرفت و تواند که در لفظ سلطان اشاره بود بلقب حضرت بایزید که او را سلطان العارفین گویند۔ و ظاهرا هر دو بیت الحاقی اند از براے آنکه بمطلب ماسبق ربطے ندارد فتامل۔

ترا پند سعدی بس است ای پسر
اگر گوش دارے چو پند پدر

مصرع دوم شرط و مفعول گوش داری و جزاے این شرط محذوف بنا بر قاعده که گذشت حاصل معنے آنکه اگر گوش داری تو پند سعدی را مثل گوش داشتن پسر پند پدر را پس آن پند ترا بسند خواهد بود و در مصرع نسخ گر ان نقشے یابی چو پند پدر۔ و درینصورت مصرع دوم علت پس بودن پند باشد. و حاصل معنے آنکه بس ست ترا این پندها از براے آنکه تو ازان پند منتفع خواهی مثل پسر که از پند پدر منتفع مے شود۔

گر امروز گفتار من نشنوے ... مبادا که فردا پشیمان شوے

نشنوے بنون نفی و حاصل معنی آنکه اگر امروز نصیحت مرا نخواهی شنید مبادا که فردا که عبارت ست از روز آینده که بعد از امروز متصل بیاید یا روز قیامت پشیمان خواهی شد۔

ازین به نصیحت گرے بایدت ... ندانم پس از من چه پیش آیدت

حاصل معنی آنکه امروز که ناصح تو هستم و نصیحت مرا گوش نمی کنی فردا که ازین جهان رفته باشم ندانم که ترا چه پیش آید پس آن زمان بهتر از من نصیحت گرے باید که ترا از آن اندیشه خلاص دهد و در بعض نسخ نیابی به از وے نصیحت گرے ؛ ببر زین درخت اے برادر بری ؛ درین صورت مرجع ضمیر وے و مشارالیه این درخت همان سعدے ست۔

باب ششم در فضیلت قناعت

خدا را ندانست و طاعت نکرد ... که بر بخت و روزی قناعت نکرد
قناعت توانگر کند مرد را ... خبر ده حریص جهان گرد را

فاعل فعل ندانست و نکرد همین وقت که بمعنی هر که و قول او خبر ده در عامه نسخ خبر کن۔

سپرور تن ار مرد راے و هشی ... که او را چو می پروری میکشی
سکوے به دست آورای بی ثبات ... که بر سنگ غلطان نروید نبات

مرجع ضمیر او تن و مفعول فعل میکشی محذوف ست اے خویشتن را میکشے چه از تن پروری در طاعت نیاید و هر که چنین بود او خویشتن را کشنده است و قول او سنگ غلطان در بعض نسخ گردان۔

خردمند مردم هنر پرورند ... که تن پروران از هنر لاغرند

این کاف تعلیلیه و لاغر درینجا کنایه از خالی ست و حاصل معنی آنکه مردم خردمند هنر را می پرورند نه تن را چراکه تن پروران از هنر خالی می باشند و می تواند که این کاف عطف باشد۔

کسے سیرت آدمی گوش کرد ... که اول سگ نفس خاموش کرد
خور و خواب تنها طریق دد است ... برین بودن آئین نابخرد است
خنک نیکبختی که در گوشهٔ ... به دست آرد از معرفت توشهٔ
بر آنان که شد سر حق آشکار ... نکردند باطل بخود اختیار

کسے مبتداے موصوف و مصرع دوم صفت آن و سیرت آدمی گوش کرد بمعنی شنید گوش کرد خبر

خواجه شیراز فرماید ؏ هان ای پسر که پیر شوے پند گوش کن ؛ و قول او بدست آرد از معرفت توشه بقلب اضافت و بجاے قول او نکردند باطل بخود اختیار- و درین صورت مرجع ضمیر او حق باشد۔

و لیکن چو ظلمت ندانم ز نور ... چه دیدار دیو و چه رخسار حور
تو خود را از آن در چه انداختی ... که چه را ز ره باز نشناختی

چون فاعل فعل نداند ظاهر نیست پس در کلمه چو تحریف بود صحیح که بمعنی هر که و در بعض نسخ چه دیدار دیوش و در نصورت مرجع ضمیر شین همان که و حاصل معنی این باشد که هر که ظلمت را از نور از هم باز نتواند کرد او را دیدار دیو و رخسار حور برابر ست نه انسان ناخوش مے شود و نه ازین خوش مے باشد۔

بر اوج فلک چون پرد جره باز ... که در شهپرش بسته سنگ آز
گرش دامن از چنگ شهوت رها ... کنی رفت تا سدرة المنتهیٰ

چون استفهامیه و جره باز کنایه از روح قدس و قول او گرش تا قول او کنی شرط و ما بعد جزاے آن و مرجع ضمیر و فاعل فعل رفت همان جره باز و حاصل معنے آنکه اگر آن جره باز دامن خود را از چنگ شهوت رها کند و سیرت سبعی را گذاشته خوی ملکی بهم نرساند پس او را تا بسدرة المنتهیٰ رفت نشناس و در بعض نسخ چو شد دامن و توان رفت و بعض محققین نوشته که همین نسخه صحیح ست منشاء این غفلت ست از بیت اول چه درین صورت در هر دو بیت نسق واحد نمی ماند جواب او که نسبت غفلت باین جانب نه از راه سخن فهمی ست چراکه هرگاه جره باز عبارت از روح باشد چنانکه خود گفته نسبت دامن باو چگونه صحیح بود چه نسبت دامن با آدمے باشد نه بجره باز انتهیٰ تنبیهے ست بر عدم حصور او از اقسام استعاره چه در جره باز استعاره مصرحه و در شهپر استعاره مجرده و در دامن استعاره مرشحه است زیراکه دامن ملایم ست روح انسانی را مادام که متعلق به بدن باشد۔

بکم خوردن از عادت خویش کرد ... توان خویشتن را ملک خویش کرد

این بیت معطوف بر بیت سابق اعنے گرش دامن تا آخر و فاعل فعل کرد همان ضمیر که فاعل فعل کند ست و حاصل معنے آنکه و اگر آدمی عادت کم خوردن کرد پس همین ست خویشتن را ملک کیش کردن اے ملک سیرت کردن و می تواند که لفظ بودن پیش از لفظ کرد محذوف بود و از جهت

قیام قرینه واگر بکم خوردن عادت خویش توان کردن تا آخر و در بعض نسخ بکم خوردن از عادت دخوی کرد : توان خویشتن را ملک روی کرد و درینصورت نیز لفظ توان محذوف ست ودر نسخ معتبره کسی کو کم از عادت خویش کرد : بتدریج خود را ملک کیش کرد و درینصورت مراد از عادت خویش خوی حیوانی باشد که عبارت از خواب وخورش وغضب وشهوت ست۔

کجا سیر وحشی رود در ملک — نشاید پرید از ثری تا فلک

اشارت ست بانکه آدمی مادام که گرفتار غضب وشهوت ست حکم وحشی دارد ووحشی ممکن نیست که سیر ملکوت تواند کرد۔

نخست آدمی سیرتی پیشه کن — پس انگه خدا بینی اندیشه کن
تو بر کرهٔ توسنی بر کمر — نگر تا نه پیچد ز حکم تو سر
که گر پالهنگ از کفت درگسیخت — تن خویشتن کشت وخون تو ریخت

آدمی سیرتی بیای مصدری ودر بعض نسخ آدمی سیرتت بتای خطاب واین تحریف ست ودر نسخ معتبره پس انگه ملک خوی وهمین مناسب۔

باندازه خور زاد اگر مردمی — چنین پر شکم آدمی یا خمی
درون جای ذکرست وقوت ونفس — تو پنداری از بهر نان ست وبس

زاد توشهٔ مسافر وقوت مابه القوام واین مجاز ست واینجا همین مراد زیراکه مذکور سفر درمیان نیست ومردمی وآدمی وخمی هر سه بیای خطاب واطلاق آدم بر بنی آدم نیز مجاز چنانکه گذشت ودر عامه نسخ باندازهٔ خور بیای تنکیر مفرد غیر مکتوب وبدون لفظ زاد ودرین صورت مفعول فعل خور محذوف باشد ای طعام را باندازهٔ خور که افراط وتفریط را دران بار نباشد اعنی بچندان بخور کز دهانت برآید : بچندان که از ضعف جانت برآید : ومختار شارح هانسوی مردمی خمی آدمیی بدو یا یکی یای نسبت ودوم یای خطاب وخمی ابتقدیر کلمهٔ اضراب انتهی۔ وبعض محققین نوشته عجب که شارح وشارح هانسوی هر دو غلط کرده اند که درصورت آدمیی وخمیی دو یا است وحال آنکه سه یا است ودو یا وقتی باشد که از عالم این بیت بوده بکم آدمیی یا پریی : که بکاشانهٔ ما آمده : وتحقیق آنست که یای نسبت عربی مشدد باشد پس عبارت بیت صحیح بود وقول هر دو شارح صحیح انتهی کلامه ونسبت غلط بهر دو شارح از غلط فهمی ست زیراکه در کلام عرب یای مشدد نسبت را یک یا اعتبار می کنند وچنانچه از شافیه وغیره ظاهر میشود وانچه گفته

بسه یا ست بخود ویا این اعتبار عروضی ست نه اعتبار صرفی۔

کجا ذکر گنجد در انبان آز — بسختی نفس می کند پا دراز
ز ارباب تن پروران آگهی — که پر معده باشند ز حکمت تهی
دو چشم وشکم پر نگردد بهیچ — تهی بهتر این روده پیچ پیچ

انبان از کنایه از اندرون حریص پرخوار یا ذات حریص ومصرع دوم علت مضمون مصرع اول وحاصل معنی آنکه کسیکه حریص پرخوار است ذکر خدا را در باطنش بار نیست چرا که خود درباطن او انبان آز است دیوار که نفس پای خود را بسختی دراز میکشد دران جا ذکر را کجا گنجایش تواند شد ودر عامهٔ نسخ بسختی نفس می برآید دراز۔ درینصورت دراز برآمدن نفس عبارت از راست برآمدن نفس ومتعلق برآید اعنی در انبان آز محذوف باشد وبعض محققین نوشته که نظر بر تفنن شاعری وفصاحت عبارت نفس دراز برآمدن غلط وصحیح همان نفس پا دراز۔ ومصرع دوم از بیت دوم بیان آگهی ست یعنی تن پروران آگاهی ندارند ازین که هر که پر معده است از حکمت خالی می باشد واگر آگهی عبارت از حکمت بود درینصورت لفظ حکمت وضع مظهر موضع مضمر واین کاف تعلیلیه خواهد بود حاصل معنی آنکه تن پروران از حکمت بی بهره اند از برای آنکه ایشان پر معده می باشند ونیز معده را اندرون از حکمت خالی بود۔

چو دوزخ که سیرش کنند از وقید — دگر بانگ دارد که هل من مزید

اقتباس ست از کریمه یوم نقول لجهنم هل امتلات وتقول هل من مزید یعنی روز قیامت روزیست که بگوید حق سبحانه تعالی مر دوزخ را که آیا پر شدی تو از عصاة ومجرمان گوید دوزخ آیا هست ازین هم زیاده که بخورم وفرو برم ووعید خبر دادن کسی را بمکروهی ودرینجا کنایه از اهل وعید ست که عاصیان وگنهکاران باشند ودر نسخ معتبره قید بقاف بمعنی فروزینه متعلق از وقود بمعنی افروخته شدن آتش۔

همی میرد عیسی از لاغری — تو در بند آنی که خر پروری

حاصل معنی آنکه عیسی تو که عبارت از نفس ناطقه است بسبب لاغری که غذای روحانی باو نمیرسد می میرد وتو در خیال آنی که خر یعنی جسم خود را پرورش کنی واین خیلی نافهمیدگی ست۔

بدین ای فرومایه دنیی مخر — خر عیسی را بانجیل عیسی مخر
مگر می ندانی که دو را او دام — نمیداخت جز حرص خوردن بدام

وہنی و عیسی پامال۔ و خرجو با دنے ما البست عبارت از خرے کہ جو و گندم بران بار کنند و در عامہ نسخ تو خود را و صحیح جو خراے جوے کہ خر را براے خوردنش دہند و بعضے جل خر بجیم و لام نیز آوردہ اند

پلنگی کہ گردن کشد از وحوش — بدام افتد از بہر خوردن چو موش
چو موش آنکہ نان و پنیرش خوری — بدامش در افتی و تیرش خوری

پلنگی مبتداے موصوف و مابعد صفت آن و مصرع دوم خبر مبتداے و کلمۂ چو بمعنے چنانچہ و بعد از موش عبارت در تلہ می افتد محذوف و در بعض نسخ چو یوز آنکہ تا آخر نہ یوز درندہ الیست معروف و بر متامل پوشیدہ نیست کہ بدام افتادن موش نامناسب و این معنے در ہر دو بیت مشترک و نان و پنیر خوردن یوز نامسلم و تیر خوردن موش نامعروف بہر طور این دو بیت در ظاہر الحاقی مے نماید و العلم عند اللہ۔

حکایت

مرا حاجیے شانۂ عاج داد — کہ رحمت بر اخلاق حجاج باد
شنیدم کہ باری سگم خواندہ بود — کہ از من بنوعی دلش ماندہ بود
بینداختم شانہ کین استخوان — نمی بایدم دیگرم سگ مخوان

قوال و ماندہ بود اے رنجیدہ شدہ بود۔

مپندار گر سرکہ خود خورم — کہ جور خداوند حلوا برم
قناعت کن اے نفس بر اندکے — کہ سلطان و درویش بینی یکے
چرا پیش خسرو بخواہش روے — چو یکسو نہادی طمع خسروے

مفعول مپندار اعنے لفظ این محذوف و مصرع دوم بیان آن و قوال و کہ گر سرکہ خود خورم شرط و جزاے آن نیز محذوف بنا بر قاعدہ کہ گذشت و حاصل معنی آنکہ اگر قانع بر سرکہ خوردن خود باشد پس زنہار گمان مبر کہ متحمل جور صاحب حلوا باشد بطمع التذاذ از حلواے وی و قوال و کہ سلطان درویش بینی یکے اے تا ہر دو در نظر تو یکسان نمایند و قول او چون یکسو نہادن طمع خسروی اے ہر گاہ بر کنار نہادے طمع را پس خسرو وقت خودی

وگر خود پرستے شکم طبلہ کن — در خانۂ این و آن قبلہ کن

قافیہ این بیت باختلاف حذف است و حاصل معنی آنکہ اگر خود پرست و تن پروری شکم را کاسہ گدائے کن و در خانۂ این و آن را قبلہ حاجات خویش گردان ور دی بآن قبلہ بیار کہ حاجت تو ازین قبلہ روا خواہد شد۔

حکایت

یکے با طمع پیش خوارزم شاہ — شنیدم کہ شد بامدادے پگاہ
چو دیدش بخدمت دوتا گرد و راست — دگر روی بر خاک مالید و خاست
پسر گفتش اے بابک نام جوے — یکے مشکلت می بپرسم بگوی
نگفتی کہ قبلہ است خاک حجاز — چرا کردی امروز زین سو نماز

بیت دوم شرط و بیت سوم جزاے آن۔ و فاعل فعل دید ضمیرے کہ راجع بطرف پسر ست از قبیل اضمار قبل الذکر و شین متصل منصوب در ہر دو بیت راجع بطرف با طمع و خدمت بخذف مضاف الیہ و راست مفعول اول فعل کرد و دوتا مفعول ثانے آن و مصرع ثانے معطوف بر قوال و بحذف تا آخر داے حرف نداو بابک منادے موصوف و نامجوے صفت آن و مابعد آن منادی لہ و مجموع مقول گفت و مفعول فعل بگوے محذوف و بیت سوم بیان یکے مشکلے و نگفتی بنون نفی براے استفہام انکاری ست و حاصل معنے آنکہ چون دید پسر آن با طمع را کہ بخدمت بادشاہ دوتا کرد قامت راست را و بعد ازان روے بر خاک مالید و بر خاست پس پسر گفت او را اے فلان تا آخر نمی گفتی کہ قبلۂ من بطرف حجاز واقع شدہ پس درین سو کہ مخالف سمت قبلہ است چرا نماز کردے و بعض محققین نوشتہ کہ دوتا کرد غلط نساخ و صحیح دوتا شد و یا دوتا گشت بمعنے دوتا باشد چرا کہ کردن بمعنی شدن آمدہ و راست بتوسط واو عطف و ازین سو براے معجمہ بعد از الف چنانچہ در عامۂ نسخ ست و نیز مقابلہ روے و خاک مید و خاست میخواہد کہ خود دوتا شد و راست شد و نماز گمان بردن پسر میخواہد کہ بہر تدبر تشکل نماز دران بود مناسب تر باشد چہ در نماز رکوع است و بعد ازان قومہ و بعد ازان سجدہ و بعد ازان برخاستن انتہی و میتواند کہ فاعل فعل دید ضمیرے کہ راجع ست بطرف با طمع و شین ضمیر راجع بطرف شاہ و بخدمت مضاف الیہ تا آخر بیت جزاے این شرط بود یعنے چون دید آن با طمع بادشاہ را پس بخدمت بادشاہ دوتا کرد قامت را تا آخر لیکن درینصورت ربط این دو بیت میرود و در بعض نسخ یکے متکلم را جاے بگو در راہ حجاز۔

مبر طاعت نفس شہوت پرست — کہ ہر ساعتش قبلۂ دیگر ست
قناعت سر افرازد اے مرد ہوش — سر پر طمع بر نیاید ز دوش
طمع آبروئے تو قر بریخت — برای دو جو دامن در بریخت

در بعض نسخ مشو تابع نفس شہوت پرست کہ ہر ساعتش تا آخر و اے تیز ہوش و جوی و دہنی بیاے

تنگیر د توقریر او ۱ جرمت نگاه داشتن و در بعض آبروے تو و ؛ فرا عنے لفظ آبروے مضاف بطرف لفظ توفر و دافر بقا بمعنے لبسیار و در بعض شرح آبروے توقع بمعنے امید و در ہر دو صورت تحریف وموجب برہم خوردن قافیہ است ۔

چو سیراب خواہی شدن ز آب جوی | چرا ریزی از بہر برف آبروی
مگر ز تنعم شکیبا شوے | وگرنہ ضرورت بدرہا شوے

مگر حرف استثنا و بعد از وے لفظ در انحال محذوف و گز تنعم شکیبا شوے بکاف بیانیہ مستثنیٰ و پیش از لفظ مگر کلمۂ استدراک و مستثنیٰ منہ اعنی لیکن این سیراب شدن از آب جوے صورت نمیتواند گرفت در ہیچ حال محذوف و ضرورۃ بمعنی بالضرورت ست و حاصل معنی آنکہ ہرگاہ میتوانی کہ از آب جوے سیراب شوے پس از براے برف آب روی خود را بر خاک مریز لیکن باین معنی صورت نمیتواند گرفت در ہیچ حال مگر در ان حال کہ از تنعم شکیبا شوی و اگر شکیبا نشوے پس ناچار ست کہ بدرہاے گردی و گدائی کنی ۔

برو خواجہ کوتاہ کن دست آز | چہ میخواہی از آستین دراز

در بعض نسخ چہ مے آیدت ز آستین دراز یعنی چہ حاصل میشود ترا ازین آستین دراز و در عامۂ نسخ چہ می بایدت تا آخر و این من حیث المحاورہ غلط است و لہذا شارح ہانسوی نیز قائل بتغلیط این شدہ ۔

کسے را کہ درج طمع در نوشت | نباید بکس عبد و خادم نوشت
توقع براند ز ہر مجلست | بران از خودش تا نراند کست

درج طمع در نوشت یعنے راہ طمع طی کرد و نوشت در مصرع دوم محمول بر حقیقت ست و لہذا قافیہ آن صحیح شدہ و در بعض نسخ عبد و چاکر و درین صورت بیت ذو قافیتین میشود و بہر تقدیر اشارت ست بآنکہ او از تکلف این قسم کلمات کہ براے خوشامدے نویسند بری ست ۔

حکایت

یکے را تب آمد ز صاحبدلان | کسے گفت شکر بخواہ از فلان
بگفت ای فلان تلخے مردنم | بہ از جور روی ترش بردنم

و در بعض نسخ یکے گفت و بگفت ای پسر و بعض محققین نوشتہ کہ شکر علاج تپ نیست مگر براے تبدیل ذائقہ گفتہ باشد زانکہ شکر رخنۂ تب را نہ لبست ؛ انتہیٰ لیکن قول ای تلخی مردنم کہ بعد ازین میاید ازین معنی ابا میکند پس بہتر ست کہ گوئیم امر بطلب شکر براے ترکیب اجزاے دوا ست مثل

شربت بنفشہ و غیر آن ہر چہ مناسب علاج باشد و تواند کہ مراد از شکر گل شکر بود از قبیل اطلاق جزو دارادۂ کل ۔

شکر عاقل از دست آنکس نخورد | کہ روے از تکبر برو سرکہ کرد

مصرع دوم بیان آنکس و مرجع ضمیر او عاقل ست ۔

مرو در پے ہر چہ دل خواہدت | کہ تمکین تن نور جان کاہدت
کند مرد را نفس امارہ خوار | اگر ہوشمندی عزیزش مدار
وگر ہر چہ باشد مرادش خوری | ز دوران بسی نامرادے بری
تنور شکم دمبدم تافتن | مصیبت بود روز نایافتن

مصرع دوم از بیت اول علت مضمون مصرع اول و مراد از دل نفس امارہ و شین ضمیر متصل منصوب راجع بآن و مفعول خوری اعنی آنرا محذوف و در بعض نسخ تمکین تن و مرادت بتاے خطاب و در بعض دیگر نامرادے بری و در بعض بے مرادے در روز نایافتن باضافت عبارت از روزے کہ در ان چیزے یافتہ نشود از اقسام خوردنی ۔

بہ تنگی بریزاندت روی رنگ | چو وقت فراخی بود معدہ تنگ

تنگی عبارت از ایام عسرت و تہیدستی و تنگی معدہ کنایہ از کم خواری و بریزاندت بنون نفی و فاعل فعل نریزاند لفظ روے و رنگ بحذف مضاف الیہ اعنی لفظ خود مفعول آن و تاے ضمیر در معنی مضاف الیہ روی ست کہ از وی قطع شدہ بالفظ ریزاند ملحق گشتہ ۔ و مصرع دوم شرط و جزاے آن محذوف بنا بر قاعدہ کہ گذشت و حاصل معنے آنکہ چون در وقت ثروت و مکنت معدۂ خود را تنگ دارے و پرخواری نکنی بسبب این تنگی معدہ و کم خوارے تو در زمان ثروت و مکنت و در زمان عسرت و تہیدستے روی تو رنگ خود را نخواہد ریخت و در چشم مردمان حقیر نخواہی نمود و میتواند کہ تنگی معدہ کنایہ از پرخواری و بریزاندت بصیغۂ اثبات و در بعض نسخ بگرداندت نیز بصیغۂ اثبات و علے التقدیرین بمعنے متغیر گرداند است و در بعض کہ روزے فراخی و این بر تقدیرے صحیح باشد کہ این کاف بمعنے ہر کہ و بجاے تاے خطاب شین ضمیر باشد یعنی ہر کہ در روز فراخی معدۂ خود را تنگ داشتہ باشد و کم خورد و ز تنگی روے او رنگ خود را نخواہد ریخت و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ ریختن رنگ بمعنی تغیر رنگ بنظر نیامدہ تنبیہی پر ذہول ست از بینی کہ در حکایت رئیس دہی باپسر تا آخر در باب سوم گذشت و آن اینست ۔ چو حالش بگردید و رنگش بریخت ۔

کشد مرد پرخوار بار شکم ‌‌ ‌ وگر تنگی افتد کشد بار غم

در بعض نسخ اگر در نیابد کشد بار غم تا آخر و درینصورت فاعل این فعل ضمیرے بود که راجع بطرف مرد پرخوارست مفعول آن اعنی لفظ خوردنی محذوفست۔

شکم بنده بسیار بینی خجل ‌ ‌ ‌ شکم پیش من تنگ بهتر که دل

کاف تفضیلیه و در بعض نسخ قناعت گزین کم شود تنگ دل۔

حکایت

چه آوردم از بصره دانی عجب ‌ ‌ ‌ حدیثی که شیرین‌تر است از رطب
تنی چند در خرقهٔ راستان ‌ ‌ ‌ گذشتیم بر طرف خرماستان

حدیثی مفعول موصوف فعل آوردم و مابعد صفت آن و لفظ عجب نیز صفت مقدم بر موصوف میتواند که صفت قول او چه که مخفف چه چیز ست باشد و چون اسمائے که متضمن معنی استفهام باشند دلالت بر دو معنی دارند یکی استفهام و دیگر اسمی که بازائے آن موضوع باشد پس برین تقدیر چه بمعنی کدام چیز خواهد بود و در بعض نسخ من از بصره آورده ام بس عجب درینصورت قول او بس عجب نیز صفت حدیث بود۔

یکی زان میان معده انبار بود ‌ ‌ ‌ ز پرخواری خویش پرخوار بود
میان بست مسکین و شد بر درخت ‌ ‌ ‌ وز آنجا بگردن در افتاد سخت
رئیس ده آمد که این را که کشت ‌ ‌ ‌ بگفتم مزن بانگ بر ما درشت

در عامهٔ نسخ یکی درمیان تا آخر معده انبار کنایه از بسیار خوار و حریص و در بعض شوخ چشم جگر خوار بود و در بعض از آن تنگ چشمی جگر خوار بود و در بعض بسے خوار بود زانکه پرخوار بود۔ و قول او رئیس ده آمد که این را که کشت معطوف آمد اعنی و بآواز بلند گفت محذوف و مابعد بیان مقولهٔ آن

شکم دامن اندر کشیدش ز شاخ ‌ ‌ ‌ بود تنگدل روده گانی فراخ

دامن اندر کشیدش ز شاخ کنایه از آنست که فرود انداختش از شاخ و مصرع دوم جمله معترضه بر سبیل تمثیل روده گانی فراخ کنایه از حریص و پرخوار۔

نه هربار خرما توان خورد و برد ‌ ‌ ‌ لت انبان بدعاقبت خورد و مرد
شکم بند دست است و زنجیر پای ‌ ‌ ‌ شکم بنده نادر پرستد خدای
سراسر شکم شد ملخ لاجرم ‌ ‌ ‌ بپایش کشد مور کوچک شکم

مفعول فعل خوردن اعنی لفظ خرما محذوفست از جهت قیام قرینه و در بعض نسخ که افتد که ناگه شود خورد مرد اے گاه باشد که دفعةً ریزه ریزه شود و کت بالضم مخفف کوت بواو مجهول بمعنی اقسام طعام و بالفتح بمعنی شکم و علی التقدیرین کت انبار و کت انبان کنایه از تن پرور و بسیار خوارست و بجاے قول او نادر پرستد کمتر پرستد و کوچک شکم صفت مورست۔

برو اندرونی بدست آر پاک ‌ ‌ ‌ شکم پر نخواهد شد الا بخاک

معطوف بدست آر اعنی و شکم پرورے مکن محذوف و مصرع دوم علت آن بتقدیر حرف علت و معطوف این مصرع اعنی و تو ذلیل و رسوا خواهی گشت۔

حکایت

شکم صوفیی را زبون کرد و فرج ‌ ‌ ‌ دو دینار بد هر دو را کرد خرج
یکی گفتش از دوستان در نهفت ‌ ‌ ‌ چه کردی بدان هر دو دینار گفت
بدیناری از پشت راندم نشاط ‌ ‌ ‌ بدیگر شکم را کشیدم سماط

فاعل فعل زبون کرد شکم و فرج معطوف بران و فاعل کرد خرج ضمیرے که راجع بطرف صوفی ست و چه کردی بدان هر دو دینار مقوله گفت که در صدر مصرع اول است و بیت دوم مقوله گفت که در آخر مصرع دوم است

فرومایگی کردم و ابلهی ‌ ‌ ‌ که این همچنان پر نشد وان تهی
غذا گر لطیف است و گر سرسری ‌ ‌ ‌ چو دیرت بدست اوفتد خوش خوری
سر آنگه به بالین نهد هوشمند ‌ ‌ ‌ که خوابش بقهر آورد در کمند
مجال سخن تا نیابی مگوی ‌ ‌ ‌ چو میدان نبینی نگهدار گوی

کاف بیانیه و این اشاره به پشت و آن اشاره به شکم و حاصل معنی بیت اول آنکه کار فرومایگان و ابلهان کردم که مایهٔ خود را مفت و رایگان بباد دادم و پشت از منی تهی شد و شکم پر نگشت و در بعض نسخ که این پر نگشت و بشد آن تهی و بجاے قول او تا نیابی تا نداری۔

مگوی و منه تا توانی قدم ‌ ‌ ‌ از اندازه بیرون از اندازه کم

مفعول مگو اعنی سخن محذوف و حاصل معنی آنکه در جمیع امور طریق توسط باید سپرد که خیر الامور اوسطها

حکایت

یکی نیشکر داشت در طبقری ‌ ‌ ‌ چپ و راست گردید بر مشتری

قول او بر مشترے ظاهرا مخفف برائے یا بهر مشترے ست لیکن دور از استعمال بلکه شاید در بعض نسخ

جہان و ہر ... انگشتری و در بعض نسخ پیش از دو سه لفظ ها بگردید محذوف بود لیکن لفظ هر که ترجمهٔ کل افرادی ست بکار نمیشود و بهر تقدیر مصرع ثانی معطوف بر قول او داشت است و نیشکر معروف و در اینجا کنایه از قطعات نیشکر تراشیده که در طبقچه و یا سبو گذاشته میفروشند و طبقرے بالفتح نام شهرے و بمعنی طبق نیز نوشته اند و بدین معنی ظاهرا فرید علیه طبق ست و میتوان که بمعنی طبقچه بود که فاکه و اثمار در آن نهند و برین تقدیر مرکب از طبق و رے باشد که کلمهٔ نسبت ست چون انگشتری و بقرے او زار جولاهگان که هنگام بافتن جامه آنرا حرکت دهند تا تارهاے برابر افتد مرکب از بقت مخفف بافت و آنچه بعض از محققین نوشته که این هر دو توجیه وقتی درست باشد که طبقرے بفتحتین بود حال آنکه بسکون ست و معهذا تردید درست وقتی ثابت شود که لفظ فارسی بود انتهی مبنی بر عدم اعتناست بتصرف اساتذه که گاهے اسکان بجاے تحریک و بالعکس و همچنین زیادت حرفی و بالعکس در کلمه خواه فارسی بود و خواه غیر فارسی تجویز میکنند چنانچه در بحث خود معلوم خواهد شد۔ مولوی معنوی در دفتر دوم در حکایت شیخ احمد خضرویه ... از عطا چون طبق را آورده رو ؛ خلق دیدند آن کرامت را از او ؛

بصاحبدلے گفت در کنج ده — که بستان و چون دست یابی بده

این بیت جزاے شرط محذوف و در کنج ده حال از صاحبدل و مصرع دوم بیان مقولهٔ گفت و مفعول بستان و بده هر دو محذوف و حاصل معنی آنکه و چون کسی را مشترے نیافت پس ناچار بصاحبدلے گفت در آن حال که در کنج ده بود که بستان این نیشکر را وقتے که زر بدست تو بیاید بهاے آن را بمن برسان۔

بگفت آن خردمند زیبا سرشت — جوابے که بر دیده باید نوشت
ترا صبر بر من نباشد مگر — ولیکن مرا باشد از نیشکر

مصرع دوم از بیت اول مقولهٔ گفت و بیت دوم بیان آن و مگر کلمهٔ تشکیک و متعلق نباشد و علت باشد هر دو محذوف و از نیشکر حذف بالمی ازست و حاصل معنی آنکه در گرفتن نیشکر احتمال ست که تو بر من صبر نکنی و طلب بها نمائے و مرا مقدور نباشد پس من در آن وقت خجالت کشم ولیکن مرا یقین ست که از خوردن نیشکر صبر خواهم کرد و از ان مضرتے بمن نخواهد رسید و چون در مصرع اول از لفظ مگر احتمال بیصبری ناشی از تقاضاے زر نیشکر بیان کرده مستمع را وهم آن شده که شاید آن صاحبدل را نیز صبر از خوردن نیشکر نباشد براے دفع این توهم بلفظ لیکن استدراک نموده و گفته ولیکن مرا باشد از نیشکر و در بعض نسخ بر دل بباید نوشت و همین بهتر۔

حلاوت ندارد شکر در نیش — که باشد تقاضای تلخ از پیش

که بمعنی هر که ابتداے موصوف و مابعد صفت آن و شکر مبتدا و حلاوت ندارد خبر مقدم بر آن و در نیش ظرف آن و نیش اضافت بادنی ملابست یعنی نے که او را بوام خریده است پس حاصل معنی آن باشد که هر که تقاضاے تلخ از پے دارد بسبب خریدن نیشکر و معنی او که بوام خریده است شکر حلاوت ندارد ای مزه ندارد و در بعض نسخ چه باشد و در بعض دیگر حلاوت نباشد و در هر دو صورت مصرع دوم شرط و جزاے آن محذوف ست بنابر قاعده که گذشت لیکن مرجع ضمیر شین در نیش و پیش پیدا نمی شود و معهذا در معنی آن نیز اختلال تمام ست فتامل۔

حکایت

یکے را ز مردان روشن ضمیر — امیر ختن داد طاقی حریر
ز شادی چو گلبرگ خندان شکفت — بپوشید و دستش ببوسید و گفت
چه خوب ست تشریف شاه ختن — وز او خوبتر خرقهٔ خویشتن
گر آزاده بر زمین خسپ و بس — مکن بهر قالی زمین بوس کس

مفعول فعل اول داد یکے و مفعول ثانی حریر و فاعل فعل شکفت و بپوشید و ببوسید و گفت ضمیرے که راجع بطرف یکی ست و بین المصرعین بیت دوم کلمهٔ استدراک و مفعول فعل بپوشید محذوف از جهت قیام قرینه و مرجع ضمیر شین امیر و بیت سوم مقولهٔ گفت و طاقی حریر بیاے تنکیر بمعنی یکتاے حریر و تا در عرف هند تمان را گویند لیکن لفظ پوشیدن بدین معنی ابا میکند پس بمعنی ثوب باشد و این مجاز است و در نسخ معتبره۔ امیر ختن جامهٔ از حریر ؛ به پیرے فرستاد روشن ضمیر ؛ بپوشید و بوسید روے زمین ؛ که بر شاه عالم هزار آفرین ؛ و در بعض دست و زمین و در بعض آنجا زمین تا آخر و درین هر دو صورت تکرار محض و نبود نشر اولی و بر تقدیر تسلیم معطوف بوسید عنه و بگفت محذوف و کاف براے بیان مقولهٔ گفت خواهد بود۔

حکایت

یکے نان خورش جز پیازی نداشت — چو دیگر کسان برگ و سازی نداشت
کسی گفتش ای سخرهٔ روزگار — برو طبخے از خوان یغما بیار
بخواه و مدار از کس اے خواجه باک — که مقطوع روزی بود شرمناک

در عامهٔ نسخ یکے گفتش ای سفلهٔ روزگار ؛ و در نسخ معتبره پراکنده گفتش اے خاکسار ؛ که ممنوع روزی

تا آخر وطبخ بخاے معجمه دیگ پختن وبمعنے مطبوخ مجازست ودر بعض نسخ طبق نقابت پس دراصل بفتحین بود که بسکون استعمال فرموده بر قیاس طبقرے وبهر تقدیر معطوف ست بر قول او بر دو وبیت دوم معطوف بران ومفعول بخواه اعنی طبقے محذوف از جهت قیام قرینه ومصرع دوم علت مضمون مصرع اول واین مطابق ست بمضمون حدیث شریف که الحیاء یمنع الرزق وحاصل معنے آنکه بر دو طبقے بمعنے رکابے از خوان یغما بیار ورسم است که در خوان چند طبق مے گذارند۔

قبا بست وچابک نوردید دست — قبایش دریدند ودستش شکست
شنیدم که میگفت وخوش میگریست — کای نفس خود کرده را چاره چیست
بلا جوے باشد گرفتار آز — من وخانه من بعد ونان وپیاز

فاعل فعل بست ونوردید ضمیرے که راجع بطرف کسی ست ومصرع دوم معطوف بر نوردید و شکست اعنی مردم متعلقه خوان یغما محذوف چه مکرر گذشته که در فارسی تطابق در افراد وجمع مسند ومسند الیه ضرور نیست واگر گفته شود که باب شکستن لازم ومتعدے هر دو آمده اینجا چرا بمعنے لازم حمل نکردند گوییم درینصورت جامع درمیان جملتین اعنے معطوف ومعطوف علیه که واجب ست که باعتبار مسند الیهما ومسندین باشد جمیعًا اے باعتبار مسند الیه در جملهٔ اول وباعتبار مسند در جملهٔ ثانی وهمچنین باعتبار مسند در جملهٔ اول وباعتبار مسند الیه در جملهٔ ثانی چنانچه شعر میگوید زید و کتابت میکند زید ومیدهد زید ومنع میکند زید وزید شاعرست وعمرو کاتب بشرط آنکه میان زید وعمرو مناسبت باشد مثل اخوت یا صداقت یا عداوت باعتبار مسند الیه متحقق نمی شود چنانچه صاحب مطول در مبحث وصل وفصل تصیص کرده نوردیدن بمعنے پیچیدن ست واینجا اینمعنی صحیح نمیگیرد وبینا چارست که گوییم ظاهرا نوردید تحریف ست وصحیح بیازید اے حرکت داد دست لا برائے غارت کردن طبق خوان یغما۔

جوین نان کز سعی بازو خورم — به از میدهٔ نان اهل کرم

جوین نان ومیدهٔ نان بتقدیم صفت بر موصوف ودر بعض نسخ جوے وبه از میده بر خوان اهل کرم ـ جوین خوردنی که از جو سازند ومیده خوردنی که از میده سازند واین مجازست از قبیل تسمیة الشئ باسم مادته ویر خوان متعلق فعل محذوف اعنی باشد ودر بعض دیگر میدهٔ نان ز خوان کریم پس میده مضاف وخوان کریم مضاف الیه باشد بادنے ملابست وکلک اضافت بسبب

هاے مختفی ودر بعض جوے که از دست وبازو تا آخر۔

چه دلتنگ خفت آن فرومایه دوش — که بر سفرهٔ دیگران داشت گوش

اے انتظار صلا میکشید ودر بعض نسخ بر مطبخ دیگران ودرینصورت اگر بر بمعنے الی بود دیں گوش داشتن بمعنی متوجه بودن خواهد بود والاول هو الاولی۔

حکایت

یکے گربه در خانهٔ زال بود — که بر گشته ایام وبد حال بود
روان شد بمهمانسراے امیر — غلامان حاکم زدندش به تیر

مصرع دوم از بیت اول صفت گربه وفاعل فعل شد ضمیرے که راجع بطرف گربه است وشین ضمیر متصل نیز راجع بدو۔

چکان خونش از استخوان میدوید — همیگفت واز بیم جان مے طپید
اگر رستم از دست این تیر زن — من وموش وویرانهٔ پیر زن
نیرزد عسل جان من زخم نیش — قناعت نکوتر بدو شاب خویش
خداوند ازان بنده خورسند نیست — که راضی بقسم خداوند نیست

چکان خون از استخوان حال است از ضمیر فاعل میدوید ومصرع دوم معطوف بر میدوید وبیت دوم مقولهٔ همیگفت ودر بعض نسخ بردن جست وخون از تنش میچکید؛ همیگفت واز هول جان میدوید اگر جستم تا آخر ودرینصورت خون از تنش میچکید حال بود از ضمیر فاعل فعل جست وجستم بمعنے زنده باشم وبهتر آنست که بجاے جستم رستم براے مهمله بمعنے خلاص شدم باشد۔ اگرچه نسخه بدان مساعدت نمی کند۔ وقول او نیرزد عسل جان من زخم نیش اے بازخم نیش که کلمهٔ با ازان محذوف شده حاصل معنے آنکه لطف ندارد آن عسل که با زخم نیش باشد۔

حکایت

یکے طفل دندان برآورده بود — پدر سر بفکرت فرو برده بود
که من برگ نان از کجا آرمش — مروت نباشد که بگذارمش
چو بیچاره گفت این سخن پیش جفت — نگر تا زن او را چه مردانه گفت

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول وبیت دوم بیان سر فرو بردن ودر عامهٔ نسخ که من نان وبرگ ودر بعض دیگر که من برگ وساز۔

مخور هول ابلیس تا جان دهد ... همانکس که دندان دهد نان دهد

در بعض نسخ همان کس و بهر تقدیر این بیت مقوله گفت و کلمه تا بهرای غایت نان دهد که مقدم بر آن واقع شده و مصرع دوم علت مخور هول و دندان و نان هر دو مفعول اول فعل دهد و مفعول ثانی آن اعنی لفظ طفل محذوف و حاصل معنی آنکه هول آنکه هول ابلیس مخور و وسوسهٔ شیطان را بخاطر راه مده که این طفل از کجا خواهد خورد و روزی او از کجا بهم خواهد رسید چرا که همانکس که اورا در شکم مادر از شیر روزی رسانده است و جدا از آن بطعام پرورانده و دندان داده ما دام که حیات او ست نان هم خواهد داد و فرزند بنده الیست خدا را غمش مخور ؏ تو کیستی که به از خدا بنده پروری ؏ و میتواند که فعل فاعل جان دهد ابلیس و جان دادن کنایه از کمال تصدیع و رنج کشیدن بود و حاصل معنے آنکه هول مخور خود را از وسوسهای شیطانی نگاه دار تا شیطان مبتلای رنج گردد زیرا که در صورت عدم وسوسهٔ شیطان بیکار خواهد ماند و مصرع دوم علت مخور هول ست و بعض محققین نوشته پس درین عبارت دو علت خواهد بود یکے علت غائی که جان دادن ابلیس بود و دوم نان دادن کسیکه دندان دهد و این علت باعثه است که حکم علت فاعلی دارد و این محل نظر ست چنانچه از کلام قوم مستفاد مے شود قوت باعثه و قوت محرکه است و هیچ یکے از ایشان علت باعثه که مقابل علت غائی باشد بیان نکرده و ایمائے هم نمودہ پس قول او علت باعثه است که حکم علت فاعلی دارد از مصطلحات موضوعه اوست که استنا در انشاید و نیز جان دادن ابلیس یا ندادن تعلق بفرض آن زن ندارد و نصب العین او نیست۔

توانا ست آخر خداوند روز ... که روزے رساند تو خود را مسوز
نگارندهٔ کودک اندر شکم ... نویسندهٔ عمر و روزیست هم

یعنے او که خالق اللیل فالق الاصباح ست توانا ست بر العیال روزی بے آنکه سعی و تردد ترا دران مدخلی باشد پس تو خویشتن را بهره در آتش غم و غصه چندین مسوز و در بعض نسخ زور بتقدیم زاے معجمه و شوریدن معجمه است و درینصورت مشور بمعنے فریاد مکن باشد از ان جهت که سابق گفته بود که من نان و برگ از کجا آورم و این نسخه نسبت به نسخهٔ اول مناسب تر است چه خدا را خداوند روز و شب گویند نه تنها خداوند روز و درصورت اول بر خداوند روز حمل توانا ست آخر خداوند روز بسیار مهمل مے شود۔

خداوندگاری که عبدی خرید ... بدارد فکیف آنکه عبد آفرید

ترا نیست آن تکیه بر کردگار ... که مملوک را بر خداوندگار

یعنے هرگاه خواجه که بنده را خریده باشد تیمار او میکند و محافظت او می نماید پس چگونه خواهد بود تیمار و محافظت کسی که خودش بنده را آفریده باشد۔

حکایت

شنیدم که در روزگار قدیم ... شدی سنگ در دست ابدال سیم
تو پنداری این قول معقول نیست ... چو قانع شدی سیم و سنگت یکیست

در عامهٔ نسخ نه پنداری بنون نفی و در بعض دیگر مقبول نیست و بهر تقدیر شد سے ترجمه صار تا فعله و سیم اسم آن و سنگ خبر مقدم بر اسم ست و حاصل معنی آنکه سیم سنگ میشد و اعتباری نمیداشت

چو طفل اندرون دارد از حرص پاک ... چه مشت زرش پیش همت چه خاک
خبر ده بدرویش سلطان پرست ... که سلطان ز درویش مسکین ترست

شین ضمیر منصوب راجع بطرف طفل در معنی مضاف الیه همت ست که ازوی قطع شده با لفظ زر ملحق گشته و پیش از خاک لفظ مشت محذوف از جهت قیام قرینه و حاصل معنی آنکه پیش او مشت زر و مشت خاک برد حکم مساوات دارد۔

گدا را کند یک درم سیم سیر ... فریدون بملک عجم نیم سیر
نگهبانی ملک و دولت بلاست ... گدا پادشاه است و نامش گدا ست
گدائی که بر خاطرش بند نیست ... به از پادشائی که خرسند نیست

مصرع دوم از بیت اول معطوف بر مصرع اول و حاصل معنی آنکه اگر فریدون را تمام ملک عجم بدست آید هنوز نیم سیر ست۔

بخفتند خوش روستائی بجفت ... بذوقی که سلطان در ایوان نخفت

بلے بجفت قائم مقام واو عطف و بذوقی متعلق آن و این اغلب که صحیح نباشد چرا که مقام ماضی نیست بلکه مقام استمرار ست و در نسخ معتبره بخسپد شب روستائی و جفت ای می خسپند و بجای قول او سیلاب مرکب سیلاب خواب۔

حکایت

شنیدم که صاحبدلی نیک مرد ... یکے خانه بر قامت خویش کرد

اے بر اندازهٔ قامت خویش بنا کرد و این کردن جهل بسیار ست۔

کسی گفت میدانمت دسترس — کزین خانه بهتر کنی گفت بس
چه میخواهی از طارم افراشتن — همینستم بس از بهر بگذاشتن
مکن خانه بر راه سیل ای غلام — که کس را نگشت این عمارت تمام
نه از معرفت باشد و عقل و رای — که بر ره کند کاروانی سرای

لفظ بس در هر دو بیت اول بیاے تازی در اول بعد از وی لفظ کن محذوف و در ثانی بمعنے کافی در میان قول او گفت عبارت فی چراکه همین قدر محذوف و طارم بفتح را خانهٔ چوبین مثل قبه و خرگاه معرب تارم و بضم نیز استعمال کرده اند وضع مظهر موضع مضمر و در بعض نسخ افراختن بجاے معجمه و درینصورت قافیه معیوب می شود و در بعض دیگر چه میخواهم بصیغهٔ متکلم ست و حاصل معنے هر دو بیت اول آنکه تو که میگوئی که آن دسترس داری که بهتر و مهتر ازین خانه کنی ازین گفتن بس کن زیرا که مقصود تو چیست از بلند کردن من خانه را مرا این خانه گذاشتنی ست و براے گذاشتن همین کافی بود۔

حکایت

یکی سلطنت ران صاحب شکوه — فرو خواست رفت آفتابش بکوه
بشیخی در ان بقعه کشور گذاشت — که در دوده قائم مقامی نداشت
چو خلوت نشین کوس دولت شنید — دگر ذوق در کنج خلوت ندید
چپ و راست لشکر کشیدن گرفت — دل پردلان ز زور میدان گرفت
چنان سخت بازو شد و تیز چنگ — که با جنگ جویان طلب کرد جنگ

آفتاب استعاره مصرحه از هستی و کوه از نیستی و در مصرع اول از بیت دوم تعقید و مسامحت ست و مصرع دوم علت کشور گذاشتن بران شیخ۔ و حاصل معنے آنکه فرو رفتن خواست آفتاب هستی او بکوه نیستی پس بر شیخی که دران بقعه می ماند سلطنت آن کشور گذاشت و در بعض نسخ بشخصے و در بعض دیگر چو در دوده اسے در خاندان خود چه دوده و دود مان بمعنے قبیله و خاندان ست و در بعض که در خانه و کوس دولت کنایه از آوازهٔ کوس دولت و قول او زور اشاره بطرف شیخ و بجای با جنگ جویان با پادشاهان۔

ز قومی پراگنده خلقی بکشت — دگر جمع گشتند هم رای و پشت

پراگنده صفت قومی و مصرع دوم معطوف بر خلقی و حاصل معنی آنکه جماعتی از گروهی پراگنده قتل کرد

و جماعت دیگر اعنی بقیة السیف با هم فراهم آمدند و همراے و هم پشت گشتند در انتقام گرفتن از وی و خویشتن را محفوظ داشتن از ظلم وی و در بعض نسخ ز خصم پراگنده۔

چنان در حصاری کشیدند تنگ — که عاجز شد از تیر باران و سنگ

در بعض نسخ چنان در حصارش گرفتند تنگ درینصورت مفعول اول گرفتند شین ضمیر و مفعول ثانی آن لفظ تنگ بود و درصورت اول مفعول اول اعنی لفظ او در امحذوف و بهر تقدیر مصرع دوم بیان چنان ست۔

بر نیک مردی فرستاد کس — که صعبم فرو ماند فریاد رس
بهمت مدد کن که شمشیر و تیر — نه در هر وغاے بود دستگیر
چو بشنید عابد بخندید و گفت — چرا نیم نانی نخورد و نخفت
ندانست قارون نعمت پرست — که گنج سلامت بکنج اندر ست

فاعل فعل فرستاد ضمیر سے که راجع بطرف شیخ ست و معطوف آن محذوف و مصرع دوم بیان آن و حاصل معنے آنکه یکی را از متعلقان خود فرستاده پیغام داد که سخت فرو مانده ام تو بفریادم برس و قول او قارون نعمت صحیح دنیا پرست۔

کمال ست در نفس مرد کریم — گرش زر نباشد چه نقصان و سیم

کمال ست خبر مبتداے محذوف و سیم معطوف بر زر که از جهت تعقید لفظی درینجا واقع شده و حاصل معنے آنکه کرم که در نفس مرد کریم ست همین کمال او ست و تهیدستی او از سیم و زر موجب نقصان کمال او نمی تواند شد و در بعض نسخ بیم بیاے تازی و درینصورت معطوف بر نقصان باشد و این بهتر ست چراکه لفظ سیم بسبب نامانوس ست بسبب عطف۔

مپندار گر سفله قارون شود — که طبع لئیمش دگرگون شود
وگر در نیابد کرم پیشه نان — نهادش توانگر بود همچنان

مفعول مپندار اعنی لفظ این محذوف و مصرع دوم بیان آن و دگرگون شود ای کریم شود و قول او گر سفله قارون شود شرط و جزاے آن محذوف بنابر قاعدهٔ گذشت۔

سخاوت زمین ست و سرمایه زرع — بده کاصل خالی نماند ز فرع

کاف تعلیلیه و بیان آن محذوف و اصل تا آخر معطوف بران و حاصل معنی آنکه سخاوت مثل زمین است و مایه آن سخا مثل تخم که در زمین کارند پس سخا پیشه کن که اصل دولت همین ست

اصل از فرع خالی نمی ماند و در بعض نسخ مروت زمین ست۔

خدایے کو از خاک مردم کند　　عجب وارم از مردمی گم کند

در بعض نسخ عجب باشد و بهر تقدیر لفظ کردن درینجا جعل بسیط ست بمعنے آفریدن و مردمے عبارت از کرم و عطا لیکن اطلاق این لفظ در صفات واجب تعالی جاے دیگر بنظر نیامد پس بهتر آنست که جزے پیش از لفظ مردمی محذوف باشد و قول او از مردمی گم کند شرط و جزاے آن بنابر قاعده که گذشت گم بضم کاف فارسی و حاصل معنے آنکه اگر جزاے مردمے را که جوان مردان و کریمان بر بنده ها کنند گم و مفقود کند پس عجب باشد و آنچه بعض محققین نوشته که این باب در بیان احوال قناعت ست پس این ابیات مناسب باب مذکور نباشد جواب آن گذشت۔

ز نعمت نهادن بلندی مجوے　　که ناخوش کند آب استاده بوے
بنجشندگے کوش کاب روان　　بسیلش نفقد کند آسمان
گر از جاه و دولت بیفتد لئیم　　دگر باره نادر شود مستقیم
دگر قیمت گوهرے غم مدار　　که ضائع نگرداندت روزگار

بعض محققین نوشته که آب استاده مفعول کند و حرف را محذوف و بوے فاعل کند و مراد از ان بوے بد است و ناخوش مفعول دوم کند پس حاصل معنی آن باشد که بوی بد آب استاده را ناخوش گرداند لیکن مطلب شیخ آنست که آب استاده بوی بد و ناخوش بدارد و باید دانست که هرگاه مطلب شیخ همان باشد که او گفته پس فاعل ناخوش کند آب استاده و بوے مفعول دوم آن خواهد بود و برین تقدیر قول او که آب استاده مفعول تا آخر مبنے بر سهو باشد و حاصل معنے آنکه از گرد آوردن مال دنیا و امساک کردن و در آن طالب رفعت و بزرگی مباش از براے آنکه آن امساک کردن بمنزله آب استاده است و آب مادام که جاری ست و مردم از و انتفاع مے کنند رائحه خوش دارد اما هرگاه که ساکن باشد و انتفاع از و مفقود گشت پس رائحه اش ناخوش مے شود۔

کلوخ ارچه افتاده باشد براه　　نه بینید که در وی کند کس نگاه

در بعض نسخ افتاده بینی و نه بینی بصیغهٔ خطاب لیکن بیت لاحق ابے عنے۔

دگر خرده زر ز دندان گاز　　بیفتد بشمعش بجو یند باز

شمعه از خود را میخواهد حاصل آنکه زر بمرتبه عزیز و مرغوب ست که اگر ریزهٔ آن از دندان گاز در شب تار

صحیح اے او را یاد ندارد یا از و پرواے ندارد و بعید دابا بعید است فافهم ۱۲

بیفتد و یافته نشود پس بطمع میجویند آفراد مادام که یافته نشود دست از وے بر نمیدارند و در بعض نسخ ز شمعش۔ و قول او بدر میکنند اسے بیرون مے آرند۔

بدر میکنند آبگینه ز سنگ　　کجا ماند آئینه در زیر زنگ
هنر باید و دین و فضل و کمال　　که گاه آید و گه رود جاه و مال

در بیت دوم اشارت ست بآنکه چیز سکه ثابت و پایدار ست آن هنر و دین و فضل و کمال ست وانچه در معرض فنا و زوال آن جاه و مال ست و در بعض نسخ پسندیده و نغز باید خصال کلا مسال و نیا سفر پارسال و در بعض دیگر مصرع دوم این بیت بجای مصرعهٔ دوم بیت اول ست و درین هر دو صورت امسال مبتدا و دنیا خبر آن و همچنین پارسال مبتدا و سفر خبر مقدم بران و رابطه در هر دو جمله محذوف و در نسخ معتبره از قول او دگر خرده زر تا آخر داستان مذکور نیست پس هر بیت الحاقی باشد۔

حکایت

شنیدم ز پیران شیرین سخن　　که بود اندرین شهر پیری کهن

قول او اندرین شهر اشاره بشهر شیراز۔

بسے دیده شاهان و دوران و امر　　سر آورده عمرے بتاریخ عمر

دوران امر باضافت معطوف بر شاهان و مصرع دوم معطوف بر مطرع اول و حاصل آنکه بسیار دیده بود پادشاهان را و زمان حکومت ایشان را تا آخر رسانیده بود عمر طبعی را که زیاده بر صد و بست سال نمی باشد به سی صد و ده سال که لفظ عمر ماده این عدد ست و میتوانند که شاهان مضاف بود بطرف و دوران و امر محذوف مضاف الیه معطوف بران از جهت قیام قرینه اسے امر پادشاهان را و موید این توجیه است آنچه در بعض نسخ واقع شده بسے دیده دوران شاهان و امر و بدانش فزون بود از زید و عمر؛ و آنچه بعض محققین نوشته که این باب در قناعت ست و این حکایت ربطے بقناعت ندارد و همچنین ابیات سابق جوابش مکرر گذشت۔

درخت کهن میوه تازه داشت　　که شهر از نکوئی پر آوازه داشت

درخت کهن کنایه از پیر و میوه تازه کنایه از پسر نوجوان و مصرع دوم صفت آن۔

عجب از زنخدان آن دلفریب　　که هرگز نبودست بر سرو سیب

اشارت ست بآنکه زنخدان او بر سرو قامت او مثال سیب بوده و بودن سیب بر سر غرابت دارد

ز شوخی مردم خراشیدنش — فرح دید در سر تراشیدنش

شوخی مردم خراشیدنش باضافت و معطوف آن محذوف یعنی بسبب شوخی آن پسر که مردم را خراشی از وهم میرسد و ازین موی درازی که بدان دلها را ابلام میکشد فرح دید آن پیر در حلق سر و ستردن موے وے و اگر درمیان شوخی و مردم واو عطف بود پس عطف تفسیرے خواهد بود۔

بموسے کہن عمر کوته امید — سرش کرد چون دست موسی سپید

کہن عمر کوته امید وضع مظهر موضع مضمر عبارت از همان پیر ست و حاصل معنے آنکه باعانت استره آن پیر سر آن پسر را مانند ید بیضا سفید کرد اسے از موی پاک سترده ساخت جمعی از شراح گمان برده که کہن عمر کوته امید صفت استره است و شارح هانسوے گفته که جمله معترضه دعای بد در حق استره است نه صفت آن و آنچه بعض محققین نوشته که توجیه آن من حیث اللفظ هم غلط ست چرا که در صفت و موصوف فک جائز نیست و جمله معترضه نیز علی هذا القیاس زیرا که رابطه درمیان نیست هر دو محل نظر چه من کتابی و سگ لالی شاهد عدل ست بر جواز فک و جمله معترضه عبارت است از کلامیکه میان دو کلام یا یک کلام واقع شود و لفظ با سباق و سیاق ربطے ندارد و از کلام او مستفاد میشود که مربوط بودن او با سباق و سیاق لفظ از شرائط اوست و این غلط است و جواب او که منظور آنست که کہن عمر کوته امید صفت موسی نمیتواند بود که فک در صفت و موصوف جائز نیست و عامه و لفظ من کتابی و سگ لالی ترکیبات مخصوصه شاذه است که مقیس علیه نمیتواند گردید و اگر اینها را مقیس علیه گرداند زید عاقل و عمر جاهل بفک صحیح باشد و نیز مراد از رابطه کلمه ایست که کلام بدان تمام شود چون شارح هانسوی این عبارت را جمله معترضه گفته و در جمله رابطه شرط ست و اینجا نیست پس جمله نمیتواند بود پس ظاهر شد که معنے رابطه نفهمیده نسبت غلط باینجانب کرده و این غلط محض ست نیز محل نظر چه از کلام قوم رابطه مطلق مستفاد میشود و مذکور بودن آن از کلام هیچ یکے ظاهر نمیشود پس درینجا اگرچه لفظاً نیست اما در تقدیر هست و آنچه گفته که فک در صفت و موصوف جائز نیست عامةً محض تحکم و عجب که خود هم در حاشیه شرح این بیت و دف و چنگ با همد گر ساز گار ؛ بر آور و زیر از میان لاله زار ؛ نوشته که ناله زار بفک کسرهٔ توصیفی۔

ز سر تیزی آن آهن سنگ زاد — بعیب پری رخ زبان بر گشاد

نکته در اختیار لفظ آهن آنست که باعتقاد اهل عزائم آهن دشمن پریست که آنرا بتازی جن گویند

و در عامهٔ نسخ ز سر تیزی آن آهنین دل که بود۔ بعیب پری رخ زبان بر گشود۔

بموی که کرد از نکوئیش گم — نهادند حالے سرش در شکم

یعنی بسبب ستردن آن موے که پاره از حسن آن پسر گم کرده بود و زبان کوته دران راه یافته در حال سر استره را در شکمش نهادند چنانکه رسم ست که بعد از اصلاح استره را سر در شکمش میگذارند و درین اشارت ست بآنکه او مصدر چنین تقصیرے گشته بود بمکافات آن باین عقوبت معاقب گردانیدند۔

یکے را که خاطر در و رفته بود — چو چشمان دلبندش آشفته بود
کسے گفت جور آزمودی و درد — دگر گرد سودائے باطل مگرد

چشمان آشفته محاوره نیست پس صحیح زلفین باشد و مناسب مقام همین ست و آن ظاهر نفرت ناسخان ست نظر بران که پدر موے او را می باسترد و این بیجاست آخر یک وقتے بود که مردم فریفته روی او می شدند و پدر از غیرت آنرا می سترد۔ و در بعض نسخ بر در رفته بود۔ دگر سوے سودا۔ و بهر تقدیر اعنے خواه لفظ در بود و خواه بر بمعنی الی و مصرع دوم معطوف بر آشفته بود و متعلق گفت اعنے با او محذوف و جور آزمودے تا آخر مقولهٔ گفت و حاصل معنے آنکه یکی را که با او تعشقے داشت۔

ز مهرش بگردان چو پروانه پشت — که مقراض شمع جمالش بکشت

کاف تعلیلیه و فاعل بکشت مقراض و شمع جمال باضافت مشبه به بمشبه مفعول آن و حاصل معنے آنکه چنانچه پروانه بعد از کشته شدن شمع بر جائی ماند تو هم از عشق این پسر که شمع جمالش خاموش گشته باز آی و سر خویش گیر چون سابق موسٰی را که استره است سبب دور کردن موے گفته و درینجا نسبت بمقراض کرده و هر دو اسباب ستردن ست اینجا بمناسبت شمع بمقراض معبّر ساخت

برآمد خروشش از هوادار چست — که تر دامنان را بود عهد سست
پسر خوش نمش باید و خوبروی — پدر گو بجهلش ببند از موی
مرا جان بمهرش بر آمیخت ست — نه خاطر بموی در آویخت ست

هوادار کنایه از عاشق پاک و تر دامن درینجا عبارت از بوالهوس و درین اشارت ست بآنکه من بوالهوس نیستم تا عهد من سستی داشته باشد۔

چو روی نکو داری اندوه مخور — که سودا نهفتند بروے دگر

نه پیوسته زر خوشهٔ تر دهد	گهی برگ ریزد گهی بر دهد

نیفتد بنون نفی و ازین بیت شروع مقوله شیخ و گویا خطاب با محبوب ست و حاصل معنے آنکه اگر روے خوب داری و موی نداری پس اندوه مخور که این معنی موجب زوال عشق نمی تواند شد و سوداے عاشق بروی معشوق دیگر نخواهد افتاد و در نسخ معتبره که موے از بیفتد برد دیگر بود درینصورت بیفتد و برد هر دو بصیغه اثبات بود و حاصل معنے آنکه از افتادن هیچ غمی نیست چراکه در ایام معدود باز خواهند رست ـ

بزرگان چو خور در حجاب اوفتند	حسودان چو اخگر در آب اوفتند
برون آید از زیر ابر آفتاب	بتدریج و اخگر بمیرد در آب
ز ظلمت مترس ای پسندیده دوست	که ممکن بود کآب حیوان دروست
نه گیتی پس از جنبش آرام یافت	نه سعدی سفر کرد تا کام یافت
دل از بیمرادی بفکرت مسوز	شب آبستن ست ای برادر بروز

اوفتند بصیغهٔ جمع و حجاب کنایه از ابر یا پس کوه و حاصل معنی آنکه اگر بزرگان را مکروهی در پیش آید بعد چند از دست آن مکروه خلاص مے یابند و اگر بدخواهان و بتوسط نفس گرفتار شوند از ان مخلص ممکن نیست ـ چنانچه آفتاب از زیر ابر آهسته آهسته برمے آید و اخگر که در آب افتاده باشد امکان ندارد که از آب بسلامت بر آید و آنچه بعض محققین نوشته که این ابیات بلکه دو بیت سابق نیز بحکایت چندان ربطے ندارد مگر بتکلف محل نظر ست چه درین دو بیت اشارت ست بآنکه احوال بزرگان و مقبلان مثل احوال آن پسر دلفریب است که هرچند پدرش سعی در زوال جمالش کرد لیکن جمال او زائل نشد همچنین حسودان هرچند زوال نعمت و جاه بزرگان و مقبلان مے خواهند اما حق سبحانه و تعالی از ایشان زائل نمی سازد و اگر آن نعمت و جاه چندے از انقلاب روزگار روے در حجاب آرد چنانچه جمال آن پسر از ستردن مویش حاسدان را گمان آن مے شود که فلک بکام ما گشته حق سبحانه و تعالے باز ایشان را بیش از پیش متنعم و ذو جاه میگرداند چنانکه موجب تحسر و تاسف آن بدخواهان مے گردد و قول او که ممکن بود کآب حیوان دروست اے ممکن ست که آب حیوان در ظلمت باشد ـ

باب ہفتم در تربیت

سخن در صلاح ست و تدبیر و خوی	نه در اسپ و میدان و چوگان و گوی

در بعض نسخ نه در اسپ ناورد و در بعض دیگر خردمندی آموز و تدبیر و خوے نه جنگ و سوارے و چوگان و گوے ـ و این نسخه سقیم ست چه تعلیم جنگ و سواری وغیره نیز از باب تدبیر ست برای تفریح طبیعت و دفع موذی و تواند که لفظ نه کنون تحریف را مخفف از اعراضیه بود و برین تقدیر معنے بیت این باشد که خردمندے آموز و تدبیر و خوے و بعد فراغ از تعلیم جنگ و سوارے و جز آن زیراکه ازین چیزها دفع مضارے شود و از ان چیزها دفع مضار ظاهری و باطنی هر دو چنانچه از ابیات آینده نیز همین مستفاد مے شود فتامل مراد از خوے اخلاق پسندیده از قبیل ذکر عام و ارادهٔ خاص ـ

تو با دشمن نفس همخانهٔ	چه در بند پیکار بیگانهٔ

تو مبتدا و ما بعد خبر آن ـ

عنان باز پیچان نفس از حرام	بمردی ز رستم گذشتند و سام

بمردی متعلق ست بگذشتند و احتمال ضعیف ست که متعلق بعنان باز پیچان باشد یعنے کسانیکه باستعانت مردی عنان نفس توسن را از راه حرام باز پیچیده اند ایشان در گذشته اند از رستم و سام زیراکه ایشان جهاد اصغر میکردند و آن جهاد اکبر ست پس اگر ارادهٔ آن داری که تو هم ازان طائفه علیه یعنی مجاهدان باشی طریق ایشان پیش گیر ـ

کس از چون تو دشمن ندارد غمی	که با خویشتن بر نیایی همی
تو خود را چو کودک ادب کن بچوب	بگرز گران مغز مردم مکوب
وجود تو شهریست بر نیک و بد	تو سلطان و دستور دانا خرد
همانا که دونان گردن فراز	درین شهر کبرند و سودای و آز
رضا و ورع نیکنامان حر	هوا و هوس رهزن و کیسه بر
چو سلطان عنایت کند با بدان	کجا ماند آسایش بخردان
ترا شهوت و حرص و کین و حسد	چو خون در رگانند و جان در جسد
گر این دشمنان تربیت یافتند	سر از حکم و رای تو بر تافتند

هوا و هوس را نماند ستیز / چو بینند سرپنجهٔ عقل تیز

مصرع دوم از بیت اول علت مضمون مصرع اول است نه صفت تو که درینصورت صفت ضمیر می‌شود و آن مخالف ما تقرر نحاة است و حاصل معنی آنکه حال هرگاه حال تو چنین است پس معلوم که از عهدهٔ حریف کی توانی برآمد و در بعض نسخ که با نفس خود تا آخر و بجای عنایت کند رعایت کند۔

نبینی که شب گرد او باش و خس / نگردند جایی که گردد عسس
رئیسی که دشمن سیاست نکرد / هم از دست دشمن ریاست نکرد
نخواهم درین نوع گفتن بسی / که حرفی بس است ار کار بندد کسی

شب گرد آن که شبها بگردد و خواه باندیشهٔ صلاح چون شحنه و پاسبان و خواه باندیشهٔ فساد چون دزد و فاسق چنانچه درین مصرع بیت شوخ و میخواره و شب گرد و غزل خوان شده؛ و درینجا بدین معنی و بمعنی دزد نیز مناسب است و اوباش صفت شب گرد و خس که بمعنی فرومایه است صفت بعد صفت و فاعل فعل نگردند نیز شب گرد از جهت جواز عدم تطابق در مرجع و ضمیر۔

گفتار در فضیلت خاموشی

اگر پای در دامن آری چو کوه / سرت ز آسمان بگذرد در شکوه
زبان درکش ای مرد بسیار دان / که فردا قلم نیست بر بی زبان
صدف وار گوهرشناسان راز / دهن جز بلؤلؤ نکردند باز
فراوان سخن باشد آگنده گوش / نصیحت نگیرد مگر در خموش

بسیاردان کسی که از هر نوع سخن و هر گونه هنر بسیار میدانسته باشد و درینجا عبارت از بسیار گو بقرینه بی‌زبان و حاصل معنی مصرع دوم آنکه در قیام محاسبه نیست بر حیوان غیر ناطق یا شخصی که بی ضرورت حرف نزند و این مجاز است و از انیس الواعظین آورده که جانوران را حشر و نشر هست اما سوال از اعمال و افعال نخواهد بود مگر آنکه جانور شاخدار که جانور بی شاخ را زده باشد آن بی شاخ را شاخ دهند تا ازو انتقام بگیرد و مکافات بکنند کما قال البیضاوی فی تفسیر قوله تعالی واذا الوحوش حشرت۔

چو خواهی که گویی نفس بر نفس / حلاوت نیابی ز گفتار کس

در بعض نسخ نفس در نفس۔ و نخواهی شنیدن مگر گفت کس۔ و بهر تقدیر مصرع اول شرط و مصرع دوم خبر است پس لفظ مگر برای تشکیک بود که در محل استفهام مستعمل شده و حاصل معنی آنکه هرگاه دمبدم خواهی که حرف زنی آیا ارادهٔ شنیدن حرف کسی داری و می تواند که جزای این شرط اعنی این را وجهی دیگر نیست محذوف و همین جزا مستثنی منه و مصرع دوم را ای مگر نمیخواهی شنیدن حرف اهل را اینقدر هست که حرف استثنا بر مستثنی می آید و اینجا در میان اجزای مستثنی واقع شده چنانچه در قول او مگر گریه از آسمان نیز گذشت و ازین مستفاد می شود که این در فارسی جائز است و اغلب که مگر تحریف باشد و صحیح دگر بدال بمعنی من بعد فتامل۔

نباید سخن گفت ناساخته / نشاید بریدن نینداخته
تأمل کنان در خطا و صواب / به از ژاژخایان حاضر جواب
کمال است در نفس انسان سخن / تو خود را بگفتار ناقص مکن
کم آواز هرگز نبینی خجل / جوی مشک بهتر که یک توده گل
حذر کن ز نادان ده مرده گوی / چو دانا یکی گوی و پرورده گوی
چرا گوید آن چیز در خفیه مرد / که گر فاش گردد شود روی زرد
مکن پیش دیوار غیبت بسی / بود کز پسش گوش دارد کسی

مصرع دوم از بیت اول معطوف بر مصرع اول و نباید و ناساخته و نشاید و نینداخته بنون نفی و حاصل معنی آنکه مادام که سخن ساخته نباشد ای تأمل و اندیشه را دران مدخلی نباشد نباید گفت و مادام که سخن دیگری تمام نشود از میان نباید برید که در هر دو صورت استخفاف می‌شود و شارح هانسوی بنید اخته بصیغهٔ اثبات ضبط کرده و حاصل معنی چنین گفته یعنی اگر کسی سخن شروع کرده باشد تا او تمام نکند سخن خود سر نباید کرد و قول او که یک توده گل بکاف تفضیلیه است

درون دولت شهربند است راز / الا تا نگردد در شهر باز

حاصل معنی آنکه درون دل تو مثل شهر بسیت بزرگ و راز دران شهربند است ای مثل کسی که او را بند کرده باشند در شهر پس آگاه باید بود که در شهر باز نشود و شهربند از ان بدر نرود که باز بدست نخواهد آمد و درینصورت درون دولت مبتدای اول و خبر این مبتدا محذوف و راز مبتدای ثانی و شهربند بیست خبر مقدم بران و می‌تواند که شهربند مضاف بطرف راز که از جهت فاصل بودن اعنی لفظ است اضافت آن ساقط شده و آنچه بعض محققین نوشته این توجیه

بنابت ضعیف ست زیرا که درینصورت تعقید لفظی میشود و اگر گویند درین بیت شیخ که مقبول جناب ایزدی
ست برگ درختان سبز در نظر هوشیار ہر ورقی دفتریست معرفت کردگار نیز همین قسم ست
گوئیم معرفت کردگار عطف بیان دفتر ست نه مضاف الیه که محمول بجاتر باشد لهذا در جمیع نسخ
دفترے بیاے تنکیر که دلالت بر تعظیم دارد و افاده معنی علحده میکند دیده شده و اگر مضاف
و مضاف الیه مے بود یاے مذکور معنے نداشت انتہی ضعف این توجیه بسبب تعقید لفظی و قتے
لازم آید که در کلام اساتذه خصوصًا در کلام شیخ واقع نشده باشد و این چنین نیست بلکه خود ش
در بسیار مواقع ازین کتاب قائل بآن نشده با وجود عدم وضوح معانی از قول او عطف بیان
مستفاد مے شود که در عطف بیان اصطلاحے جدید قرار دارد و غیر اصطلاح علماء معانی و صحیح آنست
که لفظ از درینجا محذوف شده ای دفتریست از معرفت کردگار فتامل۔

ازان مرد دانا دهن دوخت ست | که بیند که شمع از زبان سوخت ست

مصرع دوم بیان ازان و حاصل معنے آنکه شمع را که میسوزند بسبب زبان آوری ویست اگر خاموش
بودے نسوختندے۔

صدا انداختی تیر و هر صد خطاست | اگر هوشمندی یک انداز راست

خطا درینجا بمعنی کج و این مجاز ست و مبین المصرعین علت این خطا یعنی بسبب بیهوشی تو محذوف۔

حکایت هم برین معنی

تگش با غلامان یکی راز گفت | که این را نشاید بکس باز گفت

معطوف گفت مع متعلق آن محذوف و مصرع دوم بیان آن و حاصل معنی آنکه و منع کرد ازین که این
راز لائق نیست باکسی باز گفتن و فاش کردن و در بعضے نسخ شهے با غلامے هر دو بیاے تنکیر۔

بیک سالش آمد ز دل بر زبان | بیک لحظه مشهور شد در جهان

تگش با غلامان یکی راز گفت | که این را نشاید بکس باز گفت

مگر گشت ظاهر از ایشان حدیث | بگفتا که اے جاہلان خبیث

این بیت در عامه نسخ مکتوب نیست ظاهر الحاقی ست و مستثنا ے منه این بهشتی محذوف و
بر تقدیر تسلیم مراد از حدیث راز ست۔ و قول او بگفتا که بمعنے که گفت و حاصل معنے بیت آنکه این
که از غضب گفتا ای جاهلان خبیث این را وجهے دیگر ظاهر نیست مگر آنکه رازی که ازان منع
کرده بود فاش نموده باشند۔

بیکسالش آمد ز دل بر زبان | بیک لحظه مشهور شد در جهان

در نسخ معتبره بیکسال آمد و بیک لحظه شد منتشر۔ و در بعض دیگر ببالے بیاید و در عامه نسخ بیک
روز مشهور شد۔ و بهر تقدیر این بیت اگر مقوله تگش ست پس ارجاع ضمیر شین بسوے او
بنا بر التفات باشد و حاصل معنے آنکه من این راز را تا یکسال در دل خود نگاه داشته بر زبان
آوردم و شما در یک لحظه آنرا مشهور جهان کردید و چند روز در دل نگاه نتوانستید داشتن و اگر
مقوله شیخ ست پس جمله معترضه براے بیان احوال گفتن تگش راز را با غلامان۔ و مشهور شدن
آن راز باشد و همین اقوے است۔

بفرمود جلاد را بے دریغ | که بردار سرهای اینان به تیغ
یکے زان میان گفت و زنهار خواست | مکش بندگان کین گناه از تو خاست

در بعض نسخ که برگیر و بهر تقدیر این مصرع مامور به بفرمود ست و چون مرتکب این امر ناپسند یک غلام
شده بود بسبب شومی وے بر غلامان دیگر نیز غضب کرد تا آنکه بفرمود که سرهاے این غلامانرا
از تن ایشان بردار به تیغ باید دانست که بنا بر نسخه اول یعنی تگش با غلامان بیت مگر گشت
تا آخر و همچنین بیت ما نحن فیه هر دو صحیح و در قول او بیک سالش مرجع ضمیر شین همان تگش ست
بنا بر التفات۔ اما بنا بر نسخه دوم یعنے شهے با غلامے بیت مگر گشت تا آخر با سباق و سیاق
ربطے ندارد پس محض الحاقی و مرجع ضمیر شین مذکور همان غلامے و در بیت ما نحن فیه حکم بقتل
جمیع غلامان بسبب عدم تعین افشا کردن راز خواهد بود فتامل۔

تو اول نبستی که سرچشمه بود | چو سیلاب شد پیش بستن چه سود
تو پیدا مکن راز دل بر کسے | که او خود بگوید بر هر کسے
جواهر بگنجینه داران سپار | ولے راز را خویشتن پاس دار
سخن تا نگوئی برو دست هست | چو گفته شود یابد او بر تو دست

از سرچشمه دو معنے مستفاد میشود یکے مدخل آب یعنی ثقبه که ازان آب در چشمه آید دوم چشمه که آب
کم داشته باشد و بهر تقدیر حاصل معنی آنکه در اول که سرچشمه بود و چندان آب نداشت پیش آنرا
بند نکردی و چون سیلاب شد و بجاهی که به بندی درین وقت پیش بستن چه سود دارد که خودش
بند نخواهد شد و ترا خواهد در ربود و اگر کلمه تو تحریف چو و قتیه و پیش از مصرع دوم لفظ
اکنون که محذوف و کلمه چو تشبیه و شد بمعنے شده است باشد درینصورت اینمعنی میشود که
هرگاه در اول که سرچشمه بود پیش آنرا نه بستے اکنون که مانند سیلاب شده است پس

از بستن آن چه فائده و قول او سخن تا نگوئی و در بعض نسخ تا نگفتی۔

سخن دیو بندیست در چاه دل — ببالای کام و زبانش مهل

سخن مبتدای دیو بکسرهٔ توصیفی موصوف و بند صفت و در چاه دل مفعول فیه آن و این مجموع مشبه به و خبر مبتدا و حاصل معنی آنکه سخن دیو بسیت که در چاه بند کرده باشند پس او را ببالای کام و زبان مگذار که از انجا خواهد گریخت و باز بدست نتوانی آورد۔

توان باز دادن رهی را بدیو — ولی باز نتوان گرفتن بریو
تو دانی که چون دیو رفت از قفس — نیاید بلاحول کس باز پس

یعنی ممکن است گشاده دادن راهی را بدیو و در بعض نسخ ره نره دیو باضافت ره بطرف نره دیو بمعنی دیو سخت و در بعض دیگر ره بند دیو و درینصورت راه کنایه از دروازهٔ و بند کنایه از جای که دیو را دران بند کرده باشند و قول او بلاحول پس راهی بلاحول گفتن کس۔

یکی طفل بردارد از رخش بند — نیاید بصد رستم اندر کمند

مصرع دوم صفت رخش و بین المصرعین کاف صفت محذوف و حاصل معنی آنکه ممکن است که طفل حقیری بردارد بند را از رخش چنان رخش که نیاید تا آخر و بعض نوشته که ظاهر آنست که صفت رخش نیست بلکه معطوف ست بحذف عاطف و جمله علیحده است۔ قول و ظاهر آنست تا آخر ظاهر و تکلف محض و جواب او که وجه تکلف هیچ ظاهر نیست بلکه واقع شدن صفت موصوف بدین وضع محل تردد و نظر میخواهد و اگر صفت و موصوف منظور بود این قسم میفرمود که نیاید بصد رستم اندر کمند پس هر دو جمله علیحده باشد و در لفظ و در معنی مربوط و مقید باهم فافهم انتهی بر سخن فهم عالم ارتباط و تقیید باهم ظاهر ترست

مگوی آنکه گر بر ملا اوفتد — سخنگوی از ان در بلا اوفتد

قول او گر بر ملا اوفتد تا آخر بیت جمله شرطیه بیان قول و آنکه مقوله مگوست یعنی مگو آن سخن را که اگر بر ملا اوفتد و گویند و انان سخن در بلا او فتد و تواند که التفات بود از خطاب بغیبت و حاصل معنی آنکه مگو آن سخن را که از گفتن آن در بلا اوفتی و در نسخ معتبره مگو انچه۔ و وجودت از ان به۔

حکایت

بدهقان نادان چه خوش گفت زن — بدانش سخنگوی و یا دم مزن
مگو انچه طاقت ندارے شنود — که جو کشته گندم نخواهی درود

حاصل معنی آنکه مگو آن سخن را که اگر همان سخن با تو بگویند طاقت شنیدن آن نداشته باشی و در حال بجوش آئی و مصرع ثانی علت این نهی ست بر سبیل تمثیل و اگر بجای نداری لفظ نیارد باشد پس درینصورت این معنی خواهد بود که انچه طاقت و مزاج تو آنرا نتواند شنود و این قسم حرف مگو و اسناد نیارد شنود بطاقت استعاره خوبے ست و قول او از خویشتن است از ذات خود۔

نه کوتاه دستی و بیچارگی — بجور و تطاول بیکبارگی

غرض ازین کلام آنست که هر چیز را باندازه بکار باید داشت و افراط و تفریط در ان بمقتضای وقت باید نمود۔

حکایت

یکی خوب خلق و خلق پوش بود — که در مصر یک چند خاموش بود

در بعض نسخ لنگ پوش و در بعض دیگر دلق پوش۔ دلق بفتح دال و لام و آخر قاف معرب دله نام دابه که از پوست آن پوستین سازند و همچنین لنگ بفتحتین که آن نیز نام دابه ایست و بمعنی پوستین مجاز ست و نسخه اولی اولی ست۔

خردمند مردم ز نزدیک و دور — بگردش چو پروانه جویای نور

درین اشارت ست باآنکه آن مرد نورانی مثل شمع بود افروخته و مردم خردمند از نزدیک و دور بر گرد او مثل پروانه جویای نور او بودند و در بعض نسخ جویان ز نور و این سقیم ست۔

تفکر شبے با دل خویش کرد — که پوشیده زیر زبانست مرد
اگر من چنین سر بخود در برم — چه دانند مردم که دانشورم

مصرع دوم از بیت اول بیان تفکر و مطابق ست بمضمون قول امیر المومنین علی کرم الله وجهه الانسان مخبوء تحت لسانه و در بعض نسخ بجای شبے لفظ بسے بمعنی بسیار و این ظاهرا تحریف ست۔ معنی پوشیده

سخن گفت و دشمن بدانست و دوست — که در مصر نادان تر از وی هم اوست
حضورش پریشان شد و کار زشت — سفر کرد و بر طاق مسجد نبشت

قول او دشمن تا آخر معطوف بر سخن گفت و متعلق و مفعول بدانست محذوف و مصرع دوم بیان این مفعول و نادان تر از وی خبر مبتدای اول محذوف و قول او وی مفضل علیه یعنی از وے

رابطه محذوف و قول او هم اوست خبر مبتدای ثانی محذوف و این جمله جزای شرط محذوف و حاصل معنی آنکه سخن گفت و از گفتن او معلوم همگنان از دوست و دشمن گردید که در مصر هیچ کس نادان تر از وی نیست و بالفرض والتقدیر اگر کسی متصور و متخیل گردد پس آن کس در خارج همین شخص خواهد بود پس بدانکه هرگاه کلام احتمال دو معنی داشته باشد و قرینه یا مقدم اقتضای احدهما کند حمل بر همان احدهما کنند پس مندفع شد اعتراض بعض محققین که از نفی کردن نادان تر از وی لازم نمی آید که او از همه کس نادان تر باشد بلکه جائز است که در نادانی با دیگری مساوی باشد و توجیه او باین که مفضل و مفضل علیه درین بیت یکی ست و این برای کمال مدح یا ذم بود چنانچه مشبه و مشبه به یکی را گردانیدن ظهوری گوید سراپای او چون سراپای او؛ محل نظر زیرا که این کلام صریح دلالت دارد بر احتمال مفضل و مفضل علیه و مشبه و مشبه به و حال آنکه هیچ کس از علمای فن معانی و نحو این را جائز نداشته مگر بتغایر اعتباری چنانکه گوئی این خوشهٔ انگور در آن حال که بسر است بهتر است از خود در آن حال که رطب ست و این از کلام او مستفاد می شود معهذا لفظ هم ابا میکند از اتحاد آن و اگر لفظ هم برای حصر باشد نه ترجمهٔ ایضاً یعنی در مصر هم اوست نادان تر از خود نه دیگری گوئیم این معنی مطلوب نیست و اگر گفته شود که لفظ او فاعل نادان تر است گوئیم اسم تفضیل در مظهر عمل نمی کند مگر بشرائط که در کتب فن مذکور ست و اینجا هیچ یکی از آن شرائط متحقق نیست و نیز فاعل اسم تفضیل مقدم می باشد بر مفضل علیه و اینجا چنین نیست و اگر لفظ او موصوف باشد و نادان تر از وی صفت مقدم بر آن. درینصورت لفظ است و لفظ هم هر دو حشو میشود و معهذا موصوف بودن ضمیر مخالف ما تقرر نحات ست چنانچه پیش ازین نیز گذشت و جواب او باین که جائز نداشتن علمای معانی و نحو ضرری و منافاتی بفارسیان ندارد و اجرای جمیع قواعد عربی در فارسی خیلی از تتبع و فهم دور و طرفه آنکه سابق در بیان معنی بیت گفت که نادان تر از وی در مصر نیست و اگر فرضاً باشد هم اوست و ازین تصریح معلوم میشود که مفضل و مفضل علیه یکی باشد گو بفرض بود در نصورت انکار و اقرار باشد معاً و نیز تجویز کردن علمای بیان مر اتحاد مشبه و مشبه به را با وجود آوردن شعر استاد هیچ فائده ندارد انتهی مبنی بر عدم فهم مدعای شارح است چه غرض شارح آنست که اتحاد مفضل بر مفضل علیه و همچنین اتحاد مشبه و مشبه به ذاتاً واعتباراً درست نیست چنانچه جمیع علمای معانی متفق اند بر آن و در بیت استاد گو قرار اتحاد

از روی ذات ست فقط و انکار اتحاد از روی ذات و اعتبار معاً و بینهما بون بعیدٌ.

در آئینه گر خویشتن دیدمی — به بیدانشی پرده ندریدمی
چنین زشت از آن پرده برداشتم — که خود را نکو روی پنداشتم
کم آواز را باشد آوازه تیز — چو گفتی و رونق نماندت گریز
ترا خامشی ای خداوند هوش — وقارست و نااهل را پرده پوش

پرده دریدن کنایه از افشای راز کردن و حاصل معنی بیت آنکه اگر در آئینه که کنایه از دل روشن ست صورت خود را بدیدمی ای تامل کردمی که من قابل سخن گفتن هستم یا نیستم و آنگاه سخن بگفتمی درین صورت به بیدانشی پردهٔ خود ندریدمی و چنین رسوا نگشتمی و قول او چنین زشت از آن تا آخر دو در نسخ معتبره زر خسار از آن.

اگر عالمی هیبت خود مبر — و گر جاهلی پردهٔ خود مدر

عالمی و جاهلی بیای خطاب و در بعض نسخ پرده بر خود مدر و غرض ازین کلام آنکه خاموشی در هر دو صورت پسندیده است چه اگر دانشمندی هیبت تو زیاده خواهد شد و اگر بیدانشی رسوا نخواهی گشت

ضمیر دل خویش منمای زود — که هرگه که خواهی توانی نمود
ولیکن چو پیدا شود راز مرد — بکوشش نشاید نهان باز کرد
قلم سر سلطان چه نیکو نهفت — که تا کارد بر سر نبودش نگفت
بهائم خموشند و گویا بشر — پراگنده گوئی از بهائم بتر

ضمیر راز او نهان و بعضی قید درون دل تیز کرده اند و بهر تقدیر معنی دل مجاز ست و در بعض نسخ تو سر دل و که هرگه که خواهی و بهر سر نبودش و در بعض دیگر تا تیغ بر سر نبودش و در بعض نبردش و درینصورت فاعل این فعل ضمیری بود که راجع بطرف سلطان ست و شین ضمیر متصل منصوب راجع بقلم و ضمیر دل هر چند بمعنی مضمر دل ست لیکن فارسی آمده نیست پس نسخه سر دل بهتر باشد.

چو مردم سخن گفت باید بهوش — و گر نه شدن چون بهائم خموش
بنطق ست و عقل آدمی زاده فاش — چو طوطی سخن گوی و نادان مباش

حاصل معنی آنکه سخن خوب باید گفتن بتامل چنانچه انسان گویند و اگر ممکن بنا شد خاموش باید شدن مانند بهائم که از نطق بی بهره اند تا موجب رسوائی نشود.

حکایت

یکی ناسزا گفت در وقت جنگ / گریبان دریدند اورا بچنگ
قفا خورده عریان و گریان نشست / جهاندیده گفتش ای خودپرست
چو غنچه گرت بسته بودی دهن / دریده ندیدی چو گل پیرهن
سراسیمه گوید سخن بر گزاف / چو طنبور بیمغز بسیار لاف
نبینی که آتش زبانست و بس / بآبی توان کشتنش در نفس
اگر هست مرد از هنر بهره ور / هنر خود بگوید نه صاحب هنر

قول وا ورا در عامهٔ نسخ وی را و قول او آتش زبان ست و بس آتش مبتدا و زبان ست و بس خبر آن ای سراپا صورت زبان ست و بس۔

اگر مشک خالص نداری مگوی / وگر هست خود فاش گردد ببوی
بسوگند گفتن که زر مغربیست / چه حاجت محک خود بگوید که چیست

مفعول مگوی اعنی مشک خالص دارم محذوف زیرا که در صورت غیر خالص بر آمدن مشک رسوائی شود مصرع دوم معطوف بر مصرع و حاصل معنی آنکه و اگر مشک خالص داری هم مگوی چرا که خود بخود ظاهر خواهد شد بسبب بوی خود و در بعض نسخ اگر مشک خالص تو داری مگوی که گر هست تا آخر و درین صورت مصرع دوم علت مگوی باشد و این واضح است۔

بگویند ازین حرفگیران هزار / که سعدی نه اهل ست و آموزگار
روا باشد ار پوستینم درند / که طاقت ندارم که مغزم خورند

مصرع دوم از بیت اول بیان ازین و بیت دوم معطوف بر بیت اول و حاصل معنی آنکه ازین مقوله که سعدی چنین و چنین ست حرفگیران بسیار میگویند و در بعض نسخ آمیزگار و مغزم بدرند و ظاهراً این بیت الحاقی ست چنانچه ضعف تالیف و سستی نظم دال ست بران و نیز با ابیات سابقه مربوط نمی شود مگر بتکلف۔

چو عاقل بد و عادل و حق پذیر / قبول آمدش این نصیحت ز پیر

بد مخفف بود لیکن در عامهٔ نسخ این بیت مکتوب نیست۔

حکایت

عضد را پسر نیک رنجور بود / شکیب از نهاد پدر دور بود

یکی پارسا گفتش از روی پند / که بگذار مرغان وحشی ز بند
قفسهای مرغ سحرخوان شکست / که در بند ماند چو زندان شکست
نگهداشت بر طاق بستانسرای / یکی نامور بلبل خوش سرای
پسر صبحدم سوی بستان شتافت / جز آن مرغ بر طاق ایوان نیافت
بخندید کای بلبل خوش نفس / تو از گفت خود مانده در قفس
ندارد کسی با تو ناگفته کار / ولیکن چو گفتی دلیلش بیار
چو سعدی که چندی زبان بسته بود / ز طعن زبان آوران رسته بود
کسی گیرد آرام دل در کنار / که از صحبت خلق گیرد کنار
مکن عیب خلق ای خردمند فاش / بعیب خود از خلق مشغول باش
چو باطل سرایند مگمار گوش / چو بی ستر بینی بصیرت بپوش

قول مرغ سحرخوان و در بعض نسخ مرغان وحشی و در نسخ معتبر مرغان خوش خوان و بهر تقدیر کاف استفهامیه و چو زندان شکست شرط و جزای آن محذوف بنابر قاعده که گذشت و قول از گفت خود ای بسبب گفتار خوش خود و بجای چندی عمری و بجای آرام دل آرام جان و بجای گیرد کنار جوید کنار و بجای عیب خلق ای خردمند تا آخر عیب کس ای پسندیده۔

حکایت

شنیدم که در بزم ترکان مست / مریدی دف و چنگ مطرب شکست
چو چنگش کشیدند حالی بموی / غلامان و چون دف بزندش بروی
شب از درد چوگان و سیلی نخفت / دگر روز پیرش به تعلیم گفت
نخواهی که باشی چو دف روی ریش / چو چنگ ای برادر سر انداز پیش

فاعل فعل کشیدند غلامان و چو دف تا آخر معطوف بر مصرع اول و شین ضمیر متصل منسوب راجع بطرف مرید و حاصل معنی بیت دوم آنکه در حال کشیدند غلامان ترکان آن مرید را بموی چنانچه چنگ را بموی کشند و زدند او را بر روی چنانچه دف را بر روی میزنند۔

حکایت

دو کس کرده بودند آشوب جنگ / پراگنده نعلین و پرنده سنگ

یکی فتنه دید از طرب بر شکست — یکی در میان آمد و سر شکست
کسی خوشتر از خویشتن دار نیست — که با خوب و زشتش کسش کار نیست

در مصرع دوم از بیت اول رابطه محذوف و حاصل معنی بیت دوم آنکه یکی فتنه دید و طرح داده خویشتن را از طرف هنگامه بدر برد و یکی در میان هنگامه در آمد و سر خود را خسته و مجروح ساخت و در بعض نسخ یکی شور دید۔

ترا دیده در سر نهادند و گوش — دهن جای گفتار و دل جای هوش
اگر باز دانی نشیب از فراز — نگوئی که این کوته است آن دراز

در لفظ ترا تاء ضمیر بمعنی مضاف الیه مقدر ست در اعلم اضافت و مصرع دوم معطوف بر دیده و بین الجملتین لفظ ساختند محذوف و بیت دوم جمله شرطیه متفرع بر بیت اول و حاصل معنی آنکه بحکم فعل الحکیم لا یخلوا عن الحکمة هیچ عضوی را بی مصلحتی نیافریده اند و دیده را در سر نهادند از برای آنکه غرائب مصنوعات را ببینی و نشیب از فراز باز دانی و گوش را بواسطهٔ آنکه حرف راست شنوی و باطل را در آن جای ندهی۔ و دل را جای هوش آفریدند تا حقیقت اشیا را بدریابی و دهن را جای گفتار ساختند تا آنرا ببیهوده نکشائی پس اگر نشیب و فراز بنظر تو در آید زبان اعتراض نکشائی و چنین مگوی که این کوتاه است و آن دراز زیرا که این اعتراض در حقیقت اعتراض بر صانع میشود و بر این قیاس سائر اعضا و در بعض نسخ بجای دهن لفظ زبان و بجای اگر لفظ مگو و درین صورت مصرع دوم بر قول و باز دانی معطوف خواهد بود۔

حکایت

چنین گفت پیری پسندیده هوش — خوش آید سخنهای پیران بگوش
شبی رفته بودم بکنجی فراز — بچشمم در آمد سیاهی دراز

کنجی و سیاهی هر دو بیای تنکیر و در بعض نسخ چه دیدم زنا گه سیاهی دراز و زناگه و زناگاه و زناگهان بتقدیر را ی مهمله فرید علیه ناگه و ناگاه و ناگهان بمعنی نفتة و بجای عفریت بلقیس باضافت عفریت و لاقیس بواو عطف۔ لاقیس بقاف در عمدة المعانی مراد از بلقیس ست۔

در آغوش وی دختری چون قمر — فرو برده دندان بلبهاش در
چنان تنگش آورده اندر کنار — که پنداری اللیل یغشی النهار
مرا امر معروف دامن گرفت — فضول آتشی گشت و در من گرفت

مصرع دوم خبر مبتدای محذوف و این جمله معطوف بر جمله اول و در هر دو مصرع رابطه محذوف و حاصل معنی آنکه در آغوش آن سیاه دختری بود نورانی مانند ماه و آن سیاه فرو برده بود دندان خود را بلبهای او و ترجمهٔ واللیل یغشی النهار شب ست که می پوشد روز را و یغشی مضارع باب افعال ست و فضول بحذف مضاف الیه اسم فضول من چرا که محتسب نبودم که حد و تعزیر برو بپسندم

طلب کردم از پیش و پس چوب و سنگ — که ای ناخدا ترس بی نام و ننگ
به تشنیع و دشنام و آشوب و زجر — سپید از سیه فرق کردم چو فجر
شد آن ابر ناخوش ز بالای باغ — پدید آمد آن بیضه از زیر زاغ

علت مضمون مصرع اول و معطوف طلب کردم مع الصلة هر دو محذوف و مصرع دوم بیان مقوله گفتم محذوف و ای حرف ندا و منادی موصوف و منادی له این ندا هر دو محذوف و ناخدا ترس تا آخر صفت منادی است و حاصل معنی آنکه طلب کردم از پیش و از پس چوب و سنگ را تا بران سیاه بشکنم و گفتم با او که ای چنین و چنین این چه بیدادیست که تو می کنی و در بعض نسخ بیت لاحق این که سه چرا ای سیه روزه نامه کنی؛ مراین فعل منکر چرا می کنی؛ و درین صورت این معطوف بر قول و ای ناخدا ترس و لفظ چرا که بعد از منادی می بایست و از جهت تعقید لفظی مقدم بران واقع شده یا با بعد خود اعنی زنا می کنی جمله منادی له و مصرع دوم معطوف بر زنا می کنی می باشد و حق آنست که این بیت الحاقی ست و نبودن آن اولی و بجای پدید آمد برون آمد۔

ز لا حولم آن دیو هیکل بجست — پری پیکر اندر من آویخت دست
که ای زرق سجادهٔ دلق پوش — سیه کار دنیا خر دین فروش
مرا عمرها دل ز کف رفته بود — بر این شخص جان من آشفته بود
کنون پخته شد لقمهٔ خام من — تو گرمش بدر کردی از کام من

بجست بصیغهٔ اثبات و معطوف آویخت اعنی و گفت محذوف در بیت دوم بیان مقوله آن و مصرع دوم از بیت سوم معطوف بر دل ز کف تا آخر و حاصل معنی آنکه از لا حول گفتن من آن سیاه دیو هیکل از آن دختر جدا شد و آن دختر دست در من در آویخت و گفت که ای چنین و چنین و در بعض نسخ آن دیو پیکر و بر سر چهره و جان بر وسی مصدر بواو عطف و در نصورت

معطوف بر دل بود و در بعض دیگر دل بردی و درین صورت تکرار میشود و بجای بدر کردی برون کردی

تظلم برآورد و فریاد خواند ۔ که رحمت برافتاد و شفقت نماند
نماند از جوانان کسی دستگیر ۔ که بستاندم داد ازین مرد پیر
که شرمش نیاید ز پیری همے ۔ زدن دست در ستر نامحرمے
همیکرد فریاد و دامن بچنگ ۔ مرا مانده سر در گریبان ز ننگ

تظلم فریاد کردن و نالیدن از بیداد کسی و فریاد خواند عطف تفسیرے و مصرع دوم بیان آنست و در بعض نسخ چنین که معشوق من از بر من جهاند و بجاے زند دست زدن دست و بجاے گریبان ننگ باضافت گریبان ز ننگ بتوسط زاے معجمه۔

فرو گفت عقلم بگوش ضمیر ۔ که از جامه بیرون روم همچو سیر
برهنه دوان رفتم از پیش زن ۔ که در دست او جامه بهتر که من

میم ضمیر متصل در معنی مضاف الیه لفظ ضمیر ست که از وے قطع شده با لفظ عقل پیوسته و مقوله فرو گفت و معطوفات آن محذوف و مصرع دوم بیان چنان محذوف و بیت دوم بیان غایت آن وحشت و کاف در مصرع اول تعلیلیه و در دوم تفضیلیه است و حاصل معنے آنکه فرو گفت عقل در گوش ضمیر من که بسیار بد کردی که با سیاه این معامله نمودی چرا که این دختر آشفتهٔ او ست و بسبب مفارقت او ترا تفضیح خواهد کرد و بلاے عظیم بر سر تو خواهد آورد که بهیچ وجه مخلص ازان متصور نباشد و من ازین سخن چنان متوحش گشتم که در حال خواستم که از جامه برون روم مانند سیر که برادر بیان ست و جامهٔ سیر کنایه از پوستی تنگ که بر سیر مے باشد و باندک روز بر مے آید و تشبیه در بیرون رفتن ست بسرعت هر چه تمام تر تا آنکه جامه را همچنان در دست او گذاشتم و خود برهنه دوان رفتن از پیش وے از برائے آنکه صرفه دران دیدم که در دست او بودن جامه بهتر است از بودن من اسیر شدن من و از چنین رسوا شدن۔ و در بعض نسخ بیرون شوم و میتواند که شدم بصیغهٔ ماضی و بدستور مقولهٔ فرو گفت و معطوفات آن و غایت تاثیر این گفتن محذوف و مصرع دوم بیان آن و مصرع اول از بیت دوم معطوف بر قول او از جامه تا آخر بعطف تفسیرے بود و حاصل معنی آنکه فرو گفت عقل در گوش ضمیر من که بسیار بد کردے که با او این معامله نمودے چرا که انجام این بخیر نیست پس اگر خیریت خود میخواهے در حال بگریز تا آنکه از جامه بیرون شدم و برهنه دوان رفتم شارح هانسوی گوید که در اکثر نسخ درمیان هر دو بیت

مذکور این دو بیت واقع شده که۔

برون رفتم از جامه در دم چو تیر ۔ که ترسیدم از زجر برنا و پیر
تخلصے که با او برآیم بداو ۔ بگرداندمش گرد گیتی چو گاو

و هر دو بیت از ملحقات ست انتهی بر متامل پوشیده نیست که مصرع اول از بیت اول ازین هر دو بیت سابق لفظاً و معنے یکے ست اما بر تقدیر تسلیم مصرع دوم از بیت اول علت بیرون رفتن و معطوف قول او از زجر تا آخر معنے و ازین که محذوف از جهت قیام قرینه و بیت دوم بیان آن و بعد از قول خلصے لفظ چنین و رابطه هر دو محذوف و مابعد بیان آن و مصرع دوم معطوف بر قول او برآیم تا آخر خواهد بود و حاصل معنی آنکه ترسیدم از زجر برنا و پیر و ازین که نه خلصے چنین ست که با او بلطائف الحیل برآیم و بگردانم او را گرد گیتی چنانکه گاو را میگردانند و در بعض دیگر بجاے گاو بر گاو و در صورت گرد گیتی بر گاو گردانیدن کنایه از تشهیر کردن ست و در بعض بیت دوم ازین هر دو بیت لاحق بیت اول از هر دو بیت سابق و بر لفظ بجاے خطاب و بگرداند بتاے خطاب و درین صورت این بیت علت مقولهٔ فرو گفت و مین المصرعین عبارت بلکه خصمی ست که محذوف و مصرع دوم صفت آن باشد و حاصل معنی آنکه این ملامت برائے آن کردم که این دختر چنان خصم نیست که با او برآئی بداو بلکه خصمے ست که بگرداند ترا بر گاو و در بعض نه خصمے که با او برآئی بزور بجاے خود و بزور از خود مگو ؛ اے بد دیاے خود۔

پس از مدتے کرد بر من گذار ۔ که میدانیم گفتمش زینهار
که من توبه کردم بدست تو بر ۔ که گرد فضولے نگردم دگر

فاعل فعل کرد ضمیرے که راجع بطرف دختر ست و معطوف آن اعنی و گفت محذوف و مصرع دوم بیان مقوله گفت و میم ضمیر متصل منصوب راجع بطرف دختر و بین البیتین جمله توائی محذوف و مصرع اول از بیت دوم بیان آن و مصرع دوم بیان توبه و دگر بمعنے من بعد و لفظ زینهار در اصل بمعنے بالضرور است چون در مقام اثبات بود بمعنے البته باشد و در محل نفی بمعنے هرگز و بمعنے فریاد و امان از معنے دوم ماخوذ چنانکه درین مصرع زینهار از قرین بد زنهار یعنے دور باش از قرین بد البته و درین مصرع ؎ روزے از دوست گفتمش زنهار ؛ اے جور مکن هرگز و حاصل معنی بیت ما نحن فیه آنکه پس از مدتے آن دختر بر من گذر کرد و گفت میدانی مرا پس گفتم من او را آرے میدانم البته تو آنی که من بر دست تو توبه کردم که من بعد گرد فضولے نگردم۔

کسی را نباید چنین کار پیش
که غافل نشیند پس کار خویش

ازین شنعت این پند بر داشتم
دگر دیده نادیده انگاشتم

گرت عقل و راییست و تدبیر و هوش
چو سعدی سخن گوی ورنه خموش

بیت اول دعائیه است نظر بر احوال خود دعا برای جمیع مردم میکند کاف بیان قوال و چنین یعنی کسی را چنین کار که عبارت ست از غافل نشستن از عاقبت کار خویش پیش نباید ای خدا نکند که پیش آید غرض آنست که هیچ کس غافل از انجام کار خویش مباد و این چنین ازان گفت که از امر نهی منکر که خود گرفتار آن زنی شده بود غافل بود و اگر میدانست آن عمل نمیکرد و موافق شرع نیز نهی منکر در صورتے ست که فتنه انسان بر پا نشود که تدارکش بمشکل باشد و احتمال دارد که بیاید بصیغه اثبات بود و درینصورت لفظ غافل متعلق لفظ نشنید باشد یعنی کسیکه غافل می نشیند از فکر انجام کار خویش ای بے تامل کارے میکند آن کس را ازین قسم معامله پیش مے آید شده و دیگر را و اغلب که مراد شیخ همین باشد و قوال و ازان شنعت اشاره بماجرای شیخ ست ۔

حکایت

یکے پیش داود طائی نشست
که دیدم فلان صوفی افتاده مست

قی آلوده دستار و پیراهنش
گروهے سگان حلقه پیرامنش

قوال وقی آلوده دستار و پیراهنش قی بقاف ودر بعض نسخ مے آلوده تا آخر و در بعض دیگر می آلوده در صحن مسجد بیش در هر دو صورت می بمیم و این بیت حال از صوفی و معطوف بر افتاده مست ست ۔

چو پیر از جوان این حکایت شنید
ز گوینده ابرو بهم در کشید

زمانے بر آشفت و گفت ای رفیق
بکار آید امروز یار شفیق

بیت دوم معطوف بر ابرو بهم در کشید و در بعض نسخ چو فرخنده خوے تا آخر و در بعض دیگر بازاوی روے و رهم کشید ای با وجود آزادی که او را بوده و با نیک و بد کسے سر و کاری نداشت ۔

برو زان مقام شنیعش بیار
که در شرع نهی ست و بر خرقه عار

بدستش ور آور چو مردان که مست
عنان طریقت ندارد بدست

باین حال تباه و رسوا دیدن و قول او بدستش در آور چو مردان در بعض نسخ به پشتش در آور چو مستان ۔

نیوشنده شد زین سخن تنگدل
بفکرت فرو رفت چون خر بگل

نه یارا که فرمان نگیرد بگوش
نه رغبت که مست اندر آرد بدوش

وجه تشبیه فرو رفتن و در تشبیه بخر اشاره بحماقت آن شخص نیز هست که در پیش شیخ جنبت صوفی ست کرده بود و در بعض نسخ چو گوینده شد و این تحریف ست ۔

زمانے به پیچید و در مان ندید
ره سر کشیدن ز فرمان ندید

میان بست و بے اختیارش بدوش
در آورد و شهری بر و عام جوش

در بعض نسخ زمانی بخندید و درمان نیافت ؛ ره سر کشیدن ز فرمان نیافت ؛ و ظاهرا بخندید از مادهٔ خندیدن تحریف ست و بجای شهرے بر و خلقے بر در ۔

یکے طعنه میزد که درویش بین
زهے پارسایان پاکیزه دین

چنین صوفیانی که می خورده اند
مرقع به سیکی گرو کرده اند

اشارت کنان این و آن زاین دست
که این سر گرانست و آن نیم مست

بگردن بر از جور دشمن حسام
به از شنعت شهری و جوش عام

بلا دیده روزی بمحنت گذاشت
بنا کام بردش بجائیکه داشت

بین بهائے هوز کلمه تاکید ست و نیز بمعنی انیک و این مصرع دوم بطریق تعریض و بیت دوم بر سبیل تفضیح و تقبیح و حاصل معنی آنکه یکے این طعنه میزد که درویش چنین می باشد و مے تواند که حرف ندا و منادی هر دو محذوف و درویش بین بصیغهٔ امر منادی له بود ای یکی این طعنه میزد که اے فلان این درویش را ببین و در بعض نسخ زهے صوفیانے و درینصورت این بیت معطوف بر مصرع دوم از بیت اول و مصرع دوم از بیت دوم معطوف بر می خورده اند و در بعض دیگر یکے صوفیان بین ۔ و درینصورت این بیت معطوف بر بیت اول و پیش از لفظ یکے طعنه میزد محذوف از جهت قیام قرینه و حاصل معنی آنکه و یکے این طعنه میزد که صوفیان را ببین که چنین چنین اند و قول او شنعت شهرے و جوش عام در بعض نسخ شنعت خلق و از جوش عام و بجاے بلا دیده بلا خورده و بهر تقدیر مراد از همان یکے که پیش شیخ از احوال صوفی نقل کرده بود و در بعض بلا دیده روزے بواو عطف و درینصورت فاعل فعل دید و گذاشت و بردش ضمیرے بود که راجع بطرف همان یکے ست ۔

شب از شرمساری و فکرت نخفت
دگر روز طائی بخندید و گفت

مریز آبروی برادر بکوے
که دهرت نریزد بشهر آبروے

فاعل فعل بگفت ضمیرے کہ راجع بطرف همان یکیست و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و گفت معطوف بر بخندید و بیت دوم مقوله آن و در بعض نسخ شب از شر مساوی و غیرت بگفت ؛ دگر ره بپرسش بانذر بگفت ؛ و درین صورت بپر عبارت از طائی و مرجع شین ضمیر متصل منصوب همان یکے و مصرع دوم از بیت دوم علت مضمون مصرع اول و تاے ضمیر در معنے مضاف الیه آبروے بود که از وے قطع شده بالفظ و هر ملحق گشته و حاصل معنے آنکه آبروی برادر را بکوے مریز تا زمانه آبروے ترا بشهر نریزد و درین اشارت ست بآنکه اگر تو آبروی برادر را بکوے خواهی ریخت زمانه آبروی ترا بشهر خواهد ریخت و درینصورت تشهیر و تفضیح تو زیاده از برادر خواهد شد و مراد از برادر مومن ست و اخوت مومنان باهم ثابت و نگاهداشت آبروے مومن لازم و در بعض دیگر اے برادر بحرف ندا و درین صورت مضاف الیه آبروے آے عنے لفظ کسے محذوف باشد۔

گفتار در منع از عیب بینی

بد اندر حق مردم نیک و بد — مگوای جوانمرد صاحب خرد

که بد مرد را خصم خود می کنی — وگر نیک مردست بد می کنی

ترا هر که گوید فلان کس بدست — یقین دان که در پوستین خودست

که فعل فلان را بباید بیان — وزین فعل بد می نماید عیان

پیش از رابط لفظ افتاده محذوف ست چه بمعنے عیب کردن در پوستین افتادن یا در پوست افتادن ست و کاف در صدر مصرع اول از بیت اول علت یقین دان و حاصل معنی آنکه ترا هر که از راه حماقت این سخن بگوید که فلان شخص بدست بر گفتن او اعتماد مکن و بیقین دان که او تذمیم وے نمیکند بلکه در افشاے عیب خود میکوشد ازین جهت که براے اثبات فعل آن شخص بیان فی شانی دبرهانی وافی می باید آرین گوینده فعل بد اعنی غیبت صریح بظهور مے آید و عیان را بیان نمی باید و در عامه نسخ ترا هم که گوید در بعض دیگر چنان دان و بجاے فعل فلان را فعل فلان را و بجاے بے نماید مے بر آید عیان۔

به بد گفتن خلق چون دم زدی — اگر راست پرسی سخن هم بدی

مرا پیر دانائے مرشد شهاب — دو اندرز فرمود بر روی آب

یکے آنکه بر خویش خود بین مباش — دوم آنکه بر غیر بد بین مباش

مخفی نماند که بد گفتن دو نوع است یکی بهتان و افترا و دیگر غیبت و بیان واقع اینجا همین مراد است و قول او اگر راست پرسی سخن شرط و جزاے آن محذوف۔ و قول او هم بدی خبر مبتداے محذوف و این جمله بیان جزاے مذکور و حاصل معنی آنکه اگر راست پرسی سخن پس با تو بگوییم و آن اینست که چنانچه آن شخص که غیبت او مے کنی بد است همچنان تو بدے و در بعض نسخ مگر راست گوئی و در بعض دیگر اگر راست گفتی و در هر دو صورت مراد از بد گفتن مطلق بد گفتن بود نه غیبت چه در غیبت راست گفتن شرط است و اگر ترجمه آن وصلیه و بدے حاصل بالمصدر ست یعنے اگر چه راست گفتی یا گوئی سخن را این راست گفتن هم نوعی از بدے است و بجاے یقین دان۔

حکایت

مقالات مردان زمردے شنو — نه از سعدی و سهروردی شنو

مردے بیاے تنکیر براے تعظیم و سهروردے منسوب بدان و بگمان مولف این جیت الحاقی ست چه قطع نظر از قافیه معروف یا مجهول سهروردے صفت براے مدح است نه براے قدح شیخ سعدی مرید شیخ شهاب الدین سهروردی ست پس خود را که سهروردے گفت مدح و تعظیم او باشد نه قدح و تحقیر و حمل قید اتفاقی نامناسب چه شیخ این مراتب را مگر نمیدانست که چنین بگوید و تحقیر از آن لازم آید و نیز در عامه نسخ هر سه ابیات لاحقه و در بعض تمام حکایت مکتوب نیست و هی هذه۔

شنیدم که بگریستی شیخ زار — چو بر خواندی آیات اصحاب نار

شبے دانم از هول دوزخ نخفت — بگوش آمدم صبحگاهے که گفت

چه بودی که دوزخ ز من پر شدی — مگر دیگران را رهائی بدے

حکایت

زبان کرد شخصے بغیبت دراز — بدو گفت داننده سرفراز

که یاد کسان پیش من بد مکن — مرا بدگمان در حق خود مکن

گرفتم ز تمکین او کم نمود — نخواهد بجاه تو اندر فزود

هر دو بیت لاحقه مقوله گفت و فاعل فعل نمود و فزود ضمیرے که راجع بطرف غیبت است۔

حکایت

یکی گفت پنداشتم طیبت ست | که دزدی بسامان تراز غیبت ست
بدو گفتم ای یار آشفته هوش | شگفت آمد این داستانم بگوش

قول او پنداشتم طیبت ست جمله معترضه و مصرع دوم بیان مقوله گفت و در نسخ معتبره کسی گفت و پنداشتم بواو عطف و درینصورت جمله معطوف بواو اعتراضیه بود و حاصل معنی آنکه کسی پیش من این گفت که دزدی بهتر از غیبت ست و من گمان بردم که این را بطیبت گفته باشد نه بیان واقع۔

بنا راستی در چه دیدی بهی | که بر غیبتش مرتبت می نهی
یکی گفت دزدان تهور کنند | ببازوی مردی شکم پر کنند

غیبت بالکسر احوال بد گفتن در پس وی چنانکه اگر پیش وی گفته شود آزرده گردد بشرطیکه صدق داشته باشد والا افترا ست درینصورت مقابله آن بناراستی که درینجا عبارت از دزدی ست صحیح باشد چه دزدی از عالم فعل ست و غیبت از عالم قول۔ و در فعل و قول مقابله شایع و معنی بیت آنکه در دزدی چه خوبی دیده که آنرا بر غیبت ترجیح می دهی و قول او یکی گفت دزدان در بعض نسخ بلی که کلمه ایجاب ست و درینصورت بمعنی گفت بلی باشد و در بعض دیگر بلی چونکه سخن فهم میداند که انهمه تحریف ست و صحیح بگفتا که تا آخر کما وقع فی البعض و آنچه محققین نوشته که نسخه بلی بهتر ست از گفت و لفظ لیکن استدراکی بعد از ان محذوف و حاصل معنی آنکه بلی و آنچه گفتی راست۔ که من حیث الشرع هر دو ممنوع ست و هیچ یکی را مرتبتی بر دیگر نیست لیکن من از راه عقل میگویم که دزد که گناه میکند فائده بر میدارد و غیبت کننده را هیچ فائده نیست و نسخه یکی غلط محض ست مگر آنکه گوییم که یکی غیر از کسی باشد یعنی دیگری جواب این حرف داد انتهی کلامه تکلف ست۔

ز غیبت چه میخواهد آن ساده مرد | که دیوان سیه کرد و چیزی نخورد

دیوان کنایه از نامهٔ اعمال و نخورد کنایه از منتفع نشد۔

حکایت

مرا در نظامیه ادرار بود | شب و روز تلقین و تکرار بود
مر استاد را گفتم ای پر خرد | فلان یار بر من حسد می برد

چو من داد معنی دهم در حدیث | برآید بهم زاندرون خبیث
شنید این سخن پیشوای ادب | به تندی برآشفت و گفت ای عجب

مر استاد را گفتم و در بعض نسخ باستاد گفتم و قول او برآید بهم زاندرون خبیث فاعل فعل برآید ضمیری که راجع بطرف یار ست و اندرون خبیث مضاف موصوف و مضاف الیه آن اعنی لفظ خود محذوف و حاصل معنی آنکه برهم میشود آن یار بسبب اندرون پلید خود و در بعض بدرون زاد و درینصورت فاعل فعل مذکور لفظ اندرون و مضاف الیه خبیث اعنی لفظ یار محذوف بود۔

حسودی پسندت نیاید ز دوست | که معلوم کردت که غیبت نکوست

این بیت مقوله گفت و حسودی بمعنی حسد و معلوم کردن بمعنی تعلیم کردن و ازین بیت معلوم میشود که غیبت سخت تر ست از حسد لیکن لفظ نکوست دلالت دارد بر مساوات یکدیگر و حاصل معنی آنکه حسد را از دوست نه پسندیدی پس کیست که تعلیم کرد ترا که غیبت نیکوست از حسد و در بعض نسخ چه معلوم کردی۔

گر او راه دوزخ گرفت از خسی | ازین راه دیگر تو در وی رسی

یعنی اگر حاسد بسبب خساست نفس خود راه دوزخ اختیار کرد تو هم ازین راه دیگر که عبارت از غیبت کردن ست در وی خواهی رسید و همراه او خواهی شد۔

حکایت

کسی گفت حجاج خونخواره ایست | دلش همچو سنگ سیه پاره ایست
نترسد همی ز آه و فریاد خلق | خدایا تو بستان ازو داد خلق
جهان دیدهٔ پیر دیرینه زاد | جوان را یکی پند پیرانه داد

سنگ سیه پاره بقلب اضافت ای پارهٔ سنگ سیه۔

کزو داد مظلوم و مسکین او | بخواهند و از دیگران کین او
تو دست از وی و روزگارش بدار | که خود زیر دستش کند روزگار

داد باضافت و فاعل فعل خواهند ضمیری که راجع بطرف قضا و قدر ست و خواهند بمعنی خواهند خواست و از دیگران ای از غیر آن مظلوم و مسکین و از وی یعنی از ذات وی و از روزگارش یعنی از احوال و افعال وی و در بعض نسخ تو دست بدار روزگارش و مخفی نماند که هر چند غیبت فاسق مجاهر و بادشاه و حاکم ظالم جائز داشته اند این بزرگ عمل بعزیمت فرموده از ان کار منع کرد

نه بیداد ازو بهره مند آمدم ‌‌ | نه نیز از تو غیبت پسند آمدم

آمد بصیغهٔ ماضی و آید بصیغهٔ مستقبل هردو محتمل و میم ضمیر متصل منصوب و در بعض نسخ نه بیداد ازو گشت مستخنم ؛ نه غیبت ز تو دیدهٔ روشنم ؛ قول او دیدهٔ روشنم منادی بحذف حرف ندا است و میم ضمیر مضاف الیه مضاف موصوف ست۔

بدوزخ برد مدبرے را گناه ‌‌ | که پیمانه پرکرد و دیوان سیاه
دگر کس بغیبت پیش میدود ‌‌ | مبادا که تنها بدوزخ برد

مدبرے بیاے تنکیر و مصرع دوم صفت آن و پیمانه پرکرد کنایه از ایام حیات بسر برد و دیوان کنایه از نامهٔ اعمال و در بعض نسخ که کرد از بدی نامهٔ خود سیاه۔

حکایت

شنیدم که از پارسایان یکے ‌‌ | بطیبت بخندید باکودکے
دگر پارسایان خلوت نشین ‌‌ | بغیبتش فتادند در پوستین
بآخر نماند این حکایت نهفت ‌‌ | بصاحب نظر باز گفتند و گفت
مدر پردهٔ یار شوریده حال ‌‌ | نه طیبت حرامست و غیبت حلال

قول او بغیبتش فتادند در پوستین ای در پس آن بزرگ عیب او کردن گرفتند و در بعض نسخ بغیبت و درینصورت مضاف الیه آن مضاف الیه پوستین هردو محذوف بوداے در غیبت آن بزرگ افتادند در عیب گرفتن آن و بجاے بصاحب نظر بصاحب دلے و بجاے پردهٔ یار پرده بر یار و بجاے از تو عیان بر تو عیان۔

همین خواستم تا گذارم نماز ‌‌ | بدین شغلها بود دل را نیاز

این بیت در عامهٔ نسخ مکتوب نیست۔

حکایت

بطفلے درم رغبت روزه خاست ‌‌ | ندانستمی چپ کدامست و راست
یکے عابد از پارسایان کوے ‌‌ | همی شستن آموختم دست و روے
که بسم الله اول بسنت بگوے ‌‌ | دوم نیت آور سوم کف بشوے
پس انگه دهن شوی و بینی سه بار ‌‌ | مناخر بانگشت کوچک بخار

قول او همی شستن آموختم بمیم ضمیر متصل منصوب ای همی آموخت مرا شستن دست و روے

را و در بعض نسخ آموختے و بجاے پس انگه دهن وزان پس دهن۔

بسبابه دندان به پیشین بمال ‌‌ | که نهی است در روزه بعد از زوال
وزان پس سه بار آب بر رخ زن ‌‌ | ز رستنگه موی سر تا ذقن
دگر دستها تا بمرفق بشوے ‌‌ | ز تسبیح و ذکر آنچه دانی بگوی

به پیشین بباے ظرفیه و بمال بصیغهٔ امر و کاف تعلیلیه و ما بعد آن خبر مبتداے محذوف یعنے مسواک و قرینه برین حذف دو چیز ست یکی امر بمالیدن دندان بسبابه چو سبابه خلیفه و قائم مقام مسواک ست پس هرگاه خلیفه را ذکر کرد معلوم شد که اصل و محذوف ست و دیگر در بعض نسخ چنین واقع شده که نهی است مسواک بعد از زوال حاصل معنے آنکه مسواک کردن در روزه بعد از زوال آفتاب منع است بمذهب امام شافعی کما صرح به الشارح و شیخ قدس سره برین مذهب بود چنانچه علامه احراری در شرح گلستان در باب دوم در حکایت دزدی گلیمے از خانهٔ پارسائی بدزدید تصریح کرده و در بعض دیگر بمسواک دندان به پیشین بمال که نهی ست مسواک تا آخر بمال بصیغهٔ نهی و قول او وزان پس سه بار آب تا آخر و بعد از مالیدن دندان بسبابه و در بعض سه مشت آب و در بعض پس انگه دو مشت آب و این محل تامل ست۔

دگر مسح سر بعد ازان غسل پاے ‌‌ | برینست ختمش بنام خداے
کس از من نداند درین شیوه به ‌‌ | نه بینی که فرتوت شد پیر ده

در بعض نسخ پاے و همین ست و ختمش و مسح پای غلط محض ست چرا که مسح علی الرجلین مذهب اهل تشیع است نه طریق اهل سنت و شیخ سنی ست۔ حاصل معنی آنکه همین ست شرائط ختم وضو در روزه و بنام خداے جملهٔ معترضه بر سبیل تیمن و تبرک و فرتوت درینجا عبارت از پیر خرف ست۔

بگفتند با ده خداے کریم ‌‌ | بشورید و گفت ای خبیث رجیم
نه مسواک در روزه گفتی خطاست ‌‌ | بنی آدم مرده خوردن رواست

فاعل و مفعول بگفتند هردو محذوف و بشورید خبر مبتداے محذوف و متعلق بشورید نیز محذوف و کلمهٔ نه مربوط بقول او گفتی و هردو مصرع باستفهام انکارے ست و حاصل معنے آنکه بگفتند این ماجرا را باده خدا و او را استماع او بشورید و گفت اے چنین و چنین تو از مسواک کردن بعد از زوال منع میفرمائی و حال آنکه آنرا حنفیه بدلائل قویه ثابت کرده اند که خطا نیست و از غیبت احتراز نمی کنی که در جمیع مذاهب حرام محض ست و حقتعالی آنرا بخوردن گوشت برادر مرده تشبیه کرده

ودر بعض نسخ شنید این سخن که خداے قدیم ودر بعض دیگر ده خدای قدیم ودر هر دو صورت مصرع دوم معطوف بر شنید باشد ودر بعض بگفتند یا ده خدا انچه گفت؛ فرستاد پیغامش اندر نهفت؛ که ای زشت کردار نیکو سخن؛ نخست انچه گوئی بمردم بکن؛ ودرینصورت فاعل فعل گفت ضمیرے بود که راجع بطرف عابد ست وفاعل فعل فرستاد ضمیرے که راجع بطرف ده خدا وبیت دوم بیان پیغام وحاصل معنی آنکه ترا باید که نخست از چیزهاے که بمردم منع میکنے خودش مرتکب نشوی ای دیگر بکن بصیغهٔ امر بود این معنے باشد که انچه بمردم ارشاد میکنی اولاً خود متباشر آن چیزها باش بعد ازان بدیگران بگو مثلاً میگوئی که اکل حلال خوب ست وخود روزی حرام میخوری این صواب نیست ودر بعض نسخ تو ای زشت ودر بعض دیگر زیبا سخن ودر بعض بیت دوم بیت اول ودر بعض لاحق بیت دوم از هر دو بیت سابق ودر هر دو صورت با سباق وسیاق مربوط نمی شود۔

دهن گوز ناگفتنیها نخست — بشو آنکه از خوردنیها بشست
کسے را که نام آمد اندر میان — به نیکوترین نام ونعتش بخوان
چو همواره گوئی که مردم خرند — مبر ظن که نامت چو مردم برند
چنان گوئے غیبت بکوی اندرم — که گفتن توانی بروے اندرم
دگر شرمت از دیدهٔ ناظر ست — نه بے بصر غیب دان حاضر ست
نیاید همی شرمت از خویشتن — کز و فارغ وشرم داری ز من

آنکه مبتداے موصول واز خوردنیها بشست صله ومفعول بشست اعنے لفظ دهن محذوف ومصرع اول خبر بحذف رابطه اعنے اورا ولفظ گو وبشو هر دو بصیغهٔ امر حاضر ولفظ دهن مفعول بشو وز ناگفتنیها متعلق ونخست ظرف بشو واین مجموع مقوله لفظ گو پس حاصل معنے آن باشد که آنکه دهن از ناخوردنیها بشست براے نماز در وضو اورا بگو که اول از ناگفتنیها بشو دهن را واین امر امر طریقت ست ودر بعض نسخ۔ دهن گو ز ناگفتنیها بشوے؛ نگوئی ز ناخوردنیها بشوے؛ بدانکه درینجا الحاق کلمهٔ را با لفظ گو مثل لفظ برازے است درین بیت شیخ نظامی ے مرا خضر تعلیم گر بود دوش؛ برازے که آمد پذیراے گوش؛ احتراز ازین قسم قبایح اولیست ودر بعض دیگر دهن را ز ناگفتنیها نخست؛ بشو کان ز ناخوردنیهاے تست؛ ای از براے آنکه این ناگفتنیها بعضے از ناخوردنیهای تست ودرینصورت ز اتبعیضیه بود ودر بعض دهن کز ز ناگفتنیها نخست بشوی به از خوردنیها درست؛ واغلب که این بیت الحاقی ست وضعف تالیف در کاکت الفاظ دال برین [illegible]

وسیاق هم ربطے ندارد وقول او بخوان ای یار کن وقول وچنان گوی غیبت ودر عامهٔ نسخ سیرت

گفتار در نکوهش غیبت

طریقت شناسان ثابت قدم — بخلوت نشستند چندی بهم
یکے زان میان غیبت آغاز کرد — در خبث بیچارهٔ باز کرد
کسے گفتش ای یار شوریده رنگ — تو هرگز غزا کردهٔ در فرنگ
بگفت از پس چار دیوار خویش — همه عمر ننهاده ام پای پیش
چنین گفت درویش صادق نفس — ندیدم ز تو بخت برگشته کس
که کافر ز پیکارش ایمن نشست — مسلمان ز جور زبانش نرست

قول او در خبث در بعض نسخ در ذکر وبجاے صادق نفس صاحب نفس وبجاے ندیدم ز تو ندیدم چنین وصحیح ندیدم چو تو۔ وبجاے ز جور زبانش ز دست زبانش۔

حکایت

چه خوش گفت دیوانهٔ مرغزے — حدیثی کز و لب بدندان گزے
من ار نام مردم بزشتی برم — نگویم بجز غیبت مادرم
که دانند مردان صاحب خرد — که طاعت همان به که مادر برد
رفیقے که غائب شد ای نیکنام — دو چیز ست ازو بر رفیقان حرام
یکے آنکه مالش بباطل خورند — دوم آنکه نامش بزشتی برند

قول او چه خوش گفت متعلق ست بحدیثی و استفهام درینجا از روی تعجب پس لفظ خوش در معنے صفت حدیث بود که از راه تعقید مقدم آمده ودر اصل چه حدیثی خوش گفت بود برین تقدیر دیوانهٔ مرغزے مبتدا وگفت خبر آن وحدیثی مقوله گفت وکاف کز ز براے بیان حدیثے وبیت دوم بیان وبیت سوم علت مضمون مصرع دوم از بیت دوم ومصرع دوم از بیت سوم بیان مفعول دانند ومفعول فعل برد یعنے ثواب آن طاعت محذوف باشد وحاصل معنے آنکه دیوانهٔ مرغزے طرفه حدیثے گفت چه طور حدیثی که بسبب آن افسوس کنی از غیبت کردن خود وآن حدیث اینست که من اگر نام مردم را بزشتی برم اے اگر خواهم که مردمان را غیبت کنم پس صواب آنست که مادر خود را غیبت کنم که درینصورت ثواب طاعات من بدو عائد خواهد شد وطاعت همان

بہتر کہ ثواب آن بہا ور برسد و ابیات مابعد تا آخر داستان مقولۂ شیخ ست بر سبیل وعظ و نصیحت و در بعض نسخ نگویند جز غیبت مادرم و این غلط نساخ ست۔

هر آنکس برد نام مردم بعار — تو نیکی خود از وی توقع مدار
که اندر قفای تو گوید همان — که پیش تو گفت از پس مردمان
کسی پیش من در جهان عاقلست — که مشغول خود وز جهان غافلست

لفظ خود برای تکیۂ کلام و صحیح هر آنکو د خبر خود و در بعضی نسخ در این مخض غلط و بیت دوم علت مضمون همین مصرع است۔

حکایت

سه کس را شنیدم که غیبت رواست — چو زین درگذشتی چهارم خطاست
یکی پادشاه ملامت پسند — کزو بر دل خلق آید گزند
حلالست ازو نقل کردن خبر — که تا خلق باشند ازو برحذر
دوم پرده بر بی حیائی متن — که خود می درد پردهٔ خویشتن

قول او آید گزند و در بعض نسخ بمعنی گزند و بجای حلال لفظ مباح و بجای پردهٔ خویشتن باضافت پرده بر خویشتن بتوسط لفظ بر۔

ز حوضش مدار ای برادر نگاه — که او می درافتد بگردن بچاه
سوم کژ ترازوی ناراست گوی — ز فعل بدش هرچه دانی بگوی

مرجع ضمیر شین بچیاه و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست و حاصل معنی آنکه او که دیده و دانسته در چاه می افتد از نگاه داشتن تو محفوظ نخواهد ماند و میتواند که کاف بمعنی هرکه مبتدای موصوف و مابعد صفت آن و نگاه مدار خبر مقدم بر مبتدای و ز حوضش متعلق آن و بنای کلام بر اضمار قبل الذکر باشد یعنی هرکه دیده و دانسته طالب این امر خطیر شده است او را از مکروهی سهل نگاه مدار که فائده معتدبه بران مرتب نخواهد شد و حوض بجای مهملہ چشمۂ آب و خوض بجای معجمه در آب فرو رفتن و اینجا هر دو محتمل لیکن لفظ چاه احتمال اول را نے خواهد و در بعض نسخ که خود مے درافتد و در بعض دیگر که نے افتاد خود۔

حکایت

شنیدم که دزدی درآمد ز دشت — بدروازهٔ سیستان برگذشت

چو چیزی خرید او ز بقال کوی — دغاکول طمعی که بالیت ازوی
بدزدید بقال ازو نیم دانگ — برآورد دزد سیه کار بانگ
خدایا تو شب رو بآتش مسوز — که ره میزند سیستانی بروز

بیت اول شرط و دوم جزا و سوم بیان بانگ ست و در اکثر نسخ بیت دوم مکتوب نیست و درینصورت جزای این شرط محذوف خواهد بود و در بعض دیگر بیت اول مذکور نے و درینصورت معطوف قول او برگذشت بیت دوم محذوف باشد یعنی و از بقال چیزی خرید و در بعض بیت اول چنین که ز بقال آن کوی چیزی خرید ؛ ازان چیز بیچاره چیزی ندید ؛

الشب هستم از فعل خود ترسناک — بروز این ندارد ز کس ترس باک

این بیت معطوف بر قول او ره میزند با بیت سابق بیان بانگ و لفظ این اشاره به بقال ست۔

حکایت

یکی گفت با صوفی ای با صفا — ندانی فلانت چه گفت از قفا

قول او ندانی بصیغۂ اثبات و نفی هر دو محتمل و در هر دو صورت استفهام ست۔

بگفتا خموش ای برادر بخفت — ندانسته بهتر که دشمن چه گفت
کسانی که پیغام دشمن برند — ز دشمن همانا که دشمن ترانند
کسی قول دشمن نیارد بدوست — جز آنکس که در دشمنی یار اوست
نیارست دشمن جفا گفتنم — چنان کز شنیدن بلرزد تنم
تو دشمن تری کاوری بر دهان — که دشمن چنین گفت اندر نهان
سخن چین کند تازه جنگ قدیم — بخشم آورد نیک مرد سلیم
ازین همنشین تا توانی گریز — که مر فتنهٔ خفته را گفت خیز

نهفت مفعول فیه چه گفت بتقدیر حرف ظرف و چه بمعنی هرچه مفعول مالم یسم فاعله و که دشمن بیان آن و گفت متعلق بدشمن و حاصل معنی آنکه در نهفت هرچه دشمن گفته باشد ندانسته بهتر چراکه حرف والبته درشت خواهد بود و شنیدن آن و شورش خواهد آورد و قول او جز آنکس که در دشمنی یار اوست در بعض نسخ مگر آنکه در دشمنی و بجای تو دشمن تری قوی دشمنم و قول ازین همنشین اشاره بسخن چین۔

سیه چال مرد اندرو بسته پای — به از فتنه از جای بردن بجای

میان دو تن جنگ چون آتش است	سخن چین بدبخت هیزم کش است

ظاهر آنست که بیت اول الحاقی ست هم از راه لفظ و هم از راه معنی چه محاوره از جائے بجائے برد است نه از جائے بردن بجائے و تفصیل سیه‌چال بر فتنه بردن از جائے بجائے بسیار پوچ و سیه‌چال بسین مهمله و جیم فارسی کوئے که گناه‌گار را دران حبس کنند و بهتر جال بفوقانی و حای مهمله تحریف این و در بعض دیگر تنگ چاه ای قعر چاه و بستر پاے اسیر و پاے بند ـ

حکایت

فریدون وزیری پسندیده داشت	که روشن دل و دوربین دیده داشت
رضای حق اول نگه داشتے	دگر پاس فرمان شه داشتے

مصرع دوم از بیت اول صفت وزیر ست ـ

نهد عامل سفله بر خلق رنج	که تدبیر ملک ست و توفیر گنج
اگر جانب حق ندارے نگاه	گزندت رساند هم از پادشاه

فاعل فعل رساند نگاه داشتن جانب حق ست که از مصرع اول مستفاد میشود پس حاصل معنی آن باشد که اگر جانب داری حق نکنی همین عمل ترا از پادشاه که برای او چنین کار میکنی گزند رساند یعنی بسبب همین عمل پادشاه ترا ایذا رساند و در بعض نسخ گزندت رسد ز آتش پادشاه تحقیق بیت اول در باب اول نیز گذشت ـ

یکے رفت پیش ملک بامداد	که هر روزت آسایش و کام باد
غرض مشنو از من نصیحت پذیر	ترا در نهان دشمن ست این وزیر
کس از خاص لشکر نماند ست و عام	که سیم و زر از وے ندارد بوام
بشرطیکه چون شاه گردن فراز	بمیرد دهند آن زر و سیم باز

معطوف رفت اعنی دعا این دعا کرد محذوف و مصرع دوم بیان آن و معطوف این محذوف اعنی و گفت نیز محذوف و ابیات مابعد مقولهٔ آن و مشنو بصیغه نهی ست ـ

نخواهد ترا زنده آن خودپرست	مبادا که نقدش نیاید بدست

نخواهد و نیاید هر دو بصیغه مستقبل منفی و حاصل معنی آنکه آن وزیر قرض باین وعده داده که مردم بعد از مردن تو ادا کنند پس ثابت شد که او زندگانے ترا نمی خواهد چه تا دام که تو زنده قرض او بوصول نخواهد آمد ـ

یکے سوی دستور دولت پناه	بچشم سیاست نگه کرد شاه
که در صورت دوستی پیش من	بخاطر چرائی بداندیش من
زمین پیش تختش ببوسید و گفت	چو پرسیدی اکنون نشاید نهفت
چنین خواهم ای نامور پادشاه	که باشند خلقت همه نیک خواه

در بعض نسخ در صورت دوستان و درین صورت بعد از لفظ دوستان لفظ مے نمائی محذوف باشد چنانچه بعض محققین نوشته که عبارت در صورت دوستان مینمائی پیش من فارسی درست نیست این بر تقدیریست که لفظ مینمائی مذکور باشد نه محذوف اما اگر مقام اقتضای تقدیر او کند مضایقه ندارد و در بعض دیگر بجنبیت چرائی و در بعض بصورت بسے دوستی پیش من ـ بباطن چرائی تا آخر و در بعض که اے سیرتت همچو اهل نفاق ؛ ولیکن بظاهر نمائی وفاق ؛ و بهر تقدیر یکے بمعنے یک نوبت یا برائے تکیه کلام و معطوف نگه کرد اعنی و گفت محذوف و بیت دوم بیان مقوله آن و بجای نشاید چو پرسیدی اکنون نهفت ـ چو پرسیدی اکنون نشاید نهفت ؛ ای نهفتن ـ

چو مرگت بود وعده سیم من	بقا بیش خواهندت از بیم من

قول و بقا بیش خواهندت از بیم من و در بعض نسخ بقاے تو خواهند از بیم من ـ

نخواهی که مردم بصدق و نیاز	بقا بیش خواهند و عمرت دراز
غنیمت شمارند مردان دعا	که جوشن بود پیش تیر بلا
پسندید از و شهریار آنچه گفت	گل رویش از خرمی بر شگفت

نخواهی استفهام انکاری و در بعض نسخ خلائق ز خالق بصدق و نیاز ؛ سرت سبز خواهند و عمرت دراز و بجائے تازگی لفظ خرمی آمده است ـ

بد اندیش را زجر و تادیب کرد	پشیمانی از گفته خویش خورد
ز قدر و مکانی که دستور داشت	مکانش بیفزود و قدرش نگاشت
ندیدم ز غماز سرگشته تر	نگون طالع و بخت برگشته تر

در بعض نسخ زجر و تشویش کرد و درین صورت بیت ذوقافیتین و تشویش کرد بمعنے رنج رسانیدن بود و آنچه بعض محققین نوشته که این وقتے صحیح بود که تشویش کرد فارسی آمده با فضلا از علما اعتنا است میر معزے گوید ـ چو نصرت آمده آسیب جان زند دشمن ؛ چو چاکرے آید تشویش چون کند دجال ـ

ز نادانی و تیره رائی که اوست
خلاف افگند در میان دو دوست

کنند این و آن خوش دگرباره دل
وی اندر میان کوربخت و خجل

میان دو کس آتش افروختن
نه عقلست خود در میان سوختن

چو سعدی کسی ذوق خلوت چشید
که از هر دو عالم زبان در کشید

بگو آنچه دانی سخن سودمند
وگر هیچ کس را نیاید پسند

که فردا پشیمان بر آرد خروش
که آوخ چرا حق نکردم بگوش

قوله که اوست ظاهرا تحریف ست و صحیح کز و یعنی از نادانی و تیره رائی که از و اسے مخصوص و ست کذا و کذا واگر گویند که کاف اوست از راه تعقید بیجا واقع شده بر صدر مصرع دوم مے باید پس حاصل معنے آن باشد که از نادانی و تیره رائی اوست که خلاف این مخالفت او کند در میان دو دوست گوئیم کاف هرچند بسبب تعقید بجائے آید لیکن بیجا آوردن کاف درمیان مضاف و مضاف الیه شاید صحیح نباشد و فرق ست در تعقید و غلط محاوره چه بعضے از علماء تعقید را روا داشته اند نه غلط محاوره فافهم فانک لاتجد هذا فی غیر هذا المقام و در بعض نسخ بدون کاف و در بعضے لفظ اوست مضاف الیه تیره رائے باشد و پیش از مصرع دوم کاف بیانیه محذوف و افگند بمعنے مے افگند و بجائے دو کس دو تن و بجائے دگر هیچ کس را نیاید پسند ؛؛ دگر هم ندارد کس آن را پسند ؛ و بهر تقدیر دگر ترجمهٔ ان وصلیه است۔

گفتار در اوصاف زنان و معاشرت با ایشان

زن خوب فرمان بر و پارسا
کند مرد درویش را پادشا

برو پنج نوبت بزن بر درش
که یار موافق بود در برش

همه روز اگر غم خوری غم مدار
که شب غمگسارت بود در کنار

کرا خانه آباد و همخانه دوست
خدا را برحمت نظر سوی اوست

چو مستور باشد زن خوبروے
به دیدار او در بهشت ست شوے

کسے برگرفت از جهان کام دل
که یکدل بود با وی آرام دل

اگر پارسا باشد و خوش سخن
نگه در نکوئی و زشتی مکن

معطوف بر و اعنی دیگر محذوف و کاف تعلیلیه و یار موافق مراد از زن متصف بصفات مذکوره دبود

بمعنے هست و شین ضمیر متصل در هر دو مصرع مضاف الیه ما قبل خود در مصرع اول بمعنے خود و در مصرع ثانی بمعنے او پس حاصل معنے آن باشد که هرگاه حال چنین ست که زن خوب و فرمانبر مرد درویش را بادشاه میگرداند پس باید که با او بگوئی که چون بادشاه شدی پنج نوبت بر در خود بزن و میتواند که کاف یعنی هرکه و شین ضمیر در مصرع اول اضمار قبل الذکر بود ای هرکه یار موافق ست در بر او مختار شارح هانسوی بر درت و در برت بتاے خطاب و این نسخه واضح ست و قول او چو شب غمگسار بود در کنار ۔ در بعض نسخ چو شب در کنارت بود غمگسار ۔ و کرا بمعنے هرکه او بجاے همخانه همخوابه و بهر تقدیر مراد از ان کدبانو و بعد از لفظ دوست رابطه محذوف ست و یکدل اسے موافق در حرکات و سکنات ۔

زن خوش منش دلستان ترکه خوب
که از آمیزگارے بپوشد عیوب

بعد از لفظ که رابطه محذوف و کاف اول تفضیلیه و دوم تعلیلیه و زا برائے استعانت و فاعل فعل بپوشد ضمیر که راجع بطرف آنست و حاصل معنے آنکه زنیکه خوش منش ست اگرچه روے خوب نداشته باشد دلستان تر است از زن خوبروے چراکه بسبب اختلاط و آمیزگاری خود با شوہرے عیوب خود را که مراد از ان نا خوبرویست پوشیده میدارد و عیوب جمع عیب ست و فارسیان صیغ جمع عربی را گاهی بجای مفرد نیز استعمال کنند چنانکه مکرر گذشت و مختار شارح هانسوی نه خوب بنون نفی و که آمیزگاری بکاف تعلیلیه و درین فاعل بپوشد آمیزگاری باشد ۔ و در بعض نسخ دلستان جوے بصیغهٔ امر و خوب بواو عطف ۔

ببر از پری چهرهٔ زشت خوی
زن دیوسیمای خوش طبع جوی

چو حلوا خورد سرکه از دست شوی
نه حلوا خورد سرکه اندوده روی

دل آرام باشد زن نیک خواه
ولیکن زن بد خدایا پناه

چو طوطی کلاغش بود همنفس
غنیمت شمارد خلاص از قفس

تهی پای رفتن به از کفش تنگ
بلای سفر به که در خانه جنگ

سر اندر جهان نه به آوارگی
دگر نه بنه دل به بیچارگی

بترتیب لف و نشر غیر مرتب مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و بیت دوم علت مضمون بیت اول و فاعل خورد در مصرع اول ضمیرے که راجع بطرف زن دیوسیماے و در مصرع دوم ضمیرے که راجع بطرف پری چهره است و سرکه اندوده روے حال از وی و آن عبارت از اخمه روست

وحاصل معنی آنکه زن نیک خوی اگرچه زشت روی باشد بسبب خوی خوش و محبتی که باشوی دارد سرکه را از دست شوی برغبتی می خورد که حلوا را نمیخورند و زن خوبروی که خوشخوی نباشد از دست شوی حلوا نمیخورد بسبب وحشت و زشتی خوی خود که هردو مصرع بیت اول حال زن دیو سیما است فکیف که سرکه بخورد و بعض محققین نوشته که مصرع دوم از بیت معطوف ست بر مصرع اول پس هردو حال زن دیو سیمای باشد یعنی زن دیو سیما خوش طبع بچو چراکه او سرکه را از دست شوی مثل حلوا بخورد نه حلوا را ترش روشده بخورد بسبب غرور و ناز درینصورت لف ونشر را دخل نبود اگرچه مضمون مصرع دوم در واقع حال زن پریچهره است لیکن درینجا من حیث الترکیب و الحقیقت و دخلی ندارد انتهی کلامه بر متامل پوشیده نیست که بر تقدیری که مصرع دوم از بیت دوم معطوف باشد بر مصرع اول از آن و هردو مصرع بیت اول حال زن دیو سیمای بود حکمی که در مصرع دوم اول کرده بلا دلیل بماند و عجب تر آنکه خود گفته که اگرچه مضمون مصرع دوم در واقع حال زن پریچهره است لیکن من حیث الترکیب و الحقیقت دخلی ندارد و هل هذا الا تناقض و در بعض نسخ اگر زشت باشد زن نیکخوی . چو حلوا خورد سرکه از دست شوی . و درینصورت اگر ترجمه ان وصلیه و فاعل فعل باشد ضمیری که راجع ست بطرف شوی بود و حاصل معنی آنکه زن نیکخوی مانند حلوا میخورد سرکه را از دست شوی اگرچه شوی او زشت باشد و قول او زن نیک خواه بحذف مضاف الیه اعنی لفظ شوی و قول او خدایا پناه ای پناه بده یا پناه میخواهم از وی و قول او بلای سفر به که در خانه جنگ بکاف تفضیلیه اسی بهتر ست از آنکه در خانه جنگ باشد با بانوی خانه و بجای قول او بنه دل به بیچارگی بنه سر

بزندان قاضی گرفتار به	که در خانه دیدن برابرو گره
سفر عید باشد بران کدخدای	که بانوی زشتش بود در سرای
در خرمی بر سرای به بند	که بانگ زن از وی برآید بلند
چو زن راه بازار گیرد بزن	وگرنه تو در خانه بنشین چو زن

گرفتار درینجا بمعنی گرفتار بودن و مضاف الیه آن و مضاف الیه ابرو هردو محذوف اند و کاف نافیه است و حاصل معنی آنکه در زندان قاضی گرفتار بودن مرد به است اما به نیست دیدن او را درخانه گره بر ابروی بانوی خانه چراکه عقوبت زندان بر او آسان تر است از عقوبت خانه بسبب ناسازگاری بانوی خانه و بیشتر اند که کاف تفضیلیه و مابعد وی مفضل علیه بود بطریق مجاز

ای بهتر ست از در خانه دیدن گره برابروی صاحب خانه را و در بعض نسخ که در خانه باشد و در بعض دیگر که در خانه بینی و در هردو صورت گرفتار به خبر مبتدای محذوف و این تمام جمله اسمیه خبر مبتدای موصوف محذوف و مصرع دوم صفت آن بود ای زنیکه در خانه باشد یا در خانه بینی گره بر ابرو او را به است بودن او گرفتار در زندان قاضی و در بعض نه خانه بنون نفی ست .

اگر زن ندارد سوی مرد گوش	سراویل کحلیش گو مرد پوش

بعض محققین نوشته که گوش داشتن بمعنی حرف شنیدن ست و آن کنایه از فرمانبرداری انتهی بر متامل پوشیده نیست که در بیت ما نحن فیه اگر بمعنی حرف شنیدن بود پس لفظ سوی لغو میشود و اگر بمعنی مطلق شنیدن پس تقدیر حرف ناگزیر ست ای سوی حرف مرد که عبارت از حرف شوهر است اما احتمال اول اقویست چه گوش داشتن بنفسه و بسوی چیزی کنایه از دیدنست پس گوش نداشتن کنایه از نگاه نکردن و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف زن باشد و حاصل معنی آنکه اگر زن بدخوی از غرور حسن بطرف شوهر نگاه نکند و او را حقیر و فرومایه پندارد پس شوهر او را بگو که سراویل کحلیش خود بپوشد و من بعد نام مردی بر خود نگذارد و سراویل بالفتح ازار و خشتک که در پا پوشند و این فارسی ماوراء النهر ست و در بعض نسخ در مرد پوش ای مرد را بپوشان چه باب پوشیدن لازم و متعدی هردو آمده و قید کحلی اتفاقی ست نه احترازی و شارح هانسوی گوید کحلی جامه خوش قماش که پوشش زنانست و باز گفته که صاحب جهانگیری مصرع ثانی چنین آورده کم بحجلس با سر آغوش گو مرد پوش انتهی پس در صورت اول سراویل و کحلی بتوسط واو عطف بود و آنچه بعض محققین نوشته که این وقتی درست باشد که بینهما نوعی از تقابل باشد و درینجا چنین نیست زیرا که جامه خوش قماش مخصوص زنان عام ست که شلوار و غیر آن باشد و سراویل جامه مخصوص است درینصورت عدم تقابل واضح ست انتهی از عدم اعتنا بود چه هرگاه عام مقابل خاص واقع شود مراد از عام غیر خاص میباشد چنانچه پیش ازین نیز گذشت پس برین تقدیر سراویل و کحلی در قوت این عبارت بود که سراویل و غیر سراویل آن مرد بپوشند و بینهما تقابل واضح ست و قطع نظر ازین در میان خاص و عام تقابل مقرری ست و در عرف و روزمره بیشتر آمده چنانچه بر متتبع پوشیده نیست .

زنی را که جهلست و ناراستی	بلا بر سر خود نه زن خواستی
چو در کلبه جو امانت شکست	از انبار گندم فرو شوی دست

بران بنده حق نیکوئی خواست ست — که با او دل و دست زن راست ست
چو در روی بیگانه خندید زن — دگر مرد گو لاف مردی مزن

معطوف مصرع اول محذوف و مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر کلمهٔ اضراب وقول او بلا بر سر خود و همچنین نه زن خواستی هر دو خبر مبتدای محذوف ست و حاصل معنی آنکه زنی را که سرشت و طینت او ست جبل دنا راستی و تو او را خواستی خواستن چنین زن و در واقع خواستن زن نیست بلکه خواستن بلا است بر سر خود و میتوانند که مصرع دوم جزای شرط محذوف بود یعنی اگر تو او را خواستی پس بلا بر سر خود خواستی نه زن خواستی و قول او در کلبه جو در بعض نسخ کیله جو د قول او و دگر مرد گو لاف مردی مزن ای شوهرش را بگو که من بعد لاف مردی نزند و خویشتن را از مردان نشمارد۔

زن شوخ چون دست در قلیه کرد — برو گو بزن پنجه بر روی مرد
ز بیگانگان چشم زن کور باد — چو بیرون شد از خانه در گور باد
چو بینی که زن پای بر جای نیست — ثبات از خردمندی رای نیست
گریز از کفش در دهان نهنگ — که مردن به از زندگانی به ننگ

در بعض نسخ بنه پنجه و قلت و قلته بفتح قاف و فوقانی و بینهما لام ساکن و قرت و قرته بزای مهمله بجای لام و یونی و بیجمیتی دوست در قلته کردن کنایه از دل لگی یا ارتکاب مطلق بفعل زشت و در بعض دیگر کیله بمعنی پیمانه و ملا عبد الرسول در بحث همین لفظ در بعض نسخ قیله نیز آورده از زبدة الفوائد بمعنی همیان نوشته لیکن معترض بحروف و اعراب آن نشد و در هر دو صورت اعنی خواه دست در کیله کرد و خواه در قیله کنایه از مبادرت کردن بدزدی و خیانت ست و میتوانند که کیله سهو نساخ بود چرا که بیان دست در کیله کردن سابق گذشته و بعض محققین میفرمایند که بگمان فقیر قلیه بقاف و تقدیم لام بر تحتانی بمعنی طعام مخصوص و معنی بیت آنکه چنین زن چون خود بخود بے اجازت شوهر یا پیش از شوهر دست در قلیه کرد یعنی شروع بخوردن کرد باید که مرد دست بر روی خود زند و ماتم خود کند و غم بسیار خورد که آن زن دوست او نیست بلکه دشمن جانی ست که او را حفظ نفس خود ملحوظ است نه مراعات خاطر شوهر و لفظ شوخ گویا دلالت گونه برین قیود دارد و مناسب نیست معنی این بیت چو در کیله جو امانت شکست انتهی و مختار شارح هانسوی و بست در قبله کرد و درین اشارت ست بآنکه بر آمدن از خانه و نمودن دست و روی خود را بمردم بیگانه قبلهٔ حاجات خود کرد و این اقوی ست و قول او و گر نیز از کفش در بعض از برش۔

بپوشانش از چشم بیگانه روی — وگرنه مخوان خویشتن را تو شوی

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف زن قول او دگر نه یعنی و اگر نتوانی که او را مستور داری پس مخوان خویش را شوی او بلکه قلتبان خوان و در بعض نسخ دگر نشنود چه زن آنکه چه شوی و این نسخه سقیم ست و بر تقدیر تسلیم معطوف علیه مصرع دوم و مفعول نشنود هر دو محذوف ای دمنع کن که برهنه گردی نباشد پس اگر حرف ترا بشنود فهو المرام و اگر نه تو هم مثال وی یعنی زنی و اطلاق شوی بر تو اتهام ست

زن خوب خوش طبع بخت ست یارا — رها کن زن زشت ناساز گار
چه نغز آمد این یک سخن از دو تن — که بودند سرگشته از دست زن
یکی گفت کس را زن بد مباد — دگر گفت زن در جهان خود مباد

حاصل معنی بیت اول آنکه هر گاه زن خوبروی و خوش طبع با او ست گویا بخت و طالع خوب یار او ست و در بعض نسخ زنے خوب خوش طبع را ساز یار بصیغه امر و این واضح تر است و در بعض دیگر زن زشت بدخوی رنج ست و بار و زن خوب خوشخوے خویش ست و یار۔

اگر نیک بودی همه فعل زن — زنان را مزن نام بودی نه زن

شارح هانسوی نوشته که این بیت در سکندر نامهٔ مولانا نظامی گنجوی علیه الرحمة در داستان رفتن سکندر بملک بروع با دنی تغیر هست و در اکثر نسخ این کتاب مستطاب هم یافته میشود چون تاریخ تصنیف سکندر نامه مقدم بر تاریخ تالیف بوستان ست چنانچه از کتب تواریخ بوضوح پیوسته احتمال دارد که توارد شده باشد یا حضرت شیخ قدس سره تضمین کرده باشند و ظاهر انیست که از الحاقات ست که بمناسبت مقام درین کتاب داخل کرده اند بالجمله در اکثر نسخ این کتاب بجای همه فعل لفظ خصالات بنظر آمده از آنجا که خصال خود جمع خصلت ست جمع کردن آن با الف و تا خالی از خلل نباشد انتهی و آنچه بعض محققین نوشته که میتوانند که تصرف فارسیان بود محل نظر ست چه ایشان صیغهٔ جمع عربی را بها و الف که علم جمع ایشانست جمع میکنند چون آمالها و صورها و مظالمها و مانند آن و اینجا چنین نیست پس تصرف ایشان را دران دخلی نباشد

ز زن نو کن ای دوست هر نو بهار — که تقویم پارین نیاید بکار

در بعض نسخ بجاے دوست لفظ خواجه و بجاے پارین نیاید پارینه ناید بهر تقدیر بهار که عبارت از سر سال ست مفعول فیه فعل امور به و در مصرع دوم اشارت ست بآنکه زن دیرینه مثل تقویم پارینه است که برای احکام امسال بکار نمی آید نه آنکه متعلق بکار نمی آید و الا استخراج تقویم

سال آن بنده بی تقویم سال گذشته امکان ندارد و میتوانند که این بیت بنا بر طبیب فرموده باشند۔

زن شوخ فرمانده و سرکش اند | ولیکن شنیدم که بر در خوش اند
کسی را که بینی گرفتار زن | مکن سعدیا طعنه بر وی مزن
تو هم جور بینی و بارش کشی | اگر یک شبی در کنارش کشی

بیت اول در نسخ معتبره مذکور نیست و با سباق و سیاق نیز ربطی ندارد و معهذا لفظ زن مبتدا است و سرکش اند و خوش اند خبر و افراد مبتدا و جمع آوردن خبر مستحسن و حاصل معنی بیت اول آنکه زن شوخ مطیع فرمان فرماد سرکش میباشند از راه معشوقی لیکن تا همان وقت که بر در و قار خود ند و چون از ان بر آمدند دیگر قایل دلبستگی نیستند و بهتر آنست که در بر خوش اند بمعنی در کنار بود و بیت تو هم جور بینی تا آخر همین را میخواهد و قول او اگر یک شبی در بعض نسخ اگر تا سحر۔

حکایت هم در این معنی

جوانی ز ناسازگاری جفت | بر پیر مردی بنالید و گفت
گرانباری از دست این خصم چیر | چنان میبرم کاسیا سنگ زیر
بسختی بنه گفتش ای خواجه دل | کس از صبر کردن نگردد خجل
بشب سنگ بالائی ای خانه سوز | چرا سنگ زیرین نباشی بروز
چو از گلبنی دیده باشی خوشی | روا باشد ار بار خارش کشی
درختی که پیوسته بارش خوری | تحمل کنش زانکه خارش خوری

قول او آن خصم اشاره بجفت و قول او تحمل کنش زانکه در بعض نسخ تحمل کن آندم که و در بعض دیگر آنگه تا آخر۔

گفتار در تربیت فرزند

پسر چون زده بر گذشتش سنین | ز نامحرمان گو فروتر نشین
بر پنبه آتش نباید فروخت | که تا چشم بر هم زنی خانه سوخت

فروتر بدال تحریف ست و صحیح فراتر بالف و در بعض نسخ پسر گو و که چون چشم بر هم زنی و در بعض دیگر بر هم نهی و بهر تقدیر علت مضمون مصرع دوم محذوف ست و بیت دوم معطوف بران و حاصل معنی آنکه

بگو که از نامحرمان جدا بنشین چراکه او مثل پنبه است و صحبت نامحرمان مثل آتش و بر پنبه آتش افروختن نشاید از برای آنکه تا چشم تا آخر دباب سوختن لازم و متعدی هر دو آمده پس قول او خانه سوخت در صورت اول بمعنی سوخته خواهد شد و در صورت ثانی بمعنی خانه را خواهد سوخت باشد۔

چو خواهی که نامت بماند بجای | پسر را خردمندی آموز و رای
که گر عقل و طبعش نباشد بسی | بمیری و از تو نماند کسی

مصرع اول شرط و بجای ظرف مفعول فیه وی یعنی بعد از انتقال تو محذوف و مصرع ثانی جزا و کاف در صدر بیت دوم برای علت مضمون این جزا و نباشد و نماند بصیغه منفی و علت نباشد و بین المصرعین عبارت مدت نخواهد گذشت محذوف و بمیری بصیغه مثبت و حاصل معنی آنکه چون خواهی که نام تو بجای بماند بعد انتقال تو پس پسر را تربیت کن زیرا که اگر او را عقل و طبع سلیم نباشد بسبب تربیت نکردن تو پس مدت بسیار نخواهد گذشت که تو خواهی مرد و چون تو مرده باشی چنان خواهد بود که گویا از تو خبری نمانده و چون از تو خبری نمانده نام تو در اندک مدت از صفحه روزگار محو خواهد شد و در بعض نسخ اگر عقل و طبعش و در بعض دیگر اگر عقل و فکرش در هر دو صورت بدون کاف و در بعض که تا طبع و عقلش و در نیصورت کلمه تا برای شرط باشد و باشد بصیغه مثبت است باعانت که طبع سلیم و عقل بسیار حاصل شود او را تو خواهی مرد تا آخر فائده بدانکه هر گاه عطف کرده شود شی را بر جواب شرط پس آن بر دو وجه باشد یکی آنکه تصور کرده شود وجود هر واحد را از معطوف و معطوف علیه بدون دیگری و صحیح باشد وقوع هر واحد آن جزا چنانکه بگوئی که اگر تو نزد من خواهی آمد من ترا عطا خواهم کرد و لباس خواهم پوشانید دوم آنکه موقوف باشد معطوف بر معطوف علیه چنانکه بگوئی اگر امیر خواهد آمد من از و اذن خواهم گرفت و خارج خواهم شد» چنانچه صاحب مطول در احوال مسند بدان تصریح نموده و از قبیل دوم ست در بیت ما نحن فیه و بعض محققین نوشته که میتواند که واو در قول او واز تو حالیه باشد نه برای عطف چنانکه گوئی می آمدم و زید شراب می خورد» یعنی در حالت شراب خوردن زید می آمدم پس معنی چنین باشد که اگر پسر را عقل و رای نباشد بمیری در حالتی که گویا کسی از تو نمانده باشد چه پسر مذکور بسبب نا کسی کس نباشد و در حکم معدومات بود انتهی این توجیه فحد ذاته خوب ست لیکن موافق غرض شیخ نیست چه غرض شیخ آنیست که اگر پسر خردمند صاحب رای نباشد بعد از تو گویا هیچ نماند نه آنکه وقت مردن تو کسی نماند۔

ف جواب شرط بر دو وجه باشد ۱۲

بسا روزگارا که سختی برد	پدر چون پسر نازنین پرورد
خردمند و پرهیزگارش برآر	گرش دوستداری بنازش مدار
بخردی درش زجر و تعلیم کن	به نیک و بدش وعده و بیم کن

روزگارا مزید علیه روزگار ـ و چون پسر تا آخر شرط و جزای آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت و در بعض نسخ نازکش پرورد و این ظاهرا تحریف ست و قول او به نیک و بدش وعده و بیم کن بلف و نشر مرتب و بیم درینجا بمعنی وعید ست پس مقابله وعده صحیح شده مقابل امید و آنچه بعض محققین نوشته که بیم کردن فارسی نیست از عدم اعتنا ست میر یحیی شیرازی سه سنان دید چون در نظم بیم کرد ؛ زره در بر خود چو تقویم کرد ؛ عبدالله هاتفی در تیمورنامه آورده ـ دل از اژدهای سیه شد دو نیم ؛ ز تدبیر افسون گران کرد بیم ؛

نو آموز را مدح و تحسین و زه	ز توبیخ و تهدید استاد به

کلمه زه تفضیلیه و توبیخ سرزنش کردن و حاصل معنی آنکه مبتدی را ثنا و تحسین و زه گفتن بهتر ست از توبیخ و تهدید استاد باد ـ و تقریر شارح هانسوی نیز همین ست اما اگر گفته شود که این توجیه مخالف است مضمون بیت سابق را چه از بیت سابق مساوات مفهوم میگردد درمیان وعده به نیک و وعید به بد و ازین بیت ترجیح وعده به نیک ظاهر میشود و از وعید به بد گوئیم مساوات در وعده کردن نسبت به نیکی و بیم کردن به بدی و ازین لازم نمی آید که مدارج وعده مساوی وعید هم باشد و در بعض نسخ ذکر و تحسین و زه و در بعض دیگر نه بتحسین مده که توبیخ تا آخر یعنی نه بموحده و اضافت مشبه به بمشبه و مده بصیغه نهی و علت آن محذوف و مصرع دوم بر سبیل اضراب ست و حاصل معنی آنکه مبتدی را گرفتار تحسین مکن که درینصورت او خوشتن را گم خواهد کرد و از کسب کمال محروم خواهد ماند بلکه او را توبیخ و تهدید استاد بهتر اثنا نست و این اقوی چنانچه در گلستان جائیکه گفته "جور استاد به ز مهر پدر"، و بعض محققین نوشته که این وقتی صحیح باشد که بند دادن بمعنی بند کردن آمده باشد انتهی میتواند که مه تحریف بود و صحیح منه و بند نهادن محاوره مقرری ست ـ

بیاموز فرزند را دست رنج	اگر دست داری چو قارون بگنج
ملن تکیه بر دستگاهی که هست	که باشد که خیری نماند بدست
بپایان رسد کیسه سیم و زر	نگردد تهی کیسه پیشه ور
چه دانی که گردیدن روزگار	بغربت بگرداندش در دیار

چو بر پیشه باشدش دسترس	کجا دست حاجت برد پیش کس

دست رنج مزد و اجرت و کسب و هنر و این مجاز و دگر بواو ترجمه آن و صلیه است و بعض محققین نوشته که لفظ دگر که درین قسم جاها واقع شود غالب خود آنست که واو دگر عاطفه باشد درینصورت جمله شرطیه مثل ازین محذوف باشد و از جزا عبارت در هر دو صورت محذوف پس حاصل معنی آن باشد که اگر دست بر گنج قارون نداری و اگر دست بگنج قارون داری در هر دو صورت فرزند را دست رنج بیاموز و اگر آن و صلیه باشد لفظ اگر کافی ست زیادت واو هیچ معنی ندارد انتهی بر متامل پوشیده نیست که قول او چو قارون ازین توجیه ابا میکند زیرا که معنی تشبیهی که لفظ چو بر آن دلالت دارد از آن مستفاد نمیشود و اگر از معنی تشبیهی قطع نظر کرده شود مخالف متن میگردد و در بعض نسخ بیاموز پرورده را تا آخر ـ و در بعض دیگر دگر خود چو قارون دقتی بگنج ـ و بجای که باشد که خیری نماند بدست ـ که شاید که نعمت نماند و بهتر آنست که بجای چو قارون دقتیکه مصدر بحرف تشبیه است تو قارون بصیغه خطاب بود ـ

ندانی که سعدی مراد از چه یافت	نه هامون نوشت و نه دریا شکافت
بخردی بخورد از بزرگان قفا	خدا دادش اندر بزرگی صفا
هر آنکس که گردن بفرمان نهد	بسی برنیاید که فرمان دهد
هر آن طفل کو جور آموزگار	نه بیند جفا بیند از روزگار
پسر را نکو دار و راحت رسان	که چشمش نماند بدست کسان
هر آنکس که فرزند را غم نخورد	دگر کس غمش خورد و بدنام کرد

متعلق مراد یافت یعنی لفظ ازین که محذوف و مصرع اول از بیت دوم بیان آن و مصرع دوم از بیت اول جمله معترضه یا حال از ضمیر یافت و میتواند که بین المصرعین از بیت اول لفظ با آنکه محذوف بود یعنی مراد از چه یافت با آنکه سفر خشکی و تری که از اسباب تحصیل کمال ست کما اطلبوا العلم ولو کان بالصین نکرده است ازین یافت که بخردی تا آخر و قول او که چشمش نماند در بعض نسخ که تا چشم نه نهد و قول او دگر کس غمش خورد و بدنام کرد ـ در بعض نسخ غمش دیگری خورد و بدنام کرد بهر تقدیر کلمه را مفید معنی اضافت و مفعول بدنام کرد و معطوف آن هر دو محذوف اعنی بدنام کرد فرزند را و این بدنامی موروث به بی شفقتی و بیغیرتی پدرش که دید و میتواند که مفعول فعل مذکور لفظ پدر محذوف بود ـ

نگهدار از آموزگار بدش	که بدبخت بی ره کند چون خودش

سیه نامه‌تر زان مخنث مخواه | که پیش از خطش روی گردد سیاه
ازان بی حمیت بباید گریخت | که نامردیش آب مردان بریخت

دربعض نسخ ز آمیزگار بدره کند و در بعض دیگر بدبخت و گمره بود او غلط و بجاے سیه نامه سیه روسے تر۔

پسر کو بجمع قلندر نشست | پدر گو ز خیرش فرو شوی دست
دریغش مخور بر هلاک و تلف | که پیش از پدر مرده به نا خلف

اتصال لفظ کو با مابعد همان قباحت دارد که پیش ازین گذشت۔ و در بعض نسخ میان قلندر و این ظاهرا صحیح نباشد زیرا که میان ترجمه بین ست و آن مضاف نمیشود مگر بسوی متعدد و اینجا چنان نیست۔

ف۔ لفظ میان مضاف نمیشود مگر بسوی متعدد ۱۲ منه۔

حکایت

شبی دعوتی بود در کوی من | ز هر جنس مردم درو انجمن
چو آواز مطرب در آمد ز کوی | بگردون شد از عارفان های و هوی
پری پیکری بود محبوب من | بدو گفتم ای لعبت خوب من
چرا با جوانان نیایی بجمع | که روشن کنی مجلس ما چو شمع

قول او ز هر جنس مردم در بعض نسخ ز هر سوے و بجاے بگردون شد از عارفان بگردند این عارفان و هر دو تحریف و بجای لعبت خوب عالم آشوب۔

شنیدم سهی قامت سیم تن | که میرفت و میگفت با خویشتن
محاسن چو مردان ندارم بدست | نه مردی بود پیش مردان نشست

بیت دوم مقوله میگفت و نشست بمعنی نشستن و در نسخ معتبره شنیدم که میرفت و با خویشتن؛ همیگفت آن لعبت سیم تن۔ و در بعض دیگر نداری بیای خطابی و درینصورت خطاب با نفس خودش بود

گفتار در احتراز از صحبت امردان

خرابت کند شاهد خانه کن | برو خانه آباد گردان بزن
نشاید هوس باختن با گلی | که هر بامدادش بود بلبلی
چو خود را بهر مجلسی شمع کرد | تو دیگر چو پروانه گردش مگرد

خانه کن بفتح کاف مرادف خانه برانداز۔

زن خوب خوشخوی آراسته | چه ماند بنادان نوخاسته

ماندن در اصل بمعنے اشتراک دو چیز ست در یک صفت و درینجا بمعنے نسبت داشتن از راه مجاز و کلمه چه برای استفهام انکاری پس حاصل معنے آن باشد که زن کذائی نسبت بنادان نوخاسته ندارد و این درصورت مدح و قدح هر دو مستعمل شود لیکن درینجا براے مدح است چنانکه درین بیت نمی ماند این باده اصلا بآب؛ تو گوئی که حل کرده اند آفتاب؛ پس اگر لفظ ماندن محمول بر حقیقت باشد درین بیت قلب خواهد بود۔

درو دم چو غنچه ومی از وفا | که از خنده افتد چو گل در قفا

این کاف بمعنے تا علت غائیه و مرجع ضمیر او و فاعل افتد زن و از خنده در قفا افتادن کنایه از خنده و سرشار کردن و درین بیت اشارت ست بآنکه تو که مانند باد صبا صاحب دم هستی درچنین زن دمے از مهر و وفاے خود بدم تا او از خنده سرشار مقید چنانچه غنچها از دم باد صبا در خنده می افتد که درینصورت التذاذ روحانی و جسمانی برحسب دلخواه میسر خواهد شد و آنچه بعض محققین نوشته که احتیاج تقریر صبا درست نیست بعضے غنچها هست که بمطلق دمیدن خندان و کشاده شود بر متامل پوشیده نیست که در بیت ما نحن فیه آن غنچه که بمطلق دمیدن خندان شود مراد نیست بلکه مراد غنچهٔ خاص است که از دمیدن باد صبا خندان میشود بقرینهٔ گل و در بعض نسخ چو گل شاد و خندان فتد در قفا و همین نسخه بهتر زیرا که تعلیل کاف بدون تکلف درست نمیشود بدانکه بعد از لفظ شاد لفظ گردد محذوف ست و الا قید فتد در قفا بآن نیز متعلق گردد و این خلاف محاوره است۔

نه چون کودک پیچ بر پیچ شنگ | که چون قفل نتوان شکستن بسنگ

ظاهر لفظ چون در مصرع اول تحریف ست و صحیح لفظ در که درینصورت معطوف بر قول او در دم شود و حاصل معنی آنکه نه در کودک چنین و چنین بدم زیرا که در درشتی مثل قفل ست و قفل را نتوان شکستن بسنگ و هرگاه که بسنگ شکسته نشود پس از دم دادن تو در قفاے تو چگونه خواهد افتاد و در بعض نسخ چون مقل بضم میم و سکون قاف و این نیز تحریف ست زیرا که مقل صمغے ست و از قفل که اکثر از آهن بود سخت‌تر نیست۔

مبین دلفریبش چو حور بهشت | کزان روی دیگر چو دیوا ست زشت

بدانکه معشوق گویا دو روی دارد یکے روی ساده و دوم روی ریشدار پس لفظ بدین روی از مصرع اول

محذوف باشد بقرینهٔ مصرع دوم وحاصل معنی آن بود که اعتبار مکن دلفریبی امردرا بدین روی ساده چراکه بسبب آن روی ریش دار مثل دیو زشت خواهد شد وچون مستقبل یقینی الوقوع ست بحال تعبیر کرده ودر بعض نسخ چو غول بضم غین معجمه دیو بیابانی که آدمے را بفریب از راه برد غیلان جمع۔

گرش پای بوسی ندارد سپاس	درش خاک باشی نماند هراس
سراز مغز و دست از کرم کن تهی	چه خاطر بفرزند مردم نهی

حاصل معنی بیت اول آنکه اگر بر پای آن امرد بوسه دهی سپاس آن نخواهد گزارد واگر خاکپاے او باشی هیبت خود را نخواهد گذاشت غرض که در هر دو صورت او مستغنی ست وقول او چو خواهی تا قول او زیان هر دو بیت در حکایت زر دریاے عمان گذشت. سراز مغز تهی کردن کنایه از آشفته شدن وسودا بهم رساندن۔

مکن بد بفرزند مردم نگاه	که فرزند خویشت برآید تباه

خویش قریب وهم پیوند ودرینجا محض زائده است واگر بمعنی ذات مے بود چنانچه درین بیت مولوی معنوی ؎ خویش من والله بهر خویش تو۔ هر زمان خواهد که میرد پیش تو ؛ بجاے خواهد که میرد خواهم که میرم بصیغهٔ متکلم مے گفت۔ ومے تواند که لفظ مذکور تاکید ضمیر مخاطب باشد زیراکه لفظ فرزند اطلاق کرده مے شود بر صلبی وغیر صلبی پس براے دفع توهم آنکه مراد غیر صلبی باشد لفظ خویش آورده۔

حکایت

درین شهر باری بسمعم رسید	که بازارگانے غلامے خرید
شبانگه مگر دست بردش بشیب	که سیمین زنخ بود ومردم فریب
پریچهره هرچه اوفتادش بدست	همه بر سرو مغز خواجه شکست

شبانگه مفعول فیه شکست وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف غلام وکاف تعلیلیه وتواند که شبانگه مفعول فیه دستبرد باشد وعلی التقدیرین لفظ مگر براے تشکیک ودست برد علت سرو مغز شکستن ست ودر بعض نسخ شبانگاه چون دستبردش بشیب که سیمین زنخ بود وخاطر فریب پریچهره هرچه اوفتادش بدست ؛ بکین در سرو مغز صاحب شکست ودرینصورت چون حرف شرط ودست برد فعل شرط وشبانگاه مفعول فیه این فعل وبیت دوم جزای شرط ولفظ در تحریف بر سرو مغز مشتمل بر حشو قبیح از عالم سرو فرق باشد واغلب که صحیح شیب بشین معجمه کنایه

از مقعد بود چه لفظ تنگ ترکان که آخر این حکایت می آید مناسب همین معنی ست پس دست بشیب بردن کنایه از ارادهٔ اغلام کردن باشد۔ وقول او نه هر جا که تا آخر بیت جمله معترضه است۔

گو اگر دبر خود خدا ورسول	که دیگر نگردم بگرد فضول
رحیل آمدش همرهان هفته پیش	دل افگار وسر بسته وپشت ریش
چه بیرون شد از گازرون یک دو میل	به پیش آمدش سنگلاخی مهیل
بپرسید کین قلعه را نام چیست	که بسیار بیند عجب هر که زیست

اے گو اگر دبر خود خدا ورسول را برین امر که من بعد مرتکب چنین نا شائستهٔ نگردم وقول او پشت ریش غلط محض چراکه سابق بر سرو مغز گفته وصحیح روے ریش چنانچه در بعض نسخ وبجای کین قلعه را کین جاے را۔

چنین گفت از کاروان محرمے	مگر تنگ ترکان ندیدی همی

شارح هانسوی تنگ ترکان نام مقامی از ترکستان زمین که ترکان تنگی منسوب بآن اند دیدن وملا عبدالرسول نام قلعه نوشته در بعض نسخ چنین گفتش از کاروان همدمے وبجای بر تحدید تر سید۔

سیه دل بهلی بانگ برداشت سخت	که دیگر چه دانی بینداز رخت
اگر من دگر تنگ ترکان روم	نه عقلست ونی معرفت یک جوم

سیه دل مراد از خواجه ومصرع دوم بیان بانگ برداشت ومتعلق آن اعنی بر غلام محذوف ولفظ دیگر ازین بیت بمعنے پیش ازین مستفاد میشود لیکن جای دیگر بنظر نیامده وبیت دوم علت بینداز رخت وحاصل معنی آنکه پیش ازین چه میروی همین جا اقامت کن۔ وصحیح بسپر را لفرمود کاے نیکبخت همین جا که هستی بینداز رخت ؛ یا سیه را لفرمود کما وقع فی البعض ودرین صورت محقق سیاه بمعنے غلام باشد چنانچه صاحب جهانگیرے در تفسیر این لفظ باین معنے همین بیت سند آورده ودر بعض بسالار لفتا کای نیکبخت۔ همانجا که تا آخر بیت دوم ودر بعض مصرع دوم از بیت دوم مقدم ست بر مصرع اول ودرینصورت لفظ اگر مصدر بهمزه باید نه که گر مصدر بکاف وجزاے این شرط محذوف بنا بر قاعده که گذشت۔ وقول او نه عقل ست تا آخر امتناع از رفتن بقلعهٔ مذکور بمناسبت نام ست وچون خواجهٔ مذکور توبه از فعل مذکور کرده بود نمی خواست که بنام هم از راه تنگ ترکان برود۔

در شهوت نفس کافر نهد	وگر عاشقی لت خور وسر منه

چو مر بنده را هم پروری   بهیبت برآرش کزو برخوری

صحیح سر به بند چه بنماسے قافیه برسر وکافر ست که فارسیان تعیج هم استعمال نمایند ومعطوف سر به بند و هیچ مگو محذوف ومراد از عاشقے بے اختیاری ست پس حاصل معنے آن باشد که در شهوت نفس لابروی خود به بند و اگر بے اختیارے واین را بربوی خود نمیتوانی نسبت مثل خواجهٔ مذکور کو سرش شکست و هیچ نگفت پس لت بخور و سر خود را به بند و هیچ مگوے۔

اگر خواجه اش لب بدندان گزد   دماغ خداوندگارے پزد

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف بنده در معنے مضاف الیه لب ست که از وی قطع شده بالفظ خواجه ملحق گردیده و فاعل فعل پزد ضمیر که راجع بطرف بنده وحاصل معنی مصرع دوم آنکه خویشتن را خواجه خیال کند در عونت هم رساند و در بعض نسخ دگر سیدش تا آخر۔

غلام آبکش باید و خشت زن   بود بنده نازنین مشت زن
نه هر جا که بینے خط دلفریب   توانی طمع کردنش در کتیب

حاصل معنی آنکه پیشه غلام باید که آبکشی وخشت سازی باشد نه آنکه نازنینی و معشوقی را کار فرماید چرا که درینصورت شیخ و منقاد خواجه نخواهد شد بلکه بر سر دردی او مشت خواهد زد و اگر مشت زن باین معنے بود که وقت دراز کشیدن خواجه مشت نبرده باشد مناسبت بابیات سابقه دارد و اگر هر دو جا خشت زن بود چنانچه شارح فاضل ها نسوے ست پس در مصرع اول بمعنے که گل خشت ودر دوم بمعنے بازی کننده بخشت یعنی شوخ وبیباک خواهد بود۔

گفتار در بیان مدعیان بے خرد

گروهی نشستند با خوش پسر   که ما پاکبازیم و صاحب هنر
ز من پرس فرسوده روزگار   که بر سفره حسرت خورد روزه دار

معطوف نشستند اعنے وگفتند محذوف ومصرع دوم بیان مقوله آن وقوله حسرت خورد ودر بعض حسرت برد وقوله فرسوده روزگار صفت ضمیر متکلم ست وبعض محققین نوشته که عطف بیان است از من نه صفت زیرا که فصل میان صفت وموصوف درست نیست ومراد از فرسوده روزگار پیرست انتهی ازین تقریر معلوم مے شود که او معنے عطف بیان ندانسته چه علمای معانی تصریح کرده اند که فائده عطف بیان ایضاح متبوع ست باسمیکه مختص باشد بآن متبوع چنانچه

"آمد دوست تو زید" وظاهر ست که فرسوده روزگار اسم نیست بلکه صفت ست از عالم من بنده ونیز مختص متکلم نیست تا که عطف بیان باشد وقول او که "فصل میان صفت وموصوف درست نیست" محض تحکم ونیز غفلت ست از بیت گذشته که پدر گفت گر پندمن نشنوی یکے سنگ برداشت باید قوی:

ازان برگ خرما خورد گوسفند   که قفل ست بر تنگ خرما و بند

مصرع دوم بیان ازان وبند معطوف بر قفل حاصل معنے آنکه دست گوسفند بخرما نمیرسد ودر بعض نسخ تخم خرما۔

سر گاو عصار ازان در کسست   که از کنجدش ریسمان کوته است

مصرع دوم بیان ازان وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف گاو وحاصل معنے آنکه سر گاو که در کار میباشد ونگون مے چرد سببش آنست که تا کنجد نمی تواند رسید از براے کوتاه بودن ریسمان که در پاے او بسته اند۔

حکایت

یکے صورتی دید صاحب جمال   بگردیدش از شورش عشق حال
برانداخت بیچاره چندان عرق   که شبنم برآرد بهشتی ورق
گذر کرد بقراط بر وے سوار   بپرسید کین را چه افتاد کار
کسے گفتش این عابد پارساست   که هرگز خطائی ز دستش نخاست
رود روز وشب در بیابان وکوه   ز صحبت گریزان ز مردم ستوه
ربوده ست خاطر فریبے دلش   فرو رفته پاے نظر در گلش

بیت دوم تفسیر مصرع دوم بیت اول ومراد از بیچاره همان یکے که عاشق باشد ومصرع دوم از بیت دوم بیان چندان وتخصیص بهشتی ورق ظاهرا براے آنست که اشجار بهشت همیشه سرسبز وشاداب اند ومحفوظ ومصئون از تاب آفتاب ووجه عرق برانداختن ظاهر نیست چرا که در عشق عرق نمی آید مگر آنکه کنایه از گریه باشد اگرچه این نیز محل تامل۔ ودر بعض نسخ به بستان ورق ودرینصورت بستان مفعول فیه برآرد باشد ومختار شارح ها نسوے که شبنم برآرد ی بهشتی ورق۔ ودرینصورت صفت مقدم بر موصوف باشد مثل بهشتی ورق وحاصل معنے آنکه چندان شبنم بر اوراق۔ آردی بهشتی که عبارت از برگهاے موسم بهار است مے افتد وبعض محققین نوشته که ظاهرا بیچاره تحریف ست وصحیح از چهره وفاعل برانداخت معشوق که صاحب جمال

است و تشبیه بهشتی ورق دلالت صریح دارد برین چه روی عاشق را بهشتی ورق نمی توان گفت و نیز وجه برانداختن عرق ظاهر میشود که شرم لازم معشوقان ست انتهی این بر تقدیریست که همین نسخه یافته شود پس وحال آنکه نسخ سه گانه مذکور دلالت واضحه دارند بر آنکه احوال عاشق است نه معشوق پس توجیه مذکور را وجهی نباشد۔

چو آمد ز خلقش ملامت بگوش — بگفتا که چند از ملامت خموش

تکرار بنالم که معذور نیست — که فریادم از علتی دور نیست

نه این نقش دل میربایدز دست — دل آن میرباید که این نقش بست

شنید این سخن مرد کار آزمای — کهن سال پروردهٔ پخته رای

آمد بصیغهٔ ماضی و لفظ خلق اگرچه در معنی کثرت دارد لیکن گاهی در محل مفرد نیز آید چنانکه گویند خلق همچو میگوید پس خطاب خموش و بگیر بخلق صحیح باشد و شین ضمیر مستعمل منصوب راجع بطرف آنهاییکه و فاعل بگفتا نیز ضمیرے که راجع بطرف ولسیت و متعلق بگفتا اعنی با خلق محذوف و بیت دوم معطوف بر خموش و بگیر مفعول آن اعنی لفظ خرده محذوف و قول او را بنالم بصیغهٔ اثبات شرط و این کاف برای بیان علت نالیدن و نیست مخفف نیستم یا التفاق از تکلم بغیبت و کاف دوم برای بیان علت معذور نبودن و جزای این شرط محذوف بنا بر قاعده که گذشت و در بعض نسخ که مصرع دوم چنین که ملامت کنان را بگفتا خموش و درین صورت متعلق بگفتا با هر فردے از ملامت کنان باشد و در بعض دیگر بگو نیندم آخر که معذور نیست + که این درد از علتی دور نیست و درین صورت قول او که معذور نیست بیان مقوله بگو نیندم بود و در بعض چنانچه و بگوید و هر دو بصیغهٔ مستقبل و بگو اگر بنالم بصیغهٔ نهی از باب گفتن و این نیز صحیح و هر دو بیت منجمله مقوله یکی ست که بقراط او را رسیده بود پس حاصل معنی آن باشد که یکی بقراط را گفت که این شخص عاشق و عابد و پارساست که روز و شب در کوه و بیابان میباشد و از صحبت مردم گریزان ست لیکن حالا خاطر فریبی دل او را از دست برده است و پای او در گل فرو رفته چون از خلق ملامت بگوش او رسید بگو بمکه ملامت من بیجاست پس خرده گیری بر من مکنید اگر نالان شوم چه فریاد آدمے بے علتی و مرضی نمیباشد و در بیت آینده عذر گرفتاری خود با وجود آن همه زهد و پارسائی میخواهد و میگوید که این نقش دل نمی رباید بلکه در واقع نقاش که صاحب نقش ست دل میرباید۔

بگفت ار چه صیت نکوئی رود — نه با هر کسے هر چه گوئی رود

نگارنده را خود همین نقش بود — که شوریده را دل بیغما ربود

چرا طفل یکروزه هوشش نبرد — که در صنع دیدن چه بالغ چه خرد

محقق همان بیند اندر ابل — که در خوبرویان چین و چگل

نقابیست هر سطر من زین کتیب — فرو هشته بر عارض دلفریب

معانی ست در زیر حرف سیاه — چو در پرده معشوق و در میغ ماه

ظاهرا مراد از صیت نکوئی آوازهٔ پارسائی و عبادت و فاعل بگفت ضمیرے که راجع بطرف بقراط دارد محفف اگرچه که ترجمهٔ ان وصلیه ست و حاصل معنے آنکه هرچه بگوئی در حق کسے ضرور نیست که با او همان معامله رود یعنی او همچنان باشد ای لازم نیست که هرچه مشهور باشد واقعی همچنان بود و این طنز ست بران شخص عابد یعنی شهوت او کافر ست زیرا که اگر او عارف می بود چرا طفل یک روزه عقل و دانش بر دے قول او محقق همان تا آخر مقوله شیخ ست۔

در اوراق سعدی نگنجد ملال — که دار دلیس پرده چندین خیال

مصرع دوم برای بیان علت مضمون مصرع اول و فاعل دارد ضمیرے که راجع بطرف سعدی ست و حاصل معنی آنکه چنانچه شب بازان از پس پرده صور مختلفه پدیدار میکنند و دیدن آنها موجب نشاط بیننده گان میگردد همچنین مطالعهٔ اوراق سعدی موجب نشاط بینندگان ست۔

مر الین سخنهاست مجلس فروز — چو آتش در و روشنائی و سوز

نرنجم ز خصمان اگر در طپند — کزین آتش پارسی در تپ اند

بیت اول معطوف بر بیت سابق و لفظ مرا در معنی مضاف الیه سخنها و پیش از قول او لیکن لفظ هر گاه محذوف و بیت دوم جزاے آن و حاصل معنی آنکه و هر گاه که این سخنهای من مجلس فروز باشد مثل آتش که در و هم روشنائی ست و هم سوزش پس نمیرنجم از خصمان تا آخر۔

حکایت در ملامت خلق

اگر در جهان از جهان رسته است — در از خلق بر خویشتن بسته است

کس از جور دست و زبانها نرست — اگر خود نمائیست و گر خود پرست

اگر بر پری چون ملک ز آسمان — بدامن در آویزدت بدگمان

بکوشش توان دجله را پیش بست — نشاید زبان بد اندیش بست

اگر حرف شرط و در جهان مفعول فیه رسته و بسته و از جهان متعلق رسته۔ و در را از خلق بر خویشتن

بسته مفعول بسته و فاعل رسته و بسته لفظ کس بر سبیل تنازع که در صدر مصرع اول از بیت دوم واقع شده و از جور جزای شرط تا آخر و مصرع دوم تفسیر همان کس بر سبیل تردید و خودنما عبارت از مقلد و مرائی و خودپرست عبارت از کسی که خویشتن را قبلهٔ خود سازد و بدیگری نپردازد و درینجا عبارت از محقق و مستورست تا مقابلهٔ مقلد و مرائی بهم رسد و حاصل معنی آنکه اگر در جهان از جهان رسته است بی تعلق و آزاد اوست و در صحرا ماند و اگر در راز خلق بر خویشتن بسته ای در عین شهرست و باکسی صحبت ندارد و بهر صورت از جور دست و زبان خلق که عبارت از انگشت نما کردن دنکوهیدن است خلاص نیست خواه این کس خودنما باشد و خواه خودپرست و در نسخ معتبره در خلق باضافت و حق پرست و این واضح ترست و میتوانند که مصرع اول شرط و مصرع دوم جزا و بعد از وی جمله اضرابیه محذوف است و بیت دوم علت آن و حاصل معنی این باشد که اگر در جهان از جهان رسته موجودست پس آنکس خواهد بود که در خود را از ترس و بیم خلق بر خود بسته باشد بلکه او هم وارسته نیست چراکه همچنین از جور تا آخر و بعض محققین نوشته که از جهان رسته و در بر خویشتن بسته بهمزه لمینه است و درینصورت بمعنی شخصی کذائی باشد پس احتیاج نماند باین که فاعل بسته و رسته کس باشد و لفظ است بمعنی هست و حاصل معنی بیت آنکه شخصی از جهان رسته اگر در دنیا هست همان شخص است که در خود را بسبب ازدحام خلق بر روی خویشتن بسته است انتهی این توجیه هم وجیه لیکن با بیت لاحق مربوط نمیشود زیراکه درینصورت این بیت کلام مستقل است که فی حد ذاته تمام میشود و محتاج غیر نمیباشد پس بیت لاحق محض اجنبی باشد فتامل۔

اگر در ریاضت شوی همچو موم … وگر کاملی در فنون و علوم
فراهم نشینند تردامنان … که این زهد خشک است و آن دام نان

مصرع اول شرط و دوم معطوف بران و بیت دوم جزای این شرط و معطوف نشنیند اعلیٰ و گویند محذوف و مصرع دوم بیان مقولهٔ آن بترتیب لف و نشر مرتب و این اشاره بکمال ریاضت و آن اشاره بکمال تحصیل علوم۔

تو روی از پرستیدن حق مپیچ … بهل تا نگیرند خلقت بهیچ
چو راضی شد از بنده یزدان پاک … گر اینها نگردند راضی چه باک
بداندیش خلق از حق آگاه نیست … ز غوغای خلقش بحق راه نیست

بهل و نگیرند هر دو بصیغهٔ اثبات و مفعول بهل محذوف از جهت قیام قرینه و درین اشارت است

با آنکه بگذار خلق را و با ایشان سروکار مدار تا خلق ترا بهیچ بگیر ند یعنی فرومایه و حقیر پندارند و تو از چشم شان پوشیده بمانی و متضرر نشوی و قول او گر اینان اشاره به خلق ست۔

ازان ره بجای نیاورده اند … که اول قدم ره غلط کرده اند

فاعل نیاورده اند و کرده اند ضمیر یکه راجع بطرف تر دامنان ست و در بعض نسخ هر دو جا بجای لفظ ره پی و در بعض دیگر که از اول و مخفی نماند که راه بر دن و پی بردن محاوره مقررست و ره آوردن و همچنین پی آوردن در هیچ کتاب یافته نمیشود پس بار کلام شیخ بسندست۔

دو کس بر حدیثی گمارند گوش … ازین تا بدان اهرمن تا سروش
یکی خوب سیرت یکی ناپسند … که از خوی بد رخ نیارد به پند
فرومانده در کنج تاریک جای … چه دریابد از جام گیتی نمای
ببیندار گر شیر و گر روبهی … کز اینان بمردی و حیلت رهی
که گر کنج خلوت گزیند کسی … که پروای صحبت ندارد بسی
نذمت کنندش که زرقست و ریو … ز مردم چنان میگریزد که دیو
وگر خنده رویست و آمیزگار … عفیفش ندانند و پرهیزگار

مصرع دوم از بیت اول با مصرع اول هیچ ربطی ندارد و معهذا مشار الیه این و آن نیز مذکور نیست و مصرع دوم از بیت دوم صفت ناپسند و آن عبارت از بدسیرت بدلالت قرینهٔ خوب سیرت لیکن این بیت با بیت اول مرتبط نمی شود و بین المصرعین بیت سوم عبارت این ملامت میکنند که محذوف و مصرع دوم از وی بیان آن و در بیت چهارم اینان اشاره بخلق و یای بمردی برای استعانت و بیت پنجم علت مضمون بیت چهارم و قول او که گر کنج خلوت تا آخر شرط و مصرع دوم صفت کسی و پروا بمعنی فرصت و فراغ و بیت ششم جزای این شرط و در بعض نسخ از بیت اول چنین یکی نکته چین و دگر مرد هوش۔ و این بی تکلف صحیح و حاصل معنی آن که دو کس لاگوش بر حرف مردم باشد یکی نکته چین که احمق ست و دگر مرد هوش یکی ازان خوب سیرت ست که صاحب گوش نیز از دیگر و دیگری ناپسند که نکته چین ست زیراکه بسبب خوی بد رو بسوی پند نمی آرد و در ابیات آینده بیان بدخلقی ارباب جهان ست چندان مربوط با ابیات ماسبق نیست و در نسخ معتبره یکی اهرمن خوی دیگر حر دیش یکی پندگیر دگر ناپسند ؛ نپردازد و از حرف گیری به پند ؛ اگر کنج خلوت تا آخر و عفیفش ندانند تا آخر و درین صورت بمعنی باو ندارند باشد

غنی را بغیبت بکاوند پوست ❊ که فرعون اگر هست در عالم اوست

غیبت مقابل حضور و پوست کاویدن کنایه از فاش کردن راز و مصرع دوم بیان آن کرده۔

اگر مرده درویش در سختی است ❊ بگویند زاو بار و بدبختی است

اے بودن او در سختی بسبب ادبار و بدبختی او ست۔

دگر کامرانی در آید ز پای ❊ غنیمت شمارند و فضل خدای
که تا چند ازین جاه و گردن کشی ❊ خوشی را بود در قفا ناخوشی
وگر تنگدستی تنک مایهٔ ❊ سعادت بلندش کند پایهٔ
بخایندش از کینه دندان بزهر ❊ که دون پرورست این فرومایه دهر
چو بینند کاری بدستت درست ❊ حریصت شمارند و دنیا پرست

و در بعض نسخ در عقب ناخوشی بهر تقدیر مفعول غنیمت شمارند اعنی در آمدن آن از پای را که کنایه از فرو افتادن از رتبه است و معطوف آن اعنی و بگویند محذوف و مصرع اول از بیت دوم بیان مقوله این و ازین معنی چنین و میتواند که تمام قول او از ین جاه و گردن کشی متعلق بقفا محذوف اعنی کامرانی خواهد کرد باشد و دندان بزهر خائیدن گفتن سخنی که ناشی از عداوت باشد و درین قلب ست چه حقیقت زهر خائیدنست بدندان نه دندان خائیدن بزهر کار بدست بودن اهل خدمت و صاحب عمل بودن۔

دگر دست همت ندارد بکار ❊ گدا پیشه خوانندش و نابکار
وگر ناطقی طبل پر باوه ❊ دگر خامشی نقش گرماوه

ندارد بکار بصیغهٔ غائب منفی و در بعض نسخ نداری بجای خطاب و همچنین در بعض دیگر بداری زکار بصیغهٔ مثبت و خوانندت هر دو بصیغهٔ خطاب دست از کار بداشتن بصیغهٔ اثبات باختیار خود ترک عمل کردنست بکار نداشتن بصیغهٔ نفی بیکار بودن پخته خوار گدا و دریوزه گر۔

تحمل کنان را نخوانند مرد ❊ که بیچاره از بیم سر بر نکرد
وگر در سرش هیبت مردانگیست ❊ گریزند ازو کین چه دیوانگیست

معطوف نخوانند و گریزند اعنی و گویند هر دو جا محذوف و مصرع دوم از بیت اول و همچنین قول او کین چه دیوانگیست بیان مقولهٔ آن و در عامهٔ نسخ هول مردانگی است۔

تعنت کنندش گر اندک خورست ❊ که مالش مگر روزی دیگرست

مصرع دوم بیان تعنت دگر اندک خورست شرط و جزاے آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت و مگر حرف استثنا در و دیگرست مستثنے و مستثنی منه این استثنا محذوف حاصل معنی آنکه مال خود یکجا نیغی منتفع نمیشود و این را وجهی دیگر ظاهر نیست مگر آنکه مال او در وزی دیگر کسی است۔

وگر نغز و پاکیزه دارد خورش ❊ شکم بنده خوانند و تن پرورش

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف خورنده محذوف و چون ما قبل شین حاصل المصدر مفتوح هم میباشد چنانچه صاحب مدار الافاضل تصریح کرده درینصورت قافیه خورش با پرورش نیز صحیح باشد۔

وگر بے تکلف زید مالدار ❊ که زینت بر اهل تمیز ست عار
زبان در نهندش بایذا چو تیغ ❊ که بدبخت زر دارد از خود دریغ

بیت اول شرط مالدار موصوف بحذف صفت و مصرع دوم علت بے تکلف زیستن و بیت دوم خبر و مصرع دوم بیان زبان در نهادن بایذا که کنایه از ملامت کردنست و حاصل معنی آنکه اگر مالدارے اهل تمیز باشد ساده و بے تکلف معاش کند و مسرف و مبذر نبود از براے آنکه زینت که عبارت از تکلف ست عار است بر اهل تمیز او را این ملامت میکنند که بدبخت تا آخر و هرگاه حال چنین باشد دیگرا ان از وجه توقع ایذا مشتق از ایذا دون بمعنے طمع کردن و اینجا کنایه از پوشیدن حق بباطل ست و ایذا بمعنے آزار رسانیدن تصحیف این و در بعض نسخ زبان در کشیدش و این محل تامل چه زبان در کشیدن بمعنے حرف زدن نیست بلکه عبارت از خاموش شدنست چنانچه در گلستان

که فردا چو پیک اجل در رسد ❊ بحکم ضرورت زبان در کشد۔

وگر کاخ و ایوان منقش کند ❊ تن خویش را کسوت خوش کند
بجان آید از دست طعنه زنان ❊ که خود را بیاراسته چون زنان
دگر پارساے سیاحت نکرد ❊ سفر کردگانش نخوانند مرد
که نارفته بیرون ز آغوش زن ❊ کدامش هنر باشد و رای و فن
جهاندیده را هم بدرند پوست ❊ که سرگشته بخت برگشته اوست
گرش حظ و اقبال بودی و بهر ❊ زمانه نراندی ز شهرش بشهر

در بعض نسخ از دست طعنه زنان اے بسبب طعنهٔ زنان و در بعض دیگر از طعنه مفسدان و در بعض که خود را بیاراست همچون زنان و در هر صورت قافیه معیوبست که ارباب صناعت آنرا ایطاے جلے گویند و فاعل کند و آید ضمیرے که راجع بطرف مالدارست۔

[illegible]

عرب را نکوهش کند خرده بین
که میلرزد از خفت و خیزش زمین

مصرع دوم بیان نکوهش ست و در بعض نسخ که ے جنبد و در بعض دیگر که میرنجد۔

نه از جور مردم رهد زشت روی
نه شاهد ز نامحرم زشت خوی

اگر بر کند خشم روزی ز جای
سراسیمه خوانندش و تیره رای

صحیح نه شاهد ز نامردم زشت گوی۔ و در ینصورت کانت علت مناسب بود و چون در مصرع اول زشت روی گفته احتیاج آوردن علت آن نباشد و مراد از نامردم کسانیکه غیر منسوب آدم اند و این را از راه مذمت گفته۔ فاعل برکند لفظ خشم بجای ہیچ مفعول آن یعنی لفظ آورده محذوف بقرینه مصرع آینده که شین ضمیر مفعول وران واقع شده و از جا بر کندن کنایه از مغلوب گردانیدن بود و در بعض نسخ نه خوش خوی از مردم زشت گوی که این نسخه صحیح اما و در بعض دیگر که در مصرع اول زشت گوے و در بعض زشت خوے و در بعض اگر بر کند بہمزه و در بعض دیگر بدال و در بعض مگر واو و در بعض گرش واقع شده ہیچ یکی ازین نسخ مناسب نیست۔

وگر بردباری کنی از کسے
بگویند غیرت ندارد بسے

در بعض نسخ بردباری کند و فاعل این فعل محذوف باشد و احتمال ضعیف ست که فاعل این فعل ضمیرے بود که راجع بطرف خوشخوے ست۔

سخن را بامدرز گویند و بس
که فردا دو دستش بود پیش و پس

صحیح سخی را بامدرز گویند بس که فردا دو دست تا آخر یعنی جوانمرد را در لباس پند و نصیحت گویند که بس کن چراکه امروز اگر افراط در سخا خواہے کرد فردا بنوعے تہیدست خواہے شد که مثل برہنگان ہمین دو دست ستر عورت خواہی کرد و بس۔

وگر قانعے خویشتن وار گشت
بتشنیع خلقے گرفتار گشت

که ہمچون پدر خواہد این سفله مرد
که نعمت رہا کرد و حسرت ببرد

مصرع اول از بیت دوم بیان تشنیع و مصرع ثانی صفت پدر و در بعض نسخ قانع و خویشتن دار بتوسط واو عطف و بجاے نعمت لفظ دنیاست۔

که آرد بکنج سلامت نشست
که بیغمبر از دست دشمن نرست

خدا را که مانند و انباز و جفت
ندارد شنیدی که ترسا چه گفت

رہائی نیابد کس از دست کس
گرفتار را چاره صبرست و بس

و در بعض نسخ که یارد به تحتانی و بجاے لفظ دست لفظ خبث و بہر تقدیر بمعنے که میتواند بکاف استفهامیه و دوم تعلیلیه و نشست بمعنے نشستن و در مصرع دوم اشارت ست بآنکه کافران میگفتند که پیغمبر کاہن است و شاید که دشمن کنایه از قوم یهود بود که گواہی داد بزناے زن زید که متبنے آنحضرت صلعم بود کما وقع فی بعض الشروح و قول او ترسا چه گفت اشارت ست بکریمه قالوا ان الله ثالث ثلاثة یعنی نصارے گفتند که عیسے پسر خدا و مریم زوج خدا و ثالث ایشان خداست و قول او رہائی نیابد در بعض بدارو۔

حکایت

جوانے ہنرمند و فرزانه بود
که در وعظ چالاک و مردانه بود

نکونام و صاحبدل و حق پرست
خط عارضش خوشتر از خط دست

مقصود از بیت دوم آنست که ہم خوبرو بوده و ہم خوش نویس۔

قوی در بلاغت چو در نحو چست
ولے حرف ابجد نگفتی درست

مگر گفتنے بود ش اندر زبان
که تحقیق معجم نکردے بیان

یکے را بگفتم ز صاحبدلان
که دندان پیشین ندارد فلان

فرہانی علیه الرحمة در شرح این بیت فوری که سه از حرفہای شنیعت آیات فتح خیز ده تا لیعت آیه آری ہست از حروف معجم آورده که حروف معجم را دو اطلاق ست گاه از و مطلق حروف تہجی اراده نمایند و گاه از وحروف منقوطه خواهند انتهی۔ و بر متتبع پوشیده نیست که اکثر استعمال آن در معنے اول است چنانچه ائمه لغت مثل صاحب التاج و غیره بدان تصریح کرده اند بلکه بمعنے دوم اگر آمده باشد اقل قلیل خواہد بود و در بیت ما نحن فیه نیز ہمان معنے اول و این قبل ازان کرد که تصریح شود با استدراک ولے و مراد از حروف ابجد ہم حروف تہجی است و بعض محققین نوشته و لفظ تحقیق درینجا بمعنے بالتحقیق چنانکه ضرورت بمعنی بالضرورت ست اگرچه ضرورة نیز درال درست مے شود انتهی ضرورت بمعنے بالضرورت مسلم اما بودن تحقیق بمعنے بالتحقیق محل تامل و در بعض نسخ قوے در لغت بود و در نحو چست و ولے حرف سین را نگفتی درست و این صحیح مے نماید در صورت اول مقابله بلاغت با نحو خوب نمیشود۔

برآمد ز سودا ہمین تند روے
گزین جنس بیہوده دیگر مگوی

تو در وی ہمان عیب دیدی که ہست
ز چندان ہنر چشم عقلت ببست

یقین بشنو از من که روز یقین — نه بیند بدی مردم نیک بین
بدی را که فضل ست و تدبیر و رای — گرش پای عصمت بخیزد ز جای
بیک خرده مپسند بر وی جفا — بزرگان چه گفتند خذ ما صفا

فاعل بر آمد ضمیرے کہ راجع بطرف بدی ست و با بمعنے علے و معطوف بر آمد اعنے و گفت محذوف و مصرع دوم بیان مقولۂ آن و حاصل معنے آنکہ بر ہم شد بسبب جنون و سودای کہ از گفتن من در سرش پیچیده بود و گفت کزین جنس تا آخر و در بعض نسخ سر خردے و در بعض دیگر بر آمد ز سودا سے من سر خردے باضافت مسبب بطرف سبب و بجاے فضل لفظ علم و سر خردے بر آمدن کنایہ از بے دماغ شدن مثل تند روے بر آمدن و قول او خذ ما صفا بمعنے بگیر چیزے را کہ پاک و بیغش ہست۔

بود خار و گل باہم ای ہوشمند — چه در بند خاری تو گلدسته بند

در بعض نسخ۔ چه کارت بخارا ست گلدسته بند۔

گرش زشت خوئی بود در سرشت — نه بینی ز طاوس جز پای زشت
صفای بدست آور ای بی تمیز — که ننماید آئینۂ تیره چیز
طریقے طلب کز عقوبت رہے — نه حرفے که انگشت بر وی نهی

در بعض نسخ گرش عیب جوئی و در بعض وگر گرت بتای خطاب و در بعض کر از زشت خوے و نه بیند و درین صورت کرا بمعنے ہر کرا و نه بیند براے نفی استمرار بود۔

منه عیب کس ای خردمند پیش — چو چشمت فرو دوز دار عیب خویش

مصرع دوم شرط و چو وقتیه و فرو دوزد بمعنے فرو دوخته شود و جزای این شرط محذوف بنا بر قاعده گذشت و در بعض نسخ منه عیب خلق ای خردمند و در بعض دیگر اسے فرو مایه که چشمت تا آخر و در ہر دو صورت این کاف برای بیان علت و مصرع اول و چشم مفعول و فرو دوزد بمعنے فرو خواہد دوخت و فاعل این فعل عیب خلق یا عیب کس پیش خود نهادن ست و میتواند که پیش از کاف لفظ ہرگاه محذوف و بدستور تمام مصرع شرط بود۔

چرا دامن آلوده را حد زنم — که خود را شناسم که تر دامنم

بین المصرعین لفظ ہرگاه محذوف و کاف بیان آن و جواب این شرط نیز محذوف بنا بر قاعده گذشت و حاصل معنے آنکہ ہرگاه خود را شناسم که تر دامنم پس چرا دامن آلوده را حد زنم اگر حد زنم پس سر رشته انصاف از دست داده باشم۔

نشاید که بر کس درشتی کنی — که خود را بتاویل پشتی کنی

درینجا نیز بین المصرعین لفظ ہرگاه که محذوف و کاف بیان آن و جواب این شرط نیز محذوف بنا بر قاعده که گذشت و حاصل معنے آنکہ ہرگاه خود را بتاویل حمایت کنی ای نا اہل فضل ترا ازین پس لائق نیست که از تو بر کسے درشتی واقع شود چرا که ارتکاب این امر از اہل فضل بغایت نا پسندیده است و در عامۂ نسخ با کس و چو خود را و این واضح است تا ویل گردانیدن کلام از ظاہر بخلاف ظاہر۔

چو بد نا پسند آیدت خود مکن — پس آنگه بہمسایه گوید مکن
من از حق پرستم وگر خود نمای — برون با تو دارم درون با خدای
چو ظاہر بعفت بیاراستم — تصرف مکن در کژ و راستم
تو خاموش اگر من نکو یا بدم — که حمال سود و زیان خودم
اگر سیرتم خوب وگر منکر ست — خدایم بسے از تو داناتر ست

در بیت اول ذم مطلق بد میکند و در بیت دوم نسبت آن بخود میدہد و درین اشارت ست بآنکه خدا دانا ست بر باطن من که خوبست یا زشت و در بعض نسخ من از حق شناسم و بجاے قول او نکو یا بدم ہم یا بدم بتوسط حرف تردید و بجای قول او بسے از تو بسر از تو اسے در بر آن۔

کسے را بکردار بد کن عذاب — که چشم از تو دارد به نیکی ثواب

مصرع دوم بیان کسی و متعلق بای به نیکی محذوف و بای نیکی براے نسبت ست و حاصل معنی آنکه اگر عذاب میکنی بسبب کردار بد پس بر کسی مکن که از تو چرا چشم داشته باشد بسبب کار نیک و در بعض نسخ که چشم از تو دارم به نیکی ثواب؛ که بینم بجرم از تو چندین عذاب؛ ہر دو مصرع بتقدیر کاف و در بعض مصرع اول بتقدیر نون و بجاے چندین لفظ ہرگز و این ہر دو نسخه محل نظر ست۔

نکو کاری از مردم نیک رای — یکے را بده می نویسد خدای
تو نیز ای عجب ہر کرا یک ہنر — به بینی زده عیبش اندر گذر
نه یک عیب او را بانگشت پیچ — بجہان فضیلت بر آور بہیچ

لفظ اے عجب برای تعجب و بانگشت پیچیدن کنایه از ہمه وقت در نظر داشتن و مصرع دوم از بیت سوم معطوف بر یک عیب تا آخر و حاصل معنے بیت اول آنکه کسی که یک حسنه از وی ها در میشود در نامۂ اعمال او ده حسنه می نویسند و حاصل معنی بیت سوم آنکه نه یک عیب او را ہمه وقت

در نظر وارد جهان نفسیلتش را نابود انگارد و در عامهٔ نسخ بجای بهیچ بیائے خطاب واین تحریف ست۔

چو حاسد که در شعر سعدی نگاه / بنفرت کند زاندرون تباه
ندارد بصد نکتهٔ نغز گوش / چو زشتی ببیند برآرد خروش
جز این علتش نیست کان بد پسند / حسود دیدهٔ نیک بینش بکند
نه هر خلق را صنع باری سرشت / سیاه و سفید آمد و خوب و زشت
نه هر چشم و ابرو که بینی نکوست / بخور پسته را مغز و انداز پوست

بیت اول شرط وحاسد مبتدای موصوف و مابعد صفت آن ومصرع اول از بیت دوم خبر این مبتدا ومصرع دوم معطوف بدان وبیت دوم جزاے شرط زحف در اصل لغت عرب بمعنے دور افتادن ست وباصطلاح عروضیان ارکان بحور دو قسم بود سالم وغیر سالم وتغیرے که در رکن سالم واقع شود بزیادت یا نقصان اول چنانکه درمیان لام ونون مفاعلن الف درآری وگوئی مفاعلان ودوم چنانکه از مفاعیلن نون وحرکت لام بیندازی وگوئی مفاعیل ورکن غیر سالم را مزاحف نیز گویند وتغیرے که درین رکن واقع شود آنرا زحاف بکسر خوانند وآن جمع زحف ست وشک نیست که این تغیر گویا از اصل خود دور افتادن ست ودر نسخ معتبره بجاے حاسد لفظ دشمن وبجاے کلمهٔ زاوا عطف وبجای زحفے حرفے وفارسیان این هردو لفظ را بمعنے عیب استعمال کنند لیکن با لفظ شعر لفظ اول بمعنے اصطلاحی آنست وبجای خودپسند خودپرست وبجاے بکند بسبت وبجاے نه هر خلق را صنع باری سرشت ؛ خداوند عالم که آدم سرشت ؛ واین مطابق ست بمضمون خمرت طینة آدم بیدے وبجاے بخور پسته را مغز وانداز پوست ؛ بخور پسته را مغز وبینداز پوست ؛ پسته مغز بقلب ضافت۔

باب هشتم در فضیلت شکر

نفس می نیارم زد از شکر دوست / که شکری ندانم که در خورد اوست
عطائیست هر موی ازو بر تنم / چگونه بهر موے شکرے کنم
ستایش خداوند بخشنده را / که موجود کرد از عدم بنده را

ے نیارم زد اے نمی توانم زد ودر بعض نسخ بر نیارم زد ودرینصورت لفظ بر زیاده باشد و بجاے ندارم از ماده گذاشتن۔

کرا قوت وصف احسان اوست / که اوصاف مستغرق شان اوست
بدیعیکه شخص آفریند زگل / روان وخرد بخشد وهوش ودل
ز پشت پدر تا بپایان شیب / نگر تا چه تشریف داده زغیب
چه پاک آفریدت بهش باش و پاک / که ننگ ست ناپاک رفتن بخاک
پیاپے بیفشان از آئینه گرد / که مصقل نگیرد چو زنگار خورد
نه در ابتدا بودے آب منے / اگر مردے از خود بدر کن زنے
چو روزی بسعی آوری سوی خویش / مکن تکیه بر زور بازوی خویش

اوصاف جمع وصف وفارسیان بجای مفرد هم استعمال نمایند ودرینصورت وضع مظهر موضع مضمر عبارت از همان وصف باشد وحاصل معنے آنکه تعریف وتحمید کردن فراگرفته شده شان آنجناب است اسے ثنای خودرا خودش میتواند کرد ودیگرے را مجال آن نیست ولهذا در حدیث واقع شده که لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک وقول او نگر تا چه تشریف داده در بعض نسخ به بین تا چه تشریف دادت وبجاے از خود از سر۔

چرا حق نمی بینی ای خودپرست / که بازو بگردش درآورد ودست
چو آید بکوشیدنت خیر پیش / بتوفیق حق دان نه از سعی خویش
بسر پنجگی کس نبرد ست گوے / سپاس خداوند وتوفیق گوے
تو قائم بخود نیستے یک قدم / زغیبت مدد میرسد دمبدم

اشارت ست بآنکه توکه دست وبازوی خودرا واسطهٔ روزی می بینی وبدان می نازی این نقصان بصیرت تست چرا حق را نمی بینی که بمقتضای حکمت بالغه دست وبازوے ترا بگردش آورده تا باستعانت آن تحصیل روزے کنی ومیتواند که حق درینجا بمعنے راست ودرست بود وخودپرست بمعنے گمراه وباطل پرست ودر بعض نسخ چرا حق نه بینی تو۔

نه طفل زبان بسته بودی زلاف / همی روزی آمد زجوفت بناف
چو نافت بریدند وروزی گسست / به پستان مادر درآویخت دست

مصرع اول بر سبیل استفهام انکاری وبین المصرعین کاف حالیه محذوف وبیت دوم معطوف بر بیت اول ومیتواند که مصرع دوم معطوف بود بر طفل جوف بحذف مضاف الیه وتاے ضمیر بمعنے مضاف الیه ناف که از وی قطع شده با لفظ جوف ملحق گشته ودر مصرع چهارم التفات از خطاب

بنسبت با مضاف الیه دست اعنی تا بی خطاب محذوف بود از جهت قیام قرینه والاول هو الاولی وحاصل معنی آنکه طفل بودی زبان بسته از لاف که دران زمان نمی آید روزی از جوف مادر نبات تو وچون از شکم او بیرون آمدی وناف ترا ببریدند وراه برآمدن آن روزی مسدود شد پس به پستان مادر در آویختی دست را واز پستان تحصیل روزی کردی و پرورش یافتی و در بعض نسخ طفلی دهن بسته بجوف ناف وبه پستان مادر گرفتی دو دست و درینصورت جوف بمعنی جوف بود و گرفتی دو دست بمعنی استوار کردی و هر دو دست را باستعانت آن شیر مکیدی و در بعض دیگر نه طفلک زبان بسته بودی بیاء تنکیر وجو نش وناقش بشین ضمیر و درینصورت فاعل درآویخت ضمیرے باشد که راجع بطرف طفلک ست و در بعض درآورد دوست ۔

غریبی که رنج آردش دهر پیش	بدارو دهند آبش از شهر خویش
پس او در شکم پرورش یافتست	ز انبوب معده خورش یافتست
دو پستان که امروز دلخواه اوست	دو چشمه هم از پرورشگاه اوست
کنار و بر مادر دلپذیر	بهشتست و پستان در او جوی شیر
درختست بالای جان پرورش	پسر میوه نازنین بر برش

بیت اول جمله معترضه بر سبیل تمثیل ست وازین چنان معلوم میشود که در ولایت رسم باشد که هرگاه مسافرے را مرضی طاری گردد آب در دوای او از ملک خودش آمیخته میدهند و برین تقدیر مراد از آن آب آبی باشد که بعضی از مسافران همراه بردارند لیکن خاک وطن را بعضے همراه بردارند و با آب آمیخته میخورند چنانکه از کلام دیگران مستفاد میشود و آب وطن برداشتن مرسوم نیست برای این کار اما می توان گفت که چون بعضی وقات چنین اتفاق افتاده شیخ چنین گفته و بدون این تقدیر معنی ابیات صحیح و با هم مربوط نمیشود و اگر مراد از شهر خویش شهر مقیمان باشد قید از شهر خویش زاید میگردد و معهذا آنهم رسم نیست که مسافر بیمار را مقیمان آب شهر را بدارو آمیخته بدهند پس حاصل معنی آن باشد که هرگاه بچه از شکم مادر برآید و بسبب کم قوتے حکم بیمار دارد و شیر مادر که حکم آب دارو دارد از شهر خود بچه که عبارت از مادر ست میدهند نه اغذیه دیگر این عالم و توان که بدارو بمعنی بجای دارو بود یعنی بجاے دارو آب همان شهر را که مسافر از انجا ست میدهند و حق آنست که بن المصرعین عبارت ناممکن باشد محذوف ست که درینصورت معنی بے تکلف ستے شود و قول او انبوب معده در عامه نسخ بنان معده و در بعض هم از دیگه معده و در هر صورت باضافت

مشبه به بمشبه و قول او در کنار و بر بتوسط داو عطف تفسیر و بجاے بسیر لفظ و لد ۔

نه رگهای پستان درون دلست	اگر بنگری شیر خون دلست
بخونش فرو برده دندان خویش	سرشته درو مهر خون جان خویش
چو بازو قوی کرد و دندان ستبر	بپالایدش دایه پستان بصبر

مصرع دوم بر سبیل استفهام انکاری و مرجع ضمیر شین دل و مادر هر دو محتمل و فاعل فعل فرو برده ضمیر که راجع بطرف طفل ست و مصرع چهارم صفت خون یا مادر بتقدیر کاف صفت و فاعل سرشته ضمیرے که راجع بطرف مادر ست و مهر بحذف مضاف الیه اے مهر خود را وحاصل معنی آنکه دل نسبت رگهاے پستان ست واگر بنظر تحقیق بنگری معلوم کنی که شیر که از پستان برمے آید خون دل است که به پستان رسیده صورت اصلی خود را گذاشته پس طفل که شیر را میخورد در حقیقت خون مادر را میخورد و چنین خون یا چنین مادر مشفق که سرشته است دران طفل یا دران خون مهر خود را مانند جان خود تا باستعانت آن تربیت طفل آسان گردد وازین از مقتضیات حکمت بالغه و قدرت کامله او باشد تعالے شانه و میتواند که مصرع دوم از بیت اول حال بود از ضمیرے که راجع بطرف طفل است و مرجع ضمیر او در قول او در و نیز همان ضمیر و بعض محققین نوشته و مے تواند که مصرع دوم معطوف باشد بر مصرع اول و حاصل معنی آنکه طفل بخون مادر دندان فرو برده و مادر محبت خود را دران پسر مانند جان خویش آمیخته انتهی بر متامل پوشیده نیست که درینصورت تشتت ضمائر مے شود و نیز جامعے که معتبر ست نزدیک علماے معانی درمیان معطوف و معطوف علیه هم نمیرسد و در بعض نسخ پس ار بنگرے مهر خونخوار خویش و درینصورت قافیه برهم میشود مگر آنگاه که در مصرع اول پیش بتماسے فاء بود کما فی البعض و مرجع ضمیر او لفظ خونخوار که عبارت از طفل ست از قبیل اضمار قبل الذکر و اگر فاعل سرشته ضمیرے باشد که راجع بطرف بار یتعالی است و خویش بمعنی او و مرجع ضمیر او مادر بود و جیبت و احتمال دارد که بیت دوم در معنی مقدم باشد بر بیت اول و معطوف بر قول او به پستان مادر آویخت دست و بیت دوم علت بخونش فرو برد و چون قول او بخونش فرو برد در ظاهر مستبعد میشود از براے آنکه در شیر دندان فرو میبرد نه در خون پس براے اثبات این مدعا این بیت را درآورد و تقدیم آن نیز دلالت دارد و بران و قول او بپالایدش و بعضے برانداید ش ۔

چنان صبرش از شیر خاموش کرد	که پستان و شیرش فراموش کرد
تو نیز ای که در توبه طفل راه	بصبرت فراموش گردد گناه

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف پستان و در بعض نسخ خامش کند و فرامش کند و در بعض دیگر خامش کند که پستان مادر فرامش کند و بجاے بصبرت فراموش گردد بصبرت ز دل زداید۔

حکایت

جوانی سر از روی مادر بتافت
دل دردمندش چو آذر بتافت

بیت ذو قافیتین و در بعض نسخ باور اے بر آتش و تافتن در مصرع بمعنے گرم شدن و گرم کردن هردو محتمل و در اول بمعنے اعراض ورپاست۔

چو بیچاره شد پیشش آورد مهد
که ای سست مهر فراموش عهد

نه گریان و درمانده بودی بخرد
که شبها ز دست تو خوابم نبرد

نه در مهد نیروی حالت نبود
مگس راندن از خود مجالت نبود

معطوف آوردا عنی و گفت محذوف و مصرع دوم از بیت اول بیان مقوله آن و فاعل شد ضمیرے که راجع بطرف مادرست و مصرع اول از بیت دوم بر سبیل استفهام انکارے و در بعض نسخ تو گریان بصیغۂ خطاب و قوال و نیروے حالت باضافت ای قوتے که اکنون داری۔

تو آنی که از یک مگس رنجهٔ
که امروز سالار سر پنجهٔ

در بعض نسخ بر زور و سر پنجه و در بعض دیگر نه آنے بنون نفی بر سبیل استفهام تقریرے و بهر تقدیر در مصرع اول بعد از کاف عبارت پیش ازین و علت رنجه شدن هردو محذوف و مصرع دوم معطوف بر پیش ازین مذکور بحذف واو عطف و موقع این کاف بعد امروز که از جهت تعقید پیش از وے واقع شده و حاصل معنے آنکه تو آنی که پیش ازین از نشستن یک مگس رنجه میشدی بسبب ضعف و ناتوانی خویش و امروز که سالار و سر پنجه هستی با من این معامله میکنی و اغلب که تو مبتدا و مابعد خبر آن و مصرع ثانے بیان این مبتدا است پس حاصل معنی آن باشد تو که امروز سالار و سر پنجه هستی همانے که از مگس رنجه میشدی و اینکه ماضی را بحال تعبیر نموده از جهت کمال تحقق او و براے نمودن حالت مذکوره بچشم مخاطب ست فتامل۔

بحالے شوی باز در قعر گور
که نتوانی از خویشتن دفع مور

قول او بحالے متعلق ست بمصرع دوم۔

بجاے رسید کاسه سر که زود
تو گوئی در و دیده هرگز نبود

این بیت در عامهٔ نسخ مکتوب نیست۔

دگر دیده چون بر فروزد چراغ
چو کرم لحد خورده پیه دماغ

دگر بمعنے من بعد و چون براے استفهام و چراغ کنایه از ذات دیده و چون قلبیه است یعنے بعد ازین دیده چگونه روشن کند چراغ خود را هرگاه که کرم لحد خورده باشد پیه دماغ را و در بعض نسخ کی برافروزد که استفهام از زبان ست۔

چو پوشیده چشمی به بینی که راه
نداند همی وقت رفتن ز چاه

تو گر شکر کردی که با دیدهٔ
وگرنه تو هم چشم پوشیدهٔ

بیت اول شرط و جزاے آن اعنی پس شکر باید کرد که محذوف و بیت دوم متفرع بر جزا و این کاف همان کاف لزومیه و چشم پوشیده کنایه از نابینا ست و حاصل معنے آنکه اگر نابیناے به بینی که راه از چاه باز نمیداند پس ترا شکر باید کرد اگر شکر کردے تو پس صاحب بینشی و اگر شکر نه کردے پس تو هم مثل آن نابینائی۔

حکایت

ملک زادهٔ ز اسپ و هم فتاد
بگردن درش مهره درهم فتاد

چو فیلش درافتاد گردن بتن
نگشتے سرش تا نگشتے بدن

ملک زادهٔ بیاے تنکیر مفرد غیر مکتوب و مصرع دوم معطوف بر قول او ز اسپ ادهم فتاده حاصل معنے آنکه در گردن ملک زاده مهرهاے گردن وے درهم فتاد و از جاے خود منتقل شد و در بعض نسخ نبرد آزماے زادهم و چو فیلش فرو رفت۔

پزشکان بماندند حیران درین
مگر فیلسوفی ز یونان زمین

سرش باز پیچید و رگ راست کرد
وگر وی نبودی زمن خواست گرد

پزشک طبیب و چون شکسته بندی و جراحی نیز و محدث از طبابت ست اطلاق آن بر شکسته بند و جراح هم صحیح باشد بر سبیل تجوز و قول او درین اشارت ست بتدبیر سقطه در ضمیر وے راجع بطرف فیلسوف و فاعل خواست ضمیر ملکیه راجع بطرف سقطه است که از قول او بگردن درش مهره درهم فتاد مستفاد میشود اعدلوا هو اقرب للتقوی و در بعض نسخ بزرگان بماندند و این تحریف است و در بعض دیگر طبیبان بماندند حیران دران ؛ مگر فیلسوفی ز یونانیان ؛ سرش را به پیچید و رگ راست شد ؛ دگر وی نبودی زمن خواست شد ؛ و درینصورت متعلق راست شد از آن پیچیدن محذوف بود و بعض از شارحین در معنے قول او زمن خواست نوشته اند که زمن می شد

وبرین تقدیر فاعل خواست ضمیری باشد که راجع بطرف ملک زاده است چه باب خواستن بمعنی نزدیک بودن بغیتدیس در بیت بالحن فیه بمعنی نزدیک بود۔

شنیدم که سعیش فراموش کرد / زبان از مراعات خاموش کرد

قول او زبان از مراعات در بعض زبان مراعات باضافت و حاصل معنی این مصرع آنکه توفیق آن نیافت که بگوید که چیزی صله بدهندش۔

دگر باره آمد به نزدیک شاه / بعین عنایت نکردش نگاه

فاعل آمد ضمیری که راجع بطرف فیلسوف ست و مصرع دوم معطوف بر آمد تا آخر و فاعل نکرد ضمیری که راجع بطرف شاه است و حاصل معنی آنکه بار دیگر بیامد آن فیلسوف نزدیک بادشاه و بادشاه بعین عنایت نگاه نکرد بسوی وی و در بعض نسخ دگر نوبت آمد و در بعض دیگر نکرد آن فرومایه دردی نگاه و در هر صورت نشست ضمائر می شود۔

فرستاد تخمی بدست رهی / که باید که بر عود سوزش نهی
فرستاده آمد بر شهریار / بگو آنچه گفتش خداوندگار
ملک را یکی عطسه آمد ز دود / سر و گردنش همچنان شد که بود
ببذرد از پی مرد دشتافتند / بجستند بسیار و کم یافتند

معطوف فرستاد است و گفت محذوف و مصرع دوم بیان مقوله آن و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف تخم و در گفتش راجع بطرف رهی و خداوندگار مراد از فیلسوف ست و قول او از پی مرد اندر دنبال مرد۔

اگر وی نه پیچیدی گردنش / نه پیچیدی امروز رو از منش

باب پیچیدن لازم و متعدی هر دو آمده و درینجا بمعنی آخر و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف شاه و در قول او از منش در معنی مضاف الیه روی ست که از وی قطع شده با لفظ من ملحق گشته است یعنی پیچید امروز روی خود را از من۔

تو هم گردن از حکم داور مپیچ / که روز پسین سر برآری بهیچ

این کاف تعلیلیه و مدخول آن جزای شرطیست که بعد از احد اشیا از امر و نهی و غیر آن مقدر می آید و حاصل معنی آنکه از برای آنکه اگر خواهی پیچید روز پسین سر خود را بهیچ خواهی برآورد تنبیه مصرع اول بعینه در باب اول در حکایت یکی دیدم از عرصه رود بار نیز گذشت و ظاهرا

ز نیمیت در بعض نسخ چنین واقع شده مکن گردن از شکر نعمت مپیچ۔ درینصورت مفعول مکن یعنی کاری محذوف و مصرع ثانی بیان آن و مپیچ معطوف بر مکن بحذف واو عطف۔

گفتار در صنع الهی و شکر نعمات نامتناهی

معلم نیاموخت ست عقل و رای / سرشت این صفت در نهادت خدای

در بعض نسخ فهم و رای و در وجودت خدای۔

گرت منع کردی دل حق نیوش / حقیقت عین باطل نمودی بگوش
ببین تا یک انگشت از چند بند / باقلیدس صنع هم در فکند
پس آشفتگی باشد و ابلهی / که انگشت بر حرف صنعش نهی
تامل کن از بهر رفتار مرد / که چند استخوان پی زد و وصل کرد
که بی گردش کعب و زانو و پای / نشاید قدم بر گرفتن ز جای
از آن سجده بر آدمی سخت نیست / که در صلب او مهره یک لخت نیست
دو صد مهره در یکدگر ساختست / که گل مهره چون تو پرداختست

حق مراد از سخن حق و حاصل معنی آنکه سخن حق که به گوش تو خوردی غین باطل مشاهد و مبصر گشتی و در بعض نسخ گرت حق نمادی و قول او هم در فکندای هم پیوند شد ازین مستفاد می شود که باب افگندن لازم و متعدی هر دو آمده و قول او که چند استخوان پی زد و وصل کرد یعنی پی زد عبارت از آن ست که پی را بر مفاصل پیچیده هر دو استخوان را باهم وصل نمود که در ظاهر یکی نماید و در باطن از هم جدا باشد که بکار نشستن و برخاستن بیاید و در بعض که چند استخوانی در دو وصل کرد۔ درینصورت ضمیر او راجع بطرف مرد باشد۔

رگت در تنست ای پسندیده خوی / زمینی در او سیصد و شصت جوی

درین بیت قلب ست و حاصل معنی آنکه تن تو که در وی رگها ست زمینی ست چنین و چنین اما اگر این طور باشد که تنت از رگ ست تا آخر واضح تر میشود و در بعض نسخ رگان در تنند و در بعض دیگر رگت بر تن و در دل اندر و تا آخر۔

بصر در سر و فکر و رای و تمیز / جوارح بدل دل بدانش عزیز

بعض محققین نوشته که متعلق در سر راجح لفظ ساخت محذوف است و مراد از بصر و غیره حواس خمسه

ظاهری که تعلق بدماغ دارد و همچنین فکر و رای و تمیز که همه متعلق ست بقوت نفسانی که در دماغ است ودر قول او جوارح بدل نیز لفظ ساخت محذوف و با دران برای استعانت چراکه همه اعضا را باستعانت دل ساخت زیراکه قوت حیوانی تعلق بدل دارد و مراد از دانش نفس ناطقه که تعلق او با نفس حیوانی ست اولاً داگر این توجیه کرده نشود خصوصیات شعر همه بی ربط میگردد فتامل این توجیه وقتی صحیح باشد که اطلاق بصر بر حواس خمسه ظاهری آمده باشد و نیز در متعلق بودن اینها بدماغ و همچنین در ساختن همه اعضا باستعانت دل تردد ست واز قول او زیراکه قوت حیوانی تعلق بدل دارد مستفاد میشود که تعلق قوت حیوانی با همه اعضا بسبب تعلق وی بدل است نه آنکه ساخت آنها باستعانت دل ست وبینهما بون بعید فتامل و صحیح از سر د موقع بصر بعد از سرست که از جهت تقیید لفظ پیش انوی داقع شده و کلمهٔ از درینجا و همچنین با در مصرع دوم هردو سببیه و حاصل معنی آنکه سر را بسبب بصر و فکر و رای و تمیز و جوارح را بسبب دل و دل را بسبب دانش عزیز گردانید تا در ناطق و غیر ناطق جهت امتیاز بهم رسد۔

بهائم بروه اندر افتاده خوار	تو همچون الف بر قدمها سوار

بروه اندر ای سرنگون و همچون الف ای مستقیم القامت۔

نگون کرده ایشان سر از بهر خور	تو آری بعزت خوری پیش سر

ایشان اشاره به بهائم و بعزت متعلق بلفظ آری ست و حاصل معنی آنکه تو می آری بعزت خورش را پیش سر و سر را بلند کرده خورش میخوری و ازین معلوم میشود که اطلاق لفظ ایشان بر غیر ناطق نیز آمده۔

نزیبد ترا با چنین سروری	که سر را بطاعت فرود آوری
ترا آنکه چشم و دهن داد و گوش	اگر عاقلی در خلافش مکوش
ولیکن بدین صورت دلپذیر	فرفته مشو صورت خوب گیر

نزیبد باستفهام انکاریست و اگر فرو نادری بصیغهٔ نفی بود واضح تر باشد و در عامهٔ نسخ که سر جز بطاعت فرود آوری و بجای عاشقی لفظ عاقلی۔

اگر فتم که دشمن بکوبی بسنگ	مکن ای جفا پیشه با دوست جنگ

ما بین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف ست و حاصل معنی آنکه فرض کردم که دشمن را میتوانی کوفتن بسنگ لائق نیست که با دوست جنگ کنی در بعض نسخ بجای مکن لفظ مجو و در بعض دیگر مکن

یارے از جهل با دوست جنگ۔

ره راست باید نه بالای راست	که کافر هم از روی صورت چو ماست
خردمند طبعان منت شناس	بدوزند نعمت به تیغ سپاس

اشارت ست بآنکه این تشبیه بکار نمی آید کار بمعنی ست که عبارت از اخلاق پسندیده است و قول او تیغ سپاس باضافت مشبه به بمشبه۔

حکایت

شنیدم که طغرل شبی در خزان	گذر کرد بر هندوی پاسبان
زباریدن برف و باران و سیل	بلرزش درافتاده همچون سهیل
دلش بر وی از رحمت آورد جوش	که اینک قبا پوستینم بپوش
دمی منتظر باش بر طرف بام	که بیرون فرستم بدست غلام

معطوف آورد اعنی و گفت محذوف و مصرع ثانی بیان مقولهٔ آن و حاصل معنی آنکه جوش آورد و گفت که قبا پوستین من حاضر ست آنرا بپوش و مفعول و فرستم اعنی قبا پوستین را محذوف از جهت قیام قرینه۔

درین بد که باد صبا در وزید	شهنشه در ایوان شاهی خزید
وشاقی پریچهره در خیل داشت	که طبعش بدو اندکی میل داشت
تماشای ترکش چنان خوش فتاد	که هندوی مسکین برفتش ز یاد
قبا پوستینی گذشتش بگوش	ز بدبختیش در نیامد بدوش

تا بیت سوم حاصل معنی آنکه درین خیال بود که قبا پوستین را پیش او بفرستد که ناگاه باد صبا بوزید و چون وزیدن باد سرما شدید تر گردانید بادشاه بوزیدن باد در ایوان شاهی رفته خزید و دران جا از تماشای وشاق آن عهد را فراموش کرد و در بعض نسخ درین بود باد صبا تا آخر و درینصورت کاف فجائیه محذوف باشد و صبا هرچند در اصل باد شرقیست که آنرا باد بهار گویند لیکن فارسیان بر باد خزان نیز اطلاق کنند شیخ نظامی ؎ صبا بلبلان را دریده دهل ٭ ز نامحرمان روی بوسیده گل ٭ ملا طاهر غنی ؎ روزیکه گل ز باغ بغارت برد صبا ٭ بلبل بباد ده سبد آشیانه را ٭ و درینجا همین مراد است و در بعض دیگر باد بهاری وزید و این غلط نساخ چراکه موسم زمستان و برف بوده نه فصل بهار ٭ و لفظ ترک وضع مظهر موضع مضمر ست که عبارت از وشاق بود۔

نگو رنج سرما بره وبس نبود
که جور سپهر انتظارش فزود

لفظ مگر برای تشکیک وبس بمعنی کافی ست وحاصل معنی آنکه شاید که رنج سرما بمان هندو کافی نبود که جور سپهر انتظار رسیدن قبای پوستین را علاوه آن فزود ودر بعض نسخ که چون آسمان ودر بعض دیگر که چون ز آسمان ودر هر دو صورت معنے ندارد۔

نگه کن چو سلطان بغفلت بخفت
مگر تنگ بختت فراموش شد
ترا شب بعیش وطرب میرود
که چو بک زنش بامدادان چه گفت
که دستت در آغوش آغوش شد
چه دانی که بر ما چه شب میرود

نگه کن درینجا بمعنے بشنو است چنانکه گوش داشت بمعنی میدید گذشت وچو حرف شرط وسلطان بغفلت بخفت فعل شرط وجزاے آن محذوف بنابر قاعده که گذشت وچوبک زن بمعنے دہل نواز یعنے نوبتی از قران السعدین معلوم میشود دراینجا این معنی مناسب نیست پس صحیح که هندوی شب بامدادان باشد چراکه سابق هندوی پاسبان فرموده ودرینصورت لفظ هند ووضع مظهر موضع مضمر وهر دو بیت پسین مقوله گفت وکلمه مگر برای تشکیک بود وتنگ بخت بفوقانی کنایه از مدبر وبدبخت ودرینجا مراد از همان هندو است وحاصل معنی آنکه چون شب شد وسلطان بغفلت وعده فراموش کرد واستراحت فرمود بشنو که آن هندو چه گفت۔

فرو برده سر کاروانی بدیگ
چه از با فرو رفتگانش بریگ

ودر بعض نسخ چه غم از فرو رفتگان ودر بعض دیگر چه باز فرو رفتگانش واین تحریف ست وصحیح چه باک از فرو رفتگان بریگ وحاصل معنی آنکه کاردانی که بمنزل رسیده سر خود را بطرف دیگ طعام فرو برده باشد ای در تهیه خوردن خورش باشد غم آیندگان که در ریگ فرو رفته اند وتعب را کشیده وهنوز بمنزل نرسیده ندارد وایشان را بیاد نمی آرد ومختار بعض محققین بلکه صحیح نزد ایشان چه پادار فرد ماندگانش بریگ لیکن محاوره بران مساعدت نمی کند واغلب که تحریف همان چه باک ست فتامل۔

بدار ای خداوند زورق بر آب
تو قف کنید ای جوانان چیست
تو خوش خفته در هودج کاروان
بسیط هامون وکوه چه سنگ ورمال
که بیچارگان را گذشت از سر آب
که در کار وانند پیران سست
مهار شتر در کف ساروان
نزره باز کس ماندگان نپرس حال

خرد

ترا کوه پیکر هیون میبرد
بآرام دل خفتگان در زنبه
پیاده چه دانی که خون میبرد
نه دانند حال شکم گرسنه

در بعض نسخ بدارید یک لحظه زورق بر آب که واماندگان را تا آخر وبجاے قول او شکم گرسنه که بمعنی تهی شکم از طعام ست دل گرسنه باضافت۔

حکایت

یکی را عسس دست بربسته بود
بگوش آمدش در شب تیره رنگ
همه شب پریشان ودل خسته بود
که شخصے همی نالد از دست تنگ

در بعض نسخ بگوش آمدش ناگهان از پسے ؛ که می نالد از تنگدستی کسے ؛ پسے بیاے فارسی ویای تنکیر اگر مزید علیه پس ست پس ازین زیادت غلط فارسی ست از قبیل غلط عام۔

بخندید دزد وتبه رای گفت
برو شکر یزدان کن ای نیکبخت
تو باری زغم چند نالان بخفت
که دستت عسس بر ستونی نبست

نالان ظاهرا تحریف نالی بیاے خطاب ست بالعدازوی لفظ باشی ومتعلق شکر یزدان کن اعنی برین نعمت هر دو محذوف وجمله برین نعمت شکر کن معطوف بر قول او ومصرع دوم بیان آن نعمت وتاے ضمیر متصل منصوب مضاف الیه دست وفاعل نبست عسس ست ودر بعض نسخ تبه کار دزد وآن چه نالی بخفت ودر بعض دیگر شنید این سخن دزد محبوس وگفت زبیچارگی چند نالی بخفت ؛ ودرینصورت فاعل نبست دست عسس مفعول آن اعنی دست ترا محذوف باشد۔

مکن ناله از بینوائی بسے
چو بینی ز خود بینواتر کسے

مصرع دوم شرط وجزای آن محذوف بنابر قاعده که گذشت ودر بعض نسخ این بیت مکتوب نیست۔

حکایت

برهنه تنے یک درم وام کرد
بنالید کاے طالع بد لگام
چو ناپخته آمد زسختی بجوش
بجا آور ای خام شکر خداے
تن خویش را کسوت خام کرد
بگرما بپختیم در زیر خام
یکے گفتش از چاه زندان خموش
که چون ما نه خام بر دست وپای

طلوع بر آمدن آفتاب ومانند آن طالع بر آینده وباصطلاح اهل تنجیم برج ودرجه که هنگام ولادت

یا وقت سوال چیزی از اتق نمودار با شد اول را طالع ولادت و ثانی را طالع مسئله گویند به پختیم بیای خطاب و میم ضمیر متصل منصوب بمعنی برفته کردی مراد خام جرم خام و باغت نکردست و بسبب لفظ به پختیم ایهام پیدا کرده و در بعض نسخ به پختیم درین زیر خام - و در بعض دیگر زگرما بپختیم درین زیر خام ای برشته شدم و آب پختن لازم و متعدی هر دو آمده -

حکایت

یکی کرد بر پارسایی گذر — بصورت جهود آمدش در نظر

قفایی فرو کوفت در گردنش — ببخشید درویش پیراهنش

خجل گشت کانچه از من آمد خطاست — ببخشای بر من چه جای عطاست

معطوف خجل گشت اعنی و عذر خواست محذوف و ما بعد آن بیان آن و حاصل معنی آنکه خجل گشت و عذر خواست که انچه از من صادر شده محض خطاست تو بر من رحم کن چه جای عطاست که پیراهن فرستاده -

بشکرانه گفتا بسر نیستم — که آنم که پنداشتی نیستم

نکو سیرت بی تکلف برون — به از نیکنام خراب اندرون

بنزدیک من شب رو راهزن — به از فاسق پارسا پیرهن

بمیم ضمیر در معنی مضاف الیه سراست که از وی قطع شده با لفظ به بست ملحق گشته و کاف اول تعلیلیه دوم بیانیه و حاصل معنی آنکه بشکرانه آنکه مرا جهود پنداشتی و من جهود نبودم بر سر من بالیست ای استاده باش و در بعض نسخ بسر الستم و در بعض دیگر که از ان که پنداشتی نیستم -

حکایت

شنیدم که پیری پسر را بخشم — ملامت همی کرد ای شوخ چشم

ترا تیشه دادم که هیزم شکن — نگفتم که دیوار مسجد بکن

زبان آمد از بهر شکر و سپاس — بغیبت نگرداندش حق شناس

گذرگاه قرآن و پندست گوش — به بهتان و باطل شنیدن مکوش

بسبب خشم اعنی کندن دیوار مسجد محذوف از جهت قیام قرینه و کاف در مصرع دوم از بیت اول با مدخول خود تا آخر بیت دوم برای بیان ملامت ست و در بعض نسخ پیش از بیت اول و در بعض دیگر بین البیتین این بیت که -

یکی گوش کودک بمالید سخت — که ای بوالعجب رای برگشته بخت

و درین صورت معطوف بمالید اعنی و گفت محذوف و مصرع دوم بیان مقوله آن بود و حق آنست که گویا این بیت زائد ست یا بیت اول -

دو چشم از پی صنع باری نکوست — ز عیب برادر فرو گیر و دوست

عیب برادر باضافت و دوست معطوف بر برادر و مفعول فعل گیر اعنی دو چشم را محذوف از جهت قیام قرینه و حاصل معنی آنکه دو چشم که حقتعالی بتو عنایت فرموده برای آنست که صنع او را تماشا کنی نه برای آنکه عیب برادر و دوست را می دیده باشی و در بعض نسخ صنع یزدان ست -

گفتار در بیان آثار صنع

شب از بهر آسایش تست و روز — مه روشن و مهر گیتی فروز

سپهر از برای تو فراش وار — همی گسترانند بساط بهار

اگر باد و برفست و باران و میغ — وگر رعد چوگان زند برق تیغ

همه کارداران فرمان برند — که تخم تو در خاک می‌پرورند

وگر تشنه مانی ز سختی مجوش — که سقای ابر آبت آرد بدوش

ز خاک آورد رنگ و بوی و طعام — تماشاگه دیده و مغز و کام

بترتیب لف و نشر مرتب و قول او که تخم تو باضافت بادنی ملابست ست اعنی تخم ماکولات را که مقسوم تست در خاک می پرورند تا آن را بدل ما یتحلل خود گردانی و قول او ز خاک آورد تا آخر بترتیب لف و نشر مرتب ست -

عسل دادت از نحل و منّ از هوا — رطب دادت از نخل و نخل از نوا

همه نخلبندان بخایند دست — ز حیرت که نخلی چنین کس نبست

خور و ماه و پروین برای تو اند — قنادیل سقف سرای تو اند

گل آوردت از خار و از نافه مشک — زر از کان و برگ تر از چوب خشک

بدست خودت چشم و ابرو نگاشت — که محرم باغیار نتوان گذاشت

توانا که آن نازنین پرورد — بالوان نعمت چنین پرورد

بجان گفت باید نفس بر نفس — که شکرش نه کار زبانست و بس

در مصرع اول از بیت اول نحل بنون و حای حطی زنبور شهد و در مصرع ثانی نخل بخای معجمه درخت خرما نخیل جمع و دادن کنایه از آفریدن و چون اکثر اجزای ترک نخل هوائیست گویا از هوا مخلوق شده و در بعض نسخ من از هوا و در این صورت عبارت از ترنگبین و مانند آن باشد و قول وز حیرت یعنی از این حیرت و قول گل آوردت از خار در بعض ز خارت گل آورد و در بعض ز خاک.

خدایا دلم خون شد و سینه ریش | که می‌بینم انعامت از شکر بیش

ای زیاده از شکر گفتن خود و در بعض نسخ دیده ریش و از گفت بیش.

نگویم دد و دام و مور و سماک | که فوج ملایک بر اوج فلک
هنوزت سپاس اندکی گفته‌اند | ز لطفت هزاران یکی گفته‌اند

و در بعض نسخ ز چندین هزاران و در بعض دیگر که از صد هزاران و در این صورت این کاف و همچنین کاف در صدر مصرع دوم از بیت اول اضرابیه و قول دد با معطوفات خود مبتدای خبر آن اعنی شکر نعمت تو بجا آورده اند محذوف و این جمله مقوله نگویم بود و حاصل معنی اینکه نمی گویم که همین دد و دام و مور و ماهی شکر تو بجا آورده اند و بس بلکه این می گویم که فوج ملائک هم با اینهمه شکرگزاری و تسبیح و تحمید و تهلیل هنوز سپاس تو اندکی بلکه از صد هزاران یکی گفته اند و در بعض نه فرزند آدم نه حور و ملک بتکرار کلمهٔ نه و این محل تامل از چندین هزارت ای از چندین هزار سپاس تو.

برو سعدیا دفتر دل بشوی | براهی که پایان ندارد مپوی

دفتر دل باضافت مشبه به بمشبه و ره بی پایان کنایه از ادای شکر است و حاصل معنی آنکه تو که بزعم خود میدانی که ادای شکر او کما ینبغی خواهم کرد از چنین خیالات فاسده دفتر دل خود را بشوی و براهی که بی پایانست مپوی و در بعض نسخ دست و دفتر بتوسط واو عطف و در بعض دیگر دست فکرت باضافت و هر دو محل تامل.

حکایت

نداند کسی قدر روز خوشی | مگر روزی افتد بسختی کشی
زمستان درویش در تنگ سال | چه سهل است پیش خداوند مال

مگر حرف استثنا و روزی مستثنی و بعد از روز کافی که برای بیان یای تنکیر بیاید و مستثنی منه اعنی در هیچ روز هر دو محذوف و حاصل معنی آنکه نمیداند کسی قدر روز خوشی را در هیچ روز مگر روزی

که افتد آن کس بسختی کشی و قول او چه سهل است ای بسیار آسانست.

سلیمی که یک چند نالان نخفت | خداوند را شکر صحت نگفت
چو مردانه رو باشی و تیز پای | بشکرانه باکند پایان بپای
به پیر کهن به که بخشد جوان | توانا کند رحم بر ناتوان
چه دانند جیحونیان قدر آب | ز واماندگان پرس از آفتاب
عرب را که بر دجله باشد قعود | چه غم دارد از تشنگان زرود
کسی قیمت تندرستی شناخت | که یک شب به بیماری تب گداخت
ترا تیره شب کی نماید دراز | که غلطی ز پهلو به پهلوی باز
براندیش از افتان و خیزان تب | که رنجور دارد درازی شب
به بانگ دهل خواجه بیدار گشت | چه داند شب پاسبان چون گذشت

نخفت و نگفت ماضی منفی و بیش از یک چند تای غائیه محذوف ای سلیمی که تا مدتی نالان نخفته باشد خداوند را شکر صحت نخواهد گفت و قول و بشکرانه باکند پایان مضاف الیه شکرانه محذوف و حاصل معنی آنکه بشکرانه تیز پای خود با آهسته روان موافقت کن و در بیت سوم علت مضمون مصرع اول محذوف و مصرع ثانی معطوف بر آن و حاصل معنی آنکه بر پیر معمر بهتر است که رحم کند جوان چرا که او توانا است و توانا رحم میکند بر ناتوان و می تواند که معطوف بر مصرع اول با خفای و آنکه توانا است رحم کند بر ناتوان و قول واز آفتاب ای کسانیکه از سوزش آفتاب وامانده اند و در بعض نسخ در آفتاب و بجای تشنگان زرود تشنه بر شوره رود و بجای که یک شب به بیماری تب گداخت ؛ که یک چند بیچاره در تب گداخت ؛ و قول او چون گذشت ای چگونه گذشت.

حکایت

ز ره بازپس مانده‌ای میگریست | که مسکین‌تر از من درین دشت کیست

جهاندیده تا آخر معطوف میگریست و میگفت محذوف و مصرع ثانی بیان مقوله آن و در جهاندیده نـ بعض نسخ که عاجزتر از من.

برو شکر کن چون بخر بر نه‌ای | که آخر بنی آدمی خر نه‌ای

قول او چون بخر بر نه شرط و جزای آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت و مصرع دوم علت امر

بشکر کردن و در بعض نسخ گر بجز برنهٔ و در بعض دیگر چونکه تو خرنهٔ و درینصورت بیت یک قافیه می شود و در بعض برو شکر کن تو که چون خرنه بزیر چنین بار آخر نهٔ و این نیز معیوب از جهت اختلاف حرکت ما قبل وی کرآخر بکسرهٔ خاست و خر بفتح آن و بیت لاحق چنانمدیده تا آخر۔

آخر بار کش نیستی بے تمیز
ز جور فلک چند نالے تو نیز

این بیت بیان قول او یک سخن ست اما در صورتیکه مقدم بر بیت برو شکر کن باشد و بارکش بے تمیز تتمامه صفت کاشفه خر و حاصل معنی آنکه خر بارکش بے تمیز نیستی پس از جور فلک تا چند خواهی نالید تو نیز چنانچه او می نالد و بعض محققین نوشته که بے تمیز منادی بحذف حرف ندا ست و تکرار ندا در ابیات مضائقه ندارد و خالی از نکته نیست چراکه درینجا اورا به بے تمیزے یاد کرده اگرچه سابق هوشیار گفته و صحیح خرے بارکش گفتش ای بے تمیز چنانچه در بعض نسخ فائده نیز ترجمهٔ ایضاً است و ایضاً چنانچه برای افادهٔ معنے اشتراک مے آید برای افادهٔ معنے تشبیه نیز مے آید مثلاً درین عبارت که در شرح عبارت رشیدیه در علم مناظره واقع شده و اما ذا ال الخفاء فقد یحصل بادنی تامل للسائل لطالب للحق ایضاً و محشی برین نوشته‌اے کما یحصل من التشبیه کذلک یحصل بغیر التشبیه وازین قبیل ست قول او تو نیز در بیت ما نحن فیه۔

حکایت

فقیهے بر افتاده مستی گذشت
بمستوری خویش مغرور گشت

ز نخوت برو التفاتے نکرد
جوان سر برآورد کای پیرمرد

تکبر مکن چون به نعمت دری
که محروم مے آید ز مستکبرے

مصرع دوم از بیت دوم جزای شرط محذوف و معطوف سر برآورد و گفت نیز محذوف و مابعد بیان مقولهٔ آن و مصرع دوم از بیت سوم علت نهی از تکبر و چون به نعمت دری شرط و جزای آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت و حاصل معنی آنکه فقیه نسبت نخوتی که داشت بر جوان التفات نکرد و چون او ملتفت ندید او را پس سر برآورد و گفت که ای پیرمرد چون ترا حق تعالی نعمت کرامت فرموده است پس تکبر مکن چراکه از تکبر محرومی حاصل مے شود۔

یکی را که در بند بینی مخند
مبادا که ناگه در افتی به بند

نه آخر در امکان تقدیر هست
که فردا چو من باشی افتاده مست

ترا آسمان خط به مسجد نبشت
مزن طعنه بر دیگری در کنشت

به زنار مغ بر میانت نه بست
به نبدای مسلمان بشکرانه دست

نه خود میرود هر که جویان اوست
لعنفش کشان میبر و لطف دوست

نگر تا قضا از کجا سیر کرد
که کستی بود تکیه بر غیر کرد

و در بعض نسخ کسے را که در بند بینی مخند؛ مبادا که روزے در افتی به بند؛ و قول و نه آخر استفهام انکاریست و قول او مزن طعنه بر دیگران در کنشت اے بر کسانیکه در کنشت اند و بت را می پرستند و بجای کستی بود کوری بود۔

گفتار در قدرت الٰهی و فضل نا متناهی

نهادست باری شفا در عسل
نه چندانکه زور آورد با اجل

در بعض نسخ سرشت ست یزدان و بهر تقدیر بین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف و حاصل معنے آنکه او تعالی بحکم فیه شفاء للناس عسل را سبب شفای آدمیان گردانیده است لیکن نه چندانکه مقاومت با اجل تواند کرد۔

عسل خوش کند زندگان را مزاج
ولی درد مردن ندارد علاج

رمق مانده را که جان از بدن
برآمد چه سود انگبین در دهن

صحیح به کند و همین موافق ست بمضمون بیت سابق و درد مردن باضافت فاعل ندارد و علاج مفعول آن پس حاصل معنی این باشد که عسل شفا بخش زندگانست از جمیع مرضها و دردها لیکن درد مردن علاج ندارد پس عسل این درد را شفا نخواهد بخشید و مے توان که علاج در معنے مضاف درد مردن بود و فاعل ندارد ضمیرے که راجع بطرف عسل ست و حاصل معنے آنکه علاج درد مردن ندارد و در بعض نسخ و لے مردگان را ندارد علاج و درینصورت برائے زندگان مقابله خوب بهم میرسد و در بعض و لے مرگ را عاجز ست از علاج و در بعض ولی وقت مردن ندارد علاج اے علاج نمی تواند کرد۔

حکایت

یکی گرز پولاد بر مغز خورد
کسے گفت صندل بمالش بدرد

ز پیش خطر تا توانے گریز
و لیکن مکن با قضا پنجه تیز

درون تا بود قابل شرب و اکل
بدن تازه روئیست پاکیزه شکل

خراب انگه این خانه گردد تمام — که باهم نسازند طبع و طعام
مزاجت تر و خشک و گرم ست و سرد — مرکب ازین چار طبع است مرد
یکی زین چو بر دیگری یافت دست — ترازوی عدل طبیعت شکست
اگر باد سرد نفس نگذرد — تف سینه جان در خروش آورد
وگر دیگ معده بجوشد طعام — تن نازنین را شود کار خام
در اینان نه بندد دل اهل شناخت — که پیوسته باهم نخواهند ساخت
توانائی تن مدان از خورش — که لطف حقت میدهد پرورش

قول و یکی گر ز در بعض نسخ کسے و در مصرع دوم بجای کسی یکے و بجای زبیش خطر ز تیغ خطر و بجاے بدن تازه رو نسیت تن نازنین ست و بجای بجوشد طعام بجوشد تمام ای تا جوش کامل نخورد و طعام هضم نشود و این خانه اشاره بدرون و اینان اشارت بچار طبع و بجاے که پیوسته باهم چو ضد اند باهم و بجای که لطف حقت ـ که فضل حقت بکاف اضرابیه ـ

بحقش که گر دیده بر تیغ و کارد — نهی حق شکرش نخواهی گذارد
چو روی بطاعت نهی بر زمین — خدا را ثنا گوی و خود را مبین
گدائیست تسبیح و ذکر و حضور — گدا را نباید که گردد غرور
گرفتم که خود خدمتی کرده — نه پیوسته اقطاع او خورده

با قسمیه و حق بمعنے راستی و درستی و مرجع ضمیر شین باریتعالی و صحیح ندانی گذارد بمعنی نتوانی ادا کرد و قول او بطاعت نهی در بعض نسخ بخدمت نهی و قول او گدا را نباید که گردد غرور بصیغهٔ اثبات بر سبیل استفهام انکاری و غرور بمعنے صاحب غرور و این مجاز ست و در عامهٔ نسخ نباید که باشد غرور بنون نفی و در بعض دیگر بباید نگردد و در بعض بباید نباشد اعنی بباید بصیغهٔ اثبات و نگردد و نباشد بصیغهٔ نفی و بجاے اقطاع لفظ انعام ـ

گفتار در سوابق عطایای الهی

نخست او ارادت بدل در نهاد — پس این بنده بر آستان سر نهاد
گر از حق نه توفیق خیرے رسد — کے از بنده خیری بغیری رسد
زبان را چه بینی که اقرار داد — نگر تا زبان را که گفتار داد

در معرفت دیدهٔ آدمی ست — که بگشاده بر آسمان و زمی ست
کیت فهم بودی نشیب و فراز — گر این در نکردی بروی تو باز
سر آورد و دست از عدم در وجود — درین جود بنهاد در وے سجود
وگرنه کے از دست جود آمدی — محال ست کز سر سجود آمدی
بحکمت زبان داد و گوش آفرید — که باشند صندوق دل را کلید
وگرنه زبان قصه برداشتی — کس از سر دل کے خبر داشتی
اگر نیستی سعی جاسوس گوش — خبر کے رسیدی بسلطان هوش

قول و پس این بنده در بعض نسخ چنین بنده و این فرید علیه همان پس و بجاے نگر لفظ ببین و قول و که گفتار او کاف استفهام و فهم درینجا بمعنے مفهوم و این مجاز ست و این در اشاره بدیده و درین اشاره بدست و در وے اشاره بسر و قول او وگرنه زبان قصه برداشتی کلمهٔ نه مربوط ست ببرداشتی و قصه مفعول این فعل و قول او اگر نیستی سعی ای نبودی سعی ـ

مرا لفظ شیرین و خواننده داد — ترا سمع و ادراک داننده داد
مدام این دو چون حاجبان بر درند — ز سلطان بسلطان خبر می برند
چه اندیشی از خود که فعلم نکوست — از آن در نگه کن که تقدیر اوست

خواننده کنایه از زبان و این دو اشاره بسمع و خواننده و سلطان کنایه از دل و در بعض نسخ خبر میدهند و درینصورت قافیه معیوب میشود و بجاے لفظ نطق و بجاے سمع طبع و بجاے ادراک دراک بصیغهٔ مبالغه و در هر دو صورت داننده صفت اوست ـ

برد بوستان بان بایوان شاه — بتحفه ثمر هم ز بستان شاه

بتحفه ای بر بطریق تحفه و در عامهٔ نسخ بنو باده گل هم ز بستان شاه و درینصورت لفظ هم بر آمده بود و شارح هانسوی نوشته که بجاے برد صحیح رود و بای بنو باده برای تعدیه است چنانچه برد هبت بزید بمعنے بردم من زید را پس حاصل رود بنو باده و برد نو باده را باشد انتهی لیکن این قسم ترکیب فارسی محل تامل و صاحب جهانگیری در تفسیر لفظ ترای بنو قانی که هم بدین معنے است همین بیت سند آورده مصرع اول مطابق آنچه در متن است و مصرع ثانی چنین که ترائی ولی هم ز بستان شاه و این واضح تر ست ـ

حکایت

بتی دیدم از عاج در سومنات — مرصع چو در جاهلیت منات

چنان صورتش بسته تمثال گر
که صورت نه بندد ازان خوبتر

قول او که صورت نه بندد ازان خوبتر ای مصور نتوند خوبتر ازان صورت که اولاست

ز هر ناحیه کاروانها روان
بدیدار آن صورت بی زبان

طمع کرده رایان چین و چگل
چو سعدی وفا زان بت سنگدل

زبان آوران رفته از هر مکان
تضرع کنان پیش آن بیزبان

فرو مانده از کشف آن ماجرا
که حی جمادی پرستد چرا

مغی را که با من سر و کار بود
نکو گوی و هم حجره و یار بود

بنرمی بپرسیدم ای برهمن
عجب دارم این کار را زین بقعه من

که مدهوش این ناتوان پیکرند
مقید بچاه ضلال اندرند

نه نیروی دستش نه رفتار پای
ورش بفکنی بر نخیزد ز جای

ای برای زیارت آن صورت غیر ناطق و در عامهٔ نسخ بی روان ای بیجان و در بعض فی وان بدال وبجای رایان صحیح خوبان وجمادی بیای تنکیر و نسبت هر دو محتمل اما اول اقوی ست وبجای نکو گوی وهم حجره و یار بود شب و روز هم حجره و یار بود و قول او از کار این بقعه ای از کار اهل این بقعه واین مجاز بالحذف است

نه بینی که چشمانش از کهرباست
وفا جستن از تنگ چشمان خطاست

شارح هانسوی آورده که سنگ چشم بسین مهمله سخت رو و بیحیا و آنها که تنگ چشم بفوقانی خوانند از لفظ کهربا که در مصرع اول واقع شده غافل اند و این محل نظر ست چه کهربا صمغیست و شارح آنرا از احجار پنداشته و معهذا سنگ چشم بسین لفظ آمده نیست و بر تقدیر تسلیم بمعنی مذکور درینجا صحیح نمیتواند شد بلکه با صدق علیه این شخصی ست که چشم از سنگ ساخته باشد و اینجا آن مراد نیست مگر آنکه تنگ چشم بفوقانی باشد که لفظ آمده است بمعنی نوکیسه و بخیل و معشوق را ازان گویند که بغرور حسن بطرف کسی التفات نمی کند و حق آنست که درینصورت هم مصرع اول نامربوط میشود چراکه بودن چشم از کهربا که علت تنگ چشمی ست و نه علت سنگ چشمی وظاهرا سنگ چشمان تحریف سخت چشمانست چراکه کهربا نسبت بچشم آدمی سخت بیبا باشد و سخت چشم بیحیا و بی رو را گویند

بدین گفتن آن دوست دشمن گرفت
چو آتش شد از خشم و در من گرفت

گفت بمعنی گفتن و میم ضمیر متصل منصوب و در من گرفت معطوف بر جمله چو آتش شد از خشم و در بعض نسخ

بدین گفتن و درینصورت لفظ مرا محذوف باشد از جهت قیام قرینه و در من گرفت آسی در من بپیچید و آنچه بعض محققین نوشته که آتش درگرفتن مسلم و درگرفتن چو آتش غیر محاوره از عدم اعتنا ست چه تشبیه در دو کام است یکی از خشم مثل آتش شدن و دیگر از خشم مثل آتش درگرفتن پس حاصل معنی این باشد که بسبب خشم مثل آتش برافروخت و بهمان سبب مثل آتش در من بپیچید

مغان را خبر کرد و پیران دیر
ندیدم دران انجمن روی خیر

فتادند گبران پازند خوان
چو سگ در من از بهر آن استخوان

پیران دیر معطوف ست بر مغان و بعد ازان عبارت تا آنکه فراهم آمدند محذوف و مصرع دوم جمله معترضه و بیت دوم معطوف بر همان جمله محذوف و فتادند خبر مبتدای محذوف ای وایشان ولفظ گبران وضع مظهر موضع مضمر ست و حاصل معنی مصرع چهارم آنکه عو عو کردن گرفتند بطرف من مانند سگان از برای آن بت که از استخوان فیل بوده و مخفی نماند که مقام مقتضی آن بود که می گفت فتادند چو سگ تا آخر پس اعاده گبران پازند خوان برای تهوین بود اما سومنات را که بتخانه هندوان بوده معبد گبران که مجوس اند گفتن و پاژند را که کتاب آسمانی ست پیش مجوس و هندو کار و بار باژند و پازند ندارد درینجا در آوردن و همچنین درین مصرع برهمن شدم در مقالات زند و جز آن محل نظر ست

چو آن راه کژ پیش شان راست بود
ره راست در چشم شان کژ نمود

که مرد ارچه دانا و صاحب دلست
بنزدیک بیدانشان جاهلست

آن راه کژ اشاره براه کفر و ضلالت و راه راست عبارت از دین اسلام و در بعض نسخ بجای دانا لفظ هشیار و بهر تقدیر این بیت الحاقی ست و با سباق ربطی ندارد فتامل

فرو ماندم از چاره همچون غریق
برون از مدارا ندیدم طریق

چو بینی که جاهل بکین اندراست
سلامت به تسلیم و لین اندراست

مهین برهمن را ستودم بلند
که ای پیر تفسیر استا و زند

بحذف مضاف الیه ای غیر از مدارا ندیدم طریق مخلص از دست آن جماعت ضاله و در بعض نسخ ز چاه چند بن غریق و این تحریف ست و قول او تفسیر استا باضافت عام الی الخاص ز عالم کتاب قاموس و عطف زند بر تفسیر استا و آنچه بعض شارحین نوشته اند استا بی زند باضافت عام الی الخاص ظاهرا اما خنا یشان این بیت شمش فخری ست که بیان معانی مطاوی آن

بدان مثال که الفاظ ژند را استاد۔

هرانیز با نقش این بت خوش ست — که شکل خوش و قالبی دلکش ست
بدیع آیدم صورتش در نظر — ولیکن ز معنی ندارم خبر

پیش ازین گذشت که موصوف لفظ خوش گاهی محذوف هم می آید چنانکه گویند با او خوش دارم یا با او خوش افتاده ای حال خوش دارم و حال خوش افتاده و ازین قبیل ست در مصرع اول و در بعض نسخ صورتی دلکش و بدین آید این صورتم بصیغهٔ مستقبل ہے۔

که سالوک این منزلم عنقریب — بد و نیک کمتر شناسد غریب
تو دانی که فرزین این رقعه ‌ام — نصیحت گر شاه این بقعه‌ ام
چه معنی ست در صورت این صنم — که اول پرستند گانش منم

بعض محققین نوشته که سالوک این منزلم جملهٔ اسمیه است که بتصریح دلالت دارد بر حال و لفظ عنقریب دلالت دارد بر استقبال و چون وقوع امر استقبال را از راه ادعا واقع پنداشته چنین گفته و این محل تامل چراکه اسمیه برای استمرار میباشد چنانچه اهل فن بدان تصریح کرده اند و لفظ عنقریب هرگاه بدون ضم ضمیمه دلالت بر معنی نداشته باشد پس دلالت او بر معنی استقبال بدون متعلق آن چگونه صحیح تواند شد پس صحیح آنست که چون جملهٔ اسمیه دلالت دارد بر استمرار و در ینجا بمعنی حال استعمال یافته برای دلالت کردن او بران معنی بلفظ عنقریب مقید ساخت و قول او که اول پرستندگانش بعض محققین نوشته که اول پرستندگانش تحریف چراکه درین کلمه فک دیده نشده و صحیح که اول پرستندگانش ای از پرستندگان او اول منم۔ و در بعض که اول پرستنده او و این بے تکلف صحیح است انتهی۔ و قول او درین کلمه فک دیده نشده" و مبتنی بر ذهول ست ازین بیت شیخ نظامی ؎ چو اول شب آهنگ خواب آورم ؛ به تسبیح نامت شتاب آورم بهر تقدیر درین بیت اشارت ست بکریمه قل ان کان للرحمٰن ولد فانا اول العابدین و در عامهٔ نسخ مهمان این منزلم۔ و بهاز نیک نادر و در بعض کمتر شناسد پس حاصل معنی این باشد که من که مهمان این منزلم از چند روزم و هرکه مسافر باشد او بد و نیک منزل را کمتر می شناسد مگر آنکه مدتے مدید دران مقیم باشد۔

عبادت بتقلید گمراهی است — خنک رهروی را که آگاهی است
برهمن ز شادی برافروخت روی — پسندید و گفت ای پسندیده گوی

سوالت صوابست و فعلت جمیل — بمنزل رسد هرکه جوید دلیل

عبادت مبتدا و بتقلید متعلق آن و گمراهی ست خبر این مبتدا و خنک خبر مقدم بر مبتدا و رهروی را که درینجا بزیادت کلمهٔ را واقع شده مبتدای موصوف و مابعد صفت آن و است بمعنی باشد و بعد از وے لفظ او را محذوف یا مابین رهرو و کلمه را لفظ او محذوف و موقع کاف بعد لفظ رهرو که از راه تعقید بعد لفظ را واقع شده درینصورت کلمهٔ را زائد نمی باشد و کلمه است بمعنی خود باشد و حاصل معنی آنکه خوش ست آن رهرو که آگاهی با شد او را یا ره روی که او را آگاهی است ای محقق ست مقلد نیست و قول او پسندید و گفت ای پسندیده گوے فاعل پسندید و گفت ضمیر یکه راجع بطرف برهمن ست و مفعول پسندید اعنی گفتار مرا محذوف و در بعض نسخ پسندیده خوی و بجاے جوید دلیل گیرد دلیل۔

شبے چون تو گر دیدم اندر سفر — بتان دیدم از خویشتن بے خبر
جز این بت که هر صبح ازینجا که هست — برآرد به یزدان داور دست
و گر خواهی امشب هم اینجا بباش — که فردا شود سر این بر تو فاش
شب آنجا بودم بفرمان پیر — چو بیژن بچاه بلا در اسیر
شبے همچو روز قیامت دراز — مغان گرد من بے وضو در نماز
کشیشان هرگز نیازرده آب — بغلها چو مردار در آفتاب
مگر کرده بودم گناهے عظیم — که بردم دران شب عذابی الیم
همه شب درین قید غم مبتلا — یکے دست بر دل یکے بر دعا
که ناگه دهل زن فروکوفت کوس — بخواند از فضای برهمن خروس
خطیب سیه پوش شب بیخلاف — برآورد شمشیر روز از غلاف
فتاد آتش صبح در سوخته — بیکدم جهانے شد افروخته
تو گفتی که در خطهٔ زنگبار — ز یک گوشه ناگه درآمد تتار
مغان تبه رای ناشسته روی — بدیر آمدند از در و دشت و کوی
کس از مرد در شهر و بر زن نماند — دران بتکده جای سوزن نماند
من از غصه رنجور و از خواب مست — که ناگه تماثیل برداشت دست
بیکبار ازیشان برآمد خروش — تو گفتی که دریا درآمد بجوش

چو بتخانه خالی شد از انجمن / برهمن نگه کرد خندان بمن

در بعض نسخ بسی گشته بودم چو تو در سفر تا آخر و در بعض دیگر بسی چون تو گرد دیده ام در بلاد بتان دیده ام بحیر چون جاده و بجای یکی دست بر دل یکی بر دعا بیم رست بر دل و در نیصورت میم ضمیر متصل در بعضے مضاف الیه دست باشد که از وی قطع شده با لفظ یک ملحق گشته و در بعض دگر بر دعا ما دست بر دل از برای آنکه از مشاهدهٔ این حال دل به تنگ آمده است تسکین یابد و دست بر دعا از برای آنکه ازان آشوبگاه رهائی حاصل شود لیکن محاوره در دعا یا بر خداست و بجاے جاے سوزن صحیح جاے ازرن که کنایه از تنگی مکان بود۔

که دایم ترا هیچ مشکل نماند / حقیقت عیان گشت باطل نماند
چو بینم که جهل اندرو محکم ست / خیال محال اندرو مدغم ست

بیت اول مقولهٔ برهمن و بیان مقوله گفت محذوف و معطوف بر قول و نگه کرد و مصرع دوم معطوف بر هیچ شکل نماند و در عامهٔ نسخ که دایم ترا هیچ بجای فارسی بمعنے بعد ازین و در بعض دیگر که اکنون ترا هیچ۔

نیارستم از حق دگر هیچ گفت / که حق ز اهل باطل نشاید نهفت

علت مضمون مصرع اول محذوف و مصرع دوم معطوف بران بتقدیر کاف عاطفه و بباید بصیغهٔ اثبات و حاصل معنے آنکه نتوانستم از کلمهٔ حق من بعد با ایشان چیزی گفتن زیرا که اهل باطل بودند و کلمهٔ حق از اهل باطل پوشیده باید داشت در وقت غلبه و انکار ایشان از حق و این قید از بیت آینده بوضوح می پیوندد و الا مطلق ممنوع نیست۔

چو بینی زبردست را زور دست / نه مردی بود پنجهٔ خود شکست
زمانی بسالوس گریان شدم / که من زانچه گفتم پشیمان شدم

در بعض نسخ چو بینی زبردست یا زیردست۔ اے حرکت داد دست خود را و در بعض زبردست را زیردست ای خویشتن را زبون زبردستی و بهر تقدیر مصرع اول شرط و کلمهٔ را مفید معنی اضافت و جزاے این شرط و علت آن هر دو محذوف و مصرع دوم معطوف بران و شکست بمعنی شکستن و میتواند که زیردست منادی بحذف حرف ندا بود و حاصل معنے آنکه چو بینی حریف خود را زبردست و غالب ای زیردست و مغلوب پس باوی پنجه مکن که درینصورت پنجهٔ تو شکسته خواهد شد و پنجهٔ خود شکستن بمقتضاے مردی نباشد۔

اگر بیدل کافران کرد میل / عجب نیست سنگ ار بگردد ز سیل
دویدند خدمت کنان سوی من / بعزت گرفتند بازوی من

مصرع دوم از بیت اول جملهٔ معترضه بر سبیل تمثیل و حاصل معنی بیت اول آنکه بسبب گریستن من دل کافران که در سختی مثل سنگ بود بطرف من مائل شد و سنگ اگر از زور سیل از گردش آید و از جاے خود نقل کند شگفت نباشد و در بعض نسخ بگردید بسیل و این تحریف ست۔

شدم عذرگویان بر شخص عاج / بکرسی زر کوفت بر تخت ساج

مصرع دوم حال ست از شخص عاج که عبارت از بت و زر کوفت صفت کرسی و بر تخت ساج صفت بعد صفت ست ساج بسین مهمله نام درختی که چوب آن سیاه میباشد۔

تبنک را یکی بوسه دادم بدست / که لعنت برو باد و بر بت پرست

تبنک بکاف تصغیر براے تحقیر معطوف دادم یعنے و با دل خود گفتم محذوف و مصرع دوم بیان مقوله آن و مرجع ضمیر او بت و میتواند که مصرع دوم جملهٔ معترضه دعائیه بود و مصدر بکاف دعائیه۔

بتقلید کافر شدم روز چند / برهمن شدم در مقالات زند
چو دیدم که در دیر گشتم امین / نگنجیدم از خرمی در زمین
در دیر محکم به بستم شبی / دویدم چپ و راست چون عقربی

شارح هانسوی گوید شرف الدین علی نوشته که بجای ضمیر متکلم در لفظ شدم کلمهٔ او بضمیر غائب باید خواند و شیخ عبدالرسول شارح این کتاب بران اعتراض کرده که فائده عدول از تکلم بغیبت ظاهر نمی شود چرا که در صورت تکلم ضمیر میم چنانچه راجع بجانب شیخ است در صورت غیبت هم ضمیر عائد بجانب شیخ خواهد بود پس احتمال سوء ادب باقیست پوشیده نماند که بناے این اعتراض بر نافهمیدگی کلام شرف الدین ست چه غرض شرف الدین از عدول از تکلم بغیبت احتراز از اجرای کلمهٔ کفر است بر زبان و از نسبت آن بسوے متکلم زیرا که آن بهیچ حال جداً و هزلاً جائز نیست و لهذا در بعضے نسخ بجای میم ضمیر لفظ او دیده شده و همچنین باید خواند انتهی کلامه و این محل تامل چه از عدم جواز اجرای کلمهٔ کفر بر زبان و نسبت آن بسوی متکلم جداً و هزلاً لازم نمی آید که نقلاً هم درست نباشد والا درین کریمه که قال الذین استکبروا انا بالذی آمنتم به کافرون لازم مے آید که بجاے انا انهم خوانند۔ و بعض محققین نوشته که اصل در حق خوانندگان این کتاب ثابت میشود و در واقع که نقل کفر کفر نیست الا در حق حضرت شیخ خود را جماے کلمهٔ کفر بے تکلف لیکن شیخ قدس سره

بلفظ تقلید تدارک آن هم نموده اند درینصورت نقل کفر هم نباشد و عجب ست که شارحان آن را نه فهمیده اند یعنی تقلیداً کافر شدم نه تحقیقاً چه در دل انکار از بت داشتم بلکه در فکر شکستن آن بودم انتهی قوله و نقل کفر هم نباشد اگر مراد آنست که نقل کفر مطلقاً هم نباشد این در خبر منع و اگر مراد آنست که نقل کفر تحقیقی نباشد مسلم لیکن نقل کفر تقلیدی ثابت ست پس قول او عجب است که شارحان آنرا نفهمیده محل تعجب بود۔

نگه کردم از زیر تخت و زبر ... یکی پرده دیدم مکلل بزر

پس پرده مطرانی آذر پرست ... مجاور سر ریسمانی بدست

مضاف الیه زبر محذوف از جهت قیام قرینه التکلیل تاج پوشانیدن و هو مکلل و درینجا عبارت از زرین ست۔ و حاصل معنی آنکه نگاه کردم از زیر تخت و در بعض نسخ نکو کردم از زیر تختش نظر۔

بفورم دران حال معلوم شد ... چو داود کاهن بر و موم شد

که ناچار چون در کشد ریسمان ... بر آرد صنم دست فریاد خوان

برهمن شد از روی من شرمسار ... که شنعت بود بخیه بر روی کار

فاعل معلوم شد و متعلق آن هر دو محذوف د بیت دوم بیان آن و فاعل کشد ضمیر یکه راجع بطرف مطران ست و مصرع دوم از بیت اول جمله معترضه بر سبیل تشبیه و حاصل معنے آنکه علی الفور معلوم شد بر من حقیقت دست برداشتن آن بت مثل داود علیه السلام که علے الفور آهن بر دست او موم می شد و آن حقیقت اینست که هرگاه مطران سر ریسمان را از دست خود در می کشد بلند می کند آن بت دست خود را بر آسمان۔

بتازید و من در پیش تاختم ... نگونش بچاهی در انداختم

که دانستم از زنده آن برهمن ... بماند کند سعی در خون من

پسندد که از من بر آید دمار ... مبادا که رازش کنم آشکار

تا بیت سوم حاصل معنی آنکه سبب نگون انداختن من او را دران چاه آن بود که معلوم کردم که اگر او زنده خواهد ماند پس در کشتن من سعی خواهد کرد و دمار از روزگار من خواهد بر آورد باندیشه آنکه مبادا راز او بر ملا افتد و موجب رسوائی او گردد۔

چو از کار مفسد خبر یافتی ... ز دستش بر آور چو در یافتی

که گر زنده اش مانی آن بی هنر ... نخواهد ترا زندگانی دگر

بیتا

تا بیت چهارم جمله معترضه مقوله شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت اما در صحت ز دستش بر آور تامل ست و در بعض نسخ ز بیخش بر آورد در بعضے دیگر ز پایش در افگن و این هر دو بلا شبهه صحیح و بجای گر زنده ماسنی اسی بگذاری۔

و گر سر بخدمت نهد بر درت ... اگر دست یابد ببرد سرت

فریبنده را پای در پی منه ... چو رفتی و دیدی امانش مده

ق

بیت اول معطوف بر بیت سابق مصرع اول شرط و فاعل نهد ضمیری که راجع بطرف مفسد است و جزای این شرط و علت آن هر دو محذوف اعنی بر تواضع او فریفته مباش چرا که درینوقت بر تو دست ندارد اما اگر دست خواهد یافت ترا زنده نخواهد گذاشت و اگر در مصرع اول که ترجمه ان وصلیه مصرع دوم در معنے مقدم بر مصرع اول باشد درینصورت احتیاج بحذف نمیشود یعنے اگر دست یابد سر تو خواهد برید اگر چه بخدمت تو سر نهاده باشد بر در تو پس بر تملق او اعتماد مکن و بحکم اقتلوا الموذی قبل الایذا پیش از انکه او بر تو دست یابد کارش تمام کن و می تواند که مصرع دوم علت مضمون ز دستش بر آور باشد۔

تمامش بکشتم بسنگ آن خبیث ... که از مرده دیگر نیاید حدیث

آن خبیث مفعول بکشتم و تمامش تاکید آن لیکن درینصورت تاکید مقدم بر موکد می شود و این خلاف قواعد عربی است و چون بهم گشتن محاوره مقرری ست پس مقابله آن تمام کشت نیز صحیح باشد قیاساً و تواند که آن خبیث بدل باشد از ضمیر شین مضاف الیه تمام بدل کل از قبیل ضربته زیدا و مصرع دوم علت تمام بکشتن بود۔

چو دیدم که غوغا بر انگیختم ... رها کردم آن بوم و بگریختم

چو اندر نیستانی آتش زدی ... ز شیران بپرهیز اگر بخردی

مکش بچه مار مردم گزای ... چو کشتی دران خانه دیگر مپای

مصرع اول شرط معطوف بر انگیختم یعنے و بیش رفت نخواهد شد محذوف و مصرع دوم جزای این شرط است و در بعض نسخ عوعو بر انگیختم بهر دو عین مهمله مفتوح بمعنے آواز کردن سگ و این ظاهرا فارسی مستحدث ست چرا که عین مخصوص اعرابی ست و بر انگیختم بمعنے پیدا کردم پس نسبت عوعو بکافران باشد نه بمتکلم و قول او چو اندر نیستان تا قول او ما بست تهر سه بیت جمله معترضه مقوله شیخ است بر سبیل وعظ و نصیحت۔

چو زنبور خانه بر آشوفتی | گریز از محلت که دور اوفتی

زنبور خانه آشیانهٔ زنبور و محله در ینجا عبارت از ماوا و کاف برای علت غائی و معطوف این اعنی وگزیده نشوی محذوف پس حاصل معنی آن باشد که چون زنبور خانه را برآشفتی از محله که دران زنبور خانه بود بگریز تا دور افتی و گزیده نشوی و تواند که زنبور خانه باضافت باشد ای زنبورے که ماوای او در خانه تست و در بعض نسخ که زو دور افتی و درینصورت نیز این کاف تعلیلیه و اوفتی بمعنے گزیده نشوی خواهد شد و در بعض دیگر چو زنبور را خانه کردی خراب ٭ گریزان شو از پیش نیشان شتاب ٭ و پیش ازین گذشت که لفظ ایشان برائے اشاره بغیر انسان نیز آید۔

بجا بکتر از خود مبیند از تیر | چو افتاد دامن بدندان بگیر

فاعل افتاد ضمیرے که راجع بطرف تیر ست یا بطرف جا بکتر از خود و متعلق آن محذوف و دامن بدندان گرفتن کنایه از گریختن و علت آن محذوف۔ و حاصل معنے آنکه تیر انداختن بسوی کسیکه چابکتر از خود باشد پسندیده نیست و چون انداختی پس از جای خود بگریز تا بر دست او کشته نشوی۔

در اوراق سعدی چنین پند نیست | که چون پای دیوار کندی مایست

در بعض نسخ چنین پند و بهر تقدیر کاف بیانیه و مدخول آن محذوف و چون پای تا آخر معطوف ست بر آن پس حاصل معنے آن باشد که پایے دیوار مکن و چون بکنی پس بزیر آن مایست که درینصورت بر سر تو خواهد ریخت و تو زنده در خاک خواهی شد۔

بهند آمدم بعد از آن رستخیز | وز آنجا براه یمن تا حجیز
از آن جمله لختی که بر من گذشت | و هانم جز امروز شیرین نگشت
در اقبال تائید بوبکر سعد | که مادر نزاید چنو قبل و بعد
ز جور فلک داد خواه آمدم | درین سایه گستر پناه آمدم

در بعض نسخ بعد ازان ترکتاز و تا حجاز و درین صورت ترکتاز عبارت از هنگامه بود و بجای که مادر نزاید چنو قبل و بعد چو او و بجاے سایه گستر پناه۔ و اد گستر پناه بتقدیم صفت بر موصوف و بهر تقدیر معطوف علیه نزاید محذوف و حاصل معنے آنکه مادر نزاده است چون او پیش ازین و نخواهد زاد بعد ازان۔

دعا گوی این دولتم بنده وار | خدایا تو این سایه پاینده دار

که مرهم نهادم نه در خورد ریش | که در خورد انعام و احسان خویش
کی این شکر نعمت بجا آورم | وگر پای گردد بخدمت سرم
فرج یافتم بعد ازان بندها | هنوزم بگوش ست ازین پندها
یکے آنکه هرگه که دست نیاز | بر آرم بدرگاه دانای راز
بیاد آید آن لعبت چینیم | کند خاک در چشم خود بینیم

بیت اول چنین ازین گذشت و این دولت و این سایه اشاره بدولت و بسایه ممدوح و مصرع دوم جمله معترضه دعائیه یا بیان دعا۔ و مضمون بیت دوم علت این دعا و متعلق نهاد و مضاف میم ضمیر هر دو محذوف و فاعل نهاد ضمیرے که راجع بطرف ممدوح است و خویش عبارت از نفس متکلم و کاف در صدر مصرع دوم اضرابیه و این شکر بتقدیم مضاف الیه بر مضاف و بیان این همان مضمون بیت دوم و مصرع دوم از بیت سوم شرط و جزای آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت و میتواند که ترجمان و صلیه باشد و حاصل معنی آنکه سبب این دعا آنست که مرهم گذاشته است بر زخم من نه در خورد من بلکه در خورد شان خداوندی خویش ای زیاده از احتیاج من بلکه از احتیاج هزار چو من پس شکر این نعمت ممکن ست که بجا آورده باشم و اگر چه در خدمت سر من مثل پای بشود در شتافتن برائے سجود و در بعض نسخ بیت سوم بجاے بیت دوم و در خورد ریش و اکرام خویش۔ و همین بهتر ست چه لفظ مرهم بالفظ ریش بسیار چسپان مے شود۔

بدانم که دستے که بر داشتم | به نیروے خود بر نیفراشتم

در بعض نسخ ببازوی خود تا آخر و در بعض دیگر۔ بدانم که چون دست بر داشتم ٭ ببازوی خود را بر افراختم و این غلط نساخ ست۔

نه صاحبدلان دست بر میکشند | که سر رشته از غیب در میکشند
در خیر باز ست و طاعت ولیک | نه هر کس توانا ست بر فعل نیک
همین ست مانع که در بارگاه | نشاید شدن جز بفرمان شاه
کلید قدر نیست در دست کس | توانای مطلق خدا نیست و بس

این کاف اضرابیه و حاصل معنی آنکه این نیست که صاحبدلان دست را به نیروی خود بلند میکنند در دعا کردن بلکه سر رشته از غیب در مے کشند و باستعانت آن بر دعا دست میا بند و در بعض نسخ نه مردم بجود دست تا آخر۔

پس از مرد پوینده بر راه راست | ترا نیست قدرت خدا و ند راست

دربعض نسخ پس این بنده پوینده گی کن براست و درینصورت پوینده گی کن براست صفت بنده باشد
اے پوینده گی کننده برراه راست وحاصل معنی مصرع دوم آنکه اینکه براه راست می پوئی مقدور
تو نیست بلکه اقتدار تو بران تفضیل خداوندست و دربعض دیگر منت خداوندراست ای این
منت خداوندراست بر تو و بهر تقدیر کلمهٔ را مفید معنی اضافت ست۔

چو در غیب نیکو نهادت سرشت | نیاید ز خوی تو کردار زشت
ز زنبور کرد این حلاوت پدید | همان کس که در مار زهر آفرید
چو خواهد که ملک تو ویران کند | نخست از تو خلقی پریشان کند
وگر باشدش بر تو بخشایشی | رساند بخلق از تو آسایشی

یعنے هرگاه که در غیب که هنوز وجود نگرفته بودی سرشت تو نیکو نهاده باشد زنهار از خوی تو کردار
زشت بفعل نخواهد آمد که السعید من سعد فی بطن امه والشقی من شقی فی بطن امه۔

تکبر مکن بر ره راستے | که دستت گرفتند و برخاستے
سخن سودمندست اگر بشنوے | بمردان رسی گر طریقت روی

علت مضمون مصرع اول محذوف واین کاف اضرابیه وفاعل گرفتند ضمیرے که راجع بطرف قضا
و قدر است وحاصل معنی آنکه تکبر مکن ازین که برراه راست واقع شده چراکه این قیام بسعی
پاے تو نیست بلکه دست ترا گرفتند و در حال برخاستی و قول او بمردان رسی۔ گر طریقت روی
اے اگر راه راست بروی و دربعض نسخ دگر بشنوے خود پشیمان شوی۔

مقامی بیابی گرت ره دهند | که بر خوان عزت سماطت نهند
ولیکن نباید که تنها خوری | ز سعدی درویش یاد آوری
فرستے مگر رحمتے در پیم | که بر کردهٔ خویش واثق نیم

مصرع دوم صفت مقامی و دربعض نسخ در هر دو مصرع لفظ دهند و این غلط نساخ ست چراکه
درینصورت قافیه برهم میشود و بجای ز سعدی درویش۔ ز درویش وامانده

باب نهم در توبه و راه صواب

بیا ای که عمرت بهفتاد رفت | مگر خفته بودی که بر باد رفت

دربعض نسخ الا که کلمهٔ تنبیه است و بهر تقدیر هفتاد عبارت از مطلق عدد کثیر و مگر برای تشکیک و

میتواند که برای استثناء و خفته بودی مستثنی و مستثنی منه این محذوف باشد و حاصل معنے آنکه
بر باد رفتن اینهمه عمر را وجهی دیگر ظاهر نیست مگر آنکه در خواب غفلت فرو رفته باشی۔

همه برگ بودن همی ساختی | بتدبیر رفتن نپرداختی

اے تمام عمر در تهیهٔ فراهم آوردن اسباب بودن درین جهان فانی صرف کردی و هیچ گاه
بتدبیر رفتن بآنجهان مشغول نشدی۔

قیامت که بازار مینو نهند | منازل باعمال نیکو دهند
بضاعت بچندانکه آری بری | وگر مفلسی شرمساری بری
که بازار چندانکه آگنده تر | تهیدست را دل پراگنده تر
ز پنجه درم پنج اگر کم شود | دلت ریش سرپنجهٔ غم شود
چو پنجاه سالت برون شد ز دست | غنیمت شمر پنج روزی که هست

دربعض نسخ پاداش خلقان دهند و دربعض دیگر بازار میزان نهند۔ و بمقدار احسان دهند و بهر
تقدیر این بیت ذو قافیتین است و قیامت ظرف موصوف و مابعد صفت آن و مصرع دوم معطوف
بران و مظروف این ظرف مضمون این بیت دوم و مفعول بری محذوف و بیت سوم علت
مضمون مصرع دوم از بیت دوم و مینو عالم علوی چنانکه گیتی عالم سفلے و بازار نهادن کنایه از ترتیب
دادن بازارست پس حاصل معنی آن باشد که در روز قیامت که چنین و چنین است بضاعت
بچندانکه بیاری همانقدر فائده ازان برداری۔

اگر مرده مسکین زبان داشتے | بفریاد و زاری فغان داشتے
کای زنده چون هست امکان گفت | لب از ذکر چون مرده برهم مخفت
چو ما را بغفلت بشد روزگار | تو باری دمی چند فرصت شمار

مرده مسکین باخفای ها و بیت دوم بیان فغان و گفت بمعنے گفتن و مخفت نهی از خفتیدن بجیم بمعنے
باهم پیوستن و میتواند که مخفت از خفتیدن بخاے معجمه بمعنے خاموش شدن بود و فائدهٔ صاحب
مطول در آیه ولاتنکحوا ما نکح آباؤکم من النساء الا ما قد سلف تخصیص کرده که درین نهی نهایت مبالغ
است و ازین قبیل ست مخفت در بیت ما نحن فیه یعنے اگر مے توانی در حالت دیگر بخفت
و ظاهرست که در حالت دیگر خفتن متصور نمی شود چراکه خفتن را لب از ذکر برهم شدن لازم
است و بعض محققین نوشته که جفت بجیم اگر مشتقات میداشت صیغهٔ نهی ازان صحیح مے شد پس

مخفت بجای معجمه باشد بقیاس نخفت که امرست از خفتیدن چنانچه بگذر گذشته درین صورت تمام عبارت لب از ذکر چون قطره برهم حال باشد از فاعل مخفت انتهی از عجائب آنکه هر گاه خفت بمعنی امر واقع شود قائل تجربه آن میگردد و درینجا قائل بصحت مخفت که نهی از ان بالبت شده و این دلالت واضحه دارد برانکه مذهب سابق را گذاشته این مذهب اختیار نموده همچنین قول او حفت بجیم اگر مشتقات میداشت صیغه نهی از ان صحیح می شد و الست برانکار او از مشتقات آن و این انکار بدیهی ست مولوی معنوی فرماید ۵ بالب و مساز خود گر جفتمی ؛ همچو نی من گفتنیها گفتمی۔

حکایت

شبی در جوانی و طیب نعم / جوانان نشستند جمعی بهم

چو بلبل سرایان چو گل تازه روی / ز شوخی درافگنده غلغل بکوی

جهان دیده پیری ز ما بر کنار / ز دور فلک لیل مویش نهار

چو فندق زبان از سخن بسته بود / نه چون ما لب از خنده چون پسته بود

در بعض نسخ طیب نعم باضافت و همین صحیح و چندی بهم و در بعض دیگر نشستیم چندین بهم۔

جوانی بدو گفت کای پیر مرد / چه در کنج حسرت نشینی بدرد

یکی سر برآر از گریبان غم / بآرام دل با جوانان بچم

برآورد سر سالخورد از نهفت / جوابش نگر تا چه پیرانه گفت

چو باد صبا بر گلستان وزد / چمیدن درخت جوان را سزد

در بعض نسخ جوانی فرا رفت و کنج محنت و درین صورت معطوف فرا رفت اعنی و گفت محذوف باشد و قول او کای پیر مرد تا آخر بیان مقوله آن و بجای یکی که بمعنی یک نوبت ست وے بمعنی یکدم و بجای پیر از لفظ مردانه و قول او از نهفت کنایه از گریبان۔

چمد تا جوانست و سر سبز خوید / شکسته شود چون بزردی رسید

فاعل چمد خوید و فاعل شود و رسید ضمیرے که راجع بطرف خوید است و در عامهٔ نسخ تا جوانست سبزه خوید و این بتکلف صحیح میشود۔

بهاران که بار آورد بید مشک / بریزد درخت کشن برگ خشک

نزیبد مرا با جوانان چمید / که بر عارضم صبح پیری دمید

بقید اندرم جره بازی که بود / تو ما دم بسر رشته خواهد ربود

شمار است نوبت برین خوان نشست / که ما از تنعم بشستیم دست

چو بر سر نشست از بزرگی غبار / دگر چشم عیش جوانی مدار

بعض محققین نوشته که از اهل ولایت سرو سیر مسموع است که اول درختی که شگوفه میکند بید مشک است لیکن برگ ریز درختان دیگر دران وقت نمیست بلکه پیش ازان مدتے باشد و نیز درخت بید بار ندارد مگر آنکه گویند تقدیر عبارت چنین باشد که بید بار مشک آورد و آن عبارت از شگوفه باشد و درصورتیکه باد بدان صوری بود بران هم وارد میشود که دران وقت برگ درخت نمیریزد بلکه پیش ازان چندگاه بر گمار ریخته میشود مگر آنکه بریزد بمعنی ریخته باشد و حاصل معنی آنکه در بهار که بید مشک شگوفه میکند درخت کهن مثل چنار سپید از برگ ریخته باشد برین تقدیر درخت کهن را نمی رسد که خود را شریک خود آرائی بید مشک سازد و در بیت آینده میگوید هر گاه احوال کهن سالان و نوخیزان چمن این ست مرا هم که پیرم با جوانان شریک صحبت نباید بود چرا که این مردم تازه بهار اند بر روے من صبح پیری دمیده است انتهی کلامه اینقدر هست که در مصرع اولی از بیت اول تعقید میشود و نیز بار مشک بمعنی شگوفه نظر مے خواهد و دیگر هر چند مسموع چنین ست که موسم برگ ریز درختان غیر موسم شگوفه کردن بید مشک ست لیکن قید کهن دلالت دارد بر آن که برگ ریز درخت کهن وقت شگوفه کردن بید مشک باشد والا فائده این قید ظاهر نمیشود پس بهتر آنست که گوئیم مصرع ثانی از بیت اول معطوف ست بر تمام مصرع اول چنانکه در کریمه واذا جاء اجلهم لایستاخرون ساعة ولا یستقدمون۔ در تفسیر لا یستقدمون گفته اند که لا یستقدمون معطوف ست بر تمام شرطیه اذا جاء اجلهم تا آخر و بار بمعنی شاخ چنانچه گویند بر بار و بید مشک بمعنی شگوفه او از قبیل اطلاق کل و اراده جزو قول او جره باز کنایه از روح و نشست بمعنی نشستن قول او از تنعم در نسخ معتبره از هوسهاے و بجای چو بر سر نشست از بزرگی غبار چو بر سر نشستت زپیرے غبار و در بعض دیگر چو بر سر نشستت بهر حال قول او از بندگی نیز عبارت از پیرے و کلان سالے است و در بعض نسخ بجاے بار برای مهمله باد بدال مهمله و بجاے بید بوے و بجاے کشن کهن که مقابل نو است۔

مرا برف بارید بر پر زاغ / نشاید چو بلبل تماشای باغ

کند جلوه طاوس صاحب جمال / چه میخواهی از باز بر کنده بال

حاصل معنی بیت اول آنکه مرا که موی سیاه سفید شده است لائق نیست تماشا کردن باغ را و قول او باز بر کنده بیاے تازی و کاف تازی در بعض نسخ مرغ -

مرا غله تنگ آمد اندر درو — شما را کنون مے دمد سبزه نو

قول او مرا غله تنگ آمد اندر درو - مرا غله آمد زمان درو - بتقدیر مضاف الیه بر مضاف ای غله مرا زمان درودن آمد و بعض محققین نوشته این توجیه وقتی صحیح باشد که در فارسی این قسم آمده باشد نشاء این انکار غفلت ست ازین بیت که در اواخر باب هشتم گذشت

کے این شکر نعمت بجا آورم — وگر پاے گردد بخدمت سرم

ای کے شکر این نعمت و در بعض بوقت درد و بهر تقدیر حاصل معنے آنکه ایام جوانی من منقضی شده.

گلستان ما را طراوت گذشت — که گلدسته بندد چو پژمرده گشت
مرا تکیه جان پدر بر عصاست — دگر تکیه بر زندگانی خطاست

فاعل گشت ضمیرے که راجع بطرف گل ست و در بعض نسخ فرو ریزد آن گل که پژمرده گشت -

مسلم جوان راست بر پا جست — که پیران برند استعانت بدست
گل سرخ رویم نگر زر ناب — فرو رفت چون زرد شد آفتاب
هوس پختن از کودک ناتمام — چنان زشت نبود که از پیر خام
مرا می بباید چو طفلان گریست — ز شرم گناهان نه طفلانه زیست
نکو گفت لقمان که نا زیستن — به از سالها بر خطا زیستن
هم از بامدادان در کلبه بست — به از سود و سرمایه دادن ز دست
جوان تا رساند سیاهے بنور — برد پیر مسکین سیاهی بگور

بحذف مضاف الیه ای بدست جوانان و بر پا ای بست ای برد بر پا بر جستن و قول اول زشت نبود و به از سالها در بعض نسخ زشت ناید و به از عمر ها و در بعض دیگر تا یک زمان و این غلط نساخ ست دگر یست و زیست و بست هر سه کلمه بمعنے مصدر گے -

حکایت

کهن سالے آمد بنزد طبیب — ز نالیدنش تا بمردن قریب
که دستم برگ بر نه ای نیکرای — که پایم همے بر نیاید ز جاے

در بعض نسخ کهن پیری بهر تقدیر مصرع دوم حال ست از وے و معطوف آمد اعنی و گفت

محذوف و بیت دوم بیان مقوله آن و میم ضمیر در معنی مضاف الیه بزرگ ست کلاز و قطع شده بالفظ ملحق گشته و حاصل معنے آنکه و گفت که دست خود را بر نبض من بنه که پاے من از جای خود حرکت نمیتواند کرد تا باستعانت آن پیش تو توانم رسید -

بدان ماند این قامت چفته ام — که گوئی بگل در فرو رفته ام

چفته بفتح جیم فارسی دوتا و خمیده و در بعض نسخ بدان سان پریشان و آشفته ام که گوئی تا آخر و در بعض قامت خسته ام و بگل پای در بسته ام ای در گل پا ها را استوار کرده ام بگل این نسخه نمونه جیف الجاهدم سقیم است -

برو گفت دست از جهان در گسل — که پایت قیامت برآید ز گل

مضاف جهان محذوف و این کاف تعلیلیه است یعنی طبیب بدو گفت که دست از حیات دنیا بگسل واز دو نومید شو که پاے تو امروز از گل برآمدنی نیست روز قیامت خواهد برآمد -

نشاط جوانی ز پیران مجوے — که آب روان باز ناید بجوے
اگر در جوانی زدی دست و پای — در ایام پیری بهش باش و رای
چو دوران عمر از چهل بر گذشت — مزن دست و پا کآبت از سر گذشت

آب روان مشبه به و نشاط جوانی مشبه و حاصل معنے آنکه آب روان که از جوے بدر رفته باشد باز در جوی نمی آید و در نسخ معتبره که این آب دیگر نیاید بجوے و در ینصورت اشارت بنشاط جوانی و دیگری بمعنے من بعد باشد و قول او کابت از سر گذشت ای در آب فرو شدی -

نشاط از من آنگه رمیدن گرفت — که شامم سفیده دمیدن گرفت
بباید هوس کردن از سر بدر — که روز هوس بازی آمد بسر
بسبزی کجا تازه گردد دلم — که سبزه بخواهد دمید از گلم
تفرج کنان از هوا و هوس — گذشتیم بر خاک بسیار کس

مصرع دوم بیان آنکه و گرفت بمعنے بنیاد نهاد و فاعل این فعل سفیده دمیدن و شام مفعول فیه آن در شام من سفیده دمیدن بنیاد نهاد و مے تواند که سفیده دمیدن مفعول گرفت و شام فاعل آن بود و این مجاز عقلی ست مثل نهاره صائم اے شام من سفیده دمیدن را بنیاد نهاد و در بعض نسخ نشاط از من آن دم - و در بعض دیگر از من آنگه و سپیده و بجاے روز هوس بازی بتقدیر راست مهمله و در بدال و قول او که سبزه بخواهد دمید از گلم ای قریب ست که سبزه بدمد از خاک من

کسانیکه اکنون بغیب اندراند / بیایند و بر خاک ما بگذرند
دریغا که فصل جوانی برفت / بلهو و لعب زندگانی برفت
دریغا چنان روح پرور زمان / که بگذشت بر ما چو برق یمان

حاصل معنی بیت اول آنکه کسانیکه هنوز از کتم عدم بوجود نیامده اند بعد از ما خواهند آمد و بر خاک ما خواهند گذشت و در بعض نسخ کسانیکه از ما و بجای برق یمان برق جهان بالف عوض یای نسبت لیکن مشهور ستارهٔ یمانی و سهیل یمانی ست نه برق یمان۔

زسودای آن پوشم و این خورم / نپرداختم تا غم دین خورم
دریغا که مشغول باطل شدیم / زحق دور ماندیم و غافل شدیم
چه خوش گفت با کودک آموزگار / که کاری نکردیم و شد روزگار

متعلق نپرداختم و علت غم خوردن هر دو محذوف و کلمهٔ تا بیانیه است و حاصل معنی آنکه بسبب این خیال خام که چنین و چنین بکنم میل و توجه نکردم باین که غم دین خورم تا بدان عاقبت نمود شوم و در بعض نسخ زسودای آن باضافت و این واضح تر ست۔

گفتار در غنیمت ایام جوانی

جوانا ره طاعت امروز گیر / که فردا جوانی نیاید ز پیر

این کاف تعلیلیه و جوانی عبارت از کار جوانست و حاصل معنی آنکه کاریکه از جوان می بر آید از پیر نخواهد آمد۔

فراغ دلت هست و نیروی تن / چو میدان فراخ ست گوی بزن
من امروز را قدر نشناختم / بدانستم اکنون که در باختم

این بیت مدخول امروز و بین المصرعین عبارت پس کاری بکن محذوف و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول بحذف عاطف و چو میدان فراخ ست شرط و گوی بزن بتقدیر لفظ پس که بر جواب شرط می آید جزای این شرط و حاصل معنی آنکه امروز که ترا فراخی دل و نیروی تن هر دو میسر است پس کاری بکن: چون میدان فرصت فراخ ست پس گوی بزن و انچه بعض محققین نوشته که مصرع اول در معنی موخر ست از مصرع دوم و معطوف ست بحذف عاطف بر عبارت چو میدان فراخ پس حاصل معنی این باشد که چون میدان فراخ ست و فراغ دار ی و در تنت قوت

نیز هست پس گوی بزن چرا که اسباب همه مهیا ست این محل تعجب ست زیرا که در بعض جاها شارح بنا بر مثل این ضرورت قایل بتقدیم معطوف بر معطوف علیه شده دران مقام بر شارح اعتراض کرده که این وقتی صحیح باشد که در فارسی مثل این آمده باشد و شعر عربی سند شعر فارسی نمی تواند شد و طرفه آنکه خود در بیت ما نحن فیه قائل بان شده و قول او آن روز را قدر اشارت بایام جوانی و کلمهٔ را مفید معنی اضافت ست۔

قضا روزگاری ز من در ربود / که هر روزی از وی شب قدر بود
چه کوشش کند پیر خر زیر بار / تو میرو که بر باد پایی سوار

مصرع دوم صفت روزگاری و تشبیه هر روز بشب قدر در شرف و خوبی ست۔

شکسته قدح گر ببندند چست / نیاورد خواهد بهای درست
کنون کوفتادت بغفلت ز دست / طریقی ندارد بجز باز بست

نون نیاورد مربوط بلفظ خواهد است ای نخواهد آورد بهای قدح درست را و فاعل و فتاد ضمیریکه راجع بطرف قدح ست و تای ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه دست باز ست بمعنی پیوند کردن و در بعضی نسخ بهای نخست ای بهای که پیش از شکسته شدن داشت و بجای بجز لفظ الگر که آن نیز حرف استثنا ست و در بعض گر فتارت بکاف فارسی که حرف شرط است و این تحریف و بجای طریقی و بهر تقدیر عبارت از چاره است۔

که گفتت بجیحون در انداز تن / چو افتاده دست و پایی بزن
بغفلت بدادی ز دست آب پاک / چه چاره کنون جز تیمم بخاک

کاف استفهامیه و چو افتاده شرط است و پای بزن جزا و معطوف آن اعنی و خویشتن به ساحل مقصود برسان محذوف و در بعض نسخ چو افتاده هم و درینصورت فاعل این فعل ضمیری باشد که راجع بطرف تن است و حاصل معنی آنکه در حالت افتادگی هم دست و پای بزن و خویشتن را بیکار مدار که شاید از غرق شدن خلاص یابی و جان را بسلامت بری۔

چو از چابکان در دویدن گرو / نبردی هم افتان و خیزان برو
گر آن بادپایان برفتند تیز / تو بیدست و پا از نشستن بخیز

ای اگر گرو نبردی و دوا پیل ندی آخر افتان و خیزان هم راه میتوان رفت پس برو و در زمین دیر جا مانده مباش و قوال و از نشستن بخیز کلمهٔ از اعراضیه و خیز امر از خیزیدن مبدل خیریدن بمعنی

نشسته بزور بر سر رفتن چنانچه اطفال میروند و تبدیل طا و عین و همچنین تبدیل زای تازی و فارسی باهم قیاسی ست و لهذا قافیهٔ آن با لفظ تیز صحیح شده۔

اکنون بایدای خفته بیدار بود / چو مرگ اندر آمد ز خوابت چه سود

خفته کنایه از غافل و بیدار عبارت از هشیار و لفظ باید مربوط بلفظ بود و موقع ز خوابت بعد از بیدار که بنا بر تعقید لفظے بعد از مرگ اندر آمد واقع شده و علت ترغیب به بیداری و متعلق چه سود بهر دو محذوف و حاصل معنے آنکه اکنون که زمان فرصت ست از خواب غفلت بیدار باید بود که هنوز مرگ نرسیده است و چون مرگ فرا رسد آنگاه از بیدار بودن ای از متنبه شدن بر تضییع اوقات خود چه فائده۔

حکایت

شبی خوابم اندر بیابان فید / فرو بست پای دویدن بقید

شتربانی آمد بهول و ستیز / زمام شتر بر سرم زد که خیز

مگر دل بمردن نهادی و بس / که برمے نخیزی ببانگ جرس

مرا همچو تو خواب خوش در سرست / ولیکن بیابان به پیش اندرست

تو کز خواب نوشین ببانگ رحیل / نخیزی و گرگے رسی در سبیل

فرو کوفت طبل شتر ساروان / بمنزل رسید اول کاروان

خنک هوشیاران فرخنده بخت / که پیش از دهل زن بسازند رخت

بهول و ستیز حال ست از فاعل آمد و متعلق آمد اعنے بر سر من محذوف و مصرع دوم از بیت دوم معطوف بر آمد و معطوف زد اعنے و گفت محذوف و قول او که خیز با بیت ما بعد بیان مقوله آن مگر حرف استثنا و دل بمردن نهادی و بس مستثنے و مستثنے منه آن اعنے این را وجهے دیگر ظاهر نیست محذوف و کاف در صدر مصرع دوم بیان مبین محذوف ست و حاصل معنی آنکه شتربانی بر سر من در آمد دران حال که ملتبس بهول و ستیز بود و زمام شتر بر سر من زد اے اشاره کرد باین که خیز و گفت تو که چنین در خواب غفلت فرو رفته که ببانگ جرس هم بر نمی خیزے این را وجهے دیگر ظاهر نیست مگر آنکه دل بمردن نهاده باشی و بس و میتواند که کلمهٔ مگر برای تشکیک بود و در بعض نسخ مگر دل نهادی بمردن ز بس۔ تبقدیم زا از بس بیای فارسی و درینصورت مضاف الیه ز بس و متعلق آن هر دو محذوف و از بمعنے در بود اے تو که چنین در پس قافله

بغفلت می خسپی و در نسخ معتبره سپس ای بعد ازین و قول او به پیش اندرست اے در پیش ست و بجاے بسازند رخت به بندند رخت ای بار کنند رخت را۔

به ره خفتگان تا بر آرند سر / نه بینند ره رفتگان را اثر

سبق برد رهرو که برخاست زود / پس از نقل بیدار بودن چه سود

چو شیبت در آمد بروی شباب / شبت روز شد دیده برکن ز خواب

من آن روز برکندم از عمر امید / که افتاده اندر سیاهی سپید

دریغا که بگذشت عمر عزیز / بخواهد گذشت این دم چند نیز

گذشت انچه در ناصوابی گذشت / ورین نیز هم در نیابی گذشت

کنون وقت تخم ست اگر پروری / گر امیدواری که خرمن بری

اثر بکسر اول و سکون دوم سراغ و نشان پاے و بفتحتین مطلق نشان و در بیت ما نحن فیه بمعنی سراغ استعمال یافته پس مجاز باشد از قبیل ذکر عام و اراده خاص و حاصل معنے آنکه کسانیکه در راه خفته اند تا آن زمان که بیدار شوند نخواهند دید ایشان سراغ راه رفتگان را و دران اشارت است بآنکه چون درین جهان فرصت بسیار کم است وقت را غنیمت باید شمرد و فرصت از دست نباید داد و قول او پس از نقل بحذف مضاف الیه ای پس از گذشتن قافله و قول او یکے در بعض نسخ در زمستان و قول او افتادم اندر سیاهی سفید۔ میم متصل منصوب در معنے مضاف الیه سیاهی و سفید بمعنے سفیدے و این مجاز ست و حاصل معنے آنکه ایام جوانی منقضی شده و پیرے آشکارا گشته و قول او ورین نیز هم در نیابی گذشت۔ در بواو مخفف و گردان عطف شرطیه است بر جملے که مصرع اول ست و لفظ این اشاره بعمرے که در ناصوابی بگذشته و آن عبارت از عمر باقی مانده و در بعض نسخ درانیهم دمے و درینصورت کاف که بر یاے تنکیرے آید مع مدخول خود محذوف بود اے داد گر این دمے را که باقی ست هم در نیابی پس گذشته انگار و قول او اگر چه پروری مفعول این فعل محذوف از جهت قیام قرینه است اگر آن تخم را نکاری و خدمتش کنی۔

بشهر قیامت مرو تنگدست / که وجهی ندارد بحسرت نشست

در بعض نسخ که بیوجه باشد حاصل معنے آنکه مفعول نیست بحسرت نشستن زیرا که مفرد در بیتی پیش ازین جهان سرمایه برد از که و سان جهان به کار آید و آن کنایه از اعمال حسنه است۔

گرت چشم عقلست تدبیر گور
کنون کن که چشمت نخوردست مور

بمایه توان ای پسر سود کرد
چه سودا فتد آنرا که سرمایه خورد

مصرع دوم در معنی مقدم ست بر مصرع و چشم عقل عبارت از بصیرت و بطریق کنایه از ذات عقل هم محتمل و در لفظ کن تعقید ست و موقعش بعد از لفظ مذکور پس حاصل معنے آن باشد که اکنون که جسم یعنی تن ترا مور نخورده اے نمرده تدبیر گور کن که در گور هیچ تدبیر از دست تو نخواهد بر آمد و تدبیر گور کردن کنایه از اعمال حسنه است که بسبب آن از عذاب قبر خلاص توان یافت و قول او سود کرد بمعنے سود کردن و فائده برداشتن ست۔

کنون کوش کاب از کمر در گذشت
نه انگه که سیلاب از سر گذشت

کنونت که چشم ست اشکے ببار
زبان در دهانست عذری بیار

نه پیوسته باشد روان در بدن
نه همواره گردد زبان در دهن

ز دانندگان بشنو امروز قول
که فردا بگیرد تبر سد زهول

غنیمت شمار این گرامی نفس
که بے مرغ قیمت ندارد قفس

مکن عمر ضائع بافسوس و حیف
که فرصت عزیز ست و الوقت سیف

در بعض نسخ نه دقیقه و حاصل معنے آنکه اکنون که آب از کمر در گذشته ممکن ست که اگر دست و پا بزنی بساحل مقصود برسی اما چون سیلاب شده از سر گذشت فرد خواهی شد و جان بسلامت نتوانے برد و قول او چون نفس ناطق ز گفتن بخفت۔ اے نه آن زمان که نفس ناطقه از نطق باز ماند و این مجاز است قول عبارت از پند و نصیحت مرغ کنایه از روح و قفس کنایه از جسم انسانی الوقت سیف قاطع قول مشائخ ست یعنے وقت شمشیر برنده است۔

حکایت

قضا زنده را رگ جان برید
دگر کس بمرگش گریبان درید

رگ جان شه رگ که بتازی حبل الورید گویند و جای بودن روح حیوانے ست و باب بریدن لازم و متعدے هر دو آمده پس بر تقدیر اول فاعل برید همان رگ جان و بر تقدیر ثانے قضا باشد و هذا هو الاقرب۔

چنین گفت بیننده تیز هوش
چو فریاد و زاری رسیدش بگوش

ز دست شما مرده بر خویشتن
گرش دست بودی دریدی کفن

که چندین ز تیمار و دردم مپیچ
فراموش کردی مگر مرگ خویش

که روزی دو پیش از تو کردم بسیچ
که مرگ منت ناتوان کرد و ریش

یا بیت چهارم جمیع ابیات باهم وست و گریبان و مصرع دوم از بیت اول شرط و جزاے آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت و هر سه بیت مدخول کاف بیانیه محذوف و قول او چنین همین آن معطوف دست اعنے زبان معطوف و معطوف علیه اعنے و گفتے هر دو محذوف و بیت سوم مقوله گفتن محذوف و کلمه مگر برای تشکیک ست و حاصل معنی آنکه از دست تو ای نوحه گر اگر مرده را دست و زبان بودی بدریدی کفن را بر خویشتن و بگفتے که اینقدر پیچ و تاب بسبب تیمار و غمخوارے من مخور که یک دو روز پیش از تو قصد این جهان کرده ام و مدتے مدید براین نخواهد گذشت که بر من خواهے رسید پس مفارقت من که ترا این چنین خسته و ناتوان کرده است شاید که مرگ خود را فراموش کرده باشی و میتواند که مگر برای استثناء فراموش کردی مرگ خویش مستثنیٰ و مستثنیٰ منه این اعنے و این را وجه دیگر ظاهر نیست محذوف بود یعنیه لفظ دگر کس بصیغهٔ مفرد و شین ضمیر متصل منصوب در قول او رسیدش در معنے مضاف الیه گوش و مرجع این ضمیر نیز همان دگر کس و مپیچ نیز نهی بمخاطب واحد است و در نصورت اختیار لفظ شما که صیغهٔ جمع مخاطبانست بجاے مخاطب واحد از براے تعریض بود یا نوعے از تغیر اسلوب و این در کلام فصحا خصوص در کلام واجب الاعظام بسیار آمده مثلا در سوره طلاق در سیپاره بست و هشتم خطاب بجمع یا ایها النبی اذا طلقتم النساء و در سوره یوسف خطاب به زلیخا انه من کیدکن ان کیدکن عظیم و در فارسے چنانچه خسرو غریب ست و گدا افتاده در شهر شما ؛ باشد که از بهر خدا سوے غریبان بنگرے ؛ خواجه شیراز سه دور دار از خاک و خون دامن چو از ما بگذرے ؛ کاندرین ره کشته بسیارند قربان شما۔

محقق که بر مرده ریزد گلش
نه بر وی که بر خود بسوزد دلش

ز هجران طفلے که در خاک رفت
چه نالی که پاک آمد و پاک رفت

تو پاک آمدی بر حذر باش و پاک
که ننگ ست ناپاک رفتن بخاک

کاف در مصرع اول از بیت اول و قیه و گل بکسر کاف فارسی و گل بر مرده ریختن مسنون نیست و گل بالضم نیز محتمل و شین ضمیر در اول بمعنے خود و اضافت بادنے ملابست و در دوم بمعنے او و در بعض نسخ چو بر مرده تا آخر و در بعض مبصر چو تن مرده گردد گلش و این محل تامل و قول او که ننگ ست اے عند العقل و در بعض که ننگ ست و این شاید که صحیح نبود زیرا که مرده را نام و ننگ نمی باشد۔

کنون باید این مرغ را پای بست … نه وقتیکه سررشته رفتت ز دست
نشستی بجای دگر کس بسی … نشیند بجای تو دیگر کسی
اگر پهلوانی و گر تیغ زن … نخواهی بجز بردن الا کفن
خر وحشی ار بگسلاند کمند … چو در ریگ ماند شود پای بند

این مرغ کنایه از روح حیوانی و بست بمعنی مصدر و سررشته بحذف مضاف الیه یعنی لفظ آن و تای ضمیر متصل در معنی مضاف الیه دست است که از وی قطع شده بالفظ رفت ملحق گشته و در بعض نسخ بر دت از دست و درینصورت فاعل بر د ضمیرے باشد که راجع بطرف مرغ در قول او و نشیند بمعنی خواهد نشست و بجای نخواهی بجو بردن نخواهی برد بردن و در هر دو صورت متعلق بردن یعنی از ین جهان محذوفست و بجای خر وحشی از خر وحش اگر وحش جمع وحشی است و فارسیان جمع عربی را بجای واحد نیز استعمال کنند چنانچه مکرر گذشت و دیگر ترجمهٔ ان و صلیه

ترا نیز چندان بود دست زور … که پایت نرفتست در ریگ گور

مصرع دوم بیان چندان و حاصل معنی آنکه ترا نیز تا آنزمان دست زور هست که پای تو در ریگ گور خرد نرفته است و هرگاه در ریگ گور فرو خواهد رفت پس لامحاله معذور خواهی شد و از کمند بلا رهائی نخواهی یافت۔

منه دل برین سال خورده مکان … که گنبد نماند بر و گردگان

و در بعض نسخ منه دل برین گنبد کاروان۔ که گنبد نباید تا آخر ای قرار نمیگیرد بر گردگان بلکه بزیر مے افتد و درینصورت گنبد کاروان اضافت بادنی ملابست عبارت از گنبدی بود که کاروان دران فرود آیند۔

حساب از همین یک نفس کن که هست … غنیمت شمار آنچه امروز هست

این بیت قافیه ندارد و اغلب که الحاقی ست۔

حکایت

فرو رفت جم را یکی نازنین … کفن کرد چون کرمش ابریشمین

فرو رفت کنایه از مرد و کلمهٔ را مفید معنی اضافت و فاعل کرد ضمیر یکی راجع بطرف جم ست و حاصل معنی آنکه یکی از خانان جم بمرد و جم کفن کرد او را ابریشمین چنانچه کرم ابریشم که ابریشم را بر خویشتن میکند و دران پنهان میشود۔

بدخمه در آمد پس از چند روز … که بروی بگرید بزاری و سوز
چو پوسیده دیدش حریرین کفن … بفکرت چنین گفت با خویشتن
من از کرم بر کنده بودم بزور … بکندند ازو باز کرمان گور

حاصل آنکه بعد از گذشتن چند روز از مردن وی بدخمه در آمد تا چنین و چنین کند و خمه با شمع

سردابه و گنبدی که بر سر قبر کنند و مراد از چند روز مدتیست که ابریشم دران کهنه تواند گردید و الا در ایام معدود کهنه نمیشود و قول او از کرم تا آخر مقوله گفت که در مصرع دوم از بیت سابق ست و مفعول بر کنده یعنی حریر محذوف از جهت قیام قرینه۔

دو بیتم جگر کرد روزی کباب … که میگفت گوینده در رباب

میم ضمیر متصل منصوب و در معنی مضاف الیه جگر ست که از وی قطع شده بالفظ بیت ملحق گشته و میگفت بمعنی می سرود و هر دو بیت آینده مقولهٔ آن و در بعض نسخ گوینده با رباب و درینصورت با رباب صفت یا حال باشد از حال گوینده۔

دریغا که بی ما بسے روزگار … بروید گل و بشگفد نوبهار
بسے بر دی ماه اردی بهشت … بر آید که ما خاک باشیم و خشت

بر آید از مادهٔ بر آمدن و نیز بفوقانی تحریف و نیز بنون ترجمهٔ ایضاً و موقعش پیش از لفظ بسی که از جهت تعقید بعد از وے واقع شده و بیت دوم معطوف بر قول او بسے روزگار و این کاف بمعنی واو حالیه است و چون دی ماه مدت بودن آفتاب در برج میزان ست و دران ماه شدت برودت بسیار و اردی بهشت بالضم و یای مجهول مدت بودن آفتاب در برج حمل و درین ماه جوش بهار بهر دو را آورده پس حاصل معنی آن باشد که بغیر ما بسے روزگار ای در زمانهاے بسیار گل خواهند رو ئید و نوبهار خواهد شگفت و نیز بسیار دیماه و اردی بهشت خواهد آمد و حال آنکه با خاک و خشت خواهیم بود۔

پس از ما همین گل دمد بوستان … نشینند با یکدگر دوستان

همین گل اشاره بگلهای بالفعل و مصرع دوم معطوف بر همین و در بعض نسخ گل پس بمعنی همچنین باشد و در بعضے بسے گل ای مدت بسیار دهد و نشینند بمعنی خواهد داد و خواهند نشست فاعل دهد بوستان و گل مفعول آن و فاعل نشینند لفظ دوستان ست اما اگر دمد از مادهٔ دمیدن باشد درینصورت فاعل این فعل گل و بوستان مفعول فیه آن خواهد بود و بعض محققین نوشته اگرچه این بیت در مرتبهٔ خود صحیح است بلکه خالی از لطف نیست لیکن درینجا الحاقی ست چرا که شیخ قیدہ بر دو بیت سابق نیز متضمن تعزیت به همین مضمون گفته۔

حکایت

یکی پارسا سیرت حق پرست … فتادش یکی خشت زرین بدست

قول او یکی خشت و در بعض نسخ مگر خشت۔

دگر قامت عجزم از بهر خواست ... نباید بر کس دوتا کرد راست

خواست بمعنے سوال کردن وراست حال ست مفعول دوتا کرد یعنے قامت و حاصل معنی آنکه بعد ازین قامت عجز مرا در ان حال که راست ست بالیقین نمیست مرا بر کسے دوتا و راست کردن از بهر گدیه و اقوی آنست که قامت مبتدای مضاف و عجز مضاف الیه و مصرع ثانی خبر این مبتدا و فاعل نباید لفظ کرد بمعنے کردن بمعنی جعل و مضاف الیه کرد یعنے لفظ آن که مفعول اول کرد است محذوف و لفظ دوتا مفعول ثانی آن و راست معطوف بر دوتا و حاصل معنے آنکه بعد ازین قامت عجز مرا برای گدیه نباید پیش کسے کردن آن دوتا و راست که عبارت از قیام و قعود ست چنانچه در هنگام تعظیم مقرر است

سرای کنم پایه بستش رخام ... درختان سقفش همه عود خام

ظاهر امراد از درختان سقف اشکال و صور چوبین باشد که در سقفها سازند از عالم خاتم بندے پس تخصیص آن بعود از جهت فضیلت این چوب بود بر چوبهاے دیگر بنا بر گران بهائی و خوشبوئی آن و در نسخ معتبره چوب سقفش و درینصورت چوب سقف عبارت از تیر سقف و عطف آن بر قول و در بعضے تخته در باشد۔

سر هوشمندش چنان خیره کرد ... که سودا دل روشنش تیره کرد

هوشمند صفت سر و پیش از لفظ چنان لفظ هم و مضاف الیه سودا هر دو محذوف و فاعل خیره کرد ضمیر که راجع بطرف سوداست و حاصل معنے آنکه سوداے افتادن خشت زر بدست وی سر هوشمند او را خیره کرد همچنان که دل روشن او را تیره کرده بود و در بعض نسخ معتبره۔ سر هوشمندش چنان خیره شد که از روے دل روشنش تیره شد + و درینصورت متعلق خیره شد یعنے از افتادن خشت زر بدست وی محذوف باشد۔

یکے حجرهٔ خاص از پئی دوستان ... در حجرهٔ اندر سرا بوستان

اے یکے حجره را مخصوص گردانم براے نشستن باهم دوستان و در ان حجره را بر آرم در سرا بوستان و در بعض نسخ یکے حجره شایسته دوستان۔ تا آخر۔

بفرسودم از رقعه بر رقعه دوخت ... تف دیگدان چشم و مغزم بسوخت

دگر زیر دستان برندم خورش ... براحت دهم روح را پرورش

بسختے بکشت این نمد بسترم ... روم زین سپس عبقری گسترم

تا بیت سوم حاصل معنے آنکه از بسکه رقعه بر رقعه دوخته لباس بدن خود کرده ام بدن من از خشونت و درشتی این چنین پوشید نیها فرسوده شده و از بسکه دود مطبخ خورده ام تف دیگدان چشم مرا بے نور ساخته و مغز مرا سوخته است من بعد میخواهم که جهان مردانه معاش میکرده باشم یعنے زیر دستان و ناتوان از فضله من نصیبے برداشته باشند و من با غذیهٔ لطیفه روح را پرورده باشم و در بعض نسخ مغز جانم باضافت و یکجاے برند که از مادهٔ بردن است نه از مادهٔ پختن و بعض محققین نوشته مخفی نماند که سابق یکے خشت زرین گفته و یک خشت زرین آن همه نیست که وجه اینقدر سامان که خیال کرده تواند شد پس لفظ یکے ظاهرا تحریف ست و صحیح بسے لهذا در بیت سوم گفته۔

همیشه در اندیشه کین گنج و مال ... درو تا زیم ره نیاید زوال

انتهی این کلام ناشی از غفلت معترض ست زیرا که چون آن شخص خشت زرین یافته خبط بهم رسانید خیال خام انگیخت که چنین و چنین باید کرد اگر چه فی الحقیقت از یک خشت زرین اینچنین خواهشها و عمارتها سر انجام پذیر نمی تواند شد و بیت آینده یعنے خیالش خرف کرد تا آخر و همچنین بیت چه بندی درین خشت زرین دلت۔ موید آنست فافهم یعنے ۔

خیالش خرف کرده کالیوه رنگ ... بمغزش فرو برده خرچنگ چنگ

فراغ مناجات و رازش نماند ... خور و خواب و ذکر نمازش نماند

بصحرا بر آمد سر از عشق مست ... که جای نبودش قرار و نشست

خیال کنایه از سودا و مصرع دوم معطوف بر خرف کرد و مضاف خرچنگ یعنی لفظ مثل محذوف و تشبیه آن بخرچنگ در حق گرفتگی و فرو بردن چنگ ست پس حاصل معنے این باشد که سودا خرف کرد او را و در مغزش فرو برد چنگ خود را ای پنجه خود را و ران بمغز مثل فرو بردن خرچنگ پنجه را در زمین و آنچه بعض محققین نوشته که ارتکاب حذف بیجاست معنے ظاهر او درست مے شود کما لا یخفی علی المتامل و قول او خور و خواب و ذکر نمازش نماند و در نسخ معتبره سر و برگ و ذکر و نمازش نماند۔ و قول او بساز عشق در بعضے ز عشوه و در بعض از فکر و بهر تقدیر مضاف الیه آن یعنے لفظ محبوب محذوف و نشست بمعنے مصدر نیست۔

یکے بر سر گور گل می سرشت ... که حاصل کند زان گل گور خشت

باندیشه در خود فرو رفت پیر ... که ای نفس کوته نظر پند گیر

یکے یعنے شخصی و در بعض نسخ که سازند از بهر آن گور خشت و این با مصرع اول ربطے ندارد

مکن سرمهٔ غفلت از چشم پاک	که فردا شوی سرمه در چشم خاک

ای فردا است که در چشم خاک که کنایه از تنگنای گورست مثل سرمه خواهی شد و در عامهٔ نسخ شود سرمه و درینصورت چشم بحذف مضاف الیه و فاعل سرمه شود خاک باشد ای فردا که در گور بروی در چشم تو همین خاک سرمه خواهد شد و در بعضی دیگر شوی سرمه در زیر خاک ای خواهی شد سرمه در زیر خاک۔

حکایت

میان دو تن دشمنی بود و جنگ	سر از کبر بر یکدگر چون پلنگ
ز دیدار هم تا بحدی رمان	که بر هر دو تنگ آمدی آسمان
یکی را اجل در سر آورد جیش	سر آمد برو روزگاران عیش

ای از دیدن یک دیگر چندان گریزان و متوحش بودند که میخواستند پرواز کرده از آسمان هم فراتر روند لیکن آسمان برایشان تنگ می آمد و محال در گذشتن از میان خود نمیدیدند و در بعض نسخ تا بجهان ای جهنده و جست کننده و بجای سر آمد برو روزگاران عیش در بعض روز بازار عیش و در بعض بآخر رسانید ایام عیش۔

بد اندیش وی را درون شاد گشت	بگورش پس از مدتی درگذشت
شبستان گورش در اندوده دید	که وقتی سرایش زر اندوده دید

مبین این کاف یعنی لفظ همان محذوف و مشار الیه آن لفظ بداندیش و در بعض بداندیش اندرون شاد گشت و در بعض دیگر سراپای گورش در اندوده و در بعض گل اندوده و درین صورت قافیه ایطای جلی میشود و نیز اندوده و اندائیدن تطلیه است و تطلیه در بستن نمیشود پس ناچار است که در اندوده در پنجاب بمعنی در بگل گرفته باشد لیکن جای دیگر بدین معنی یافته نشده۔

خوشا وقت مجموع آنکس که اوست	پس از مرگ دشمن در آغوش دوست
پس از مرگ آنکس نباید گریست	که روزی پس از مرگ دشمن نزیست
ز روی عداوت بیازوی زور	یکی تخته برکندش از روی گور
سر تاجور دیدش اندر مغاک	دو چشم جهان بینش آگنده خاک
وجودش گرفتار زندان گور	تنش طعمهٔ کرم و تاراج مور

هر دو بیت اول مقولهٔ همیلقت و مصرع دوم از بیت دوم آنکس نباید بصیغهٔ اثبات فی نزیست

چه بندی درین خشت زرین دلت	که یک روز خشتی کنند از گلت

در بعض نسخ چه بندی درین خشت زرینه دل ؛ که ناگاه خشتی کنندت ز گل ؛ و درینصورت تای ضمیر متصل در معنی مضاف الیه گل باشد که از وی قطع شده بالفظ کنند ملحق گشته ای ناگاه خشتی خواهند ساخت از گل تو و آنچه بعض محققین نوشته که مراد از خشت زرین یک خشت نیست بلکه جنس ست منشاء این توجیه پاس قول خود ست که پیش ازین گفته۔

طمع را نچندان دهانست باز	که بازش نشیند بیک لقمه آز
بدار ای فرومایه زین خشت دست	که جیحون نشاید بیک خشت بست

کلمه را مفید معنی اضافت و مصرع دوم بیان چندان و لفظ باز برای تحسین کلام و شین ضمیر از قبیل اضمار قبل الذکر و لفظ آز بحذف مضاف یعنی لفظ دهان وضع مظهر موضع مضمر پس حاصل معنی آن باشد که دهان طمع آنقدر کشاده نیست که بیک لقمه بنشیند و بدان خرسند گردد و برین تقدیر نشستن دهان کنایه از قناعت کردن بود لیکن غیر این بیت جای دیگر دیده نشده و صحیح که یا زیش بستن چنانچه بعض شراح تصریح کرده اند و درینصورت مرجع شین ضمیر متصل منصوب طمع بود و یارستن بمعنی توانستن و حاصل معنی آنکه توانی بستن دهان آن طمع را و آنچه بعض محققین نوشته که ظاهرا بازش به بندد باشد یعنی دهان طمع آنقدر فراخ و باز نیست که حرص گر لقمه بهم رساند باز دهان او را به بندد انتهی هیچ نسخه بر لفظ به بندد مساعدت نمیکند و معهذا فرق میان حرص و طمع محتاج بیان ست و آنچه بعد ازین گفته که هر چند طمع و حرص من حیث اللغة نزدیک بهم اند لیکن در عرف تغایر دارند چه طمع خواهش بیجاست و حرص آرزومندی بسیار چنانکه از موارد استعمال معلوم میشود انتهی نیز محل تامل چه مراد از عرف عرف متقدمین ست یا عرف متاخرین و عرف متاخرین خود سند را نشاید و عرف متقدمین محتاج سند است پس او را بایستی که یکی از موارد استعمال از کلام متقدمین بیان کردی و قول او بیک خشت بست ای بستن۔

تو غافل در اندیشهٔ سود و مال	که سرمایهٔ عمر شد پایمال
برین خاک چندان صبا بگذرد	که هر ذره از ما بجایی برد
غبار هوا چشم غفلت بدوخت	سموم هوس کشت عمرم بسوخت

در اندیشهٔ سود و مال حال ست از ضمیر فاعل و مبین این کاف یعنی لفظ ازین محذوف و حاصل معنی بیت اول آنکه تو در آن حال که در اندیشهٔ افزایش مال غرور رفته غافلی ازین که سرمایهٔ عمر تلف شد

بصیغهٔ نفی و حاصل معنی آنکه کسیکه بعد از مردن دشمن زنده ماند و او را وصال دوست میسر شد وقت مجموع آنکس خوشست و کسیکه بعد از مردن دشمن زنده نماند تا وصال دوست دریابد بر آنکس گریه باید کرد و بعض محققین نوشته که پیش فقیر مقدمه بر عکس ست یعنی نباید بصیغهٔ نفی و نبایست بصیغهٔ اثبات پس حاصل معنی آن باشد که آنکس بعد از فوت دشمن یک روز هم زنده مانده باشد بعد مرگ او نشاید گریه کرد چراکه او گویا زنده است تا قیامت و این زنده ماندن اینست که از دست دشمن خود هلاک نشده انتهی برین تقدیر این هر دو بیت متقارب المضمون خواهند شد و پیش او چنین مقرر ست که چون دو بیت در معنی بایکدگر قریب باشند یا متحد المعنی باشند قائل بالحاق یکی می شود پس بنا بر ما تقرر او لازم می آید که احدهما الحاقی باشد و بر تقریر شارح لازم نمی آید فافهم و در بعضی نسخ بجای آنکس لفظ دشمن و این غلط نساخ ست و بجای یکی تخته برکندش بکندش کلوخی

چنان تنگش آگنده خاک استخوان	که از عاج پر توتیا سرمه‌دان
ز دور فلک بدر رویش هلال	ز جور زمان سرو قدش خلال
کف دست و سرپنجهٔ زورمند	جدا کرده ایام بندش ز بند
چنانش برو رحمت آمد ز دل	که بسرشت بر خاک از گریه گل
پشیمان شد از کردهٔ خوی زشت	بفرمود بر سنگ گورش نوشت

تنگ بفوقانی درینجا بمعنی سخت و پر توتیا بضم بای فارسی صفت مقدم بر موصوف و از عاج بیان موصوف و حاصل معنی آنکه چنان سخت آگنده بود خاک استخوان او را که توتیا سرمه‌دان پر توتیای عاج را آگنده باشد. خلال بکسر خای معجمه چوب دندان کاو و بمعنی باریک و نزار مجاز ست و نوشت درینجا بمعنی نوشتن و بیت لاحق اعنی۔

مکن شادمانی بمرگ کسی	که دهرت نماند ترا هم بسی
شنید این سخن عارف هوشیار	بنالید کای قادر کردگار
عجب گر تو رحمت نیاری برو	که بگریست دشمن بزاری برو
تن ما شود نیز روزی چنان	که بر وی بسوزد دل دشمنان
مگر در دل دوست رحم آیدم	چو بیند که دشمن ببخشایدم
بجایی رسد کار سر دیر و زود	که گویی درو دیده هرگز نبود

تا ضمیر منصوب متصل مفعول فعل نماند و کاف تعلیلیه و لفظ ترا تاکید همان تای ضمیر متصل منصوب است و حاصل معنی مصرع آنکه دهر نخواهد گذاشت ترا هم تا دیر و بعض محققین نوشته که این قسم تاکید در فارسی هرگز نمی آید و اغلب که ضمیر دهرت مضاف الیه دهرت اضافت بادنی ملابست و مراد از دهرت روزگاریست که تو داری و تو در آن روزگار هستی انتهی بر متامل پوشیده نیست که مراد شیخ آنست که زمانه مطلقاً هیچکس را نمیگذارد پس ترا هم نخواهد گذاشت نه آنکه زمانه که تو در آن واقع شده ترا نخواهد گذاشت و صحیح نماند پس از وی بسی اسے نخواهد گذاشت ترا بعد از وے تا دیر و در بعض نسخ که مهلت نماند تا آخر اسے در جنگ نخواهد ماند ترا هم بسیار۔

زدم تیشه یک روز بر تل خاک	بگوش آمدم نالهٔ دردناک
که زنهار اگر مردی آهسته‌تر	که چشم و بناگوش و رویست و سر

و در بعض نسخ زدم یک نان تیشه۔ بهر تقدیر بیت دوم بیان ناله و درین اشارتست بآنکه اگر جوانمردی تیشه را آهسته بزن چراکه این تل روزی چشم و بناگوش محبوبی بوده که امروز باین صورت مرئی میشود۔

حکایت

شبی خفته بودم بعزم سفر	پی کاروانی گرفتم سحر
برآمد یکی سهمگین باد و گرد	که بر چشم مردم جهان تیره کرد

و در بعض نسخ گرفتم پی کاروانی سحر۔ بهر تقدیر درین تعقید لفظی ست و بعزم سفر مربوط بما بعد و لفظ سحر در معنی معطوف بر شبی بحذف عاطف و حاصل معنی آنکه سحر پی کاروانی گرفتم بعزم سفر و در بعض دیگر که گیرم پی کاروانی و درینصورت مبین این کاف محذوف باشد یعنی اراده آن داشتم که چون صبح شود چنین و چنین کنم۔

بره بر یکی دختر خانه بود	بمعجر غبار از پدر میزدود
پدر گفتش ای نازنین چهر من	که داری دل آشفته از مهر من

دختر خانه اضافت بادنی ملابست بمعنی دختری که در خانه پرورش یافته باشد و اینجا این مراد نیست و اگر دختری خانه بیای نسبت بمعنی خانهٔ دختر یا بیای تنکیر و ترکیب قلب بود بمعنی خانه دختری علی التقدیرین محاوره بران مساعدت نمیکند پس صحیح چنین باشد که بره در یکی دخت را خانه بود و درینصورت کلمهٔ را مفید معنی اضافت و مصرع دوم خبر مبتدای محذوف و مضاف پدر اعنی لفظ روی محذوف بود و حاصل معنی آنکه در راه خانهٔ دختری بود و آن دختر بمعجر خود غبار از روی پدر میزدود

ودر بعض نسخ می ربود دیجاے که داری دل آشفته از مهر من؛ که شوریده داری دل از مهر من؛ ای از محبت من ودر بعض از بهر من ای از براے من واین تحریف ست۔

چندان درین دیده ریزند خاک ... که بازش بمعجز توان کرد پاک

کلمهٔ نه بر سبیل استفهام انکاری ومصرع دوم بیان چندان وریزند بمعنی خواهند ریخت ودر بعض نسخ چندان نشیند درین دیده خاک ای چندان خواهد نشست ودر بیت لاحق بگذرد وبرد بمعنی خواهد گذشت وخواهد بود۔

ترا نفس رعنا چو سرکش ستور ... دوان می برد تا سر آشیب گور
اجل بگسلاندش ناگه رکیب ... عنان باز نتوان گرفت از نشیب

ای تا این طرف پایان گور وا غلب که سر شیب باضافت ست ودر عامه نسخ بسر شیب ودر بعض دگر جانب شیب ودر بعض ترا نفس مانند سرکش ستور تا بپایان گور۔ وبجای اجل بگسلاند ناگه رکیب اجل ناگهش بگسلاند رکیب ودرینصورت مرجع ضمیر شین نفس باشد وتحقیق ناگه پیش ازین گذشت ودر بعض ناگهت بتاے خطاب۔

مخاطبهٔ نفس

خبرداری از استخوان قفس ... که جان تو مرغیست نامش نفس
چو مرغ از قفس رفت بگسیخت قید ... دگر ره نگردد بسعی تو صید

استخوانی قفس متعلق بخبر داری واین کاف بیانیه ومبین این کاف اعنی لفظ ازین وبعد از لفظ تو لفظ در دو هر دو محذوف ومرجع ضمیر او همان استخوانی قفس که کنایه از ترکیب عنصریست حاصل معنی آنکه خبرداری از استخوان قفس ازین که جان تو در وی مرغیست نفس نام ودر بعض نسخ که جان تو مرغیست تن چون قفس ودرینصورت قافیه ایطاے جلی میشود وبجاے دگر ره نگردد نگردد دگر ره اے نوبت دیگر ودر بعض دگر خود نگردد ودرینصورت لفظ خود محض براے تحسین کلام باشد۔

نگهدار فرصت که عالم دمیست ... دمی پیش دانا به از عالمیست
سکندر که بر عالمی حکم داشت ... در آن دم که بگذشت وعالم گذاشت
میسر نبودش کزو عالمی ... ستانند ومهلت دهندش دمی
برفتند وهر کس درود آنچه کشت ... نماند بجز نام نیکو وزشت

قول وعالم دمیست قریب ست بمضمون حدیث شریف الدنیا ساعة ودمی ومصرع دوم موصوف بحذف صفت وعالمی مضاف الیه بحذف مضاف ست ای دمی که بیاد حق بگذرد بهتر از سلطنت عالم ست افضل الدین سه پس از سی سال این معنی محقق شد بخاقانی؛ که یکدم با خدا بودن به از ملک سلیمانی؛ وقول ودر آن دم که بگذشت ودر بعض نسخ که او رفت ودر بعض دیگر که میرفت۔ واز قول او نیکوی وزشت مستفاد میشود که این واو قائم مقام یاے تردید ست۔

کنون دل بدین کاروان کی نهیم ... که یاران برفتند وما در رهیم
پس از ما همین گل دهد بوستان ... نشینند با یکدگر دوستان

مصرع اول بر سبیل استفهام انکاریست وکاروان بمعنی جای فرود آمدن کاروان واین مجاز ست ودر بعض نسخ چرا دل برین کاروانگه نهیم ودرینصورت کاروان گه مخفف کاروان گاه باشد وبهر تقدیر کنایه از دنیاست وقول وپس از ما تا آخر بیت پیش ازین نیز گذشت۔

دل اندر دلارام دنیا مبند ... که ننشست با کس که دل برنکند

مصرع دوم علت مضمون اول وفاعل ننشست بصیغهٔ نفی ضمیرست که راجع بطرف دلارام دنیاست وکس موصوف ومابعد صفت وحاصل معنی آنکه صحبت نداشت با کسیکه انجام کار دل خود را از محبت وے برنکند وپشیمان نشد۔

چو در خاکدان لحد خفت مرد ... قیامت بیفشاند از روی گرد

فاعل بیفشاند ضمیرے که راجع بطرف مردست وقیامت مفعول فیه آن ومضاف الیه روی است یعنی لفظ خود محذوف است ودر روز قیامت خواهد افشاند از روے خود گرد را واگر فاعل فعل مذکور قیامت باشد پس مجاز عقلی از قبیل جرے النهر وسال المیزاب ومضاف الیه روی لفظ او خواهد بود۔

سر از جیب غفلت برآور کنون ... که فردا نمانی بحسرت نگون

در بعض نسخ که فردا بحسرت نماند نگون۔ ودرین صورت فاعل نماند ضمیرے بود که راجع بطرف سراست۔

تو چون خواهی اندر بشیراز در ... سر وتن بشوئے ز گرد سفر
پس از خاکساراهی گنه عنقریب ... سفر کرد خواهے بشهر غریب
بران از دو سر چشمهٔ دیده جوے ... ور آلایشے دانی از خود بشوے

خطاب بعام است یا با نفس خودش وحاصل آنکه چون تو از سفر در می آئی بشیراز یعنی در وطن خود

نخست تمام بدن خود را از گرد سفر شست و شو داده داخل مینوی پس از گناه بس کن که تمامش گرد کلفت ست چون عنقریب بشهر غریب که عبارت از عالم آخرت ست سفر خواهی کرد درینصورت گردآلود زیستن معقول نباشد هرگاه در شهر خود چنین نمی آئی و در بعض نسخ نه چون و درینصورت کلمه برای استفهام تقریری متعلق بمصرع دوم باشد لیکن خالی از تکلف نیست مصرع اول از بیت دوم چنین بسے خاکسارے کنی عنقریب و درینصورت حاصل معنے این باشد که در حق تو همین بهتر است که بسیار خاکساری میکرده باشی و بدان اعتیاد کنی چراکه نزدیک ست که سفر خواهی کرد بشهر غریب که از انجا باز رجوع باین جهان ممکن نیست و میتواند که غریب صفت شهر باشد و در بعض درون وقت خواهی بشهر غریب۔

حکایت

ز عهد پدر یاد دارم همی / که باران رحمت برو هر دمی
که در خردیم لوح و دفتر خرید / ز بهرم یکے خاتم زر خرید
بدر کرد ناگه یکے مشترے / بخرمائے از دستم انگشترے

مصرع دوم جمله معترضه دعائیه و بعد ازوے عبارت بارید یا محذوف و بیت دوم بیان مفعول یاد دارم و یکے خاتم معطوف بر لوح و دفتر و در بعض نسخ که در طفلیم و بهر تقدیر عبارت از زبان کودکے ست و در قول او بخرمائی از دستم بای معاوضه و دست کنایه از انگشت ست۔

چو نشناسد انگشتری طفل خرد / بشیرینی از وی توانند برد
تو هم قیمت عمر نشناختی / که در عیش شیرین برانداختی
قیامت که نیکان باعلی رسند / ز قعر ثرے بر ثریا رسند
ترا خود بماند سر از ننگ پیش / که گردت برآید عملهاے خویش
دران روز کز فعل پرسند و قول / اولو العزم را تن بلرزد ز هول

اے ضائع کردی و مفعول آن فعل یعنی عمر را محذوف از جهت قیام قرینه و درین اشارت ست بانکه حال تو بعینه مثل حال طفلے ست که بطمع شیرینی انگشتری را از دست داده باشد و قیمتش ندانسته و قول او باعلی رسند ای بهشت علیا و قول او که گردت برآید عملهاے خویش ـ اے گرد تو برآید عملهاے تو و ترا حلقه کنند و قول او تن بلرزد و در بعض نسخ دل بر

بر آور ز کار بدان شرم دار / که در روی نیکان شوی شرمسار

بر آور امر است از بر آوردن بمعنے بیرون کردن و مفعول و متعلق آن هر دو محذوف و ز کار بدان شرم دار معطوف بران و این کاف تعلیلیه است و حاصل معنے آنکه بیرون آر خویشتن را از زمرهٔ بدان و شرم دار از کار ایشان چراکه اگر دران زمره خواهی ماند در روے نیکان شرمسار خواهی شد و میتواند که امر بود از بر آوردن بمعنے دور کردن و برین تقدیر این معنے باشد که خود را از کار بدان دور دار و هم بدین معنے ست آنچه در بعض نسخ واقع شده ز کار بدت تا بسے خطاب تا آخر ای خود را از کار بد دور دارد اگر برادر بدال باشد که ترجمهٔ اخوا است درین صورت منادی بحذف ندا و بعد آن منادی له بود یعنی کاف علت این نهی و مدخول این کاف جزاے شرط محذوف خواهد بود یعنی اے برادر ز کار بد خود شرم دار زیراکه اگر ازین کار شرم نخواهے داشت پس در روے نیکان شرمسار خواهی شد۔

بجاے که دهشت خورند انبیا / تو عذر گنه را چه داری بیا
زنانے که طاعت برغبت برند / ز مردان ناپارسا بگذرند
ترا شرم ناید ز مردی خویش / که باشد زنان را قبول از تو بیش
زنان را بعذری معین که هست / ز طاعت بدارند گه گاه دست

بیت اول مدخول دران روز و معطوف بیان معنے و ما به الاعتذار بیار محذوف ست و در بعض نسخ دهشت برند و عذر گناهان چه داری عذر معین کنایه از ایام حیض و نفاس۔

ولیکن بجان سوز دارند و درد / که با خون سرخ اند و رخسار زرد
تو بیعذر یکسو نشینی چو زن / رو ای کم ز زن لاف مردی مزن

بیت اول در عامهٔ نسخ مکتوب نیست۔

مرا خود چه باشد زبان آوری / چنین گفت در مدح شه عنصری
مرا خود مبین ای عجب در میان / ببین تا چه گفتند پیشینیان
چو از راستی بگذرے خم بود / چه مردی بود کز زنے کم بود

مردی و زنی بیاے تنکیر و بین المصرعین عبارت و خم شدن کار مردان نیست کار نامرد نیست که بدتر از زنان اند پس حاصل معنے این باشد که چون از راستی بگذری خم شده نیست و خم شدن کار نامرد نیست که بدتر از زن اند و استفهام در مصرع دوم برای تعجب ای تعجب مردے باشد که از زن کمتر بود که خم شود بسبب گذاشتن راستی و در بعض نسخ شاه سخن عنصرے و در بعض بحر

سخن انوری وجزم بر صحت احدا لنسختین وقتی توان کرد که ببیت تضمین بیقین معلوم شود که از انوری ست ویا از عنصری ودر بعض بجای عجب لفظ پسر واین بیت مقدم بر بیت اول ست۔

بناز و طرب نفس پرورده گیر ۔۔۔ بایام دشمن قوی کرده گیر

بایام ای در ایام معدود دگیر امر از گرفتن بمعنے فرض کردن ودر بعض نسخ چنین دشمنی را قوی کرده گیر واین واضح تر ست

حکایت

یکی بچهٔ گرگ مے پرورید ۔۔۔ چو پرورده شد خواجه را بر درید

قول وخواجه را بر درید در بعض نسخ خواجه ازهم درید ودرینصورت مفعول این فعل خواجه است۔

چو بر پهلوی جان سپردن بخفت ۔۔۔ زبان آوری بر سرش رفت وگفت
تو دشمن چنین نازنین پروری ۔۔۔ ندانی که ناچار زخمش خوری

وصحیح بر بستر جان سپردن وجهاندیده بر سرش وبجاے تو دشمن تو دشمن بصیغهٔ خطاب۔

نه ابلیس در حق ما طعنه زد ۔۔۔ کز اینان نیاید بجز کار بد
فغان از بدیها که در نفس ماست ۔۔۔ که ترسم شود ظن ابلیس راست
چو ملعون پسند آمدش قهر ما ۔۔۔ خدایش برانداخت از بهر ما
کجا سر بر آریم ازین عار وننگ ۔۔۔ که با او بصلحیم وبا حق بجنگ

کلمهٔ نه براے استفهام انکاری ولفظ ما عبارت از فرزندان آدم ومصرع دوم بیان طعنه واینان اشاره بفرزندان آدم ست صاحب مواهب علیه در تفسیر سورهٔ بنی اسرائیل آورده که وقتے که حق تعالی با ملائکه امر فرموده که سجده کنید آدم را جمیع ملائکه امتثال کردند مگر ابلیس وچون حق تعالی فرمود که چرا سجده نکردی گفت ابلیس که سجده نکنم مرآن کس را که آفریدی تو از گل ورا پس حق تعالی برد لعنت کرد واز درگاه خویش براند بار دیگر ابلیس گفت که خبر ده مرا که این را که گرامی کردی وفضل دادی بر من چرا فضل دادی وحال آنکه او از خاک ست ومن از آتش داگر واپس دادی مرا تاخیر کن تا روز قیامت که هر آینه از بیخ بر کنم فرزندان اورا باغوا وچنان کنم که بعذاب تو مستوجب شوند مگر اندکی که نتوانم ایشان را گمراه کردن ودر سورهٔ اعراف نوشته که ابلیس گفت بسبب آنچه مرا بے بهره گردانیدی از رحمت هر آینه نشینم براے فرزندان آدم براه تو که آن راست ست یعنی دین اسلام ومترصد آن باشم که ایشان را از راه برنم وبر صراط مستقیم نگذارم تا آنکه نیابی تو اکثر فرزندان آدم را شکر گوینده گان یعنی کافران باشند که منعم را نشناسند انتهی کلامه ظاهر اخود

آنست که ابلیس طعنه در حق آدم نزده است چه لفظ طعنه دلالت صریح دارد بر بیان حال شخصی واین را طعنه نمیگویند که گمراهی بگو یا اگر فلانی با ما نشیند ما اورا شراب بخورانیم وقمار باز گردانیم بلکه دعوے آن کرده که اگر مرا بگذاری هیچ یکے را براه مستقیم نگذارم واگر طعنه هست از ملائکه است چنانکه از سورهٔ بقر واضح میشود که هرگاه خداے تعالی خواست که آدم وذریات اورا پیدا کند فرشتگان گفتند که آیا میسازی کسانے که در زمین که فساد کنند ودران وخون بریزند وحال آنکه ما ترا تسبیح وتقدیس میکنیم یعنے بپاکی یاد مے کنیم درینصورت مشکل می شود میتوان گفت که چون ابلیس هم درآن وقت داخل ملائکه بود بلکه معلم ایشان این نسبت یاد کرده شده فافهم وتامل۔

نظر دوست نادر کند سوی تو ۔۔۔ چو در روی دشمن بود روی تو
گرت دوست باید کزو غم خوری ۔۔۔ نباید که پیغام دشمن برے

جزای این شرط محذوف ست بنابر قاعده که گذشت ودر بعض نسخ در هر دو مصرع بجای تو لفظ ما بصیغهٔ متکلم مع الغیر ودر بعض نظر دوست کمتر کند سوے دوست؛ چو در روی دشمن بود روی دوست؛ ای بطرف روی دشمن بر دری خود را دوست وبجای نباید که پیغام دشمن برے نشاید که فرمان دشمن بری؛ اے امتثال فرمان او کنی؛

روا دار از دوست بیگانگی ۔۔۔ که دشمن گزیند بهم خانگی

کاف بمعنے هر که وبیگانگی مفعول دارد ودشمن مفعول گزیند ودر بعض نسخ دار ای وگزینی بیاے خطاب ودرینصورت این کاف تعلیلیه بود۔

ندانی که کمتر نهد دوست پای ۔۔۔ چو بیند که دشمن بود در سراے

جزای این شرط محذوف بنابر قاعده که گذشت ومدخول این کاف جملهٔ فعلیه بیان مفعول ندانی۔

بسیم سیه تا چه خواهے خرید ۔۔۔ که خواهی دل از مهر یوسف برید

سیم سیه کنایه از دل قاسی ومهر یوسف کنایه از محبت حق یعنے تو که دل از او از محبت یوسف می بری نمیدانم که با این سیم سیه بهتر از یوسف چه چیز خواهی خرید۔

تو از دوست گر عاقلے بر مگرد ۔۔۔ که دشمن نیارد نگه در تو کرد

گر عاقلے شرط وبر مگرد جزا واز دوست متعلق به بر مگرد پس حاصل معنے آنکه اگر عاقلی تو پس از دوست بر مگرد ومصرع ثانی براے بیان علت این نهی ست لیکن بنابر مطالب قواعد عربیه که معمول جزا بر شرط مقدم نمی آید بعد از بر مگرد لفظ را محذوف دتمام مصرع بر سبیل اضمر عامله

على التقدير ست شرطيه خواهد بود پس درينصورت اين معنى باشد كه تو اعراض مكن از دوست اگر عاقلى اعراض مكن از وچراكه اگر با دوست سوا فقتت كنى دشمن نگاه غضب در تو نخواهد كرد و در بعض نسخ زد گردد پس مرجع ضمير او همان دوست باشد۔

حكايت

يكے كرد بر بادشاهے ستيز ۔ بدشمن سپردش كه خونش بريز

مصرع دوم خبر مبتداى محذوف وجمله معطوف بر مصرع اول وضمير شين اول مفعول ستيز ومضاف اليه دشمن محذوف ودر بعض نسخ يكے جرو از ماده جرودن ودرينصورت ستيز كنايه از حمله است وحاصل معنى آنكه يك مرد دلاورے بر بادشاه بزرگى حمله برد پادشاه او را بدشمنى سپرد تا بمكافات اين تقصير خونش بريزد واقوى آنست كه مراد از دشمن جلاد باشد بقرينهٔ خونش بريز كه درين صورت احتياج بحذف مضاف اليه نمى شود۔

گرفتار در دست آن كينه توز ۔ همى گفت با خود بزارى وسوز
كه گر دوست بر خود نيازردمى ۔ كے از دست دشمن جفا بردمے

مصرع اول حال از فاعل همى گفت وكينه توز مرادف كينه كوش وبيت دوم بيان مقوله همى گفت۔

بهل تا چو دشمن بدرّد پوست ۔ رفيقے كه آزرد بر خويش دوست

رفيقے مبتداى موصوف وما بعد صفت آن ومصرع اول خبر مقدم بر مبتداى مذكور ومفعول كه ومضاف اليه پوست هر دو محذوف وتا غائيه است وحاصل معنى آنكه رفيقے كه بر خويش آزرده باشد دوست خود را مهلت مده كه پوست او را ياران تر دشمنان چنانچه دشمن را پوست ميدرند وتعذيب او ميكنند ودر بعض نسخ بساطور دشمن بدرّيد پوست۔ ودرينصورت فاعل بدرّيد همان رفيق باشد اى كه با بساطور دشمن بدرّيد پوست خود را وبدست وى كشته شد ودر بعض بساطور بدخواه بر كند پوست۔ ودر بعض بساجور دشمن كه بر كند پوست۔ ودر بعض مصرع اول همان مصرع دوم ومصرع دوم چنين بساجور دشمن بدرّيد پوست ودر هر دو صورت بساجور بجيم قلاده كه در گردن سگ كنند واين تحريف همان ساطور بمعنے نوشته است وصحيح بناچار دشمن بدرّيد پوست۔

تو با دوست يكدل شود يك سخن ۔ كه خود بيخ دشمن بر آيد ز بن

يعنى از آنكه تو فكرا ستيصال او كنى پس بن كاف تعليليه باشد۔

نه پندارم اين زشت نامى نكوست ۔ بخوشنودى دشمن آزار دوست

اے براے خوشنود بودن دشمن آزار دادن دوست را۔

حكايت

يكے پال مردم بتلبيس خورد ۔ چو بر خاست لعنت بر ابليس كرد
چنين گفت ابليس اندر رهے ۔ كه هرگز نديدم چنين ابلهے

قول او چنين ابلهى در بعض نسخ چو تو ابلهى۔

ترا با منست از نهان آشتے ۔ چرا تيغ پيكار برداشتے

يعنى اگر ترا آشتى با منست در باطن پس بظاهر چرا تيغ پيكار برداشتى كه بر من لعنت كردى وآنچه بعض محققين نوشته كه لفظ ار درينجا بموقع واقع شده چه ار مخفف اگر است ومحل عدم يقين وقوع شرط است وحال آنكه آشتى داشتن با شيطان در نهان يقينى شيطانست منشا اين اعتراض غفلت است از مواقع استعمال اگر كه ترجمهٔ ان شرطيه است عجب كه با وجود اينهمه تبحر وتصانيف در علم بيان ومعانى وغيره مصدر اينچنين كلام واهى شده اند وآنا اگر لفظ از نباسے معجمه بمعنے در باشد اعتراض از اصل منقطع خواهد شد ودر بعض نسخ ترا با منست اى فلان آشتى بجنگم چرا گردن افراشتى

در نغيست فرموده ديو زشت ۔ گر دست ملك بر تو خواهد نوشت
روا دارى از جهل وناپاكيت ۔ كه پاكان نويسند ناپاكيت
طريقے بدست آر وصلحے بجوے ۔ شفيعے بر انگيز وعذرے بگوى
كه يك لحظه صورت نه بندد امان ۔ چو پيمانه پر شد بدور زمان

مضاف فرموده اعنے لفظ امتثال محذوف وملك كنايه از فرشته بدى ومصرع دوم علت مضمون مصرع اول ودر هر دو مصرع تقدير واين كاف تعليليه است وحاصل معنى آنكه امروز كه فرصت ممكن ست درين فرصت نخست طريقے بدست آر كه باستعانت آن با دوست صلح امكان داشته باشد آنگاه طالب صلح شود همچنين نخست شفاعت كننده بهم رسان كه بتوسل وى آمرزيده شوى آنگاه عذرے بگوئى كه فردا كه اجل در رسد يك لحظه امان نخواهد داد اذا جاء اجلهم لا يستاخرون ساعة ولا يستقدمون۔

دگر دست قدرت ندارى بكار ۔ چو بيچارگان دست زارى برآر

يعنى واگر قادر بر اعمال حسنه نيستى كه بدان نجات توانى يافت بارے دست زارى بلند كن كه او سبحانه دوست ميدارد زارى را۔

گرت رفت ز اندازه بیرون بدی چو گفتی که بد رفت نیک آمدی
فرا شو چو بینی در صلح باز که ناگه در توبه گردد فراز
مرو زیر بار گنه ای پسر که حمال عاجز بود در سفر
پی نیکمردان بباید شتافت که هر کین سعادت طلب کرد یافت
ولیکن تو دنبال دیو خسی ندانم که در صالحان چون رسی
پیمبر کسی را شفاعت گرست که بر جادهٔ شرع پیغمبر است
ره راست رو تا بمنزل رسی تو بر ره نهٔ زین قبل واپسی
چو گاو ایکه عصار چشمش ببست دوان تا بشب شب همانجا که هست

یعنی هر گاه که اقرار کردی که از من بد واقع شده و پشیمان گشته توبه کردی پس نیک آمدی و توبه تو قبول شد و در قول او که هر کین سعادت طلب کرد یافت مفعول یافت همان سعادت ست و قول او ندانم که در صالحان چون رسی در بعض نسخ که رسی و در بعض بخیل ملک که رسی - و قول او زین اسے از برای این و قول او چو گاوے که تا آخر بیش ازین گذشت -

حکایت

گل آلوده راه مسجد گرفت ز بخت نگون طالع اندر شگفت

گل آلوده شخصی که بگل آلوده باشد و در ینجا کنایه از فاسق بقرینه دامن آلوده که بعد ازین بیاید و صاحب بهار م در حکایت شنیدستم از راویان کلام بنا راستی دامن آلوده گذشت که هر چند آلوده دامنی بمعنی فسق و فجور مستعمل ست اما بعد تحقیق معلوم میشود که مطلق فسق و فجور نیست مثلا زنا خواری فسق ست اما اطلاق آلوده دامنی بران نمیکنند بلکه بر شراب خواری و مانند آن کنند و صحیح که بود فسق زالایش خود شگفت - و در نصورت کاف برای صفت باشد یعنی گل آلوده که بود او را از الایش خود تعجب که با این آلودگیها چگونه آمرزیده خواهم شد یا از جهت آنکه مردم او را آلوده خیال میکردند او بزعم خود خویشتن را پاک دامن گمان میبرد ازین جهت که از حال خود خبر نداشت و مردم او را آلوده خیال میکردند -

یکی منع کردش که تبت یداک مرو دامن آلوده در جای پاک
مرا رقتی در دل آمد برین که پاک ست و خرم بهشت برین
در آن جای پاکان امیدوار گل آلودهٔ معصیت را چه کار

چون او راه مسجد گرفته بود یکے منع کرد او را از در آمدن در مسجد و دعا نمود که ابود با دهر دو دست تو و این اقتباس است از آیت تبت یدا ابی لهب که در شان ابی لهب نازل شده در وقتی که سنگ برداشت و خواست که بر حبیب افزند -

بهشت آن ستاند که طاعت برد گرا نقدر باشد بضاعت برد

موقع لفظ ستاند پس از بهشت ست و موقع لفظ آن پیش از کاف و درین صورت آنکه طاعت برد مبتدای اول محذوف و بهشت ستاند خبر مبتدای دوم محذوف اعنی لفظ او و این جمله خبر مقدم مبتدای اول باشد و همچنین بضاعت برد خبر مبتدای اول محذوف یعنی لفظ آنکه و گرا نقدر باشد خبر مبتدای دوم محذوف اعنی لفظ او و این جمله خبر مبتدای اول و تمام مصرع معطوف بر مصرع اول باشد بحذف عاطف و معنی این بیت آنکه طاعت برد او بهشت را ستاند و آنکه بضاعت برد او اگر انقدر باشد اما نظر بمصرع دوم اگر در مصرع اول خبر مبتدای اول اعنی او گرانقدر بیاشد محذوف و بهشت ستاند معطوف بران بود و مصرع دوم برای تمثیل و بیشتر از خبر مبتدای اول عبارت مثل آنکه محذوف باشد برین تقدیر معنے آن میشود که آنکه طاعت را برد او گرانقدر بیاشد بهشت را میخرد مثل آنکه بضاعت را برد او گرانقدر بیاشد هر چه بخواهد بخرد و در بعض نسخ کرا نقد باشد در نصورت کرا بمعنے هر کرا مفعول فیه نقد اعنی بدست و فاعل برد او هر دو محذوف و مراد از نقد طاعت و مراد از بضاعت بهشت برای مطابقت مصرع اول و در اصل لغت بضاعت بالکسر پاره از مال که از جاسے بجاسے دیگر برند و از ان انتفاع کنند و در بعض دیگر نیز بدو صلاح این بضاعت برد و در نصورت این بضاعت اشاره بطاعت بود و در اشارت ست بانکه بهشت مطلق طاعت میتوان یافت بطاعتی که با زهد و صلاح باشد -

برو دامن از گرد زلت بشوی که ناگه ز بالا ببندند جوی
مگو مرغ دولت ز قیدم بجست هنوزش سر رشته داری بدست

و در بعض نسخ کمن دامن از گرد زلت و در بعض دیگر از لوث عصیان و علی التقدیرین مفعول مکن اعنی لفظ در محذوف ست و حاصل معنے آنکه دیر مکن و درین فرصت دامن دل را از آلایش معاصی باب توبه بشوی به که ناگاه چون اجل فرا رسد فرصت این کار نخواهی یافت مرغ دولت در ینجا کنایه از ایام جوانی سر رشته بدست داشتن در ینجا کنایه از امکان توبه داشتن -

وگر دیر شد گرم رو باش و چست ز دیر آمدن غم ندارد درست

هنوزت اجل دست خواهش نبست … برآور بدرگاه داور دست

یعنی اگر در توبه کردن توقف واقع شد اکنون گرم رو وچست باش در راه رفتن زیرا که هر کسالم در دست از دیر رسیدن غم ندارد البته بمنزل میرسد ودر بعض نسخ غم ندارے درست مدار بصیغهٔ نهی واے درست بحرف ندا ودرین اشارت ست باآنکه هنوز زمان انابت باقی ست بیا توبه کن دست خواهش عبارت از دست دعا۔

مخسپ ای گنه کردهٔ خفته خیز … که معتب شوی چون بگوید که خیز

درین بیت اختلاف بسیارست در بعض مخسپ ای گنه کرده وخفت وخیز ودر بعض مخسپ اے گنهگار خوش خفته خیز ودر بعض مخفت ای گنه کردهٔ چست خیز ودر هر سه صورت مصرع دوم چنین بعذر گناه آب چشمی بریز ودر بعض آب چشمان وبهر تقدیر نسخه ماخوذ بے شبهه غلط ودر دوم تحریف ست ودر لفظ خفت وخیز وصحیح خفته خیز چنانچه در نسخهٔ ماخوذ ودرینصورت لفظ خفته صفت بعد صفت باشد وسوم وچهارم بے شبهه صحیح وفرق بینهما آنست که در سوم لفظ خیز بصیغهٔ امر است چنانچه در دوم ودر چهارم چست خیز مرکب صفت بعد صفت بمعنے چالاک برخیزنده براے ارتکاب بر معاصی واین تخصیص از مقام معلوم میشود وبعذر گنه بمعنے براے خواستن عذر گناهان وبقدر بمعنے اندازه تحریف آن۔

چو حکم ضرورت بود آبروی … بریز ند باری برین خاک کوے

صحیح کابروے مصرع اول با قول وبریزند شرط وما بعد آن جزا وبعد از لفظ بارے عبارت بهتر آنست که بریزند محذوف وبر خاک کوی متعلق آن وعلت این امر نیز محذوف پس معنے بیت این باشد که هرگاه ناچارست که آب روی ها بریزند باری بهتر آنست که بریزند برین خاک کوے که درین صورت شرف ما میشود ودر بعض نسخ چو ما را ضرورت بود کابروے۔ بریزم تا آخر واین ظاهرا صحیح نباشد چرا که هیچکس آبروے خود ریختن بالطبع نمی خواهد۔

در آیت نماند شفیع آر بیش … کسے را که هست آبرو از تو بیش
بقهر ار براند خدا از درم … روان بزرگان شفیع آورم

این بیت جمله شرطیه ومعطوف در آیت نماند محذوف ست پس حاصل معنے آن باشد که واگر میدانی که آبروی تو نخواهد ماند وازین جهت در کمال یاس باشی پس شفیع پیش آر کسی را که چنین وچنین است ودر بعض نسخ در آیت بیاید بصیغهٔ اثبات از ماده بایستن ودرینصورت این معنے

بود که اگر طالب آبروے خود هستی پس تا آخر۔

همے یاد دارم ز عهد صغر … که عیدی برون آمدم با پدر
ببازیچه مشغول مردم شدم … در آشوب خلق از پدر گم شدم

قول او در آشوب خلق در بعض نسخ بغوغاے خلق وعلی التقدیرین بمعنے شور وهنگامه است۔

برآوردم از بیقراری خروش … پدر ناگهم دید ومالید گوش
که ای شوخ چشم آخرت چند بار … بگفتم که دستم ز دامن مدار

در بعض نسخ ناگهانم بمالید گوش۔ وبهر تقدیر بمعنے تنبیه وآگاه گردانیدن ومعطوف آن اعنی وگفت محذوف وبیت دوم بیان مقولهٔ آن وبجای دستم ز دامن مدار بصیغهٔ نهی دامن ز دستم ودر هر صورت مضاف الیه دست اعنے لفظ خود محذوف ومیم ضمیر متصل منصوب مضاف الیه دامن ست که از وی قطع شده بالفظ دست ملحق گشته ودست از دامن نداشتن کنایه از دامن نگذاشتن وحاصل معنے آنکه دست خود را از دامن مگذار تا راه گم نکنی۔

به تنها نماند شدن طفل خرد … که مشکل بود راه نادیده برد

در بعض نسخ که مشکل توان تا آخر بهر تقدیر مفعول نادیده ومتعلق برد که بمعنے بردن ست محذوف وحاصل معنے آنکه طفل خردی که راه را ندیده باشد به تنها نمی تواند براه رفت که مشکل ست نادیده را راه بردن بمقصد۔

تو هم طفل راهی بسعی اے فقیر … برو دامن نیکمردان بگیر

بسعی متعلق ست به بگیر ودامن تا آخر معطوف بر برو ومحذوف عاطف ودر بعض نسخ ز عجز اے فقیر۔ برو دامن راه دانان بگیر۔

مکن با فرومایه مردان نشست … چو کردی ز هیبت فرو شوی دست

مفعول کردی وعلت امر هر دو محذوف وحاصل معنے آنکه بهتر آنست که با مردم فرومایه صحبت ندارے واگر صحبت داشتی پس از هیبت خود ناامید بشو که بعد ازین از تو باک نخواهند داشت ودر چشم ایشان ذلیل خواهی نمود وزنجیر ناپارسایان اضافت یا دنی ملابست عبارت از زنجیرے که ناپارسایان در روز قیامت بدان مسلسل ومغلول باشند که بمعنے هر که واین حلقه بحلقهٔ پارسایان که گرد آوری اے تا فراهم آوری۔

الا اے مقیمان محراب انس … چه فردا نشینند بر خوان قدس

متابید تا آخر مقیمان محراب اُنس کنایه از عارفان حق و مصرع دوم شرط و بیت دوم جزای آن در بعض نسخ که فردا و درین صورت کاف دقیقه باشد و پیش ازین گذشت که اختلاف حروف قید عند الضرورت جائز است و این هنگام مناسب آنست که رعایت قرب مخرج کنند چون وحی و نهی و بجر و شهر بر خلاف عطر و خضر و فکر و شعر که در امثال این حروف قباحت آن پر نمایانست و ازین قبیل قافیه اُنس و قدس۔

حکایت

یکی غله مرداد مه توده کرد ... ز تیمار دی خاطر آسوده کرد
شبی مست شد آتشی بر فروخت ... نگون بخت کالیوه خرمن بسوخت
دگر روز در خوشه چیدن نشست ... که یکجو ز خرمن نماندش بدست
چو سرگشته دیدند درویش را ... یکی گفت پروردهٔ خویش را
نخواهی که گردی چنین تیره روز ... بدیوانگی خرمن خود مسوز

مرداد بالفتح ماهی و آن مدت بودن آفتاب در برج سنبله است که دران حرارت بسیار میباشد حاصل معنے آنکه غله را در مرداد ماه ذخیره کرد تا به دی ماه بے دغدغه معاش کند و در بعض نسخ یکی غلهٔ خویشتن اضافت بادنی ملابست ای غله که از و معاش خویشتن توان کرد۔

اگر از دست عمرت شد اندر بدی ... تو آنی که در خرمن آتش زدی

در بعض نسخ نزد دست آگر رفت عمر از بدی تو آنکه تا آخر و بهر تقدیر این بیت جمله شرطیه است

فضاحت بود خوشه اندوختن ... پس از خرمن خویشتن سوختن

یعنی رسوائی ست خوشه بدریوزه اندوختن بعد ازانکه خرمن خود را بآتش غفلت سوخته باشد

مکن جان من تخم دین ورزه داد ... مده خرمن نیکنامی بباد
چو برگشته بختی در افتد به بند ... ازو نیکبختان بگیرند پند
تو پیش از عقوبت در عفو کوب ... که سودی ندارد فغان زیر چوب
بر آر از گریبان غفلت سرت ... که فردا نماند خجل در برت

گمان دارم که این بیت چنین باشد۔ مکن جان من تخم دین ساز باد ؛ مده خرمن زندگانی بباد اے تخم دین را بآتش کفر و خذلان مسوز و خاکستر مگردان۔

حکایت

یکی متفق بود بر منکری ... گذر کرد بر وے نکو محضری
نشست از خجالت عرق کرده روی ... که آیا خجل گشتم از شیخ کوی
شنید این سخن پیر روشن روان ... برو بر بشورید و گفت ای جوان
نیاید همی شرمت از خویشتن ... که حق حاضر و شرم داری ز من

از خجالت عرق کرده روی حال ست از ضمیر فاعل نشست که راجع بطرف متفق است و میتوانند که لفظ با از روی محذوف و روی موصوف و عرق کرده صفت باشد و حذف با در کلام ساتذه واقع شده پس حاصل معنے آن باشد که نشست باروی عرق کرده از فضیحت و بهر تقدیر معطوف نشست یعنے و گفت محذوف و مصرع دوم بیان مقولهٔ آن و آیا که کلمهٔ استفهام ست ظاهرا تحریف آها کلمهٔ تاسف ست و در بعض نسخ که آخر درین صورت لفظ آخر برائے تکیه کلام بود و بجاے شنید این سخن پیر روشن روان ؛ خبر یافت دانای روشن روان۔

نیاسائی از جانب هیچ کس ... برو جانب حق نگهدار و بس
چنان شرم دار از خداوند خویش ... که شرمت ز بیگانگانست و خویش

مصرع دوم جزاے شرط محذوف و جانب حق تا آخر معطوف بر قول او برو و حاصل معنے آنکه آرام نخواهی یافت از جانب هیچ کس پس اگر آرام میخواهی برو و جانب حق را نگاه دار۔

حکایت

زلیخا چو گشت از مئی عشق مست ... بدامان یوسف در آویخت دست
چنان دیو شهوت رضا داده بود ... که چون گرگ در یوسف افتاده بود
بتے داشت بانوی مصر از رخام ... برو معتکف بامداد ان و شام

قول او برو مرجع ضمیر او بت ست ای بپیش آن بت و معتکف عبارت از مشتغل بعبادت بت۔

درانلحظه رویش بپوشید و سر ... مبادا که زشت آیدش در نظر
غم آلوده یوسف بکنجی نشست ... بسر بر ز نفس ستمگاره دست

فاعل زشت آید زلیخا و شین ضمیر منصل منصوب راجع بسوے بت و حاصل معنی آنکه دران زمان که زلیخا بدامان یوسف دست می آویخت و چون آن بت را بنابر نقصان عقلے خداے خود پنداشته بود و خدا بینا باید پس پرده بر روے بت افگند تا این حرکت لغو از و در نظر او زشت

نماید و خودش یعنی زلیخا مستوجب ملامت گردد و قول او بسر بر زنفس ستمگاره دست - حال ستا از یوسف ؑ و در بعض نسخ بسر زدای بر سر خود زدو -

زلیخا دو دستش ببوسید و پاے
که ای سست پیمان و سرکش درآے
بسندان دلی روی درهم مکش
به تندی پریشان مکن وقت خوش

معطوف بوسید اعنی و گفت محذوف و مصرع دوم بیان مقولهٔ آن و معطوف وسآی اعنی دحاجت مرادوا کن نیز محذوف - و بیت دوم معطوف بران و مصرع دوم معطوف بر رو که درهم مکش و حاصل معنے آنکه هر دو دست و هر دو پاے یوسف ؑ را بوسه داد و گفت که ای چنین و چنین بیش من درآی و حاجت مرادوا کن، و بسندان دلی تا آخر و در بعض نسخ سست پیمان و سرگشته راے اسے شوریده عقل لیکن این نسخه نه لایق زلیخاست چه در حق معشوق چنین نمیتوان گفت علی الخصوص در وقت التماس مطلب و نه لائق شیخ هر چند نقل کفر کفر نیست لیکن احتراز ازین قسم کلمات واجب ست -

روان گشتش از دیده بر چهره جوی
که بر گرد و ناپاکے از من مجوی

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف یوسف ؑ و جوی از دیده روان شدن کنایه از بسیار گریستن و بین المصرعین عبارت دران وقت که گفت یوسف ؑ محذوف و مصرع دوم بیان مقولهٔ آن -

نه در روی سنگی شدی شرمسار
مرا شرم ناید ز پروردگار

ناید بصیغهٔ نفی بطریق استفهام انکاری و سنگی بیای تنکیر بمعنے حجر کنایه از بت و توان که مصرع اول شرط بود و دوم جزا که از اول حرف شرط محذوف شده و از دوم حرف جزا یعنی چون در روے سنگے شرمسار شدی پس مرا چرا شرم ناید از پروردگار خود و در بعض نسخ باید از ماده بایستن و در بعضے شوی شرمساری و در بعض شدی شرمناک - مرا شرم باد از خداوند پاک -

چه سود از پشیمانے آید بکف ۶۹۰
که سرمایهٔ عمر کردے تلف
شراب از پئے سرخروئی خورند
وز و عاقبت زرد روئی برند

آید بکف بر سبیل استفهام انکاری و فاعل آید ضمیری که راجع بطرف سرمایه است از قبیل اضمار قبل الذکر و این کاف وقتیه و لهذا در بعض نسخ بجای آن لفظ چو واقع شده و بهر تقدیر جزاے این شرط محذوف ست بنا بر قاعده که گذشت و حاصل معنے آنکه هر گاه که سرمایهٔ عمر را تلف کرده باشی پس از پشیمانی خوردن چه سود که آن سرمایه بکف نمی آید و میتوان که این کاف تعلیلیه بود

و موقعش بعد از لفظ عمر یعنی سود از پشیمانی خوردن چرا که بدست نمی آید سرمایهٔ عمر که تلف کرده آنرا و چیزے از و باقی نمانده و بهتر آنست که گوییم فاعل آید سود و کاف همان وقتیه و متعلق پشیمانی بسبب قرینه محذوف پس حاصل معنے آن باشد که هر گاه سرمایهٔ عمر تلف کردے از پشیمانی چه سود بدست آیداسے چه نفع حاصل شود از پشیمانی وقتیکه سرمایهٔ عمر تلف شد -

بعذر آوری خواهش امروز کن
که فردا نماند مجال سخن

یعنے امروز که مجال التماس کردن داری از حضرت باری بعذر آوری التماس کن که بخشاسے که فرمان ترا امتثال نکرده ام و طغیان ورزیده ام زیرا که فردا مجال التماس کردن ممتنع خواهد شد و در بعض نسخ که فردا نیابی اگر بخواهی یافت -

حکایت

پلیدے کند گربه بر جای پاک
چو زشتش نماید بپوشد بخاک
تو آزادے از ناپسندیدها
نترسے که بر وے فتد دیدها

قید پاک اتفاقیست نه احترازی و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف گربه و فاعل بپوشد نیز همان و فاعل نماید ضمیری که راجع بطرف پلیدیست و ناپسندیدها بحذف مضاف الیه و مرجع ضمیر وی نیز همان ناپسندیدها و همین قول دگر بره اعنی لفظ ازین محذوف و حاصل معنے آنکه گربه که حیوان لایعلم ست هر گاه پلیدے کرده بنظرش آید اورا پوشیده میکند آن پلیدی را بخاک و تو بے پروائی از عیب هاے خود و هیچ خوف نداری ازینکه این ناپسندیده ها را مردم خواهند دید و آن زمان شرمسار خواهی کشید پس ای دنا بر تو هزار درجه شرف باشد اگر بدین نسق بے پروا معاش میکرده باشی -

بیندیش از آن بندهٔ پر گناه
که از خواجه غائب شود چندگاه
اگر باز گردد بصدق و نیاز
بزنجیر و بندش نیارند باز
ببین آوری با کسے بر ستیز
که از وے گزیرت بود یا گریز

اے اندیشه کن و عبرت بگیر از آن بندهٔ گنهگار که چنین و چنین ست اگر بر میگردد بصدق و نیاز و رجوع میکند بخواجهٔ خود پس خواجه اورا معاتب نمیگرداند و انجام آن بنده بخیر میباشد و در بعض نسخ بجاے غائب لفظ آبق یعنے گریزنده و در بعض عاصی و درینصورت بجای ز لفظ در باید و در بعض بر و این صحیح نیست

کنون کرد باید عمل را حساب
نه وقتی که منشور گردد کتاب

یعنے درینصورت محاسبهٔ اعمال خود را در پیش کن تا تدارک ما فات توانی کرد چرا که هنوز نامهٔ اعمال

کتاب نشده است اما آنگاه که کتاب شد از عهدهٔ آن برآمدن متعذر خواهد بود۔

کسی گرچه بد کرد هم بد نکرد	که پیش از قیامت غم خود بخورد

این بیت ذو قافیتین و مصرع دوم بیان کسی است یعنی کسیکه پیش از قیامت غم تضییع اوقات خود خورد و در تدارک ما فات کوشید بتوبه و استغفار و مانند آن او را نمیتوان گفت که بد کرد اگرچه پیش ازین بد کرده باشد۔

گر آئینه از آه گردد سیاه	شود روشن آئینهٔ دل بآه
بترس از گناهان خویش این نفس	که روز قیامت نترسی ز کس

گر ترجمه ان وصلیه و آه در مصرع اول بمعنی مطلق نفس زدن بقرینه مصرع دوم که در آن بمعنی حقیقی خود است۔

حکایت

غریب آمدم در سواد حبش	دل از دهر فارغ سر از عیش خوش
بره بر یکی دکه دیدم بلند	تنی چند مسکین برو پای بند
بسیج سفر کردم اندر نفس	بیابان گرفتم چو مرغ از قفس
یکی گفت کین بندیان شب روند	نصیحت نگیرند و حق نشنوند

قوله و از دهر ای از اندیشهٔ حوادث روزگار و همچنین قوله و بیابان گرفتم چو مرغ از قفس یعنی راه بیابان گرفتم چنانچه مرغ از قفس جسته راه هوا میگیرد پس در هر دو قول حذف بالمجاز بود۔

چو بر کس نیامد ز دستت ستم	ترا گر جهان شحنه گیرد چه غم
نکو نام را کس نگیرد اسیر	بترس از خدای و مترس از امیر

جهان شحنه بقلب اضافت و گیرد از ماده گرفتن و در بعض نسخ گرد و از ماده گردیدن و حاصل معنی آنکه اگر برای گرفتن تو تمام جهان شحنه شده بگردد از ان هیچ غم مدار چرا که کسی را مدعی نداری و هر که مدعی نداشته باشد او را شحنه نمی تواند گرفت و بر متامل پوشیده نیست که در ربط این حکایت با ابیات سابق و لاحق یک گونه اشکالی هست خصوصاً این بیت بسیج سفر کردم اندر نفس۔

نیاورده عامل غش اندر میان	نیندیشد از رفع دیوانیان

عامل مبتدای موصوف و نیاورده عامل غش اندر میان بصفت و وقوع لفظ عامل درمیان اجزای صفت بنا بر ضرورت و نیندیشد خبر مبتدا و از رفع دیوانیان متعلق آن و تواند که تمام جمله نیاورده

غش اندر میان حال باشد از ضمیر نیندیشد که راجع بطرف عامل است و نیاورده ماضی منفی قریب عن الحال چه دخول ها ماضی مطلق را بدین معنی میگرداند چنانچه صاحب مدار الافاضل بدان تصریح نموده۔

وگر عفتت را فریب است زیر	زبان جسارت نگردد دلیر
چو خدمت پسندیده آری بجای	نیندیشی از دشمن تیره رای
اگر بنده کوشش کند بنده وار	عزیزش بدارد خداوندگار
وگر کند رایست در بندگی	ز جانداری افتد بخربندگی
قدم پیش نه کز ملک بگذری	که گر باز مانی ز خود کمتری

حاصل معنی آنکه و اگر فریب در زیر پرهیزگاری تو نهفته است زبان جسارت تو در ادای مدعا دلیر نخواهد شد بلکه لکنت خواهد کرد و حرف های واهی از دسر خواهند زد و در بعض نسخ زبان حسابت و در حاشیهٔ نسخ عفتش و حسابش بشین ضمیر متصل منصوب در اول و شین ضمیر مضاف الیه در دوم و زبان حساب اضافت بادنی ملابست عبارت از زبانی که عند الحساب بدان جواب ناصواب داده شود و در بعض زبان و بیران بگرد و بصیغهٔ اثبات ای زبان محاسبه گیران و تقریر کنندگان در افشای راز تو دلیر خواهد شد و قول او پسندیده آری بیای خطاب و نیندیشی بصیغهٔ نهی و در بعض پسندیده آرم و نیندیشم هر دو بصیغهٔ متکلم۔

حکایت

یکی را چو گان شه دامغان	بزد تا چو طبلش برآمد فغان
شب از بیقراری نیارست خفت	برو پارسائی گذر کرد و گفت
بشب گر ببردی بر شحنه سوز	گناه آبرویش نبردی بروز
کسی روز محشر نگردد خجل	که شبها بدرگه برد سوز دل
اگر هوشمندی ز داور بخواه	شب توبه تقصیر روز گناه
هنوز ار سر صلح داری چه بیم	در عذر خواهان نبندد کریم

کلمهٔ تا برای بیان غایت و متعلق برآمد فغان محذوف یعنی تا این غایت که مانند طبل از و فغان برآمد و قول او نیارست خفت ای نتوانست خفتن و قول او بدرگه برد بحضرت و بهر تقدیر مضاف الیه اسم یعنی لفظ حق تعالی محذوف و مفعول برد سوز دل۔

کریمی که آوردت از نیست هست
عجب گر بیفتی نگیردت دست

بیفتی بصیغهٔ اثبات ونگیرد بصیغهٔ منفی وصحیح بدست بهای استعانت وحاصل معنی آنکه کریمی که چنین وچنین ست عجب که بحکم خلق الانسان ضعیفا اگر بیفتی ترا بدست نگیرد ودر بعض بیفتی ونگیردت بتای خطاب۔

اگر بندهٔ دست حاجت برآر
بدین در ز چشم آب حسرت ببار

بدین در متعلق به برآر وقول او ز چشم تا آخر معطوف بر دست حاجت برآر وحاصل معنی آنکه دست حاجت بلند کن بطرف این درگاه واز چشم خود آب حسرت ببار تا پسندیدهٔ این بارگاه شوی و حاجت تو برآید ودر بعض نسخ دگر شرمسار آب حسرت ببار۔ دگر بدال مهمله بمعنی بعد ازان وشرمسار حال ست از ضمیر مخاطب ودرینصورت این مصرع معطوف بر برار بود ومی تواند که دگر بواو عطف وشرمسار بحذف رابطه باشد ای واگر شرمسار هستی پس آب حسرت ببار ومی تواند که شرمسار منادی باشد بحذف حرف ندا۔

نیاید برین در کسی عذرخواه
که سیل ندامت نشستش گناه
نریزد خدا آبروی کسی
که ریزد گناه آب چشمش بسی

مصرع دوم بیان کسی ونیاید ونشست هر دو ماضی منفی وتکرار نفی مفید معنی اثبات ست وحاصل معنی آنکه کسیکه برین در عذرخواه آمد سیل ندامت نشست گناه اورا ومصرع دوم از بیت دوم بیان کسی وگناه بحذف مضاف ای پشیمانی گناه ومیتواند که گناه بمعنی پشیمان شدن از ارتکاب بر معاصی باشد واین مجاز ست۔

حکایت

بصنعا درم طفلی اندر گذشت
چه گویم کز آنم چه بر سر گذشت
قضا نقش یوسف جمالی نکرد
که ماهی گورش چو یونس نخورد
درین باغ سروی نیامد بلند
که باد اجل بیخش از بن نکند
نهالی بسی سال گردد درخت
که چندین گل اندام در خاک خفت
بدل گفتم ای ننگ مردان بمیر
که کودک رود پاک وآلوده پیر
ز سودا وآشفتگی بر قدش
برانداختم سنگی از مرقدش
ز هولم در آن جای تاریک وتنگ
بشورید حال وبگردید رنگ

چو باز آمدم زان تغیر بهوش
ز فرزند دلبندم آمد بگوش
گرت وحشت آمد ز تاریک جای
بهش باش وبا روشنائی درآی
شب گور خواهی منور چو روز
ازینجا چراغ عمل برفروز

قول او نهالی بسی سال گردد درخت ای ورسی سال وآن کنایه از مدت مدید است ودر بعضی نسخ نهال ار بمعنی اگرچه وقول او وچندین گل اندام درخاک خفت چندین مبتدا وگل اندام تمیز آن وخفت خبر این مبتدا وبجای بدل گفتم بخود گفتی بصیغهٔ خطاب وبجای برانداختم سنگی از مرقدش شدم از پی دفن در مرقدش ودرین محل تامل باروشنائی درآمدن کنایه از اعمال نیک همراه آوردن۔

تن کاروان می بلرزد ز تب
مبادا که خرما بیارد رطب

کاروان بدال مهمله ودر بعض نسخ کارکرد ودر بعض کارکن ودر بعض برزگر ومبادا که نخلش تا آخر وبهر تقدیر ز تب یعنی از تپ این اندیشه ومصرع دوم بیان آن۔

گروهی فراوان طمع ظن برند
که تخمی بیفشانده خرمن برند
بران خورد سعدی که بیخی نشاند
کسی برد خرمن که تخمی فشاند

فراوان طمع صفت گروه ومصرع دوم بیان ظن ودر بعض نسخ گروهی ز نادانی این ظن برند که گندم نیفشانده خرمن برند۔

باب دهم در مناجات وختم کتاب ؛

بیا تا برآریم دستی ز دل
که نتوان برآورد فردا ز گل

مفعول فیه ومعطوف برآریم هر دو محذوف ومصرع دوم علت آن وحاصل معنی آنکه بیا که درین فرصت دستی از دل برآریم واز قاضی الحاجات مناجات کنیم از برای آنکه نتوان تا آخر۔

بفصل خزان در نبینی درخت
که بی برگ ماند ز سرمای سخت
برآرد تهی دستهای نیاز
ز رحمت نگردد تهیدست باز

حاصل معنی آنکه نمی بینی که در فصل خزان که بسبب سرمای سخت برگ ریز میشود ودرخت بی برگ میماند درین هنگام دستهای نیاز پیش قاضی الحاجات بلند میکند واز رحمت او تهیدست برنمیگردد وسرسبز وبرومند میشود ودر بعض نسخ برآرد بحق۔

قضا خلعت نوبهارش دهد
قدر میوه در کنارش دهد

خلعت نوبهار باضافت تشبیهی یعنی مثل خلعت نو دوزی درین عبارت و درختان را بخلعت نوروز قباے سبز ورق در بر گرفته و در بعض نسخ خلعت نامدار دهد و میوه اندر کنارش نهد. و درین صورت بیت ذو قافیتین بود و در بعض میوه در آستینش نهد و نهد بر تقدیر شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف درخت ست۔

مپندار از ان در که هرگز نه بست
که نومید گردد بر آورده دست

این بیت جمله معترضه و مپندار نهی از پنداشتن و از ان در متعلق گردد و هرگز نه بست صفت در دو موقع این کاف بعد از مپندار که از جهت تعقید لفظی در صدر مصرع دوم واقع شده و بر آورده دست فاعل نومید گردد و گردد درینجا بمعنی برگردد چنانچه درین بیت سه نظر کردن بخوبان دین سعدیست معاذ الله کسے ازدین بگردد ؛ و حاصل معنی بیت آنکه مپندار که از ان در که هرگز مسدود نمیشود بروے خواهنده که نومید گردد. بر آورده دست ای دست بدعا بر آورده و خواهنده و باب بستن لازم و متعدی هردو آمده و درینجا بمعنی اول ست و در بعض نسخ نومید گردے بیاے خطاب و درینصورت بر آورده دست حال باشد از ضمیر نومید گردد۔

همه طاعت آرند و مسکین نیاز
چو شاخ برهنه بر آریم دست
بیا تا بدرگاه مسکین نواز
که بے برگ ازین بیش نتوان نشست

خطاب با دل ست یعنی هر کسے از جن و انس بدرگاه او سبحانه طاعت می آرد و هر که مسکین ست و از مایهٔ طاعت تهیدست او مثل درخت برهنه نیاز می آرد اے دست نیاز بر میدارد و مناجات میکند پس تو هم بیا تا باتفاق بدرگاه خداوند مسکین نواز چو شاخ تا آخر و ازین بیش یعنی بعد ازین۔

خداوندگارا نظر کن بجود
گناه آید از بندهٔ خاکسار
کریما برزق تو پرورده ایم
گدا چون کرم بیند و لطف و ناز
چو ما را بدنیا تو کردے عزیز
عزیزی و خواری تو بخشی و بس
خدایا بعزت که خوارم مکن
که جرم آید از بندگان در وجود
بامید عفو خداوندگار
بانعام و لطف تو خو کرده ایم
نگردد ز دنبال بخشنده باز
بعقبی همین چشم داریم نیز
عزیز تو خوارے نه بیند ز کس
بذل گنه شرمسارم مکن

آید بصیغهٔ استقبال براے استمرار و در بعض نسخ آمد بصیغهٔ ماضی براے تحقق و در بعض که جز جرم ناید ز ما در وجود. با بمعنی الی و مضاف الیه و صفت جود هر دو محذوف اے جود خود که مخصوص مجرمان است و آن کنایه از بخشایش و عفو بود و آنچه بعض محققین نوشته که جود درینجا بمعنی عطائیست محل تامل چراکه این معنی از کلام شارح مستفاد نمیشود و قول او نگردد ز دنبال بخشنده باز اے برنمیگردد ز دنبال بخشنده مادام که از و منتفع نشود و قول او بعقبی همین چشم داریم نیز. که عزیز گردانی و قول او عزیز تو اے هر کرا عزیز کرده۔

مسلط مکن چون منے بر سرم
بگیتی بتر زین نباشد بدے
مرا شرمساری ز روے تو بس
گرم بر سر افتد ز تو سایهٔ
ز دست تو به گر عقوبت برم
جفا بردن از دست همچون خودی
دگر شرمسارم مکن پیش کس
سپهرم بود کمترین پایهٔ

گر عقوبت برم شرط و جزاے آن محذوف بنابر قاعده که گذشت و حاصل معنی آنکه مگمار چون منی را که عبارت از نبی نوع باشد بر سر من براے عقوبت کردن زیراکه اگر عقوبت کردن مقدرست پس از دست تو بهتر نه از دست دیگرے۔

اگر تاج بخشی سر افرازدم
تو بر دار تا کس نیندازدم

فاعل فرازد تاج بخشی ست و تنها تاج نیز محتمل در هر دو مصرع میم ضمیر متصل منصوب پیش از مصرع اول جمله شرطیه و کاف تعلیلیه محذوف و مصرع اول جمله شرطیه دوم مدخول این کاف و همچنین پیش از مصرع دوم شرط و متعلق تو بر دار هر دو محذوف و تو بر دار جزا و این جمله شرطیه سوم معطوف بر مصرع اول بحذف عاطف و کلمهٔ تا تعلیلیه است و برین تقدیر حاصل معنی بیت آن باشد که هرگاه چنین مقدر شده که مرا تاج بخشند پس تو بخش که اگر تو تاج بخشی این تاج بخشی یا تنها تاج سرافراز خواهد ساخت مرا همچنین هرگاه مقدر شده که مرا از خاک بردارند پس تو بر دار بدست خود که من بعد کسے نتواند انداخت مراد چون باب افراختن لازم و متعدی هردو آمده میتواند که فاعل افرازد سر باشد و میم ضمیر مضاف الیه سر که ازوی قطع شده بالفظ سر لحق گشته و برین تقدیر این معنی بود که اگر تو تاج خواهی بخشید مرا پس۔

حکایت

تنم مے بلرزد چو یاد آورم
مناجات شوریدهٔ در حرم

که میگفت شوریده و دلفگار | خدایا بحشر بظلم مدار

شوریده و دلفگار بتوسط واو عطف حال ست از ضمیر فاعل میگفت و شوریده بمعنی آشفته و در بعض نسخ یاد آیدم و درینصورت قافیه برهم می شود اگرچه در صورت اول نیز معمول ست و در بعض همی گفت و الهابه بخش و بظلم مدار۔

همی گفت با حق بزاری بسی | میفگن که دستم نگیرد کسی

با حق بزاری بسی متعلق همیگفت و مصرع دوم مقولهٔ آن و کاف تعلیلیه و مابعد این کاف جزای شرط محذوف و این جمله شرطیه مدخول این کاف ست و حاصل معنی بیت این که میفگن مرا اگر تو بیفگنی من بعد دست من کسی نخواهد گرفت۔

بلطفم بخوان و مران از درم | ندارد بجز آستانت سرم
تو دانی که مسکین و بیچاره ایم | فرومانده با نفس اماره ایم

مران بصیغهٔ نهی و در بعض نسخ بخوان یا بران از درم هر دو بصیغهٔ امر بتوسط یای تردید و علت این نهی یا امر اینست زیرا که در هر صورت تو مختاری و مفعول ندارد اعنی حواله گاهی هر دو محذوف۔

نمی ترسد این نفس سرکش چنان | که عقلش تواند گرفتن عنان

نمی ترسد از باب ترسیدن تحریف ست و صحیح نمی تازد از مادهٔ تاختن و مصرع دوم بیان چنان

که با نفس و شیطان برآید بزور | مصاف پلنگان نیاید ز مور
بمردان راهت که راهی بده | وزین دشمنانم پناهی بده
خدایا بذات خداوندیت | باوصاف بی مثل و مانندیت
بلبیک حجاج بیت الحرام | بمدفون یثرب[1] علیه السلام
بتکبیر مردان شمشیر زن | که مرد وغا را شمارند زن
بطاعات پیران آراسته | بصدق جوانان نوخاسته
که مارا دران ورطهٔ یک نفس | ز ننگ دو گفتن بفریاد رس
امید ست ازانان که طاعت کنند | که بی طاعتان را شفاعت کنند
بپاکان کز آلایشم دور دار | وگر زلتی رفت معذور دار
به پیران پشت از عبادت دوتا | ز شرم گنه دیده بر پشت پا
که چشمم ز روی سعادت ببند | زبانم بوقت شهادت مبند

[1] یثرب نام قدیم مدینه منوره [illegible] ۱۲ منه

چراغ یقینم فرا راه دار | ز بد کردنم دست کوتاه دار
بگردان ز نادیدنی دیده ام | مده دست بر ناپسندیده ام

کاف برای استفهام تقریری و نفس و شیطان بتوسط واو عطف و نفس شیطان بکسرهٔ توصیف نیز محتمل مثل نفس سرکش چنانچه در بعض نسخ و علت مضمون این مصرع محذوف و مصرع دوم معطوف بران حاصل معنی آنکه کیست که با نفس سرکش بزور برآید و او را زبون گرداند زیرا که ما مردم بحکم خلق الانسان ضعیفا مثل مور ناتوانیم و از موران مصاف پلنگان نمی آید قول او بمردان راهست بای قسمیه و مابعد مقسم علیه آن و مصرع دوم معطوف بران و ازین دشمنان اشاره بنفس و شیطان و مردان شمشیر زن کنایه از مجاهدان که جهت لله جهاد کنند و مرد وغا عبارت از مرد جنگی و قول او که طاعت برند صحیح کنند چرا که در صورت اول فقدان قافیه می شود و در ورطهٔ یک نفس کنایه از دنیا بحکم الدنیا ساعة و وقت شهادت کنایه از حالت نزع۔

من آن ذره ام در هوای تو نیست | وجود و عدم ز احتقارم یکیست
ز خورشید لطفت شعاعی بسم | که جز در شعاعت نه بیند کسم

نیست فانی و بعد ازوی کاف بیانیه محذوف و مصرع دوم مدخول آن و کلمهٔ از بمعنی در و نزد بعض محققین لفظ نیست عطف بیانست از ذره و این مشعر ست از عدم تحقیق معنی عطف بیان و بر تقدیر تسلیم اگر عطف بیان هم گفته شود خبر آن ذره محذوف خواهد بود و در بعض نسخ احتقارم ای بسبب حقیر نپنداشتن من آنرا و در بعض ز اختیارم و این تحریف ست و در بعض که نابود و بودم بعالم یکی ست و این واضح است۔

بدی را نگه کن که بهتر کس ست | گدا را ز شاه التفاتی بس ست

این بیت در عامهٔ نسخ مکتوب نیست ظاهرا الحاقی ست و ضعف تالیف دلالت دارد بران و تا تقدیر کرده نشود در معنی آن اختلال تمام ست و لفظ بدی بیای تنکیر است بمعنی شود و حاصل معنی آنکه من که بدی واقع شده ام از تو التفاتی میخواهم پس اگر بمن التفات کردی بهتر باشد چرا که برای اعتبار و افتخار گدا از شاه التفاتی بسنده است۔

مرا گر بگیری بانصاف و داد | بنالم که عفوت نه این وعده داد
خدایا بذلت مران از درم | که صورت نه بندد در دیگرم

در مصرع دوم استعاره مکنیه است یعنی عفو را شخصی مقرر کرده و نسبت وعده کردن بیان نموده و بیان

وعده را مبهم گذاشته بر دلالت عقلے چه هر گاه عفو شخصے باشد او چه خواهد بود غیر از بخشیدن گناه و میتوان گفت که بیان این وعده محذوف ست و حاصل معنے آنکه مرا اگر پاے حساب بگیرے و گناهان من زائد بر نکوئیهاے من باشند دران زمان من ناله خواهم کرده که عفو تو این وعده نداده است کران اللہ یغفر الذنوب جمیعا و قول او که صورت نه بندد در دیگرم اے متصور نمیشود که بر در دیگرے بروم و بآن ملتجی بشوم۔

اور از جهل غائب شدم روز چند	کنون کامدم در بر ویم مبند

در بعض نسخ چو باز آمدم حاصل معنی آنکه و اگر بسبب بیدانشی خود چند روز از خدمت تو مقصر ماندم و حاضر نشدم اکنون که رجوع بجناب تو کرده ام و با خود عذر آورده پس بر من ببخشاے و عذر مرا بپذیر

چه عذر آرم از ننگ تر دامنی	مگر عجز پیش آورم کای غنی
فقیرم بجرم گناهم مگیر	غنی را ترحم بود بر فقیر

از ننگ تر دامنے متعلق چه عذر آورم و معطوف آورم اعنے و گویم محذوف و کاے غنی تا آخر بیت دوم بیان مقولهٔ آن و حاصل معنے آنکه عذر مقبولی ندارم بسبب عار و ننگ تر دامنے و ناپارسائے خود مگر آنکه عجز پیش آرم و گویم کای غنی تا آخر و نکته در اختیار لفظ غنے آنست که تو که بی نیازی از عالم پس اگر گناه کردم تو آنرا عفو کنی هیچ نقصانے بتو لاحق نمیشود۔

چرا باید از ضعف حالم گریست	اگر من ضعیفم پناهم قویست

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و اگر ترجمهٔ ان وصلیه است۔

خدایا بغفلت شکستیم عهد	چه زور آورد با قضا دست جهد
چه برخیزد از دست تدبیر ما	همین نکته بس عذر تقصیر ما

ظاهرا مصرع اول دال ست بر صدور افعال از عباد بر سبیل اختیار و مصرع دوم بر سبیل جبر اما اگر در مصرع اول چنین تاویل کنند که در طالع ما مقدر بوده که نقض عهد از ما خواهد شد بسبب غفلت و ذهول ما پس صدور این فعل بحسب تقدیر بوده و مارا دران اختیاری نباشد درین صورت این مصرع نیز بر سبیل جبر میشود و بعض محققین نوشته که در مصرع اول نظر بظاهر اسباب کرده نسبت صدور فعل بخود نموده و این مذهب ارباب ظاهر ست و در مصرع دوم مطلقاً نفی از عهد کرده و در ابیات آینده نیز بیان همین معنے ست و این مذهب ارباب حقیقت ست پس احتیاج بتاویل نباشد انتهی اینقدر هست که مذهب ارباب حقیقت جبر محمود است که بمقابل جبر مذموم باشد

و جبر محمود آنست که هر چه از مکروهات بر ایشان رسد از خلق آنرا از خالق می پندارند و در سعی اعمال حسنه خویشتن را مختار میدانند و تا بمقدور در تحصیل آن بجان میکوشند و جبر مذموم آنکه خویشتن را مثل جماد انگاشته از سعی در تحصیل اعمال حسنه باز میدارند و بر افعال ذمیمه اقدام مے نمایند و اگر از کسے مکروهی بر ایشان میرسد در انتقام آن میکوشند و از تقریر این محقق مطلق جبر معلوم میشود و بدین معنے اغلب که صحیح نباشد۔

همه هر چه کردم تو بر هم زدی	چه قوت کند با خدائے خودی

همه هر چه کردم بمعنے هر چه خواستم بکنم مبتدا و تو بر هم زدی خبر آن و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست و حاصل معنے آنکه هر چه خواستم بکنم و تقدیر ترا مد نظر نداشتم آنرا تو بر هم زدی بدان سبب که خودی بندهٔ در خدائی گنجایش ندارد و در عامهٔ نسخ نمی گنجد اندر خدائے خودی۔

نه من سر ز حکمت بدر مے برم	که حکمت چنین میرود بر سرم

در بعض نسخ بردن میبرم و بهر تقدیر مصرع دوم اضرابیه ست و حاصل معنے آنکه ابا و سرکشی من از حکم تو باختیار من نیست بلکه چنین مقدر شده که از حکم تو سرکشی کنم که لا تتحرک ذرة الا باذن اللہ۔

حکایت

سیه چردهٔ را کسی زشت خواند	جوابے بگفتش که حیران بماند
نه من صورت خویش خود کرده ام	که عیبم شمارے که بد کرده ام
ترا با من ار زشت رویم چه کار	نه آخر منم زشت و زیبا نگار

سیه چرده و سیه چرته بفتح جیم آدمی سبز رنگ و قول او نه آخر منم زشت زیبای نگار ای مصور بر حق که بمقتضاے حکمت بالغه هر کرا بصورت در خورد او آفریده و در بعض نسخ چو من نیستم زشت و زیبا نگار و درینصورت جزای این شرط محذوف بود بنا بر قاعده که گذشت۔

از آنم که در سر نوشتے ز بیش	نه کم کردد ای بنده پرور نه بیش
تو دانائے آخر که قادر نیم	توانائے مطلق توئی من کیم
اگرم رهنمائے رسیدم بخیر	وگر گم کنے باز ماندم ز سیر
جهان آفرین گر نه یاری کند	کجا بنده پرهیزگاری کند

بیش اول بیای فارسی و ثانی بباے تازی و قول او ز پیش ای در روز اول و حاصل معنے بیت اول آنکه از ان چیزها که در ازل سرنوشت من کرده بمقتضاے منطوق جف القلم بما هو کائن

الگی وزیادتی برادران بار نیست و در بعض نسخ نه کم گردد این بنده را و نه بیش بهر تقدیر گرد بمعنی شود و در بعض نه کم گردم بمیم در آخر۔

حکایت

چه خوش گفت درویش کوتاه دست — که شب توبه کرد و سحر گه شکست
گرا و توبه بخشد بماند درست — که پیمان ما بی ثبات است و سست
بحقت که چشمم ز باطل بدوز — بنورت که فردا بنارم مسوز
ز مسکینیم روی در خاک رفت — غبار گناهم بر افلاک رفت
تو یک نوبت ای ابر رحمت ببار — که در پیش باران نپاید غبار

کوتاه دست مفلس و تهیدست و ظاهر ادستش از اقتدار بر اعمال حسنه کوتاه بود و مصرع دوم بیان درویش و بیت دوم بیان مقولهٔ گفت و گرا بمعنی هر گرا و مضاف توبه اعنی توفیق درستی محذوف و فاعل بخشد ضمیر سے که راجع بطرف باری تعالی است و حاصل معنی آنکه هر گرا او توفیق درستی توبه می بخشد توبهٔ او استوار میباشد و شکسته نمیشود از براے آنکه این توبه و پیمان که بزعم ما باختیار ما است سست و بے ثبات ست و وقعی ندارد و در نسخ معتبره گرا و توبه یعنی مخفف اگر که حرف شرط و او که ضمیر غائب ست۔

ز جرمم درین مملکت جاه نیست — ولیکن بملک دگر راه نیست
تو دانی ضمیر زبان بستگان — تو مرهم نهی بر دل خستگان

یعنی فرض کردم که بسبب معاصی مرا درین مملکت که اشاره بجناب الٰهی ست جاه و اعتبار نیست ولیکن بملک دیگر هم راه ندارم که از ان جاه بهم توانم رساند و در بعض نسخ جای ورای بتحتانی در آخر۔

حکایت

مغی در بروی ز جهان بسته بود — بتی را بطاعت میان بسته بود
پس از چند سال آن نکوهیده کیش — قضا حالتی صعبش آورد پیش

در بعض نسخ بر روی جهان باضافت و در عامهٔ نسخ بجای طاعت لفظ خدمت و بهر تقدیر کلمهٔ را مفید معنی اضافت ست و حاصل معنی آنکه بخدمت یا بطاعت بتی کمر خود را بسته بود۔

بپای بت اندر بامید خیر — بغلطید بیچاره بر خاک دیر
که درمانده ام دستگیرای صنم — بجان آمدم رحم کن بر تنم

معطوف علیه بغلطید یعنی و بگفت محذوف و بیت دوم بیان مقولهٔ آن و در بعض نسخ بنالید و درین صورت بیت دوم بیان ناله باشد۔

بنالید در خدمتش بارها — که هیچش بسامان نشد کارها

صحیح بزارید و این کاف تعلیلیه و مدخول این محذوف و هیچش تا آخر معطوف بران و حاصل معنی آنکه تضرع و زاری کرد در خدمت آن بت بارها از برای آنکه کارهاے او بسامان شود و هیچ بسامان نشد احتمال دارد که این کاف عاطفه بود و بعض محققین نوشته میتواند که مصرع دوم علت بارها نالیدن باشد یعنی چون کارهاے او بسامان نشد بارها در پیش بت نالید انتهی لیکن سیاق و سباق کلام ازین توجیه اباے کند۔

بتی چون بر آرد مهمات کس — که نتواند از خویش راندن مگس
بر آشفت کای پای بند ضلال — بباطل پرستیدمت چند سال
مهمی که در پیش دارم بر آر — وگرنه بخواهم ز پروردگار

این بیت جملهٔ معترضه و چون استفهامیه و در عامهٔ نسخ چون بر آرد نتواند از خود بر آمدن و درین صورت بر آمد بمعنی روان کند باشد و هر چند صنعت اشتقاق هم میرسد لیکن مهم راندن فارسی آمده نیست و مصرع دوم صفت بت و بر اندن مگس بجای زائده و براندن بجای فارسی هر دو محتمل و آن عبارت ست از دور کردن مگس از خود و معطوف قوال و بر آشفت اعنی و گفت محذوف و قول او کاسے تا آخر بیان مقولهٔ آن و قول او وگرنه بخواهم ز پروردگار اے واگر تو آن مهم را بر نیاری از پروردگار خود بخواهم بر آوردن آنرا۔

هنوز از بت آلوده رویش بخاک — که کامش بر آورد یزدان پاک

از بمعنی الی و بعد از بت رابطه محذوف و این کاف فجائیه است و حاصل معنی آنکه هنوز جانب بت بود روے او آلوده بخاک که ناگاه کارش تا آخر۔

حقایق شناسی درین خیره شد — سر وقت صافی برو تیره شد
که سرگشتهٔ دون آذر پرست — هنوزش سر از خمر بیت خانه مست
دل از کفر و دست از خیانت نشست — خدایش بر آورد کامی که جست
فرو رفت خاطر درین مشکلش — که پیغامی آمد بگوش دلش
که پیش صنم پیر ناقص عقول — بسی گفت و قولش نیامد قبول

گر از درگه ما شود نیز رد
پس آنگه چه فرق از صنم تا صمد

دل اندر صمد باید ای دوست بست
که عاجزتر اند از صنم هر که هست

قول او درین اشارتست بمعامله که حقتعالی با آن مغ کرده مصرع دوم از بیت اول معطوف بر خیره شد و کاف در صدر بیت دوم برای بیان علت خیره شدن و مصرع اول از بیت چهارم معطوف بر مصرع دوم از بیت اول و بر خیره شد نیز محتمل و درین مشکل اشاره بمضمون هر دو بیت سابق و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف حقائق شناس و این کاف فجائیه و کافی که در صدر بیت پنجم است برای بیان پیغام و پیر ناقص عقول عبارت از مغ و عقول که جمع عقل ست درینجا بجای مفرد استعمال یافته و مقوله بسی گفت همان قول او که درمانده ام تا آخر و در بعض نسخ بجای بسی گفت همیگفت و بجای آذر پرست آتش پرست و در لفظ خیانت احتمال تصحیفات ست و اقوی خباثت بجای معجمه موحده و الف کشیده و مثلثه و آخر فوقانی ـ

محالست اگر سر برین در نهی
که باز آیدت دست حاجت تهی

خدایا مقصر بکار آمدیم
گنهکار و امیدوار آمدیم

محالست خبر و مبتدای آن اعنی لفظ این محذوف و موقع این کاف بعد خبر که از جهت تعقید در صدر مصرع دوم واقع شده و اگر سر برین در نهی شرط و باز آیدت تا آخر جزاء و این جمله شرطیه مدخول کاف و این کاف با مدخول خود بیان همان مبتدای محذوفست پس حاصل معنی آن باشد که محالست این اگر سر برین در که اشارت بدر قاضی الحاجات ست نهی باز آید دست حاجت تو تهی و میتواند که اگر سر برین در نهی شرط و جزای این شرط محذوف بود و بنا بر قاعده که گذشت و برین تقدیر موقع این کاف مع مدخول او بعد از محال ست خواهد بود ـ

حکایت

شنیدم که مستی ز تاب نبید
بمقصورهٔ مسجدی در دوید

بنالید بر آستان کرم
که یا رب بفردوس اعلی برم

ز تاب نبید ای از گرمی شراب و بین المصرعین از بیت دوم لفظ این محذوف و این کاف بیان آن یعنی این ناله کرد که یا رب ـ

موذن گریبان گرفتش که هین
سگ و مسجد ای غافل از عقل و دین

چه شایسته کردی که خواهی بهشت
نمی زیبدت ناز با روی زشت

بگفت این سخن پیر و بگریست مست
که مستم بدار از من ای خواجه دست

این بهاء هوز کلمهٔ تنبیه و نیز مبدل این و بمعنی اینک هم آورده اند مصرع دوم بر سبیل استفهام انکاریست و حاصل معنی آنکه مقتضی عقل و دین نیست بودن سگ در مسجد و برین تقدیر واو بمعنی در باشد و بعض محققین نوشته که این قسم واو محض برای عطف ست گاهی در محل کمال خصوصیت واقع شود و بعض من و سیر برهنه پاینها گاهی در محل کمال استبعاد چنانکه در بیت ما نحن فیه و در هر دو صورت رابطه با این نباشد انتهی لیکن نحاة این قسم واو را بمعنی مع می آرند و بمعنی کمال استبعاد و کمال خصوصیت از خبر میگیرند چنانچه در مبحث مبتدا مشروحاً نوشته آمد و برین تقدیر این معنی باشد که سگ را با مسجد چه کار و قول او بدار [illegible] من ای خواجه دست ای مرا ملامت مکن و معذور دار ـ

عجب داری از لطف پروردگار
که باشد گنهکاری امیدوار

ترا می نگویم که عذرم پذیر
در توبه باز ست و حق دستگیر

همی شرم دارم ز لطف کریم
که خوانم گنه پیش عفوش عظیم

چون باب داشتن ذو مفعولیست و درینجا مفعول اول عجب و مفعول ثانی اعنی لفظ این محذوف و مصرع دوم بیان آن و امیدوار بحذف مضاف الیه پس حاصل معنی این باشد که عجب داری از لطف او سبحانه این که باشد گنهکاری امیدوار آمرزش و در بعض نسخ از لطف آمرزگار که گردد گنهکاری امیدوار ـ و در بعض دیگر نسخ شد گناهان امیدوار ـ

کسی را که پیری در آرد ز پای
چو دستش نگیرد نخیزد ز جای

من آنم ز پای اندر افتاده پیر
خدایا بفضل و کرم دستگیر

نگویم بزرگی و جاهم ببخش
فرو ماندگی و گناهم ببخش

اگر یاری اندک گنه داندم
بنابخردی شهره گرداندم

تو بینا و ما خالف از یکدگر
که تو پرده پوشی و ما پرده در

برآورده مردم ز بیرون خروش
تو پا بندهٔ بنده را پرده پوش

بنادانی از بندگان سرکشند
خداوندگاران قلم در کشند

اگر جرم بخشی بمقدار جود
نماند گرفتار اندر وجود

وگر خشم گیری بقدر گناه
بدوزخ فرست و ترازو مخواه

اگرم دستگیری بجای رسم	وگر بفگنی برنگیرد کسم

مصرع دوم از بیت اول جملهٔ شرطیه و نگیرد و نخیزد هر دو بصیغهٔ منفی و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف کسی ست و اگر نخیزد بصیغهٔ مثبت باشد پس بر سبیل استفهام انکارے خواهد بود و مثبوا اند که هر دو بصیغهٔ مثبت باشد و مفهوم مخالف ازان حاصل شود یعنی چون دست او گیرے از جا خیزد پس اگر دست او نگیرے از جا نخیزد و قول او بفضل و کرم و در بعض نسخ بفضل خودم و بهر تقدیر لفظ دست گیرا مراست و بجای فرو ماندگی و گناهم بخش فرو ماندگے ببین و بجاے اندک گناه من زلل و در بعض دیگر اندک گنه و بجاے تو پاینده بنده را پرده پوش - تو پاینده در پردهٔ و در بعض دیگر تو بهلنده در پردهٔ و قول او سر کشند بمعنے عدول حکم کنند و قلم در کشند اے عفو کنند و قول او بد و زخ فرست و تراز و مخواه از براے آنکه ترازو و متحمل بار گناهان من نخواهد شد -

که زور آورد گر تو یاری دهی	که گیرد چو تو رستگاری دهی

هر دو جا کاف استفهامیه و جزاے هر دو شرط محذوف بنابر قاعده که گذشت -

دو خواهند بودن بمحشر فریق عجب گر بود راهم از دست راست	ندانم کدامین دهندم طریق که از دست من جز کژی برنخاست

حاصل آنکه دو فرقه باشند در محشر یکے اصحاب یمین که بسوی راست استاده کنند و نامهٔ اعمال شان بدست راست دهند و مثوبات وافره و نعمات متکاثره براے ایشان مهیا گردانند و یکے اصحاب یسار که ایشان را بدست چپ استاده کنند و نامهٔ اعمال شان بدست چپ دهند و عقوبات شدیده و عذابهاے الیمه بایشان چشانند -

دلم میدهد وقت وقت این امید	که حق شرم دارد ز موی سفید

وقت وقت این امید بنابر نسخهٔ ماخوذ باضافت عام الی الخاص درین صورت کنایه از وقت انتباه و آگاهی باشد و در بعض نسخ وقت وقت این امید و درین صورت وقت وقت بمعنے گاه گاه یا شد اعنے هر وقت هر وقت و تکرار آن از جهت تاکید باشد بلکه در بعضے که گاهے این امید نیز واقع شده و علے التقدیرین در صحت امید دادن تامل ست و صحیح نوید چنانچه در نسخ معتبره دیده میشود و حاصل معنے آنکه هر که پیر و معمر ست حق تعالے از موے سفید او شرم میدارد و او را معذب نمیگرداند اگرچه تمام عمر مرتکب معاصی بوده باشد -

عجب دارم از شرم دارد ز من	که شرمم نمی آید از خویشتن

در بعض نسخ که شرمم همی ناید و در بعض دیگر مصرع اول چنین که دلیکن چه سان شرم دارد ز من -

نه یوسف که چندین بلا دید و بند گنه عفو کرد آل یعقوب را	چو حکمش روان گشت و قدرش بلند که معنے بود صورت خوب را
بکردار بد شان مقید نکرد	بضاعات مزجات شان رد نکرد

تا آخر بیت سوم هر سه بیت باهم دست و گریبان و کلمه نه مربوط با لفظ کرد بر سبیل استفهام انکاری و مصرع دوم از بیت دوم علت مضمون مصرع اول و کردار بد کنایه از انداختن برادران یوسف علیه السلام را در چاه و با پدر عذر کردن که گرگ در ربود و بضاعت مزجات کنایه از چیزهاے که برادران یوسف پیش آنحضرت بر سم تجارت برده بودند در زمان سلطنت او در مصر و نکته درین که آل یعقوب گفت و برادران خود نگفت مطابق کریمه است که یتم نعمته علیک و علی آل یعقوب یعنی تمام خواهد کرد بارے تعالی نعمت خود را بر تو و آل یعقوب - آورده اند که چون در مصر و شام تنگی عام شد و اثر آن بکنعان رسیده کار بر آل یعقوب تنگ گردانید گفتند ایشان اے پدر در مصر ملکیست که قحط زدگان را مے نوازد و کار غربا و ابناء السبیل بدلخواه ایشان میسازد اگر بفرمائی پیش او برویم و حاجت خود را بروعرض کنیم یعقوب اجازت داد و بنیامین را جهت خدمت خود باز گرفت و ده فرزند دیگر هر یک با یک شتر و بضاعتے که داشتند روی براه آوردند و یک شتر بنیامین با بضاعت او نیز همراه بردند پس در آوردند بملازمت او و رسم خدمت بجا آوردند پس بشناخت یوسف ایشانرا در نظر اول و ایشان مراد را نا شناسندگان بودند بجهت طول عمر که بقول اصح چهل سال گذشته بود یا آنکه یوسف با ایشان از پس پردهٔ سخن گفت که شما چه کسانید که جاسوسان مے نمائید گفتند اے ملک معاذ الله که ما پسران یک پدریم که یعقوب اسرائیل الله است گفت پدر شما چند فرزند دارد گفتند دوازده پسر داشت یکے را در صغر سن گرگ خورد و یکے را پدر براے خدمت خود نگاه داشت و ده تن بملازمت آمده ایم یوسف گفت اینجا کسے باشد که شمارا بشناسد گفتند مردم مصر مارا نمیدانند گفت یکے از شما اینجا باشد تا برادر و پدر را بیاورید تا حال شما بر من هویدا گردد ایشان قرعه زدند بنام شمعون بر آمد پس وی با یستاد و یوسف بفرمود تا بضاعت ایشان ابستدند و عوض آن گندم با ایشان داد و آن بضاعت ادیمی و کفشے چند بوده انیست خلاصه کلام صاحب مواهب علیه -

زلطفت ہمین چشم داریم نیز	برین بی بضاعت ببخش ای عزیز

مصرع اول شرط بتقدیر حرف شرط و مشار الیہ لفظ ہمین عفو کردن گناہ۔ و در لفظ نیز تعقید است مصرع دوم جواب شرط پس حاصل معنے آن باشد کہ چون از لطف تو ما نیز ہمین چشم داریم کہ گناہان ما عفو کنی پس برین بے بضاعت ببخش و درینصورت ببخش بمعنے ببخشای باشد از قبیل ذکر عام و ارادۂ خاص۔ و نکتہ در اختیار چشم داریم بصیغۂ جمع جہت خیر خواہی عموم عباد اللہ است و در اختیار بے بضاعت از برائے اختصاص خود بکثرت گناہان یا از برای تقصیر عدم طاعت و عبادت با اخلاص چنانچہ این معنے در قول او بضاعت نیاوردم الا امید۔ و معنے اول از بیت لاحق مستفاد میشود۔

کس از من سیہ نامہ تر دیدہ نیست جز این کاعتمادم بیاری تست	کہ ہیچم فعال پسندیدہ نیست امیدم بآمرزگاری تست

سیہ نامہ تر بصیغۂ تفضیل و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و فعال بالفتح کار نیک و درینجا از معنے اصلی آن تجرید نمودہ اند و جز حرف استثنا و فعال پسندیدہ مستثنیٰ منہ و اعتمادم بیاری تست مستثنیٰ او مصرع دوم معطوف بر اعتماد و حاصل معنے آنکہ کسی سیہ نامہ تر از من ندیدہ باشد چرا کہ ہیچ فعل پسندیدہ ندارم جز اینکہ اعتمادم تا آخر و میتواند کہ تر دیدہ صفت بود بمعنے دایم البکاء و این کاف عاطفہ بود لیکن لفظ از ازین توجیہ ابا میکند و مخفی نماند کہ ضابطہ اقتضای آن مے نماید کہ چنین می آورد کہ کس سیہ نامہ تر از من مثل زید افضل من عمر و لیکن فارسیان باین وجہ نیز استعمال میکنند چنانچہ درین بیت ؎ اگر روزی بدانش بر فزودی ؛ ز نادان تنگ تر روزی نبودی ؛ و ازین قبیل ست در بیت ما نحن فیہ۔

بضاعت نیاوردم الا امید	خدایا ز عفوم مکن نا امید

مراد از بضاعت طاعت و این استثنے منقطع است چرا کہ امید داخل طاعت نیست تمام شد۔

خاتمۃ الطبع

الحمد للہ کہ کتاب بوستان سعدی علیہ الرحمہ را شرحی نایاب معروف بہ بہار بوستان از علامۂ استاد معروف ٹیکچند بہار مصنف لغت بہار عجم بار چہارم بماہ جنوری سنہ ۱۹۲۶ء در مطبع نامی منشی نولکشور واقع لکھنؤ بسرپرستی جناب بابو بشن نراین صاحب مالک مطبع و باہتمام کیسری داس سیٹھ سپرنٹنڈنٹ بحسن خوبی طبع و شائع شد۔

[illegible]

نام کتاب	قیمت
کے مذاق کے مضامین از قاضی محمد رضی صاحب۔	/۶
مجبوب الاخلاق۔ اخلاق محسنی کا عام فہم اور عمدہ ترجمہ۔	/۹
ترجمہ وصلیای امام محمد غزالی تصنیف اور اخلاق کی جان ہے۔	۹ پائی
باب دانش مضامین دلپسند متضمن نصائح سودمند از مولوی کریم بخش۔	/۰۲
چراغ ایمان۔ علم معاملے کے طریقے پر شرع اور تصوف کی خوبیاں بیان کی گئی ہیں اور اس خوبی اور دلچسپی کے ساتھ اس کتاب کو لکھا ہے کہ قابل دیکھنے کے ہے	۴عہ/
شرح تعرف۔ نہایت لاجواب کتاب ہے	للعہ/ ۸/
کتب اخلاق و تصوف اردو	
اردو ترجمۂ غنیۃ الطالبین۔ عربی قدیم مستند تصنیف لطیف حضرت شیخ سید عبد القادر جیلانی۔	سے/
غوث الاعظم سوانح عمری حضرت محبوب سبحانی	/۲

نام کتاب	قیمت
جامع الاخلاق۔ ترجمہ اخلاق جلالی یہ ترجمہ بہت سلیس با محاورہ مطلب خیز ہے۔	/۷
باب دانش۔ مولفہ مولوی محمد کریم بخش۔	/۰۲
ذخیرۂ سعادت۔ ترجمہ بھاشی بلاس کی پستک دو فصل اول و آخر کا ترجمہ تہذیب اخلاق میں مؤلفہ لالہ لال جی صاحب۔	۴/۲
اوقات عزیزی۔ از سید غلام احمد خان صاحب۔	/۴
ترجمۂ عوارف المعارف کامل دو جلدوں میں مترجمہ مولانا ابو الحسن فرید آبادی مرحوم۔	عہ/ ۱۲/
معدن تہذیب۔ مصنفہ مرزا حبیب حسین صاحب بی۔اے مجلد خوشنما جلد پارچہ	[illegible]
کیمیاے حکمت۔ حصہ اول بیان شرائف علم و ادب۔	/۰۲

مشتہر منیجر نولکشور پریس صیغہ بکڈپو لکھنؤ

اد درانتخاب شوهر وشریك حیات خویش
جه میکردند درینجا ناگفته نمیگذاریم
که آریائیها مجلس های مانند «سبها»
«سمیتی» داشتند که اولی درشهرها
مراکز ودومی دردهات می بود ، این
مجالس راجع بهمه امورمملکت قوانینی
شع مینمودند که براساس آن تمام مردم
ن دیار عمل میکردند وازانجمله مسأله
نتخاب همسرهم ازقوانین موضوعهٔ ایشان
د، چون این مسأله بحث قانون کلی نزد
نها قبول شده بود لذا دختران وپسران
انتخاب همسر هیچ ترس وخوف را بخود
ه نمیدادومیتوانستند مطابق ذوق وآرزوی
د شریك حیات انتخاب کنند. حالا
گراندکی دقیق شویم از نوشته های بالا
ین نتیجه حاصل میشود که : آریائیهای
زمان به بهترین نقاط حساس وحیاتی
جه شده بودند، ومیدانستند که اگر
همسر بمیل وانتخاب یکدیگر نباشند
رم بین آنها سوءظن پیداشده وحیات
ن بخطر مواجه میشود پس آنهارا آزاد
گذاشتند که هر کدام بمیل خود ازروی
ت وعشق شریك زندگی بخود بگیرند
آینده حیات آنها خوش ومسرور
ی شود .

(بقیه صفحهٔ ۲)

سنگ دریای لنگ

خواستم محترمانه بپرسم که اگرنرخ
ت بیکی از شعبات مربوط نیست
جه ولی این سنگ ها بکدام شعبه
ط است اگر این سنگ ها درزیبائی
ه رو رولی ندارند لطفا بیکی از
نی ها امر کنند که باانبور دندان کنی
بیاید واین سنگ های زاید راکه
، عقل دندان های من بیموقع از
سر زده اند سر بزنند تاعابرین از
آن رهائی یابند .

٥- تاج محمد د زغال فروش نوآباده مزا...
٦- محمد علی د لبنیات فروش عقب سرای ...

١- غلام محی الدین ولد غلام حیدر بوره فروش سپاهی کم...
٢- محمد سلیمان د محمد امان صابون فروش بازارچوك
٣- محمد یونس د صدرالدین د متصل سرای ع...
٤- عبدالغنی د رجب علی قناد بازارچوك مقابل...
٥- غلام عمر د غلام رسول د سرپل
٦- صاحب داد د میرزاجان بقال نادرپشتون
٧- حسین علی د غلام رسول د زیرهوتل کابل

١- محمد علی ولد مسافر زغالی چهارراهی شر...
٢- غلام مصطفی د ذاکرالله پنبه کر د طره باز خ...
٣- ملك محمد د گل احمد د صدارت
٤- حاجی محمد د فقیر محمد د د د
٥- غلام حسین د محمد علم د د د
٦- فقیر محمد د محمد امان چوب فروش نادرپشتون
٧- جان آقا د فقیر محمد ترکاری فروش چهارراهی طره باز...
٨- سخی داد د چوب فروش د د

جمله

١- محمد اسمعیل حاجی شکر پنبه کر مندوی جدید .
٢- عبدالواحد بقال حصه دوم نادرپشتون .
٣- غلام حسین علی مدد د د د ٥٠ر
٤- محمد کریم شاگرد محمد یونس پنبه کردهن دروازه سرای
عبدالخالق نادرپشتون ٥
٥- محمد علی ولد حیدر علی هرچیز فروش چوك پهلوی دکان حاجی جلال
٦- محمد جان ولد حاجی شهنواز قصاب ریکاخانه عقب جاده میوند . .

جمله شد ٣٤ر٥٠٠

١- ملا محمد ولد شیر احمد بقال مقابل نمك فروشی بازار مندوی ٢٥ر١...
٢- حبیب الله ولد عبدالرحمن قصاب مارکیت حصه اول جاده میوند نادر...
٣- غلام محمد ولد کریم بقال متصل سرای میوهٔ تازه ٥٠
٤- جمعه ولد تاج محمد چوب فروش عقب گمرك ١٠
٥- عبدالخالق ولد دوست محمد چوب فروش بازار سپاهی گمنام ٥٠
٦- غلام حیدر ولد حاجی محمد انور قندهاری بقال حصه اول نادرپشتون
مقابل حمام ١٠٠
٧- عبدالرحمن ولد غلام قندهاری بقال حصهٔ اول نادرپشتون مقابل حمام ١٢ر٥٠٠
٨- محمد حسین ولد بیك محمد چوب فروش میدان مارکیت زغال ١٢٥
٩- صفدر علی ولد محمد کاظم پنبه کر بازار مندوی جدید
تحت سرای نساجی ٢٨ر٥٠٠